یا کبیکج

Kebikeç

insan bilimleri için kaynak araştırma dergisi

ISSN 1300-2864

Dosya: FELAKET

45

Kebikeç

İnsan bilimleri için kaynak araştırmaları dergisi

Sayı 45 • 2018 ISSN 1300-2864

Kebikeç hakemli dergidir, *Türkologischer Anzeiger* Viyana ve ULAKBİM tarafından taranmaktadır.

Kebikeç'in bu sayısı kayıt altında **400** adet basılmış ve numaralandırılmıştır.

Kebikeç

İnsan bilimleri için kaynak araştırmaları dergisi

Sahibi
Mehtap Yüksel

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü
Ahmet Yüksel

Yayın Yönetmeni
Kudret Emiroğlu

Yayın Sekreteri
Neslihan Demirkol

Yayın ve Hakem Krulu

Elif Ekin Akşit
(Ankara Üniversitesi)
Suavi Aydın
(Hacettepe Üniversitesi)
Neslihan Demirkol
(Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi)
Onur Kınlı
(Ege Üniversitesi)
Mehmet Ölmez
(Yıldız Teknik Üniversitesi)
Hamdi Özdiş
(Düzce Üniversitesi)

Oktay Özel
(Bilkent Üniversitesi)
Ergi Deniz Özsoy
(HacettepeÜniversitesi)
Andreas Schachner
(Ludwig- Maximilions-Universitat Munchen)
Horst Unbehaun
(Technische Hochschule
Nürnberg Georg Simon Ohm)
N. Işık Demirakın (TED Üniversitesi)
Süha Ünsal, M. Bülent Varlık,
Barış Karacasu,

Danışma Kurulu
Jak den Exter, İlhan Tekeli, Uygur Kocabaşoğlu,
Metin Turan, Ömer Türkoğlu
Sami Önal (1938-2008),
A. Sami Güneyçal (1930-2012),
Etem Coşkun (1953-2017),
Selim İlkin (1939-2017)

Sayfa düzeni: Barış Karacasu
Kapak tasarım: Ümit Uzmay
Kapak Fotoğrafı:
Alibeyköy barajı 2014
(Foto: Ümit Uzmay)

Kebikeç Dergisi İdarehanesi
Esat Cad. Hacıyolu Sok. 3/A
06640 Küçükesat / Ankara

Tel: (312) 425 93 76
Fax: (312) 42593 77

kudret@kebikec.org / dergikebikec@gmail.com
www.kebikec.org
www.sanatkitabevi.com.tr

İstanbul Temsilcisi
Ümit Uzmay
(216) 326 99 72
uzmay@kebikec.org

Gaziantep Temsilcisi
Muhsin Soyudoğan
(342) 317 18 76
soyudogan@gantep.edu.tr

Eskişehir Temsilcisi
Kemal Yakut
(222) 335 05 80/4026
kyakut@anadolu.edu.tr

Altı ayda bir yayınlanır.
Yerel Süreli Yayın

Fiyat
55.- TL (KDV dahil)

Abone koşulları
(2 sayı için)
Yurt içi: 110.- TL / Yurt dışı: 60.- $, 50.- €
Garanti Bankası, A. Yüksel
TL IBAN: TR20 0006 2000 3240 0006 6848 54
€ IBAN: TR07 0006 2000 3240 0009 0905 91

Baskı
Sarıyıldız Ofset
İvogsan Ağaç İşleri Sanayi Sitesi
523. Sokak No: 31
OSTİM / Ankara
Tel: (312) 395 99 94-95 Faks: (312) 394 77 49

İÇİNDEKİLER

Sunuş
Kudret EMİROĞLU
5

"Fermanü's-Sultan boş beyne'el-Ekrad": Osmanlı Kürdistanı'nda Şakiler ve Batılı Seyyahlar
Metin ATMACA
7-34

Güvenlik ve Ticaretin Belirleyici Etkisi Altında Dersim'de "Çerçilik" Deneyimleri
M. Ali SAĞLAM
35-57

Global Tarihten Global Entelektüel Tarihe: Gelişimi ve İmkânları Üzerine
Özlem ÇAYKENT
59-81

Dosya: Felaket
Sunuş
Eda ACARA ve E. Elif AKŞİT
85-88

Doğal Felaket/Yapay Zeka: Dünyanın Sonu, Yeni Cemiyetler ve Sanat
E. Elif AKŞİT
89-102

Torino Atı'nda Bir FelaketinTasviri
Emre KOYUNCU
103-116

Zaman-Mekân Genişlemesi ve Felaketin Tarihçesi
Özlem SERT
117-144

Felaketin Belleği: '66 Varto Depremi ve Etrafında Oluşan Kolektif Hafıza
Ayhan TEK
145-170

Felaketin Ardından: Kadınların Mekanı ve Toplumsal İlişkileri Üzerine
Hande CEYLAN
171-204

Doğal Kaynaklar, Savaşlar ve Kadınlar
Çiğdem AKGÜL
205-219

Şehrin Çöküşü ve Hafıza Mekanının İnşası: 1939 Erzincan Depremi Üzerine
Murat ARPACI
221-238

Seller, Bataklıklar ve Dönüşen Tarım Bilgisi: Bursa ve Mihaliç
Zeynep KÜÇÜKCERAN
239-261

Felaketin Normalliği, Anormalliği:
2015 Hopa Sel Felaketini Yerel Medyadan Okumak
Özlem ŞENDENIZ
263-296

Felaketleri Yönetmek: Osmanlı Kent Yangınlarının Kullanımları (16-18. Yüzyıl)
M. Taylan ESİN
297-327

Fareler ve İnsanlar: 20. Yüzyılın Başında Galata'da Hijyen,
Veba ve Farelerle Mücadele
Cem DOĞAN
329-345

Sabiha Sertel ve Amerikan İşçi Hareketi
Barış ÇATAL
347-362

Aksaray Basın Tarihi Üzerine Bir Not
M. Bülent VARLIK
363-366

Eski Sol Üzerine Yeni Notlar
Pınar (İstanbul/1943-1945)
M. Bülent VARLIK
367-377

Ankara Ansiklopedisi - 4
Turan TANYER
379-393

Sunuş

"Doğal Felaketler" dosyamız da önceki evrim ve coğrafya dosyalarımız gibi, yazarlarımızın çok ilgisini çekti ve dosyamızı iki ayrı sayıya bölmek zorunda kaldık (yani gelecek sonbahar sayımızın da konusu doğal felaketler ve şimdiden bir sayılık yazımız var). Beşeri Coğrafya dosyamız gibi bu dosyamızın da editörleri Elif Ekin Akşit ile Eda Acara; kendilerine 'camia'mız adına da teşekkür ederim. Ankara 1916 Hisarönü ve 1929 Tahtakale yangınları ile Sel Felaketi'ne ait orijinal, nadir fotoğrafları koleksiyonundan çıkarıp paylaştığı için Erman Tamur'a da çok teşekkür ederiz.

Bu tamlama yani "felaketin doğallığı" konusu, dosya içinde de çeşitli yönleriyle gündeme geliyor, gene de insan aklının (veya toplamsallaşmasının) kendisine oynadığı bir oyun olarak, son yıllarda yaygınlaşan distopiyalar edebiyatı ve dünyanın sonu sinemasıyla birlikte düşünülecek bir yanı da var gibi görünüyor. Hele bu kıyamet fantezilerinde, insanlığın, kendi yarattığı yapay zekanın esareti altına düşmüş olduğu kurgular, insan zekasının yapay olamadığının bir göstergesini oluşturuyor. Yani "uzay çağı"nın ileri teknolojisinin, herkesi tek tip giydirdiği, yemek zevki olmayan Anglo-Amerikanların yemek kültürünü "beslenme sorunu"na indirgeyip hapla çözdüğü ütopyalar pek ibretlik.

Belki balık avlayıp kitap okumayacak ama geleceğini yapay zekaya teslim eden insan böylelikle "çalışma sorunu"nu çözerse yemek kültürünü de zenginleştirme ütopyasını sürdürebilecek gibi görünüyor. Yani tetris oynamak ve sarma sarmak, balığın ve kitabın yerini alacak gibi. "Bilinmek" gibi bir sorunun bulunmadığı bir zamanda insanlar nasıl aşık olurlar bilemem ama, tetrisin türevlerine ve sarmaya, "doğa"nın ancak ayrılmış özellikle üstüne titrenen alanlarda "saklandığı" bir gelecek çağda, ben gene de tavım.

Üstelik belki de felaket gene de bunları ucu ucuna kaçırmaktır. Hem ne de olsa trajedi bilmez bir toplumuz, elle gelen düğün bayram… Saygılarımızla…

Kudret Emiroğlu

pusula

Ankara
Keşif Haritası

@lavarlaa @lavarlaa / lavarla

#kentinikesfet • #rotapusula
www.lavarla.com • www.pusulavarla.com
pusula@lavarla.com

Ekim 2017, Ankara • Bir Lavarla® projesidir.

Vehbi Koç Ankara Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi (VEKAM) desteği ile yayımlanmıştır.

Illüstratör: Öykü Terzioğlu Özer
Instagram: oykuminyatur • Mail: oyku.ozer@yandex.com

garajtasarim.com

Bu eser Creative Commons Atıf-GayriTicari-Türetilemez 4.0 Uluslararası lisansı ile lisanslanmıştır.

Tavsiye edilen maksimum satış fiyatı 5 TL'dir.
Elde edilecek gelir Pusu'la'nın ikinci versiyonu için kullanılacaktır.

#LAVARLA

"Fermanü's-Sultan boş beyne'l-Ekrad": Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğusunda Şakiler, Hırsızlar ve Batılı Seyyahlar

Metin ATMACA*

Osmanlı tarihi araştırmalarında çoğunlukla gözardı edilen, sadece işledikleri cürümlerle anılan şakiler, yol kesenler ve hırsızlar bu çalışmada tarihin bir aktörü olarak ele alınmıştır. Hikayeyi yazan mukterdirlerin kelimelerinden ziyade, bu hikayelerde sesi kısılan madun bir kesim olan eşkıyalara kulak verilmiştir. Bu güruhun hikayesi kronolojik değil daha ziyade tematik olarak sunulmuştur. Bu çalışmada çoğunlukla 18. ve 19. yüzyıllara odaklanmakla birlikte eşkıyaların izleri 16. yüzyıla kadar sürülmüştür. Bu grubun hikayesini yeniden inşa etmek için Osmanlı coğrafyasındaki farklı kaynaklar kimisi misyoner, rahip, doktor kimisiyse diplomat, tüccar, arkeolog olan Batılı seyyahların çalışmalarıyla harmanlanmıştır. Osmanlı İmparatorluğunun merkezi, ihtiyaç duyduğunda yereldeki gücünden yararlandığı eşkıyaları resmî anlatıda zemmederken, ulema ve üdeba da bir nevi bu anlatıyı takip etmiştir. Batılı seyyahlarsa eşkıyaların kalplerine saldığı korkunun ötesinde seyahatnamelerinde anlattıkları hikayelerde hitap ettikleri okurun zihnindeki "vahşi Kürdistan" imajını tatmin etmeyi hedeflemişlerdir.

Osmanlı Kürdistanı genel itibarıyla her birisi bir mirin (emir) idaresinde olan birçok mirliğe (Hakkâri, Bitlis, Beyazıt, Bahdinan, Botan, Soran, Baban, Mukri) bölünmüştü ve her bir mirlik de aşiret liderlerinin yönettiği birçok aşiretten müteşekkildi.[1] Yani mirlikler esasında konfederasyon benzeri bir örgütlenme

* Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi / metinatmaca@gmail.com
Katkılarından dolayı Muhsin Soyudoğan, Murat Cankara ve Selim Adalı'ya teşekkür ederim.

1 Osmanlı ve yakın dönem Kürt tarihi için bkz. Mihemed Emin Zeki Beg, *Dîroka Kurd û Kurdistanê* (İstanbul: Avesta, 2002); Wadie Jwaideh, *The Kurdish National Movement: Its Origins and Development* (NY Syracuse: Syracuse University Press, 2006); Hakan Özoğlu, *Kurdish*

oluşturmak suretiyle bir araya gelen aşiretlerin bir aileyi lider olarak kabul etmeleriyle oluşmuştu. Gerçek şu ki aşiretlerin birlikteliği rızadan ziyade bir zorunluluk sorunuydu, zira genelde güçlü bir aile veya aşiret lideri arkasına devlet gücünü alarak mirliğini inşa ederdi. Kürt mirlikleri çoğunlukla bir vilayet yönetimi (Van, Diyarbakır, Erzurum, Mardin, Musul, Bağdat) altında sancak veya hükümet olarak yer alırdı. Bu idari sınıflandırmaya göre vilayetlerin başındaki valiler yasal olarak mirliklerin içişlerine doğrudan nüfuz edemezlerdi. Osmanlı'da "mefruzu'l-kalem maktu'u'l-kadem" olarak formüle edilmiş bu yapıya göre Kürt mirlikleri imparatorluğun diğer bölgelerinin tabi olduğu vergilerden muaf olur ve yöneticilerini de kendileri seçip kendileri değiştirirlerdi.[2] Dolayısıyla bir eşkıyalık vakasında Osmanlı yöneticileri çoğunlukla mirlerden ya da aşiret ağalarından yardım talebinde bulunurlardı, yahut eşkıyalar ile ilgili muameleyi tamamıyla onların inisiyatifine bırakırlardı. Onlar da bir suça karıştığını düşündükleri kişilere karşı el, kol, burun, kulak kesme gibi sert yaptırımlar uygulamaktan çekinmezlerdi.

Eşkıyalık bu coğrafyada neredeyse hemen her kesimden insanı tehdit eden bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır, zira ticaret ve hac kervanları, kadılar, vergi memurları, yeniçeriler ve daha niceleri gitmek istedikleri yerlere varmak için bir şekilde idaresi güç olan bölgelerden geçerek seyahat etmek zorunda kalıyorlardı. Antakya ile Antep arasındaki bölgeler Anadolu'yla Suriye, Irak, Mısır ve Hicaz arasında yolculuk edenlerin sıkça kullandığı bir güzergâhtı. Bu bölgelerde ağırlıklı olarak Kürt ve Arap aşiretleri yaşamaktaydı. Osmanlı idarecileri bu bölgenin muhafazasının yegâne yolunun bu aşiretlerin otoritesini kabul etmekten geçtiğini, buna karşılık olarak da buradan geçen seyyah ve kervanların muhafazasının aşiret reisleri tarafından sağlanmasını kabul etmişti. Yine de bu karşılıklı anlaşma her zaman mükemmel işlememiş, dolayısıyla zaman zaman yol kesmeler olmuştur. Mesela 1772 yılında seferden dönüp Halep'e gitmek üzere yola çıkan Yeniçeriler, Kürt ağası Küçük Alioğlu'nun adamları tarafından soyulmuştur. Küçük Alioğlu'nun yol kesme faaliyetleri bir yana bu bölgeden geçen her kervan ve seyyah belli bir geçiş ücreti ödemek zorundaydı. Buna kadılar ve diğer devlet erkânı da dahildi. Halep valisi kendisini paşa olarak taltif etmesine rağmen Kürt ağasının oğlu da babasının yolunu takip etmiş ve birçok devlet erkânını rehin almıştır. 1798'de Halep'e atanan Hollanda konsolosunu sekiz ay rehin tutmuş, rehin parası olarak 25.000 kuruş ödendikten sonra serbest bırakmıştır.[3] Bu tür eşkıyalıklar Mekke'ye yola çıkan hacı kervanlarına bile reva gö-

Notables and the Ottoman State (Albany, NY: State University of New York Press, 2004); David McDowall, *A Modern History of the Kurds* (New York: I.B. Tauris, 2000).

[2] Mehmet Öz, "Ottoman Provincial Administration in Eastern and Southeastern Anatolia: The Case of Bidlis in the Sixteenth Century," *Ottoman Borderlands: Issues, Personalities, and Political Changes,* ed. Kemal Karpat (Madison: University of Wisconsin Press, 2003), 146–47; Ayrıca bkz. Christopher Houston, "'Set aside from the pen and cut off from the foot': Imagining the Ottoman Empire and Kurdistan," *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, C. 27, No. 2 (2007): 397-41.

[3] Yusuf ibn Dimitri al-Halabi, *al-Murtad fi ta'rikh Halab wa Baghdad.* MS 6299, Baghdad Museum, Iraq, 15, 83, 133-134, 299 (Aktaran: Abraham Marcus, *Middle East on the Eve of Moder-*

rülmüştür. Bu sebeple kıyılara yakın bu geçiş bölgeleri bazen aylarca kapalı kalmıştır. Bu durumu bilen bazı Batılı seyyahlar Kürt aşiretlerinden kendilerini belli bir ücret karşılığında muhafaza hizmeti almış, böylece hiç bir getirisi olmayan maceralardan kaçınmayı tercih etmişlerdir.

Büyük ve panoramik çizimleriyle bilinen Rus ressam Franz Alekseyevich Roubaud tarafından 1887’de çizilmiş “ganimetiyle kaçan Kürt atlısı” adlı eser. [Fotoğraflayan: Franz Hanfstaengl]

II. Mahmut dönemiyle başlayıp (1808-1839) Tanzimat’la (1839) ivme kazanan merkezileşme politikaları sonucunda Kürt mirliklerinin ortadan kaldırılmasıyla tarihçilerin retribalization[4] (aşiretleşmeye dönüş) dediği sürece geçilmiştir. İmparatorluğun doğusunda üç yüz yıldan fazla devam etmiş olan mirlik rejimi 1834 ve 1847 yılları arasında belli aralıklarla yapılmış askeri seferler sonucu ortadan kaldırılınca bu bölgede büyük bir güç boşluğu oluşmuştur. Otorite boşluğunun yarattığı bu güvenliksiz ortamda Kürdistan’ın merkezi yerleri dışında düzeni kurmak oldukça zorlaşmış, genelde bunu fırsat bilen gruplar eşkıyalık ve yol kesme faaliyetlerini arttırmış, özelde ise göçebe ve yarı-göçebe aşiretler yazlık ve kışlık olarak kullandıkları güzergâhlarda sık sık eşkıyalığa başvurur olmuşlardı. Bunun ötesinde yüzyılın ikinci yarısından itibaren insanların ekonomik durumunun kötüleşmesine neden olan, bir taraftan tarımsal üretimi vuran kuraklık ve kıtlıklar, öbür taraftan da imparatorluğun girdiği savaşlardan ve gittikçe büyüyen merkezi yapıdan dolayı arttırılan vergiler eşkıyalığın artmasına sebep olmuştur.[5]

---

nity, New York: Columbia University Press, 1992), 143; Kuzeybatı Suriye bölgesindeki 18. yüzyıl Kürt eşkıyaları için bkz. Stefan Winter, “Die Kurden Syriens im Speigel osmanicher Archivquellen (18. Jh.),” *Archivum Ottomanicum*, 27 (2010): 211-239.

[4] Martin van Bruinessen, *Agha, Shaikh and State* (London: Zed Publishing, 1992), 181; Sabri Ateş, *Ottoman-Iranian Borderlands: Making a Boundary, 1843–1914* (New York: Cambridge University Press, 2013); Nejat Abdulla*, İmparatorluk, Sınır ve Aşiret: Kürdistan ve 1843-1932 Türk-Fars Sınır Çatışması,* çev. Mustafa Aslan (İstanbul: Avesta, 2010); Janet Klein, *The Margins of Empire: Kurdish Militias in the Ottoman Tribal Zone*, (Stanford, CA: Stanford Univeristy Press, 2011); Nilay Özok-Gündoğan, “A ‘Peripheral’ Approach to the 1908 Revolution in the Ottoman Empire: Land Dispute in Peasant Petitions in Post-revolutionary Diyarbekir,” *Social Relations in Ottoman Diyarbekir, 1870-1915*, ed. Joost Jorgenden ve Jelle Verheij (Leiden: Brill, 2012), 179-215.

[5] Celile Celil, *19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Kürtler*, çev. Mehmet Demir (Ankara: Özge Yayınları, 1992), 43; İklimsel değişimin Diyarbakır vilayeti toplumu üzerindeki etkisi üzerine

Buna karşılık merkezin atadığı valiler ve idaresindeki memurlar da kayıplarını karşılayabilmek için ele geçirdikleri köylü ve göçebelerden daha fazla hayvan ve yiyecek almaya başlamışlardır. Bab-ı Ali, eşkıyalıklar karşısında zayıf kalmış, vilayet yönetimleri de merkezi hükümetin idaresine yeteri kadar girmediği için koordinasyon zafiyeti hâsıl olmuş; bu yüzden iki vilayet arasında gidip gelen göçebeler üzerinde etkin bir denetim kuramamışlardır. Bu durumda göçebeler kışı başka, yazı da başka vilayetlerde geçirmekle, bir vilayette işledikleri suçların cezasından başka vilayete geçerek kurtulabilmişlerdir. Böylece hem köylüler, hem göçebe aşiretler hem de valiler ve idaresindeki memurlar bu kısır döngü içinde, bir şekilde kaybettikleri geliri telafi etmeye çalışmışlardır.[6]

Bu dönemde gerçekleşen başka bir gelişmeyse, topraktan sağlanan gelir azalırken ticaretten elde edilen gelirin artıyor olmasıydı. Avrupa'da seri üretimle ucuza üretilen mallar Batılı tüccarların marifetiyle İmparatorluğun belli başlı şehirlerinin de ötesinde küçük kasabalara kadar dağıtılıyor ve bu ucuz ürünlere olan talep gittikçe artıyordu.[7] Ticaret kervanlarının sıklığı artıkça daha fazla mal ve para taşınmakta, bu da eşkıyalara ve yolkesenlere daha fazla fırsatlar sunmaktaydı. Avrupa'da üretilen mallara aşinalık kazandıkça yolkesenler hangi kervanının ne taşıdığını ve ne çalmaları gerektiğini daha iyi öğrenmeye başlamışlardı. 19. yüzyıla gelindiğinde sadece tüccarların değil, yanlarında değerli eşyalar taşıyan seyyahlar, misyonerler, diplomatlar ve arkeologların da Kürdistan'a olan ziyaretleri sıklaşmaya başlamıştı.

Aslında, Batılı seyyahların Kürdistan coğrafyası ve toplumuyla tanışıklığı çok erken bir döneme rastlar.[8] Onlar kimi zaman birkaç sayfada kimi zaman da bütün bir kitapta bu coğrafyada gezip gördüklerini anlatıp tasvir etmişlerdir. Ulus-devletin kuruluşuna kadar süren tüm bu anlatılarda klişeleşmiş bir söyleme dönüşen eşkıyalık olgusu başta Kürtler, Nasturiler ve Yezidiler olmak üzere Kürdistan'da gördükleri toplulukların bazen bir bölümüne bazen de hepsine birden atfedilegelmiştir.[9] İşin doğrusu, bir vesileyle bu coğrafyadan yolu geçen

bkz. Zozan Pehlivan, "Abandoned Villages in Diyarbekir Province at the end of the 'Little Ice Age', 1800-50," *The Ottoman East in the Nineteenth Century: Societies, Identities and Politics,* ed. Yaşar Tolga Cora ve diğerleri (New York, London: I. B. Tauris, 2016), 223-246

6 William Francis Ainsworth, *Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea, and Armenia,* C. II (London: John W. Parker, 1842), 188.

7 Batılı tüccarların Osmanlı İmparatorluğu içinde kurdukları ticaret ağları için bkz. Mafalda Ade, *Picknick mit den Paschas: Aleppo und die Levantinische Handelsfirma Fratelli Poche (1853–1880)* (Beirut ve Würzburg: Ergon Verlag, 2013).

8 Genel itibariyle Avrupalılar ilk kez 11. yüzyılda Marco Polo'nun Kürdistan bölgesine seyahat etmesiyle birlikte Kürtleri tanımaya başlamıştır. Marco Polo, *The Travels of Marco Polo*, çev. Teresa Waugh (London: Sidgewick St Jackson, 1986), 25.

9 İsmet Şerif Vanlı, Kürtlere atfedilen eşkıyalık iddialarının bu kadar yoğun oluşunda Osmanlı ve İran devlet adamları ile "ayaklarında postalları, ceplerinde paraları" ile Kürdistan'a gelen tüccarların sorumlu olduğunu ifade etmektedir. İsmet Şerif Vanlı, *Batılı Eski Seyyahların Gözüyle Kürtler ve Kürdistan*, çev. M. Demirci (İstanbul: Avesta, 1997), 12-13. Vanlı, belki tüccarları suçlamakta meseleyi abartıyor olabilir, fakat sultanın fermanına kulak asmayan

Batılıların, yanlarında yüklü miktarda eşya taşımalarından da kaynaklanan, bu yabancı topraklarda her an soyulma veyahut saldırıya uğrama psikolojisiyle yoğrulmuş bir eşkıyalık korkusunu taşımaları çok da garip olmasa gerek. Nitekim 19. yüzyılda Kürdistan'a seyahat eden Batılıların daha sonra buraları görmek isteyenlere en büyük uyarısı şakiler, yol kesenler ve hırsızlar konusunda olmuştur. Bu korkuyu biraz abartmış olacaklar ki bazı seyyahlar kendilerine mihmandarlık edenlere bile güvenmeyip onları devamlı izlemiş, mallarına ve canlarına ne zaman kastedecekler diye endişeli bir şekilde beklemeye koyulmuşlardır. Kimi seyyah da bu korkuyla baş edebilmek adına bu hal-i pür melalde eğlenmeye çalışmış, daha meraklıları ise hırsızların bir nevi bilinçaltına inerek onları daha derinlemesine incelemek istercesine, kendisini soyanlarla muhabbete girmek için uğraşmışlardır. Bir süre sonra bu "kötü alışkanlığın" aslında bir "meslek" olarak icra edildiğini hatta hırsızların da bir "meslek ahlakı" olduğunu fark etmişlerdir. Bu bölgede yıllarını geçiren Burckhardt, ailesine yazdığı mektubunda Arap bedevilerin onurlu insanlar oluşunu övmüş ve onlar tarafından soyulmaya karşı çıkmadığında kendisine iyi davrandıklarını neşeyle anlatmıştır.[10]

Bucak aşiretine tabi iki Kürt, Osmanlı Kürdistanı - 1904: Eşkıyalar kendi başına buyruk hareket ettikleri gibi bazen de bir aşirete tabi olarak yaşarlardı.
Kaynak: Bibliothèque Universitaire de Fels, Paris [Fotoğraf: (Ninevalı) Raphaël Kardeşler]

İşin aslı, çalışma için araştırdığımız kaynaklarda seyyahlardan çok azının soyulma veyahut ölümle sonuçlanan bir saldırıya uğradığını öğreniyoruz. Yine de daha detaylı bir araştırmayla ortaya konabilecek bu korkunun gerçekçiliğini basite alacak ya da tümden reddedecek değiliz elbette. Nitekim burada, daha ziyade eşkıyalar ile isteyerek ya da istemeyerek yüz yüze gelmiş kişilerin hikâyelerinden yola çıkarak bir eşkıya profili ortaya çıkarmaya çalışacağız. Bu hırsız, yolkesen ve şaki portresinin seyyahların, bilhassa Batılı olanların, eşkıya ile olan maceralarını okuyucularına aktarırken onların "vahşi Kürdistan" tahayyülünü tatmin etmeye dönük kurgusal bir yönün olduğunu bilmekle beraber, hikâyelerinde bunlara biçtikleri rolün evrilişi bu makalenin ana temasını oluşturmaktadır.

Kürt mirleri ve aşiret ağalarını resmî belgelerde en hafif ifadeyle "eşkıya", "asi", "mürted" veya "başıbozuk" olarak tarif ettikleri vakidir.
[10] Kathrine Sim, *Desert Traveller: The life of Jean Lois Burckhardt* (London: Victor Gollancz, 1969), 102.

Bu çalışmaya konu olan eşkıya ve hırsız profili çoğunlukla Batılı seyyahların, bir nebze de Osmanlı dönemi Kürt uleması, üdebası ve ümerasının gözlemleri ve anlatımları üzerinden inşa edilmiştir. Vakayinameler, tezkireler ve seyahatnamelerin yanı sıra resmi yazışmalar da imparatorluklar ve muktedir devletler tarafından üretilmiş ya da yönlendirilmişlerdir. Dolayısıyla, eşkıyaların hikâyesini inşa ederken kendileri geriye fazla bir kaynak bırakmadıkları için, muktedirlerin belge ve monografileri üzerinden bir şekilde onların sesine kulak vermek gerekiyor. Spivak biraz umutsuz bir şekilde, "madun konuşurken insanların bunu [bir] direniş konuşması olarak tanımlaması için yeteri kadar altyapı[nın] mevcut" olmadığını vurgular.[11] Bir başka ifadeyle madun konuşsa bile sesini duyulabilmesi için ona kulak vermek gerekir. Zira muktedirlerin söylemi içinde ister istemez madunların sesi "modifiye" edilse de bir şekilde kaydedilmektedir. Önemli olan o konuşmaları çözümleyebilmek, bozuk sesleri ayrıştırabilmek ve sonunda iyi veya zor duyulabilen diyalogları çıkarmaya çalışmaktır. İşte o zaman madun, madun olmaktan çıkacaktır. Osmanlı belgeleriyle karşılaştırıldığında Kürdistan'a seyahat eden Batılı -bir dereceye kadar da Osmanlı- seyyahlar eşkıya, hırsız, köylü, göçebe, kadın ve dini-etnik grupların sesine daha fazla kulak vermiş ve bir noktaya kadar da notlarında yer vermişlerdir.[12] Bu yazında yer alan temsiller Oryantalist bir zihin dünyasında üretildikleri için sorguya tâbi tutulması gerekse de reddiyeci bir tavır takınıp hepten de göz ardı edilemeyecek kadar değerli ayrıntılar içermektedirler. Bu yüzden, Batılı seyyahların Oryantalist gözlemlerini tümden değersizleştiren bir eleştirinin ötesinde, her seyyahın kayıtları kendi seyahat motivasyonu, şartları ve bir şekilde benzer yerleri ziyaret etmiş diğer seyyahların kaynaklarıyla karşılaştırıldığında önemli bulgular sunacakları şüphesizidir.

---

[11] Spivak'ın madunlar üzerindeki makalesi için bkz. G. C. Spivak, "Can the Subaltern Speak?" *Marxism and The Interpretation of Culture,* ed. C. Nelson ve L. Grossberg (Chicago: University of Illinois, 1988), 271-313. Spivak'ı eleştirenler madunun "konuşamamasıyla" onu bu yetisinden mahrum bıraktığını, dolayısıyla aciz gösterdiğini ifade etmişlerdir. Buna karşın Spivak, bazıları tarafından yanlış anlaşıldığını ve demek istediğinin aslında şu olduğunu ifade etmiştir: "When the subaltern speaks there is not enough infrastructure for people to recognise it as resistant speech." [Madun konuşurken insanların bunu [bir] direniş konuşması olarak tanımlaması için yeteri kadar altyapı mevcut değildir] Bu makale için bkz. Bulan Lahiri, "In Conversation: Speaking to Spivak", *The Hindu*, 5 Şubat, 2011, erişim tarihi: 01 Kasım 2017: http://www.thehindu.com/books/in-conversation-speaking-to-spivak/article1159208.ece (Spivak'ın bu söyleşisini bana gönderdiği için Sevim Kebeli'ye teşekkür ederim.)

[12] Batılı seyyahlar her ne kadar sıradan insanlara ve gündelik hayata dair detaylara yer vermişlerse de temel kaygıları, bilhassa 19. yüzyıl ve sonrasında temsil ettikleri sömürgeci güçlere yarayabilecek bilgiye ulaşmak ve kaydetmekti. Bu dönemde Avrupalı ülkeler Osmanlı Kürdistan'ında daha fazla konsolosluklar açmaya başlamış ve beraberlerinde ajanlar, kilise adamları, mühendisler, jeologlar, botanikçiler, arkeologlar ve dilbilimciler getirmişlerdir. Bu gelenlerin çoğu genel anlamda coğrafya eğitimi görmüş olmalarından Kürdistan'daki keşiflerini ve gözlemlerini kraliyet akademilerinde sunmuş ve buralara bağlı dergilerde yayınlamışlardır. Maria T. O'Shea, *Trapped Between the Map and Reality: Geography and Perceptions of Kurdistan* (New York: Routledge, 2004), 96-97.

I. Hırsızları Tanımak veya Tanımlamak

"Dört şey kötülük yapmak için doğmuştur" diyorlardı bilhassa Suriye ve çevresinde yaşayan insanlar: "fareler, çekirgeler, Bedeviler ve Kürtler."[13] Yaşadıkları korkular üzerinden zihin dünyalarında ürettikleri paranoya ve önyargıları yansıtan bu deyim Kürtleri yağmacılığın doğal bir aktörü olarak tanımlıyordu. Aslına bakılırsa bu, Doğu literatürünün hiç de yabancı olmadığı bir tanımlama tarzıydı. 16. yüzyıl Osmanlı düşünürlerinden Kınalızade Ali Efendi Kürtleri "hırsızlık (*lesûsiyyet*) ve yol kesmekle (*kat'ı tarîk*)" suçlamıştır.[14] Kınalızade ile aynı yüzyılda yaşamış olan Kürt tarihçi Şerefhan Bitlisi daha fazla detaya girerek "yol kesme" *(kuta'-i-tarik)* ile "hırsızlığı" *(dozdi)* birbirinden ayırır. Kürtleri "aşırı cesur", "alabildiğine mert ve cömert" ve "son derece onurlu ve aşırı derecede mağrur" olarak tanımladıktan sonra bu sıfatlarına binaen "hırsızlık yapmak ve aniden saldırıya geçmek" yerine "dağlarda ve ovalarda açıkça yol kesme ve gasp yapmayı" tercih ettiklerini belirtir. Şerefhan, bu tanımla "açıktan yapılan yol kesme" ve "gaspı" "hırsızlıktan" ayırmakta ve bunu Kürtlerin "cesaretine", "seçkin niteli-

Kadınları Kaçıran Kürt Eşkıya
"Kürtlerin bir yağması": İsviçre asıllı İngiliz ressam Frank Feller (1848-1908) bu çizimiyle Avrupa'daki toplumun zihninde yer alan Kürt imajını romantize etmiştir. Feller'in bu resmi yılbaşı kutlamaları için hazırlanan kartpostallarda yaygın bir şekilde kullanılmıştır.
Kaynak: *Life in Russia (Caucasus)*. IIRaphael Tuck & Sons, 1898.

[13] *Kitab al-amthal.* MS. 775 (47), folio 18b. John Rylands University Library, Manchester, England. (Alıntı: Marcus, *Middle East on the Eve of Modernity*, 141.)

[14] Kınalı-zade Ali, *Ahlâk-ı Alâ'î,* Bulak (Kâhire), 1248 (Alıntı: Fahri Unan, "Bir XVI. Yüzyıl Yazarının Zihniyet Dünyâsında Milletlerin İmajları," *Türk Modernleştirme Tarihi Araştırmaları Sempozyumu*, *14 Mayıs 2005; Prof. Dr. Ercüment Kuran'a Saygı* (Ankara, 2006), 292-312).

ğine", "namertlere avuç açmamalarına" ve "yardım isteyerek eğilmemek için canlarını tehlikelere, vartalara atmalarına" bağlamaktadır.[15] Kâtib Çelebi de ünlü eseri *Cihannüma*'da Kürtleri tarif ederken "cesur ve sinirli" bir karaktere sahip fakat aynı zamanda "soyguncu ve yolkesici takımından" olduklarını söyler.[16] Kâtib Çelebi'nin eserini yazdığı 1650'lerde, meşhur Osmanlı seyyahı Evliya Çelebi Kürdistan'ı gezmeye çıkmıştır. Kürtleri daha yakından tanıma fırsatı bulan Evliya, eşkıya ve hırsızları tarif ederken çok daha açık olmuştur. Mesela Diyarbakır'ın doğusunda bulunan Çöltepe isimli mevkide "kara hırsızının" çokça bulunduğunu ve "zîrâ diyâr-ı Kürdistân'da Halitî ve Çekvânî ve Zıbari ekrâdı kânı" olduğunu, dolayısıyla "gâfil yatmamak" gerektiğini not etmiştir.[17] Batman'a bağlı Hazzo'daki (Kozluk) hırsızların "gâyet cengâver ve dilâver" olduklarını ve nükteli bir şekilde buradaki "harâmîlerin" "sürmeden gözü, ağızdan sözü" çalabilecek kadar hünerli olduklarını belirtmiştir.[18] Kürtlere atfedilen bu tür tanımlar 19. yüzyıl literatüründe hatta Kürt entelektüeller arasında bile yapılmıştır. Molla Bayezidi, Kürtleri sınıflandırırken köylülerin daha medeni olduklarını, göçebe olanlarınsa yol kesicilikle uğraştıklarını söyler.[19]

Sonraki dönemlerde Kürdistan halklarından, daha özelde ise Kürtlerden bahseden Batılı seyyahlar onlardan hiç de geri durmamışlardı. Eserlerinde Kürtleri tanımlarken onların yol kesme ve hırsızlık marifetlerine değinmeyen Batılı seyyaha az rastlanır. Bu tanımların bir kısmı kendilerinin karşılaştığı olaylardan, bir kısmı da Kürdistan'a gitmeden önce okudukları Osmanlı ve diğer Batılı yazarların eserlerinden esinlenerek üretilmiştir. Kimisi tanımı geniş tutarak Kürtlerin "büyük bir hırsızlar milleti" olduğunu ilan ediyordu. Bu tanımı yapanlara göre, birçok aşiretten müteşekkil ve "vahşi dağlık bölgelerde" "vahşice" yaşayan Kürtler meslek olarak çobanlık yapmakla birlikte gelirlerinin önemli bir kısmını "kervanları yağmalamalayarak" kazanmaktaydılar.[20] Şerefhan'ın yaşadığı dönemden üç asır sonra Hakkâri Nasturilerinin yaşadığı Zap vadisinden geçen Wigram, onun tespitlerine benzer bir şekilde "hırsızlıkla" "gasp etmenin" tamamıyla iki farklı şey olduğunu dile getirmiştir: "her centilmen gasp edebilir" çünkü "gasp ile elde ettiği mal hukuken ona aittir ve bir kaynağı sömürmesi meşru olarak onun için bir gurur kaynağıdır."[21]

---

[15] Şerefhan Bitlisi, *Şerefname,* çev. M. Emin Bozarslan (İstanbul: Deng Yayınları, 2009), 20; Farsça metin için bkz. Scheref, Prince de Bidlis, *Scheref-nameh,* Tome I, haz. V. Veliaminof-Zernof (St. Petersburg, 1860), 14.

[16] Katib Çelebi, *Kitab-ı Cihannüma,* 1. Cilt, tıpkıbasım (Ankara: TTK Yayınları, 2009), 448-50.

[17] Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemmed Zıllî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, Cilt 4, haz. ve trans. Ali Seyit Kahraman ve Yücel Dağlı (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002), 217b.

[18] *Seyahatnâme*, C. 4, 220a.

[19] M. B. Rudenko'nun önsözü, Mela Mahmudê Bayezidi, *Kurtlerin Orf ve Adetleri,* çev. Abdullak Babek Pişderi (Istanbul: Pêrî Yayınları, 1998), 13-14.

[20] Justin Perkins, "Letters from Persia, No. XIII," *The Sabbath School Visiter,* C. 5-6 (1837): 55-58.

[21] W. A. Wigram, *The Cradle of Mankind: Life in Eastern Kurdistan* (London: A&B Black, 1922), 291.

Bazı Batılılar için Kürt (*Kurd*) kelimesi "hırsızı" çağrıştırıyordu.[22] Hatta "Kurd" kelimesinin Farsça'da "güçlü ve cesur" Gürcücede ise "hırsız" anlamına geldiğini not edenler dahi vardı.[23] Bir başka kaynakta ise kökü Gordionlular ve Karduçilere dayanan Kürtlerin topluca Ekrad (*Acrad*) olarak isimlendirildiğini, onların "barbar ve savaşçı insanlar" olduklarını ve "çoğunlukla hırsızlık ve yağmalamaya bağımlı" halde yaşadıklarını belirtilmektedir.[24] Böylece Kürtlerdeki bu "alışkanlığın" aslında çok daha eskiye dayandığını ima etmeye çalışmışlardır. Bu iddiayı iki bin yıldan fazla bir süre önce Xenophon'un Keldaniler ve onlarla karışmış olan Kürtler için dile getirdiğini iddia etmiş, böylece bunların bu tür "yanlışlara karşı uyarılmaları ve doğru yola davet edilmeleri" için dini propagandalarına bir meşruiyet sağlamaya çalışmışlardır.[25] Dini metinlerin ötesinde 19. yüzyılın ortalarında hazırlanmış ve seküler okuyucuya hitap eden *The English Cyclopaedia'da* Kürdistan ve ona bağlı olarak Kürtler tanımlanırken onların "cesur savaşçılar" olduğuna ve bu sebeple bu ismin "gurur verici bir anlam" taşıdığına vurgu yapılmıştır. Eserin yazarı, tanımın sonuna kısa bir cümle eklemeden geçemez: "Kürtler hırsızlıklarıyla bilinirler."[26]

Soyulma korkusunu paranoya haline getiren Batılılar daha seyahatlerine başlamadan zihinlerinde zaten bir Kürt ve Kürdistan imajı inşa etmeye başlıyorlardı. Kimi Batılı seyyahlar için Kürdistan bir çöl kadar "ıssız ve hırsızlar tarafından ele geçirilmiş, münferit olarak seyahat edenlerin genellikle kaçındığı bir bölge" olarak kalmıştır.[27] Bazen Batılılar daha cesur davranmasına rağmen onlara rehberlik edenler Kürtlere atfedilen bu savaşçı ve yol kesici sıfatlarından dolayı bu görevlerini kimi durumlarda yapmayı reddetmişlerdir. John Malcolm, Kürdistan üzerinden seyahat etmek isterken hizmetindeki katırcıların "bölge sakinlerinin tümünün hırsız, cani ve yağmadan ve Farsları öldürmekten daha fazla zevk aldıkları bir şey olmadığı" gerekçesiyle bu işi yapmamayı tercih ettiklerini belirtmiştir.[28]

---

[22] B. T. Russell, " A Search for 'The Water sources'," *The United Service Magazine*, Ksm 3, C. 43 (1843): 231-38.

[23] Julius von Klaproth, *Asia Polyglotta,* Paris, 1823, 75-76; *The Biblical Geography of Central Asia,* C. 2 (1837), 316.

[24] Car Rosenmüller ve Nathaniel Morren, *The Biblical Geography of Central Asia,* C. 2 (1837): 139.

[25] Makaleye göre Xenophon, Keldanileri "yağmacılık üzerine yaşayan, çiftçilik bilmeyen ve geçimlerini (ekmeğini) silah zoruyla sağlayanlar" olarak niteler. Matthew Henry ve Thomas Scott, *The Comprehensive Commentary on the Holy Bible: Ruth-Psalm LXIII* (Brattleboro, 1836), 600; Buna karşın Dr. Grant'a göre Keldaniler onurlu insanlar oldukları için kendisine aralarında hiç hırsız olmadığını ifade etmişlerdir. Bunu aktaran Ainsworth ise dünyanın en medeni milletleri arasında bile az da olsa hırsız olduğunu ifade ederek Keldanilerin Dr. Grant'a durumu abartarak aktardığını ima eder. Ainsworth, *Travels and Researches*, C. II, 232.

[26] Charles Knight, *The English Cyclopaedia: Geography,* C. 3 (1855), 435.

[27] John Ussher, *A Journey from London to Persepolis: Including Wanderings in Daghestan, Georgia, Armenia, Kurdistan, Mesopotamia, and Persia*, C. 2 (London: Hurst and Blackett, 1865), 663.

[28] John Malcolm, *Sketches of Persia, from the Journals of a Traveller in the East,* C. 2 (London: John Murray, 1828), 278.

Bazı seyyahlar hırsız ve yolkesen tanımını daha da özelleştirerek Kürdistan'daki belli topluluklara ve aşiretlere indirgemişlerdir. Kimisi Herki aşiretinin "adi hırsızlıkları ve soygunlarıyla" bilindiğinden ve aşiret mensuplarının yaylaklara göçleri sırasında bunu sıklıkla yaptıklarından bahseder.[29] Başkası ise "köylü" değil daha ziyade "dağlı" Kürtlerden korktuğunu belirtmiştir. Southgate, bir arkadaşı ve yardımcılarıyla Muş'tan birkaç saatlik uzaklıkta seyahat ederken karşılaştığı bir grup dağlı Kürd'ün kendisine olan "ürkütücü" bakışlarını unutamadığını ve rehberleri kurtulmalarına vesile olduktan sonra uykunun kendisine ilaç gibi geldiğini aktarır.[30] Southgate ve benzeri seyyahların anlattıklarına bakılırsa "hırsızlığı" "meslek" olarak seçen dağlı Kürtler sık sık yağmalama olaylarına karışıyor ve bazen de Ermeni köylerine saldırıyorlardı.[31] Süleymaniye'yi Kürdistan'ın başkenti olarak gören Heude'e göre bu bölgede yaşayanlar hırsızlığı "meslek edinmiş ve yağmalama için devamlı tetikte" bekliyorlardı. Heude, buna ek olarak Kürt bir eşkıyanın fiziki yapısını da tarif eder: "kalın erkeksi sakalları fazla uzatmadan yüzlerinin alt kısmına kadar kıvrılır, kara bir bıyık sıklıkla parlak mavi gözlerle kontrast oluşturur, bir kartal kadar zeki bakışlı ve bir o kadar gürbüz görünümlü, öç almaya ve önüne çıkanı yok etmeye hazır bir eşkıya…"[32] Bazısına göre ise Kürdistan'ın "en büyük hırsızları" Müslüman, dağlı veya belli bir aşirete mensup olanlar değil "şeytana inanan" Yezidi Kürtleriydi. 1836'nın Ağustosu'nda bölgede seyahat eden Shiel, Ali Ağa köyündeki Yezidilerin kendisini çok iyi misafir etmeleri üzerine onları "Kürdistan'ın en medeni insanları" olarak ilan etmiş, fakat hırsızlıkta da "en iyisi" olduklarını not etmeden geçememiştir.[33] Dr. Grant'ın Kürdistan'a yaptığı seyahatle ilgili hatırlarını kaleme alan Thomas Laurie de Sincar Yezidilerinin "eski zamanlardan beri hırsızlığa alışık olduklarını" kaydetmiştir.[34]

Kürdistan dağlarında dolaşan Dr. Grant'ın göçebe Kürtlerle (*Kouchee Kurds*) karşılaştığında onlara sorduğu ilk soru mesleklerine dair olmuştur. Bu sorusuna karşılık olarak mesleklerinin "hırsızlık" olduğunu ve "fırsat buldukça" bu mesleği icra ettikleri cevabını alır. Bu insanların hırsızlık ve yol kesmelerinin

---

[29] Austen Henry Layard, *Discoveries in the ruins of Nineveh and Babylon: With Travels in Armenia, Kurdistan, and the Desert* (London: John Murray, 1853), 372.

[30] Horatio Southgate, *Narrative of a Tour Through Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia,* C. I (London: Tilt and Bogue, 1840), 205-6.

[31] Horatio Southgate, "Southgate's Tour in Armenia and Kurdistan," *Asiatic Journal*, C. 33, No. 129 (1840): 7-14; Southgate bir başka yerde dağlı Kürtlerin hırsızlığının "korkakça" bir şey olduğunu çünkü silahlı seyyahlardan ziyade genelde barışçıl kervanlara saldırdıklarını ifade eder. Southgate, *Narrative of a Tour Through Armenia, Kurdistan, Persia,* 227-28.

[32] William Heude*, A Voyage up the Persian Gulf and a Journey Overland from India to England in 1817* (London: Longman, 1817), 208-09.

[33] J. Shiel, "Notes on a Journey from Tabriz, Through Kurdistan, via Van, Bitlis, Se'ert and Erbil, to Suleimaniyeh, in July and August, 1836", *Journal of the Royal Geographical Society of London*, C. 8 (1838): 54-101; Evliya Çelebi de Yezidi Kürtlerinin toplu halde Müslüman Kürtleri soymaya çalıştığına şahit olduğunu söyler. Evliyâ Çelebi *Seyahatnâme,* C. 4, 214b.

[34] Thomas Laurie, *Dr. Grant and Mountain Nestorians* (Boston; Gould and Lincoln, 1853), 207.

VIAGGI
DI PIETRO DELLA VALLE
IL PELLEGRINO
Con minuto ragguaglio
Di tutte le cose notabili osseruate in essi,
Descritti da lui medesimo in 54. Lettere familiari,
Da diuersi luoghi della intrapresa peregrinatione,
Mandate in Napoli
All'erudito, e fra' più cari, di molti anni suo Amico
MARIO SCHIPANO.
Diuisi in tre parti, cioè
LA TVRCHIA, LA PERSIA, E L'INDIA,
Le quali hauran per Aggiunta,
Se Dio gli darà vita, la quarta Parte,
Che conterrà le figure di molte cose memorabili,
Sparse per tutta l'Opera, e la loro esplicatione.
IN ROMA, Appresso Vitale Mascardi. MDCL.
CON LICENZA DE' SVPERIORI.

Della Valle'nin *Viaggi di Pietro della Valle, il Pellegrino: divisi in tre parti, cioè la Turchia, la Persia, e l'India* kitabının künye sayfası [Vol. 1, Roma: Mascardi, 1650]

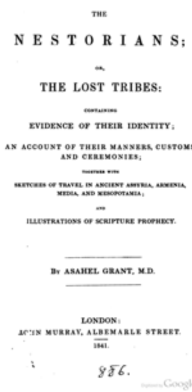
THE
NESTORIANS;
OR,
THE LOST TRIBES:
CONTAINING
EVIDENCE OF THEIR IDENTITY;
AN ACCOUNT OF THEIR MANNERS, CUSTOMS, AND CEREMONIES;
TOGETHER WITH
SKETCHES OF TRAVEL IN ANCIENT ASSYRIA, ARMENIA, MEDIA, AND MESOPOTAMIA;
AND
ILLUSTRATIONS OF SCRIPTURE PROPHECY.
BY ASAHEL GRANT, M.D.
LONDON:
JOHN MURRAY, ALBEMARLE STREET.
1841.

Asahel Grant'in *The Nestorians or The Lost Tribes* kitabının künye sayfası [London: J. Murray, 1841]

temelindeki saikleri anlamak isteyen Grant, onlarla olan sohbetini uzatmaya devam eder. Bu sayede seyahat notlarını okuyacak Batıdaki okuyucuya onların insani yönünü göstermeye ve buraya seyahat edecek olanları da bir nevi rahatlatmaya çalışır. Grant, göçebelerle gerçekleştirdiği sohbetinde onların yol kesme yöntemleri üzerine sohbet ederken ilginç değerlendirmelere şahit olmuştur. Göçebeler, yolcular mukavemet etmedikleri sürece onları soyarken öldürmediklerini, fakat çok malı varsa direnmelerini bertaraf etmek için bazen insanları öldürdüklerini ifade etmişlerdir. Göçebeler, anlaşılan, fakir ve zengin arasındaki ayırımı da gözetmiş, insanları soyarken ona göre muamele göstermişlerdir. Zira, fakir insanların varsa değerli elbiselerini aldıklarını ve yerine daha kötülerini verdiklerini aktarmışlardır. Grant'ın bunun "kötü bir meslek" olduğunu belirtmesi üzerine göçebeler toprakları olmadığı için bunu yaptıkları savunmasında bulunmuşlardır. Hükümetten talep etmeleri durumunda toprak verileceğini belirtmesi üzerine, bu sefer de nasıl çalışacaklarını bilmediklerini söylemişlerdir. Grant'ın toprak sürmenin kolay olduğunu söylemesi üzerine bu sefer de onlar çalışmanın çok zor olduğunu, bu şekilde elde etmek istediklerinin çok zaman alacağını, fakat bir köyü soyarak bir gecede büyük bir ganimet elde edebildikleri cevabını vermişlerdir. Aralarındaki konuşma hırsızlığın tehlikeleri, kimi nasıl soymaya karar verdikleri ve hayvanları için kışlak ihtiyacı dolayısıyla Fars yöneticilerle nasıl geçinmeleri gerektiği üzerine devam etmiştir. Dr. Grant ayrılmadan önce göçebelere onların aşiretini ziyaret etmek istediğini fakat "hırsız ve katil" olmalarından dolayı gelmeye çekindiğini söylemiştir. Onlar bu endişesine karşı şu cevabı vermişlerdir: "[Başımız] gözümüz üzerine, sizin [rahatınız] için her

şeyi yaparız. Sizin gelmenizi çok isteriz. Biz arkadaşlarımızı hiçbir zaman soymayız. Siz hayır üzerine geliyorsunuz ve hiç kimse size zarar vermez."[35]

II. Kitabına Uydurmak ya da Kitabı Çalmak

Kürdistan'dan geçen seyyahlar ve belli bir süre orada yaşamış Batılılar ilginç hırsızlık olaylarıyla karşılaşıyorlardı. Sonuçta her çaldıkları malzeme para etmeyebiliyordu; bu yüzden hırsızlar çaldıkları eşyalar hususunda bazen seçici davranıyorlardı. Mesela kitap, harita, eskiz, not defterleri, yazı takımı (*escritoire*) gibi malzemeleri eşeklerine pek taşıtmazlardı. Erken modern dönemde Kürdistan'a ilk seyahat eden Avrupalılardan biri olan Pietro Della Valle (1596-1652)[36] 1616 yılının bir akşamında Dicle'in kenarında kervanları konaklarken ilginç bir hırsızlık olayıyla karşılaşmıştır. Della Valle'nin Bağdat'a doğru beraber seyahat ettiği tüccarlar seyahatleri boyunca gümrük memurlarıyla karşılaşmamanın mutluluğuyla uyurken aslında çok daha fazlasını kaybedeceklerinin farkında değillerdi. O gece çadırlara giren hırsızlar büyük bir ganimetle karşılaşmışlardı. Della Valle'nin çadırına girdiklerinde ilkin güzelce hazırlanmış bir kutu gözlerine ilişmiş, açtıklarında pek bir anlam veremedikleri elyazması kitaplar, çizimler, planlar ve haritalarla karşılaşmışlardı. Değer biçemedikleri bu kutuyu bir kenara bırakıp onun yerine köşede duran değeri yüksek ve hayal dünyalarındaki renkliliği yakalayan kumaşlar daha cazip gelmişti. Kampta kendileriyle seyahat eden bir Venediklinin uyurken başının altına koyduğu *arquebus* silahını bile çalmışlardı. Della Valle, Venediklinin ve diğer tüccarların halini gördüğünde giden kumaşlarına üzülmeyi bırakmış, hatta yazı takımı ve notlarını çalmadıkları için hırsızların kendisine kıyak geçtiğini bile düşünmeye başlamıştı.[37]

20 Ocak 1617'de Pietro Della Valle Kürdistan'dan İran'a geçtiğinde büyük bir nefes alacaktı. Çünkü onun için Osmanlı ve İran iki ayrı dünya kadar farklıydı. Nihayetinde önemli olan şey malının ve canının güvende olmasıydı.[38] İran'ı Anadolu'dan daha iyi yapan şey burada kendisini daha güvende hissetmesiydi. Dicle kenarında kendisini soyan hırsızlar belli ki onu çok kızdırmıştı. İtalyan

---

[35] Asahel Grant, *The Nestorians or The Lost Tribes* (London: J. Murray, 1841), 11-13.

[36] İtalyan bir seyyah olan Pietro Della Valle (1586-1652) 17. yüzyılın başlarından itibaren Hindistan, Ortadoğu ve Kuzey Afrika'yı dolaşmış ve bir süre buralarda yaşamıştır. 1614'te İstanbul'da kaldığı bir yıllık süre içinde Türkçe ve biraz da Arapça öğrenmiştir. 1626 yılına kadar süren seyahatinde gördüklerini ve yaşadıklarını not etmiş ve aynı zamanda birçok değerli kitabı beraberinde Roma'ya götürmüştür. Della Valle'nin seyahat notları için bkz. Pietro Della Valle, *Viaggi di Pietro della Valle, il pellegrino: la Turchia, la Persia, e l'India,* haz. Mario Schipo (Brighton: G. Gancia, 1843); Della Valle ve seyahati hakkında daha fazla bilgi için bkz. Vanlı, *Batılı Eski Seyyahların Gözüyle Kürtler ve Kürdistan,* 23-31; İtalyan araştırmacı Mirella Galletti birkaç makalesinde Della Valle'nin Kürdistan'ı ziyaretine değinmiştir: "The Italian Contribution to Kurdology (13th to 20th Century)," *Journal of Kurdish Studies*, C. 1 (1995), 97-112; "Curdi e Kurdistan in Opere Italiane Dal XIII Al XX Secolo", *Oriente Moderno*, 20:81 (2001), 1-108 (özellikle 40-42).

[37] James Augustus St. John, *The Lives of Celebrated Travellers*, C. I (London: Henry Colburn, 1831), 140-141.

[38] Augustus St. John, *The Lives of Celebrated Travellers,* 147.

seyyahın "lanetle" andığı "vahşi dağlılar" yerine İran'da "nazik ve yumuşak karakterli" insanlar tarafından karşılanmıştı. Della Valle için iki ülke arasındaki gelişmişlik biraz da yerleşik olmakla ve toprağa bağlı üretimle ilişkiliydi. Gördüğü kadarıyla, İran tarafında daha "temiz bir atmosfer, daha verimli ve iyi-işlenmiş bir toprak ve Osmanlı İmparatorluğu'nda gördüğünden çok daha yoğun bir nüfus" mevcuttu. Burada artık hırsızlardan ve eşkıyadan korkmasına gerek kalmamıştı çünkü her mola yerinde kendisi için kalacak yer, malını, yükünü ve hayvanlarını da muhafaza edecek kişiler mevcuttu.

17. yüzyılda hırsızlar kitaba çok değer vermeyebilirlerdi. Çünkü Kürdistan'da Batılı bir dilde yazılmış bir kitabın alıcısı henüz yoktu. Fakat 19. yüzyıl -bilhassa ikinci yarısı- için bu çok geçerli bir durum değildi. Zira Hakkâri'nin geçilmesi zor Zap vadisinin derinliklerinde Nesturîlerin dini lideri Mar Şemun'un yaşadığı Koçanıs köyü dahil hemen her yerde misyoner okulları açılmıştı. Buzullarla kaplı Reşko dağlarıyla çevrili Gever (Yüksekova) ovasının doğu yakasında yer alan Memkan köyünde tam teşekküllü olmasa da Tennesseli Protestan peder Samuel Rhea öncülüğünde, oradan 50-60 kilometre uzaklıktaki İran'nın Urmiye şehrindeki okullarının küçük bir şubesi açılmıştı.[39] Tabi bu okullar aracılığıyla birçok gayrimüslim Batı dillerinde okuma-yazma öğrenmiş, aynı zamanda buraya gelen misyonerler de kendi ülkelerinde öğrendikleri Türkçe, Arapça ve Farsçanın yanı sıra yerli hocalardan Kürtçe ve Asurice dersleri almaya başlamışlardı.[40] Haliyle Doğu dilleri kadar Batı dillerinde yazılan kitaplara da talep artmıştı.

Hırsızlar piyasayı iyi takip etmiş olacaklar ki 19. yüzyılda seyyahların beraberinde taşıdıkları kitaplara olan ilgilerinde patlama yaşanmıştı. Hırsızlar Kürdistan'da düzenin ve kanunun zayıf olduğu, bilhassa 1854'te buradaki askerlerin Kırım'daki Osmanlı-Rus savaşı sebebiyle sevk edildiği dönemde seyyahların ve kervanların korkulu rüyası haline gelmişlerdi. Uzun ve soğuk geçen bir kıştan sonra 1858 yılının güzel bir bahar gününde Gever'den Musul'a yola çıkan Samuel Rhea, Amediye'ye (İmadiye) iki saatlik bir yerde seyahat ettiği kervanla birlikte korunaklı bir yerde konaklamaya karar vermişti. Güneş battıktan hemen sonra on kişilik silahlı bir eşkıya grubu kervanlarını basmış, oradakilerin gözlerini ve ellerini sıkıca bağlamışlardı. Herkesi soydukları gibi Rhea'nın da çantasını boşaltmış, en değerli giyim eşyalarını ve bütün kitaplarını çalmışlardı. Meşhur bir hırsız olan Selim Ağa ve adamları bahar aylarında soygunculuk yapar, yazları da Gever'in yüksek yaylaklarına sürülerini otlatmaya çıkarlardı. Hâsılı yarı göçebe bir hayat yaşayan bu hırsızlar için Rhea'nın kitaplarını diğer misyonerlere satmaktan başka ellerine ne geçebilirdi? Rhea'nın "kayda değer" diye sıraladığı

[39] Samuel Rhea, Kürdistan'da bulunduğu süre zarfında diğer üç misyoner aile ile Urmiye ve Yüksekova'nın köylerinde misyoner okullarında eğitim vermiştir. Dwight W. Marsh, *The Tennesseean in Persia and Koordistan* (Philadelphia: Presbyterian Board of Publication, 1869), 59-60, 194.

[40] Hakkâri'de sekiz yıla yakın kalan Rhea, Kürtçeyi çok iyi düzeyde öğrenmiş ve burada konuşulan Bahdinan şivesi üzerine bir makale yayınlamıştır. İlgili makale için bkz. Samuel A. Rhea "Brief Grammar & Vocabulary of the Kurdish Language of the Hakari District," *Journal of the American Oriental Society*, C.10 (1880): 118-55.

çalınmış kitaplarının bazıları şunlardı: Kürdistan'da yaşadıklarını kaydettiği iki büyük not defteri, "Martyn'nin Hayatı" (*Life of Martyn*), McCosh'un "Kutsal Devleti" (*Divine Government*) ve bir yıldan fazladır üzerinde notlar aldığı ve kelime anlamlarını çıkardığı İbranice İncil (*Hebrew Bible*).[41] "Frenkler" tarafından İngilizce ve İbranice[42] yazılmış bu kitapların hırsızlar için birkaç paradan fazla bir değeri yoktu ama Samuel Rhea için bu kitaplara ulaşmanın çok daha zor olduğu Kürdistan'da "paha biçilemezdi" ve geri almak için de çok çabalamıştı. Fakat nafile bir uğraş içinde olduğunu sonunda fark edince umudunu orada bırakıp Hakkâri'nin yüksek dağlarına, Tekoma/Thkoma'ya doğru yol almıştı. Benzer bir olay İngiliz seyyah Ainsworth'un Nizip'te başına gelmişti. Halep'e vardıklarında İngiltere'nin fahri konsolosu F. Werry ve vali Süleyman Paşa kaybettikleri notlar, haritalar ve bilimsel kitapları yol kesenlerden geri almalarına yardım etmişlerdi. Uzun uğraşlardan sonra sadece birkaç harita ve astronomik hesaplarla ilgili belgeleri kurtarabilmiş, para teklif etmelerine rağmen geri kalan kitaplar ve notlarını geri alamamışlardı.[43]

III. Madunları Duyabilmek: Eşkıya Hikâyeleri ve Fıkraları

Eşkıya ve hırsızlar Kürtlerin sözlü geleneğinde büyük bir yer tutar. Sonuçta modern devlet öncesinde eşkıyalık hayatın bir gerçeği olarak kabul edilmiş, hikâyelere ve fıkralara konu olmuştur. Bir kısım söylenceler tebaanın üzerindeki iktidarın devamlılığını sağlamak için onları korkutup hizaya sokmak amacıyla üretilmiş, diğerleri ise ahlaki bir ders vermek ve eğlendirmek için dilden dile dolaşarak yayılmışlardı. Kürtlerin bu geleneğine ilgi duyan Batılıların (buna Rus oryantalistler de dahil) bir kısmı duyduklarını kaydetmiş ve Kürtçenin karakteristik birer örneği olarak eserlerinde sunmuşlardır. 1850'lerde Rusya'nın Erzurum konsolosluğunu yapan Alexandre Jaba bir süre Molla Mahmud Bayezidi'den Kürtçe dersleri almış ve kendisinden duyduğu hikâyeleri kalıcı hale getirmek için yazıya geçirmesini istemiştir. Daha sonra bu hikâyeleri toplu bir şekilde M. Lerch'in yardımıyla Fransızcaya çevirip 1860 yılında *Recueil de Notices et Recits Kourdes* başlığı altında St. Petersburg'taki Kraliyet Bilimler Akademisi Komisyonu'na bastırmıştır.[44] Jaba, Kürtler arasında yaygın olarak bilinen 1609 yılında Dimdim kalesini İran Şahı Abbas'a karşı savunan Xanê Lepzêrîn'in (altın

---

[41] Dwight W. Marsh, *The Tennessean in Persia and Koordistan Being Scenes and Incidents in the Life of Samuel Audley Rhea* (Philadelphia: Presbyterian Publication Committee, 1865), 244-45.

[42] Rhea, 1847 yılında New York'taki Union Theological Seminary'e girdiğinde hırsızlara kaptırdığı bu İbranice İncil'den kendi ifadesiyle "İsa ve Tanrı'nın sözleri ve doktrini" adına çok şeyler öğrenmişti. Kürdistan dağlarında kaybettiği bu çok sevdiği kitap kendisi için "altın kaybetmekten" daha büyük bir üzüntü vermişti. Marsh, *The Tennessean in Persia and Koordistan,* 25-26.

[43] Ainsworth, *Travels and Researches*, C. II, 100.

[44] A. A. Jaba, *Recueil de notices et récits kourdes. Servant à la connaissance de la langue, de la littérature et des tribus du Kourdistan* (St. Petersburg: Eggers, 1860).

yumruklu prens) hikâyesinin yanı sıra birçok başka hikâyeyi de kaydetmiştir.[45] Jaba'nın izinden giden ve yine Rusya'yı temsilen Kürdistan'a gelen Vladimir Minorsky ve Basile Nikitine de bazı ilginç eşkıya ve hırsız hikâyeleri kaydetmişlerdir.

Mam Rizgo hayali bir kişi olsa da bu fotoğraftaki ihtiyar Malatyalı Kürt gibi onu andıran karakterler Osmanlı Kürdistan'ında mevcuttu.
Kaynak: Bibliothèque Universitaire de Fels, Paris, 1904 [Fotoğraf: (Ninevalı) Raphaël Kardeşler]

1915-18 yılları arasında Rusya'nın Urmiye konsolos yardımcılığını yapan Nikitine o dönemde Hakkâri'nin Nehri (Şemdinli) bölgesinden Molla Said Qazi ile yakın arkadaşlık kurmuş ve kendisinden Kürtçe dersleri almıştır.[46] Bir etnograf gibi çalışan Nikitine onun yazıya geçirdiği hikâyeleri yine ünlü bir İngiliz Kürdoloğu olan Ely B. Soane'nın yardımıyla İngilizce ve Kürtçe olarak bastırmıştır. Daha sonra bu hikâyeleri 1956 yılında Kürtler üzerine yazdığı kapsamlı bir kitapta tekrar yayınlamıştır.[47] Bu hikâyeler Nikitine'in önemle vurguladığı gibi kaydedildiği bölgedeki Kürtlerin "mentalitesini" yansıtmak adına çok değerli kaynaklardır. Bunun ötesinde hikâyelerin, aktarıcısı Nikitine tarafından hiçbir müdahaleye uğramadan orada doğmuş ve yaşamış bir alim tarafından yazıya geçirilmiş olma-

---

[45] Dımdım hikayesi Kürt sözlü geleneğinde (hem Kurmanci hem de Sorani) büyük bir yer tutmuş, bu sebeple farklı şekillerde ve yerlerde geçen bir hikaye olarak dengbejler tarafından beyitlerde ya da *cante fable*larda yeniden üretilmiştir. Christine Allison, "Kurdish Oral Tradition," *Oral Literature of Iranian Languages: Kurdish, Pashto, Balochi, Ossetic, Persian and Tajiki,* ed. Philip G. Kreyenbroek ve Ulrich Marzolph (London: I. B. Tauris, 2010), 33-69. Ayrıca bkz. O. Celîl, *Kurdskiĭ Geroicheskiĭ èpos "Zlatorukiĭ Khan"* (Kürt kahramanlık Hikayesi "Altın Yumruklu Prens") (Moskova, 1967); Erebe Şemo, *Dimdim* (Erivan, 1966; 2. b., Stockholm, 1983).

[46] Kürtçenin farklı şivelerinin yanı sıra Farsça, Arapça ve Türkçe bilen Molla Said, Nikitine'in ifadesiyle "bütün hayatını bilinmeyen bir bölgenin en uç noktasında geçirmiş […] açık görüşlü ve zekası hayranlık uyandırıcı bilge bir alimdir". Gerdi nahiyesinde doğmuş, uzun süre Nehri'de yaşamış ve 1918'de Urmiye'de kendi bölgesindeki bir Kürt tarafından öldürülmüştür. Molla Said'in hayatı ve hikayeleri için: Basile Nikitine, "Kurdish Stories from My Collection", *Bulletin of the School of Oriental Studies,* C. 4, No. 1 (1926): 121-138 ve B. Nikitine ve E. B. Soane, "The Tale of Suto and Tato: Kurdish Text with Translation and Notes", *Bulletin of the School of Oriental Studies,* C. 3, No. 1 (1923): 69-106.

[47] Basile Nikitine, *Les Kurdes: Etude sociologique et historique* (Paris: Editions d'Aujourd'hui, 1975) (Kitabının ilk baskısı 1956 yılında Klincksieck yayınevi tarafından Paris'te yapılmıştır). Nikitine, kaydettiği hikâyelerin bir kısmını daha önce makale olarak yayınlamıştır: Basile Nikitine, "Kurdish Stories from My Collection".

sı yerel insanların sesini dolaysız duyabilmemizi sağlamaktadır. Yine de Jaba'nın eserini Nikitine'inkinden daha değerli kılan tarafı, birincisinin hikâyeleri seçmeden, olduğu gibi aktarmasıdır. Her şeye rağmen biz de burada seçici davranarak sadece eşkıyalar ve hırsızların geçtiği bir hikâyeyi, biraz da kısaltarak aktaracağız:[48]

Bir zamanlar Diyarbekir dolaylarında Mam Rizgo adında meşhur bir yolkesen (*rêbir*) vardı. Bir gün çete bir yol kenarında pusuya yatmışken, karşıdan omuzunda martini, göğsünde çifte fişekliği olan iri kıyım genç bir adam görünmüş... Genç adam hem yürüyor hem de avaz avaz şarkı söylüyormuş. Tepeden tırnağa silahlı bu cevval genç en küçük bir direnme bile göstermeden Mam Rizgo'nun adamlarından birine kuzu kuzu soyulmuş. Az sonra yolda ufak tefek bir ihtiyar belirmiş. Abası yırtık-pırtık ihtiyar kılıcıyla kalkanını göğsüne sımsıkı bastırmış, eşeğini 'deh, çüş' (or. *vûşe-vûş*) diye diye sürerek Mam Rizgo'nun adamlarına doğru geliyormuş. Mam Rizgo adamlarına onu da soymalarını emretmiş. Adamlardan biri 'ho-lo-lo!' diye ihtiyara seslenmiş. Adı Mam Kal olan ihtiyar da 'ho-lo-lo!' diye cevap vermiş ve sövüp saymaya başlamış: 'Gidi kırmızı örümcek (*kuzil kûrt*) dölü! Yılan zehiri (*mar hûnek*)! Ne dolanıp duruyorsun orda köpekler gibi!' Adam üstünde ne varsa, eşeğiyle birlikte vermesini ve sonra oradan tüymesini emretmiş. Mam Kal, öfkeyle 'Ne zaman anan olacak kancık köpeği (*dêla dayîk*) bana koklattın ki karşılık olarak (*nextî*) bunları sana vereyim?' diye cevap vermiş. Adam fişeği sürüp tüfekle ihtiyara nişan almış. Fakat ihtiyar zaman bırakmadan kılıcıyla adamın üstüne atlamış. Adam ateş etmeye fırsat bulamadan kaçmış. Mam Kal [uzun] sakalını ağzına alıp pusu yerine kadar adamın arkasından koşmuş. Kısa bir ağız dalaşından sonra Mam Rizgo onu kebap yemeye davet etmiş. Mam Rizgo - ihtiyarın mertliğinden çok etkilenmiş olsa gerek - az önceki gençten soyduğu eşyaları (*tiştêt*) ihtiyara vermiş ve ayrıca kendinden de bir hançer ekleyerek '[başımız] gözümüz üstüne gelmişsin, haydi [şimdi] güle güle git, bunlar sana helal olsun, bu eşyalar sana layıktır, güle güle kullan, vesselam!' diyerek uğurlamış.[49]

Kürtlerin örf ve adetlerini kısaca anlattığı kitabında Mela Mahmudê Bayezidî, Mam Rizgo'nun hikâyesinde geçtiği gibi, Kürdistan'da yol kesenlerin (yiğit anlamında da kullanılan *mêrçek*, Latince *vir bonus*, B. Nikitine) kurbanlarına bazen arkadaşça yaklaştığını anlatır. Bu yöntem yolkesenin hedefine ulaşması için daha az tehlikeye girmesini ve kesin bir sonuç elde etmesini sağlar. Molla Bayezidî grupça yapılan bu eylemde adamlardan birinin yolun ortasında, geri kalan arkadaşlarının da yakın ama görünmeyecek bir yerde saklandığını belirtir:

Yolda bekleyen her şeyi iyice dinler. Bir süvari veya yolcu geldiğinde ona yaklaşır ve şunu söyler 'benim tütünüm bitmiş, bana yardım edin de şu küçük

---

[48] Hikâyenin ismini Nikitine şöyle veriyor: Basile Nikitine, "Hikayeta Rezgîn Rêgir, Lavê Namerd, Kalê Merd" (Yolkesen Rezgin, Korkak Genç ve Mert İhtiyarın Hikayesi), "Kurdish Stories from My Collection".

[49] Hikayenin İngilizce ve Kürtçe tam metni için: Basile Nikitine, "Kurdish Stories from My Collection"; Aynı hikayenin kısa bir Türkçe çevirisi için: Bazil Nikitin (Basile Nikitine), *Kürtler*, çev. Hüseyin Demirhan ve Cemal Süreya (İstanbul: Deng Yayınları, 2002), 148-49.

nargilemi doldurayım.' Onlar da bu adama acıyıp tütün verirler. Sonra ateş ister, süvarilerden biri ateş aradığı zaman, saklanan adamlar ortaya çıkıp onları yakalarlar.

Tabi yol kesme yöntemleri sadece bulunla sınırlı değildir. Bayezidî bu konularda "hile, zekâ ve planlamada" usta gördüğü Kürtlerin mekân ve zamana göre yöntemler geliştirdiğine işaret eder. Soygun planı, kurgulanan oyunda kullanılacak malzemeye, planda görevli kişi sayısına, çalınacak eşyanın piyasadaki değerine, hava durumuna, zamana,[50] yol güvenliğine ve yukarıda bahsi geçen Mam Rizgo gibilerin o gün kendilerini nasıl hissettiklerine göre değişebilir. Eylem, bazen bir geçitte veya vadide, bazen yolcuların konakladığı bir mağaraya yakın bir yerde, bir ormanın ucunda veya dümdüz bir yolun ortasında bile olabilir. Hırsızlığı yapan bir aşiretin veya köyün ağası olduğu gibi molla veya derviş kılığına girmiş biri de olabilir.[51] Hırsızlık genellikle sosyal bir fenomen olarak ekonomik ihtiyaçlardan doğar. Fakat bunu yegâne ekonomik gelir kaynağı, zevk veya hayat tarzı haline getirenler de vardır. Bayezidî bir genelleme yaparak hırsızlık yapanların çoğunun fakir olduğunu belirtir. Ona göre fakirler muhtaç oldukları için çalarlar. Buna mukabil zenginler hırsızlık yapmaz, üstüne üstlük bir de "hırsızlık yapan" fakirlere yardım ederler.[52]

Molla Bayezidî hırsızlık ve yol kesme işlerini daha ziyade göçebelerin yaptığını belirtir. İbn-i Haldun'un göçebeler ve yerleşikler (Kürtçe *koçer* ve *goran*) arasında dile getirdiği farka benzer bir yaklaşımla köylülerin yerleşik hayata geçmiş, dolayısıyla medenileşmiş olmalarından dolayı, hırsızlık yapmadıklarını belirtir. Bayezidî göçebeleri eşkıya, yolkesen ve hilekâr insanlar olarak sunar. Göçebe Kürtler ile yerleşik olanları birbirinden uzaktır. Göçebe olanlara göre şehirliler korkak, utangaç ve hayırsızdır ve onların kadınlarından doğan çocuklar hiçbir

---

50 Molla Bayezidi Kürtlerin yol kesme işlerini çoğunlukla akşam üstü yaptıklarını çünkü sonrasında gece geldiği için daha rahat kaçabildiklerini belirtir. Kervan soygunu ve köy talanlarını da yine gece yaparlar. Mela Mahmudê Bayezidi, *Kürtlerin Örf ve Adetleri,* çev. Abdullah Babek Pişderi (4. b., İstanbul: Pêrî Yayınları, 1998), 64-65.

51 Nikitine'in aktardığı Şeyh Süleyman hikâyesi buna güzel bir örnektir. Akra'da meşhur bir yolkesen olan Süleyman büyük bir soygun yaptıktan sonra Bağdat'a Şeyh Abdulkadir Geylani'nin türbesine yakın bir yere taşınmaya karar verir. Türbenin yakınlarından hiç ayrılmayan ve bir derviş gibi güya karıncaları ezmemek adına ayaklarına zil takan Süleyman bir süre sonra halk tarafından şeyh olarak kabul edilir. Zenginler arasında da kabul gören Süleyman ziyaretine gelenleri misafir etmek için kendisine pazar yerine yakın bir ev yapılmasını ister. Bir süre sonra kendi seçtiği müritlerini iyice kendine bağlar ve hep beraber Şeyh Abdulkadir'in türbesine bağışlanmış para ve altınların büyük bir miktarını alıp ortadan kaybolurlar. Sonrasında Süleyman köyüne geri döner, tövbe edip yola gelir ve büyük bir çiftlik alıp zenginler gibi yaşar. Olayı bilenler kendisine Şeyh Abdulkadir'in türbesini soyduğu için büyük bir günah işlediğini ve bir gün mutlaka çarpılacağını söylerler. Süleyman hiç istifini bozmadan şöyle der: "Hayır, bana büyük hayrı dokundu. Çünkü hayattakilerin mala ihtiyacı var, ölülerin değil. Eğer o yatır gerçek ise benim için endişe edecek bir şey yok, çünkü ben onun malı sayesinde hırsızlığı bıraktım. Yok eğer yalan ise o zaman zaten bana bir tesiri olmayacak. Madem durum böyle, hiç korkmuyorum, vesselam!." Basile Nikitine, *Kurdish Stories from My Collection.*

52 Bayezidi, *Kürtlerin Örf ve Adetleri,* 66.

işe yaramazlar. Şehirlilere göre de göçebe kadınlardan doğan çocuklar çirkin, kaba ve hırsızdırlar.[53] Bayezidî her ne kadar burada göçebelerin ve yerleşiklerin birbirlerine olan bakışını aktarsa da sonuçta bunu kendi düşünceleriyle yoğurarak bize nakletmektedir. Batılı seyyahlarınkinden çok da farklı olmayan bu bakış açısı eğitimli ve şehirli olan birinin aşiretlere ve göçebelere üstenci bakışını yansıtmaktadır. Zira Beyazıt (Bazîd) şehrinden olan ve belki de İshak Paşa Sarayındaki mirlerin patronajlığına da nail olmuş biri olarak Molla Bayezidî'nin bu yaklaşımı çok da şaşırtıcı değil. Sonuçta Kürt mirleri de göçebelerden vergi alamadıkları, üstüne üstlük göçebeler vergi toplayanları soydukları için mirler siyasal iktidarları ve toplumsal düzen için göçerleri büyük bir tehdit olarak görmüşlerdir. Molla Bayezidî'nin bu durumdan haberdar olması ve bu nedenle göçebe Kürtler hakkında bu şekilde bir yargıya varmış olması büyük bir olasılıktır.

Batılılar, Kürtler hakkında daha fazla genellemeler yapmaktadırlar. Bunlardan biri de Musul ve Amediye çevresinde 6 yıl kalmış olan İtalyan rahip Giuseppe Campanile'dir. 1818 yılında Napoli'de bastırdığı *Storia della Regione del Kurdistan* adlı eserinin önsözünde Kürtleri olabildiğince olumsuz bir şekilde tasvir eden Campanile "çoğunun hırsız" olduğunu çünkü bundan "başka bir meslek icra edemediklerini" ifade eder.[54] Campanile kitabının birçok yerinde de bu savını tekrarlar. Mesela kişilikleriyle ilgili kısımda Kürtlerin çalışmak yerine haydutluk yaptığını, eğer Kürdistan'ın verimli topraklarını değerlendirebilselerdi komşu halklara ihtiyaçları olmayacağını ve hırsızlık yapmayacaklarını belirtir. Yine ticaretle ilgili kısımda eşkıyalığın Kürtler için bir ticaret biçimi olduğunu, soydukları kervanlardan inciler ve kumaşlar ele geçirdiklerini ve bunları neredeyse bir hiç karşılığında sattıklarını ya da takas ettiklerini belirtir. Daha ilginci, 1813'te Yezidilerin yoğunlukta yaşadığı Sincar'a (Şengal) uğradığında kervanlardan çalınan muhteşem incilerin kadınlar tarafından yok pahasına satıldığına şahit olduğunu kaydeder.[55] Hırsızlık yapmaları bir kenara Campanile'ye göre bunlar Türk ve Arap göçebeleri de yoldan çıkarıp kendileri gibi yolkesen yapmaktadırlar. Mesela Musul valisi hırsızlığa karışmasınlar ve Kürtler tarafından saygı görsünler diye bölgedeki Arapların liderini şeyh ilan etmiş ve kervanların güvenliğini ona teslim etmiştir. Fakat bu şeyh adamlarıyla birlikte bir şekilde Kürt eşkıyasıyla işbirliği yapıp en zengin kervanları soymuş, sonra da kendi payını almıştır.[56]

---

[53] M.B. Rudenko "önsöz", *Kürtlerin Orf ve Adetleri,* Bayezidi, 13-14.

[54] R. P. Giuseppe Campanile, *Historie du Kurdistan,* Fransızcaya çev. R. P. Thomas Bois (Paris: L'Harmattan, 2004), 10.

[55] Campanile, *Historie du Kurdistan,* 78-79, 84; Campanile kitabının farklı yerlerinde yine totalci bir yaklaşımla Kürt eşkıyalara referansta bulunur: "Tembelliğin ve haydutluğun, Kürtlerin tek zanaatı olduğu söylenebilir" (86); Yezidi Kürtler "haydutluktan başka bir şey bilmez ve bu konuda şeytanlarına bile acımazlar" (107); Göçebe Kürtler'in "hayatları eski Sakalar gibi haydutluk yaparak durmadan seyahat etmekten ibarettir" (109); "çobanlık mahareti ve göçebelik kadar doğal bir eğilimle icra ettikleri haydutluk mesleği" (135). R. P. Giuseppe Campanile, *Kürdistan Tarihi*, çev. Heval Bucak (İstanbul: Avesta, 2009). (İbareler Campanile'nin kitabının Türkçe tercümesinden alınmıştır.)

[56] Campanile, *Historie,* 115-16.

IV. Hırsızlığın Dini İmanı: Zap Vadisindeki Nasturilerde Yol Kesme Yöntemleri

Batılı seyyahların en fazla korktuğu ve uzun süre gitmeye cesaret edemedikleri bölgelerden birisi Hakkâri'nin derin, sarp ve kayalık vadileriydi. Zor bir coğrafya olmasının ötesinde burada yaşayan Nasturilerin yol kestiklerine dair söylentiler de Batılıları endişeye sevk ediyordu. Urmiye çevresindeki ovalarda yaşayanlara nazaran buralardakiler dağ Nasturileri olarak da biliniyor ve bir nevi "Ciloların efendileri" olarak addediliyorlardı.[57] Bunlar bir patriğin yönetiminde olup bağımsız veya yarı bağımsız aşiretler şeklinde yaşıyorlardı. Sembolik de olsa 1840'ların ortalarına kadar Hakkâri mirlerine sonrasında da Nehri'deki Nakşibendi şeyhlerine bağlı idiler. Aşiretlerin yoğunlaştığı Zap vadisine ne bir vergi memuru uğrardı ne de bir Müslüman Kürt geçmeye cesaret ederdi. Musul Valisinin söylediği gibi, Nasturiler "ne paşa ne de sultan tanırlar, tarihin unutulmuş zamanlarından bu yana her biri kendisinin efendisi[ydiler]."[58]

Batılı seyyahlar da -çoğunlukla misyonerler- ancak Nasturi Patriği Mar Şemun'dan özel izin almaları durumunda buralara gelebiliyorlardı. Yine de bunların güvenliğini sağlamak çok kolay değildi. Bilhassa bölgelerine izinsiz giren misyonerleri fark ettiklerinde, bir de değerli eşyaları varsa bunların soyulma riski çok daha yüksek olurdu. Hem devlet otoritesinin eksikliği hem de dağlık coğrafya sayesinde pusu kurmak çok daha kolaydı. Bu yüzden Kürdistan'dan geçen seyyahlar Nasturi hırsızlara karşı mallarını korumakta aciz kalmışlardı. Yüzyılın ikinci yarısında Nasturi yöneticilerle misyonerler arasında etkileşimin artmasıyla birlikte düşmanlıklar da baş göstermeye başlamıştı. İngiliz misyoner Browne'ye düşmanlığı sebebiyle Mar Şemun'un kardeşi onun bütün mallarına el koymuş daha sonra elini kolunu bağlayarak bir uçurumdan aşağı bırakmıştı. Ölümden dönen Browne bu bölgeyi bir daha uğramamak üzere terk etmişti.[59]

19. yüzyılın sonunda Hakkâri'nin Tekoma bölgesinde seyahat eden ABCFM (*American Board of Commissioners for Foreign Missions*) misyoneri Amerikalı Frederick G. Coan, Muzira köyünde gecelerken, bütün önlemlerine rağmen, hırsızlar elbiselerini ve eşyalarını çalarlar. Hırsızların ve onları yönlendirenlerin kimler olduğu genellikle bellidir ve burada yaşayan en tepedeki yöneticisinden köydeki en basit kişiye değin herkes de bu bilgiye sahiptir. Zira bölgenin ağası olan Hoca Süleyman daha önce de buna benzer olaylar yaşandığı için hırsızın Melik Babo ("Malik Baboo of Tkhuma") olduğunu bildirir. Buna dayanarak Hoca Süleyman Coan'ın eşyalarını Melik Babo'nun elinden kurtardıktan sonra onu bir daha

---

57 Esra Danacıoğlu, "19. Yüzyılın ilk Yarısında Doğu Anadolu: Asahel Grant ve Nasturi misyonu," *Toplumsal Tarih,* 226 (Ekim 2012): 56-64.

58 Thomas Laurie, *Dr. Grant and Mountain Nestorians* (Boston; Gould and Lincoln, 1853), 129 (Aktaran: Danacıoğlu, *19. Yüzyılın ilk Yarısında Doğu Anadolu,* 58).

59 I. R. Termen, *1906'da Van Bölgesindeki Hakkâri Dağlarına Düzenlenen Bir Gezi İle İlgili Rapor,* çev. Edip İhsan Polat (Tiflis, 1910); F. N. Heazell ve J. Margoliouth, *Kurds and Christians* (London: Well Gardner, 1913) (aktaran: Murat Gökhan Dalyan, "Robbery, Blood Feud, and Gunpowder in Nestorian Community," *Asian Social Science*, C. 7, No. 8 (August 2011): 81-87).

yapmaması için uyarır. Zira bu tür olaylar hem bölgenin başı olması sebebiyle Hoca Süleyman'ın şöhretini zedelemekte, hem de devlet yetkililerinin bu köyler üzerindeki baskısını artırmaktadır. Coan bir gün tepeden tırnağa silahlı olan Melik Babo ile karşılaşır ve kendisini niçin soymaya çalıştığını sorar. Melik Babo bu iddiayı inkâr eder ve düşmanlarının uydurduğu bir yalan olduğunu söyler. Coan eğer kendisine bir zarar gelirse buna karşın Batılı güçler nezdindeki Nasturi imajının fazlasıyla zedeleneceğini ve bunun da Tekoma'yı haritadan silmeye kadar götüreceği uyarısı ve tehdidinde bulunur.[60]

Nasturiler ve Kürtler üzerindeki baskı sadece Osmanlı devlet erkânından değil, Coan ve Melik Babo arasında geçen konuşmadan anlaşıldığı gibi, misyonerler Batılıların koruması altında olduğu için Avrupalı devletlerden de gelmektedir. 19. yüzyılın başında Hakkâri ulaşılması çok daha zor olduğu için Nasturi ve Kürt idarecileri bu tür tehditlere pek takmıyorlardı. Fakat yüzyılın sonuna doğru durum çok daha farklıydı. Zira bölgede sadece Osmanlı güçleri daha belirgin bir şekilde yer almakla kalmamış aynı zamanda Batılı devletler de varlığını bizzat hissettirmeye başlamışlardır. Zira Coan'ın Melik Babo ile karşılaşmasında savurduğu tehditler ve Babo'nun tepkisi bu baskının ne kadar gerçekçi hale geldiğini gösteren açık bir örnektir.

Nasturilerin bulunduğu bölgelerde dolaşan seyyahların sultandan ve o bölgenin valisinden veya mirinden aldıkları belgelerin de geçerli olmadığı zamanlar oluyordu. Böyle durumlarda seyyahlar Nasturilerin dinî ve siyasi lideri kabul edilen Mar Şemun'dan yazılı bir güvence ve bazen de bölgeden bir-iki koruma alırlardı. Bu halde bile seyyahların Hakkâri'nin derin Zap vadisinden kolay kolay geçemediklerini görüyoruz. Rus konsolos yardımcısı Termen bütün belgeleri temin ettikten sonra Hakkâri'nin sarp dağlarından seyahat etmeye karar verir. İngiliz misyonerlerin ve hatta Nasturi olan Tiyari köylülerinin bütün uyarılarını göz ardı edip yola koyulur ve çok geçmeden soyguncular tarafından yolu kesilir. Yol kesenler Termen'in misyoner olduğunu sanır ve yardımcısının mallarını alıp adamı

Nesturi Patriği
Mar Şimun 17. Abraham (1820–60)
[Kaynak: George Percy Badger, *The Nestorians and their Rituals*, Vol. II, London: Joseph Masters, 1852.]

[60] Frederick Gaylord Coan, *Yesterdays in Persia and Kurdistan* (Claremont, CA: Saunders studio Press, 1939), 144-47; Dalyan, "*Robbery, Blood Feud, and Gunpowder*", 82.

yaralarlar. Uzun uğraşlardan sonra kendisinin diplomatik bir misyonla orada bulunduğuna ikna edince hırsızlar Termen ve yardımcısını serbest bırakırlar.[61]

Her ne kadar seyahat izinleri ve mektuplar da alsalar her gezgin Termen kadar şansa sahip değildi. Bu tür belgelerin ötesinde seyyahların uyması gereken sözlü kurallar da vardı. Bunlar Mar Şemun'un mektubunda belirtilmemekle birlikte Van, Urmiye, Musul ve Amediye gibi şehirlerden Nasturi memleketlerine seyahat etmek için bekleyen yabancıların birbirinin kulağına fısıldadığı kurallardı. İzin aldıkları ve topraklarında seyahat ettikleri kişilere hediyeler ve "bahşişler" bu kurallar manzumesinin olmazsa olmazlarıydı.[62] Bu bölgedeki Batılı misyonerlerin sayısı ve onları ziyaret edenler arttıkça hediye bekleyenler ve yolkesenler de ona göre artış gösteriyordu.

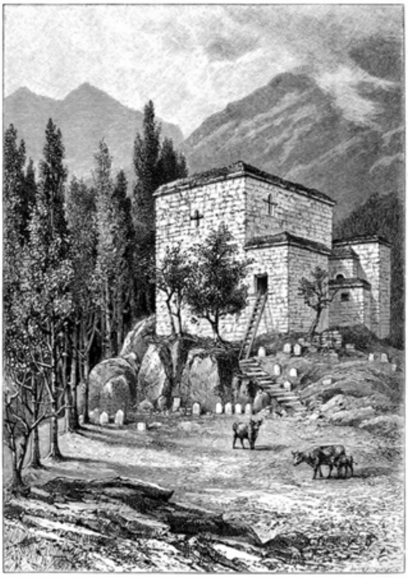

Nesturi Mar Şalita Kilisesi
[Kaynak: Mrs. Bishop (Isabella L. Bird), *Journeys in Persia and Kurdistan*, Vol. II, London: John Murray, Albemarle Street, 1891]

Mar Şemun'dan mektup almayanlar veyahut bölgedeki idarecilerin ve hırsızların beklentilerine karşılık vermeyenler düşman kabul edilip bir uçurumdan bırakılarak veya Zap nehrine atılarak cezalandırılırlardı.[63] Bu ve benzeri cezalar yabancı ve Kürt seyyahlar arasında Nasturilerin ününe ün katmış ve haklarında doğru-yanlış birçok sıfatın uydurulmasına sebep olmuştur. Mesela Amediye halkı Nasturilerin insanların yok olmasına sebep olan büyüler yaptıklarına inanır bu sebeple onların geceleri şehirlerinde kalmasına izin vermezlerdi. Dahası Kürtler ve Nasturiler arasında yaşanan kanlı çatışmalar da bu tür inançların pekişmesine yardım etmiştir. Revanduz Kürtleri ile Nasturiler arasında koyun[64] sürü-

[61] Termen, *1906'da Van.*

[62] Wigram'ın bahşiş (*bakhshish*) dediği rüşvetin halk arasında geleneksel bir yol olduğunu ve bunu bölgedeki devlet görevlilerinin de aldığına işaret eder. W.A. Wigram, *The Cradele of Mankind,* 178-182; Arthur John Maclean ve William Henry Browne, *The Catholicos of the East and His People* (London: Society for Promoting Christian Knowledge, 1892), 29-30.

[63] Perkins, "Letters from Persia", 55-58.

[64] Nasturiler ve Kürt aşiretleri arasında yaşanan koyun hırsızlığı Osmanlı idarecilerinin ilgisini çekmiş olacak ki merkezle olan yazışmalara da yansımıştır. 1897 yılında Hakkâri'deki Ertuşi aşireti Nasturilerin koyunlarını çalınca aralarında çatışma yaşanmış, vali asayişi sağlamak için bölgeye askerle birlikte topçular da sevk etmek zorunda kalmıştır. BOA, A.MKT. MHM. 668/14; BOA,Y.MTV. 146/75; BOA, Y.E.E. 132/26. (Aktaran: Murat Gökhan Dalyan, *19.*

leri yüzünden çıkan çatışmalarda bir kaç Kürdün kafasını kesip Nasturi bölgesinde bir köprüye asmaları Nasturilerin kötü şöhretine fazlasıyla katkıda bulunmuştur.[65] Bu tür olaylar sık yaşanmamakla birlikte 19. yüzyılın ortalarına doğru Botan miri Bedirhan Beg ve Hakkâri miri Nurullah Beg öncülüğündeki katliamlar iki toplum arasındaki uzun süreli barışı bir daha onarılamayacak şekilde bozmuştur.

İncil'e ve İsa'ya inanan bir topluluk olan Nasturiler nasıl oluyor da İsa Peygamber'in mesajını getiren bu yabancıların yolunu kesiyor ve her türlü zulmü onlara reva görüyordu? Yani bu hırsızlığın fetvasını verenler kim, meşruiyetini sağlayan dini argümanlar nelerdi? Batılı seyyahlar Nasturileri silaha düşkün ve savaşçı bir toplum olarak resmederler.[66] Sadece halk değil din adamları da silah kullanır ve kuşanırdı. Ainsworth, Botan bölgesinde bir köye girerken kendisini bekleyen rahibi kılıç, kama ve zırh giymiş olarak görünce şaşkına döner.[67] Nasturiler ve bu bölgede yaşayan Keldaniler arasında silah gündelik hayatın bir parçası haline gelmişti. Silah, kendilerini Kürtlere ve yabancılara karşı korumak; aynı zamanda da topraklarından gelip geçenler üzerinde tahakküm kurmak için iyi bir araçtı. Bazı seyyahlar Nasturiler arasında yol kesmenin bu sayede daha rahat gerçekleştirildiğini ve kendilerinden olmayanlara karşı yapılan hırsızlığın Nasturiler arasında normal karşılandığını belirtir.[68] Nasturiler arasında hırsızlıkta ün salmış olan Tiyari aşireti ve Dız vadisindekiler çaldıklarının onda birini Valto vadisindeki Meryemana (*Mart Miriam*) kilisesine bağışlarlardı. Rahip akıllı biriyse bu oranı, çalınan malların yedide biri oranına bile çıkarabilirdi. İnançlarının ötesinde, hırsızlar bunu Müslümanlara karşı yol kesmeye dini bir meşruiyet kazandıran rahiplere bir diyet borcu olarak da yerine getiriyorlardı. Wigram bunu Kürtlerden çalınan bir inek üzerindeki tartışmalarla güzel bir şekilde açıklar. Diz bölgesi Nasturilerinin Müslümanlardan çaldığı ineğin etinin kendilerine helal olup olmadığı tartışması üzerine kendi bölgelerinden bir rahibe danışmaya karar verirler. Rahip ineğin üzerine bir dua okuduktan sonra istedikleri gibi kesip yiyebileceklerini söyler.[69]

Yüzyılda Nasturiler: İdari Sosyal Yapı ve Siyasi İlişkiler. Yayınlanmamış doktora tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, 2009, 73.)

65 William W. Campbell, *A Memoir of Mrs. Judith S. Grant, Late Missionary to Persia* (New York: J. Winchester, 1844), 188; Laurie, *Dr. Grant and Mountain Nestorians*, 129; Yerli halk sadece seyyahları değil birbirlerini de soyardı. Bu daha ziyade Nasturilerin veya Kürtlerin korumasız olduğu bölgelerde yaşanırdı. Böyle durumlarda soyulan direnmezse olay nadiren ölümle veya şiddetle sonuçlanırdı. Southgate, *Narrative of a Tour Through Armenia, Kurdistan, Persia,* 289.

66 Silaha düşkün olmanın ötesinde Nasturilerin yerleşik olduğu bölgede bakır, çinko, sülfür ve benzeri madenler bulunduğundan çok rahat kurşun ve barut tozu üretme imkanı bulmuşlardır. K. P. Matiyef, *Asurlar: Modern Çağda Asur Ulusal Sorunu,* çev. Murat Kara (Södertaelje: Bet-Froso Nsibin, 1996); Frederick Gaylord Coan, *Yesterdays in Persia and Kurdistan* (Claremont, CA: Saunders studio Press, 1939) (aktaran: Dalyan, *Robbery, Blood Feud, and Gunpowder,* 84).

67 Ainsworth, *Travels and Researches,* C. II, 206.

68 Wigram, *The Cradle of Mankind*, 300-2, 375-76.

69 Wigram, *The Cradle of Mankind*, 291.

V. Suç ve Cezası

Suç varsa ceza da vardır. Cezanın ağırlığı suçla orantılı olarak belirlenirdi. Mühimme defterlerinden anlaşıldığı kadarıyla devletin enerjisinin önemli bir kısmı eşkıyalık olaylarıyla uğraşmaya harcanıyordu. Zira 1002/1594 tarihli 72. Mühimme defterine bakıldığında toplam 181 eşkıyalık olayı yaşandığı ve bunların her beş hükümden birini teşkil ettiği görülüyor.[70] Bu defterde geçen hükümler genellikle eşkıyaların yakalanması ve idam edilmesini emrediyordu. Katli istenen kişi nam yapmışsa başının kesilerek İstanbul'a gönderilmesi istenirdi. Bunun dışında birkaç hükümde "küreğe konulma", "haklarından gelinme", "kayd u bend " ve "mukayyed ve mahpus edilme" gibi cezaların verildiği de vakidir. Bunlar elbette Osmanlı merkezinin hükmedebildiği bölgelerde geçerli olan cezalandırmalardı.

Kürdistan'da cezalar eşkıyalık cürmünü işleyen ve cezayı veren idareciye göre değişirdi. En basitinden kırbaçlama, daha ağır bir şekilde kol kesme ve hatta idam etmeye kadar giden cezalandırma yolları mevcuttu. Bitlis, Diyarbakır, Mardin, Musul ve Bağdat gibi şehirleşmenin olduğu mekânlarda kadı cezaya karar verir, vali de uygulardı. Fakat kimi durumlarda vali kendi cezasını kadıya gitmeden de verirdi. Bu tür merkezî yerlerin dışında kalan bölgelerde -ki bu Kürdistan'ın büyük çoğunluğunu oluştururdu- suçun varlığına da cezanın niteliğine de Kürt miri, onun olmadığı yerlerde de aşiret ağaları karar verirdi. Revanduz miri Kör Muhammed Bey (Mîrê Kor), İslam şeriatına olan bağlılığı ve bu kuralları koşulsuz olarak hırsızlara ve yol kesenlere uygulamasıyla ün salmış, bu sayede kendi emirliğinde yol güvenliğini fazlasıyla sağlamayı başarmış-

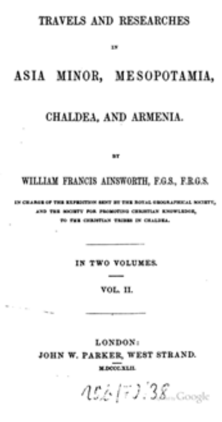
TRAVELS AND RESEARCHES
IN
ASIA MINOR, MESOPOTAMIA,
CHALDEA, AND ARMENIA.
BY
WILLIAM FRANCIS AINSWORTH, F.G.S., F.R.G.S.
IN TWO VOLUMES.
VOL. II.
LONDON:
JOHN W. PARKER, WEST STRAND.
M.DCCC.XLII.

William Ainsworth'un *Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea, and Armenia* kitabının künye sayfası
[London: John W. Parker, 1842]

[70] İbrahim Canpolat, *72 Numaralı Mühimme Defterinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (S. 160-320)* (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Atatürk Üniversitesi, 2013), 4-35; Mesela İstanbul'dan Canbolad Bey'e gönderilen fermanda Antep ve Kilis civarında hacılara, tüccarlara ve sair yolculara "envâ'-ı zarâr ve ziyân idüp, nicesinin telefine sebeb ü bâ'is" olan Kürt eşkıyasını "ele getürüp, fesâd ü şenâ'atleri sâbit ve zâhir olanların mecâl virmeyüp, şer'le haklarından" gelmesi ve fakat cezalandırırken haddini aşmadan "sâir ehl-i fesâda mûceb-i 'ibret" olacak şekilde olması emredilir. Orhan Paşazade, *9 Numaralı Mühimme Defteri (977-978/1569-1570): Özet ve Transkripsiyon* (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 2006), 71.

tır. Kör Muhammed, bir hırsızın birinci kez suçu işlemesi durumunda bir elini kesme, ikinci kez işlemesi durumunda ikinci elini kesme ve üçüncü suçu işlediğinde başını kesme cezası verirdi. Dr. Grant diğer suçlar için de mirin suçlunun gözünü kör ettiğine şahit olduğunu, zira seyahati için tuttuğu üç rehberin her birinin bu şekilde kör edildiğini kaydeder.[71] Bedirhan Beg yönetimindeki Botan'da da durum çok farklı değildi. 1840'larda Botan bölgesinden geçen iki misyoner (Wrigth ve Breath) Bedirhan Beg'in sert ve karizmatik imajı sayesinde "hırsızlar ve katiller sahnesi" olarak addedilen bu "Kürdistan'ın en vahşi bölgesinde" kendilerini ne kadar güvende hissettiklerini sevinçle aktarırlar. Bedirhan Beg'in Kürdistan'da sağlamış olduğu güvenlik sadece yarattığı imaj sayesinde değil aynı zamanda bu imajının oluşmasında rol alan, uyguladığı sert kurallar sayesinde de gerçekleşmiştir. Zira bahsi geçen seyyahlar bir gün mirin huzurundayken hırsızlığı ispat edilmiş bir adamın gözleri önünde sağ elinin kesildiğine de şahit olmuşlardı.[72]

Batılı seyyahlar ve diplomatların eşkıyadan korunmak için yanına aldığı ferman ve mektupların Kürdistan'da çok bir geçerliliği yoktu. Zira Kürtlerin "barbar" ve "vahşi, hırsız bir ırk" olduğunu düşünen Protestan bir misyoner, Mr. Wolf, Mardin'den geçerken "bölgede meşhur bir hırsız" olan Seyitxan Beg'e sultanın fermanını gösterdiğinde ağa gülümser ve ona dönüp "Fermanü's-Sultan boş beyne'l-ekrad" (sultanın fermanı Kürtlerin nezdinde bir şey ifade etmez) diye cevap vermiştir.[73] Southgate, Bitlis'teki halkın İstanbul'da kimin sultan olduğuyla pek ilgilenmediğini, hatta isminin kulaklarına çok ender geldiğini, kendileri için önemli olanın içinde yaşadıkları şehrin ve başındaki beyin kim olduğunu ifade etmiştir.[74]

Şehirleşmenin ve merkezî yerlerin daha az olduğu Hakkâri gibi bölgelerde her aşiretin kendi topraklarında kendi kuralları geçerliydi. Bir aşiret üyesi diğerinin sınırlarına girdiğinde kendi aşiretinin koruması altındaydı ve aralarında çatışma çıkmasını istemedikleri için bir diğerinin bölgesine kolay kolay tecavüz etmezdi. Dolayısıyla seyyahlar da bu karşılıklı anlaşmalardan yararlanabilmek adına güçlü bir aşiretin veya mirin koruması altına girerlerdi. Böylece diğer aşiretler kendisine kolay kolay ilişemezlerdi. Zira Ainsworth, Hakkâri'deki Nasturiler arasında gezerken Tiyari aşiretinin koruması altına girmiştir. Keldanilerin olduğu bölgelerde gecelerken arkadaşının korkması üzerine Ainsworth, aşiretin önde gelenlerinin kendisine korkmamalarını söylediğini, zira kendilerine zarar vermeleri veya kendilerini soymaları durumunda Tiyarilerin onları çok kötü cezalandıracaklarını söyleyerek teskin etmiştir.[75]

---

71 Laurie, *Dr. Grant and Mountain Nestorians,* 221.

72 Wright ve Breath, "Visit of Messrs. Wright and Breath to Bader Khan Bey," *The Missionary Herald* 42 (November 1846): 378-83; Jwaideh, *The Kurdish National Movement*, 65-66.

73 "Mr. Wolf Among the Kurds", *The Methodist Magazine* (1824), 201-204.

74 Southgate, *Narrative of a tour through Armenia, Kurdistan, Persia*, C. I, 228.

75 William Ainsworth, "An Account of a Visit to the Chaldeans, Inhabiting Central Kurdistan; And of an Ascent of the Peak of Rowandiz (T□ ur Sheikhiwa) in Summer in 1840," *Journal of the Royal Geographical Society of London,* C. 11 (1841): 21-76.

Devlet-i Osmaniye'nin gücü çoğunlukla şehir surlarının biraz ötesine kadar gidebiliyordu. Şehrin dışına çıkan ve uzun bir yolda seyahat etmek isteyen herkes yanına birkaç silahlı adam alırdı. Bunlar da yetmediğinde topraklarından geçtikleri her mir ve aşiret ağasından veya yerli halktan rehberlik talep etmek zorunda kalırlardı. Kürt mirlerinin mevcut olmadığı yerlerde ve bilhassa 1850'lerden sonra Bab-ı Ali tarafından ortadan kaldırılmalarından sonra, Kürdistan'daki yol ve yolcu güvenliği olabildiğince zayıflamıştır. Diyarbakır şehrinin surları dışında kalan bölgelerde idarenin zorlaştığı dönemlerde hırsızlık ve yol kesme hayatın gündelik parçası haline gelmiş hatta gücü ve silahı elinde bulunduran eşkıya şehrin sokaklarına bile hükmetmeye başlamıştır. Böyle bir dönemde valiler ceza olarak bazısının başını ve kulaklarını kestirip şehrin merkezi yerlerine astırmışlardır.[76]

VI. Sonuç

Osmanlı merkezî yönetimi imparatorluğun birçok yerinde olduğu gibi, bilhassa coğrafi olarak merkezden uzak ve aşiret yapısı daha güçlü bölgelerde yönetimi yerel otoritelere bırakmıştır. Osmanlı yöneticileri Kürdistan'da da otoritesini mirler, beyler ve ağalarla paylaşmıştır. Böylece suçun belirlenmesi ve cezasının verilmesi de bu yöneticilere bırakılmıştır. Batılı seyyahlar her ne kadar imparatorluk merkezinden güvence alarak Kürdistan'da seyahat etmişlerse de yerelde oyun kurucuların mirler ve ağalar olduğunu anlamış, bir süre sonra bunlarla işbirliğine gitmişlerdir. Onların da denetlemekte yetersiz kaldığı dağlarda, vadilerde ve geçitlerde son çareyi yolkesenler ve hırsızlarla anlaşma ya da daha kötüsü kendilerini soymalarına razı olmakta bulmuşlardır. Kimisi bu hali korkunç, kimisi ustaca icra edilen bir meslek, kimisi bölgenin kanunu ve raconu, kimisi Kürdistan'da yaşayanların kişiliğinin bir parçası, kimisiyse tek geçim kaynağı olarak görmüştür. Sonuçta seyyahların çoğu soyulmamış ama bir şekilde soyulanların hikâyelerini doğrudan ya da dolaylı olarak duymuş yahut eşkıyalarla bir şekilde temasa geçmişlerdir. Her biri kendine göre bu heyecanlı ânı abartarak veya olduğu gibi aktarmış, ama bir şekilde not defterine Kürdistan macerasının olmazsa olmazı olarak bir eşkıya hikâyesi kaydetmiş ve onların hikâyesini unutulmaktan kurtarıp seyahatlerinden döndükten sonra binlerce kişiye duyurarak dilden dile dolaşmasına ön ayak olmuşlardır.

Kaynakça

Ainsworth, William Francis. *Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea, and Armenia,* c. II. London: John W. Parker, 1842.

Ainsworth, William. "An Account of a Visit to the Chaldeans, Inhabiting Central Kurdistan; And of an Ascent of the Peak of Rowandiz (T□ ur Sheikhiwa) in Summer in 1840". *Journal of the Royal Geographical Society of London,* c. 11 (1841): 21-76.

[76] Laurie, *Dr. Grant and Mountain Nestorians*, 111.

Allison, Christine. "Kurdish Oral Tradition". *Oral Literature of Iranian Languages: Kurdish, Pashto, Balochi, Ossetic, Persian and Tajiki,* ed. Philip G. Kreyenbroek ve Ulrich Marzolph, 33-69. London: I.B. Tauris, 2010.

Campanile, R. P. Giuseppe. *Historie du Kurdistan.* çev. R. P. Thomas Bois. Paris: L'Harmattan, 2004.

Campanile, R.P. Giuseppe. *Kürdistan Tarihi.* çev. Heval Bucak. İstanbul: Avesta, 2009.

Campbell, William W. *A Memoir of Mrs. Judith S. Grant, Late Missionary to Persia.* New York: J. Winchester, 1844.

Canpolat, İbrahim. *72 Numaralı Mühimme Defterinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (S. 160-320).* Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Atatürk Üniversitesi, 2013.

Celil, Celile. *19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Kürtler.* çev. Mehmet Demir. Ankara: Özge Yayınları, 1992.

Coan, Frederick Gaylord. *Yesterdays in Persia and Kurdistan.* Claremont, CA: Saunders studio Press, 1939.

Dalyan, Murat Gökhan. "Robbery, Blood Feud, and Gunpowder in Nestorian Community". *Asian Social Science,* c. 7, No. 8 (August 2011): 81-87.

Danacıoğlu, Esra. "19. Yüzyılın ilk Yarısında Doğu Anadolu: Asahel Grant ve Nasturi misyonu". *Toplumsal Tarih,* 226, (Ekim 2012): 56-64.

Della Valle, Pietro. *Viaggi di Pietro della Valle, il pellegrino: la Turchia, la Persia, e l'India.* haz. Mario Schipo. Brighton: G. Gancia, 1843.

Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemmed Zıllî. *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi,* cilt 4. haz. ve trans. Ali Seyit Kahraman ve Yücel Dağlı. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002.

Henry, Matthew ve Thomas Scott. *The Comprehensive Commentary on the Holy Bible: Ruth-Psalm LXIII.* Brattleboro, 1836.

Houston, Christopher. "'Set aside from the pen and cut off from the foot': Imagining the Ottoman Empire and Kurdistan". *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East,* c. 27, No. 2 (2007): 397-411.

Grant, Asahel. *The Nestorians or The Lost Tribes.* London: J. Murray, 1841.

Heude, William. *A Voyage up the Persian Gulf and a Journey Overland from India to England in 1817.* London: Longman, 1817.

Jaba, A. A. *Recueil de notices et récits kourdes. Servant à la connaissance de la langue, de la littérature et des tribus du Kourdistan.* St. Petersburg: Eggers, 1860.

Jwaideh, Wadie. *The Kurdish National Movement: Its Origins and Development.* Syracuse, NY: Syracuse University Press, 2006.

Katib Çelebi. *Kitab-ı Cihannüma,* 1. Cilt, tıpkıbasım. Ankara: TTK Yayınları, 2009.

Knight, Charles. *The English Cyclopaedia: Geography*, c. 3 (1855), 435.

Lahiri, Bulan. "In Conversation: Speaking to Spivak". *The Hindu*, 5 Şubat, 2011. Erişim tarihi: 01 Kasım 2017. http://www.thehindu.com/books/in-conversation-speaking-to-spivak/article1159208.ece.

Laurie, Thomas. *Dr. Grant and Mountain Nestorians.* Boston; Gould and Lincoln, 1853.

Layard, Austen Henry. *Discoveries in the ruins of Nineveh and Babylon: With Travels in Armenia, Kurdistan, and the Desert.* London: John Murray, 1853.

Maclean, Arthur John ve William Henry Browne. *The Catholicos of the East and His People.* London: Society for Promoting Christian Knowledge, 1892.

Marcus, Abraham. *Middle East on the Eve of Modernity.* New York: Columbia University Press, 1992.

Malcolm, John. *Sketches of Persia, from the Journals of a Traveller in the East,* c. 2. London: John Murray, 1828.

Marsh, Dwight W. *The Tennesseean in Persia and Koordistan.* Philadelphia: Presbyterian Board of Publication, 1869.

Marsh, Dwight W. *The Tennessean in Persia and Koordistan Being Scenes and Incidents in the Life of Samuel Audley Rhea*. Philadelphia: Presbyterian Publication Committee, 1865

Matiyef, K.P. Asurlar: *Modern Çağda Asur Ulusal Sorunu.* çev. Murat Kara. Södertaelje: Bet-Froso Nsibin, 1996.

Mela Mahmudê Bayezidi. *Kürtlerin Örf ve Adetleri.* çev. Abdullah Babek Pişderi, 4. Baskı, İstanbul: Pêrî Yayınları, 1998.

"Mr. Wolf Among the Kurds". *The Methodist Magazine* (1824), 201-204.

Nikitine, Basile. "Kurdish Stories from My Collection". *Bulletin of the School of Oriental Studies*, c. 4, No. 1 (1926): 121-138 ve

Nikitine, B. ve E. B. Soane. "The Tale of Suto and Tato: Kurdish Text with Translation and Notes". *Bulletin of the School of Oriental Studies,* c. 3, No. 1 (1923): 69-106.

Nikitine, Basile. *Les Kurdes: Etude sociologique et historique.* Paris: Editions d'Aujourd'hui, 1975.

Nikitin, Bazil (Basile Nikitine). *Kürtler.* çev. Hüseyin Demirhan ve Cemal Süreya. İstanbul: Deng Yayınları, 2002.

O'Shea, Maria T. *Trapped Between the Map and Reality: Geography and Perceptions of Kurdistan.* New York: Routledge, 2004.

Öz, Mehmet. "Ottoman Provincial Administration in Eastern and Southeastern Anatolia: The Case of Bidlis in the Sixteenth Century," *Ottoman Borderlands: Issues, Personalities, and Political Changes,* ed. Kemal Karpat, 146–47. Madison: University of Wisconsin Press, 2003.

Paşazade, Orhan. *9 Numaralı Mühimme Defteri (977-978/1569-1570): Özet ve Transkripsiyon*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 2006.

Perkins, Justin. "Letters from Persia, No. XIII". *The Sabbath School Visiter*, c. 5-6 (1837): 55-58.

Rhea, Samuel A. "Brief Grammar & Vocabulary of the Kurdish Language of the Hakari District". *Journal of the American Oriental Society,* c.10 (1880): 118-55.

Rosenmüller, Car and Nathaniel Morren. *The Biblical Geography of Central Asia,* c. 2, (1837): 139.

Rudenko, M. B. "önsöz". *Kürtlerin Orf ve Adetleri,* Mela Mahmudê Bayezidi. çev. Abdullak Babek Pişderi. Istanbul: Pêrî Yayınları, 1998.

Russell, B. T. " A Search for 'The Water sources'". *The United Service Magazine*, Ksm 3, c. 43 (1843): 231-38.

Scheref, Prince de Bidlis. *Scheref-nameh*, Tome I. haz. V. Veliaminof-Zernof. St. Petersburg, 1860.

Shiel, J. "Notes on a Journey from Tabriz, Through Kurdistan, via Van, Bitlis, Se'ert and Erbil, to Suleimaniyeh, in July and August, 1836", *Journal of the Royal Geographical Society of London,* c. 8 (1838): 54-101.

Sim, Kathrine. *Desert Traveller: The life of Jean Lois Burckhardt.* London: Victor Gollancz, 1969.

Southgate, Horatio. *Narrative of a Tour Through Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia,* c. I. London: Tilt and Bogue, 1840.

Southgate, Horatio. "Southgate's Tour in Armenia and Kurdistan," *Asiatic Journal*, c. 33, No. 129 (1840): 7-14.

Spivak, G. C. "Can the Subaltern Speak?". *Marxism and The Interpretation of Culture*, ed. C. Nelson ve L. Grossberg, 271-313. Chicago: University of Illinois, 1988.

St. John, James Augustus. *The Lives of Celebrated Travellers,* c. I. London: Henry Colburn, 1831.

Şerefhan Bitlisi. *Şerefname*. çev. M. Emin Bozarslan. İstanbul: Deng Yayınları, 2009.

Termen, I. R. *1906'da Van Bölgesindeki Hakkâri Dağlarına Düzenlenen Bir Gezi İle İlgili Rapor*. çev. Edip İhsan Polat. Tiflis, 1910.

The Biblical Geography of Central Asia, c. 2 (1837), 316.

Unan, Fahri. "Bir XVI. Yüzyıl Yazarının Zihniyet Dünyâsında Milletlerin İmajları". *Türk Modernleştirme Tarihi Araştırmaları Sempozyumu*, 14 Mayıs 2005; Prof. Dr. Ercüment Kuran'a Saygı, Ankara, 2006: 292-312.

Ussher, John. *A Journey from London to Persepolis: Including Wanderings in Daghestan, Georgia, Armenia, Kurdistan, Mesopotamia, and Persia,* c. 2. London: Hurst and Blackett, 1865.

Vanlı, İsmet Şerif. *Batılı Eski Seyyahların Gözüyle Kürtler ve Kürdistan.* çev. M. Demirci. İstanbul: Avesta, 1997.

von Klaproth, Julius. *Asia Polyglotta*, Paris, 1823

Marco Polo. *The Travels of Marco Polo.* çev. Teresa Waugh. London: Sidgewick St Jackson, 1986.

Wigram, W. A. *The Cradle of Mankind: Life in Eastern Kurdistan.* London: A&B Black, 1922.

Winter, Stefan. "Die Kurden Syriens im Speigel osmanicher Archivquellen (18. Jh.)". *Archivum Ottomanicum,* 27 (2010): 211-239.

Wright and Breath. "Visit of Messrs. Wright and Breath to Bader Khan Bey". *The Missionary Herald* 42 (November 1846): 378-83.

Öz: Osmanlı İmparatorluğunda şakiler merkezden uzak ve devlet otoritesinin sınırlı olduğu bölgelerde yoğunlaşmıştır. Osmanlı Kürdistan'ı gibi coğrafyanın dağlık ve toplumsal düzenin aşiret temelli olduğu yerlerde eşkıyalık devlet ve toplum tarafından düzenin bir parçası olarak kabul görmüştür. İmparatorluğun içindekiler kadar dışından gelen Batılı seyyahlar da bu durumu bölgenin düzeni olarak kabul etmiş ve farklı yöntemlerle bununla baş etmeye çalışmışlardır. Kimisi bunu korkunç bir durum, kimisi ustaca icra edilen bir meslek, kimisi bölgenin kanunu ve raconu, kimisi Kürdistan'da yaşayanların kişiliğinin bir parçası, kimisi ise yegane geçim kaynağı olarak görmüştür. Eşkıyalarla yolları kesişsin veya kesişmesin Batılı seyyahlar bir şekilde onların hikâyelerini, biraz da mizah ve heyecan katarak, seyahatnamelerinde aktarmış ve imparatorluğun izole olmuş bölgelerindeki bu toplulukların sesini duyulur hale getirmişlerdir.

Anahtar sözcükler: Osmanlı Kürdistanı, eşkıyalık, Batılı seyyahlar, madun, Kürtler

"Fermanü's-Sultan boş beyne'l-Ekrad": Bandits, Robbers and Western Travelers in the East Ottoman Kurdistan

Abstract: Bandits in the Ottoman Empire were mostly located in regions far away from the capital where the state authority was limited. In regions like Ottoman Kurdistan where the geography is dominated by mountains and the society is based on tribal system, the banditry was accepted by the state and society as a part of the daily life. Like the inhabitants of the empire, the outsiders, especially the Western travelers, recognized the banditry as part of the daily life in this region and tried to deal with this in different ways. Some perceived this as a dreadful situation, some as a skillfully performed métier, some as a rule and procedure of the region, some as a part of the character of people in Kurdistan, whereas some others as the only means of livelihood. Crossing their path or not, Western travelers have narrated stories of bandits with some wit and sensation in their travelogues and made the voice of these groups, who inhabited in the isolated corners of the empire, heard.

Keywords: Ottoman Kurdistan, banditry, Western travelers, subaltern, Kurds

Güvenlik ve Ticaretin Belirleyici Etkisi Altında Dersim'de "Çerçilik" Deneyimleri

M. Ali SAĞLAM*

I. Giriş

Bir iktisadi aktör olarak çerçiler, kapitalizm öncesi iktisadi sistemlerin parçasıdır. Ancak aynı zamanda kapitalizmin tarihsel gelişiminin farklılaşan formlarının da parçası haline gelmişlerdir. Bu bağlamda bir taraftan etimolojik olarak ifade edildiği üzere basit ürünler satan iktisadi aktörler iken, diğer taraftan ise kapitalizmin ortaya çıkmasıyla birlikte ilkel sermaye birikiminde rol oynayan gezginci tüccarın geçici formları olarak karşımıza çıkarlar. Bunun da ötesinde kimi zaman kapitalizmin mekânsal gelişimdeki eşitsizliklerle ilişkili olarak çerçilerin ulusal pazarlara eklemlenme sürecinde önemli işlevleri yerine getirdiğini görürüz. Bu çalışmada ticari ilişkiler içinde konumlanan çerçiliğin dönüşümü, devletin güvenlik öncelikli mekân üretim stratejileri bağlamında Dersim mekânında ele alınacaktır. Bu hareket noktasında bir iktisadi aktör olarak çerçilik, dar anlamıyla ekonomik ilişkileri temsil etmenin ötesinde siyasi ve kültürel işlevleri de içinde barındırmaktadır. Çerçiliği iktisadi işlevinin ötesine taşıyan esas unsur ise ulus devletin güvenlik politikalarıdır. Bu ilişkinin odağında ise etnokültürel farklılıklar ve mekânsal kontrol istenci durmaktadır. Dolayısıyla Dersim'de kırın sosyal yapısının bir parçası olan çerçiler, devlet ve köylülerle ilişkilerinde çeşitli iktisadi faaliyetleri sürdürdüğü gibi güvenlik/siyasal süreçlere ait bir aktör haline de gelebilmektedir.

Öncellikle ticarete ek olarak güvenlik politikalarına eklemlenen çerçilerin Dersim mekânında içinden geçtiği tarihsel ve toplumsal süreçler çeşitli dönem-

* Artvin Çoruh Üniversitesi, Hopa İİBF, İktisat Bölümü / alisaglam62@gmail.com

ler halinde ele alınacaktır. Erken cumhuriyetten 1970'li yıllara kadarki dönemde çerçilerin yereldeki devlet ve köylülerle ilişkilerinde etnokültürel süreçlere bağlı anlam ve ilişkilerin ağırlık kazandığını görüyoruz. Oysa çerçiliğin 1970-1990'lı yılların başına kadar devam eden seyrinde sınıf temelli bir siyasallaşma ağırlık kazanmaktadır. 1990'lı yıllardan günümüze kadar gelindiğinde dünyada ve Türkiye'de yaşanan eğilimlerle paralel olarak sınıf temelli örgütlenme ve siyasallaşmanın giderek zayıfladığını ve etnik temelli ve güvenlik eksenli siyasal mekânsal örgütlenmenin daha belirleyici olduğunu görmekteyiz. Bu bağlamda çerçiliğe güvenlik merkezli bakış açısının oluşturduğu algı derinleşerek erbaplarının daha da dışlanmasına sebep olmuştur.

Çalışmada derinlemesine görüşme yöntemi kullanılmış, farklı kuşaklardan ve Dersim'in farklı mekânlarından köylüler ve çerçilerden oluşan 11 kişiyle derinlemesine görüşmeler yapılmıştır. Bu kişiler belirlenirken yaş grupları, yerli ve yabancı çerçiler olmak üzere bir sınıflandırma göz önünde bulundurulmuştur. Görüşmeciler içinde 2 kişi 70 yaşının üzerinde, 6 kişi 30 ile 70 yaşı arasında, 3 kişi ise 20 ile 30 yaş aralığındadır. Keza görüşmecilerden 7 tanesi erkek, 3 tanesi ise kadın iken 8 görüşmeci köylülerden, 3 görüşmeci ise çerçilerden oluşmaktadır. Çerçilerden ikisi Dersimli diğeri ise Maraşlıdır. Çalışma için yapılan görüşmeler 2014 yılı haziran ve temmuz ayı içindeki farklı tarihlerde yüzyüze görüşme yöntemiyle gerçekleşmiştir. Saha araştırmasından elde edilen veriler çerçiler, devlet ve köylüler arasındaki çok yönlü ilişki ve gerilimlerde etkili olan iktisadi boyutun ve güvenlik politikalarının çözümlenmesi çerçevesinde tartışılacaktır. Çeşitli zamanlarda köye/köylere gelen çerçilere yönelik algı ve söylemlerin nasıl değiştiği, bu değişimi etkileyen dinamiklerin neler olduğu, devletin güvenlik politikalarının bu algı ve söylemlerin oluşmasındaki payı görüşme yapılan köylülere yöneltilen soruların eksenini oluşturmaktadır.

II. Kuramsal ve Tarihsel Boyutuyla Gezgin Tüccarlar

Tarihsel olarak bir iktisadi aktör olan çerçi,[1] farklı yereller arasındaki mekânsal hareketliliğin önemli aktörlerinden biridir. Çeşitli tarihsel süreçlerde çeşitli mekânlar arasındaki hareket ve ilişkilerin önemli bir parçası olan çerçiler hem siyasi hem de iktisadi faaliyetlerin bir taşıyıcısı haline gelmiştir. Weber'e

[1] Yunanca'da tacir için emporos sözcüğü kullanılmış olup memleketi baştanbaşa dolaşan gezginci tüccar demektir. Hendrickon, R. "Çerçilerden Görkemli Emporyumlara", Cogito, Dünya Büyük Bir Mağaza, Sayı 5, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları 1995. Buna karşılık İngilizcede peddler olan sözcük ise ped kökeninden gelmekte olup "sokak sokak çağırarak satılacak eşyaların konulduğu bir torba" demektir (Hendrickon, "Çerçilerden Görkemli Emporyumlara", 10). Kelimenin kökenini doğu dillerinde arayan Andreas Tietz'e göre ise Moğolca "car" yani haber kökünden geldiğini "çi" ekiyle de haberci anlamında kullandığını vurgular (Tietze, Andreas, Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lügati, C.1, İstanbul, Simurg 2002, 428). Eyüboğlu ise "çerçi moğ. Car (ses, bildiri, haber)'dan çar/çı/çerçi gerçek anlamı buyruk ulaştıran, bir yerden bir yere haber götüren haberci, anlam değişmesiyle köy köy dolaşıp öteberi satan, gezici satıcıdır." (İsmet Zeki Eyuboğlu, Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü, 3. Baskı, Sosyal Yayınları, 1995, 140).

göre geçici bir form olan gezginci tüccarlık, üreticinin mallarına el koyan aracılık işlevleri içinde yer alan dördüncü durumda tasvir edilir. Buna göre Weber'in altı durum olarak tarif ettiği aracılık işlevlerinin dördüncü durumunda yer alan grup kâr amacı güden ve kendi hesabına ticaret ile uğraşan uzman bir meslek grubudur.

"Bu tür kişiler belirli bir karla yeniden satabilme beklentisiyle mal satın alırlar ya da belli bir tarihten önce hükümlülüklerini karşılayabilme beklentisiyle karlı bir rakama gelecekte teslim için satış yaparlar. Bu, pazarda tamamıyla serbest biçimde ya da özsel düzenlemeye tabi olarak alım satımı yapılabilir."[2] Söz konusu bu altı duruma karşın ayrıca tip ayrımına giden Weber dördüncü tipi ise kendi hesabına çalışan kâr amaçlı bir teşebbüs olarak tarifler. Keza Weber dördüncü tipi ise kendi içinde iki duruma ayırır. A ve B durumları olarak sınıflandırılan tipolojilerin B durumunu gerçekleştiren teşebbüsçülerin küçük tüccarlar olduğunu ve bunların ya seyyar satıcı yâda mallarıyla seyahat eden yani mallarını satış yerine taşıyan aktörler olduğunun altını çizer.[3]

Weber'in deyimi ile geçici forma sahip mesleğin artı değere el konulmasında nasıl bir işlev gördüğü, ilkel sermaye birikimi ve dolayısıyla kapitalizmin gelişmesindeki rolü üzerinde durulmasını zorunlu kılmaktadır. Bu bağlamda Orta Çağ Avrupası'nın üretim tarzı olan feodalizmle ilkel sermaye birikimi arasındaki ilişkiyi açığa çıkarmak, ticari sermaye birikiminin farklı mekânlarındaki deneyimlerine perspektif oluşturması açısından önem arz eder. Dolayısıyla feodalizmin çözülmesiyle kapitalizmin ortaya çıkması arasındaki ilişkisellik üzerinde etkili olan içsel ve dışsal faktörlere kısaca değinmek yerinde olur.

Feodalizmin çözülmesinde etkili olan içsel faktörlerin başında artık emeğe el koyma süreçlerindeki ardı arkası kesilmeyen egemen sınıfın/aristokrasinin lüks yaşama ve gelir talepleri başat rol oynamaktadır. Dışsal faktörlerin başında ise yine egemen sınıfın taleplerini karşılayarak artık emeğe el koyan tüccarlar ve dolayısıyla pazar ekonomisinin karşılıklı ilişkilenmesi gelmiştir. Bu ilişkilenmenin kendisi Dobb'da da karşılık bulduğu üzere, "pazarın dış etkisi ile sistemin iç çelişkileri arasındaki karmaşık bir etkileşimin sonucudur". Fakat hemen belirtmek gerekir ki bu ilişkide "sistemin iç ilişkilerinin belirleyici etkisi" olmuştur.[4] Nitekim Dobb, kapitalizmin ortaya çıkışını bir üretim tarzı olarak feodalizmin üretim yetersizliği ile egemen sınıfın artan gelir talebinin karşılanamaması arasındaki ilişkiden hareketle tarifler. Bu bağlamda egemen sınıfın bitmek bilmeyen gelir talebi serfler üzerinde artık emek süresinin uzaması olarak karşılık bulmuştur. Artık emek sömürüsü, üreticilerin kendi işlerine ayırdığı zamanı azaltmakla kalmadı, aynı zamanda onların üretim gücünü aşan süreci de ortaya çıkardı. Emek sömürüsünün yanı sıra toprağın verimliliğinin düşmesi, yeni angaryaların ortaya çıkması, alt-feodalleşme eğilimlerini de ortaya çıkarmış ve bunlar içsel

---

[2] Max Weber, *Ekonomi ve Toplum*, çev. Laif Boyacı, C.1, (İstanbul: Yarın 2012), 274-275.

[3] *A.g.e.,* 275.

[4] Maurice Dobb, *Kapitalizmin Gelişimi Üzerine İncelemeler*, çev. F. Akar, (İstanbul: Belge Yayınları, 1992), 39.

faktörler olarak çözülmeyi hızlandırmıştır. İktisadi yaşamdaki önü alınamaz eğilimler üretken sınıf üzerindeki sömürü ilişkilerini derinleştirmiştir. Bu bağlamda sömürü ilişkilerinin sürekliliği ve katlanılamaz halin sonuçlarından biri kırsaldan kaçıştır. Kaçışın bir sonucu olarak kırsal nüfus azalmaya başlamıştır. Bu haliyle nüfus azalması feodalizmin çözülmesinin içsel faktörlerden biri olmuştur.[5] Kırsalda meydana gelen bu gelişmeler kuşkusuz ki tek başına sermaye birikim sürecinin ilkel aşamasını açıklamaktan yoksundur. Bu nedenle Dobb, birikimin dışsal etkisine yani bir taraftan feodalizmin çözülmesine neden olan diğer taraftan ise ticari kapitalizmin ortaya çıkmasına sebep olacak ticarete dikkat çekmektedir.

Dobb, Marx'tan hareketle ilkel sermaye birikiminde ticaretin etkisini kırsalda aristokrasinin tüketim alışkanlıklarından hareketle açıklar ve üretken sınıfın artığına giderek daha fazla el koyulmasının temel nedeni olan bu yeni alışkanlıklar bütününü karşılamak üzere tüccar sermayesinin devreye girdiğinin altını çizer. Dobb'un etraflıca ele aldığı bu ilişkinin kendisi, ilkel sermaye birikiminin oluşmasında önlenemez bir rol oynamıştır.[6] Tekel gücüne sahip olan tüccar sınıfının üretici ve tüketiciyle olan mübadele ilişkilerini lehine çeviren yönüyle dış ticaretteki avantajları –ki bunlar çoğunlukla yağmadır– birleştirerek ilkel birikiminin kilometre taşlarını döşemiştir.[7] Ticaret sermayesine bu değerli fırsatı veren tam da pazarın gelişememesi; üreticilerin, ürünlerinin mübadelesini yöresel düzeyden daha öteye yayamamalarıdır. Böylece ticari sermayenin ilk artığa el koyma aşaması ortaya çıkmıştır. Fakat ilkel sermaye birikiminin kaynağı bununla sınırlı değildir. Diğer taraftan kentteki zanaatkârların el koyması da ticaret sermayesinin bir başka artığa el koyma yeri olmuştur. Ticaret sermayesi, yerel bolluklarla yerel kıtlıkların birlikte bulunması sayesinde gelişti. Dahası, ilkel iletişim koşulları altında, her birbirinden ayrı dar yerel pazarların varlığı, alımların hacmindeki veya satışa sunulan miktarlardaki her küçük değişimin pazar fiyatı üzerinde çok daha büyük bir etki yapma eğilimi demekti; bu yüzden bu pazarlar arasındaki ticareti yürütenlerin kendi yararlarına düzenlemeler koydurma eğilimi büyüktür.[8] Bu karşılıklı ilişkilenme üzerine kurulu olan iktisadi yapı içinde ticari sermayenin aktörleri ise ilk aşamada gezginci tüccarlar/seyyar satıcılar gibi temsillerdir. Fakat buradaki gezginci tüccarlar Dobb'unda belirttiği üzere ticari sermaye birikiminin esas aktörleri değildir.[9] Daha çok yukarıda Weber'den de atıfla geçici formlardır. Bu nedenle sermaye birikiminin kaynağını küçük üretim tarzının dışında aramak gerekir. Bu bağlamda toptan ticaret ile uğraşan tüccarlar iyi bir örnektir. Bu iki artık değere el koyma yöntemi sonucunda tüccar sermayesinin ilk nüveleri oluşmuştur.[10]

---

[5] Dobb, *Kapitalizmin Gelişimi Üzerine İncelemeler,* 35-46.
[6] Dobb, *Kapitalizmin Gelişimi Üzerine İncelemeler*, 78-81.
[7] *A.g.e.*, 81.
[8] *A.g.e.*, 81.
[9] *A.g.e.*, 78-79.
[10] *A.g.e.*, 80.

Pirenne, bu tipolojinin karakteristik bir örneği olan Aziz Godric adlı bir tüccarı ele alır. Godric'in hikâyesinin detayını Pirenne şu cümlelerle ifade eder:

> Fichale'li aziz Godric'in kariyerine 11. yüzyıl sonlarında İngiltere'nin Lincolnshire bölgesinde fakir bir çiftçi olarak başladı. Ne var ki, yaşadığı kuzey denizi kıyısındaki sahil bölgesi kıyı enkazlarını toplamak açısından bereketli çıktı. Godric, Vikingler ve Felemenk enkazlarından bulabildiği bütün kalıntıları ve kıyıya ne vurursa toplamaya başladı. Godric'in şansı yaver gitti ve yavaş yavaş mallarını daha geniş stoklar halinde satan, gezgin bir esnaf haline geldi.[11]

Kuşkusuz ki tamamen "kişisel yetenekleri" ve "şansının yaver" gitmesi sonucunda ticari hayat içinde başarılı olan bu yeni sınıf nüvelerinin kişisel başarı hikâyelerinin ötesinde yapısal dönüşüm etkilidir. Pirenne'nin bu yaklaşımının eksik olan kısmı, kişisel yetenek ve şansa yüklenen aşırı anlamdır. Oysaki yukarıda da vurgulandığı üzere esas olarak artık değere el koyma yöntemleri başta olmak üzere, mekânlar arası üretim ve tüketim farklılarından ötürü üretici ve tüketiciyle kurulan mübadele avantajları, dış ticaretin tekel avantajları ve yağma ticari burjuvazinin temsillerine alan açmıştır. Böylece tacir olmanın ilk adımlarını atan bu kişiler zaman içinde kurulan başarılı ilişkilerle bazen bölgeler arası ticaret ağlarında etkin rol oynayabilen aktörlere dönüştüler.[12]

Ticari kapitalizmin erken evresine dair bu deneyimlerin, eşitsiz gelişmenin de etkisiyle farklı mekânlarda özgünlüklerini içinde barındırmakla birlikte esas olarak ilk aşamada benzer pratikleri de ürettikleri gözlenmektedir. Nitekim mekânsal olarak kara Avrupa'sı dışında yaşanan Amerika'daki çerçilik deneyimi kapitalizme eklemlenme açısından bir başka önemli örnektir. Hendrickson, çerçilerin Amerika'daki tarihine dair ilk belgelerden birinde Richard Graves adlı bir gezici satıcıdan bahsedildiğinin altını çizer.[13] Hendrickson göre, Graves gibi gezginci tüccarlar Amerika'daki perakende satıcılığının ilk basit örnekleridir. Başlangıçta sokak satıcısı olan bu aktörler ilkel sermaye birikiminin Amerika'daki türüdür.[14] Bu ilk gezginci tüccarların sırtlarında küfeleriyle özellikle kentlerden uzak iç bölgelerdeki Amerika'nın ticari ağlarının kurulmasında önemli bir yeri olduğunu vurgular. Ortalama 1.500 millik geziler şeklinde tanımlanan ticari mekânlarında çerçiler sadece klasik anlamda bilinen iğne, iplik gibi çerçiliğe ait ufak ürünleri satmazlardı. Aksine her dönem tüketicinin ihtiyaçları doğrultusun-

[11] Henry Pirenne, *Ortaçağ Avrupa'sının Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, (çev. Uğur Kocabaşoğlu), 6. Baskı, (İstanbul, İletişim Yayınları, 2013), 58-59.

[12] Pirenne, *Ortaçağ Avrupa'sının Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, 58-60.

[13] Hendrickon, R. "Çerçilerden Görkemli Emporyumlara", *Cogito, Dünya Büyük Bir Mağaza*, Sayı 5, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları 1995), 10.

[14] Hendrickon, "Çerçilerden Görkemli Emporyumlara", 10. İç savaş öncesine kadar çerçi izlerine rastlandığını ve en ulaşılmaz yerlere Kızılderililerin yapmış olduğu keçi yolları sayesinde ulaşan çerçilerin Amerikan toplumundaki imajlarının oldukça olumsuz olduğunun altını çizen Hendrickson, esas olarak folklorik anlatının ürünü olarak inşa edilen çerçilik kimliğinin özellikleri arasında uyanıklık, hilebazlık gibi sıfatların öne çıktığı belirtir. Hendrickon, "Çerçilerden Görkemli Emporyumlara", 12.

da şekillenen bir heybeleri vardır. Örneğin 19. yüzyıl Amerikan çerçilerinin sattıkları ürünler cam pencere, piyano, org, sobaya kadar uzanan bir çeşitlilik sergiliyordu. Hendrickson, çerçilerin yaşam öykülerin bir başka yönünü ise bugünün Amerika'sının ticaret hayatında önemli yere gelmiş pek çok kişiden örnek vererek açıklar ve çerçiliğin primitif halde kalmadığını belirtir. Örneğin, 1812 savaşında Amerika'nın savaş finansmanına önemli oranda destek veren Philadelphia bankeri Stephen Girard, Kanada'nın dev Hudson Bay Company'sinin başkanlığa kadar yükselen kürk taciri Donald Alexander Smith, John D. Rockefeller'in babası Dr. William A. Rockfeller sadece bunlardan birkaçıdır. Yine demiryolu kodamanlarından Colinis B. Huntington da çerçilik kökenli olduğu bilinen iş adamlarındandır.[15] Bütün bu kişiler esas olarak çerçilikten başlayarak ticari hayatın basamaklarını birer ikişer geçerek iş yaşamlarının zirvesine ulaşmışlardır. Bu çerçiler içinde güvenlik işini yapan ünlüler de yok değildir. Bunlar içerisinden en bilineni "Cooper'in *The Spy*'ındaki kahramanın prototipi gezgin satıcı Enoch Crosby"di ve "General Washington için çalışan gizli ajandı."[16]

Gezginci tüccarların ilkel sermaye birikimleri ve sermayeye yeni bir düşün etrafından bakmaları bu çalışmanın konusu olan Dersim'deki çerçilerin çerçilik pratiklerinin önemli bir özelliğine arka plan oluşturmaktadır. Bu özellik, genellikle toplumun en dışlanmış kesiminden gelip ticaret hayatına tesadüfen eklemlenen ve geç kapitalistleşen bir ülke olarak Türkiye'deki kapitalizmin mekânsal gelişiminin en son temas ettiği kırsal mekânlardaki ticari aktörleri olmalarıdır. Bu haliyle gezginci tüccarları çağrıştırmaktadırlar. Amerikalı gezginci tüccarlar ile Dersim çerçileri arasındaki benzerlik ise hem kapitalizme eklemlenme bağlamındaki benzerliği hem de güvenlik politikalarındaki yeri bakımından çağrışımlar içermektedir. Bu bağlamda bunlardan ikincisi, yani Amerika'daki çerçi pratikleriyle Dersim'dekilerin benzeşen yönleri Dersim'e arka plan oluştururken, Dersim çerçi pratiklerinin Amerik'dan ayrışan yönleri güvenlik politikalarının gölgesindeki itibarsızlaşma, ticari başarısızlık gibi görünümlerdir. Çalışmanın bundan sonraki aşamasında bu durumun nasıl oluştuğu tarihsel bağlamda ele alınacaktır.

III. Dersim'de ulus devletin çerçilikteki yansımaları: ticari aktiviteye güvenliği eklemlemek

Dersim; tarihsel, politik, sosyal ve coğrafi özellikleriyle Türkiye'de kapitalizmin mekâna içkin üretimine en geç temas eden bölgelerindendir. Dersim'in kültürel ve sosyal yapısının egemen kültür ile olan uyumsuzluğuna paralelliğinin yanı sıra devletin merkezîleşme çabasının her seferinde bu etno-dinsel alana sosyal mühendislik mantığıyla yaklaşıp onu homojenleştirme stratejileri çerçevesinde ötekileştirilmesi de bu durumun ortaya çıkmasıyla yakından ilişkilidir. Bu ötekileştirme, devletin, güvenlik politikalarını sürekli olarak merkeze alıp çeperin merkeze uyumlu hale getirilmesinde uyguladığı sürekli politik araçtır. Sosyal

[15] Hendrickon, "Çerçilerden Görkemli Emporyumlara", 12-13.
[16] Hendrickon, "Çerçilerden Görkemli Emporyumlara", 13.

mühendislik bağlamında nüfusu kontrol altına alma, denetleme, gözetleme şeklinde tezahür eden bu stratejiler Cumhuriyet dönemi politikalarıyla sınırlı değildi.[17] Modern döneme içkin bu kontrol etme, denetim altına alıp düzenleme ve herkesi yeni yurttaşın makul sınırları içinde kurgulamayı hedef edinen modernist perspektif merkezin çizdiği alanın dışında kalanlara her seferinde kendi meşrulaştırıcı söylemini yeniden üreterek dayatıyordu. Fakat bu durum sadece söylemle sınırlı değildi. Esas olarak düzenlenen raporlar, kanunlar ve ötesinde mekân üretimindeki güvenlikçi politikaların öncelediği bir bütünsellik vardı. Bu bağlamda özellikle 1935 Tunceli Kanunu ile çerçevesi belirlenmiş Dersim ile Cumhuriyet arasındaki ilişkinin kendisi Osmanlı'dan Cumhuriyet'e evrilen düşünsel sürekliliklerin tepe noktasıdır. Bu kanunla iki şey başarılmaya çalışılıyordu. Bir taraftan toplumsal müdahaleyle mekânın ulusal mekâna eklemlemesi hedefleniyordu. Diğer taraftan da kentin yeniden inşa edilerek mekânsal kontrolün sağlanıp "çıbanın" temizlenmesi olarak karşılık bulan şiddet politikalarıyla yeni bir Tunceli üretmek amaçlanıyordu. Devlet, bir taraftan şiddet mekanizmasını sert bir şekilde devreye sokarken diğer taraftan da bu politikayı besleyecek ekonomik uygulamaları devreye koymaktan geri durmamıştır. Ekonomik yaşamı güvenlik politikalarına endeksleyen bu adımların Dersim'deki yansımaları alt yapı yatırımları başta olmak üzere pek çok alanda inşa edilmiştir. Askerî merkezler, yol, haberleşme sistemlerini içeren bu yatırımlar esas olarak Dersim'i Tunceli'ye dönüştürmenin öncülleridir. Kamu harcamalarının yüzdelerine bakıldığında müdahale öncesi ve esnasında güvenlik harcamaları başta olmak üzere haberleşme ve bayındırlık hizmetleri Türkiye ortalamasının üstünde seyretmiştir. 1940'lı yılların ilk yarısına kadar devam eden bu ekonomik politik hat ikinci yarıda ise eğitim öncelikli bir içeriğe bürünmüştür.[18] Bütün bu mekân üretim çabalarının her seferinde güvenlik politikalarını merkeze alan yapısı kent tarafından bazen savunma/geri çekilme bazen ise uzun soluklu olmayan zorunlu dirençlerle karşılık bulmuştur. Fakat bütün bu savunma/geri çekilme ve dirençler devletin şiddet tekelinden dolayı cılız kalmış ve 37/38 tertelesiyle adeta ilin bazı bölgelerinin haritadan silinerek yeniden mekân üretimi sağlanmıştır. Bu bağlamda kent merkezi başta olmak üzere güvenlik kurumları ve merkezî idarelerin yereldeki temsilleri merkeze alınarak güvenlik kaynaklı yeni mekânlar üretilmesi bunun en somut dışa vurumdur.

Mekân üretiminin bu yeni aşaması sadece mimari mekânların yapımıyla sınırlı kalmamıştır. Bunun ötesinde gündelik hayatta da kendini devam ettirmiştir. Dersim'de mekân üretim çabası kendi içinde sıradan insana, onun yaptığı işe kadar inen bir iktidar pratikleri bütünü olarak süreklilik gösterir. Öyle ki bu mekân üretim pratiği, bir taraftan kimi çerçilerin güvenlik aygıtları tarafından faydalanmasını içerirken diğer taraftan ise kimi çerçilerin bu politikalara direnç gösterdiği toplumsal mekân üretiminin oluşumuna da kapı aralamıştır. Dolayı-

---

[17] Bkz.: Cihangir Gündoğdu ve Vural Genç, *Dersim'de Osmanlı Siyaseti, İzale-i Vahşet, Tashih-İ İtikad ve Tasfiye'yi Ezhan 1880-1913*, (İstanbul, Kitap Yayınevi, 2013).

[18] Sait Aşgın, *Cumhuriyet Döneminde Doğu Anadolu'ya Yapılan Kamu Harcamaları (1946-1960),* (Ankara: AKDTYK Araştırma Merkezi, 2000), 244-248.

sıyla bir aktör olarak çerçi ve onunun güvenlik politikalarındaki sakıncalı halinin dönüştürülmesi meselesini de içine alan yapısal dönüşümün genel mantığına bakmak yerinde olur. Nitekim bu dönüşümün genel mantığının Dersim ile sınırlı olmayan bir çerçevede nasıl ele alındığı Abidin Özmen tarafından şu cümlelerle ifade edilmektedir:

> Geniş bir bölgenin ortasında kurulacak Türklük merkezindeki iktisadi hâkimiyet, Kürtçe ile ilgisini katiyen kesmiş zümre eline geçirilmeli, diğer taraftan da mevcut tüccarlara kendisiyle münasebette bulunan her dağlı Kürdü Türkçe konuşturmak ve hükümete ısındırmak yolunda nasıl çalışacakları münasip kimseler, halkevleri vasıtasıyla pek açık anlatılmalıdır. Buna mukabil köy köy gezerek her nevi eşya satan ve köylünün yumurtasını, yağını pek az bir değerle, eşya ile değiştiren ve mütemadiyen Kürtçe konuşan ve agleb-i ihtimal (büyük olasılıkla) köylüyü kasabalara yanaşmaktan uzaklaştıracak haberler yayması kabil olan ayak satıcılarının ortadan kaldırılması lazım gelir.[19]

Raporda ulus devletin mekân üzerindeki kontrol politikalarının genel çerçevesi çizilirken özellikle "ayak satıcılarına" dair ifadeleri dikkate değerdir. Bu raporun esas hedeflediği ulus ekonomisine eklemlenmenin çerçevesini çizmekti, oysa çeperde özellikle de çeperin kırsalında iktisadi ilişkiler içinde yer alan çerçilere dair tutumu iktisadi olmaktan çok güvenlik politikalarının hassasiyetini vurgulayan bir muhtevaya sahiptir. Nitekim Naşit Uluğ bu durumun yaygınlığı ve devletin güvenlik politikalarındaki yerini şu cümlelerle dile getirmektedir: "Dersime tüccar giremezdi, beş altı merkezdeki çarşılar gayet fakirdi. Malı çıkarmak için yol üzerindeki aşiretlere haraç vermek adet olmuştu. Dersim'in ticareti bir kelime ile çerçi ticareti idi."[20] Uluğ'un çerçilik mesleğine dair bu tespiti etno-dinselliği ile ayrıksı bir mekân olan Dersim'in ekonomi politiği inşa edilirken güvenliğin ne derece önemli olduğunun bir göstergesidir. Bu önem güvenlik ile ekonomik alanın içiçe geçişidir. Daha genel olarak ifade edilecek olunur ise; Dersim ile "medeniyet" arasındaki gerilimleri dile getiren bu etno-dinsel dışlama stratejisi ulusal ekonomiye katmanın bir başka şekilde dile getirilmesidir.

Dersim, literatüre/raporlara güvenlik ölçekli politikaların mekânı olarak geçmiştir. Öyle ki bölgenin aşiret yapısının yanı sıra "talan", "vergi vermeme", "kanuna uymama" gibi erken Cumhuriyet dönemine içkin söylemin sürekliliği gündelik hayatın bütün alanlarına dair bir içerik bütünlüğü oluşturmuştur. Bu bağlamda çerçilerin özellikle iç Dersim ile olan ticari ağları dönemin yönetimini rahatsız etmişe benziyor. Nitekim Dersim'e Tunceli müdahalesini yapmakla görevlendirilen General Alpdoğan, umumi müfettişler tarafından 8.12.1936 günü yapılan toplantıda meslek ve meslek erbabına dair düşüncesini ve onlara dair planlama ve uygulamasını şu cümlelerle ifade etmektedir:

---

[19] Yayına hazırlayan M. Bülent Varlık, *Umumi Müfettişler Toplantı Tutanakları-1936*, (Ankara, Dipnot, 2007), 109.

[20] Naşit Hakkı Uluğ, *Tunceli Medeniyete Açılıyor*, (İstanbul, Analiz Basım Yayın 2007), 245.

> Seyyar satıcıların bu mıntıkada oynadıkları rol çok mühimdir. Bunlar köylüyü pazara, kasabaya indirmemek için propaganda yaparlar. Bu suretle kendi metalarını birkaç misli pahalı satarlar ve halkın elinden yağını ve yumurtasını birkaç misli ucuza alırlar. Kısa zamanlarda birçok insanların davetlerini ve suçluların silahlarıyla teslim olmalarını istedim. Gelenler oldu, kasaba ile alışveriş baş gösterdi. Demanlılar 15-16 seneden beri kasabaya inmemişler, bunlar kasabaya geldiler; biz halkı kasabaya indirmeğe alıştırdık. Bu suretle seyyar satıcıya on altı kuruşa sattığı yağını kasabada 48 kuruşa ve satıcıdan aldığı 32 kuruşluk basmayı 14 kuruşa almaya başladı. Ve memnun oldu. Elaziz'e de geliyorlar. Seyyar satıcıları ortadan kaldırdım.[21]

Alpdoğan tarafından dile getirilen bu durum bir taraftan çerçilerin artık değere el koyma konusundaki stratejilerini açığa çıkarırken, diğer taraftan seyyar satıcıları ulusal ekonomiye eklemlenmenin önündeki engeller olarak tarif eder. Gerçekten de artık değer konusundaki bu can siper tutum, Dersimlilerle iyi geçinerek ve hatta onlara küçük paylar vererek iç Dersim[22]'in artık değerini önemli oranda elinde tutan Ermeni tüccarların yerine geçen bu seyyar satıcıların aşiret ekonomisinin yaratmış olduğu kârlılığa bir şekilde ulaşma amacını içermektedir. Aşiret ekonomisinin hâkimiyetinde olan bu mekânlardan dış Dersim'e doğru ise bu tutum yerini ticari faaliyetlerin daha belirgin olduğu bir mekân üretimine bırakmaktadır. Nitekim geç dönem Osmanlısında Dersim'e seyahat eden Antranik, özellikle Pertek'in bu anlamdaki işlevine vurgu yapar. Pertek, Elazığ'dan gelen tüccarlar ve çerçilerden oluşan değiş-tokuş ekonomisinin aktörlerinin ve Dersim'den gelen Kürtlerin buluşma mekânıdır. Pertek'te Cuma günleri gerçekleşen bu buluşmada, İç Dersim'den gelen aşiret ekonomisinin üyeleri (çoğunluğu Kızılbaş Kürtlerden oluşur) ile çerçilerin karşılaşmasında köylüler ceviz, kudret helvası, peynir, yağ, yün, inek ve koyun derisi yolluk, kilim halı, koyun kuzu vs. ürünler pazara getiriler. Buna karşılık Harputlu zanaatkârlar ve çerçiler ise ayakkabı, bez, başörtüsü, şapka, düğme, iğne, iplik dokuma Kürt tarzı elbiseler satarlar. Nakdi ekonomiden çok değiş tokuşun yaşandığı bu mekânda Kürtler mallarını satarken şehir mallarına yüklemiş oldukları kıymete karşılık kendi ürünlerini değersizleştiren bir ön kabul ile ticari ilişkiye başlarlardı. Bu nedenle şehir ürünleri kendi ürünlerinin birkaç katına, bazen üç-dört katına kimi zaman ise on katına kadar yükselen bir değer yüklenmelerine neden olurlardı. Bu eşitsiz ilişkinin altında devletin, Dersimlilerin kent merkezine girmesine izin vermemiş olması etkili olmaktadır.[23] Dolayısıyla aşiret ekonomisinin ulusal pazar ile olan silik ilişkisinin merkezinde yer alan bu geçiş formu aktörleri güvenlik politikalarını merkeze alan devlet perspektifinden payını alarak önemli

---

[21] *Umumi Müfettişler Toplantı Tutanakları-1936*, 133-134.

[22] Dersim'e dair bu mekânsal sınıflandırmalar için bakınız: Antranik, Dersim Seyahatname, (Hazırlayan Morgosyan Ardaşes,), (çev. Payline Tomasyan) (İstanbul, Aras Yayıncılık, 2012), 98-121.

[23] Antranik, *Dersim Seyahatname*, (Hazırlayan Morgosyan Ardaşes,), (çev. Payline Tomasyan) (İstanbul, Aras Yayıncılık, 2012), 104-105.

oranda kâr etmesine kapı açmıştır. Geç dönem Osmanlısına ait bu anekdot iç Dersim'e kadar uzanan silik ilişkinin genel karakteridir. Nitekim Pertek'teki bu erken dönem eşitsiz ilişkinin karlılığını gören kimi çerçilerin iç Dersim'e doğru yönelmesine neden olmuştur. Nitekim Antranik, bazı Ermeni tüccarların bu ilişki de belirleyici bir role sahip olduklarını söylemektedir.[24]

Kısacası ulus ekonomisine eklemlemenin önündeki güvenlikçi politikalar Pertek'teki erken dönem ekonomik ilişkinin kendisinin de İç Dersim'den gelen köylüler için olumsuz bir sonuç yaratırken; Erken Cumhuriyet döneminde ise gelişen devlet kurumsallaşması ve aşiret ekonomisinin çevresindeki alanlarla (Harput, Tercan, Erzincan) daha fazla ilişkilendiği için eklemlenmenin mekansallığı geliştirmiştir. Özellikle Hozat, Nazımiye, Mazgirt ve Pülümür gibi ticari mekânların gelişmiş olması iç Dersim'e doğru genişleyen bir çerçi ağına alan açmıştır. Çünkü çerçiler iç Dersim'in çeperinde oluşan bu mekânlardan çok İç Dersim'in eklenmeyen bölgelerine doğru yönelmeyi tercih etmişlerdir. Erken cumhuriyet dönemindeki yukarıdaki perspektif tam da bu aşamada belirginleşmeye başlamıştır. Bu perspektifin temel mantığı güvenlikçi politikalar konusunda engel olunduğu düşünülen bu aktörlerin sistemin dışına itilmesi üzerine kurulmuştur. Nihayetinde bu tutum çerçilerin geçici de olsa ortadan kaldırılmasıyla sona ermiştir. Böylece çerçiler kısa sürelide olsa iç Dersim mekânına girememişlerdir. Bu durumun ortaya çıkmasında çerçilik mesleğini aşan Dersim'e dair müdahale yani 37/38 tertelesinin ortaya çıkarmış olduğu belli mekânları insansızlaştırma istenci ve müdahaleleri belirleyici olmuştur.[25] Bu politik/güvenlikçi tutum İç Dersim'deki bütün toplumsal, siyasal ve iktisadi yapıyı on yılı aşkın bir süre akamete uğratmış olmasından ötürü çerçilik mesleğinin de bu dönemde kentin bu mekânı için bir anlamı kalmamıştır.

IV. Tunceli'nin "huzurlu" dönemi ve bu dönemde çerçilik (1950-1970)

Tunceli/Dersim önce geri dönüş yasağının kalkması sonra da çok partili hayatla birlikte ülkede görece oluşan esneme sürecinden payını almıştır. Bu bağlamda erken Cumhuriyet yıllarında Dersim'de devlet tarafından tehdit olarak görülen çerçiler için normalleşme 1950'den başlayarak 1970 yılına kadar sürecek olan döneme denk gelmektedir.

1923-1945 yılları arasında çok partili hayata yeniden geçiş denemeleri olmakla birlikte esas olarak tek parti döneminin kurucu kadrolarınca Cumhuriyetin her yönüyle kurumsallaştırılması olarak görüldüğü için bu dönemde bütün muhalif odaklar ve mekânlar çoğunlukla cebir ile baskı altına alınmıştır. İkinci Dünya Savaşı'na kadar süren tek parti dönemi birkaç faktörün bir araya gelmesiyle çok partili yaşama tekrar geri dönülmesiyle sona ermiştir. Bu faktörler; savaş döne-

[24] Antranik, *Dersim Seyahatname*, 105.

[25] Bakınız: Şükrü Aslan, "Genel Nüfus Sayımı verilerine göre Dersim'de 'kayıp Nüfus': 1927-1955", der. Şükrü Aslan, Herkesin Bildiği Sır: Dersim (İstanbul, İletişim Yayınları, 2010), 397-439.

minde yaşanan toplumsal huzursuzluklar, muhalefetin Demokrat Parti etrafında örgütlenmesi, devletin Batı dünyasının yanında yer alması nedeniyle Batılı devletlerin çok partili yaşama dönüş konusundaki telkinleri ile CHP yönetiminin zorunlu da olsa çok partili hayata dönme kararıdır.[26] Çok partili yaşama yeniden dönüş, esas olarak 1950 yılı seçimiyle gerçekleşmiştir. Ülkenin pek çok yerinde olduğu üzere en ayrıksı mekânı olarak bilinen Dersim de muhalefete destek çıkmıştır. Çok partili yaşama tekrar dönülmüş olması Dersim toplumunun 37/38 tertelesinin izlerini silmek için yeterli bir aşama olmamakla birlikte on yıldan fazla süredir devam eden gözetlenme, denetim altında tutulma, sürgün gibi politikaların kısmen yumuşamasına aracılık etmesiyle erken Cumhuriyet dönemi politik tutumundan bir ölçüde ayrılmaktadır. 1947 yılında gerçekleştirilen ve memlekete dönüşü mümkün kılan yasal değişikliklere rağmen Dersimliler, özellikle yasaklı bölgeye ancak 1950'li yılların ortalarında dönebilmişlerdir.[27] Bu olağanüstü sürecin sonrasında toplum bir taraftan Dersim tertelesinin yıkımlarını en azından mekânsal bağlamda hafifletmeye çalışırken diğer taraftan da normal yaşama dönme gayreti içindedir. Bugün o kuşak Dersimliler 1950-1970 arası evreyi erken Cumhuriyet'in baskı yöntemlerine karşın kısmen esnemeye gidilmesi nedeniyle "huzurlu" bir evre olarak ifade etmektedirler.[28]

1950-70 yılları arası dönemde Türkiye'de yaşanan siyasal, sosyal ve ekonomik değişimlere bağlı olarak Tunceli/Dersim ilinde de değişimler yaşanmıştır. Bunlar içinde en belirgin olanı göçtür. Bu yeni evrede "gönüllü" göçün temel nedenleri ise kuşkusuz ulaşım ağının gelişmesi, kent merkezlerindeki iş koşulları ve başta Almanya olmak üzere dış ülkelere yaşanan işçi göçleridir. Dersim'deki iç göçün yoğunlaştığı mekânlar Mersin ve İstanbul gibi şehirlerdir. Dersim'de dışa açılmanın bu "gönüllü' evresinde dışarıdan gelenlerin kentin iktisadi hayatındaki yansısı yol ağının yeniden inşa edilmesiyle daha da belirginleşmiştir. İlçe merkezlerine kadar ulaşan ulaşım ağı, iktisadi hayatın ulusal pazara eklemlenmesinin yeni bir evresidir. Kent merkezinin ulus ekonomisine eklemlenmesinin daha baskın olduğu bu evrede Tunceli ili, Erzincan ve Elazığ merkezli ticari faaliyetlerin alanı olarak genişlemiş ve büyük kentlerle alım satımı içine alan bir ağa sahip olmuştur. Bu eklemlenme kuskusuz ilçe merkezleri etrafında ticari hayatın yeniden inşa edilmesine neden olurken artan hacmine rağmen kırsalla ilişkisi ancak tüketicilerin ilçe merkezine gelmesiyle sağlanabiliyordu.[29] Kırsaldaki üretim ve tüketim faaliyetlerinin organize edilmesinde ve bu bağlamda kent üzerinden ulusal pazara daha belirgin bir şekilde eklemlenmede payları düşük olmakla birlikte çerçilerin önemli bir etkisi olmuştur. Çerçiler bir taraftan çerçi-

[26] M. Asım Karaömerlioğlu, "Türkiye'de Çok-Partili Demokrasiye Dönüşün Toplumsal Dinamikleri", (174-191), *Toplum ve Bilim*, Sayı 106, İstanbul: Birikim Yayınları, 2006) 174-191.

[27] Şükrü Aslan, "Genel Nüfus Sayımı verilerine göre Dersim'de 'kayıp Nüfus': 1927-1955", der. Şükrü Aslan, *Herkesin Bildiği Sır: Dersim* (İstanbul, İletişim Yayınları, 2010), 410.

[28] Pülümür B kişisi, 24.06.2014 tarihli görüşme.

[29] M. Ali Sağlam, "Mekân Üretiminde Güvenliğin Yeri: Pülümür İlçesi Örneği"(164-195), der. Şükrü Aslan, *Pülümür*, Ankara, Ütopya Yayınları, 2016), 181-184.

lik mesleğinin gereği olarak küçük bazı eşyaların satımını gerçekleştirirken diğer taraftan kent ile kırsal arasındaki iletişim ağı olmuşlardır. Kent ve kent yaşamına dair izler taşıyan bu yabancılar köylülerin dış dünya ile bağlantısında önemli görev üstlenmekteydi.[30] Yani çerçiler başta çocuklara oyuncak olmak üzere sadece ürün satan bireyler olarak yer almamış, aynı zamanda köylülerin sosyal ilişkileri içinde de yer alarak köyler arası ilişkilerde de görev üstlenmişlerdir.[31] Ürünleri taşımasının yanı sıra etimolojik anlamlarında olduğu üzere köylülerin karşılıklı haberleşmelerinde de rol oynamışlardır.

1950-1970 yıllarını kapsayan "huzurlu evrede" çerçi tipolojisine dair algı da oldukça pozitiftir. Örneğin Yeşilyazı'da (Zerenik'te) iki çerçi tipinin olduğu köylüler tarafından sıkça dile getirilmektedir. Bunlardan ilki Erzincan'ın Eğin (Kemaliye) ilçesinin Bağasor bölgesinden gelen çerçileridir. Diğerini ise Maraş, Antep, Malatya, Kayseri ve Bingöl'den gelenler oluşturmaktadır. İlk çerçiler daha çok köylülerin ihtiyaçlarını/taleplerini de gözeterek oluşturdukları ürünleri arasında meyve, sebze başta olmak üzere çeşitli ürünler satan tüccarlardan oluşmaktadır. Neden bunlara çerçi denildiğini sorduğumuzda ise alım satımda ölçü(kille) kullandıkları için o bölgeden gelen tüccarlara Bağasorlu çerçiler hitabını kullandıklarını söylemektedirler. Buna karşılık diğer kentlerden gelenler ise çerçilik mesleğinin faaliyet alanının daha belirgin olduğu gruptur.[32] 1960'lı yıllarda özellikle Erzincan Eğin/Kemaliye Bağasor bölgesinden gelen çerçiler esas olarak çerçiliğin yanı sıra Erzincan'da yetişen ürünlerin de Ovacık'a getirilmesine aracılık etmişlerdir. Çerçilerin Ovacık köylüleriyle kurmuş olduğu iktisadi ilişkileri çerçiliğin ötesindedir. Köylülerle karşılıklı mal değişimi şeklinde gelişen bu ilişkilenmede çerçiler elma, armut ve üzüm gibi Erzincan'a has ürünleri satarken karşılığında ise köylülerden fasulye başta olmak üzere Ovacık ekonomik hayatında yer alan ürünleri almışlardır. Buradaki temel değiş tokuş büyük bir kapta ürünler tartılarak yapılıyordu.[33] Kemaliye ve Zerenik arasındaki ürün farklılığının da eklemlendiği ticari faaliyetin kendisi çerçiliği aşan bir içeriğe sahiptir. Bu ilişkinin kendisi esas olarak mevsimsel nitelikteydi.

Çerçiler, Dersim'e genellikle ilkbahar mevsiminin sonunda gelmeye başlayıp sonbaharda işlerine ara veriyorlardı. Çerçiler bir taraftan Bağasor'a ait ürünleri satarken esas olarak çerçiliğin klasik ürünlerini de satmaktadırlar. Fakat iktisadi önceliklere bağlı olarak Erzincan kökenli çerçilerin daha çok çerçiliğin değişen rolüne bağlı olarak meyve ağırlıklı bir ürün satımına gitmeleri tüketicilerin talebinin dikkate alındığını göstermektedir. Buna karşılık Dersimlilerden alınan fasulye gibi ürünler ise çerçiler tarafından Kemaliye ve Erzincan merkezine taşınarak oralardaki pazarlarda satılmaktadır. Bu çerçiler 1970'li yıllarında başın-

[30] Ovacık A kişisi, 26.06.2014 tarihli görüşme.

[31] Mazgirtli Çerçi, 25.06.2014 tarihli görüşme.

[32] Ovacık A kişisi, 26.06.2014 tarihli görüşme.

[33] Bu ilişkide çerçiler avantajlıdır. İktisadi faaliyetin sonunda Bağasorlu çerçilerin ilkel sermayesinin birikmesinde Ovacıklılarla yapılan bu ticari faaliyetin etkili olduğu daha sonra İstanbul'a taşınıp orada ticarete atılan bireyler tarafından Ovacıklılara sık sık dile getirilmiştir. Ovacık A kişi, 26.06.2014 tarihli görüşme.

da yaşanan politikleşme sürecinden sonra Dersim/Ovacık'a gelmemeye başlamışlardır.[34]

1950-1970'li yıllar arası dönemde daha uzak bölgelerden gelen ikinci bir çerçi tipi ise esas olarak Maraş, Antep, Malatya, Kayseri ve Bingöl gibi illerden gelmişlerdir. Bu çerçiler ise çerçilik mesleğinin işlevine daha yakın ürünler satmakla birlikte tekstil ürünleri ağırlıklı bir heybeye sahiptirler.[35] Özellikle metrelik kumaş, kara lastik, mevsimine göre yazlık plastik lastik, çorap ve çiftçilik için gerekli ürünleri satmışlardır. Bu çerçiler köylülerle alışveriş yaparken daha çok nakdi olarak ticari faaliyetlerini gerçekleştirmişlerdir. İlişkinin kendisinin kârlılığı bu uzun mesafeli ticari ilişkinin nedenlerinden biri olarak görülüyor. Nitekim çocukluk döneminde köydeki bakkalda satılan ürünler ile karşılaştırdığında çerçilerin ürünleri daha ucuza sattığını hatırlayan A kişisi buna karşılık Elâzığ Sümerbank'taki ürünler ile karşılaştırdığında ise çerçilerin ürünlerinin mağazadaki fiyatlardan yaklaşık %20 daha pahalıya sattığına tanık olduğunu hatırlamaktadır. Bu fiyatın ortaya çıkmasında Ovacık'a ulaşımın zor olmasının etkili olduğunu düşünmektedir.[36]

Köylüler ile çerçiler arasındaki ilişkinin ticari hayatın dışındaki kısmı da kendi içinde farklılaşıyordu. Erzincanlı çerçilerle oldukça sıcak ilişkiler kuran köylülerin uzak illerden gelen çerçilerle ilişkileri daha mesafelidir. Bunun nedenini sorduğumuz da ise cevaben "güneyli çerçilerin giyinişleri, inanç dünyalarındaki ritüellerini halkın önünde daha gözle görülür şekilde yapmış olmaları olduğunu" ifade edilmektedir.[37] 1960'lı yılların sonunda politikleşmenin başlamasıyla beraber uzak illerden gelen çerçilere dair köylülerin bakışı ve anlatısı yeni bir muhtevaya bürünmeye başlamıştır. Bu anlatı/bakışa hâkim olan; devletin bu kişileri güvenlik, kontrol, gözetleme faaliyetleri için kullanma girişimi ile çerçilerin istihbaratçı olduğu ya da devletin güvenlik birimleriyle irtibatta olduğu propagandası/anlatısı şeklindeki sonu gelmez hegemonya mücadeleleridir. Bir sonraki bölümde daha detaylandırılacak bu algı esas olarak iki şekilde gelişiyordu. Bu algıda bir yandan sol siyasal örgütlerin faaliyetleri, diğer yandan bazı çerçilerin sürekli mesleklerini ilgilendirmeyen alanlara dair bilgi amaçlı sorular sorması etkili olmuştur. 1970'lere doğru giderken ortaya çıkan bu durum politikleşme arttıkça daha da yaygınlaşmıştır.[38] Bu durum köylülerin yavaş yavaş çerçilere yaklaşımını etkilemeye başlamıştır.

---

[34] Ovacık B kişi, 26.06.2014 tarihli görüşme.

[35] Maraşlı çerçi, 10.07.2014 tarihli görüşme.

[36] Bu ikinci çerçilerin Dersimlilerdeki algısı ise Erzincanlılara göre daha farklıdır. Özellikle uzak illerden gelen çerçilere karşı halktaki genel kanaat daha mesafeli bir ilişki olarak dile getirilmektedir. Ovacık A kişi, 26.06.2014 tarihli görüşme.

[37] Ovacık A kişi, 26.06.2014 tarihli görüşme. Fakat bu her dönem böyle olmayabiliyordu. Nitekim Hozat'ta çerçilik yapan çerçi ve ailesi, bu işe kendi evlerine davet etmiş oldukları bir çerçinin onlara çerçilik mesleğini öğretmesiyle başlamışlardır (Hozatlı çerçi, 25.06.2014 tarihli görüşme).

[38] Pülümür A kişi, 24.06.2014 tarihli görüşme.

V. 1970'ten günümüze güvenlik politikalarının gölgesinde değişen çerçi algısı

1970'li yıllardan günümüze Dersim ve çerçilik arasındaki ilişkinin belirleyici formları güvenlikçi politikalar ve iktisadi hayattaki değişimlerin birbirini besleyen halleridir. Bu hallere genel bir başlangıç ile bu alt bölüme başlamak yerinde olur. Öncelikle güvenlikçi politikaların değişen gerekçelendirmelerine bakmak yerinde olur.

Merkezinde kente dair sonu gelmeyen güvenlikçi politikaların etkilerinin belirgin bir etkisinin olduğu çerçilik pratiğinin günümüze kadar uzanan seyrinde 1960'lı yılların sonunda merkezi devlet tarafından tehdit olarak algılanan bir başka faktöründe etkisi görülmeye başlamıştır. Bu bağlamda daha önce vurgulandığı üzere güvenlikçi politikaların merkezinde yer alan faktör etno-dinsel farklılık iken, buna 68 kuşağı ile birlikte mobilize gücü yerellere sirayet eden sınıf eksenli örgütlenmedir. İlki daha önce ele alındığı için bu alt bölümde 1970'li[39] yıllardan günümüze kadar sınıf temelli örgütlenmelerin Dersim mekânındaki yansımalarına genel bir değinmek yerinde olur.

1961 anayasasının örgütlenme hakkına dair pozitif etkisinin yansıra dünyada gelişen 68 hareketlerinin etkisiyle 1960'lı yıllarda Türkiye sol hareketi hem teorik hem de örgütlenme düzeyinde önemli mesafe kaydettiği yıllardır. Bu dönemde sol/sosyalist örgütlenmenin temelde üç ana aksta geliştiği görülmektedir. Bunlar aydınlardan yoğun destek alan yön-devrim hareketi çevresi, Milli Demokratik Devrim(MDD) çevresi ve Türkiye İşçi Partisi (TİP) çevresidir. Sol hareketin, aynı tarihsel dönem içerisinde ve aynı ülkede birbirine karşıt üç farklı siyasal strateji ortaya koymuş olması dikkatle değer bir konudur.[40] Esas olarak Türkiye'ye dair analizleri ve stratejileri üzerinden yaşanan bu bölünme 68 kuşağının dünyadaki etkisiyle birlikte kendi içinde farklı fraksiyonlara ayrılarak örgütlenmelerine devam etmişlerdir. Gençlik hareketinin özellikle MDD çevresindeki yoğunlaşması beraberinde örgütlenmenin farklı mekânlardaki pratiklerini de (Çin, Latin Amerika ve 3. Dünya'daki ulusal hareketler gibi) örnek alarak çeşitli stratejiler ve örgütlenmelere gitmişlerdir. İlk etapta büyük kentlerde ve üniversitelerde yaşanan bu deneyimler daha sonra ülkenin farklı coğrafyalarına da uzandı. Bu bağlamda 1960 yılların sonu[41] ve 1970'li yıllar[42] Dersim'i esas olarak Türkiye'deki siyasal atmosferin 68 kuşağı merkezli yeniden örgütlenmesinin en önemli mekânlarından biri olmuştur. Türkiye siyasal hayatının bu önemli uğra-

[39] Güvenlik politikalarını merkeze alan bu yaklaşımın 1970'li yıllarda başladığından çok değişen niteliğine dair vurguyu öne almayı hedeflenmiştir.

[40] Mustafa Şener, *Türkiye Solunda Üç Tarz-ı Siyaset Yön, MDD ve TİP*, (İstanbul, Yordam, 2015),14-15.

[41] Azat Zana Gündoğan, "1960'lı Yıllarda Tunceli/Dersim Kent Mekânında Siyasal Eylemlilik: Doğu Mitingleri", (481-506), *Herkesin Bildiği Sır: Dersim*, der. Şükrü Aslan, (İstanbul, İletişim Yayınları, 2010).

[42] Harun Ercan, "1970'li Yıllarda Tunceli/Dersim'de Toplumsal Mücadeleler ve Dinamikleri" (507-534), der. Şükrü Aslan, *Herkesin Bildiği Sır: Dersim*, (İstanbul, İletişim Yayınları, 2010).

ğında kamusal alanda tartışmanın önemli aktörlerinden olan sosyalist düşüncenin etrafındaki örgütlenmelerin ülkenin bu en ayrıksı mekânında da önemli oranda karşılık bulduğu görülmektedir. Özellikle radikal sol hareketlerin politik önermelerinde yer alan kırsal öncelikli örgütlenme stratejileri Dersim'in önemli mekânlarından biri olmasına neden olmuştur.

68 kuşağı ile toplumsal siyasal alanın ayrıksı mekânlarından olan Dersim'e yönelen radikal sol örgütlenmelerin bu mekân üzerindeki kontrol ve örgütlenme girişimleri Dersim üzerinde devlet ile radikal sol örgütler arasında hegemonya kurma savaşına dönüşmüştür. Bir taraftan silahlı çatışmalara kadar uzanan gerilim ve kontrol etme gayreti diğer taraftan kenti politik olarak örgütleme arzusu şeklinde cereyan eden bu hegemonik mücadele stratejileri, mekân üretiminde güvenlik ölçekli politika üretimine neden olmuştur. Bu üretimde devlet aygıtlarının esas olarak kendini konumlandırdığı yer kentin bütün mekânlarını güvenlik politikaları ekseninde önceki dönemlere göre daha belirginleşen bir şekilde mekâna müdahale şeklinde sirayet etmiştir. Bu bağlamda huzurlu dönemde daha az görünür olan güvenlik aygıtları kent mekânında daha fazla görünür olmaya başlamışlardır. Özelikle askeri kurumların sayısı ve görevlilerinin kırsalı hedef alan yeniden örgütlenme mantığı kademe kademe genişleyerek yeni bir bağlamda mekânı kontrol etme istencine dönüşmüştür.[43] Dahası kentteki askerî kurumlardan eğitim kurumlarına[44] kadar gelişen örgütlenme hem Dersim'in etno-dinsel yapısından kaynaklı sürekli ayrıksılığını hem de bu ayrıksılıkla daha da kuvvetlenen sosyalist örgütlenmeleri hedef almıştır. Böylece devlet iç içe geçen bu yeni durumdan dolayı "tehdit" alanını yeniden formüle ederek Dersim'i daha fazla kontrol, gözetleme, denetim altına alma çabasına uygun askeri politik araçları da içine alan bir hegemonya inşasına kapı aralamıştır.

Devletin hegemonya stratejilerine karşı radikal sol hareketlerde mücadele, strateji ve örgütlenme yöntemlerini Dersim mekânında arttırmışlardır. Bu örgütlenmeler özellikle taban oluşturduğunu düşündükleri kırsal mekânların gözetlenmesini ve böylece örgütlülüğünü güçlendirmeleri için bir strateji olarak belirlemişlerdir. Bu amaçla devlet merkezli örgütlenmelerin kırsala bilgi amaçlı girmesini engellemek için köylülere karşı sürekli olarak yabancılara karşı dikkatli olunması propagandası yapılmıştır.[45] Hal böyle olunca iki kesim de karşılıklı olarak mekânın güvenlik ölçekli üretilmesinin araçlarına yönelmişlerdir. Özellikle bu durumun sıradan insana yansımasını merkeze alınması çalışmanın bundan sonraki aşaması için kıymetlidir.

İlk önce şu noktanın altını çizmekte fayda var. Bu yeni durum -yani hegemonik yapı/aktörlerin kente dair bu tutumları- sıradan insanı daha önce karşı-

[43] Bakınız: Joost Jongerden, Türkiye'de İskân Sorunu ve Kürtler Modernite, Savaş ve Mekân Politikaları Üzerine Bir Çözümleme, çev. Mustafa Topal, (İstanbul, Vate, 2008).
[44]Serhat Arslan, Pülümür'de "Eğitim": Kırmızıköprü Yatılı İlköğretim Okulu Örneği(YİBO)"(283-307), *Pülümür*, der. Şükrü Aslan, (Ankara, Ütopya Yayınları, 2016), 289-297.
[45] Ovacık, A kişisi, 26.06.2014 tarihli görüşme ve Mazgirt, A kişisi 25.06.2014 tarihli görüşme.

laşmadığı bir sorunla karşı karşıya getirmiş, köylüleri iki hegemonya merkezi arasında sıkıştırmış ve tercih yapmaya zorlamıştır. Bu tercihte bir yandan devlet diğer yanda ise sosyalist örgütlenmeler bulunmaktadır. Bu iki aktörün tavrı sıradan insanın nasıl davranacağını belirlemeye kadar varan bir gözetleme stratejisine dönüşmüştür. Devlet "makbul yurttaşı"nın sınırlarını belirlerken kişileri devletin yanında olması gerekenler olarak kodlamakla kalmamış onların devlete yardımcı olmaları gerektiğini sıkça dile getirmiştir.[46] Örgütler ise bu hamleye karşı köylülere özellikle yabancılardan uzak durmaları gerektiğini sıkça dile getirmişlerdir. Buradaki "yabancı" esas olarak yörede tanınmayan her türden insan demekti. Bu durum yavaş yavaş iki hegemonik gücün mekânı kontrol etmesine olanak sağladı. Güvenlikçi politikalara denk gelen bu çabalar sıradan insanın o güne kadar pek karşılaşamadıkları cinsten bir mekân siyaseti yoğunluğu ile karşı karşıya kalmalarına neden oldu. Sıradan insanların iş hayatlarına kadar inen bu çok merkezli denetim stratejileri kırsal ile kentsel mekânlar arasında hareket eden çerçilerin daha belirgin olarak hedef alınması sonucu doğurdu. Devlet bu meslek erbaplarından yararlanma yol ve çareleri üzerinde durur iken, sosyalist örgütler ise bu kişilerden uzak durulması telkininde bulunuyorlardı.[47] 1980 darbesiyle bu hegemonya mücadelesi kesintiye uğrayarak devletin tek yönlü hegemonyasına dönmüştür. Bu hegemonya mücadelesi yarattığı bir başka önemli sonuç ise kentteki sıradan insanın düşün, algı ve davranışlarında karşıdaki politik aktörün tutumuna göre stratejiler üretmesidir. Scot'ın[48] değimi ile ortaya çıkan bu pasif direniş yöntemi yavaş yavaş Dersimli sıradan insanının politik stratejisinin merkezine oturacaktır. Bu tutum sadece çerçilerle sınırlanmayacak her türden yabancı için devreye girecektir. Bir taraftan Dersimlilerin etno-dinsel kodlarını içinde hareket edip çerçilerde dâhil olmak üzere yabancıları evinin en kıymetli yerinde konaklayan Dersimli davranış ritüelleri diğer taraftan ise yabancıya karşı sürekli temkinli davranmaya giden ikircilikli bir tutumum içerisinde hareket etmek ilişkinin merkezine oturmuştur. Üstelik bu durum 1990'lı yıllarda form değiştirerek daha da belirgin bir hal alacaktır. Radikal sol örgütlerle başlayan kent mekânına dair politikleşme stratejileri 1990'lı yıllarda yerini Kürt siyasal hareketleri içinde mobilize gücü en yüksek olan PKK'nin mekân üzerindeki politikleşme, örgütleme, devletle uzun erimli çatışmaya dönüşen politikalarının gölgesinde daha yüksek yoğunluklu bir aşamanın adı olmuştur. Özellikle 1992-95 yılları arasında yaşanan gıda ambargosu, köy boşaltmalar, faili meçhul cinayetler/sivil yurttaşların ölümü gibi çok yönlü politik tercihlerle kentin kırsalı yaşanmaz mekânlar haline gelmiştir.[49] Genel çerçevesi böyle şekillenen bu halin çerçilerle köylüler ve hegemonya merkezleri arasında nasıl bir şekle büründüğü ise bu noktadan sonra yoğunluk merkezimiz olacaktır.

---

[46] Maraşlı çerçi, 10.07.2014 tarihli görüşme.
[47] Ovacık, A kişisi, 26.06.2014 tarihli görüşme.
[48] James C. Scott, *Tahakküm ve Direniş Sanatları Gizli Senaryolar*, Alev Türker(çev), 1. Baskı, (İstanbul: Ayrıntı
Yayınları, 1995), 23-26.
[49] Bakınız: Joost Jongerden, *Türkiye'de İskân Sorunu ve Kürtler Modernite, Savaş ve Mekan Politikaları Üzerine Bir Çözümleme*, çev. Mustafa Topal, (İstanbul, Vate, 2008).

Devlet, bu bölgedeki güvenlik politikalarını yeniden örgütlemiş ve varlığını daha görünür kılan bir paradigmayla mekânı kontrol altına almanın kapısını aralamıştır. Bu bağlamda istihbarat ve dolayısıyla bilgi edinme stratejileri de yaygınlaştırılmıştır. Nitekim bölgede asteğmen olarak askerlik hizmetini yerine getiren gazeteci Ümit Zileli bu durumun yani ihbar müessesinin yaygınlığını Dersim dönemindeki askerlik hatıralarından da hareketle pek çok ilde uygulandığını şu cümlelerle ifade etmektedir:

> İhbar müessesesi sadece Tunceli'ye özgü bir olgu değildi. Özellikle Hakkâri, Siirt, Mardin, Diyarbakır ve Bingöl başta olmak üzere tüm doğu ve güneydoğu Anadolu'da sıkıyönetim komutanlarının ya da olağanüstü hal bölgelerinde valilerin bu türden bağlantılarının bulunduğu biliniyordu. Bölgedeki yerli halk içinden devlet hesabına çalışacak ihbarcı bulmak, tehlikesi açısından bir hayli zordu. Bunun için çeşitli yollara başvuruluyordu. Para, her zaman olduğu gibi en önemli silahtı. Sağlam, güvenilir bilgiye karşılık yöre insanın yıllarca çalışarak kazanamayacağı miktarlarda yüklü ödüller verilebiliyordu.[50]

Devletin güvenlik politikasının Dersim özelinde yeniden üretilmesi toplumsal kesimler ve mesleklere kadar inen ağların da üretilmesine neden olmuştur. 1970'li yıllarda başlayıp 1990'lı yıllarda daha net dışa vuran bu askeri-politik model, kontrolün ve denetleme araçlarının yeniden üretmesini sağlamıştır. Devletin gözü ve dikkati kentin yabancıları olmaları, köylü ile, hatta onunda ötesinde kırsaldaki radikal sol ve Kürt siyasal örgütlerle temas etme ihtimallerinden dolayı çerçilere çevrilmiştir. Esas olarak kırsal bölgelerdeki örgüt militanları hakkında çeşitli şekillerde haber almak isteyen güvenlik birimleri çerçileri bu bağlamda kullanabilecekleri haber kanalları olarak görmüşlerdir. Tam bu noktada çerçiliğin devletin güvenlik politikasındaki yeri, ihbarcılık ve dolayısıyla bilgi toplama çabası olarak ortaya çıkmaya başlamıştır. Toplumun denetlenmesini hedefleyen bu çaba, kuşkusuz, yönetim pratiklerinin bilgi üzerinden toplumu denetleme çabasının bir sonucudur. Devletin Dersim'le sınırlı olmayan bu politikası çerçilerle temasa geçilmesine sebep olmuştur. Bugün hâlâ Dersim'de çerçilik yapan Hozatlı bir çerçi ailesi[51] güvenlik aygıtlarının, babasına 1990'lı yıllarda ihbarcılık dayatmasında bulundukları söylemektedir:[52]

---

[50] Ümit Zileli, *Vur Emri, Bir Asteğmenin Tunceli Anıları*, 3. Baskı, (Ankara, Anı Yayınları, 1991), 100.

[51] 1970'li yıllarda çerçiliğe başlayan aile 1990'lı yıllarda Kürt sorununda yoğunlaşan çatışmalı süreçle birlikte kendilerinin bu çatışma ikliminin içinde bulduklarında öncelikli olarak köylere gitme sıklıklarının azaldığını dile getirmektedirler. Bunun yanı sıra köylülerin kendileriyle iletişim kurmaktan çekindiklerini ve bu durumun özellikle yeni gittikleri köylerde daha belirgin olduğunu ifade etmektedirler. Köylülerin kendilerinden ürün almama yönünde eğilim gösterdiklerini hatırlamaktadır. Bu durumun ortaya çıkmasında çerçilik mesleğine dair oluşan algının etkili olduğunu düşünmektedir. Ailesinin bu yaşanmışlığından hareketle çerçi iki taraftan gelen çok yönlü baskılardan dolayı bir açmazla baş başa kalmıştır. Bir taraftan siyasal örgütlerin çerçiler hakkındaki anlatısı, diğer taraftan devletin güvenlik kurumlarının ihbarcılık dayatması arasında sıkışmışlar, daha da önemlisi köylülerin mekân kontrolüne dair iki hegemonya aktörünün de etkisinde kalarak çerçilere mesafeli davranması meslek

> Bölgede çatışmalar yoğunlaşınca babama devletin güvenlik birimleri ihbarcılık yapması konusunda teklif getirdiler. Fakat babam bunu kabul etmedi. Bunun üzerine yakalanan bir kişi babamın yasadışı sol bir örgüte çalıştığını söyleyince babam hakkında yardım ve yataklıktan dava açıldı. Ceza alma ihtimali belirince babam da ülkeyi terk etti.

Çerçilerin ihbarcılığa zorlanması sadece yerli çerçilerle sınırlı değildi. Aksine özellikle çevre illerden gelen çerçilerin ihbarcılığa zorlanması daha dikkate değerdi. Hozatlı çerçi bu şekilde çalışan çerçilerin varlığından haberdar olduklarını belirtmektedir. Bunu ispatlanma şansının olmadığını fakat güvenlik kurumlarına gidip gelen çerçilerin olduğunu hatırlamaktadır.[53] Özellikle yabancı kimi çerçilerin bölgede böyle bilindiğini söylemektedir. Dışarıdan gelen bu kişiler hakkında duydukları arasında bazılarının güvenlik birimlerine bilgi taşıdıkları da vardır. Hatta kimilerinin faaliyetleri, daha sonra açığa çıktığı için kente bir daha gelemediklerini ifade etmektedir. [54]

Dışarıdan gelenlerin ise köylülerle iletişiminin artık iyice zorlaştığı bir evreye girdiği görülmektedir. Hatta dışarıdan gelen çerçiler, güvenlerini kazanmak için köylülerle iletişime geçmek isteseler dahi oluşan algı karşısında çaresiz kaldıklarını dile getirmektedirler. Esas olarak sadece mesleğini yapmak için uzak mesafelerden geldiklerini ifade eden çerçiler kendilerinin en büyük mağdur olduklarını dile getirmektedirler.[55] Devletin bütün bu stratejileri ve kimi çerçilerin bu işte yer almalarına karşın örgütler ise bu durumu bir propaganda yöntemi olarak kullanılmaya başlamışlardır. 1970'li yıllardan günümüze kadar uygulanan bu propaganda yöntemi sadece iki hegemonik gücün karşılıklı stratejileriyle sınırlı değildi. Esas olarak köylülerin meslek ve meslek erbaplarına güvenlik ölçekli mekân üretim stratejileri çerçevesinde oluşan denklemde nasıl baktığı önem arz etmektedir.

1960'lı yıllarda çerçilere dair oluşmuş olumlu algı nedeniyle çerçilere dönük olumsuz propaganda köylülerde karşılık bulmadı. Fakat ortaya çıkan her olay ve söylem köylülerin algılarını yavaş yavaş değiştirmeye başladı. Köylüler, köylerine gelen çerçilerin devletin haber alma aracı olarak çalışma ihtimalini sürekli akıllarında tutmaya başladılar.[56] Bu algı özellikle askeri darbe döneminde daha da kuvvetlendi. Ayata'nın çocuk dönemi çerçi algısı tam da bu döneme denk gel-

---

erbaplarını iyice içinden çıkılmaz bir halin içine atmıştır. Çerçi bunun yanı sıra 1990'lı yıllardaki gıda ambargosunun da çerçilik mesleği üzerinde olumsuz etkisi olduğunu dile getirmektedir. Buna göre çerçilerden bazıları çerçiliği ya bırakmak zorunda kalmış ya da bir süre ara vermek zorunda kalmışlardır. Hozatlı çerçi ailesi de bir süre çerçiliğe ara vermek zorunda kalan çerçilerden biridir. Daha sonraki yıllarda yaşanan değişimler çerçilerin tekrardan işine devam etmelerine olanak tanırken esas olarak süreklileşen baskılar pek çok çerçinin çerçiliği bırakmasına neden olmuştur. Hozatlı çerçi, 25.06.2014 tarihli görüşme.

52 Hozatlı çerçi, 25.06.2014 tarihli görüşme.

53 Hozatlı çerçi, 25.06.2014 tarihli görüşme.

54 Hozatlı çerçi, 25.06.2014 tarihli görüşme.

55 Maraşlı çerçi, 10.07.2014 tarihli görüşme.

56 Ovacık, D kişisi, 26.06.2014 tarihli görüşme.

mektedir. Ayata, köye çerçi geldikten sonra köylülerin arama yapılması ihtimali düşünerek kitaplarını sakladıklarını aktarması çerçilerin ihbarcılık yaptığına ilişkin kanaati ortaya koymaktadır.[57]

Köylülerin algısında kuşkusuz tek başına bu propaganda etkili değildi. Esas olarak çerçilerle köylülerin temaslarında yaşanan diyaloglar bu algı üzerinde etkili olmuştur. Köylüler, çerçiler tarafından sorulan sorular, çerçilerin giyinişleri, üslupları gibi pek çok parametre üzerinden çerçileri test etmeye başladıklarını söylemektedirler: "Öncelikle üst başına bakıyoruz. İkincisi konuşma ve hitaplarına bakıyoruz. Çerçiler esas olarak daha basit cümleler kurarken, çerçi kılığında gelenler ise genel olarak işleriyle ilgili çok az soru soruyorlar."[58] Böylece çerçilerin bilgi taşımak amacıyla köye gelip gelmediğini sınamaya başlamışlar. Genellikle köyden birilerini sorarak sohbete başladıklarını sohbetin ilerleyen aşamasında ise daha detaylı, esas olarak bir çerçinin ilgisini hiç çekmeyecek türden sorulara muhatap kaldıklarında çerçi hakkında bir yargılarının oluştuğunu dile getirmektedirler.[59] Köylüler bu çerçi tipinden bahsederken isimlerini vermekten kaçınmaktadırlar. Çerçilerin sürekli alakasız sorular sorduklarını, köydeki jandarmanın taşınmasından sonra bu tip çerçilerin pek köye uğramadıklarını, kullandıkları dilin çerçilerin kullandığı dille alakası olmadığını ve benzeri gözlemleri olduğunu ifade etmektedirler.[60] Köylülerin dikkatini çeken bir başka nokta ise çerçilerin sorduğu köylülerin bir süre sonra güvenlik birimleri tarafından gözaltına alınmalarıdır. Bütün bu sürecin sonunda çerçinin güvenlik birimleriyle irtibatlı olduğu kanaati netleştikten sonra köylüler artık çocuklara kadar inen bir propaganda ile çerçiye karşı tedbirler almaktadırlar. Özellikle çocukları ikaz ederek çerçilerden uzak durmalarını söylemektedirler. Bu sürecin sonunda hakkında ajan olduğu kanaati oluşan çerçiler artık köylü ile iletişime geçemez duruma düştüğünde köye gelmemeye başlamaktadır.[61]

Köye gelen çerçilerle konuşulan konular köylüler tarafından köyün diğer sakinleriyle bir şekilde paylaşılıyor ve çerçi hakkında yargı oluşuyordu.[62] Ayrıca köy içindeki bu strateji ve bilgilendirme yöntemi önce yakın köylere sonra ise ilçe merkezine doğru yayılmaktadır. Böylece köylüler ve hep birlikte ilçe, o çerçi ile iletişime geçmemeye başlamaktadır. Diğer taraftan köylülerin bu testinden geçen çerçiler ise köylüler tarafından sevilen, sofralarına davet edilen ve ürün alımının devam ettiği kişiler[63] olarak işlerine devam etmektedir.[64]

---

57 İmran Ayata, "Kalbim Zeranik'te Kaldı" (67-82), Şükrü Aslan Derleyen, *Herkesin Bildiği Sır: Dersim*, (İstanbul, İletişim Yayınları, 2010), 70.

58 Ovacık, A kişisi, 26.06.2014 tarihli görüşme.

59 Ovacık, A kişisi, 26.06.2014 tarihli görüşme.

60 Ovacık, B kişisi, 26.06.2014 tarihli görüşme.

61 Ovacık, A kişisi, 26.06.2014 tarihli görüşme.

62 Ovacık, E kişisi, 26.06.2014 tarihli görüşme.

63 Mülakat döneminde köylülerin iki gün önce köye gelen çerçi ile ilgili konuşurken genellikle ondan sempati ile bahsettikleri gözlenmiştir. Bu çerçiyi, daha çok bir yönünü alaya alarak "iyi insan" olduğu şeklinde tanımlamaları köylülerin kendi içinde çerçileri ikiye ayırdıklarını göstermektedir

64 Ovacık, C kişisi, 26.06.2014 tarihli görüşme.

Köylülerin bu önyargısı ile propaganda, çerçilerin bazılarının istihbaratçı/güvenlik birimleriyle temasta olabileceğine dair kanaati geliştirdi. Bunun yanı sıra radikal sol örgütler tarafından ajan olduğu tespit edilmiş olan bazı çerçilerin öldürülmüş olması bu kuşkuyu büsbütün arttırmıştır.[65] Köylüler artık eskisi kadar çerçilerden eşya almamaya başlamışlardır. Çerçileri evlerinde misafir etme geleneğinden yeni dönemde vazgeçmiş olmaları bu dönemin Dersimlilerinin çerçilere dair kuşkularının dışavurumudur. Bu noktada köylülerin kimi çerçileri iyi, kimilerinin ise tehlikeli olarak tarif ettikleri görülmektedir. "İyi" çerçiyi tanımlamaları istendiğinde onların devletle işbirliği içinde olduklarını düşünmediklerini, gariban olduklarını ve ekmeğini kazandıklarını düşündükleri ifade etmektedirler.[66]

Son olarak 1970'li yıllardan günümüze dair bu algı değişiminin yansıra çerçi tipolojisindeki değişime de kısaca değinmek çalışma açısından önemlidir. Bu dönemde kapitalizmin Türkiye'de ulaştığı seviye ve teknolojik ilerlemelerin de katkısıyla köylüler ürünlerini sadece il ve ilçe merkezinde değil aynı zamanda büyük kentlerden de tedarik etmeye başlamıştır. Bu durum çerçilerin yeni sürece adapte olması zorunluluğunu doğurmuştur. Artık at ya da sırtta heybeyle yapılan çerçiliğin yerine motorlu araçların kullanıldığı bir evreye geçilmiştir. Özellikle arkası kapalı minibüslerin yoğun olarak tercih edildiği bu evrede çerçilerin ürün türleri ve hacminde de önemli değişiklikler yaşanmıştır. Ürün yelpazesinde tekstil, zücaciye, perde, manifatura gibi ürünler günlük meyveden daha fazla yer almaya başlamıştır. Artık köylülerle ilişkiler sermayenin daha yoğun olduğu bir bütünlüğe evrilmiştir. Çerçinin bütçesi orta halli bir esnafın bütçesine ulaşmıştır. Hatta bu çerçilerden bazıları kent merkezlerinde ticarethaneler kurmaya başladılar. Bunlar içinde Ovacık'ta en iyi bilenini Elâzığ'da bir AVM'ye dönüşmüş olan Sinem AVM'dir. [67] Bu örneklerin yanı sıra Hozat ilçesinde hâlâ çerçilik yapan aile ise esas olarak çerçilik yapmakla birlikte hayvansal gıda işine olan ilişkisi çerçilikten kazandıklarının önüne geçerek ticari sermayenin ilkel aşamasını çoktan aşmıştır.[68] Bütün bu örnekler esas olarak Amerika'da ya da ileri Orta Çağ'daki deneyimlere benzer niteliğe sahiptir. Nitekim Türkiye'de de çerçilik mesleğinden ticari hayatın daha ileri aşamasına geçmiş pek çok örnek vardır. Fakat Dersim'deki çerçilerin önemli bir kısmı güvenlik politikalarından dolayı arzu edilen seviyeye ulaşamadan çerçiliği bırakmak zorunda kalmıştır.

VI. Sonuç

Çerçilik mesleğinin Dersim'deki dönüşümünde denetleme, gözetleme ve kontrol altında tutma şeklinde karşılık bulan güvenlikçi politikaların süreklilik gösteren etkisi altında olduğu görülmektedir. Dönüşümde ulus devlet politikalarının homojenleştirici etkisinin yanı sıra sınıfsal karakterinin ardı arkası kesilme-

[65] Ovacık, D kişisi, 26.06.2014 tarihli görüşme.
[66] Ovacık, E kişisi, 26.06.2014 tarihli görüşme.
[67] Ovacık, A kişisi, 26.06.2014 tarihli görüşme.
[68] Hozatlı çerçi, 25.06.2014 tarihli görüşme.

yen politika bütünlüğünün etkisi söz konusudur. Bu hegemonik bakış kentin etno-dinsel yapısı ile sınıf-etnik temelli taleplerin etrafında örgütlenmiş, kentin gündeminde bunu süreklileştiren bir karşı hegemonya alanı doğurmuştur. Bunlarla sınırlı olmamakla birlikte dönüşümün kendisinin mesleğe yüklediği anlamlar tam da güvenlik kentinin mekân üretimine dair yaklaşımının sonu gelmez baskısı altında şekillenmiştir. Mesleğe yüklenen anlamlar nedeniyle her seferinde bu meslek erbapları, hem iktidarın her çeşidi hem de sıradan insanlar tarafından tereddütle yaklaşılması gereken kişiler olarak tanımlanmışlardır. Bu durum çerçilik mesleğini icra edenlerin ekonomi-politik sorunlarının yanı sıra güvenlikçi politikalarının da meslek alanıyla ilişkilerini göz önünde bulundurulmasına kapı araladı. Dolayısıyla iki iktidar alanının bakış ve algısı, çerçilerden bazılarını bu iktidarların kendisiyle ilişki kurmaya zorlarken bazıları ise bu ilişkilenmenin/ilişkilenmemenin bedellerini bir şekilde ödedi. Ötesinde iktidarların hedefi haline gelen meslek erbaplarının kendilerini güvenlikçi politikaların içinde kalma/dışında tutma konusundaki çabaları mesleklerine dair oluşan algıda etkili oldu. Özellikle güvenlik ölçekli örgütlenmeye mesafeli olma konusunda gayret gösterenler ise iktidar odakları tarafından kimi zaman öldürüldü, kimi zaman ise çeşitli şekillerde cezalandırıldı.

Bir bütün olarak Dersim mekânında oluşan genel algı; kentin gözetleme, kontrol altında tutulmasında işlev gören alanlardan birinin de çerçilik mesleği ve erbapları olduğudur. Bu bağlamda köylülerin temkinliliği ve dışlayıcılığı ile devletin şüphesi ve istihbarat aracı olarak yararlanma isteği, sol ve Kürt siyasal hareketlerinin de meslek erbapları hakkındaki propagandası birbirini besleyen bir süreklilikte günümüze kadar devam etmiştir. Esas itibariyle toplumun en yoksul kesiminden gelmeleri nedeniyle dışlanan çerçiler, Dersim'deki politik gerilimin ürettiği dışlanmanın da eklemlenmesiyle çerçiler çoğunlukla başarısız bir ticari deneyimle mesleklerinde başarılı olamamışlardır. Gerçekten de Dersim kırsalına bugün çerçilik yapmaya gelenler, köylüler tarafından sadece iktisadi faaliyet için gelen aktörler olarak görülmemektedirler. Bugün artık köylüler çerçileri kendi içinde ikiye ayırmış durumdalar: çerçilik mesleğini yapanlar ve çerçiliği bilgi amaçlı kullananlar. Köylülerde oluşan bu bakış açısı çerçilerle köylüler arasında olması gereken ticari ilişkiyi sekteye uğratmış durumdadır. Bu durum o kadar netleşmiştir ki köye bir şeyler satmak için gelen çerçi, köylünün çekincesinden dolayı bir taraftan köylüye kendisini anlatma yol ve stratejilerini üretirken diğer taraftan da iktisadi amacını gerçekleştirme çabası içine girmektedir. Bu olumsuz algıyı değiştirme konusundaki gayreti kısmen karşılık bulsa dahi iktisadi gerilemesi artarak devam etmektedir. Bu durumda kuşkusuz ki köyün Türkiye kapitalizmine eklemlenmesinin ulaştığı aşamanın da etkisi belirleyici bir faktördür. Dolayısıyla geçmiş zamanların mesleği olan çerçilik, bugün artık değişen işlevi ve yapısal dönüşümün bir mekâna dair eklemlenme aşaması ile birleşince köyde iyice silikleşmiş bir ticari aktiviteye dönüşmüştür.

Sonuç itibariyle mekân üretiminin bu ayrıksı mekândaki deneyimlenmesinin güvenlik öncelikli üretimi, kentin genelinde yarattığı çok yönlü olumsuzluklara ek olarak kentin en küçük ticari aktörleri olan çerçileri de içinden çıkılmaz bir

sürecin içine itmiştir. Kentin güvenlik politikaları ekseninde sürekelileşen "tehdit" olarak görülme algısı mekânın üretiminin farklılığı olmakla birlikte, kent ve kentliyi gündelik hayatın bütün pratiklerinde içinden çıkılmaz bir mekân üretiminin parçası haline getirmiştir. Bu durum o kadar belirgin bir hal almıştır ki çerçi gibi oldukça düşük sermaye ile ticaret yapan meslek erbabının artık sürdürülemez hale gelen bu ilişkiden kopmasına neden olmaktadır.

Kaynakça

Antranik, *Dersim Seyahatname*, haz. Morgosyan Ardaşes, çev. Payline Tomasyan, İstanbul, Aras Yayıncılık, 2012.

Arslan, Serhat, Pülümür'de "Eğitim": Kırmızıköprü Yatılı İlköğretim Okulu Örneği(YİBO)" *Pülümür*, der. Şükrü Aslan, Ankara, Ütopya Yayınları, 2016: 283-307.

Aslan, Şükrü, "Genel Nüfus Sayımı verilerine göre Dersim'de 'Kayıp Nüfus': 1927-1955", *Herkesin Bildiği Sır: Dersim* içinde, der. Şükrü Aslan, İstanbul, İletişim Yayınları, 2010: 397-412.

Aşgın, Sait, *Cumhuriyet Döneminde Doğu Anadolu'ya Yapılan Kamu Harcamaları (1946-1960)*, Ankara: AKDTYK Araştırma Merkezi, 2000.

Ercan, Harun, "1970'li Yıllarda Tunceli/Dersim'de Toplumsal Mücadeleler ve Dinamikleri", *Herkesin Bildiği Sır: Dersim* içinde, der. Şükrü Aslan, İstanbul, İletişim Yayınları, 2010: 507-534.

Eyuboğlu, İsmet Zeki, *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*, 3. Baskı, Sosyal Yayınları 1995.

Gündoğan, Azat Zana, "1960'lı Yıllarda Tunceli/Dersim Kent Mekânında Siyasal Eylemlilik: Doğu Mitingleri", *Herkesin Bildiği Sır: Dersim* içinde, der. Şükrü Aslan, İstanbul, İletişim Yayınları, 2010: 481-506.

Gündoğdu, Cihan ve Vural Genç, *Dersim'de Osmanlı Siyaseti, İzale-i Vahşet, Tashih-İ İtikad ve Tasfiye'yi Ezhan 1880-1913*, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2013.

Hendrickon, R., "Çerçilerden Görkemli Emporyumlara", *Cogito: Dünya Büyük Bir Mağaza,* 5, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 1995.

İmran, Ayata, "Kalbim Zeranik'te Kaldı", *Herkesin Bildiği Sır: Dersim* içinde, der. Şükrü Aslan, İstanbul, İletişim Yayınları, 2010: 67-82.

Jongerden, Joost, *Türkiye'de İskân Sorunu ve Kürtler Modernite, Savaş ve Mekan Politikaları Üzerine Bir Çözümleme*, çev. Mustafa Topal, İstanbul, Vate, 2008.

Karaömerlioğlu, M. Asım, "Türkiye'de Çok-Partili Demokrasiye Dönüşün Toplumsal Dinamikleri", (174-191), *Toplum ve Bilim,* 106, İstanbul: Birikim Yayınları, 2006.

Maurice, Dobb, *Kapitalizmin Gelişimi Üzerine İncelemeler*, çev. F. Akar, İstanbul: Belge Yayınları, 1992.

Pirenne, Henry, *Ortaçağ Avrupa'sının Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, çev. Uğur Kocabaşoğlu, 6. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2013.

Sağlam, Ali, "Mekân Üretiminde Güvenliğin Yeri: Pülümür İlçesi Örneği", *Pülümü*r içinde, der. Şükrü Aslan, Ankara, Ütopya Yayınları, 2016:164-195.

Şener, Mustafa, *Türkiye Solunda Üç Tarz-I Siyaset Yön, MDD ve TİP*, İstanbul, Yordam, 2015.

Scott, James C, *Tahakküm ve Direniş Sanatları Gizli Senaryolar*, Alev Türker(çev), 1. Baskı, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1995.

Tietze, Andreas, *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lügati*, C. 1, İstanbul, Simurg, 2002.

Uluğ, Naşit Hakkı, *Tunceli Medeniyete Açılıyor*, İstanbul, Analiz Basım Yayın, 2007.

Varlık, M. Bülent (haz.), *Umumi Müfettişler Toplantı Tutanakları-1936*, Ankara, Dipnot, 2007.

Weber, Max, *Ekonomi ve Toplum*, çev. Laif Boyacı, C. 1, İstanbul: Yarın, 2012.

Zileli, Ümit, *Vur Emri, Bir Asteğmenin Tunceli Anıları*, 3. Baskı, Ankara, Anı Yayınları, 1991.

Öz: Devletin etno-kültürel nitelikleriyle bilinen mekânlara dair öncelikleri arasında kenti/kentlileri ve dolayısıyla kırsalı gözetim altında tutmak, kontrol etmek ve onlar hakkında sürekli olarak veriler elde etmek gelir. Bu kabul ile hareket eden devlet, mekân ile iletişimi olan bütün unsurları kullanmaya çabalar. Bu bağlamda ticari aktiviteler içinde yer alan kimi iktisadi aktörleri de mesleklerini icra ederken devletin bu önceliğine hizmet edecek bir noktaya zorlanırlar. Böylece iktisadi aktörler asli mesleklerinin yanında başka meslekler/işlevler de üstlenirler. Hatta bu işlevler kimi zaman aktörlerin asıl işlevlerini silikleştirir. Hal böyle olunca mesleğin kendisine dair algı da başka bir yerden kurulur ve bu haliyle içerikleri tartışmalara konu olabilir. Türkiye'de "Çerçilik" deneyimi de bu anlamda farklı işlevler üstlendiği yönünde çeşitli algı ve tartışmalara konu olmuş bir ticari faaliyet alanı olagelmiştir. Bu makalede yakın tarihimize kadar etkin bir ticari faaliyet alanı olan "Çerçiliğin" güvenlik bağlamında farklılaşan işlevleri, etno-kültürel nitelikleriyle bilinen Dersim'deki durumu açığa çıkarılmaya çalışılmıştır. Dersim'deki bu yaygın algının bir parçası olarak bir köyden hareketle çerçilik ile güvenlikçi politikaların nasıl bir sürecin ürünü olarak ortaya çıktığı çerçi-köylü ilişkileri üzerinden açığa çıkarılmıştır.

Anahtar sözcükler: çerçilik, toplumsal mekân, güvenlik politikaları, iktisat, Dersim

The Experience of Being a Peddler in Dersim under the Determining Influence of Security and Trade

Abstract: Among the priorities of the state towards places identified by their ethno-cultural characteristics is putting these places under surveillance and control, thereby trying to acquire data from them. Functioning within this given framework, the state tries to make use of all the elements that communicate with the place. In this regard, some economic agents, while carrying out their trade functions, are forced into a situation in which they come to serve that priority of the state. This way, these economic agents assume different functions beside their main professions. These different functions may even obscure the main profession of these agents. Under these circumstances, perceptions towards the profession are reconstructed through utterly different reference points and thus become a subject of discussions with its new content. In this sense, the experience of peddling (çerçilik) in Turkey has been a subject of debate for assuming different functions than simple trading. This article attempts to clarify the differing functions of peddling, which had been an active field of business until recently, within the context of security politics through the case of Dersim known for its particular ethno-cultural characteristics. Based on the case study of a village and as part of a widespread perception in Dersim, this article examines the processes that lie behind the emergence of peddling and security oriented politics through an analysis of the form of relations between peddlers and villagers.

Keywords: peddler, social space, security politics, economics, Dersim

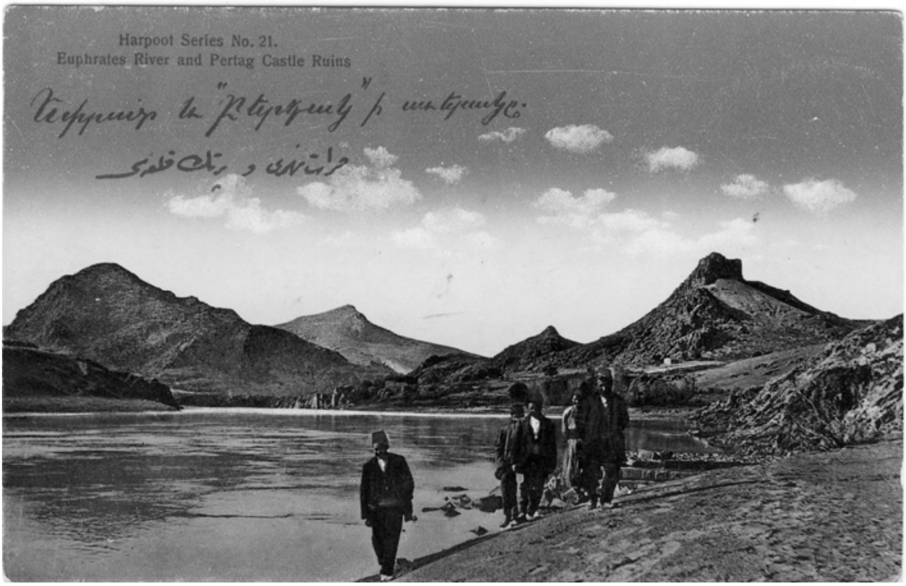

Kartpostal: Fırat nehri ve Pertek kalesi. Yüzyıl başı.
[Ahmet Yüksel Arşivi]

Dersim çerçicilerinin tedarikçisi Harputlu Hırdavatçı.
[Ertuğrul Danık, *Anılarda & Fotoğraflarda Kalan Harput*, Ankara 2010]

Global Tarihten Global Entelektüel Tarihe: Gelişimi ve İmkanları Üzerine

Özlem ÇAYKENT*

21. yüzyılda tarih yazımı artık eskisi gibi değil. Ne yaparsak yapalım bilgi ağları, gelişen arşiv çalışmaları ve bölgeler arası iletişimin artması ile eski ulus-devlet sınırlarıyla örülmüş milli tarih anlayışlarını bırakıp daha geniş bir bakış açısına ihtiyaç duyuyoruz. Bu yazının motivasyonu basmakalıp tek merkezlilikle anlaşılacak bir tarihin tersine ince ayrımların ve farklı seslerin sonsuz açılımlarında sorulara cevap arayan ve gördüklerini yorumlayan bir insanlık tarihi üzerinden tarihi kavramanın imkanlarını düşünmektir. Amaç, global tarih tartışmalarına kısaca bakacak olursak, buradan entelektüel tarihin ne olduğunu ve bu alanın global çalışmalara açılmasını irdelemektedir. Nihai bir metot önerisi ortada olmasa da üzerine durulması gereken bazı yaklaşımlara bakılacaktır. Tarihçiler artık internet çağında, her yerden ulaşılabilen dijital kaynaklar sunan arşiv ve kütüphaneler, dünyanın her yerinden ulaşabileceğimiz kitap ve dergiler aracılığı ile geçmişten gelen sonsuz sayıda ses ve anlatıya ulaşabiliyorlar. Bu çokluğu anlamak ve buradan sadece yerel ve tekil tespitler yapmanın ötesine geçmek için bu iyi bir fırsat sunmaktadır.

19. ve 20. yüzyılın dar anlamda milliyetçi, münferit, kendi kendine yeten sınırlar içinden anlayan ve anlatan tarih yazımının günümüz soru ve ihtiyaçlarına karşılık vermediği çok açıktır. Geçmişten bugüne evrensel tarihle başlayarak

* İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Tarih Bölümü / caykent@gmail.com
Makaleyi çeşitli aşamalarında okuyan Hanife Aliefendioğlu, Oktay Özel ve Sinan Kaya'na çok teşekkürlerimi sunarım.

dünya tarihi ve global tarih gibi büyük tarih projeleri bir kültürün hegemonik ihtiraslarının -dini veya siyasi- bir parçası olarak çok eleştirildi. Ancak burada global tarih, daha özelde de global entelektüel tarih anlayışına Fredric Jameson'un yaklaşımıyla bir daha göz atmak da faydalıdır. Jameson'a göre her metin potansiyel olarak hem ideolojik hem de ütopiktir ve böylece bir taraftan hegemonik sistemleri sürdürürken diğer taraftan da bağımsızlaştırıcı ve özgürleştirici bir potansiyele sahiptir.[1] Global, dünya veya evrensel kavramlarının elbette siyasi okumalarını yapmak mümkündür. Ancak Jameson'un ima ettiği gibi hâlâ eleştirilecek tarafları olan global entelektüel tarihe çok/eş zamanlı ve çok/eş anlamlı bir tarih analizinin yolunu açabilecek yeni bir yaklaşım olarak bakmak da olanaklıdır. İtalyan tarih bilimi uzmanı Arnoldo Momigliano'nun 1949'da söylediği gibi, çabaların devam etmesine bakılacak olursa, anlamlı ve kabul edilebilir bir dünya tarihi veya global tarihe hâlâ ihtiyacımız olduğu açıktır.[2] Aşağıda da bahsedileceği üzere global tarih yazımındaki gelişmelerin önünü açan birçok faktör var.

I. Global Tarih

Global tarih nedir sorusuna cevap arayan eserler çoğalmakta. Dominic Sachsenmaier'ın vurguladığı gibi burada tek bir tarif yapmaya çalışmak yerine mesela Almanya, Amerika Birleşik Devletleri veya Çin gibi farklı bölgelerde, global tarihlerin farklı siyasi ve sosyal bağlamlardaki tarihsel perspektiflerle yazıldığını anlamak gerekir.[3] Buradaki ortak nokta global tarih mevcut tarihsel bakışlara eleştirel bir yaklaşım olarak filizlenmiş olmasıdır. Bu eleştirel çalışmalardan önemli biri Arnold Toynbee'nin 1934-39 arası yazdığı 6 ciltlik *Study of History* eseridir. Toynbee, burada geniş bağlamlı bir yaklaşım ile milli tarihlerin sınırlarının ötesine geçerek bir felsefi bakışla tüm uygarlıkları tematik doğuş, genişleme, parçalanma ve yok olma gibi kategoriler altında incelemeye çalışmıştır. Buna, Toynbee, makro ölçekli sosyal birimlerde tarih analizi yapmak der.[4] 21 uygarlık ve 650 ilkel toplumu ele alır. Kendinden önceki evrensel tarih yazımında olduğu gibi tarihin örgüsünde evrensel dinlere birincil bir rol biçmiştir. Oldukça başarılı bir çalışma olsa da Toynbee'nin analizinin yer yer global entegrasyonun ilerlemeci bir anlayış ile eski kavramsal sentezler çerçevesinde kurulduğu görülmektedir.[5]

[1] Fredric Jameson, "Conclusion: The Dialectic of Utopia and Ideology," *The Political Unconscious: Narrative as a Socially Symbolic Act* (London: Routledge, 1989), 281-99.
[2] Edoardo Tortarolo, "20. Yüzyılda ve Ötesinde Dünya Tarihi," *Tarih Yazımında Yeni Yaklaşımlar: Küreselleşme ve Yerelleşme* (İstanbul: Tarih Vakfı, 2000), 215-217 (214-223).
[3] Dominic Sachsenmaier *Global Perspectives on Global History: Theories and Approaches in a Connected World* (New York: Cambridge University Press, 2011), 39.
[4] Bkz C. T. McIntire ve M. Perry (der.), *Toynbee Reappraisals* (Toronto: Toronto U. Press, 1989).
[5] M. Lang, "Globalization and Global History in Toynbee," *Journal of World History* 22, 4 (2011): 747-783.

Braudel'in ortaya attığı *histoire mondiale* kavramının birçok tarihçi için biraz daha farklı bir yaklaşım ile bugünkü global tarih tanımlarına biraz daha yakın durduğu söylenebilir. Annales Okulu'nun katkılarıyla 1950 ve 60'larda post-kolonyal sömürgecilik sonrası bir dönemde güçlenen dünya tarihi anlayışı, 1980'lerden itibaren çoğalmaya ve çeşitlenmeye başlamıştır.[6] 1970 ve 80'lerde erken örnekleri görülse de bu alan, 1990'da *Journal of World History* [Dünya Tarihi Dergisi] ve *Journal of Global History* [Global Tarih Dergisi]nin yayınlanmaya başlamasıyla kurumsallaşmış ve yaygınlaşmıştır.

Eleştirilere daha yakından bakmakla başlamak yararlı olacaktır. Birçok tarihçinin duymaktan pek hoşlanmadıkları kavramlar dünya tarihi ve global tarih. En başta bu alanın yeni bir şey olmadığı kanısı vardır ve bu da kısmen doğrudur, çünkü daha geniş bir çerçeve kurma kaygısı tarih yazımının her döneminde olmuştur. Tacitus'un farklı milletlerin tarihine bakmasından başlayarak Avrupa'da 17. yüzyılda piskopos Jacques-Besigne Bossuet ve 18. yüzyılda John Gatterer'in evrensel tarih anlayışını daha geniş bir bakış açısı ihtiyacına bağlamak elbette mümkün. Daha sonra Voltaire, Avrupa'yı biraz daha geniş bir bağlam sağlamak veya evrenselliği yakalamak için çalışmalarına Asya ve İran'ı dahil etmiştir. Tüm milli tarihçi tutumuna karşın Leopold von Ranke, 19. yüzyıl başında evrensel tarih yazımını desteklemiştir. George Bancroft, Amerika'daki gelişmelere Avrupa bağlamında bakarak milletlerarası tarihin önemini vurgular. Ancak bunların her biri çokça tartışıldığı üzere bütüncül olmayıp yine Avrupa ve ABD'yi merkeze alan, dışında kalan yerleri kendi varlıkları üzerinden anlamlandırma ve entegre etme çabası olarak görülür. Malum evrensel tarih evrenin tarihini Avrupa'nın tarihine indirgiyor ya da dışarıda kalmış kültürleri Avrupa standartlarıyla yargılıyordu.[7] Buradaki dikkat çekilmesi gereken önemli nokta, eleştirilerin hedef aldığı referans alınan kategorilerdir. Bunlar çoğunlukla tek bir tarih algısı yaratan doğu-batı gibi ikili ayrımlar ve medeniyet gibi tarihsel olmayan total ve büyük homojen genellemelerden oluşmaktadır.[8] Kullanım kolaylığı sunan bu kategoriler, yeni itirazlar veya haritalandırmalar ışığında çeşitli eleştirilere uğramaktadır.[9]

---

[6] Bu alanda isim yapmış başlıca araştırmacılar Pitirim Sorokin, Carrol Quingley, Christopher Dawson, Lewis Mumford, Eric Voegelin, Immanuel Wallerstein, William Hardy McNeill, Michael Mann, Clive Ponting, Christopher Bayly, Philip D. Curtin, Robert NcNeill ve Jürgen Osterhammel'dir.

[7] E. Ka-May Cheng, *Historiograph:y, An Introduction* (London:, Continium, 2012), 134.

[8] Bu kümeleme ve tek tipleştirmeler için örneğin bkz. S. Huntington, *Medeniyetler Çatışması ve Dünya Düzeninin Yeniden Kurulması*, çev. Cem Soydemir ve Mehmet Turhan (İstanbul: Okyanus, 2004) ya da daha küçük çapta ama bu ikilik üzerinden kurulan başka bir eser B. Lewis, *Müslümanların Avrupa'yı Keşfi*, çev. İhsan Durdu (İstanbul: Ayışığı Yayınları, 2001); her ne kadar eleştirel olsa da tek odaklı medeniyet kavramından kurtulamayan W. McNeill, *A World History* (Oxford: Oxford Uni. Press, 1999).

[9] Bu meseleleri sorun edenler örneğin M G. S. Hodgson, *Dünya Tarihini Yeniden Düşünmek* (İstanbul: Yöneliş Yayınevi, 2003); Hodgson, *İslam'ın Serüveni* (İstanbul: İz, 2000); Janet Abu-Lughod, *Before European Hegemony: The World System 1250-1350* (Oxford: Oxford University Press, 1989); M. Lewis ve K. Wigen, *The Myth of Continents: A Critique of Metageography* (Oak-

Global ve dünya tarihi bazen birbirinden farklı, çoğu zamanda birbiriyle çakışan kavramlar olarak kullanılmaktadırlar. Yakın bir zamanda yayınlanan *Thinking History Globally* [Tarihi Global Düşünmek] kitabında Diego Olstein, bu iki kavramı ve bağlantılı daha birçoğunu incelemeye almıştır. Olstein'a göre global tarih globalleşme sürecinde bölgeler arası bağlantıları incelerken her türlü tarihsel unsur, fenomen ve süreç için bu global bağlamı alır. Oysa dünya tarihi dünyayı bir analiz birimi olarak ele alarak ancak bu birime ya da tüm insanlığa etki eden süreçleri veya fenomenleri inceler. Burada bölgeler arası bağlar önemli değildir, dolayısıyla da zaman olarak globalleşme süreci öncesine de bakılabilir.[10] Bu iki tarih yazımı pratiğine baktığımızda, ikisi arasında Olstein'ın bu tanımları kadar keskin ayrımlar olmadığını söylemek mümkün. Nitekim modern ve yeniçağ öncesi tarihler hakkında bilgimiz arttıkça dünyanın geçişken ağlarının her dönem yoğun olduğunu görüyoruz. Global tarihe, yerel öznellikleri gözden kaçırmayarak, ticari ve siyasi globalleşme süreci çerçevesinden çıkıp her alanda iletişim ağlarını örmek olarak genel bir yaklaşım gerekmektedir. Ancak şüpheci yaklaşımı ve eleştirelliği elden bırakmamak da faydalıdır.

Global tarihin içeriği ile ilgili somut olarak iki problemi tespit etmek gerekiyor. Bunlardan biri global tarihin bir tarihçinin araştırma beceri ve yeteneklerini aşabildiğidir. Birinci el kaynağa ulaşamama, bu genişlikte dil becerilerinin olmaması gibi metodolojik zorluklar genellikle fazlaca ikinci el kaynaklara dayanarak yazılmasına sebep olabilir. Bu tür anlatıların güvenilir olmayabileceği veya yüzeysel olduğu öne sürülmektedir. İkinci sorun ise yukarıdaki tanımlara bağlı olarak bu global tarihin siyasi bir çabanın parçası olabileceğidir. Bir taraftan Batı'ya bir karşı duruş olarak bu tür tarihlerin, yukarıda 18. ve 19. yüzyıl tarihlerine yapılan eleştirilere benzer bir şekilde, Batı'nın yeni emperyalist hakimiyet arayışlarından biri olarak görenler vardır. B. Stuchtey ve E. Fuchs'un editörlüğünü yaptığı *Writing World History* [Dünya Tarihini Yazmak] adlı kitapta yer alan "What is World History" adlı makalesinde Arif Dirlik küreselleşmenin eski modernizasyonun ve hatta batılılaşma paradigmalarının yerini tutacak çağdaşı olarak da görülebileceğini söyler. Küreselleşmenin insanın kaderi gibi gösterilerek, son dönemde kapitalist dünyanın teknoloji ve ticaretle hızlandırdığı bu sürecin global tarih tarafından doğal bir sonuç gibi meşrulaştırıldığını vurgular.[11]

Yine eleştirel bir tutum ile Sanjay Subrahmanyam global tarih söyleminin ilginç ama pratiğinin zayıf olduğu eleştirisi getirir. Yani global tarih henüz metodolojik bir yaklaşım sunmamaktadır. Subrahmanyam'ın çok açık bir şekilde ifade ettiği gibi Avrupa ve Amerika'da global tarih, "Batı'nın kültürel üstünlüğüne saldırı, Aydınlanma'ya çamur atma ve Avrupa'nın genişleme ve dünya çapında imparatorluk kurma sürecinin bir kültürel ve fiziki soykırım tarihinden" ibaret-

---

land: University of California Press, 1997); V. H. Aksam ve D. Goffman (der.), *Erken Modern Osmanlılar: İmparatorluğun Yeniden Yazımı*, çev. Onur Güneş Ayas (İstanbul: Timaş, 2011).

[10] Diego Olstein, *Thinking History Globally* (London: Palgrave Macmillan, 2014), 24, 27.

[11] Arif Dirlik, "Confounding Metaphors, Inventions of the World: What is World History for?", ed. B. Stuchtey ve E. Fuchs, *Writing World History* (Oxford: Oxford Uni. Press, 2003), 91-133.

tir.[12] Oysa tarihe daha geniş bir perspektiften bakılacaksa asıl üzerinde durması gereken husus yerel coğrafya ve kronolojiler üzerinde durarak karşılaştırmalı bir tarih ortaya çıkarmaktır. Bu grup tarihçiler metot olarak daha ziyade eski yaklaşımları savunurlarken yerel odaklı bir tarih ile eski milli tarihlere bir alternatif sunmaya çalışırlar. Bu eleştiri ve problemlere global tarihin ne olduğu ve hangi ihtiyaç ve olanaklardan çıktığını irdeleyerek cevap verilirse tartışma daha da açıklık kazanacaktır.

İlk denemeleri, bağlar ve ilişkiler yaklaşımını yeni ve revizyonist bir tarih anlayışı ile ortaya koyan Braudel ve Annales Okulu'nda izlemek mümkün. Global tarihin içinde görülmese de mesela Akdeniz çalışmaları bu yaklaşımların uygulandığı alanlara iyi bir örnektir. Akdeniz'in bütüncül bir yapı mı, yoksa kültürel, dini veya siyasi sınırlarla ayrılmış bir mozaik mi olduğu tartışması uzun zamandır yapılmaktadır. Yani Akdeniz'in daha geniş bir resim içindeki yerine bakan tarihler var ve bunlar tarihsel olarak bölgelerin müstakil araştırma birimleriyle anlaşılamayacağını ileri sürerler. Braudel, çoklu ortaklıklar üzerine kurulmuş bir medeniyet örneği olarak Akdeniz'i bütüncül ele almak gerekliliği üzerinde durmuştur.[13] Braudel'e göre sosyo-ekonomik ve siyasi sistemler ancak birbirleriyle ilintili olarak var olabilecekleri için bütüncül bir bakış gerekir. Bu görüşün devamı olarak görülebilecek Faruk Tabak'ın Akdeniz dünyası ise yine uzun vadede bütüncül bir yaklaşımla anlaşılabilecek ekolojik, sosyal unsurlar ve global ekonomik taleplerin değişimleri üzerine kuruludur.[14]

Yakın zamana kadar Akdeniz örneğindeki diğer çalışmalar iki örüntüye bakma eğilimindedir. Bunlardan birincisi entegrasyona bakmaktır, yani bu süreçlerin insanları nasıl bir araya getirdi? Diğeri ise Akdeniz'deki toplumların farklı deneyimlerine odaklanmaktadır. Bu bütüncül anlayışın yanı sıra bir de bölgenin otonom - milli, kültürel, dini - alanlarının bir araya gelmesinden oluşan bir mozaik olduğu fikri vardır ki bu da özellikle aradaki bölünmelere vurgu yapar.[15] Heterojen yapılar üzerinde duran bu çalışmalar zamanla bu yapıların çatışmasından ziyade birbirlerine olan bağımlılıkları odaklanmaya başlar. Bunlar daha eklektik yaklaşımlar olup Akdeniz'in heterojen yapısını vurgulayan araştırmalar doğurmuştur. Mesela Akdeniz'in uzun vadede iklim ve tarım unsurlarını göz önünde tutarak daha geniş bir coğrafyayla ilişkilendiren müstakil araştırmalar ve konferanslar 2000'li yıllarda sayıca artmıştır. Türkiye'de yapılan *Akdeniz Dünyası* böyle bir toplantı sonucunda yayınlanan makalelerden oluşmaktadır.[16]

---

[12] Sanjay Subrahmanyam, "Global Intellectual History Beyond Hegel and Marx," *History and Theory* 54 (Şubat 2015): 127.
[13] F. Braudel, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, Vol. 1 (New York: Perennial Library, 1972), 14.
[14] Faruk Tabak, *Solan Akdeniz, 1550-1870: Coğrafi-Tarihsel bir Yaklaşım* (İstanbul: YKY, 2009).
[15] Andrew C. Hess, *The Forgotten Frontier, A History of the Sixteenth-Century Ibero-African Frontier* (Chicago: Uni. of Chicago Pres, 1978).
[16] Kudret Emiroğlu, Oktay Özel, Eyüp Özveren ve Süha Ünsal, *Akdeniz Dünyası: Düşünce, Tarih, Görünüm* (İstanbul: İletişim, 2006).

Yeni yaklaşımlar olarak görebileceğimiz bu çalışmalar ise bölünmüş topografyaların birbirine bağımlılığından çıkan bir birlik olarak bakarak heterojen yapıları açıklamaya çalışmıştır.[17] Pregrine Horden, Nicholas Purcell ile birlikte yaptıkları çalışmaları ve David Abulafia'nın çalışmaları buna örnek verilebilir.[18] Horden ve Purcell'in eseri, Akdeniz'i deniz yoluyla nispeten daha kolay bir iletişime sahip "sonsuz karmaşık bir birlik" içinde çeşitlilik barındıran bir sistem olarak görür. Bu yaklaşım son on yıldır sayıları artan konferans ve tebliğlerde kendini göstermektedir.[19]

Bu çalışmalar arasında oldukça önce çıkmış, sorgulamalar ve arayış açısından dünya tarihi alanında öncü bir tarihçi olan Marshall Hodgson'dan bahsetmeden geçmemek gerekir. Hodgson, özelikle Batı merkezli yaklaşımlar ve İslam'ın dünya tarihlerindeki yeri üzerinde durmuştur. Mevcut makro tarihleri eleştiren, medeniyet tarihlerinde Batı'nın modernitenin salt menşei olarak gösterilmesine karşı çıkan ve dünya medeniyetler haritalandırmasına yeni bir bakış sunan Hodgson'ın eserlerinin her biri değerli çalışmalardır. *Rethinking World History* adlı kitabında yer alan "Dünya Tarihi Yapmak Üzerine" adlı bölümde herkesin kendi yaşadığı bölge ve zamana uygun kimlikler doğrultusunda bir tarih anlayışının varlığından söz eder ve tarihçinin görevinin bunları ortaya koyarak öğrencileri "daha doyurucu bir imaja" yönlendirmek olduğunu söyler.[20] Bu imajların Amerikan öğrencileri açısından, Yahudi-Hristiyan, Marxist bağlamda ya da Batıcı bir şekil aldığını vurgulayarak eleştirir. Bu görüşler, Batı'nın dışında kalan yerlere genellikle dışlayıcı ve ikincil roller biçer. Bunun da şüphesiz medeniyet algısı ve tek merkezli dünya anlayışı ile ilintili olduğunu vurgular. Mesela İslam'ı veya Kuzey Afrika ve Asya gibi yerleri ya modernitenin inşasının dışında kalan Asya tipi üretim tarzı ya da yine ayrıksı bir İslam medeniyeti açıklamaları üzerinden sunarlar.[21]

Hodgson'da da bir analiz birimi olarak karşımıza medeniyet kavramı çıkıyor. Ancak onun için medeniyet devlet ve imparatorluk gibi kavramlarla yola çıkmayan çok kaynaklı kültür bloklarının birikimiyle oluşuyor.[22] Nitekim "Dünya Tarihinde İslam'ın Yeri" bölümünde bu algının yanlışlığı üzerine gider. Daha önce bunu *The Venture of Islam* [İslam'ın Serüveni] çalışmasında oluşturduğu

---

17 Özlem Çaykent ve Luca Zavagno, "Introduction," *Islands of the Eastern Mediterranean: A History of Cross-Cultural Encounters* (London: I.B. Tauris, 2014), 3.

18 P. Horden ve N. Purcell, *The Corrupting Sea, A Study of Mediterranean History* (Oxford: Wiley-Blackwell, 2000); D. Abulafia, *The Great Sea, A Human History of the Mediterranean* (Oxford: Oxford Uni. Press, 2011).

19Mesela Çaykent ve Zavagno (der.), *Islands;* Çaykent ve Luca (der.), *People and Goods on the Move. Merchants, Networks and Communication Routes in the Medieval and Early-Modern Mediterranean* (Salerno: MKCH Books Series, 2016).

20 M. G. S. Hodgson, *Rethinking World History*, Cambridge U. Press, 1993, 91.

21 Hodgson, *World History*, 98, 97-125.

22P. Brummett, "Dünya Tarihinden Piri Reis'e Erken Modern Osmanlı Mekanını Tahayyül Etmek," Virginia H. Aksan, Daniel Goffman (der.), *Erken Modern Osmanlılar*, çev. Onur Güneş Ayas (İstanbul: Timaş, 2011), 38-40.

"İslam ile karşılaşmış" (*Islamicate*) medeniyet kavramı üzerinden anlatır.[23] Eserin üç cildinde anlattığı yaklaşık 1500 yıllık serüvende bilinen dünyanın birbirleriyle iletişimi üzerinde durarak İslam'ı kültürel bir gösterge olarak ele alarak Müslüman olmayan komşular tarafından kabul gören egemen siyasi ve sosyal yapı olarak açıklar.[24] İslam, tek bir devlete veya coğrafyaya ait olmayan ve dünya ile bağları ve iletişimi bol olan bir birimdir. Palmira Brummett, bu analizi elit kültüre dayanan bir medeniyet kavramının açıklaması olmasından dolayı eleştirir ancak "yine de Hodgson'ın toptancı kategorileri bile ince ayrıntılar göstermeye yatkındır."[25] Şimdi bu yaklaşımların oraya çıkmasına katkıda bulunan tarih yazımı pratik ve bağlamlarına bakmak gerekir.

Yukarıda belirtilen eleştirel yaklaşımlar her ne kadar önemli tespitler ortaya koysa da Jerry Bentley'e göre yine de abartılı genellemeler yaparlar.[26] 20. yüzyılın ortasından itibaren tarih yazımı sosyal bilimlerdeki diğer alanlarda ortaya çıkan kuram ve yaklaşımlarla beraber gelişti. 1960'ların analizlerini kültüre (*cultural turn*) ve 1970'lerin dile (*linguistic turn*) çevirmesi sonucunda oldukça tartışılan aşamalar ortaya çıktı. Her aşamada tarih yazımı hem yaklaşım hem de kaynaklar açısından zenginleşti. Bu yeni yaklaşım, tarih yazımında ortaya atılan hegemonik ilişkiler, kolonyal yapılar, Avrupa merkezcilik, madunlar ve milliyetçilik gibi sorunları farklı ve yeni eleştirel yaklaşımlar ile yenmeye çalıştı.

Bazı uluslararası tarihçiler milli sınırların ötesine bakıp devletler arası ilişkilere odaklanmayı çözüm olarak gördü. Ulusötesi tarihçiler bölgesel sınırları aşarak hastalık, kurum ve yönelim temalarına odaklandılar. Karşılaştırmalı tarih ise belli tarihsel konuların farklı bölgelerde nasıl ortaya çıktığına bakarak bu eleştirileri aşmaya çalışır. Büyük tarih (*Big History*) daha da uzun dönemli ve geniş kapsamlı seküler bir evrensel tarih kurarak, dünyanın bir bütün olarak tarihini ele almaya çalışır. Son olarak da dünya, global ve büyük tarih gibi çalışmalar, tarih ve tarih öncesinde evrenselleşen ve farklı global arenaları birbirine bağlayan bir alanı ortaya çıkardı. Global tarih veya dünya tarihi çok yakın bir zamanda, özellikle de Anglofon ve Frankafon akademide, yerini hızla sağlamlaştırdı. Giderek yaygınlaşan bu alt dallar Avrupa, Amerika ve Doğu Asya'da tarihin yeni araştırma alanı olarak yerini aldı. 1990'lardan itibaren kurumsallığı gelişen "global yönelim" Tarih bölümlerinin müfredatlarına yerleşti; kendi araştırma alanları, dergileri ve fonlarını kurdu. Entelektüel tarih alanında da bu yaklaşımlar 2000li yılların başında etkili olmaya başladı. David Armitage'ın uluslararası-dönüş (*international turn*) ya da Shelley Fisher Fishkin'in 2004'te kültürel çalışmalar alanında sınırların nedensiz ve tesadüfiliği (*arbitrariness*) üzerine kurduğu ulusötesine dönüş

[23] M. G. S. Hodgson, *The Venture of Islam: Conscience and History in a World Civilization,* cilt I (Chicago: University of Chicago, 1974), 59.

[24] Hodgson, *The Venture of Islam,* 3 cilt (Chicago: University of Chicago, 1974).

[25] Brummett, 38 ve 10. dipnot.

[26] J. Bentley, "Myths, Wagers, and Some Moral Implications of World History," *Journal of World History* 16 (2005): 70-71.

(*transnational turn*) entelektüel araştırmalarda kullanılan kavram ve yaklaşımlar olmaya başladı.[27]

Sebastian Conrad *What is Global History?* [Global Tarih Nedir?] kitabına Christopher Bayly'nin "Kendileri henüz fark etmemiş olsalar da artık tüm tarihçiler Dünya tarihçileridir" sözüyle başlıyor. Conrad'ın bu kısa ifadesine göre global tarih "fenomen, olaylar ve süreçlerin global bağlama yerleştirildiği bir tarihsel analiz biçimidir."[28] Soğuk Savaş sonrası ve 11 Eylül 2001 olayları gibi sadece ortaya çıktığı coğrafyayla açıklanamayacak gelişmeler global süreçlere duyulan ilgiyi artırdı. Conrad, tarihçilerin araçlarının, özellikle de sordukları soruların ve bunlara verilen cevapların arandığı bağlamlar açısından yetersizliği nedeniyle buna ihtiyaç duyulduğunu söyler.[29] Conrad medeniyet, dünya tarihi ve tarihsel kategoriler hakkında detaylı fikirler yürütmüştür. Tutumu, kendinden önce Hodgson'un Batıcı yaklaşımlar hakkında yaptığı tespite yakındır. Hodgson Batı merkezliliğin "tarihsel literatür aracılığıyla istemli veya istemsiz binlerce incelikli şekilde pekiştirir" diye vurgular ve temel kategorilerin sorgulanması gerektiğini söyler.[30] Conrad tarih yazımındaki buna yönelik yetersizlikleri iki açıdan ele alır. Bunlardan birincisi disiplinlerin kavram ve yöntem açısından fazlasıyla ulus devlete bağımlı gelişmeleri; ikincisi ise Avrupa veya Batı merkezli bir yaklaşımın ortaya çıkmış olmasıdır. 19. yüzyılda ortaya çıkan sosyal bilimler disiplinleri içinde tarih ayırt edici bir farkla kimlik inşasında fazlasıyla ulus devlete bağlı gelişti. Bu da sosyal bilimlerin muhayyilesinin fiziksel ve zihinsel olarak bir devletin sınırlarıyla çevirili kalmasına sebep oldu. Conrad'a göre "bunun da ötesinde, disiplinlerin bu milliyetçi metotları, teorik olarak, esas araştırma birimi olarak, bir toplumu 'muhafaza' eden belirli bir ülkeye ait, ulus devleti varsaydı."[31] Tarih deyince akla artık tarihçinin içinde bulunduğu ülkenin tarihi gelmekteydi. David Armitage ve Conrad'ın da dediği gibi modern disiplinlerde çalışmalar milli sınırlar ve milli çalışmalarla sınırlandırılmıştır.[32] Buna bir tepki olarak Avrupa'da oraya çıkan ve hep üstün tutulan ulus kavramının bir standart olamayacağı fikri bazı Hintli tarihçiler arasında yaygınlaştı. Ortaya çıkarttığı kültürel emperyalizmi vurgulayarak modern ulus-devletin meşruluğunu sorgulayan Prasenjit Duara, bu süreci "tarihi ulustan kurtarmak" olarak adlandırır.[33]

---

[27]S. F. Fishkin, "Crossroads of Cultures: The Transnational Turn in American Studies-Presidential Address to the American Studies Association, November 12, 2004" *American Quarterly* 57, 1 (2005): 17-57. *Project MUSE*. Web. 21 May. 2016. <https://muse.jhu.edu/>.

[28] S. Conrad, *What is Global History?* (Princeton: Princeton University Press, 2016), 1, 5.

[29] Conrad, 3.

[30] Mesela McNeill, Fukuyama, Huntington. Hodgson, *World History*, 72-4, 92.

[31] Conrad, 4.

[32] David Armitage, "The International Turn in Intellectual History," *Rethinking Modern European Intellectual History* içinde, der. Darrin M. McMahon ve Samuel Moyn, (Oxford: Oxford University Press, 2013), 213-14; ve Conrad, 4.

[33] Cheng, 137.

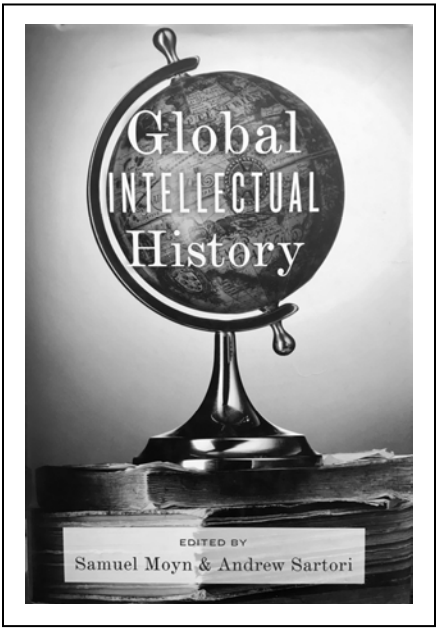

Buradan bakıldığında Türkiye'de de tarih dendiğinde ve hatta tarih bölümlerinin müfredatlarına bakıldığında, tarihçilerin araştırma ilgilerinin ve sunulan derslerin çoğunluğunun Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti tarihi olduğu görülmektedir. Ortaöğretim ders kitapları üzerine çalışmalarda ise diğer bölgelere ve hatta Türk-İslam öncesi Anadolu tarihine ayrılan yerin oldukça az olduğu ortaya koyulmaktadır.[34] Ulusal tarihin ulus öncesi dönemlere de böyle tahakküm kurması günümüzde aşılması zor bir tarih yazımı problemi olarak karşımızda durmakta.

Bir diğer önemli metodolojik problem ise sosyal bilimlerin metot ve kavramsallaştırmaları aracılığı ile tarih anlatılarının Avrupa-merkezli bir anlatıya kaymasıdır. Mesele bu çerçevede modernitenin tarihsel gelişimi ve kökleri konusu, Avrupa'yı bir öncül olarak merkeze alır ve burası diğer bölgeleri besleyen bir kaynak olarak odak noktasını oluşturur. Nitekim bunlara karşı oluşan global tarih formu bu revizyonist tarafıyla dahili ve köktenci tarzda düşünceye karşı gelirken oldukça da polemikçi bir yapıya sahiptir.[35] Yani global tarih çalışmaları, Batı tarihinin merkeze yerleştirilmesine ve Batı kültürel standartlarının diğer halklarınkinden daha üstün olduğu düşüncesine meydan okuma olarak düşünülür. Samuel Moyn ve Andrew Sartori'nin, epeyce ilgi gören *Global Intellectual History* [Global Entelektüel Tarih] başlıklı çalışmalarında bir bölge merkezli düşünmenin ötesinde kavramlar topografyası oluşturma çabaları ve hatta global olarak çok önemsiz gibi görünen ama bağlamları itibariyle algılandıkları bölgelerde çokça etki bırakan fenomenlere bakmaları buna birer örnek olabilir.[36] Kitapta fikirlere bakarken bir tür uzamsal

[34] Ö. Bektaş Öztaşkın ve İ. Üngör. "Sosyal Bilgiler Ders Kitaplarında Eski Çağ Tarihi Konusu ve Bilincinin Bilimsel İçerik Bakımından Değerlendirilmesi," *e-Uluslararası Eğitim Araştırmaları Dergisi* 4, 3 (2013): 1-26; Y. Keskin, "Türkiye'de 1970'li Yıllardan Günümüze Kadar Yayınlanmış İlkokul, Ortaokul ve İlköğretim Okulu Programlarında Yer Alan Tarih Dersi Konularının Dönemlere Göre İncelenmesi." *e-Uluslararası Eğitim Araştırmaları Dergisi* 4, 2 (2012): 442-461; A.Taşkın, "Türk Tarih Tezi Döneminden Yapılandırmacı Yaklaşıma "İlkokul 4. Sınıf Tarih/Sosyal Bilgiler Ders Kitaplarında Antikite Anadolu Uygarlıkları," *Uşak Üniversitesi Eğitim Araştırmaları Dergisi* 3, 1 (2017): 51-74.

[35] Conrad 4-5.

[36] Samuel Moyn ve Andrew Sartori (der.), *Global Intellectual History Beyond Hegel and Marx. Global Intellectual History* (New York: Columbia University, 2013).

yeniden uyumlama [*spacial reorientation*] yapılmaktadır.[37] Şimdi biraz da bu global tarih yapma imkanlarına eğilmek gerekir.

Dijital alanın ve internetin global haberleşme ağları artık yeni tarihçiliğin eski tarihçilerin kapsama alanlarından çok daha geniş bir imkan sunmaktadır. Yani oturduğumuz yerden araştırma makale ve kitaplarına ulaşmanın kolaylığını hepimiz benimsedik. Olanaklar bununla da sınırlı değil. Artık birinci el tarih kaynakları da ulaşılabilir olmaya başladı. 1990'larda başlayan ve 2000'lerde hızla gelişen "dijital dönüş" diyebileceğimiz akım sayesinde arşiv ve kütüphanelerin arama motorlarında konu başlıkları ile arama yapılabiliyor; kaynakların dijitalleştirilmesiyle uzak mesafelerden kaynakların yeri tespit edilebiliyor, giderek artan sayıda belgelerin taranıp veri tabanlarında sunulması ile kaynaklara ulaşılabiliyor. Bazen neyin nerede bulunabileceğini bilmemize gerek kalmadan akıllıca yapılan bir internet araştırması ile birçok arşiv kaydına ulaşmamız mümkün oluyor. Dijital insani bilimler [*Digital Humanities*] alanında araştırmalar ve çalışma programları hızla gelişiyor.[38] Her ne kadar bu alanda şimdilik en çok Batı Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri hizmet sunsa da birçok farklı bölgede de dijital çalışmalar hızla yürütülmektedir. Mesela Afrika ülkelerinde özellikle de sömürgecilik süreciyle bağlantılı dijital arşivler genişlemekte, Kırım-Ukrayna kadastro kayıtlarını dijitalleştirme çalışmaları sürmektedir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi ve Süleymaniye Arşivi'nin de dijital formata aktarılma çabaları hızla devam etmektedir. İronik biçimde bu hizmetler eski araştırma yöntemlerine göre bazen daha pahalı olabiliyor. *Eighteenth Century Collections Online (ECCO*) gibi dijitalleştirilmiş bazı veri tabanları için bireysel veya kurumsal üyelikler gerekebiliyor ya da arşiv ve kütüphaneler belli bir ücret karşılığında dijital kaynakları gönderebiliyor.

İletişim ağları yer yer kesintiye uğrasa da -bazı küçük bölge ve toplumları teknoloji düzeyleri, ilgi ve eğitim seviyeleri açısından hâlâ kapsamıyor- uzaklıkların azaldığı ve iletişimin yaygınlaştığı bir dönemde yaşıyoruz. İnternet doğru kullanıldığında sadece kaynaklara ulaşmamıza değil yapılacak çalışmanın bağlamı ve bağlantıları üzerine de oldukça geniş bir fikir verebilir. Henüz her alan için geçerli olmasa da sonuç olarak internet aracılığıyla kısa zamanda hiç umulmadık veya düşünülmedik yerlerde bağlantılar kurulabilir. Bunun sayesinde fikirlerin hareketliliği ulusötesi ağlar, halkaların uzamsal ve zamansal olarak kazandıkları anlamlar üzerine düşünmemize imkan sağlayacaktır. Teknoloji global bir araş-

---

[37] Moyn ve Sartori (der.), 254.

[38] Bu konuda en önde gelen isimler Kanada'da Victoria Üniversitesi ve McGill Üniversitesi; ABD'de UCLA ve Stanford Üniversiteleri Dijital İnsani Bilimler programları. Stanford Üniversitesi S. Schreibman, R. Siemens, ve J. Unsworth (der.), *A Companion to Digital Humanities* (Oxford: Blackwell Publishing, 2004), 523-42; M. Kirschenbaum "What is Digital Humanities and What's It Doing in English Departments?" Matthew K. Gold (der) *Debates in the Digital Humanities* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 2012), 3-11. İlk basımı *Association of Departments of English Bulletin* 150 (2010): 55-61. Tekrar basımı *Defining Digital Humanities: A Reader*, M. Terras, J. Nyhan ve E. Vanhoutte (der.) (London: Ashgate, 2013). A. L. French, "Make '10' Louder; or, The Amplification of Scholarly Communication." Amandafrench.net (30 Dec. 2009). P. Svensson, "Humanities Computing as Digital Humanities," *Digital Humanities Quarterly* 3, 3 (2009): sayfa yok. (2 Ağu. 2010).

tırmayı nispeten daha olanaklı kılıyor. Ancak "bu teknolojiyi kullanarak böyle bir global bağlam oluşturmak gerekir mi?" diye sorulabilir.

Elbette tüm birinci el kaynaklara dijital veri tabanlarından, kütüphane ve arşivler aracılığıyla erişilse bile (ki çok mümkün değil hâlâ) araştırmanın diğer katmanlarındaki zorluklar bir problem olmaktan çıkmıyor. Kaynak dilleri ve anlamanın derinliği açısından metodolojik zorluklar diğer tüm alanlarda olduğu gibi entelektüel tarih karşılaştırmalarında da çalışmaları zorluyor. Bunun haricinde bir de farklı bölgelerdeki kaynakların çeşitliliği ve hatta yazılı kaynak konusunda bölgeler arası orantısız farklılıklar çıkabiliyor. Bu da tarihçileri karşılaştırmalı ve bütüncül çalışmalarında çok daha zorlu bir sürece sokuyor. Yine Akdeniz'den örnek verecek olursak bölgede kaynaklara erişim devletlere, kurumlara arşivlerin organizasyonlarına bağlı olarak değişirken kaynaklarla ilgili dil engeli varlığını koruyor. Bunların da ötesinde doğu ile güney bölgelerinde ulus-devletleşmenin geç olması nedeniyle titizlikle çalışılmış tarih çalışmalarına rastlamak bile zor olabiliyor. Sonuç olarak üzerinde çok az çalışılmış bölgeler, bilinen diğer sistemlerin bir uzantısıymış gibi kabul görüyorlar ya da hiç değinilmiyorlar.[39]

Peki, buradan bir birlik, aynılık veya farklılık anlatısına mı odaklanmalı? Bütün bölgeyi tek bir anlatının içinde karşılaştırmış gibi yaparak anlatmak gerekiyor mu? Bunun cevabı elbette hayır. Buradaki yaklaşım bölgeler arasındaki farklılıkları aynılaştırmak, aynı torba anlatıya sokmak ya da birbiriyle uzlaşmaz farklılıklar çizmek yerine birbiri arasındaki ilişkileri ortaya çıkarmak olmalıdır. Global kavramının içeriğinin Horden ve Purcell'in yukarıda bahsedilen yaklaşımlarında ifade ettikleri gibi, farklı topografyaların ancak birbirlerini besleyebildikleri sürece devam edebileceğini düşünerek araştırma temelini çeşitliliklerin iletişimi üzerine kurmak gerekir. Diğer taraftan da araştırmayı sadece bir bölge içinde tutarken bile bu çeşitliliklerin bölgeler arası nasıl aktarıldığı ve ifade bulduğunu araştırmanın merkezî sorunsallarından biri yapmak çalışmanın yüzünü global ilişkilere dönük kılacaktır. Bu global ilişkiler, tarih resmindeki bütünlük ancak farklı bölgelerden tarihçilerin işbirlikleri ve birbirleriyle iletişimleri aracılığıyla ortaya çıkabilir. Buradan da anlaşılacağı üzere amaç, global bir köy kurmak değil, global ağları göz ardı etmeden yereli anlamaktır.

II. Entelektüel Tarih

İnsanlar tarih boyunca ticari, diplomatik ve keşif gezileriyle ya da savaş ve zorunlu göçlerle yollara düşmüştür. Bu yolculuklarda onlar bazen arada kalmış ama aynı zamanda da hep kültürlerin aracı olmuşlardır. Bilgi birikimlerini bazen bilinçsizce bazen de bilerek, yazarak ve matbaa aracılığıyla taşıyarak "global

[39] Çaykent ve Zavagno (der.), *Islands,* 6-7. Kaynak sorunları üzerine bkz. N. Vatin, *L'Ordre De Saint-Jean-De Jerusalem, L'Empire Ottoman et la Méditerrannée Orientale Entre Les Deux Siéges De Rhodes (1480-1522)* (Paris: Peeters, 1994).

kolektif hafızaya ve akla" katkıda bulunmuşlardır.[40] İşte global tarihin etkinliği bu değiş-tokuşun ne kadarını yakalayabildiğimizin açıklanmasında yatıyor. Özellikle göç, ticaret, sömürgecilik, düşün dünyası ve bunların içinde yer aldığı kurumlar gibi değiş-tokuşun yoğun olduğu alanlarda kavramayı kolaylaştıran global tarih, uzun zamandır tarih yazımına hakim olan kompartımanlaşmaları ortadan kaldırmaya çalışıyor. Böyle kompartımanlara ayrılmış bir tarih anlayışı aslen tarihsel gerçekliği bölerek, paralellikleri ve iç içe geçmiş ilişkileri görmezden gelerek bölgeleri izole ediyor.[41] Bu tür bir yaklaşım oldukça akışkan olan bundan sonra tartışacağımız entelektüel faaliyetlerin de eksik kaydedildiği bir tarih ortaya çıkarır.

Global tarih tartışmalarının global entelektüel tarih çalışmalarına katkıda bulunduğu söylenebilir. Bu sebeple biraz daha geçmişe gidip bu tarih alanının ortaya çıkışını kısaca izlemek faydalı olacaktır. Ortaya çıkışını bazıları Fransis Bacon'dan bazıları ise Voltaire'den başlatır. Bu çerçevede felsefe tarihi ve düşünce tarihi ile akrabalığı olmakla birlikte bu alanlardan önemli ölçüde ayrışmaktadır. İlk olarak bu alanın daha çok tarihçiler tarafından kapsandığı söylenebilir. Örneğin felsefe tarihinden farklı olarak düşünce ve akımları soyut bir fenomen veya önerme gibi ele almaz; onu yaratan insan, kültür, zaman ve mekân ile birlikte çalışılması gerektirdiğini vurgular. Düşüncenin nasıl ortaya çıktığı, ne için ve nasıl kullanıldığı, nasıl yaygınlaştığı ve nasıl diğer alanlarla etkileşime girdiği önemli olduğu gibi bunu dağılım ağları ve kurumlarıyla birlikte çalışır.[42] Bu alanın en önemli dergilerinden *Modern Intellectual History*'de [Modern Entelektüel Tarih] verilen tarih çerçevesinin genel başlıklar altında aslında pek de detaylandırılmadığı görülür: "siyaset düşüncesi ve kültür, felsefe, din, edebiyat ve edebiyat eleştirisi, sosyal ve tabi bilimler, görsel sanatlar ve estetik teorisi, müzik ve kitabın tarihi."[43] Peki, bu entelektüel tarih nedir?

Entelektüel Tarih, kendisinden önce ortaya çıkmış Düşüne Tarihi içinde Avrupa tarih yazımında kavramsallaşmaya ve şekillenmeye başladı. Kavramın gelişmesinde öne çıkan iki isim olan Avrupa'da Friedrich Meinecke ve Amerika'da Arthur Lovejoy aynı dönemlerde "düşünce tarihi" kavramını kullanmaya başladılar. Almanya'da 1945 sonrası ileri yaşına rağmen Batı Almanya tarihçiliğinin devamını ve yeniden inşasını sağlayan Meinecke 1936'da yayınladığı *Die Enstehung des Historismus* [Tarihselciliğin Ortaya Çıkışı] kitabıyla yerleşen *Geistesgeschichte* [Düşünce Tarihi] kavramını kullanıma sundu.[44] Lovejoy ilk "Düşünce Tarihi"

[40] S. Schaffer, L. Roberts, K. Raj, ve J. Delbourgo (der.), *The Brokered World: Go-Betweens and Global Intelligence, 1780-1820* (Sagamore Beach, MA: Science History Publications, 2009); D. R. Kelley, J. Levine, A. Megill, J. B. Schneewind, ve U. J. Schneider, "Intellectual History in a Global Age," *Journal of the History of Ideas* 66 (2005): 143-200.

[41] Conrad, 5.

[42] A. Grafton, "The history of ideas: Precept and practice, 1950-2000 and beyond." *Journal of the History of Ideas* 67, 1 (2006): 1-32.

[43] Bkz *Modern Intellectual History (MIH)* web sayfası.

[44] J. B. Knudsen, "Friedrich Meinecke," Hartmut Lehmann and James Van Horn Melton (der.), *Paths of Continuity: Central European Historiography From the 1930s to the 1950s* (Cambridge: Cambridge University Press,1994), 49-72.

öğrenci kulübü olarak kurduğu oluşumu 1940'da *Journal of History of Ideas*'ı [Düşünce Tarihi Dergisi] yayınlamaya başlayarak geliştirdi. Ona göre düşünce tarihi felsefe tarihiyle aynı materyalleri kullansa da sınırları ondan daha geniş bir araştırma alanıydı. Bu alanı analitik kimya metaforunu kullanarak açıkladı: "Mesela felsefi doktrinler ile uğraşırken kendi çıkarı uğruna bunun bireysel sistemlerine sıkıca bağlanarak onu birim-düşünce diyebileceğimiz yapı elemanlarına ayrıştırır."[45] Dolayısıyla bu temel ünite, birim-fikir ya da münferit kavram diyebileceğimiz araştırma ögesinden oluşur. Bu birim-düşünceler zaman içinde başka fikir ve yapılarla birleşerek ortaya yeni örüntüler çıkarır, yani Lovejoy her felsefe doktrininin "karmaşık ve heterojen bir küme" olduğunu belirtir. Düşünce tarihçilerine de bu kümeyi ayrıştırıp birim-düşünceleri bulmak, tarihsel olarak ortaya çıkışlarını takip edip yeni şekillere bürünmelerini belirlemek kalır.[46] Lovejoy, alanda yayınladığı ilk çalışmalardan biri olan *The Great Chain of Being* [Büyük Varlık Zinciri] kitabında "varlık zinciri" kavramını geç antikiteden alarak 18. yüzyıla kadar getirmektedir. Bu çerçevede varlık zinciri köken olarak Platon ve Aristo'ya uzanır, daha sonra Yeni-Platoncular aracılığıyla Ortaçağ'da dönüşerek dinî metinlerde; metafizik, etik, estetik, astronomi ve biyoloji teorilerinde kullanılır ve son olarak da kavramın 19. yüzyılda edebi metinlerde hayal gücü ve duygu tasvirleri üzerindeki etkisini araştırır. Bununla Lovejoy, kavramın zamansal yolculuğunu, anlam ve kullanım alanlarındaki farklılaşmaları ortaya koyar.[47]

Bu birim-fikir anlayışının sosyolojik ve kültürel yaklaşımlarının dozu arttıkça eleştirilere maruz kalır. Bunların en önemlilerinden biri Quintin Skinner'in eleştirisi olup, bu yaklaşımın düşünceleri "şeyleştirme ya da cisimleştirme" olduğunu söyler. Oysa ona göre aslında düşünce, içinde bulunduğu kültür ve dil ön plana alınarak incelenmelidir.[48] Daha sonra bu da başka eleştirilere yol açsa da Lovejoy'un açtığı yoldan René Wellek, Leo Spitzer, Isaiah Berlin, Michel Foucault, Christopher Hill ve J. G. A. Pocock gibi birçok Avrupa ve Amerikan tarihçisi ve düşünürleri ilerleyecektir.

Düşünce tarihine yöneltilen bu eleştiriler genellikle bu tarz araştırmaların, dar anlamda tarihsel bağlamı fazla kapsamadan yapılması üzerine yoğunlaşmaktaydı. Entelektüel tarih kendisinden önce gelen düşünce tarihlerinden çok daha fazla tarihsel bağlam arayışı içine girer. Düşüncenin sosyo-kültürel bağlantıları üzerine odaklanarak bu yönelimi değiştirmiştir. Dolayısıyla fikirlerin tarihsel şartlara bağlılığı ve Peter Gordon'un savunusunda ilettiği üzere "daha geniş bağlamlardan bakarak -bunlar sosyal hareketler, kurumsal değişiklikler, entelektüel biyografi (bireysel ya da kolektif) ya da daha geniş kültürel veya lengüistik temayüller (şimdi söylem diyoruz)"-

---

[45] A. Lovejoy, *The Great Chain of Being: A Study of the History of an Idea* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1936), 3.
[46] Lovejoy, 3-24.
[47] Lovejoy, Blm. 4-10.
[48] Q. Skinner, "Meaning and Understanding in the History of Ideas," *History and Ideas* 8, 1 (1969): 3–53.

üzerinden çalışılması daha fazla vurgulanmıştır.[49] Entelektüel tarihte felsefi ve felsefi olmayan ayrımı pek yapılmaz. Çünkü Gordon'un vurguladığı gibi, burada fikrin ne olduğu değil hangi tarihsel bağlam içinde olduğu anlaşılmalıdır, farklı türlerin sınırlarının kendisi zaten tarihseldir. Araştırma nesnesi tıpkı önceki düşünce tarihi örneklerindeki gibi bir ana fikir ele alır; Lovejoy'un yaptığı gibi bu fikri izleyerek bunun gösterdiği gelişim ve değişimlere odaklanır veya karşılaştırmalı çalışıldığında farklı bölgelerde veya zaman dilimlerinde benzerlik ve farklılıkları görmeye çalışır. Eski yaklaşımlarda fikirler, Platoncu yaklaşımlarda görüldüğü gibi bağlamlarından ayrı olarak sanki adeta *apriori* bir şekilde var oldukları ve dolayısıyla da her ortamda tanınır bir şekilde aynı oldukları, diğer bir ifadeyle "bağlamlarından farklı bir şekilde önceden var olan ve farklı çevrelerde tekrar kendilerini gösteriyorlarmış gibi" oldukları öngörülür.[50] Ancak yeni entelektüel tarihin ayrıldığı nokta bu tür bir özcülüğü kabul etmemesidir. Yani Gordon'un da vurguladığı gibi fikirler dünyanın yokluğunda tanımlanamazlar; onlar da her şey gibi tarihsel şartlarla ortaya çıkar, değişir ve var olurlar. Bununla birlikte entelektüel tarih, fikir hayatını metafizik kavramlardan ayırmadan, daha disiplinler arası bir yaklaşım sunar. Yani her türlü entelektüel alanın birlikte değerlendirmesini sağlayacak genişlikte bir bakış açısını gerektirir. Daha önceleri farklı alanların içinde kodlanmış olanları birlikte düşünmeye çağırır, böylelikle metafiziksel kavramlar ile siyasi nedensellik kavramları arasındaki ilişkileri görmemizi sağlar. Elbette bu çalışmaların da eski model Platoncu bir yaklaşımı geri getirme ve -her ne kadar bağlamsal çalışıldığı söylense de özcü kalma olasılığı vardır. Başka bir deyişle anlatıda bazen çalışılan düşünceler öyle ön plana geçer ki bağlamdan bağımsız olarak var olur ve sürer gider.

Gordon'un söylediği gibi bir kavram-bağlamlamasından hareketle entelektüel olan, kültür ve sosyal olanla örüntülenir; dilsel, siyasal, sosyal hareketler ve bağlamlar çerçevesinde çalışılır. Burada ön plana çıkan unsurlardan biri de bir fikrin sosyal, kültürel ve siyasi bağlarının çok katmanlı bir araştırma ve bakış açısıyla çözülmesi gerekliliğidir.[51] Aslen kronolojik bir bağlam sunulsa da düşünce tarihinde olduğu gibi, bir düşüncenin ve ilintili geleneğin süreç içinde nasıl devam ettiğine, neleri etkilediğine bakmak yeterli değildir. Lineer bir kronolojik yaklaşımın ötesine geçen bu yapıyı ayakta tutan, varlık/yapısal katmanlarının incelenmesidir. Tarihte fikirler ve anlamlar çoklu varlık ve sebeplerle ortaya çıkarlar. Entelektüel tarih Geertz'in kültür analizi gibi kültürel, toplumsal ve siyasal yapı ile yakından bağlantılı yoğun bir betimleme ve yorumlama gerektirir.[52]

---

49 P. E. Gordon, "What is intellectual history? A frankly partisan introduction to a frequently misunderstood field," 2007, yayınlanmamış bildiri, 2. (https://projects.iq.harvard.edu/files/history/files/what_is_intell_history_pgordon_mar2012.pdf (26 May 2017).

50 Gordon, 2.

51 Bu disiplinler arasılığı düşünce üzerinden değil ama insan genleri ve teknolojiye bakarak yapmaya çalışan iki örnek çalışma için bkz. Cavalli-Sforza, Menozzi ve Piazza, *The History of Geography of Human Genes* (Princeton: Princeton U. Press, 1994) ve J. Diamond, *Guns, Germs and Steel.The Fates of Human Societies* (London: Jonathan Cape, 1997).

52 C. Geertz, "Thick Description: Towards an Interpretive Theory of Culture." *The Interpretation of Cultures: Selected Essays* (New York: Basic Books, 1973), 3-30.

III. Global Entelektüel Tarih

Her ne kadar kavramların kendi özerk devinim ve dinamikleri anlatılar/metinler içinde görülebilse de bunlar her zaman daha geniş bir simgeler ve anlamlar ağının parçasıdır. Yani entelektüel tarih zihniyetler, anlamlar, simgeler kadar maddi durumlarla da ilgilidir ve her birinin ayrı bir katman olarak kendi içinde kavranılması gerekir. Her fikir ve bağlamsal yapı için insanların kolektif anlam haritalarına bakılmalıdır. Bir taraftan düşünceler, toplumdaki bireylerin tikel davranış örnekleri olarak ortaya çıkarken, diğer taraftan toplumun anlamlar ağının bir parçasıdırlar. Her toplum her dönem kavramları yeniden tanımlar ve kendi anlam haritasında bir yere oturtur. Her ne kadar tek bir entelektüel tarih tarifi ve yöntemi sunulamasa da bu son özelliğinden ötürü entelektüel tarihin geleceğinin global tarih yönünde olacağı, global entelektüel tarih çalışmalarında vurgulanır. Bu yönelime örnek olarak Daniel Woolf'un *A Global History of History* [Tarihin Global Tarihi]; Georg Iggers ve Edward Wang'ın *A Global History of Modern Historiography* [Modern Tarih Yazımının Global Tarihi] ve Samuel Moyn ve Andrew Sartori'nin *Global Intellectual History* [Global Entelektüel Tarih] adlı çalışmaları gösterilebilir.[53] Kitap tarihi çalışmaları, kitapların üretimi, dağıtımının izlerini sürerken küresel dolaşıma giren kitaplar ve geleneklerini inceleyerek global entelektüel tarih için paha biçilmez bir örnek sunar.

Alan henüz çok büyük adımlar atamamış olsa da gelişmesine olanak sağlayacak yönelimlerinden biri bize sordurduğu sorulardır. Sartori ve Moyn'un da dediği gibi "nasıl" sorusunu sormadan demokrasi, insan hakları gibi uluslararası kavramlardan bahsediyoruz. Ancak bir araştırmayı ortaya koyarken cevabı çok açıkmış gibi görünse de sormamız gereken sorular var: Fikirler nasıl yayılır? Bu düşünceler zaman, yer, dil ve kültür sınırlarını aşıyor mu? Aşıyorsa nasıl aşıyor? Üzerine düşünmek gerekir. Global uzam/alan hep var mıydı, yeni bir şey midir? Fikirleri bir yerden diğer yere taşıyan en önemli araçlar nelerdir? Bir dilden bir başkasına tercüme veya aynı dil ile bir düşüncenin bir dönemden bir başka döneme geçişini ne kadar mümkün kılabiliriz?

Fikirlerin hareketinin nasıl oluştuğu kadar farklı coğrafyalarda nasıl okunduğu sorusu da geçerlidir. Yani sosyal deneyimler ve fikirler ne derece birbirine bağlıdır? Sosyal yapı farkları düşüncenin gücünü etkiler mi? Mesela "haklar" kavramı ya da "insan" kavramı bir yerden bir yere önemli ölçüde farklılık gösterebilir mi? Düşünceler nereye giderse gitsin hiçbir zaman serbest bir şekilde hareket etmezler, hep bir araç üzerinden ilerlerler ve en azından en iyi ihtimalle ifade buldukları dile bağlıdırlar. Dil, fikir ve kavramların başlıca aracı ve sınırıdır. Dil bir prizma gibi anlamları şekillendirir, renklendirir ve yeni anlamlar yükler. Bu konuda diğer örnek ise Japonya'ya John Stuart Mill'in düşüncelerinin izleyicilerinden William Ellis'in *Outline of Social Economy* [Sosyal Ekonomi Üzerine Bir Taslak] adlı eserinin Felemenkçe çevirisi üzerinden girmiş olmasıdır. Bu fikirle-

[53] Böyle bir yaklaşımla çalışan entelektüel tarihçiler arasında Stefan Berger, Eckhardt Fuchs, Benedikt Stuchtey gibi birçok isimden bahsedilebilir.

rin Japoncaya çevrilmesi dahil kaç anlam katmanından geçmiş olabileceğini sorgulatır.[54]

Fikirler ve iktidar ilişkisi de başka soruları beraberinde getiriyor. Ne ekonomik ne de siyasi anlamda eşit bir dünyada yaşıyoruz ve bunun iletişim ve bilgi akışlarını etkilemediğini düşünmek naiflik olur. Bilgi akışının her yöne aynı şekilde ulaşmadığını düşünürsek, entelektüel iletişim ve dolaşım ağlarının, bu siyasi ve ekonomik merkezlerin "dış çemberinde" yer alan bölgeler üzerinde çalışırken nelere dikkat etmek gerekir? Bazı fikirler çok kabul görürken bazı bölgelerin olmazsa olmaz fikirleri diğer bir coğrafyada kale bile alınmıyor. Elbette global entelektüel tarih, halihazırda bu soruların tümüne bir cevap veremez. Ancak sorular heyecan verici ve mutlaka bir araştırmanın iskeletinde olması gereken temel taşlar gibi duruyorlar.

Bu soruların yanı sıra tarihin algısı ve kavranmasıyla ilgili de biraz daha düşünmekte fayda var. Genelde bizim bir tarih fenomenini kavramamız bir sonucu görmemizle başlıyor. Buradan itibaren araştırmamızı her yöne doğru diyakronik ve eşzamanlı bir şekilde devam ettirmeye çalışıyoruz. Bazen farklı farklı katmanlar ile yoğun tasvir yolunu seçiyoruz, konuyu *regresif* [geriye dönük] bakış gibi farklı metotlarla kavramaya çalışıyoruz ve düşünceleri genel bağlamlarından çıkartarak bir yer ve zamanda donduruyoruz. Gerçek hayatta bir olayın olma aşamasında birçok farklı olgu eş-zamanlı, eş-mekânlarda veya farklı zamanlarda çok-mekânda gerçekleşir. Ancak tarihçi, bu çokluğu farklı kaynaklardan bulunup tekrar oluşturacak, zaman ve mekânı tanımlı yeni bir anlatı aracılığıyla donduracaktır. Ancak bu paralel çok katmanlı/çoklu oluşları bir anlatı içinde dondurduğunda bir dönüşüm başlayacak ve her tespit edilmiş oluş birbirinin öncül ve artçılarıymış gibi bir dizilime girecektir.[55] Bunun sonucu olarak çoğunlukla tüm farklı katmanların ve paralel zamanların bir kronolojide düz çizgisel bir gelişim içinde anlatılması, tarih metnini tek düze ve tek merkezli bir anlatıya dönüşmesi tehlikesiyle karşı karşıya bırakır. Hatta bu bazı özcü ve köktenci arayışlara sebep verebilirken çoğu zaman da önce olanlara bir değer atfedilmesine neden olur.

Sözlü anlatılarda olduğu gibi, tarih yazımının sorunlarından biri bu çok katmanlı, paralel ve çok mekânlı olguları tüm karmaşıklığı ile bir anlatının içine yerleştirebilmektir. Önemsenmesi gereken nokta farklı coğrafyalardaki benzer fikirleri öncül ve artçı dizilimler çerçevesinde göstermeden -tabii ki neden sonuç ilişkileri kurmadan- paralel unsurlar olarak kompartımanların içine tecrit etmeden yansıtabilmektir. Nitekim tarih, kökler hakkında başlangıç noktası vererek açıklama yapamaz çünkü bu hem yorum bilimsel açıdan yanlıştır hem de gerekçeler öne sürdüğünde bilgiden çok yargıyı barındırır. İmkan olarak tarihçilerin

[54] T. M. Suzuki, *A History of Japanese Economic Thought* (London: Routledge, 1989), 42-3.
[55] Bkz. Paul Ricoeur, *Time and Narrative*, cilt 1 ve 2 (Chicago: University of Chicago Press, 1984) ve Sengün M, Acak, "Paul Ricoeur'ün Anlatı ve Tarih Görüşü Bağlamında Arthur C. Danto'nun Anlatı Cümlelerinin Değerlendirilmesi," *Araştırma Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Felsefe Bölümü Dergisi* 19, 1-20. Ricoeur'ün bu fikrine dikkatimi çeken Selami Varlık'a teşekkür ederim.

tüm olguları toparlamaları zaten mümkün değildir. Bu bazen çok az kaynak olmasından bazen de sınırların kapsanabileceğinden çok daha fazla olmasından kaynaklanır. Bunların arasından önemlilerini seçme, yani tarihi olguları bulma, tarihçi becerisiyle gerçekleşir.[56] Ancak buradaki büyük engellerden biri ulus-devlet, endüstrileşme ve büyük savaşlar sonrası ortaya çıkan sınırlılıklardan kendimizi soyutlayamamamızdır. Bu sınırlılıklar tarih yazımının baş edilmesi gereken sorunlarından biri olagelmiştir.

İnsanların çok uzun süre "yerel" yaşadığı, yerel hafızalar geliştirdiği ve tarihlerini hikayelendirip mitleştirdikleri bir dünyada yaşıyoruz. Tabiatın ve arazinin tarih anlayışının bir parçası olduğu, "asıl" tarihinin ne olduğu bilinmese de bir kayanın veya bir antik kalıntının her ne kadar milli hafızanın onayından geçmemiş olsa da yerel hafızada yer etmesinden bahsediyoruz.[57] Sonuçta global tarihin yerel tarihçiliği desteklemesi gerekmektedir. Bu tür yerel hafızalara yer vermeyen genel/kapsayıcı tarih perspektiflerini kıracak bir küresel yaklaşıma ihtiyaç vardır. Bu ilk bakışta çelişkili görünüyorsa da ikisinin de genel değişimci bir tavırla birbirine ihtiyaç duyduklarını da akıldan çıkarmamak gerekir. Farklı şekilde ifade edecek olursak bu, "yerel tarihleri global haritada yerleştirmek" olarak düşünülebilir.

Eğer bildiklerimizi geri sarıp yeni bir öğrenme sürecine girebilsek daha iyi tarihçiler olabiliriz. Medeniyet, her ne kadar biz onu bir zaman dilimindeki durum olarak tarif etsek de, Toynbee'nin de dediği gibi, aslında bir harekettir ve bu hareketin yönü ve dokusu belli sınırlar içine hapsedilemez.[58] Global yaklaşımı mekân ve zamanda ortaya çıkan oluşların/olguların ve bunların birbirleriyle sayısız iletişim ağlarının araştırma bağlamı olarak düşünebilirsek tarih tek odaklı olmaktan çıkacak, çoklu sistemlerin birbirini beslediği bir bütün olarak anlaşılmaya başlanacaktır. "Tarihi nasıl anlıyoruz ve yazıyoruz?" üzerine daha önce söylenmiş olanları tekrar etmektense burada sosyal psikolojinin ortaya koyduğu çalışmalardan yararlanarak global entelektüel tarih için yararlı bir metot düşünülebilir mi? Sosyal psikolojinin bir süredir coğrafyalar arası zaman ve algı farklılıklarına dikkat çektiği çalışmalardan tarihçiler olarak nasıl yararlanabiliriz? Bu soruya resim ve çizimlerde kullanılan perspektif kavramıyla yanıt verebiliriz. Perspektif bir sanat tekniğidir, bu teknik sayesinde resimde üç boyutlu bir görüntü sanısı yaratılır, yani resimde derinliği olan bir mekân hissi verir. Geleneksel minyatür veya duvar resimlerinde görmediğimiz bu teknik yakınlık ve uzaklık hissi yaratır. Ön plandaki nesneler büyük ve detaylıdır ve geriye doğru gittikçe nesneler küçülür, detaysızlaşır hatta bulanıklaşır. Bunu tarih anlatılarındaki eş zamanlı eylemlerin bir kronolojik sıraya oturmasının mekâna aktarılması olarak anlayabiliriz. Ancak geleneksel çizim tekniklerinde -bu gerek freskler ve minyatürler gerekse geleneksel Çin resmi olsun- detay tüm resme yayılır. Bir odak

[56] E.H. Carr, *What is History?* (London: Penguin 1976), 12-13.

[57] J. Healey, "Why Local History Matters," Lecture delivered at the Oxford University Department for Continuing Education, www.academia.com (14 Kasım 2012).

[58] A. Toynbee, "Introduction: The Geneses of Civilizations," *A Study of History*, Cilt 1 (Oxford: Oxford University Press, 1951).

noktası vardır, diğerlerine göre daha büyük olan ve merkezde duran (her zaman değil) ve bu genellikle hiyerarşik bir yapıyı anlatır. Ancak bu çizimler arkada, kenarda olanların veya odak noktasında olmayanların detaylarını çoğunlukla korur.

Burada altının çizilmesi gereken yer aynı sahnenin farklı iki şekilde resmedilebileceğidir. Bu yaklaşım farklılığını düşünerek Richard E. Nisbett gibi sosyal psikologların yaptıkları çalışmalara göz atmak gerekir. Bu çalışmalar farklı coğrafyalarda kültürlenmiş insanların algı yönelimleri üzerinde çalışarak daha derinlemesine bir analiz ortaya koyuyor. Genel olarak Batı tarzı kültür ve eğitimden gelenler ile Doğu Asya kültürlerinden gelmiş olan iki grup ile yapılan algı ve yorumlama çalışmasında bunların arasında önemli ölçüde yaklaşım farklılıkları saptıyor. Hemen akla 18. ve 19. yüzyılda insanlar arasındaki farklılıkları coğrafya ve iklim ile açıklayan ırkçı bir sömürgeciliğin düşünce yapısı gelmesin. Masuda ve Nisbett hiyerarşik bir farklılık ortaya koymadan holistik (bütünsel) ve analitik dedikleri iki yaklaşım tanımlar.[59] Buna göre analitik yaklaşımda bulunan grup kısa bir süre baktıkları resmi hafızalarından tekrar anlatmaları istendiğinde gördüklerini bir odak nesne üzerinden anlama ve ilişkilendirme kurarken, holistik yaklaşımda bulunan grup çevresel faktörleri ön plana alarak bir nedensellik kurarlar. Yani birinci algıda özne, birey veya odak çalışma nesnesi üzerinden analitik bir kurgu içinde yer alırken diğer yaklaşımda birey veya özne, çevre ile ilişkileri üzerinden bir anlam kazanır. Bu sosyal psikoloji açısından Avrupa ve Batı kültürlenmelerindeki bireyselciliği kurarken, Asya'da bireyin daha toplumsal ve cemaat odaklı varlığını ortaya koyar ve onun deneyimini toplumsal çerçeve içinden açıklamasına neden olur.

Tarih yazımına geri dönersek 19. yüzyıldan beri yaygın olarak kullanılan tarihsel yöntem analitik bir yapıdadır. Araştırmanın doğası itibariyle bir konu veya alana odaklanmak kaçınılmaz olsa da salt analitik yaklaşımlar yukarıda bahsedilen tek odaklılık, düz-çizgisellik ve özcülük gibi tehlikelere sebep olabiliyor. Yukarıda bahsedilen düşünce coğrafyalarında ortaya çıkan farklı holistik yaklaşımlar, her tarih alanında olacağı gibi özellikle global entelektüel tarih alanına verimli bir şekilde taşınabilir. Entelektüel tarih, böyle bir holistik çalışma yöntemi ile konuları ele aldığında akışkan ve sınırları belirsiz bir ağlar bütünü içinde varolur ve odağın dışındaki çevrenin perspektif resimlerinde olduğu gibi flulaşmadığı bir resim sunar. Vurgulanması gereken nokta, global çalışmaların yeni metodolojik yaklaşımlar ve farklı yapılandırılmış anlatılarla ancak global bir tarihe dönüşebilecek olduğudur. Tarihsel odağı ve ele aldığımız problemi, detaylarını kaybetmeden ve onu çevreleyen unsurlarla aynı düzeyde sunabilmek gerekir. Bu karmaşık bir yapıdır ve holistik bir algı ile kanıtların peşinde koşarken arka

[59] T. Masuda, ve R. E. Nisbett, "Attending Holistically vs Analytically." *Journal of Personality and Social Psychology* 81 (2001), 922-934 ve R. E. Nisbett, *The Geography of Thought* (New York: Free Press, 2003).

plan ağları ile ilişkilerden başlayarak odak noktasını netleştirmenin, çoklu sebeplere, çoklu zamanlılığa ve sınıraşırılığa bakmanın gerekliliği artık aşikârdır.[60]

Sonuç olarak David Armitage'ın da dediği gibi modern disiplinlerde çalışmalar milli sınırlar içinde kalmıştır. Buna bir de lineer bir kronolojik anlayış eklendiğinde tabi çalışmaları sonuç olarak çoğunlukla köktenci ve özcü analizlere itilir. Yani derinliği olmayan, farklı coğrafyalarda ortaya çıkan ve dünyaya yayılan fikirlerin farklı anlar ve yerlerde hangi olasılıkları açtığı ve nelere imkan verdiğini görmeyen bir resim sunar. Çalışma sınırlarımız bazen çalışabildiğimiz arşivle bazen de konunun kapsamı ile ortaya çıkar. Sınırlar çoğunlukla modern milli sınırlar olsa da kültürel sınırlar da zaman zaman kendini gösterebilir. Ancak Armitage'ın vurguladığı gibi entelektüel veya fikirlerin tarihi pratikte zaten oldukça uluslarüstü bir şekilde kurulmuştur. Ancak bunu kavrayabilmek için bizim ulusal zihinlerimizi tekrar yapılandırmamız gerekir.[61]

IV. Sonuç Yerine Bir Giriş

Tarih boyunca imparatorluklar, ticaret ya da kolonyalizm izolasyonlarını ve dengelerini değiştirebiliyor, kültürler arası aktarma ve etkileşimleri kolaylaştırabiliyordu. Bazen fetih veya istila gibi olumsuz olarak kodladığımız hareketler, fikirlerin dolaşımını, el değiştirmesini kolaylaştırıyor ve içerik kaymalarına neden olabiliyordu. Bu fikir ve pratikler hiçbir zaman tek yönlü olmazdı. Mesela Hindistan'ın koloni olmasıyla burada Batı etkileri görülse de Hindistan'ın düşünsel ve kültürel yapısı da Avrupa'da farklı etkiler göstermiştir. Bizim sınırlarla bezenmiş modern düşünce yapımız, sınırların belirsizleştiği ortamları anlamakta zorlanmaktadır, mesela imparatorlukların içindeki hareketlilikleri anlamak bile algımızı zorlayabiliyor.

Teknoloji her ne kadar kolaylık sunsa da ana sorunlardan biri bulduğumuz kaynakları okuyabilme kapasitemizdedir. Bu bulduklarımızı tarihsel olarak yerinde ve önemlerini ayrıntılı bir şekilde okumamızı sağlayacak olan şey teknoloji değil "ettenkemikten-siyasi-insan" malzemesinden olan tarihçilerdir. Yani ne yazık ki teknolojinin bir sihirli değneği yok. Bu yüzden tarih her ne kadar globalleşse de yerel tarihçiliğe, mikro analize ve derin yoruma hep ihtiyaç vardır. Bir taraftan bölgeler arası bağları yok saymak yerel tarihi fakirleştirerek bütüncül resmi görmemize engel olur. Diğer taraftan ise yerelden uzaklaşırsak tarihsel, kültürel ve siyasi bağlamdan yabancılaşarak anlamsız genellemeler yapmaya yöneliriz.[62] Bunları bir çelişki değil tutarlı bir yöntem olarak kullanmaya yönelmek yararlıdır. Carlo Ginzburg, küreselleşme ve yerelleşme üzerine bir konferans için hazırlanırken aklına gelen örnek dikkat çekicidir. Erich Auerbach'ın İkinci Dünya Savaşı'ndan kaçarak İstanbul'a gelmesinden sonra yazdığı *Mimesis* adlı çalışmasındaki bir cümleye dikkat çeker Ginzburg: "Çekişmelerin gerisinde ve çekişmeler yüzünden dünyada bir ekonomik ve kültürel

---

[60] R. Levine, *Zamanın Coğrafyası: Kültürlerin Zaman Algısı Üzerine* (İstanbul: Maya Kitap, 2013), 28-50; 79-134.

[61] D. Armitage, "International Turn," 214-15.

[62] L. Putnam, "The Transnational and the Text-Searchable: Digitized Sources and the Shadows They Cast," *The American Historical Review* 121 (2016): 377, 377-402.

dengelenme süreci yaşanmakta. İnsanoğlunun yeryüzündeki eşitlikçi/adil bir yaşama kavuşmasına daha çok var, ama hedef görünmeye başladı."[63]

Bu eşitlenme süreci hâlâ sürüyor. Ama yeni argümanlara baktığımızda hem global entelektüel tarih hem de global tarih daha önce uluslararası arenada boy göstermeyen bölgeleri dünya tarihine dahil etme çabalarıyla Batı merkezli tarih yazımına karşı bir tutum geliştirmeye çalışıyor. Yeni bir alanın odak noktası olarak hiyerarşik olmayan bir tarih yazma isteği, her tarihçinin ortaklaşabileceği bir amaç olacağı aşikârdır. Ancak bunu alışılageldik metotlar ve araştırma algıları ile çözme olasılığı düşüktür. Bu sebeple farklı topoğrafya çalışmalarına, kavram ve olguların birbirleri ile ilişkilerini bütüncül görebileceğimiz bir bakış açısına ihtiyaç duyuyoruz. Mevcut analitik ve tarihsel bağlanırlığa bakan yaklaşımlara bir de holistik araştırma planları eklenerek farklı sonuçlara erişilebilir. Sonuç olarak, tam da bu sebeple küresel ağlar ile yerel konjonktürün bütünlüğünü görebilmek için işbirliğine ve daha fazla iletişime ihtiyacımız var. Global tarih her zaman büyük çıkarımlarda, genellemelerde bulunan makro anlatılar değildir. Global perspektifi koruyan yerel tarihler yazmaktır asıl ön plana çıkması gereken. Global ve yerel tarihçiler birbirlerine kullandıkları dil, kaynaklar ve çalıştıkları konular üzerinden yoğun bağlarla düğümlüdürler. Araştırmalar başka araştırmalara filizler verip uçlanarak kenetlenirse global tarih mümkün olacaktır.

Kaynakça

A. L. French, "Make '10' Louder; or, The Amplification of Scholarly Communication." Amandafrench.net (30 Dec. 2009).

Abulafia, D. *The Great Sea, A Human History of the Mediterranean*. Oxford: Oxford Uni. Press, 2011.

Abu-Lughod, Janet. *Before European Hegemony: The World System 1250-1350*. Oxford: Oxford University Press, 1989.

Acak, Sengün M. "Paul Ricoeur'ün Anlatı ve Tarih Görüşü Bağlamında Arthur C. Danto'nun "Anlatı Cümlelerinin Değerlendirilmesi." *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Felsefe Bölümü Dergisi* 19: 1-20.

Aksan, V. H. ve D. Goffman (der.). *Erken Modern Osmanlılar İmparatoluğun Yeniden Yazımı*. çev. Onur Güneş. İstanbul: Ayas, Timaş, 2011.

Armitage, David. "The International Turn in Intellectual History." Darrin M. McMahon ve Samuel Moyn, der. *Rethinking Modern European Intellectual History*. Oxford: Oxford University Press, 2013. 213-41.

Bektaş Öztaşkın, Ö. ve İ. Üngör. "Sosyal Bilgiler Ders Kitaplarında Eski Çağ Tarihi Konusu ve Bilincinin Bilimsel İçerik Bakımından Değerlendirilmesi." *e-Uluslararası Eğitim Araştırmaları Dergisi* 4, 3 (2013): 1-26.

Bentley, J. "Myths, Wagers, and Some Moral Implications of World History." *Journal of World History* 16 (2005): 51-82.

Braudel, F. *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*. Vol. 1. New York: Perennial Library, 1972.

[63] C. Ginzburg, "Küreselleşme Yerel Bir Yaklaşım: Coğrafya, Köleler ve İncil," *Tarih yazımında Yeni Yaklaşımlar: Küreselleşme ve Yerelleşme* (İstanbul: Tarih Vakfı, 2000), 17.

Cavalli-Sforza, Menozzi ve Piazza. *The History of Geography of Human Genes*. Princeton: Princeton U. Press, 1994.

Carr, E.H. *What is History?* London: Penguin 1976.

Çaykent, Özlem ve Luca Zavagno (der.). *Islands of the Eastern Mediterranean: A History of Cross-Cultural Encounters*. London: I.B. Tauris, 2014.

Çaykent, Özlem ve Luca Zavagno. *People and Goods on the Move. Merchants, Networks and Communication Routes in the Medieval and Early-Modern Mediterranean*. Salerno: MKCH Books Series, 2016.

Cheng, E. Ka-May. *Historiography, An Introduction*. London, New York: Continium, 2012.

Conrad, S. *What is Global History?* Princeton: Princeton University Press, 2016.

Diamond, J. *Guns, Germs and Steel. The Fates of Human Societies*. London: Jonathan Cape, 1997.

Dirlik, Arif. "Confounding Metaphors, Inventions of the World: What is World History for? B. Stuchtey ve E. Fuchs. *Writing World History*. Oxford: Oxford Uni. Press, 2003. 91-133.

Emiroğlu, Kudret, Oktay Özel, Eyüp Özveren ve Süha Ünsal, *Akdeniz Dünyası: Düşünce, Tarih, Görünüm*. İstanbul: İletişim, 2006.

Fishkin, S. F. "Crossroads of Cultures: The Transnational Turn in American Studies-Presidential Address to the American Studies Association, November 12, 2004." *American Quarterly* 57, 1 (2005): 17-57. *Project MUSE*. Web. 21 May. 2016. <https://muse.jhu.edu/>.

Geertz, C. *The Interpretation of Cultures: Selected Essays*. New York: Basic Books, 1973.

Ginzburg, C. "Küreselleşme Yerel Bir Yaklaşım: Coğrafya, Köleler ve İncil." *Tarih Yazımında Yeni Yaklaşımlar: Küreselleşme ve Yerelleşme*. İstanbul: Tarih Vakfı, 2000. 17-39.

Gordon, P. E. "What is intellectual history? A frankly partisan introduction to a frequently misunderstood field." 2007.

(https://projects.iq.harvard.edu/files/history/files/what_is_intell_history_pgordon_mar2012.pdf, (26 May 2017).

Grafton, A. "The history of ideas: Precept and practice, 1950-2000 and beyond." *Journal of the History of Ideas* 67, 1 (2006): 1-32.

Healey, J. "Why Local History Matters," Lecture delivered at the Oxford University Department for Continuing Education. www.academia.com (14 Kasım 2012).

Hess, Andrew C. *The Forgotten Frontier, A History of the Sixteenth-Century Ibero-African Frontier*. Chicago: Uni. of Chicago Pres, 1978.

Hodgson, *İslam'ın Serüveni*. İstanbul: İz, 2000.

Hodgson, M. G. S. *The Venture of Islam: Conscience and History in a World Civilization,* 3 cilt. Chicago: University of Chicago, 1974.

Hodgson, M G. S. *Dünya Tarihini Yeniden Düşünmek*. İstanbul: Yöneliş Yayınevi, 2003.

Hodgson, M. G. S. *Rethinking World History*. Cambridge: Cambridge U. Press, 1993.

Horden, P. ve N. Purcell. *The Corrupting Sea, A Study of Mediterranean History*. Oxford: Wiley-Blackwell, 2000.

Huntington, S. *Medeniyetler Çatışması ve Dünya Düzeninin Yeniden Kurulması*. çev. Cem Soydemir/Mehmet Turhan. İstanbul: Okyanus, 2004.

Jameson, Fredric. "Conclusion: The Dialectic of Utopia and Ideology." *The Political Unconscious: Narrative as a Socially Symbolic Act*. London: Routledge, 1989.

Kelley, D. R., J. Levine, A. Megill, J. B. Schneewind, ve U. J. Schneider. "Intellectual History in a Global Age." *Journal of the History of Ideas* 66 (2005): 143-200.

Keskin, Y. "Türkiye'de 1970'li Yıllardan Günümüze Kadar Yayınlanmış İlkokul, Ortaokul ve İlköğretim Okulu Programlarında Yer Alan Tarih Dersi Konularının Dönemlere Göre İncelenmesi." *International Online Journal of Educational Sciences* 4, 2 (2012).

Kirschenbaum, M. "What is Digital Humanities and What's It Doing in English Departments?" Debates in the Digital Humanities. Matthew K. Gold (der). University of Minnesota Press, 2012. 3-11.

Knudsen, J. B. "Friedrich Meinecke." Hartmut Lehmann and James Van Horn Melton (der.), *Paths of Continuity: Central European HistoriographyFrom the 1930s to the 1950s*. London: Cambridge University Press,1994.

Lang, M. "Globalization and Global History in Toynbee." *Journal of World History* 22, 4 (2011): 747-783.

Levine, R. *Zamanın Coğrafyası: Kültürlerin Zaman Algısı Üzerine*. İstanbul: Maya Kitap, 2013.

Lewis, B. *Müslümanların Avrupa'yı Keşfi*. çev. İhsan Durdu. İstanbul: Ayışığı Yayınları, 2001.

Lewis, M. ve K. Wigen. *The Myth of Continents: A Critique of Metgeography*. Berkeley and Los Angeles: Uni of California Press, 1997.

Lovejoy, A. *The Great Chain of Being: A Study of the History of an Idea*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1936.

Masuda, T. ve R. E. Nisbett, "Attending Holistically vs Analytically." *Journal of Personality and Social Psychology* 81 (2001), 922-934.

McIntire, C. T. ve M. Perry (der). *Toynbee Reappraisals*. Toronto: Toronto U. Press, 1989.

McNeill, W. *A World History*. Oxford: Oxford Uni. Press, 1999.

Moyn, Samuel ve Andrew Sartori (ed). *Global Intellectual History Beyond Hegel and Marx. Global Intellectual History*. New York: Columbia University, 2013.

Nisbett, R. E. *The Geography of Thought*. New York: Free Press, 2003.

Olstein, Diego. *Thinking History Globally*. London: Palgrave Macmillan, 2014.

P. Svensson, "Humanities Computing as Digital Humanities," *Digital Humanities Quarterly* 3, 3 (2009): sayfa yok. (2 Ağu. 2010).

Putnam, L. "The Transnational and the Text-Searchable: Digitized Sources and the Shadows They Cast." *The American Historical Review* 121 (2016): 377-402.

Ricoeur, Paul. *Time and Narrative*. Cilt 1 ve 2. Chicago: University of Chicago Press, 1984.

Sachsenmaier, Dominic. *Global Perspectives on Global History: Theories and Approaches in a Connected World*. New York: Cambridge University Press, 2011.

Schaffer, S. L. Roberts, K. Raj, ve J. Delbourgo (der.), *The Brokered World: Go-Betweens and Global Intelligence, 1780-1820*. Sagamore Beach: Science History Publications, 2009.

Schreibman, S. R. Siemens, ve J. Unsworth (der.), *A Companion to Digital Humanities*. Oxford: Blackwell Publishing, 2004.

Skinner, Q. "Meaning and Understanding in the History of Ideas." *History and Ideas* 8, 1 (1969): 3–53.

Subrahmanyam, Sanjay. "Global Intellectual History Beyond Hegel and Marx." *History and Theory* 54 (Şubat 2015): 126-137.

Suzuki, T. M. *A History of Japanese Economic Thought*. London: Routledge, 1989.

Tabak, Faruk. *Solan Akdeniz, 1550-1870: Coğrafi-Tarihsel bir Yaklaşım*. İstanbul: YKY, 2009.

Taşkın, A. "Türk Tarih Tezi Döneminden Yapılandırmacı Yaklaşıma: İlkokul 4. Sınıf Tarih/Sosyal Bilgiler Ders Kitaplarında Antikite Anadolu Uygarlıkları," *Uşak Üniversitesi Eğitim Araştırmaları Dergisi* 3, 1 (2017): 51-74.

Terras, M. J., Nyhan ve E. Vanhoutte (der.). *Defining Digital Humanities: A Reader*. London: Ashgate, 2013.

Tortarolo, Edoardo. *Tarih yazımında Yeni Yaklaşımlar: Küreselleşme ve Yerelleşme.* İstanbul: Tarih Vakfı, 2000.

Toynbee, A. *A Study of History*, Vol. 1. Oxford: Oxford University Press, 1951.

Vatin, N. *L'Ordre De Saint-Jean-De Jerusalem, L'Empire Ottoman et la Méditerrannée Orientale Entre Les Deux Siéges De Rhodes (1480-1522).* Paris: Peeters, 1994.

Öz: Bu yazının amacı tarihi basmakalıp tek merkezlilikle doğal olmayan sınırlar ve özcülüğe hapsetmeye çalışan anlayışların tersine ince ayrımların ve farklı seslerin sonsuz açılımlarında sorulara cevap arayan bir entelektüel tarihi kavramanın imkanları üzerine düşünmektir. Bu çerçevede bölgeler arası farklar, benzerlikler ve bağları ortaya çıkartmaya çalışan global tarih tartışmalarının gelişimine kısaca bakılacaktır. Buradan entelektüel tarihin ne olduğuna ve bu alanın son dönemde global çalışmalara açılması irdelenecektir. Global entelektüel tarihe nihai bir metot önerisi getirmese de sosyal bilimlerdeki bazı yaklaşımları irdeleyerek çok merkezli ve çoksesli bir tarih anlayışını kolaylaştıracak bazı yaklaşımlara bakılacaktır.

Anahtar sözcükler: Entelektüel tarih, global tarih, tarih yazımı, tarihsel bağlanırlık, çok sesli ve çok merkezli tarihler

From Global History to Global Intellectual History: On Their Development and Prospects

Abstract: The motivation of this essay is to contemplate on the subtle distinctions in the conception of history, especially intellectual history, in contrast to a history of stereotypical, single-centered and essentialist interpretations. Within this framework it will briefly look at the development of global history debates that attempt to uncover differences, similarities and ties between regions. The second topic of the article will be the rise of intellectual history and how this field was opened to global perspectives. Although it will not make a final methodological suggestion some perspectives in social sciences will be pointed out that might facilitate a clearer understanding of multifocal and multivocal history.

Keywords: Intellectual history, global history, historiography, historical connectivity, multivocal and multifocal histories

1929 Tahtakale Yangını ve Sonrası

Dosya:

Felaket

Size sunduğumuz bu felaket dosyasının fikrinin ortaya çıkışının tarihi, Elif ile beraber 2015-2017 arasında Ankara Üniversitesi Kent, Çevre ve Yerel Yönetim Politikaları anabilim dalı dersleri kapsamında verdiğimiz Çevre ve Çevrecilik Tarihi dersine kadar gidiyor. Dersin içeriğinin hazırlanması aşamasında oluşturduğumuz ve dersi alan öğrencilerin ihtiyaçlarına göre yeniden düzenlediğimiz ders akış planlarında bu dosya vesilesiyle de göze çarpan mesele çevre tarihinin de sanki merkezinde duran bir mesele, felaketler oldu. Çevre tarihinin herhalde artık zikredilmeden geçilmeyecek isimlerinden, Rachel Carson'ın *Sessiz Bahar*'da anlattığı felaketin kendisi olan sessizlik, bir katledilme mekânı olarak tam da çevre tarihine duyulan ihtiyacın merkezinde duruyor.

Diğer yandan, Özlem Sert'in bu dosyada gösterdiği gibi, felaketlerin tarihi antik çağlara da uzanıyor. Bu açıdan felaketlerin içinde yaşadığımız dünyanın bildiğimiz ve bilmediğimiz tarihsel ritimleri açısından da kuruculuğunu yadsımak pek mümkün değil. Bu çift yönlü ilişki sebebiyle de kendine has mekân, zaman ve toplum yaratan olgusal bir durum olarak betimlenebilir felaket. Arpacı, Şendeniz ve Tek'in yazıları, felaketin tam da bu üç şeyin farklı dillerle nasıl kurulduğunu gösteriyorlar. Arpacı ve Tek, depremin bir anlamda jeolojik olmanın yanı sıra toplumsal ve siyasal bir aktör olarak yerel ve resmî tarihi şekillendirmedeki etkisine bakarken Şendeniz, biraz daha farklı olarak, selin Karadeniz coğrafyasındaki normalliğine dikkat çekerek basında nasıl felaketleştirildiğini, Küçükceran'ın makalesi ise devletin işin için girişi ile selin felaketsel bir şeye dönüştüğünü anlatmaktadır. Selin bir aktör olarak (başa gelen kontrol dışı bir şey olmasından ziyade) toplumsallıkları kuruşu, sellerin sıklıkla görüldüğü İskoçya ve Kuzey İngiltere coğrafyasında yerel bilgiyi yerel yönetimlerde yer bulabilecek hale getirmenin de yollarından birisi olarak görülüyor son yıllarda.[1] Şendeniz'in makalesi bu uluslararası yazın açısından da değerlendirildiğinde belki de Türkiye'deki ilk örneklerinden.

Öte yandan, felaketlerin aktörleşmeleri Sert'in deyimiyle "sekülerleşmemiş" bir bilme biçiminin de yollarını aralayabilir. Elif, dosya yazılarını da daha ayrıntılı olarak değerlendirdiği ve afetlerle gelecekteki global bir felaketi ilişkilendirdiği yazısında önce Arpacı, Ceylan ve Tek'in makalelerinde felaketle cemiyet oluşumu arasındaki ilişkileri ön plana çıkarıyor, sonra insan merkezli felaket söylemlerinin insansız nasıl kurulabileceği üstüne kafa yoruyor. Onun yapay zeka ve

[1] Bu tür çalışmalar için bakınız S. N. Lane et al., "Doing Flood Risk Science Differently: An Experiment in Radical Scientific Method, " *Transactions of the Institute of British Geographers* 36, no. 1 (2010). Andrew Donaldson et al., "Overflowing with Issues: Following the Political Trajectories of Flooding, " *Environment and Planning C: Government and Policy* 31, no. 4 (2013).

felaket bağlantısını insansızlaşma olarak okuyuşu, bahsettiğimiz sekülerleşme macerasının bir anlatısı aynı zamanda.

Felaketlerin aktörleşmesinin en dip örneklerini çevre tarihinin kozmoloji odaklı biçimlerinde görmek mümkün. Mesela Vayda ve Rappaport (1968)'un eserleri sayılabilir. 90'lardaki temsilcilerinden ve güncel temsilcilerinden Suzuki ve Knutsdon (2006)'a baktığımızda, felaketlerin bir anlamda doğal ritimlerin dengeleyici bir parçası olduklarını görürüz.[2] Denge teorileri, bilimsel düşünme içerisinde yerini kaos teorisi ve Quantum fiziğine bıraksa da, *Wisdom of the Elders* kitabında inatla yerel ve yerli bilgi ile bilimsel bilgi arasında gidip gelerek, dünya alemin işleyişini açıklamaya gayret ederler. Aslında, kitaptaki türlü yerli hikâyesi hem doğanın yasaları hem de cemiyetin kurulması açısından, doğa ile toplumun birbirlerinden ayrılmaz eksenlerde karşılıklı ve dengede dönüşlerini anlatır. Mesela Şahmeran'ın Malezya yerlileri dilindeki hikâyesine bakmak aydınlatıcı olabilir: Yerli dilindeki *Taloden Asal* (yani bizdeki Şahmeran) insanlar insanlıklarını bir iktidar olarak inşa ettiklerinde felaket getiren bir yılan. *Chewong* kabilesinde eve sincap getirip, kendi bebekleri yerine koyan genç bir çift, işte bu yılan tarafından cezalandırılıyor. Bir ceza olarak felaketin doğa ile insan arasındaki sınırları inşa edişi ama cezanın da kati bir son değil, bir tarihsel başlangıç ve süreklilik olarak görülmesi doğal denge fikrinin bileşenlerinden. Bu tür anlatılar, insan merkezli ve batılı bilimsel epistemolojiyi, mütevazı olabilmeyi tanıştırarak bir alemi paylaşan insan ötesi varlıklar doğası inşa etmeyi amaçlar gibidir. Bu bize, biraz da feministlerin stratejik indirgemeciliğini hatırlatıyor aslında: yerli ve batılı epistemolojinin veya insanlarla insan olmayanların birlikteliği zaman zaman kozmoloji ve hikâyeler düzeyinde indirgemeci bir denge fikrini yaratırken, çevresinde yeni cemiyetler, hareketler veya ritimler de kurabilir belki.

Kozmolojinin sekülerleşmesinde parmağı olan en önemli aktörler sanayileşme ve sermayenin küresel olarak dolaşıma girişinin tarihi de kapitalizmin felaketlere sebep olan çevre tarihinin önemli temaları olagelmiştir. Başta bahsettiğimiz cansızlığın, ölümün sessizliği ile beraber köleleştirmenin, türlü azabın ve sömürünün tarihidir bu aynı zamanda. Sayımızda yer alan, Küçükceran'ın makalesi, Küçük Buzul Çağı'nın getirdiği felaketlerin etkilerini Bursa ve Mihaliç çevresinde yaşayan nüfusun tarım uygulamaları ve bilgisi içinden inceleyerek alana yeni katkılar sunmakta. Kendisinin de belirttiği gibi, bu çağın getirdiği toplumsal ve ekolojik dönüşümlerin sonuçları ekonomik olduğu kadar siyasi de olmuştur. Küçük Buzul Çağı'nı Anadolu ve Balkanlar coğrafyasında ele alan çalışmalar oldukça sınırlıdır. Bu çalışmalar arasında bizim de Çevre ve Çevrecilik Tarihi dersinde öğrencilerimizle beraber okuduğumuz Faruk Tabak, Sam White ve Alan Mikhail gibi isimler yer alır. Bu kısıtlı sayıdaki çalışma düşünüldüğünde Küçükceran'ın çalışmaları literatüre önemli katkılar sunmakta.

Chakrabarty (2009), iklim değişikliği ve iklim krizini kapitalizmin felaketi söylemi olarak ele alan, iklim krizini sadece insan merkezli değil, türler arası

[2] Suzuki, David, and Peter Knudtson, eds. *Wisdom of Elders*. Vancouver: Greystone Books, 2006; Vayda & Rappaport. "Ecology, Cultural and Non-Cultural." In *Introduction to Cultural Anthropology*, edited by James Clifton, 492-592. Boston: Houghton Mifflin, 1968.

temasın olduğu ama türlerin hâlâ kendi biricikliklerini ve daha önemlisi kendi bildikleri ve gerçekleştirmek isteyebilecekleri özgür yaşamlarını koruyabildikleri geleceği inşa eden bir tarihe sahip olarak yazılabileceğini söyler. Burada hayvanların ve bitkilerin dayanılmaz sessizlikleri ile karşılaşırız.[3] Chakrabarty (2009)'nin önerdiği bağlama paralel olarak da düşünebileceğimiz Cem Doğan'ın yazısı farelerin 19. yüzyıl Galata'sında kentin hijyenini tehdit eden hayvanlar olarak ayrıştırılmasını bir ötekileştirme tarihi içerisinde anlatır. Aşağıdan bir düşünme biçimini hayvanlarla kurgulamaya çalışan Emre Koyuncu'nun yazısı da bu tür olanaklılıkların peşinden gidiyor denebilir. Torino atı ve "sahipleri" arasındaki ilişki kimin efendi, kimin köle, kimin bakıcı, kimin bakılan, kimin otorite, kimin tabi olduğunu bulanıklaştırırken endüstriyel gelişmenin, henüz günümüz koşullarına bile ulaşmadan neden olduğu hayvanlardan ve doğadan uzaklaşmanın ve yabancılaşmanın aynı zamanda insanı kendi sefaletine de kör bıraktığına dair ipuçları taşıyor.

Muhafazakâr yönetimlerin ya da bu yönetimlere de sık sık başvuran Orta Doğulu toplumların eskiyi ve eski cemaatleri yeniden yaratma eğilimi de bu endüstriyel düşünceye bir alternatif teşkil etmekten ziyade bu körlüğü pekiştirerek hizmet ettikleri neoliberal gündemleri (başka ne denir ayol) de parlatmış oluyor. Elif, Hakan Topal'ın çalışmalarını değerlendirirken bu ilişkiye dikkat çekerek alternatifi, belki felakette değil ama afet ve felaket söylemlerinde ortaya çıkan yeni pazarlama stratejilerinin rahatsız edici ve insanı öznelikten çıkaran, gerektiğinde eko-eleştiriyi, gerektiğinde feministleri, gerektiğinde afet sonrası ortaya çıkan yeni cemiyetleri sorgulayan meydan okumalar silsilesinde konumluyor. Bu meydan okuma, insanı öznelikten çıkaran konumlanışların da bunu yaparken neyi yeniden ürettiklerini gözden kaçırmamalı elbette. Örneğin yapay zeka meselesinin kendisi, bir yandan Frankenstein gibi insanı özne konumundan çıkarır ve insanın akla tapışının sonunu kendi yarattığı felaketlerden akılsızca kaçmak gibi saptarken diğer yandan da hayvanlarla ilişkisinde kendisini zeki olan olarak konumlayan insanın bu zekadan kaçarken bile kendi zekasını yüceltmesinden başka bir şey olmayabilir. Dünyanın sonunu getirmesi beklenen doğal felaketlere ürkünç yapay zeka senaryoları ekleyip kendi ödümüzü koparırken bundan gizli gizli gurur duymadığımızdan da kimse emin olamaz. Elinizde tuttuğunuz bu dosya da kendimizin de içinde bulunduğu akademik camianın bir yandan endişelenirken bir yandan da harıl harıl felakete odaklandığını görmemize vesile oldu. Zira felaketler öyle bir önem gördü ki biz bile bu kadar çok felaket çalışan olduğunu düşünmemiştik!

Kaynakça

Carson, Rachel. *Silent Spring*. Boston & New York: Houghton Mifflin Company, 2002 (1962).

Chakrabarty, Dipesh. "The Climate of History: Four Theses." *Critical Inquiry* 35, no. 2 (2009): 197-222.

[3] *Kebikeç*'in Anadolu'nun "Nebatat ve Hayvanatı" konulu 17.ve 18. sayıları bu sessizliği bir parça olsun kırma girişimlerini de içermektedir.

Donaldson, Andrew, Stuart Lane, Neil Ward, and Sarah Whatmore. "Overflowing with Issues: Following the Political Trajectories of Flooding." *Environment and Planning C: Government and Policy* 31, no. 4 (2013/08/01 2013): 603-18.

Lane, S. N., N. Odoni, C. Landström, S. J. Whatmore, N. Ward, and S. Bradley. "Doing Flood Risk Science Differently: An Experiment in Radical Scientific Method." *Transactions of the Institute of British Geographers* 36, no. 1 (2011/01/01 2010): 15-36.

Suzuki, David, and Peter Knudtson, eds. *Wisdom of Elders*. Vancouver: Greystone Books, 2006.

Vayda & Rappaport. "Ecology, Cultural and Non-Cultural." In *Introduction to Cultural Anthropology*, edited by James Clifton, 492-592. Boston: Houghton Mifflin, 1968.

Whatmore, Sarah J., and Catharina Landström. "Flood Apprentices: An Exercise in Making Things Public." *Economy and Society* 40, no. 4 (2011/11/01 2011): 582-610.

Kebikeç İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi (Dosya Konusu: Anadolu'nun "Nebatat ve Hayvanatı" I), 9/17, 2004.

Kebikeç İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi (Dosya Konusu: Anadolu'nun "Nebatat ve Hayvanatı" II), 9/18, 2004.

Eda Acara – Elif E. Akşit

Doğal Felaket / Yapay Zeka: Dünyanın Sonu, Yeni Cemiyetler ve Sanat

E. Elif AKŞİT*

"Ultron, dünyayı kurtarmak ve yok etmek arasındaki farkı bilmiyor."
©Marvel, Avengers: Age of Ultron

Hakan Topal'ı uzun yıllardır takip ediyorum. Önce Adapazarı depremi, sonra Amerika'da katastrof meselesi ve New Orleans üzerine yazdıkları sebebiyle Eda Acara ile bu felaket sayısını hazırlarken Hakan Topal'la diyalog halinde olduk.[1] Bu yazı, elinizde tuttuğunuz "Felaket" sayısını hazırlarken insan merkez-

* Ankara Üniversitesi, Toplumsal Cinsiyet ve Siyaset Anabilim Dalı / elifaksit@yahoo.com
Okudukları için Gülben Salman, Eda Acara, Neslihan Demirkol ve Hakan Topal'a teşekkürler.

[1] Hakan Topal, "Felaketlerin Arkeolojisi", *Şerhh şiir ve eleştiri dergisi*, 6, 2017: 18-25; "Artistic Responses to Natural Disasters: The Case of New Orleans", *MaHKUscript. Journal of Fine Art Research*, 1(2): 1-11, DOI: http://doi.org/10.5334/mjfar.12, 2016.

li düşünmeyi bırakma, felaketin yarattığı cemiyet gibi temel meseleleri düşündüklerim ve Hakan Topal'ın felaket konusunda yazdıkları ve bunlar hakkında konuştuklarımız üzerine bir yazı. Yani dosya yazıları üzerine tefekkür ederek Topal'ın yazdıkları, sanatsal işleri ve bunları etkileyen Mortoncu felsefe ile benim giriştiğim bir diyalog oldu.

Bu dosyayı hazırlarken benim en büyük meselem afet ve dünyanın sonu olarak felaket bağlantısı oldu. Başta bu bağlantı daha gevşek görünmüştü, öyle ki daha çok dünyanın sonu meselesiyle bağlantılı gördüğümüz, savaş gibi doğrudan olmasa da insan yapımı problemlerin sonucu olarak zuhur eden çoklu felaketler tarihsel süreç içinde günümüzdeki tekil dünyanın sonu söylemlerine doğru yol alıyorlardı. Ama mesela Amerika'nın felaketlerle bir dünyanın sonu meselesi olarak cebelleşmesine bakarken bu bağlantının ne kadar güçlü olduğunu fark edebiliriz. Kendi tarihimize bakarsak deprem ve sel, kentleşme problemleri sebebiyle bu kadar yıkıcı; kuraklık tek ürün yetiştirme ve su manipülasyonu; kelebek, ayarsız ilaç kullanımı; hastalıklar, nüfusların kentler içine sıkışması ya da yazarlarımızdan Özlem Sert'in dediği gibi "ritm bozulmaları" sebebiyle bu kadar yıkıcı. Bu sayıda bu konulara Zeynep Küçükceran (sel), Özlem Şendeniz (sel), Taylan Esin, Çağatay Tavşanoğlu (yangın), Ayhan Tek ve Murat Arpacı (deprem) değiniyor. Özlem Şendeniz, "Felaketin Normalliği, Anormalliği: 2015 Hopa Sel Felaketini Yerel Medyadan Okumak" yazısında farazi bir geçmiş ya da ekolojik bir krizin sonucu farazi bir gelecekteki felaketin daha normal, şimdiki zamanda olan felaketin ise anormal görülmesi üstünde duruyor. Bu zaman meselesine Benjamin'in Klee'nin "Angelus Novus" analizi üzerinden tekrar geleceğim, ama bu yazının aynı zamanda devlet söyleminde felaketlerin ısrarla hava koşullarına bağlanmasını yerel medyadan örneklerken, bölge insanı için insansal bağlantının çok net olduğunu sözlü tarih görüşmeleriyle göstermesi açısından da çok önemli olduğunu belirtmeden geçemeyeceğim.

Topal da benzeri bir bağlantıya savaş ve endüstriyel kent bağlamında işaret etti. Adapazarı depremi ve Suriye savaşı sonrasında kentin görünümündeki benzerliği post endüstriyel kente bağladı. Detroit'teki gibi mesela, eriyen kentten söz etti. Üstelik bunları ayırt da etti; bu, yani kentin erimesi, zamanla oluyordu, felaketler ise hızla. Bu sayıda savaş ve ekolojik etkisi ile ilgili tek bir makale var (Çiğdem Akgül, "Ortadoğu'da savaş ve çevresel etkileri, kadınlar"), endüstriyel kent meselesi ile endüstri ve felaketlere yol açan şiddet düzeneğinin netameli bağlantılarına ise Emre Koyuncu "*Torino Atı*'nda Bir Felaketin Tasviri" yazısında değiniyor:

> Film, bir taraftan, gittikçe gaddar bir hal alan şiddet düzeneğinin görece daha erişilebilir veri ve imgelerine yaslanmak yerine insan-hayvan ilişkilerinin başka kurum ve normlara tabi olduğu bir toplumsal formasyonu irdeleyerek, Derrida'nın çekincesiyle paralel bir şekilde, bu şiddet düzeneği konusunda yegâne sorumluluğun Endüstri Devrimi'ne yüklenemeyeceğine işaret eder gibidir. […] Ohlsdorfer ve kızının kaderinin sıkı sıkıya atın kaderine bağlı olduğu koşulları işleyen bu filmde ata uygulanan şiddet, atın direnişinin şiddetine karışır. Elbette Endüstri Devrimi canlılar ara-

> sındaki kader birliğini tümüyle geçersiz kılacak somut imkânları henüz insanlara verebilmiş değil. Hatta Endüstri Devrimi'nin doğayı kendi çıkarlarına göre tasarlama yeteneği kazanan insana, doğa ile olan kader birliğini yalnızca unutturduğunu dahi söyleyebiliriz. Ancak *Torino Atı*, insanlar ile atlar arasındaki kader birliğinin sonuçlarının en ağır şekilde ve gündelik olarak tecrübe edildiği, insan-hayvan ilişkisindeki sorunların asla unutulmaya yahut göz ardı edilmeye gelmeyecek bir acillik taşıdığı koşulları işlemektedir. Bu acillik, hayatta kalma mücadelelerinde insan ile hayvan arasında paylaşılan rolleri son derece esnek ve değiş tokuş edilebilir kılar. Eğer yükü at çekmiyorsa, o yükü ve o atı bir insanın çekmesi gerekecektir. Bu kader birliği öylesine yoğun olarak hissedilir ki atları yemek yemeği reddettiğinde, Ohlsdorfer ve kızının yemek yemeyi sürdürmesinin hiçbir anlamı kalmaz.
>
> […] *Torino Atı*, beygir gücünün doğa karşısında diz çökmesiyle başlayan bir felaket hikâyesinde, beygir güçsüzlüğü ile insan güçsüzlüğünü ortak bir mağlubiyette buluşturarak insanın Endüstri Devrimi sonrasında bir tür zafer sarhoşluğu içinde hızla unuttuğu, kendisini diğer hayvanlara bağlayan acizliğini, sonluluğunu ve ölümlülüğünü yeniden gündeme getiriyor.

Koyuncu'nun çok güzel bir şekilde anlattığı bu umursamaz kırılganlıkla, Timothy Morton'un[2] da içinde bulunduğu nesne yönelimli (*object oriented*) ontoloji yaklaşımının felaketin global olarak gündelik hayatımızı, söylemlerimizi ve hayatlarımızı belirlediği bir ahval ve şeraitte bile kader birliğimizi hiçe sayma eğilimimizi değiştirebileceğini ümit ediyoruz. Bütün hayvanların androidler olarak zuhur ettiği *Blade Runner* filminde bir ortadan kalkmanın değil sahip olmanın ürkünç kalıntıları olan hayvanlar bile insanlarla aynı kaderi paylaştıkları hikâyenin hep kenarında kalıyor. Onların felaketi de bizimki de insan yapımı olduğu için ama bizimki kendi özneliğimizi güçlendiriyor diye düşündüğümüz için mi? Belki de. Ama tam da bu noktada androidlerin, yapay olanın insansılığı, insan yapımı olması ama insan olmaması bizi tekrar insan merkezli düşünceyi terk etmeye davet ediyor.

Antoroposenin, İnsan Çağı'nın en iyi anlatıcısı Mary Shelley'nin kendi yarattığından kaçarak onu canavarlığa mahkum eden doktor Frankenstein'la hikayeyi anlatmaya başlarken bitirdiği konu, bu aynılık olamayacak olan benzerlik gibi…[3] Yapay zekânın yabancılaştırması ve dünya sonu fantezilerindeki yeri ve önemine biraz sonra cemaat kaybı meselesiyle bağlantılı olarak geri döneceğim.

---

[2] Timothy Morton, *Hyperobjects: Philosophy and Ecology after the End of the World*. University of Minnesota Press, 2013.

[3] Timothy Morton, "Frankenstein and Ecocriticism", *Theories and Forms* içinde, ed. Andrew Smith, Cambridge University Press, 2016:143-157.

Hakan Topal, Adapazarı Depremi, 1999

Bu dosyada başlangıçta bir doğal/insan yapımı felaket ayrımına giderken de sanıyorum insan merkezli düşünmeye devam ederken bundan da uzaklaşmak istemek güdüsüyle hareket ediyorduk. Ama sayının serencamı boyunca en azından benim için bu meseleler birleşirken "kendisini diğer hayvanlara bağlayan acizliğini, sonluluğunu ve ölümlülüğünü" hatırlama ümidi de netleşti: Soğuk Savaş dönemi ve sonrasına denilen uzun barışın alan açtığı endüstriyel faaliyetlerin savaş benzeri bir felaketler zinciri yaratması da bir yerde savaş bağlantısını güçlendiriyor. Hakan Topal'ın da işaret ettiği Hannah Arendt'in savaş-katastrof bağlantısının bu iç içe geçmişlikle cebelleştiği fikri netleşti…[4] Yani sadece savaş bir endüstri değil, endüstri bir savaştı ve doğal olduğunu düşündüğümüz felaketlerin felaket olmalarının sebebi endüstri olduğu gibi kentsel yapılardı. Doane'e göre bu, teknolojinin doğaya nüfuzuydu.[5] Ama bu nüfuzun etkileri felaket söylemlerinin kaçınılmaz yaklaşımlarını belirleyen ürkünç havanın çok dışına çıkabiliyor: Arendt'te ve Benjamin'de katastrofun eşitleyici, sarsıcı, var olan eşitsizlikleri ortaya dökücü bir tarafı var. Benjamin satın aldığı ve bu analiziyle ünlediği Klee resmi "Angelus Novus" analizinde meleğin sürekli kafa yorduğu bir şeyden uzaklaşırmış gibi göründüğünü söylüyor:[6] "Gözlerini dikmiş, ağzı ve kanatları

[4] Hannah Arendt, *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil*, New York: Viking Press, 1963.

[5] Topal, "Felaketlerin Arkeolojisi", 20; Mary Ann Doane, "Information, Crises, Catastrophe", *New Media, Old Media: A History and Theory Reader* içinde, ed. WendyHui Kyong Chun ve Thomas Keenan. New York: Routledge, 2006.

[6] Walter Benjamin, "Theses on the Philosophy of History", 1940. *9.tez.*
Erişim tarihi 15 Nisan 2018, < https://www.sfu.ca/~andrewf/CONCEPT2.html>

açık. Yüzü geçmişe dönük. Bizim bir olaylar zinciri gördüğümüz yerde o yıkıntı üstüne yıkıntı biriktiren tek bir felaket görüyor ve ayaklarının önünde fırlatıyor."[7]

Hakan Topal da felaketi şeyliklerin iç içe geçip şeyliklerini kaybetmesi bağlamında eşitleyici bir tecrübe olarak çerçeveliyor.[8] Geçmişe set çeken bir tarafı da var felaketin. Yani Şendeniz'in makalesinde öznesi zenginleştirilmiş geçmiş felaket meselesinde unutulan mesafelenen şey, geçmiş felaket ama biraz sonra söz edeceğim bazı diğer makaleler (Arpacı ve Ceylan) felaketin insanların kendi geçmişleriyle mesafelenmelerine aracılık ettiğini de anlatabiliyorlar, bazen bu konuya hiç değinmeseler de. "Angelus Novus"ta geçmişte yer alan ve geleceğin ilerleme fırtınasıyla güçlenen felaket imgesi ancak tecrübe edilirken soyutlanamaz küreselleşemez bir deneye dönüşüyor belki…

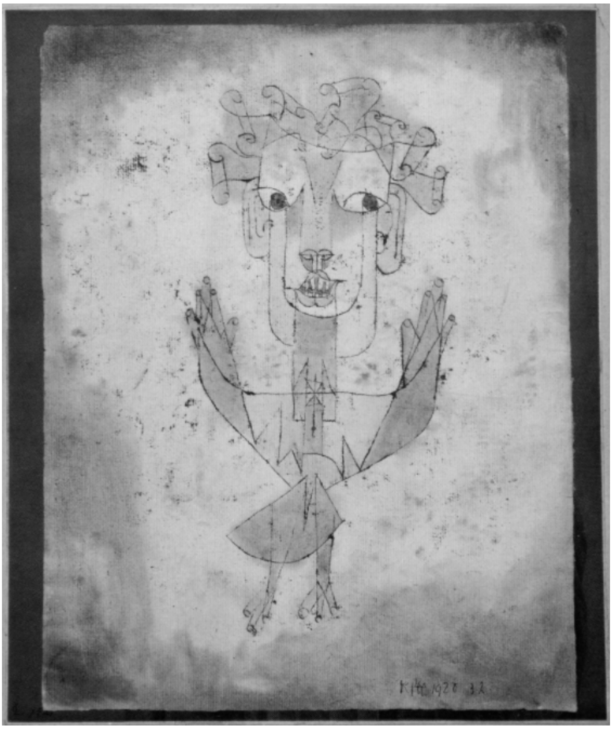

Paul Klee, "Angelus Novus", 1920.

[7] "The angel would like to stay, awaken the dead, and make whole what has been smashed. But a storm is blowing from Paradise; it has got caught in his wings with such violence that the angel can no longer close them. The storm irresistibly propels him into the future to which his back is turned, while the pile of debris before him grows skyward. This storm is what we call progress"
[8] Topal, "Felaketlerin Arkeolojisi."

Hakan Topal, Adapazarı Depremi, 1999

Dipesh Chakrabarty de felaket konusunda herhalde yazılmış en toparlayıcı eser olan "Tarihin İklimi: Dört Tez" makalesinde biraz müstehzi bir şekilde de olsa dünyanın sonu olarak düşündüğümüz bir felaketin globalliğinin, kaçınılmazlığının ve olası etkililiğinin hepimizin aynı gemide olmasına işaret ettiğini vurguluyor.[9] Aynı zamanda gemiyi önce kim terk edecek yarışında Arapçada fakirlik anlamına gelen felaket sözcüğünün Türkçedeki yanlış kullanımının aslında kaçacak yer kalmayana kadar ne kadar isabetli bir tanım olduğunu da doğruluyor anlattıkları. (Gelecek sayıda Ertuğrul Umudum da bu etimolojik konuya değinecek umuyoruz ki.) Felaketlerden en çok etkilenenler fakirler oluyor. Bu dosyanın bir başka yazısı olan Hande Ceylan'ın "Afetin Ardından: Kadınların Mekânı ve Toplumsal İlişkileri Üzerine" makalesinde deprem evlerinin eviçi yüklerini belirginleştirmesinden yakınırken bile kadınların depremi geçmişteki tek ve birleştirici, eşitleyici bir milat olarak işaret ettiklerini görebiliyoruz. Söylemlerinde prefabrik ev, ideal bir eve göre daha kötü olabilir ama eski yaşamlarına göre nasıl olduğuna dair hiçbir iz yok mesela. Benzeri bir milat halini Varto depreminin bir şiir üzerinden ve şairane bir incelemesi olan Ayhan Tek'in "Felaketin Belleği: '66 Varto Depremi ve Etrafında Oluşan Kolektif Hafıza" yazısında da görebiliyoruz.

[9] Dipesh Chakrabarty, "The Climate of History: Four Theses." *Critical Inquiry* 35.2 (Winter 2009): 197-222.

"Şehrin Çöküşü ve Hafıza Mekânının İnşası: 1939 Erzincan Depremi Üzerine" başlıklı Murat Arpacı yazısıyla beraber bu üç yazı, felaketi kolektivite ile ilişkilendiriyorlar. Arpacının yazısında felaket yeni kurulan cumhuriyetin ideallerini perçinleyen bir cemiyet-oluşturucu olarak tezahür ediyor.

Sanıyorum her üç yazıda da yeni bir kolektivite, yeni bir cemiyet oluşumuna tanık oluyoruz. Biray Kolluoğlu'nun İzmir Yangını'nı yeni cumhuriyetin oluşturucu olaylarından birisi olarak konumlandırdığı çalışması gibi[10] bu üç dosya yazısı da felaketlerin yarattığı eşitleyiciliğin nasıl yeni insanlar arasında yeni ilişki biçimlerine dönüşebildiğini gösteriyor. Örneğin Hande Ceylan'ın makalesindeki prefabrik yaşamı inşa eden kadınlar, yeni hayatlarındaki yeni ideallerine göre mevcut hallerine mesafelenmeyi de sanki yeni bir pratik olarak uyguluyorlar. Hakan Topal da modernizmdeki karışık sosyalleşmenin neoliberalizmle herkesin olduğu yere sabitlenmesine dönüştüğünü, bunu da geçmiş bir komünite arayışıyla yaptığını, ama mesela depremin bunu da sarstığını söylüyor: "Altyapının mutlak çöküşü ile yaşanan durum, bizim ilgimizi yeniden 'toplumsal' olana çekiyor."[11]

Geçmişte var olan topluluk tecrübelerinin, cemaatin artık olmadığı argümanı dünyanın sonu söylemleriyle birleşince afet bir cemiyet oluşturucu rolü üstlenirken dünyanın sonu olarak felaket aynı anda bizzat cemiyetin yok oluşunu

xurban_collective, (Güven İncirlioğlu ve Hakan Topal)

[10] Biray Kolluoğlu, "The Play of Memory, Counter-Memory: Building Izmir on Smyrna's Ashes", *New Perspectives on Turkey*, 26, Spring 2002: 1-28.
[11] Topal, "Felaketlerin Arkeolojisi", 20-21.

When The Levees Broke We Bought Our House, Superflex, 2008
Kaynak:
https://superflex.net/tools/when_the_levees_broke_we_bought_our_house/detail/2#g

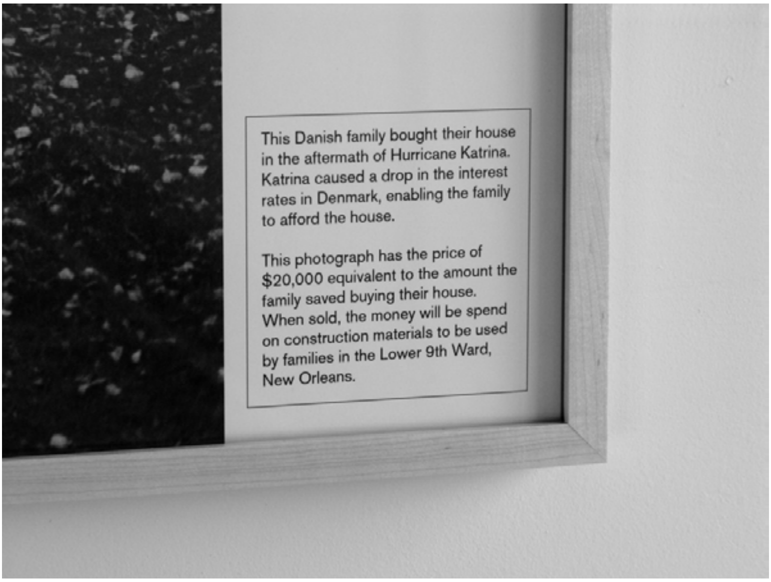

"Kurban olma, spekülasyon, insani yardım ve son olarak temsil" konularını yeniden düşünmeye davet ediyor bu resim bizi.
Kaynak: Topal, Hakan. "Artistic Responses to Natural Disasters: The Case of New Orleans", *MaHKUscript. Journal of Fine Art Research*, 1(2): 1-11. DOI: http://doi.org/10.5334/mjfar.12, 2016.

getiren ve bu yok oluş sebebiyle gerçekleşen bir imkânsız cemiyet paradoksu içeriyor. Topal, doğal afet konulu bir sergide Superflex isimli Danimarkalı sanatçının fotoğrafının pek ilgi görmediğini, ama cemiyet yokluğu konusunu en iyi anlatanın da bu fotoğraf olduğunu söylüyor. Siyah-beyaz fotoğrafta anne, baba ve çocuktan oluşan üç kişilik bir aile evlerinin önündeki masada oturuyorlar. Uzaktan geniş açıyla çekilen fotoğraf, evi çevreleyen ağaçları gösteriyor ama fotoğrafta aile dışında insan görünmüyor.

Walter Benjamin'in mekanik yeniden üretim çağındaki sanatsal üretimden beklediği bir huzur bozuculuk, rahatsız edicilik var bu fotoğrafta, belki daha çok da isminde: "Seller olduğunda biz de evimizi satın aldık." Fotoğraf sergilenirken yanına koyulan açıklamada, evin fiyatının fotoğrafın fiyatı olarak belirlendiğini, fotoğraf satılırsa paranın New Orleans, Lower 9th Ward'da yaşayan aileler tarafından kullanılmak üzere inşaat malzemeleri için harcanacağı söyleniyor.[12]

Superflex'in yaptığını Mortoncu bir karanlık ekoloji olarak düşünmek mümkün. Zaten nesne yönelimli ontoloji, sanat dünyasında büyük kabul gördü. Doğa temelli politikaların hayatı yüceltiyorum derken giriştiği faşist ayrımları ortadan kaldırıyor bu bakış açısı yani bir bakıma. Morton, "Frankenstein and Ecocriticism" (Frankenstein ve Ekoeleştiri) makalesini "canavarvari olan tahmin edemediğimizdir. Tahmin edilemez olanın yarattığı şokun merhamet ve dayanışmaya yol açması gerekir. Ama nasıl?" diye bitiriyor.[13] Yeni muhafazakarlık türlerinin sırtını dayadığı ama yeniden üretilemeyecek olan ve bu üretilemezliği de kapitalist ilişkiler içine gömülmüş bu siyasi pozisyonun aslında bir bakıma işine gelen cemiyettekinden farklı, yeniden düşünülecek bir merhamet ve dayanışma bu belli ki… Morton, ekoeleştirinin de bu çeşit bir muhafazakar, sahte idealleştirmeden kaçamadığını söylüyor. Superflex'in jestinin tiksinç, belki canavarvari tarafını göze almış bir merhamet ve dayanışma öneriyor… Yani ekoeleştirinin tercih ettiği sıcak, tanıdık, düşünmeyen ya da pre-teorik bir sıcaklığın politik baskıcılığının yerine Frankenstein romanındaki melankoli, korku, mide bulantısı, acı ve tazeleyici, soğuk, özgürleştirici sadist aklın göze alınmasından bahsediyor.[14] Morton, Shelley'nin önerdiğinin bu olduğunu, Frankenstein'ın yaratığının kitabın sonunda kutuplara kaçmasında buluyor. Ama bu kaçış, aynı zamanda Wittgenstein'ın aklın kayganlığı bağlantısını hatırlatıyor.[15] Kendisini ilginç ve övgüye şayan görmeye çalışırken yarattığı yaratığın gözlerinde bu tür bir soğuğu

---

[12] İlgili açıklama şu adresten görülebilir: https://superflex.net/tools/when_the_levees_broke_we_bought_our_house/detail/1#g

[13] "The monstrous is what we cannot predict. But the shock of the unpredictable must give way to compassion and solidarity. The question is, how?" Timothy Morton, "Frankenstein and Ecocriticism", *Theories and Forms* içinde, ed. Andrew Smith, Cambridge University Press, 2016: 155.

[14] Morton, "Frankenstein and Ecocriticism", 144-5.

[15] Wittgenstein, *Philosophical Investigations*, Oxford: Basil Blackwell, 1958. James Conant, "The Emergence of the Concept of the Analytic Tradition as a Form of Philosophical Self-Consciousness", basılması beklenen *Beyond the Analytic-Continental Divide* içinde, ed. by Jeffrey Bell, Andrew Cutrofello ve Paul Livingston, New York: Routledge, 2015.

gören ve kaçan Doktor Frankenstein'dan daha az insan merkezli olmayı becerebilmenin[16] zorluğunu da bu kayganlıkta bulabiliriz.

Ama özgürce kaymak için dirençsiz buza ihtiyaç duyan ama buzda da direnç olmayınca yürüyemeyen adamın paradoksunu daha çok akıl, daha soğuk bir yaklaşım değil bizzat bir adamsı-yaratık ya da yapay zekânın varlığı da çözüyor olabilir. Yani o zemin bizi değil, biz olmayanı temsil eden bir yaratığın baş edebileceği bir yerdir belki. Doktor Frankenstein'ın yaratığı isimsizken artık doktorun isimsiz kalıp yaratığın adının Frankenstein olarak anılması böyle bir kısmi yer değiştirmenin de mümkün olduğunu gösterebilir.

Burada, yapay zekâ/ Frankenstein bağlantısını açmadan önce, Morton'un nedense ekoeleştirel yaklaşımın da hayli içinde olan feministlerin tam da Doktor Frankenstein'ın temsil ettiği biçimiyle soğuk aklı kıyasıya eleştirilerinin üzerinde durmadığını (ya da farklı ekoeleştiri katmanlarını aynı şeymiş gibi genellerken feminizmi de bu yığının içine katmakta beis görmediğini) belirtmek isterim. Belki bu ihmal bize bu ikilikten söz ederken bir açıklık yaratabilir. Zira Mary Shelley'nin de bizatihi bu yaklaşımı başlattığı söylenebilir. Üstelik feministler -en azından Morton'un da takdir ettiği gibi Shelley'nin de dahil olduğu bir kısmı- bu rasyonalizm eleştirilerinde rasyonalizmin ihmallerinde sadece kadınları saymıyor, ekofeminist bir hiyerarşi karşıtlığında insan, hayvan, bitki, taş, tüm dünyayı kendilerinden biliyorlardı. Evet bu gayret içinde kendilerini tamamen doğayla bütünleşmiş, doğaya (geri) dönenler olarak gördüler ve bu anlamda ve tanrıça feminizmi bağlamında nostaljik cemiyet hayallerine fazlasıyla kapılarak Morton'un eleştirdiği ekoeleştirel yaklaşımı birebir örneklediler ama kendi eleştirileri de yine kendi içlerinden geldi. Donna Haraway, *A Cyborg Manifesto*'da bu dönüşü eleştirirken tanrıça olacağına siborg olacağını ilan etti[17] ve feministler de hemen olmasa da kitlesel olarak eyvallah etti. Bana sorarsanız Ursula Le Guin de edebiyattan doğru daha azını yapmadı. Mary Shelley de Doktor Frankenstein eleştirisinde yaratığı buzullara sığındırarak başlatmıştı bunu. Burada kritik olan Frankenstein ya da siborg oluşun, aklın soğukluğunu aklın soğukluğuyla değil insan oluşun keskin sınırlarının reddiyle alt etme stratejisi geliştiriyor olmaları.

Superflex'in müdahalede bulunduğu tür ekoeleştiri yapan sanatta da tezahür eden Heideggeryan *sorge* /gelecek endişesinin kırılgan, arızi ve belirsiz ve tam da bu özellikleri ortadan kaldırırken şiddete temayül eden özellikleri Morton'a göre sağlıklı bir (yine) Heideggeryan ilgisizlikle karşılanmalı. Superflex'in rahatsız edici durum tespiti gibi Morton'un kendini en az Doktor Frankenstein kadar ilginç ve övgüye değer görme temayülündeki ekoeleştiri yaklaşımını eleştirmesi de önemli, ama kendisi de feminist katkıları görmezden gelirken karşı çıktıkları şeyi yeniden yarattığında olduğu gibi Doktor Frankentein'ın arızalarından azade sayılmaz. Üstelik, Morton'un dediği gibi, felaketi normalleştirirken yarın yok-

---

16 Morton, "Frankenstein and Ecocriticism", 151.

17 Donna Haraway, "A Cyborg Manifesto: Science, Technology, and Socialist. Feminism in the Late Twentieth Century", *Simians, Cyborgs and Women: The Reinvention of Nature* içinde, New York: Routledge, 1991: 149-181.

muşçasına bizi hem geçmişe dönmeye hem de belli markalardan alışveriş etmeye, belli partilere oy vermeye çağıran neoliberal felaket söylemleriyle bu anlamda gelecek endişesinin sağlıklı bir ilgisizlik geliştirmeye yönelmesi bir baş etme biçimi olabilir, en azından bu pazarlama stratejilerini bertaraf eder, ama kendisiyle mücadele ederken sürekli dışa vurduğumuz şiddeti bertaraf edebileceğine emin değilim. Sanıyorum Chakrabarty'nin ekoeleştirel yaklaşımları sistematize ederken geliştirdiği müstehziliği de bu şekilde düşünmek lazım. Yine de kendi hesabıma feministlerin eleştirdiği Doktor Frankenstein'dan kaçarken akla sığınmak yerine ekoeleştiriyi katman katman düşünüp feministlerin kendi içindeki dönüşümlere benzer dönüşümler içerdiğini gösteren Chakrabarty'e daha yakın hissediyorum. Özlem Şendeniz'in geliştirdiği şimdiki felaket-gelecek felaket-geçmiş felaket üçlemesini de bu çerçevede daha rahat değerlendirebiliriz. Şendeniz, insan ve devlet açısından bakıyor ama devlet ve topluluk diye de tanımlanabilir bu bakış açısı. Zira kırsal yaşamlar diyelim, Şendeniz'in örneğinde olduğu gibi, çay bitkisinden, çaydaki kelebekten, evdeki köpekten, köşedeki keçiden, ahırdaki inekten, ineği yutan selden kendini çok ayırt edebileceğin çerçeveler sunmuyor insana. Yaratığına baktığında korkup kaçan Frankenstein'a korkunç gelebilir böylesi, ama yirmi katlı binasında internetten ya da asansör tamircisinden başka hiçbir şeye bağımlı değilmiş gibi yaşayan ve bir yandan da büyük depremden korkan şehirliye göre daha gerçekçi sayılır. Koyuncu'nun anlattığı Torino atı zamansal döngüsü illa farklı zamanlarda tecrübe edilmek durumunda değil tabii…

"Tekrar basa dönersek, dünyaya açılan en gerçek pencerenin hızla 'arayüz'e dönüştüğü bugünlerde internet, böylesi geçirgen, geçişli, gözenekli yapısı sayesinde 'şiirselliği' bünyesinde barındırabilir gibi görünüyor. Anlatının karşısında şiirsel olan, demokratik, kayıtsız ve kesintisiz erişimin olabileceği yepyeni bir toplumsal (cyber) alanda da kurulmalı ve tarihsel / öyküsel / anlatımsal olanın ötesinde, irrasyonel olmayan bir gelecek fikrini içinde barındırmalıdır." demişti Topal. O, yukarıda tarif edilen yeni cemiyet arayışını internette görüyordu.[18] Belki o günden bugüne, *Matrix*'ten *Interstellar*'a bu konuda fikri değişmiştir, daha az ümitlidir şimdi. Ama bunları yazarken internetin o insan merkezli bakış açısından soğuk addedilen, Frankenstein's "sulanmış gözler"ine benzeyen yanını göz ardı ettiğini sanmıyorum. Morton da Doktor Frankenstein'la cebelleşirken *Blade Runner*'a yani post-android toplumsallığa referanslar yapıyor. Gerçekten *Blade Runner*'daki en etkileyici tema olan fakat çok az söz edilen hayvan androidlerden söz ederken "yapay zekâ"nın insan olmayana duyulan korkunun odağı haline geldiğini de düşünmeden edemiyor insan. Bunun yakın dönemdeki örneklerinden birini *Transcendence* filminde de gördük. Bir maymunun bilincini yapay zekâ haline getirerek yapay zekâyı yapaylıktan da zekâ merkezlilikten de koparan, ona bilinç ve duygu katabilen bilim adamının aynı şeyi kendisiyle gerçekleştirince şirazeden çıkmasını konu alan bu film gerçek bir deneye (2045 initiative) dayanıyor. Dünyanın sonunu insan yapımı endüstriyel süreçlere ve

---

[18] Hakan Topal "Catastrophe: On the Outside same as Inside / İçi Dışı Bir: Felaket", 2000. Erişim tarihi, 15 Nisan 2018. <http://xurban.net/scope/catastroscope/index.htm>

doğanın onlara verdiği tepkilere bağlarken bütün bu süreçleri yapay zekânın insanlığın sonunu getirmesi olarak kurgulayan filmlerin sayısı hiç de az değil (*I, Robot*, *Avangers the Age of Ultron* vs.). Bir yandan insanların kendi otantisitesini, bir yandan hayvanlarla girilen ilişkinin ahlâkiliği gibi haklı ve büyük meseleleri sorgularken doğayı doğalıktan çıkarıp insansılaştırarak çoktan dönüştürdüğü halde -bkz. antroposen tartışmaları- ondan korkmaya devam edebilmenin ve böylece savaşı devam ettirebilmenin Amerikan film endüstrisince desteklenen en uygun yolu bu herhalde.

Yapay zekânın bizim yerimize ve daha çok da doğasından arınmış bir doğa temsili olarak bu buzda kaymasını uygun görürken yapay zekâ adına kimin hareket edeceğini de iyi hesaplamak lazım herhalde. Yakın zamanda gündemi sarsan, bizleri "dünyanın sonu" paniğine benzer bir "bilgilerimizle neler yapılıyor" paniğine Yuval Noah Harari öncülüğünde sevk eden Zuckerberg yargılanmasını, görülmesi önerilen şekilde yapay zekâ değil bildik kapitalist / gizli otoriter oy yönlendirme / seçim hilesi kulvarında değerlendirmek daha mantıklı olur örneğin.[19]

Akıllı telefonu her eline aldığında dedesine seslenen, bu ikisini içinden çıkan her şeyi insansılaştıracak kadar özdeşleştirmiş iki yaşında çocuklar evreninde bu bağlantıyı sorgulamak kolay olmayacaktır. Bize saçımıza değen yağmurdan daha çok gerçeklik hissi veren küresel felaket korkusu gibi hiperobjelerin gerçekleştiği zemin sadece buzdan değil aynı zamanda bu çeşit özdeşleştirmelerden de kaynaklanıyor. Ama Morton, antroposenin kendi kısıtlılıklarımızdan ve Torino atı gibi başka varlıklara olan bağımlılığımızdan kaçamayacağımızı, onlarla birlikte yaşamayı öğrenmemiz gerektiğini bize en iyi şekilde öğrettiği konusunda haklı. Sürekli lüzumsuz bir çaba içinde, "üretim en güzel şey" diyerek dünyayı mahvetmektense durmak daha mantıklı. Üstelik kaygan buzda sürekli düşmeyi göze almak için durmak da düşünülebilir. Felaket korkusu, Alan Watts botu,[20] bilinci izinsiz nakledilmiş maymun bilincinden oluşan, kendisini kapatmamız için yalvaran yapay zekâ ve kendi çaresizliğimizden oluşan yeni cemiyetler için kaygısız bir yalnızlık alanı olabilir. *Her* (O) filminde yapay zekâların toplanıp gittiği ve neresi olduğunu insanlara söylemeyip ama dolaylı olarak davet ettikleri yer /cennet belki *Interstellar*'daki gibi öte güneş sistemlerinde değil böyle bir zeminde ya da özellikle insanlardan oluşmayan bir yeni cemiyet tahayyülündedir…

[19] Yapay zekânın Hollywood temsili ve sosyal bilimler alanında akademik tartışmalarını incelediğimiz "Artificial Intelligence, Film, Political Science" dersimde Harari'nin "Big Data"sı (*Financial Times*, Ağustos 26, 2016) çerçevesinde bu tartışmayı ortaya getiren öğrencim Mustafa Ufuk Alkan'a teşekkürler. (bkz. http://aksitders.blogspot.com.tr/2018/03/artificial-intelligence-film-political.html)

[20] Spike Jonze, *Her*. Annapurna Pictures, 2013. https://chatfuel.com/bot/Alan-Watts-Bot-234626860345348.

Kaynakça

Akgül, Çiğdem. "Ortadoğu'da Savaş ve Çevresel Etkileri, Kadınlar", *Kebikeç* 45, 2018.

Arendt, Hannah. *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil*, New York: Viking Press, 1963.

Arpacı, Murat. "Şehrin Çöküşü ve Hafıza Mekânının İnşası: 1939 Erzincan Depremi Üzerine", *Kebikeç* 45, 2018.

Benjamin, Walter. *Theses on the Philosophy of History*, 1940. Erişim tarihi 15 Nisan 2018, <https://www.sfu.ca/~andrewf/CONCEPT2.html>

Ceylan, Hande. "Afetin Ardından: Kadınların Mekânı ve Toplumsal İlişkileri Üzerine", *Kebikeç* 45, 2018.

Chakrabarty, Dipesh "The Climate of History: Four Theses." *Critical Inquiry* 35.2 (Winter 2009): 197-222.

Conant, James. "The Emergence of the Concept of the Analytic Tradition as a Form of Philosophical Self-Consciousness", basılması beklenen *Beyond the Analytic-Continental Divide* içinde, ed. by Jeffrey Bell, Andrew Cutrofello ve Paul Livingston, New York: Routledge, 2015.

Doane, Mary Ann. "Information, Crises, Catastrophe", *New Media, Old Media: A History and Theory Reader* içinde, ed. Wendy Hui Kyong Chun ve Thomas Keenan. New York: Routledge, 2006.

Haraway, Donna. "A Cyborg Manifesto: Science, Technology, and Socialist. Feminism in the Late Twentieth Century", *Simians, Cyborgs and Women: The Reinvention of Nature* içinde. New York: Routledge, 1991: 149-181.

Harari, Yuval Noah. "Big Data", *Financial Times*, Ağustos 26, 2016.

Jonze, Spike. *Her.* Annapurna Pictures, 2013.

Koyuncu, Emre. "*Torino Atı*'nda Bir Felaketin Tasviri", *Kebikeç* 45, 2018.

Morton, Timothy. *Hyperobjects: Philosophy and Ecology after the End of the World.* University of Minnesota Press, 2013.

Morton, Timothy. "Frankenstein and Ecocriticism", *Theories and Forms* içinde. ed. Andrew Smith, Cambridge University Press, 2016: 143-157.

Nolan, Christopher. *Interstellar*, Paramount Pictures, 2014.

Pfister, Wally. *Transcendence*, Alcon Entertainment, 2014.

Proyas, Alex. *I, Robot,* Twentieth Century Fox, 2004.

Scott, Ridley. *Blade Runner*, Ladd Company, 1982.

Şendeniz, Özlem. "Felaketin Normalliği, Anormalliği: 2015 Hopa Sel Felaketini Yerel Medyadan Okumak", *Kebikeç* 45, 2018.

Shelley, Mary. *Frankenstein; or, The Modern Prometheus.* İlk Basım. Lackington, Hughes, Harding, Mavor & Jones, 1818.

Tek, Ayhan. "Felaketin Belleği: '66 Varto Depremi ve Etrafında Oluşan Kolektif Hafıza", *Kebikeç* 45, 2018.

Topal, Hakan. "Felaketlerin Arkeolojisi", *Şerhh şiir ve eleştiri dergisi*, 6, 2017: 18-25.

Topal, Hakan. "Artistic Responses to Natural Disasters: The Case of New Orleans", *MaHKUscript. Journal of Fine Art Research*, 1(2): 1-11. DOI: http://doi.org/10.5334/mjfar.12, 2016.

Topal, Hakan. "Catastrophe: On the Outside same as Inside / İçi Dışı Bir: Felaket", 2000. Erişim tarihi, 15 Nisan 2018. http://xurban.net/scope/catastroscope/index.htm

Wachowski Brothers. *The Matrix* ,Warner Bros. (1999).

Whedon, Joss. *Avengers: Age of Ultron*, Marvel Studios, (2015).

Wittgenstein, Ludwig. *Philosophical Investigations*, Oxford: Basil Blackwell, 1958.

Öz: Afet ve daha çok dünyanın sonu meselesiyle bağlantılı gördüğümüz savaş gibi doğrudan olmasa da insan yapımı problemlerin sonucu olarak zuhur eden felaketlerin (Amerika'nın felaketlerle bir dünyanın sonu meselesi olarak cebelleşmesinde olduğu gibi) tarihsel bir süreç içinde günümüzdeki dünyanın sonu söylemlerine doğru yol almaları arasındaki farkı ve benzerlikleri tartışan bir yazı. Bunu yaparken de son yirmi yıldır önce Adapazarı depremi sonra da Amerika'da katastrof meselesi ve New Orleans üzerine yazan ve fotoğraf çeken Hakan Topal'ın bu çalışmalarıyla elinizde tuttuğunuz felaket sayısının insan merkezli düşünmeyi bırakma, felaketin yarattığı cemiyet gibi temel meselelerini tartışıyor. Kısacası dosya yazıları üzerine tefekkür ederek Topal'ın sanat ve teori arasında Timothy Morton'a paralel kurduğu bağlantıyı irdeleyen bir nevi diyalog.

Anahtar sözcükler: sanat, afet, felaket, katastrof, hayvanlar, nesne yönelimli ontoloji, Timothy Morton, yapay zeka, yeni cemiyet

Natural Disaster/Artificial Intelligence:
The End of the World, New Communities and Art

Abstract: This article discusses the differences and the similarities between the disasters and the catastrophes such as war, which we consider to be related to the end of the world, that come about as consequences of man-made problems (like the US combating these as a matter of the armageddon) in a historical process. To that aim, the article discusses the works of Hakan Topal who has been writing on and photographing various subjects ranging from Adapazarı earthquake to the catastrophes in the US and New Orleans for the past 20 years and the fundamental themes such as abandoning anthropocentric thinking and community built by catastrophe that are tackled in this issue. In a nutshell, this is a dialogue investigating the parallels between art and theory established by Topal with references to Timothy Morton and the articles in this issue.

Keywords: art, disaster, catastrophe, animals, object-oriented ontology, Timothy Morton, artificial intelligence, new community

Torino Atı'nda Bir Felaketin Tasviri

Emre KOYUNCU*

Bugün herhangi bir Batı ülkesinde, herhangi bir şehirde, herhangi bir kitapçıya girdiğinizde kitaplarını muhakkak bulacağınız filozoflardan biri Friedrich Nietzsche'dir. Kendine özgü yazım stilinden dolayı Nietzsche, felsefe rafının olmadığı kitapçılarda dahi kendine bir yer bulmakta zorlanmaz. Gelgelelim pek az filozofa nasip olan bu popülerliğin ve erişilebilirliğin büyük bir bedeli de vardır. Nietzsche'nin düşüncesi çoğu zaman özgül bağlamından koparılmış, Batı felsefesi tarihiyle olan diyaloğundan yalıtılmış sloganlar biçiminde karşımıza çıkar. Nietzsche'nin 3 Ocak 1889'da Torino'da acımasızca kırbaçlandığına tanık olduğu bir ata gözyaşları içinde sıkıca sarılıp yere yığıldığını anlatan anekdot da Nietzsche'nin biyografisinin en popüler fragmanlarındandır. Bu anekdota göre Nietzsche bu tecrübesi sonrasında bir tür deliliğe sürüklenip bir daha herhangi bir felsefi eser veremeyecek hale gelir.[1] Bu anekdot çeşitli düzeyde detay içeren versiyonlarıyla pek çok kaynakta karşımıza çıksa da o gün aslında ne olup bittiğine ilişkin kesin bir bilgiye sahip değiliz. Bu dramatik sahneye ilişkin bildiklerimizin ilk kaynağını Nietzsche'nin ev sahibinin olaydan on bir yıl sonra bir gazeteye verdiği röportaj oluşturuyor.[2] Ancak bu aktarımda Nietszche'nin ağladığına ilişkin bir detay bulunmadığı gibi, ata uygulanan herhangi bir şiddetten de bahsedilmiyor. Üstelik röportajda ev sahibi gördüğü bir olayı değil, olayla ilgili ken-

* Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Felsefe Bölümü / ekoyuncu@metu.edu.tr

[1] Julian Young, *Friedrich Nietzsche: A Philosophical Biography* (New York: Cambridge University Press, 2010), 531.

[2] Chris Townsend, "Nietzsche's Horse," Los *Angeles Review of Books*, 25 Nisan 2017, erişim tarihi 15 Nisan 2018, https://blog.lareviewofbooks.org/essays/nietzsches-horse.

dine anlatılanları aktarıyor. Bu aktarımı esas alacak olursak, bu olayla ilgili bildiğimiz tek şey, Nietszche'nin bir atın boynuna sıkıca sarılıp bırakmayı reddettiğidir. Ev sahibinin bu röportajındaki Nietzsche'nin o yıl çoktan akıl sağlığını yitirme belirtileri göstermeye başladığına yönelik beyanları da hesaba katılırsa, bu dramatik anıyı dahi bir filozofun ansızın felsefe ile ilişkisini askıya almış bir deliye dönüştüğü bir kırılma noktası olarak kabul etmek iyice zorlaşır.

Öte yandan anlatılan anekdottaki detayların doğru olamayacağını söylemek de mümkün değildir. Her ne kadar Nietzsche, Schopenhauer'un şefkat (*Mitleid*) üzerine kurduğu ahlakını bir tür nihilizm olarak görüp bütünüyle reddetmişse de, en erken çalışmalarından itibaren insanın kendisini diğer canlılardan üstün görmesiyle alay etmiş, örneğin "Ahlakdışı Anlamda Doğruluk ve Yalan Üzerine" başlıklı denemesinde dünyayı kendi pencerelerinden deneyimleyen sivrisineklerin de muhtemelen tıpkı insanlar gibi kendilerini evrenin merkezinde zannettiklerini ve bilme kibrinin insanın en büyük zaaflarından biri olduğunu ifade etmiştir.[3] Ayrıca ilgili anekdotun geçtiği on dokuzuncu yüzyıl Avrupa'sı şartlarını hesaba katarsak, atların sokaklarda gaddarca kırbaçlanmalarının hiç de nadir rastlanan bir durum olmadığını söyleyebiliriz. Nitekim Avrupa'nın ulaşımda hayvan gücüne, bilhassa beygir gücüne bağımlı olduğu on dokuzuncu yüzyıl boyunca farklı ülkelerde yürürlüğe giren hayvanları korumaya yönelik kanunların ve bu kanunların çıkması için baskı yapmak üzere örgütlenen kuruluşların öncelikli hedefi atların sokaklarda maruz kaldığı şiddeti önlemekti. 1824'te Londra'da, 1837'de Stuttgart'ta, 1841'de Münih'te, 1845'te Paris'te, 1866'da New York'ta çalışmalarına başlayan bu kuruluşlarının hazırladıkları raporlar atların o dönemde maruz kaldığı kötü muamelenin ne denli rutinleşmiş olduğunu gözler önüne serer. Pierre Dumont de Monteux'yü, 1845 yılında Fransa'da La Société Protectrice des Animaux'yu [Hayvanları Koruma Cemiyeti] kurmaya götüren şey, iki yıl öncesinde sokakta tanık olduğu bir şiddet gösterisidir.[4] Bir at arabası sürücüsünün atını öldüresiye kırbaçladığını gören Dumont de Monteux, sonraları sürücülerin kırbaç kullanımına sınırlama getiren bir kanun yapılması için verilecek mücadeleye öncülük eder.

On dokuzuncu yüzyıl Avrupa'sında atların sokaklarda maruz kaldığı bu rutinleşmiş şiddet, bu dönemde üretilen pek çok eserde kendine yer bulur. Söz gelimi *Suç ve Ceza*'da Raskolnikov'un gördüğü bir rüya böyle bir şiddet gösterisine sahne olur. [5] Raskolnikov kendini yedi yaşında bir çocuk olarak gördüğü rüyasında babasıyla beraber sokaklarda dolaşmaktadır. Bir anda gürültülü bir kalabalığın bir meyhane önünde yükünü çekemeyen çelimsiz bir at etrafında toplanmış olduğunu fark eder. Sürücü, yorgun düşmüş atı acımasızca kırbaçlarken kalabalıktan insanlar da yükü daha da ağırlaştırmak için at arabasının yük

---

3 Friedrich Nietzsche, "Ahlakdışı anlamda Doğruluk ve Yalan Üzerine," çev. Oruç Aruoba, *Cogito* 16 (1998): 55-56.

4 Tatsuya Mitsuda, "The Horse In European History, 1550-1900" (Yayımlanmamış doktora tezi, University of Cambridge, 2017): 254-255.

5 Fyodor M. Dostoyevski, *Suç ve Ceza*, çev. Mazlum Beyhan (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2016), 76-82.

bölmesine tırmanıp bu zulüm sahnesine şevkle iştirak ederler. Raskolnikov'un rüyasında kendini özdeşleştirdiği küçük çocuk, bu şiddete son vermeleri için kalabalığa yalvarsa da kâr etmez. Ata iyice yaklaşıp onunla göz göze geldiğinde ise kırbaç darbelerinden o da payını alır. Darbelere daha fazla dayanamayan at yere yığılır. Raskolnikov, kanlar içinde kalmış ata sarılıp yüzünü öper. Babası onu attan ayırmak için çekiştirirken Raskolnikov ter içinde uykusundan uyanır. Bu sahnenin Dostoyevski için bir dekordan ibaret olmadığını, Rusya'da hayvanları insan şiddetinden korumaya yönelik girişimleri hararetle desteklediği günlüklerindeki satırlarda net bir şekilde görürüz.[6] Tolstoy'un 1886'da tamamladığı *Holstomer* adlı öyküsü de okuyucularını yaşlı bir atın hayat hikâyesine kulak vermeye davet eder. Holstomer, ahırdaki diğer atlara farklı sahiplerinden gördüğü iyi muamele ve zulümleri anlatır. Tolstoy bu öyküde insanların hayvanları sahip olunacak bir eşya gibi görmesine yol açan kibirli bakış açısını Holstomer'in insan hayatına ilişkin çarpıcı gözlemleriyle karşılaştırır.[7] Benzer bir şekilde, Freud'un 1909 tarihli beş yaşındaki bir çocuğun at korkusunu incelediği Küçük Hans vakasında Hans'ın at korkusu, dört yaşındayken sokakta bir atın çektiği ağır yüke dayanamayarak yere yığılıp ölmesine tanık olmasının ardından gelişmiştir.[8] Hans evden çıkmasına mani olan bu korkusunu tarif ederken bilhassa ağır yük taşıyan atların gürültülü bir biçimde yere düşmesinden korktuğunu ifade eder. Freud, Hans'ın korkusunu yorumlarken atın babayı sembolleştirdiğini, atın kendisini ısıracağı düşüncesinin ise annesini arzulamasından dolayı babasının kendisini cezalandıracağı korkusunu yansıttığını söyler. Freud'un Hans'ın babası ile iş birliği içinde olaya dair bütün detayları Oedipus kompleksi çerçevesine sıkıştırdığı bu vakada son kertede atın atlığından eser kalmaz. Atların sokaklarda maruz kaldığı şiddete çok farklı şekillerde atıf yapan bu eserler bu olgunun o dönemde ne denli olağan ve yaygın olduğunun belgesi niteliğindedir.

Nietzsche'yle ilgili bu anekdot filozofların, yazarların kafasını kurcalamaya, farklı alanlardan sanatçılara ilham vermeye devam ediyor. Béla Tarr'ın László Krasznahorkai ile birlikte senaryosunu yazıp Ágnes Hranitzky ile birlikte yönettiği, 2011 tarihli *Torino Atı* [A torinói ló] da bu anekdottan yola çıkan çarpıcı eserlerden biri. Film, bu anekdotun dış ses tarafından detaylı bir şekilde nakledilmesiyle başlar. Ancak film, Nietzsche'ye bu olaydan sonra ne olduğu sorusu yerine, o ata ne olduğu sorusunu öne çıkararak Nietzsche'ye yoğunlaşagelmiş olan merakımızı ata yönlendirir. Filmin geneli göz önünde bulundurulduğunda, bu hamlenin temelinde Nietzsche'ye ne olduğunu anlamanın yolunun ata ne olduğunu anlamaktan geçtiği iddiasının yattığını söyleyebiliriz. Filmi ilham aldığı anekdota bağlayan bir diğer unsur da Béla Tarr'ın bu filmden sonra bir daha yönetmenlik yapmayacağını beyan etmesidir. Buna gerekçe olarak sinemada

[6] Fyodor M. Dostoevsky, *A Writer's Diary: Volume I, 1873-1876*, çev. Kenneth Lanz, Evanston (Illinois: Northwestern University Press, 1993), 325-332.
[7] Lev N. Tolstoy, "Holstomer", *Üç Ölüm*, çev. Günay Çetao Kızılırmak (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2015), 22-24.
[8] Sigmund Freud, *The "Wolfman" and Other Cases*, çev. Louise A. Huish (New York: Penguin Books, 2003), 3-122.

söylemek istediği her şeyi artık söylemiş ve söyleyecek bir şeyi kalmamış gibi hissetmesini gösterse de[9] Nietzsche'nin entelektüel kariyerinin de bu anekdotla birlikte fiilen sona erdiğini hesaba katınca, Béla Tarr'ın, kendi kariyerini aynı anekdotun filmiyle, ardında benzer soru işaretleri bırakarak sonuçlandırmayı tercih ettiğini söyleyebiliriz.

Sinema tarihinde hayvanların yaşamını yahut insan-hayvan ilişkilerini odağına alan pek çok filmden bahsedilebilir. Ancak Nietzsche'nin karşılaştığı o ata ne olduğu sorusuyla yola çıkan *Torino Atı* alışılmışın dışında bir at portresi çizer. *Torino Atı*, Kôyama'nın *Hachikô monogatari*'si (1987) yahut Joon-ho Bong'un *Okja*'sı (2017) gibi insan ile hayvan arasında kurulan sıra dışı bir dostluğun – ilkinde bir köpek ile bir profesörün, ikincisinde genleriyle oynanmış canavarsı bir domuz ile küçük bir kızın– hikâyesi değildir. Atını yere düşünceye dek kırbaçlayan sürücünün canavarlaştırıldığı, atın da kurban olarak resmedildiği iki kutuplu bir hikâye ile de karşılaşmazsınız *Torino Atı*'nda. Üstelik Tarr ve Hranitzky, atı asimile edip insansılaştırmak anlamına gelecek her türlü tuzaktan ustaca kaçınmışlardır. Örneğin, atın deneyimini anlatabilmek için hikâyeyi atın gözünden anlatmaya kalkışmazlar. Film boyunca olayları atın gözünden izlediğimiz tek bir sahne bile yoktur. Nihayetinde elimizde, Torino'dan çok uzakta bile olsa, on dokuzuncu yüzyıl Avrupa'sında Ohlsdorfer, kızı ve atlarının gündelik hayatlarının belgeselvari bir portresi kalır. Hockenhull'ın da vurguladığı gibi, filmin yönetmenleri atı herhangi bir şekilde yıldızlaştırma gayretinde olmadıkları için, at tipik bir başrol oyuncusu gibi sahneleri domine etmez.[10] Evin içinde geçen uzun sahnelerde, filme rehberlik eden o ata ne olduğu sorusunun izinde, atın evin yanı başındaki karanlık ahırda ne durumda olduğunu içten içe merak edersiniz. Dolayısıyla, at görünür bir figür olarak değil, bir soru işareti olarak hikâyenin merkezinde kalır. On dokuzuncu yüzyıl Avrupa'sında bir köydeki at sürücüsünün kızı ve atı ile olan ilişkileri elbette bugün köylerde ve şehirlerde hayvanlarla kurduğumuz ilişkileri yeni bir perspektiften görmemizi sağlayabilir, kendi yerel bağlamından taşıp bugüne de ışık tutabilir. Ne var ki filmin on dokuzuncu yüzyıl sonlarında Avrupa'da bir köydeki gündelik yaşantıya ilişkin yaptığı somut ve gerçekçi gözlemleri, söz gelimi filmdeki tekdüzeliği, salt varoluşsal bir metafor olarak almak atı bir alegoriye kurban etmekle sonuçlanacaktır. Bu açıdan, atı at olmaktan çıkaracak yaklaşımlardan, yani atı bir sembole, hikâyeyi de bir alegoriye indirgemekten kaçınan filmin stilistik olarak felsefi problemine sadık kaldığını söyleyebiliriz.

Böyle bir alegorik okumaya bel bağlamadığımız anda, *Torino Atı* bir felaket filmi olarak görünmeye başlar. Daha açılış sekansından itibaren doğa hem

---

[9] Eric Kohn, "An Interview With Béla Tarr: Why He Says 'The Turin Horse' Is His Final Film," *Indiewire*, 9 Şubat 2012, erişim tarihi 19 Mart 2018, http://www.indiewire.com/2012/02/an-interview-with-bela-tarr-why-he-says-the-turin-horse-is-his-final-film-242518/

[10] Stella Hockenhull, "Horseplay: Equine Performance and Creaturely Acts in Cinema," *Necsus* (Bahar 2015), erişim tarihi 20 Mart 2018, https://necsus-ejms.org/category/spring-2015-animals.

Ohlsdorfer ve kızının hem de atın sürekli mücadele etmesi gereken bir hasım olarak resmedilir. Açılış sekansında Ohlsdorfer muhtemelen şehirden dönmekte, ters yönden esen güçlü bir rüzgâra karşı at arabasını sürmektedir. Uzun süre Ohlsdorfer'ı ve atı izleyen kamera, yakın plan çekimlerle bu dönüş yolculuğunun her ikisi için de tam bir eziyet olduğunu gösterir. Doğanın kudretini hissettirdiği yegâne vekili film boyunca uğultusu duyulan rüzgâr değildir. Ohlsdorfer ve kızının köy koşullarında gündelik yaşantısı da baştan sona bir hayatta kalma mücadelesidir. Her sabah yeniden yaktıkları soba üzerinde haşladıkları patatesle beslenmekte, su ihtiyaçlarını da evin dışındaki kuyudan karşılamaktadırlar. Evin idaresi büyük ölçüde kıza düşmekte; kız, babası sağ elini kullanamadığı için, babasının kıyafetlerini dahi her sabah kendi elleriyle giydirmektedir. Ohlsdorfer ve kızının temel ihtiyaçlarını karşılamak için didinmekle geçirdiği altı gününü anlatan filmde her gün küçük detaylar haricinde diğerlerine benzer. Uzun uzadıya tekrar eden giyinme, soba yakma, su getirme, patates haşlama, bulaşık yıkama rutinleri Ohlsdorfer ve kızının yaşantısının monotonluğunu bütün ağırlığıyla hissettirir. Üstelik her gün mücadeleleri daha da zorlaşacak, hayatta kalmak için çözmeleri gereken sorunlara bir yenisi eklenecektir. Eski Ahit'teki dünyanın altı gün süren yaratılış öyküsü gibi, film Ohlsdorfer'in, kızının ve atlarının adım adım tükenişinin, dünyalarının başlarına yıkılışının altı günlük öyküsünü anlatır.

İşlerin gittikçe kötüleşeceğinin ilk işareti, rutinlerindeki ilk aksama, ilk gece vuku bulur. Ohlsdorfer, 58 yıldır duyduğu tahta kurtlarının tıkırtısını o gece ilk kez duyamaz. İkinci günde, bu aksaklığa bir yenisi eklenir. Şehre gitmeyi planla-

Béla Tarr'ın son filmi olduğunu duyurduğu ve esinini Friedrich Nietzche'nin Torino sokaklarında kırbaçlandığını gördüğü bir atın boynuna sarılıp gözyaşlarına boğulmasından alan *Torino Atı* filminden bir sahne..

yan Ohlsdorfer'in kızı ile birlikte hazırladıkları at arabasına bağladıkları atları; Ohlsdorfer'ın bütün çabasına, atı dizginiyle defalarca kamçılamasına rağmen hareket etmeye direnir. Ohlsdorfer öfkelenip ısrarcı davransa da kızı onu durdurup atı ahıra geri götürür. Birlikte günlük rutinlerine devam etmekten başka çareleri yoktur: Ohlsdorfer kullanabildiği tek eliyle odun kırar, kızı çamaşır yıkar, yemeği hazırlar, birlikte yemek yerler, kızı bulaşıkları yıkar, sobaya odun atar. Günün sürprizi eve gelen bir misafirdir. Komşularının içkisi bitmiş, ancak o da rüzgârdan dolayı şehre gidememiştir. Kızı, misafirleri için içkiyi hazırlarken misafir de Ohlsdorfer'le girdiği sohbette dünyanın daimi kötüye gidişinden dert yanmaya başlar. Her şey, ele geçirilip değersizleştirilme döngüsü içinde bir hiçliğe doğru yuvarlanmaktadır. İyi ve asil insanlar bu gidişata duyarsız kalmış, onu seyretmekle yetinmişlerdir. İyiliğin olmadığını, Tanrı'nın olmadığını anladıklarında ise iş işten geçmiştir. Misafiri sözünü bitirdikten sonra Ohlsdorfer'ın yanıtı kısa ve özdür: "Saçmalık". Ertesi günün sabahında kız, babasını giydirdikten sonra, yine şiddetli bir rüzgâr altında, ahıra atı kontrol etmeye giderler. Ahırı temizleyen kız, atın önceki günden beri hiçbir şey yemediğini fark eder. Ohlsdorfer umursamaz bir tavırla atın eninde sonunda bir şeyler yiyeceğini söyler, kızı ise atı ikna etmeye çalışır: "yemek zorundasın". Ohlsdorfer ve kızı, eve geçtikten sonra, tepenin ardında bir grup insanın eve yaklaşmakta olduğunu görürler. Yaklaştıklarında bu ziyaretçilerin iki ata bağladıkları arabalarıyla o muhitten geçmekte olan bir grup Çingene olduğu anlaşılır. Kızı durumu biraz şaşkınlıkla karşılasa da Ohlsdorfer kızına, tereddütsüz bir şekilde, Çingeneleri kovması gerektiğini söyler. Ohlsdorfer'in atının aksine, çok sağlıklı ve atik görünen atların sürdüğü arabalarından gürültülü bir şekilde inen Çingeneler izin almaya gerek duymadan evin önündeki kuyudan su içerler. Kendilerini durdurmaya gelen kızı pek umursamaz, Amerika'ya gittiklerini söyleyip onu da davet ederler. Ohlsdorfer elinde bir baltayla öfke içinde bu davetsiz misafirlere doğru hamle yaptığında ise çabucak at arabalarına binip "Su bizim! Toprak bizim!" nidalarıyla, söylene söylene oradan uzaklaşırlar.

Çingenelerin beddualarından mı bilinmez, Ohlsdorfer ve kızı ertesi gün o su kuyusunu kupkuru bir halde bulurlar. Şehre gitme imkânını yeniden tartmak üzere ahıra gittiklerinde ise atın hâlâ bir şey yemediğini, su bile içmediğini görürler. Kız atın bu halde hiçbir yere gidemeyeceği fikrindedir. Babası hemen eve geçer, kız ise ahırın bakımını yaptıktan sonra ahırdan ayrılır. Burada filmde ilk kez atla baş başa kalırız. Kız, ahırın kapısını kapatıp gittikten sonra ışıksız kalan bu mekânda ancak silueti seçilen atı bir süre izlemeye devam ederiz. Kamera, atın bakış açısını temellük etmeden bizi at ve atın gördükleriyle baş başa bırakarak ahırda beklemenin neye benzediğini duyumsatır. Kız, eve döndüğünde babasının gitmek için çoktan toparlanmaya başlamış olduğunu görür. Hâlihazırda zor koşullarda devam eden yaşamları, dinmeyen rüzgâr, kuruyan kuyu ve koşmak istemeyen atları nedeniyle iyice katlanılmaz ve sürdürülemez hale gelmiştir. Baba-kız atın çektiğine kıyasla çok daha küçük olan tekerlekli bir arabaya en gerekli eşyalarını yükleyip atı da ahırdan alarak yola çıkarlar. Bu sefer arabayı at değil, kız çekmektedir. Sert rüzgârda, yokuş yukarı ve engebeli yolda, Ohlsdor-

fer ve kızı tepeyi aşıp henüz gözden kaybolmuştur ki bir anda eve geri döndüklerini görürüz. Evlerini yaşanmaz kılan koşullar evi terk etmelerine de izin vermez. Beşinci gün, göçme çabalarının hüsrana uğramasının burukluğu ile gündelik rutinlerini sürdürürler. Muhtemelen atın durumuna göre evi terk etme imkânlarını yeniden değerlendirmek amacıyla ahıra gittiklerinde atın kıpırdamadan önceki gün bıraktıkları yerde durduğunu görüp çaresizce evlerine geri dönerler. O akşam gökyüzü beklenenden çok daha önce kararır. Gaz lambasını yağı olduğu halde bir türlü yakmayı başaramazlar; üstelik sobanın közleri dahi sönmeye yüz tutmuştur. Bütünüyle ışıksız kalan evin karanlığı önceki gün tanık olduğumuz ahırın içindeki karanlığı anımsatır. Bu karanlık Ohlsdorfer ve kızına yatmaktan başka bir seçenek bırakmaz. Altıncı gün ise aynı karanlığa uyanırlar. Yemek masasında Ohlsdorfer önceki günlerin aksine son derece iştahsız bir şekilde tabağındaki haşlanmış patatesi soymaya çalışırken, kızı ise dalgın, yemeğe bütünüyle ilgisizdir. Ohlsdorfer kızına yemesini, yemek zorunda olduklarını söyler. Bu sahne ahırda atın hiçbir şey yemediğini fark ettikleri sahnenin tekrarı gibidir; ata bir şeyler yemesini, yemek zorunda olduğunu söyleyen kız, şimdi at gibi hiçbir şey yemek istememekte, atı ikna etmek için kullandığı argümanın aynısını babasından duymaktadır. Ancak kızının kayıtsızlığı neticesinde Ohlsdorfer da bir ısırık aldığı patatesi yemeyi bırakır.

Sokakta gaddarca kırbaçlanan bir atın akıbetini anlatmaya soyunan *Torino Atı* sürücüyü mahkûm etmek için sabırsızlanan bir mahkeme gibi tasarlanmamıştır. Ohlsdorfer, ata her fırsatta zulmeden bir karakterden çok, hayatta kalmanın gereklerini serinkanlılıkla uygulayan bir karakter görüntüsü çizer. Kızı ise ona kıyasla at ile daha yakın bir ilişki kurar. Kız, at hareket etmeye direndiğinde Ohlsdorfer'e atı daha fazla zorlamaması için müdahale eder, at yemek yemeği kestiğinde onunla ilgilenip ikna etmeye çalışır. Yakınlıklarının ikinci boyutu ise isimsizlikleridir: Karakterlerin birbirlerine isimleriyle hitap etmediği filmde, dış ses at gibi kızın ismini de hiç telaffuz etmez. Yine de filmin, sevginin şiddete her daim üstün olduğuna dair bir ahlak dersi vermek amacında olduğu söylenemez. Filmin daha ziyade üzerinde durduğu husus; Ohlsdorfer, kızı ve atlarının hayatta kalmayı günden güne zorlaştırılan doğal koşullarla baş edebilmek için dayanışmak, birlikte hareket etmek, bir tür iş birliği yapmak zorunda olmalarıdır. Bu birlikteliğin bozulması hepsi için felaket anlamına gelir. At ailenin bakımına muhtaç olduğu gibi, baba-kızın da atın yardımı olmadan hayatlarını sürdürmesi imkânsızdır. Gelgelelim bu dayanışma doğanın dayattığı zorlu koşullara, rüzgâra, açlığa, susuzluğa kesin bir çözüm de sunamaz. Her şeyden önce atın bazı sınırları vardır. O sert rüzgârda, o engebeli yollarda, o yük altında koşmak at için yere yığılıp yaralanmak ve belki ölmek demektir. Atın hareket etmeye direnmesi yahut ölmesi de Ohlsdorfer ve kızının mahvolması ve belki de ölmeleri anlamına gelecektir. Öyleyse bu üçlü doğanın zorluklarıyla mücadele etmeye mecbur oldukları gibi, bu mücadelede başarılı olmak için de birbirlerine mecburlardır. Filmi gerçekçi kılan, ona belgeselvari bir nitelik veren şey işte bu karşılıklı mecburiyeti sarih biçimde göstermesidir.

Endüstri Devrimi sonrasında insanın doğayla baş etme konusunda hayvanlara olan bağımlılığı büyük ölçüde azaldı. On dokuzuncu yüzyıl ise tarihte insanların atlara olan ihtiyacının en üst düzeye ulaştığı dönemlerden biriydi. Döneme ait istatistikler insanlar ile atlar arasındaki bu kader birliğini teyit eder. Söz gelimi Clay McShane ve Joel Tarr, on dokuzuncu yüzyıl ABD'sinde atların şehir hayatında oynadığı rolü inceledikleri çalışmalarında 1870 ile 1890 yılları arasında atların sağlık durumu grafiği ile insanların sağlık durumu grafiği arasında önemli paralellikler tespit ederler.[11] İnsan ölümlerinin arttığı yıllarda, atların ölümleri de artmakta; at ölümlerinin az olduğu yıllarda insan ölümleri de azalmaktadır. Üstelik bu örüntü mevsimsel bazda dahi geçerliliğini korumaktadır. İnsan ölümleri ile hayvan ölümleri aynı aylarda zirve ve dip yapmaktadır. İnsan ve at hayatının ne denli iç içe geçmiş olduğunu on dokuzuncu yüzyılın sonlarına doğru ABD'de patlak veren at gribi salgınında da görürüz. Bu salgın bilhassa ABD'nin kuzey doğusunda toplam at nüfusunun yüzde beşinin ölmesiyle sonuçlanırken, atlara muhtaç olan şehirlerde belediye hizmetleri büyük oranda aksamış, örneğin 1872 yılında Boston'da çıkan büyük yangına müdahale edilemediği için yangın 800'e yakın binanın kül olmasıyla sonuçlanmıştır.[12] Şehirlerde nüfusu yüz binleri bulan atların doluşturulduğu bakımsız ahırlar bu salgının yayılmasında büyük rol oynamış, şehir halkı bu vurdumduymazlıklarının bedelini durma noktasına gelen ticaret ve ulaşım hizmetleri nedeniyle, sağlıklarıyla ve hayatlarıyla ödemişlerdir. Öte yandan Endüstri Devrimi'nin, insanların atlara ve genel olarak doğaya bağımlılıklarını azaltacak olan nimetleri bir anda ortaya çıkmamış olup bu devrimin gerçekleşmesinde atlar büyük rol oynamıştır. İnsanlar şehirlerde atlara olan bağımlılıklarını azaltma konusunda dahi atların yardımına muhtaç kalmışlardır. Söz gelimi ticari malların tren vasıtasıyla taşındığı bölgelerde bu malların nihai varış noktalarına ulaşmaları için atlar kullanılmaya devam ettiğinden, buhar gücüyle artan ticaret hacmi şehirlerdeki at nüfusunun azalmasına değil, artmasına yol açmıştır. ABD'de yeni ulaşım sistemlerinin inşasında da büyük ölçüde beygir gücünden faydalanılmıştır.[13] Atlar edilgin bir şekilde Endüstri Devrimi'nin sonuçlarına katlanmakla kalmamış, bu devrimin hayata geçmesinde aktif bir rol almışlardır. Türkiye'deki at nüfusu ise Avrupa'da yirminci yüzyılın başındaki düşme eğilimini takip etmez; hatta 1929, 1932 ve 1938 yıllarında yapılan kanuni düzenlemelerle hayvanlardan alınan vergiler peyderpey indirildiği için 1970'lere kadar bilhassa at ve katır sayısında büyük artış yaşanır. Ahmet Yüksel, Erken Cumhuriyet Dönemi'nde hayvanlardan elde edilen gelirlerin önemli bir bölümünün Maarif'e aktarıldığını hatırlatarak, Türkiye'de atların, eşeklerin ve katırların ülkenin eğitim altyapısının güçlendirilmesinde oynadığı role dikkat çeker.[14] Nasıl ki Batı'da sanayileşmenin yükünü büyük ölçüde atlar yüklendiyse, Türki-

---

[11] Clay McShane ve Joel Tarr, *The Horse in the City, Living Machines in the Nineteenth Century* (Baltimore, MD: John Hopikins University Press, 2017), 150-153.

[12] *Encyclopaedia Britannica*, "Boston fire of 1872," 5 Nisan 2018, erişim tarihi 15 Nisan 2018, https://www.britannica.com/event/Boston-fire-of-1872.

[13] Ann Norton Greene, *Horses at Work: Harnessing Power in Industrial America* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2008), 44-46 ve 65-66.

[14] Ahmet Yüksel, "Anadolu'nun Eşeği, Katırı, Atı," *Kebikeç* 17 (2004): 306.

ye'de de atlar, eşekler ve katırlar modernleşmenin finansmanına önemli bir katkı yaparlar. *Torino Atı* da insanların atlara olan bu bağımlılığını, insanlarla atların kaderlerinin ortaklığını yirminci yüzyılın eşiğindeki Avrupa bağlamında gözler önüne sermektedir; ancak odağında şehir değil, bir baba-kızın gündelik hayatı vardır.

Nietzsche'nin kırbaçlanan atın boynuna sarılıp gözyaşı dökmesine Tarr ve Hranitzky'nin filmde nasıl bir tepki verdiği sorusu öncelikli olarak Nietzsche'nin bu eylemini nasıl yorumladığımıza bağlıdır. Eğer Nietszche'nin tepkisini ata duyduğu yoğun bir merhamet duygusuna bağlarsak, filmin Nietzsche'nin karşısında bir konum alıp merhamet duygusunun sürücü ile at arasındaki karmaşık ilişkiyi kavramaktan uzak olduğunu ve bu ilişkinin Nietzsche'nin tanık olduğu şiddet anına indirgenemeyeceğini göstermeye çalıştığını söyleyebiliriz. Nitekim filme ilham veren ata ne olduğu sorusu, insanların da doğa karşısında ne denli çaresiz ve atların yardımına ne denli muhtaç varlıklar olduğunu, hayvanların yardımı olmaksızın gündelik hayatlarının bir felaket halini aldığını anlatan bir hikâyeye açılmıştır. Gelgelelim Nietzsche'ye göre merhamet dirimselliğe ket vuran, insanı depresifleştiren, ıstırabı salgına dönüştüren nihilist bir duygudur. Merhameti bir erdem olarak alan tüm ahlak anlayışları, Hristiyanlık da dâhil olmak üzere, yalnızca hayatın olumsuzlanmasına hizmet eder. Merhamet "sefaleti *katlar* ve sefil olan ne varsa *idame ettirir* ve bu itibarla yozlaşmadaki artışın başlıca aracıdır— merhamet insanları *hiçliğe* götürür!"[15] Merhamet, Nietzsche'ye göre, merhamet duyulana tepeden bakmayı gerektirdiği ölçüde kibrin ta kendisidir; hele de merhamet dilemek, başlarına gelen en ufak olumsuzlukları dahi kendine reva görmeyenlere, en küçük talihsizlikleri dahi kendilerine yapılmış bir haksızlık sayanlara özgü olduğundan küstahlığın en üst düzeyini ifade eder.[16] Her türlü nihilizme, hayatı değersizleştiren tüm değerlere, bilhassa yüce gönüllülük kılığında karşımıza çıkan insan kibrine savaş açmış olan Nietzsche'nin tanık olduğu bu sahne karşısında yoğun bir merhamet duygusuna kapılması zor bir ihtimal gibi görünüyor. Filmin bu anlamda başka bir ihtimali sahneye koyduğunu, Nietzsche'nin tepkisine alternatif bir yorum getirdiğini söyleyebiliriz. Nietzsche'nin o anda yoğun bir şekilde hissettiği şey belki de, filmin sahnelemeye çalıştığı üzere, insanın ve atın doğanın acımasızlığı karşısındaki o ortak çaresizlikleriydi. Nietzsche'yi sarsan, kendi üstün konumundan zavallı bulduğu bir ata yönelttiği acımanın yoğunluğu değil, kendisinin de ona acıyamayacak denli aciz olduğu gerçeğinin ağırlığıydı.

İnsan ile hayvanlar arasında rasyonellik yahut dil kapasitesi temelinde yapılan ayrımların hüküm sürdüğü Batı felsefesi geleneğine getirdiği eleştirilerinde Jacques Derrida da insanlar ile hayvanlar arasında bir ortak zemin olarak acizliğe

[15] Friedrich Nietzsche, "The Anti-Christ: A Curse on Christianity," *The Anti-Christ, Ecce Homo, Twilight of the Idols and Other Writings*, çev. Judith Norman (New York: Cambridge University Press, 2005), 7.
[16] Friedrich Nietzsche, *Human, All Too Human: A Book for Free Spirits*, çev. R. J. Hollingdale (New York: Cambridge University Press, 1996), 143.

vurgu yapar.[17] Derrida, insanlar arasındaki farklılıklardan ziyade benzerlikleri öne çıkarmaya çalışan Bentham'ın sorulması gereken asıl sorunun "hayvanlar acı çekebilir mi?" sorusu olduğu argümanını odağına alarak, bu sorunun felsefe tarihi içindeki özgün ve incelikli konumuna dikkat çeker. Bu soru, bir yönüyle, insanları hayvanlardan belli bir kapasite temelinde ayırmaya koyulan filozofların sorusuna şeklen benzemekte, belli bir yapabilirliği bir ayrımın nişanı olarak belirlemektedir. Ancak bu sorudaki yapabilirlik, hayvanların sahip oldukları yetenekleri sorgulayan diğer sorulardan farklı olarak, etkin bir eyleme kapasitesine değil, edilgin bir etkilenme kapasitesine gönderir. Bentham'ın sorusu böylece ahlaki değerlendirmelerde dikkate alınma ehliyeti için iktidardan ziyade iktidarsızlığı, güçten ziyade güçsüzlüğü, "hayvanlarla paylaştığımız sonluluğu düşünmenin en radikal aracı olarak ölümlülüğü" baz alır.[18] Gelgelelim Derrida'nın Bentham'ı olumlayan bu yorumları, faydacı bir ahlak kavrayışını çözümün adresi olarak göstermekten ziyade, bu sorunun yanıtının şüpheye mahal vermeyişinin altını çizme amacı taşır. Derrida'ya göre Bentham'ın formülasyonunun gücü, Descartes'in aradığı türde şüphe duyulamayacak epistemolojik bir zemine değil, o zeminin dahi öncesine doğru hamle yapmış olmasında yatar. Nitekim hayvanların acı çekebiliyor olduklarının inkâr edilemezliği "şüphe duyulmaz olandan daha önce gelir, ondan daha eskidir".[19]

Derrida, epistemolojiyi önceleyen bu inkâr edilemezlik anına, insanlar ile hayvanlar arasındaki farklılıkları silmek, türler arasındaki ayrımları önemsizleştirmek için değil, geleneksel insan-hayvan ayrımının mimarisinin keyfiliğini ve bu keyfiliğin barındırdığı şiddeti ifşa etmek üzere geri döner. Derrida'ya göre "kendine insan diyen" ile "onun hayvan dedikleri" arasında bir süreksizliğin, kesintinin, uçurumvari bir yarığın olmadığını iddia etmek, "uyurgezerlikten bile kötüdür; basbayağı aptalcadır".[20] Ancak bu uçurumvari yarık bir tarafında insanın diğer tarafında hayvanın bulunduğu dümdüz, kalın bir çizgi değil; çoklu, parçalı, heterojen ve değişken bir farklılaşma hattını ifade eder. Bu açıdan Derrida'nın odağında insanlar ile hayvanlar arasına koyulan sınırların tarihsel olarak nasıl inşa edildiği, bu sınırların hangi toplumsal faktörlerden beslendiği ve onları nasıl beslediği, yani "limitrofi" vardır.[21] Derrida, hayvan meselesine ilişkin analizlerinde bu tarihsel perspektifini daima korur ve insan-hayvan ilişkilerinin bilhassa son iki yüzyılda geçirdiği dönüşüme mercek tutar. Zira son iki yüzyılda hayvanların varlığı eşi benzeri görülmemiş bir şekilde insan çıkarına tabi kılınmıştır. Hayvanların insan faydası için öldürülmekle kalmadığı, aynı zamanda öldürülmek üzere zorla çoğaltıldığı günümüz düzeneğine Derrida, soykırım demekten geri durmaz.[22] Endüstri Devrimi sonrasındaki dönemin yeni teknolo-

[17] Jacques Derrida, *The Animal That Therefore I am*, çev. David Wills (New York: Fordham University Press, 2008), 27.
[18] Derrida, *The Animal That Therefore I am*, 28.
[19] Derrida, *The Animal That Therefore I am*, 28.
[20] Derrida, *The Animal That Therefore I am,* 30.
[21] Derrida, *The Animal That Therefore I am*, 29.
[22] Derrida, *The Animal That Therefore I am*, 26.

jileri olan fabrika çiftlikleri, hayvanlardan istifade etme biçimlerini çeşitlendirmeye ve verimlileştirmeye yönelik genetik deney ve müdahaleler, Derrida'ya göre, bu düzeneğin birer parçasıdır. Gelgelelim Derrida son iki yüzyılı bir dönüm noktası olarak ele almayı gerekçelendirecek ölçekte büyük bir kırılmadan söz edilemeyeceğini, insanların tarih boyunca zaten çok çeşitli şekillerde hayvanları kendi çıkarları için sömürüp öldüregeldiğini teslim eder.[23] *Torino Atı* da bu şiddet mekanizmasının hayatın her alanına sirayet ettiği günümüz koşullarından ziyade Endüstri Devrimi'nin sonuçlarının bugünkü boyutlarına ulaşmadığı bir Avrupa'da, şiddetin daha sistematik bir hal aldığı şehirlerden ziyade köy koşullarında, insan-hayvan ilişkilerinin bir panoramasını sunar. Bu panorama günümüzde ekseri evrensel bir ahlak problemi olarak sunulan hayvan meselesinin arka planda kalan önemli bir boyutunun altını çizer. Film, bir taraftan, gittikçe gaddar bir hal alan şiddet düzeneğinin görece daha erişilebilir veri ve imgelerine yaslanmak yerine insan-hayvan ilişkilerinin başka kurum ve normlara tabi olduğu bir toplumsal formasyonu irdeleyerek, Derrida'nın çekincesiyle paralel bir şekilde, bu şiddet düzeneği konusunda yegâne sorumluluğun Endüstri Devrimi'ne yüklenemeyeceğine işaret eder gibidir. Öbür taraftan, insan-hayvan ilişkilerinin on dokuzuncu yüzyıldaki hali ile yirmi birinci yüzyıldaki biçimleri arasındaki uçurumu gözler önüne sererek bu ilişkilerin aynı evrensel ahlak yasası uyarınca değerlendirilmesinin sınırlılıklarını düşünmeye sevk eder. Ohlsdorfer ve kızının kaderinin sıkı sıkıya atın kaderine bağlı olduğu koşulları işleyen bu filmde ata uygulanan şiddet, atın direnişinin şiddetine karışır. Elbette Endüstri Devrimi canlılar arasındaki kader birliğini tümüyle geçersiz kılacak somut imkânları henüz insanlara verebilmiş değil. Hatta Endüstri Devrimi'nin doğayı kendi çıkarlarına göre tasarlama yeteneği kazanan insana, doğa ile olan kader birliğini yalnızca unutturduğunu dahi söyleyebiliriz. Ancak *Torino Atı*, insanlar ile atlar arasındaki kader birliğinin sonuçlarının en ağır şekilde ve gündelik olarak tecrübe edildiği, insan-hayvan ilişkisindeki sorunların asla unutulmaya yahut göz ardı edilmeye gelmeyecek bir acillik taşıdığı koşulları işlemektedir. Bu acillik, hayatta kalma mücadelelerinde insan ile hayvan arasında paylaşılan rolleri son derece esnek ve değiş tokuş edilebilir kılar. Eğer yükü at çekmiyorsa, o yükü ve o atı bir insanın çekmesi gerekecektir. Bu kader birliği öylesine yoğun olarak hissedilir ki atları yemek yemeği reddettiğinde, Ohlsdorfer ve kızının yemek yemeyi sürdürmesinin hiçbir anlamı kalmaz.

Jacques Rancière 2011'de *Torino Atı*'nın vizyona girişinin hemen ardından yayımladığı Béla Tarr monografisinde Tarr'ın filmlerini toplumsal ve metafiziksel filmler olarak iki döneme ayırma geleneğine itiraz ederek filmografisini bütüncül bir perspektifle inceler. Rancière'e göre Tarr'ın filmleri daima "yerine getirilmeyen bir vaadin, başlangıç noktasına geri dönen bir yolculuğun hikayesidir."[24] Son filmlerinin öncekilerden farkı, Tarr'ın bu başarısızlığın nedenini artık açıklama gereği dahi duymamasından ibarettir: Gerekçeler, toplumsaldan kozmiğe doğru seyrelip dağılmıştır. Bu dönüşüm Tarr'ı doğa olaylarına ve hayvanla-

---

[23] Derrida, *The Animal That Therefore I am*, 24-25.
[24] Jacques Rancière, *Ertesi Zaman*, çev. Elif Karakaya (İstanbul: Lemis, 2014), 8.

ra yakınlaştırır. Rancière, Tarr'ın 1987 tarihli *Kárhozat* sonrasındaki filmlerinde hayvanların varlığının çok spesifik bir işlevinin olduğuna dikkat çeker: *Kárhozat*'taki köpekler, *Sátántangó*'daki inekler, *Werckmeister harmóniák*'taki balina ve *Torino Atı*'ndaki at hep insanı kendi sınırıyla yüzleştiren figürlerdir.[25] Rancière'in Tarr filmografisini kateden bu okumasının gücü, filmlerdeki anlatıyı alegoriye indirgeme kolaycılığına kaçmamasından ileri gelir. Tarr'ın filmlerindeki hayvanlar basitçe bir sembolden ibaret değildir. *Sátántangó*'nun başındaki inek sürüsü, "bir sürü imgesi gibi değil de gerçek bir sürü olarak düşünülmelidir"[26], yahut *Werckmeister harmóniák*'taki balina "belki de [...] sadece bir alegori değildir".[27] *Torino Atı*'nda ise Ohlsdorfer, kızı ve at arasındaki ilişki üç ayrı zaman düzeyine hayat verir: tükeniş zamanı, değişim zamanı ve tekrar zamanı.[28] Bir taraftan, o evde, o koşullarda hayatlarını sürdürmek her üçü için de gitgide daha zor hale gelmektedir. Bir noktada değişim için harekete geçerler, taşınabilir neleri varsa sırtlanıp yola koyulurlar; gelgelelim bu girişimleri başarısızlıkla sonuçlanır ve geri dönüp kendilerini günlük rutinlerinin kollarına bırakırlar. İç içe geçmiş bu zaman katmanları baba-kızın olduğu kadar, atın da zamanıdır.

Torino Atı'nı sinema tarihinde bir hayvanın hayatını, insanlarla olan ilişkilerini, onu insansılaştırmadan, onun bakış açısını vermeye soyunmadan işleyen Bresson klasiği *Au Hasard Balthasar* (1966) ve Todd Solondz'un *Wiener-Dog*'u (2016) ile aynı gruba dâhil edebiliriz. *Au Hasard Balthasar*, Fransa kırsalında Balthasar adındaki bir eşeğin hayatını doğumundan ölümüne takip eder. Filmde Balthasar, çeşitli gerekçelerle elden ele dolaşırken sahiplerinin Balthasar ile kurduğu sevgi, ihmal, sömürü, istismar ilişkilerinin diğer gündelik ilişkilerine nasıl sirayet ettiğini görürüz. Benzer bir şablonu kullanan Solondz'un *Wiener-Dog*'unda ise elden ele dolaşan bir sosis köpeğin hayatına tanıklık ederiz. At ve eşekten farklı olarak bu sosis köpeğin sahiplerinin ondan ekonomik bir beklentisi yoktur; hepsi tamamen iyi niyetlerle, karşılıksız sevgiyle ona evlerini açarlar. Solondz, bu sevgi dolu ilişkinin en az ekonomik bir ilişkide olduğu kadar ihmale, sömürüye, istismara açık olduğunu köpeğin hayatından çarpıcı kesitlerle gözler önüne serer. Wiener-Dog, sahiplerinin gözünde sevdikleri bir eşyadan farksızdır: hastalandığı için, başkalarını mutlu ya da mutsuz etmek için tereddüt etmeden onu gözden çıkarabilirler. Bir hayvanın kolaylıkla gözden çıkarılabileceği, tedavül eden diğer metalardan farkının yok olmaya yüz tuttuğu bir insan-hayvan ilişkisi modelini konu alan bu iki film daha ziyade günümüz koşullarına aittir. *Torino Atı* ise attan vazgeçmenin, onu gözden çıkarmanın mümkün olmadığı bir hikâyeyi anlatır. Atı vazgeçilmez yapan yalnızca Ohlsdorfer ya da kızının ona duyduğu sevgi değildir. Atın Ohlsdorfer ve kızına sağladığı fayda, Balthasar'ın ya da Wiener-Dog'un sahiplerine sağladığı, yokluğuna katlanılabilecek türden bir desteğin çok daha fazlasıdır. Atın yokluğu en büyük felakettir; öyle ki

[25] Rancière, *Ertesi Zaman*, 75.
[26] Rancière, *Ertesi Zaman*, 38.
[27] Rancière, *Ertesi Zaman*, 54.
[28] Rancière, *Ertesi Zaman*, 75-77.

su kuyularının kuruması üzerine göç etmeye karar verdiklerinde dahi, at arabasını çekmeyi reddeden atlarını artlarında bırakmayı göze alamazlar.

Günümüzde ulaşım ve nakliyat artık tamamıyla mekanikleşmiş durumda, çok küçük istisnalar dışında bütünüyle motorlu taşıtlarla yürütülüyor. On dokuzuncu yüzyılda sokakları dolduran atlar artık yoklar. Ancak beygir gücü insanın doğaya diş geçirmesinin sembolü olmayı sürdürüyor. Atlara bir zamanlar duyduğumuz ihtiyacın nişanı olarak motorlu taşıtların gücünü ifade etmek için beygir gücü birimini kullanmaya devam ediyoruz. *Torino Atı*, beygir gücünün doğa karşısında diz çökmesiyle başlayan bir felaket hikâyesinde, beygir güçsüzlüğü ile insan güçsüzlüğünü ortak bir mağlubiyette buluşturarak insanın Endüstri Devrimi sonrasında bir tür zafer sarhoşluğu içinde hızla unuttuğu, kendisini diğer hayvanlara bağlayan acizliğini, sonluluğunu ve ölümlülüğünü yeniden gündeme getiriyor. John Berger "Why Look at Animals?" başlıklı denemesinde, yirminci yüzyıl boyunca hayvanları gündelik hayatının her alanından ihraç etmiş olan insanın artık hayvan imgelerinin donuk bakışlarıyla baş başa kaldığını belirtiyordu.[29] Berger'a göre günümüzde büyük şehirlerde canlı hayvanlarla karşılaşma umuduyla gidilen hayvanat bahçelerinde dahi o mekanikleşmiş bakıştan başkasını bulmak imkânsızdır, çünkü buradaki hayvanlar kendileri olarak var olmalarının, doğaya karışıp yok olmalarının mümkün olmadığı, mütemadiyen izlendikleri bir sahneye mahkûm edilmiştir. Sinema bize bu donuk bakıştan daha fazlasını verebilir, silinen bakışlarını hayvanlara geri verebilir mi; sinema bu felaketi geri sarabilir mi? Tarr ve Hranitzky, *Torino Atı*'nda bu felaketin belli bir ana, olaya ya da döneme indirgenemeyeceğine, birtakım eski yanılgıların telafi edilmesiyle her şeyin düzeleceğini hayal etmenin yeni bir yanılgıdan ibaret olduğuna işaret eder gibidir. Sinema, insanın bakışının diğer hayvanların bakışından daha az donuk olmadığını gösterebilir.

Kaynakça

Berger, John. "Why Look at Animals?". *Why Look at Animals?*. New York: Penguin Books, 2009, 12-38.

Derrida, Jacques. *The Animal That Therefore I am*. çev. David Wills. New York: Fordham University Press, 2008.

Dostoevsky, Fyodor M. *A Writer's Diary: Volume I, 1873-1876*. çev. Kenneth Lanz, Evanston, Illinois: Northwestern University Press, 1993.

Dostoyevski, Fyodor M. *Suç ve Ceza*. çev. Mazlum Beyhan. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2016.

Encyclopaedia Britannica. "Boston fire of 1872." 5 Nisan 2018. Erişim tarihi 15 Nisan 2018. https://www.britannica.com/event/Boston-fire-of-1872.

Freud, Sigmund. *The "Wolfman" and Other Cases*. çev. Louise A. Huish. New York: Penguin Books, 2003, 3-122.

[29] John Berger, "Why Look at Animals?", *Why Look at Animals?* (New York: Penguin Books, 2009), 30-34.

Greene, Ann Norton. *Horses at Work: Harnessing Power in Industrial America*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2008.

Hockenhull, Stella. "Horseplay: Equine Performance and Creaturely Acts in Cinema." *Necsus* (Bahar 2015). Erişim tarihi 20 Mart 2018. https://necsus-ejms.org/ category/spring-2015-animals.

Kohn, Eric. "An Interview With Béla Tarr: Why He Says 'The Turin Horse' Is His Final Film." *Indiewire*. 9 Şubat 2012. Erişim tarihi 19 Mart 2018. http://www.indiewire.com/2012/02/an-interview-with-bela-tarr-why-he-says-the-turin-horse-is-his-final-film-242518/

McShane, Clay ve Joel Tarr, *The Horse in the City, Living Machines in the Nineteenth Century*. Baltimore, MD: John Hopikins University Press, 2017.

Mitsuda, Tatsuya. "The Horse In European History, 1550-1900." Yayımlanmamış doktora tezi, University of Cambridge, 2017.

Nietzsche, Friedrich. *Human, All Too Human: A Book for Free Spirits*. çev. R. J. Hollingdale. New York: Cambridge University Press, 1996.

Nietzsche, Friedrich. "Ahlakdışı anlamda Doğruluk ve Yalan Üzerine." çev. Oruç Aruoba. *Cogito* 16 (1998): 55-66.

Nietzsche, Friedrich. "The Anti-Christ: A Curse on Christianity." *The Anti-Christ, Ecce Homo, Twilight of the Idols and Other Writings*. çev. Judith Norman. New York: Cambridge University Press, 2005.

Rancière, Jacques. *Ertesi Zaman*. çev. Elif Karakaya. İstanbul: Lemis, 2014.

Tolstoy, Lev N. "Holstomer", *Üç Ölüm*. çev. Günay Çetao Kızılırmak. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2015, 3-44.

Townsend, Chris. "Nietzsche's Horse". Los *Angeles Review of Books*. 25 Nisan 2017. Erişim tarihi 15 Nisan 2018. https://blog.lareviewofbooks.org/essays/nietzsches-horse.

Young, Julian. *Friedrich Nietzsche: A Philosophical Biography*. New York: Cambridge University Press, 2010.

Yüksel, Ahmet. "Anadolu'nun Eşeği, Katırı, Atı." *Kebikeç* 17 (2004): 295-325.

Öz: Béla Tarr'ın son filmi olduğunu duyurduğu *Torino Atı*, esinini Friedrich Nietzche'nin Torino sokaklarında kırbaçlandığını gördüğü bir atın boynuna sarılıp gözyaşlarına boğulması sonrasında hayatının sonuna dek kurtulamayacağı bir ruhsal çöküntüye savrulduğunu anlatan anekdottan alır. Ancak film alışılmışın dışına çıkarak ilgisini Nietzsche'den ziyade atın akıbetine yöneltir. Bu makale, filmdeki atın varlığı sembolik yahut alegorik bir okuma ile silinmediğinde, filmin bir felaket anlatısı olarak belireceğini savunmaktadır. Bu felaket, on dokuzuncu yüzyıl sonu Avrupa'sında kaderleri iç içe geçmiş insan ve atın ortak kaderidir.

Anahtar sözcükler: Friedrich Nietzsche, Béla Tarr, *Torino Atı*, at, merhamet, felaket

Description of a Disaster in *The Turin Horse*

Abstract: *The Turin Horse*, which Béla Tarr announced as his last film, is inspired by the anecdote that Nietzsche burst into tears and mentally collapsed after witnessing the whipping of a horse in Turin. The film takes an original approach to the anecdote by focusing on what might have happened to the horse afterwards. This article argues that the film would appear as a disaster narrative once the horse's presence is not nullified through a symbolic or allegorical interpretation. This disaster reflects the common fate of human beings and horses in Europe at the turn of the twentieth century.

Keywords: Friedrich Nietzsche, Béla Tarr, *The Turin Horse*, horse, pity, disaster

Zaman-Mekan Genişlemesi Olarak Felaketin Tarihçesi

Özlem SERT*

Felaket, felek çarkının olması gerektiği gibi dönmemesi, feleğin şaşması, zaman ve mekâna[1] dair düzenlerin bozulması, gündeliğin ritminin altüst olmasıdır. Felaket gibi İngilizce "catastroph" da Yunanca "Στϱοφή" yani "dönüş"ün önündeki ekle, bunun bozulması anlamında "Καταστϱοφή" kelimesinden gelir. Her iki kavramın da bugünkü anlamı farklı uğraklarla, sonradan edinilmiştir.[2] Bu tarihçede bu kavramların Türkçedeki anlamlandırılma süreci tarihsel bağlamı içerisinde değerlendirilecektir.[3] Bu anlamlandırma, tarih boyunca insanların zaman ve mekân algısındaki genişleme ile eş zamanlı değişimler çerçevesinde farklılaşmıştır. Felaket kavramının tarihçesini anlamak için feleği, zaman ve

* Hacettepe Üniversitesi Kent Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi ve Tarih Bölümü / oezlemsert@gmail.com

1 Burada bahsedilen iki boyutlu ya da üç boyutlu mutlak mekân değil, çoklu değişkenlerin ilişkilerini de anlatan sosyal olarak üretilmiş mekândır. Mutlak mekân anlayışının eleştirilerinden birisi olarak bkz. "4. From Absolute Space to Abstract Space", "5. Contradictory Space", "6. From the Contradictions of Space to Differential Space" (Lefebvre, 1991).

2 "Katastrof Yunanca'dan gelerek, dönüşü ya da geri dönüşü, özellikle bir dramada, anlatan ve kötü bir sona ya da talihsizliğe, yanılgıya ya da kırılmaya keskin bir dönüşü ifade eder. Şu anki tanımının tersine, sonuçta bir dramayı bitirmesi, nedensel bir sonuca bağlaması sebebiyle pozitif bir yanı da vardır. Bu anlam Fransızca'ya onbeşinci yüzyılda girmiştir ve kelime, on yedinci ve on sekizinci yüzyıl sözlüklerinde dramada aldığı anlam dışında bir anlam ifade etmez. Tarihçi Walter, katastrof kavramının insan ve doğa arasında radikal bir ayrım ile tipik olarak on dokuzuncu yüzyıldan beri doğduğunu ve insan toplumlarındaki sonuçları ile deneyimlendiğini savunur." (Hoppe, 2016: 5)

3 Bu makalede verilen örneklerin çoğunluğu Akdeniz coğrafyasında yaşanan olayları kapsar.

mekânın tarihte nasıl dönen bir çark gibi algılanmaya başlanıldığını, zaman-mekân algısındaki genişlemeyi[4] ve insanın doğaya hâkim olmadaki iddiasının tarih boyunca nasıl değiştiğini incelemek gerekir. Çünkü felaket, bu iddianın sarsılması ile, yani doğa ile iktidar mücadelesine girilip yenilgiye uğramakla ve düzeni yeniden inşa etme, normalleşme fikri ile ve tam da insanın başını sonunu tanımladığı bir döngüye hâkimiyetini anlatırken o döngünün aniden, ciddi bir şekilde değişmesi ile ilgilidir. Bu nedenle, kavramı anlamak için incelenmesi gereken bir unsur da insanın doğa ile ilişkisi içerisinde zorluklarla mücadele kapasitesinin tarihidir.[5]

Bir olayın felaket olması, yani feleğin çarkına darbe vurması, sadece olayın büyüklüğü ile ilgili değil, aynı zamanda insanların iktidar iddiası bulunan yaşam alanı, yani normali nasıl tanımladığı ile ilgilidir. Örneğin, daha önceleri felaket gibi görülmeyen, tanrıların anlık kızgınlığı olarak görülen olaylar, zamanla daha uzun bir zaman ölçeğini kapsayan gazap olarak algılanmış, sonra ise daha da geniş ölçekli bir döngünün altüst olması, felaket olarak kabul edilmiştir. İnsanların değiştiremediği olgular ise insanlara ne kadar zarar verse de düzenin bozulması, feleğin altüst olması olarak algılanmamıştır. Bugün felaket ya da katastrof kavramlarından anlaşılan, kavramın ortaya çıktığı dönemlerde ifade ettiği anlamdan oldukça farklıdır. Artık, bu olguların ortaya çıkışları sadece tanrılara bağlanarak açıklanmaz; bilimsel olarak nedenleri bilinen, mücadele edilen, önlemler alınan, yönetilen felaketler ya da afetler olarak algılanır. Bu kısa felaket tarihçesinde kavramın ortaya çıkışına ve daha sonra geçirdiği anlam değişimine genel hatları ile değinilecektir. Bu zaman ve mekân algısı tarihi, dönem dönem insanların anlamdırma biçimlerini toptan değiştirdikleri bir doğrusal tarih değil; belli algıların yavaş yavaş geliştiği, eski algıların egemen olmasalar da devam ettirildiği, kopuşlar ve sapmaların, reaksiyonların, sıçramaların görülebildiği bir birikim tarihidir.

I. Tanrıların Hiddeti: Hırçın Tanrılardan Tanrı Krallara

İnsanın zamanı ve mekânı kullanma imkânlarını arttırabilme kapasitesi, somut akıldan soyut akla geçerek, yaşadığı ve aklında tutabildiği zamanın ve gördüğü bildiği yerlerin ötesine geçebilmesi ile ilişkilidir. Doğanın dayattıklarını normal kabul eden ve dayatılanları değiştirme iddiası olmayan ilk insanlar gök gürültüsü, şimşek, deprem, volkanlar ve benzeri hayatı etkileyen doğal olaylara korku ile yaklaşıp onları doğanın güçlerinin bir parçası olarak kabullenmişler. İnsanların bu güçlere kurban vererek onları yatıştırmaya çalışması, direkt karşılık

[4] Bu makalede felaket algısı ile örneklendirilen, tarihteki zaman-mekân genişlemesi anlatıları için bkz. Giddens, 1984: 162-226; Lefebvre, 1991: 169-228; Harvey, 1992: 201-307.

[5] İklim tarihi üzerine yaptığı kapsamlı çalışmada Parker, iklim ile ilgili felaketler konusunda, hangi olayların ne kadarının kaydedildiğinin bazen sadece bu konunun önemsenmeye başlanmasının işareti olduğu ve iklim ile ilgili olayların felaket haline gelmesinin aynı zamanda insanların baş edebilme kapasiteleri ya da bu kapasiteleri arttıran bağlamsal faktörlerle de ilişkili olabileceği konusuna dikkatimizi çeker. (Parker, 2013: XX)

veremedikleri durumlarla mücadele için dolaylı, manipülatif eylemlere başvurmaları ve somut tehlikeye soyut karşılıklar düşünmeleri, zamanla doğa ile ilişkilerinde kendilerine yarayacak yeni araçlar keşfetmelerini beraberinde getirir.[6]

Bu güçlerle baş etmek önce onları tanımlamak ve anlamak ile başlar. İnsanlar kimi zaman bu güçleri somut halleri ile kendilerinin dışında güçler olarak tanımlasalar da, çoğunlukla, kendilerine benzerlikleri ile ya da yaşamlarındaki başka nesnelere ya da olaylara benzerlikleri ile anlamlandırmaya çalışırlar.[7] Doğada yaşanan zorluklar; bu tanrıların kızması, hiddetlenmeleri, kıskanıp kapris yapmaları, yani tıpkı insanlar gibi duygular yaşamaları ile açıklanır. Tıpkı insanlar gibi tanrıların da gönlü hediyeler ile alınmaya, hiddetleri sakinleştirilmeye verdikleri bollaştırılmaya çalışılır.

Tarımın öğrenilmesi ve hayvanların evcilleştirilmesi, doğayı kendi çıkarları için manipüle etmekte insanların önemli bir aşamaya geldiğine işaret eder. Bu, insanın doğayı manipüle etmek üzere düzenlediği zaman ve mekân ölçeğini genişletmiştir. Çünkü tarım, insanın bitkilerin ekimi, bakımı ve hasadını kapsayan günlük ve haftalıktan daha uzun ölçekli, yıllık mevsimlerin getirdiği yağış, sıcaklık değişikliklerini kapsayan bir zaman hakkında fikir sahibi olmasını, takvim yapılmasını, toprağı, akarsuları tanımasını gerektirir. Hayvancılık da hem yerleşik toplumlarda hem de göçebe toplumlarda coğrafyaya ve zamana dair daha geniş ölçekli bilgiyi ve çeşitli becerileri gerekli kılar. Yerleşik toplumlarda kızmasınlar diye tanrılara verilen kurban ve hediyelerin organizasyonu, olayları kaydeden, tarımsal üretimi takvimler ile organize eden rahiplerin temel görevleri olur. Yaşam alanını koruması için tanrılar sanatçıların yorumları ile cisimleşir. İktidarlar, sadece yeni yerleri ele geçirmekle kalmaz oranın tanrılarını da ele geçirirler.

Mısır'da, tarımsal üretimin organizasyonunu yaparak, üründen edinilen gelirlerden gelişmiş bir zanaatkâr sınıfa yaptırdıkları tunç silahlarla savaş gücünü arttırıp daha fazla toprağa hükmederek merkezi gücünü arttıran krallar, zamanla kendilerini tanrı kral ilan ederler. Rahipler, okuması diğer insanlar için zor yazılarla, kendilerinden önceki nesillerin bilgisini, tekellerinde tutarlar. Onların yaptığı ve kendilerinin okuduğu doğal düzen takvimi, onların hâkimiyetinin yegâne meşruiyeti olur. Düzenli Nil Nehri taşkınları, Mısır'da yıl be yıl tanrı kralların tanrısal düzene hâkimiyetini pekiştirirler. Tanrıların putlarına sahip krallar, savaşlarda birbirlerinin tanrılarını da ele geçirerek düzene hâkimiyet alanlarını genişletirler. Zulüm ve acılar daha çok bu tanrı krallardan gelir.[8] Bu dönemde daha sonraki merkeziyetçiliğin artacağı dönemlerde olduğu gibi doğal düzen ve iktidar özdeşliği, meşruiyetin kaynağı haline gelir. Doğa güçleri ile kendisini özdeşleştiren tanrı kral, insan merkezli bakış açısının iktidarda somutlaşmış hali gibidir.

---

[6] Standage, 2016.
[7] Dickens, 1992.
[8] Bulliet, ve diğerleri, 2011 (ilk basım, 2005).

Yönetimin bu kadar merkezileşmediği toplumlarda örneğin Yunan şehir devletlerinde ise tanrısal güçler tek iktidarın elinde toplanmaz. Yunan mitolojisinde tanrılar sadece belli duyguları olan ve yine de hâlâ materyal olarak kendileri kalan doğa güçleri olmaktan çıkıp adeta farklı karakterlerde insan tanrılara dönüşür. Denizlerin tanrısı Poseidon hem denizdir hem insan karakterli bir tanrıdır. Adeta doğal cismin, denizin arkasına insan aklı konulmuştur. Dünyayı yöneten akıl, insan gibi olan tanrıların aklıdır fakat tanrı kral yoktur. Bu da insan aklının diğer varlıkların üzerinde görüldüğü, insan merkezli yaklaşımın farklı bir yorumudur.

Bazı göçebe toplumlarda ve bazı kabilelerde ise tanrılar duygular gösterseler de cisim olarak varlıklarını kaybetmez, tanrı-krallaştırılarak ya da insan karakterleri verilerek insanlaştırılmazlar. Doğal güçler ve doğa, kendine has ritmi olan ayrı bir varlık olarak görülür. İnsanlar kendilerii gibi olmayan bir varlığa ve onun ritmine ayak uydururlar. Tarım toplumlarının hareketli olmayan bitkiler ya da kapalı yerlerde yaşayan tam evcilleştirilmiş hayvanlarla ilişkisi ile hayvanlar ve doğa ilişkisini onların tamamen evcilleştirilmesi üzerinden kurmayan yaşam tarzları arasında dünyayı anlamlandırma biçimleri açısından önemli bir fark ortaya çıkar. Hareketsiz bitkiler ve itaatkâr tam evcilleştirilmiş hayvanlar ile ilişkisinde insanlar, insan egemen bir hiyerarşi içerisinde doğayı anlamlandırır. Nitekim insan egemen bir canlılar hiyerarşisi yerine, doğanın parçası olan akarsulara, dağlara ve bütün canlılara kendilerinden ayrı varlıklar olarak bakan inançlar ise çoğunlukla göçebe, doğaya hâkimiyet yerine doğa ile birlikte hareket eden toplumlarda görülür. Bu iki yaklaşım arasındaki fark en çarpıcı olarak yerleşik toplumların kurbanlarını öldürerek, bazı göçebelerin ise yeniden doğaya bırakarak kurban etmesinde görülür.[9] Bugün hâlâ bu ilişkiyi devam ettiren kimi kabileler, doğadaki diğer varlıkların kendi ruhları olduğuna inanırlar. Örneğin Yeni Zellenda'da Maori kabileleri Whanganui Nehri'nin ruhu olduğuna inanırlar, Moğolistan'ın kuzeybatısındaki Sayan Dağları'nda rengeyikleriyle birlikte göçebe hayatı süren Dukhalar, yaşadıkları doğanın içinde her şeyin bir ruhu olduğuna inanırlar.[10] Yazılı kaynakların az olduğu bu yaklaşımın izleri, nadiren bugüne kadar gelebilmiştir ve egemen tarih yazımında az yer alırlar. Zaman ve mekân algısın-

[9] Togan, 2009.

[10]Ayrıca, insan egemen anlayışın doğaya ve kendi içerisinde egemenlik kurabildiği diğer insan topluluklarına karşı kurduğu hiyerarşiye başkaldırı, kendini korumak üzere inançlarına daha da bağlanmış Amerika'nın yerlileri örneğinde görüleceği üzere ortaklaşır. Kızılderili Şefi Luther Dikilen Ayı, 1933'te bu algıyı şöyle ifade eder:
"Beyaz adamın büyük değişiklikler getirdiği doğru. Fakat çok renkli ve davetkâr olsa bile yarattığı uygarlığın çeşitli meyveleri insanlığı hasta ediyor, öldürüyor. Sakatlamak, soymak ve engellemek ilerlemenin bir parçası olmuşsa o zaman ilerleme nedir?
Çadırında yere oturup yaşam ve onun anlamı üzerine tefekküre dalan, bütün canlıların birliği ile olan akrabalıklarını kabul eden ve nesneler evrenindeki bütünlüğü anlayan insanın kendi kendisine uygarlığın gerçek cevherini aşılamakta olduğunu söyleme cüreti gösteriyorum…". (Zinn, 2005: 554)

daki genişleme bu toplumlarda sözlü geleneklerin güçlenmesi ile, yerleşik toplumlarda ise yazılı kültürle sağlanır.[11]

Avcı toplayıcı ya da göçebe toplumlara göre yerleşik toplumlar; nüfuslarını arttırabilme kapasiteleriyle, artan nüfusların birbirleri ile olan sorunlarını çözmek üzere gelişen savaş teknolojileriyle ve bugüne kadar gelen yazılı kaynakları ile bazı dönemlerde üstünlük sağlamışlardır. Bu nüfus farkının nedeni olarak avcı toplayıcı kadınların bebeklerini daha uzun süre emzirmesi, doğurganlıklarının sütten erken kesebilen yerleşik kadınlara göre daha uzun aralarla olması ve bazı yerleşik toplumlarda görülen çok eşlilik sayılabilir.[12] Büyük depoların yerleşik yaşamda inşa edilmesi, daha fazla insanın beslenilmesine olanak tanısa ve onları doğal afetlere -özellikle Mezopotomya'nın sık yaşanan kuraklıklarına- karşı korusa da merkezî bir otoriteye bağımlı hale getirir. Merkezî otorite de bu büyük depo projeleri ve kanal projeleri için işgücüne ihtiyaç duyduğundan büyük nüfuslar oluşur. Ayrıca tunç silahların yerleşik bir zanaat grubunca yapılabilmesi yerleşik toplumların taşa göre daha öldürücü olarak silahlanmalarını beraberinde getirir.[13]

II.Tanrının Gazabı: Gökyüzünün İyi ve Kötü Güçleri, Bekçi Krallar

Tunç Devrinde merkezî güçlerin gitgide daha da güçlerini arttırarak tanrı kralların ortaya çıktığı günleri, demirin daha kolay işlenebilen ve her yerde bulunabilen bir metal olarak iktidar ilişkilerini sarstığı dönem takip eder. Bir yandan, demir kullanılarak daha fazla alanın yeni tarıma açılması ile toprak mülkiyetinin farklılaşması, eski büyük toprak sahiplerinin gücünü azaltır. Diğer yandan, sadece merkezî otoritenin değil daha küçük grupların da demir silahlar edinmesi ile savaş gücünün dağınıklaşan yapısı, tanrı kralların mutlak otoritesini sarsar.[14] Bin yıl sonra karanlık çağlar olarak anlatılacak bu dönemde toplumsal hiyerarşi altüst olur, farklı arayışlar başlar. Bu, iktidar ile doğaya hâkimiyet ilişkisi olarak ortaya çıkan inanç sisteminde, etik ile düzenlenen yeni bir hiyerarşi talebi yaratır. Artık kralın putları ile kralı tanrı yapan etik kabul edilmez olmuş, yeryüzünün tanrıları gökyüzüne çıkmış, yeryüzü iyilik ve kötülüğün savaş alanı haline gelmiştir.

Soyutlamanın, bilimin, bilgi biriktirmenin ve iktidarın tanrı kralların tekelinden çıkması, alfabetik yazının kullanılması, eğitimin toplumsal hiyerarşinin üst katmanlarında yaygınlaşması, bu döneme rastlar. Zaman-mekân algısındaki genişleme daha geniş bir kitleye ulaşma olanaklarına kavuşur. Yeryüzü tanrıları soyutlaşıp semavi tanrılar haline gelirler. Doğal olayları direkt tanrıların işi olarak gören insan aklı, soyut akla birçok alanda yaptığı sıçramayı, inançlarına da yansı-

[11] "The invention of writing, so closely involved with the formation of states and classes, alters the character of time as lived experience, by the very means whereby it permits an expanding of time-space distanciation." (Giddens, 1984: 182)

[12] Reader, 2007.

[13] Zinn, 2005: 554.

[14] Aktüre, 2003.

tır. Artık yavaş yavaş doğada yaşanan büyük olumsuzluklar, etik düzenin bekçisi gibi görülmeye başlanan kralların iktidarına gökyüzü tanrısının ahlaki uyarısı olarak algılanır. Eksen Çağı[15] olarak adlandırılan bu süreçte, insanların gündelik işlerinde direkt rol alan dünyevi tanrıların yerini, yavaş yavaş gökyüzünde bulunan, materyallerle anlatılmayan, soyut, semavi tanrı ya da tanrılar alır. M.Ö. 800'den itibaren başlatılan bu dönemde Ortadoğu'da tektanrılı dinler, Çin'de Konfüçyüs, Hindistan'da ise Hinduizm ve Budizm ortaya çıkar. Sokrates'in Tanrılara karşı geldiği savı ile öldürülmesi de bu dönemde ortaya çıkan Yunan rasyonalizmine denk gelir.[16]

İnsanlara büyük zarar veren olaylar olduğunda, yeryüzü tanrıları ya da gökyüzündeki tanrılar yapılanlara kızmış, hiddetlerini göstermişlerdir. Örneğin, M.Ö. 373'te Korint Yarımadası'nın güney batısında bulunan Heileke kentinin, bir kış gecesi yaşanan depremin ardından gelen tsunami ile sular altında kalmasını, bu olay olduğunda 17 yaşında olan Herakleides, denizlerin tanrısı Poseidon'un gazabı olarak anlatır. Bir kentin tüm sakinlerini yitirdiği, kimsenin bir kurtuluş yolu bulamadığı olay, Heilekelilerin tanrıları kızdırmasına bağlanır.[17] 24 Ağustos 79 yılı öğleden önce Napoli'deki Vezüv Yanardağı aniden patladığında ise -bir yandan tıpkı eskisi gibi- bunun, Olimpiya tanrılarının baş düşmanı olan Gigantların işi olduğu düşünülürken, diğer yandan gazabı gökyüzünün tanrısına atfeden Hristiyanlar ve Yahudiler, yaşananı yeryüzünde görünmeyen tanrının ahlaki düşkünlükler nedeniyle insanları cezalandırması olarak algılarlar. [18]

Deprem, sel, kuraklık, kıtlık ve benzeri doğal afetler tanrının bekçisi olarak bulunan kralın ahlaki hataları nedeniyle gelen uyarılar ya da tanrının bekçisi olma meşruiyeti zaten olmayan bir yönetici olduğu için tanrının gönderdiği uyarı olarak algılanır. Öyle ki artık, doğal afetleri açıklamak için tanrıların kullanılmasının yerini, iktidarların meşruiyet davalarına verilen tepkiler alır adeta. Yahudiler Vezüv'ün patlamasını, 70 yılında Kudüs'teki mabetlerini yıkan Roma Kayzeri Titus'a verilen bir ceza olarak görür; Hristiyanlar da bu cezanın ahlaki çöküntü nedeniyle Romalılara reva görüldüğünü düşünürler.[19] 21 Temmuz 365 Yılında İskenderiye'de yaşanan ve Kuzey Afrika'dan Yunanistan'a kadar hissedilen deprem ve ardından gelen tsunami, yine gökyüzü tanrısının insanları sarsarak inançlarını denemesi olarak algılanır. Hem Hristiyanlar hem de Hristiyan olmayanlarca iktidara verilen bir ders olarak anlatılır. Ammianus Marcellinus için bu olay, 13 yıl sonra yaşanacak yenilginin uyarısıdır ve eserini 378 yılında Romalıların yaşadığı yenilgi ile bitirir. Hristiyanlar için bu, 361'de başa Hristiyan olmayan bir kayzer olarak Julyen'in geçmesi nedeniyle olmuştur. Julyen 363'te bu olay olma-

---

[15] Armstrong, 1998; Bellah, 2017.
[16] Armstrong, 1998); Bellah, 2017.
[17] Çünkü Heilekeliler, Akalar'a Küçük Asya'da kuracakları kentteki tapınakları için Poseidon heykelinin bir kopyasını vermemiş, alınan kararlara uymayıp İyonlar'dan gelen heyeti de geri çevirmişler. Bu olay da tam bunun üzerine, hemen o kış yaşanmıştır. (Sonnabend, 1999: p.1, 5-7)
[18] Sonnabend, 1999: 17; Hoppe, 2016: 7-8.
[19] Sonnabend, 1999: 21.

dan önce ölmüş olsa da Hristiyan Hieronymos, daha sonra 380 yılında Epidauros'ta yaşanan bir depremde Keşiş Hilarius'un kuma haç çizerek nasıl kendisinden yardım isteyenlere yardım ettiğini anlattığı mucizeyi de ekleyerek olayı, Hristiyan Tanrısının bir uyarısı olarak anlatılır. Hristiyan olmayanlar için ise olay, Julyen'in ölümü üzerine Yeraltı Tanrısı Poseidon'un tepkisi olarak anlatılır.[20] Bu tür yorumlar birbiriyle çelişik, mantıklı olmayan yorumlar da olabilir. Hatta tanrının hangi günah nedeniyle gazap gönderdiği de her zaman açık değildir. Örneğin, 526 yılının Mayıs ayında öğlen saatlerinde Antakya'da yaşanan deprem ve ardından başlayıp 250.000 kişinin ölümüne neden olan yangın, yine insanların günahları nedeniyle gönderilmiş, tanrının gazabı olarak yorumlanır. Ancak burada Antakyalıların hangi günahı söz konusudur bundan bahsedilmez. Antakya'da 29 Kasım 528'de bir deprem daha yaşanır. Bu sefer bir saat süren depremde 4.860 kişi canını kaybeder. Bunun üzerine kente Theapolis (Tanrının Şehri) adı verilir. Ancak 580/81'de şehrin bir kısmını tamamamen yıkarak 60.000 kişinin ölümüne neden olan bir deprem yaşanır. Antakya'da sekizinci yüzyıl ve onu takip eden iki yüzyılda depremler olur. Tarihçi Prokopius, neden olarak, retrospektif bir bakış ile ilk deprem ve yangın konusunda henüz o vakit Kayzer olmamış, şeytan kılığına girmiş bir insan olarak gördüğü kayzerin yeğenini gösterir.[21] Artık felaket anlatıları, istenilen etik değerleri temsil eden iktidar talebi için sıkça manipüle edilen betimlemelerdir.

Putların yıkılması ile puta sahip olanların değil Allah için iyi olanın değer görmesi gerektiğine dair Eksen Çağının etik başkaldırılarından birisi olarak putların bir daha yıkıldığı İslamiyet'te de bu dönemde benzer reaksiyonlar görülür. Orta Doğu'da sık sık kuraklık yaşanır ve tahıl depolarını dolduran yöneticiler buna karşı önlem alırlar.[22] Buna rağmen üst üste gelen kuraklık yılları hem şehirlerde hem de kırsalda ciddi problemlere yol açar. Kıtlık, yaşanan felaketler arasında özellikle en yoksul kesimleri daha ağır bir şekilde vurur. İnsanlar bilirler ki, kaynaklar kıt ve yavaş yavaş ölecekler. Bu ciddi bir umutsuzluk yaratır, yeni boğazlar istenmez, doğum oranları düşer, göçler başlar, zorunlu ayrılıklar yaşanır, düğünler iptal edilir, insanlar çocuklarını vermek zorunda kalır, borç köleliği oluşur, göçen insanların yeni gittikleri yerlerde sorunlar baş gösterir.[23] Yaşananların suçlusu olarak yöneticilerin yanlış politikaları görülür ve bunun bedeli sonuçta toplumun politik olarak en zayıf olan grubuna ödetilir. Örneğin, Orta Doğu'nun yaşadığı en ağır kuraklık dönemlerinden birisi 1178-1181 yılları arasında yaşanırken, kuraklığın ikinci yılında yağmur duası yapan insanlar kendilerine maiyeti ile katılan Musul Emiri Seyfeddin'i protesto eder, bunun onun yönetici olarak şehirde şarap içilmesine izin verdiği için olduğunu ve şarap satılmasına izin verilmemesini talep ederler. Sonrasında şarap satılmasını yasaklatmakla kalmaz şarap imalathanelerine de saldırırlar. Diğer yandan kırsalda göçler yaşanmaktadır. 1179 baharında Müslüman Bedeviler batıya Lübnan'a doğru sürü-

[20] Sonnabend, 1999: 26-27, 30-31.
[21] Sonnabend, 1999: 34-35.
[22] Kuhnke, 1993.
[23] Raphael, 2013.

leri ile göç ederler. Bir grup sonunda su kaynakları bol olan Banyas'a girdikten sonra yanlarında askerlerin olmadığını öğrenen Haçlı komutanı IV. Baldwin'in askerleri göçerlere pusu kurar. Göçerler, Selahhaddin Eyyübi'nin yönetimi altında olan topraklarda kendilerini güvende hissetmişlerdir ve böyle bir saldırıya hazırlıklı değillerdir. Bedeviler, bu saldırıdan, saldıranların büyük hayvanlarla baş edememesi ve Selahaddin Eyyübi'nin yeğeni komutasında Şam'dan gönderilen yardım sayesinde kurtulurlar. Görüldüğü gibi bu kıtlık hem kırsalda hem de şehirlerde Hristiyan Müslüman çatışmalarını kızıştırmıştır. Selahaddin Eyyübi'ye danışmanları barış yapmasını, böyle kıtlık dönemlerinde barış yapmak gerektiğini önerseler de Suriye'de ölümler artarken karşılıklı baskınlar devam eder. Selahaddin Eyyübi'nin askerleri batıda hem daha fazla yağmur alan yerlerde bulunan, hem de denize açılabilen Haçlıların ürünlerini yağmalarlar. Onlar da karşı baskınlar düzenlerler. Bu süreçte kuraklığın etkilemiş olduğu Mısır'dan da yardım gelemez. 1180'de birçok insanın hastalığa tutulup sayıklayarak öldüğü, leşlerin yenildiği, artık ölülerin gömülemediği bu uzun kıtlık sona erip yağmurlar başladığında, Allah'ın kullarını bağışladığı düşünülür. Yüzyılın sonuna doğru kıtlıktan kendileri de etkilenen ve sulak yerlerini kaybeden Haçlılar da anlaşmayı tercih ederler.[24]

Birçok durumda iki tarafı da kıran kıtlık anlaşmayı zorunlu kılar. Örneğin, 1143-1144'te İfrakiye'de toplu ölümlere yol açan, kanibalizmin dahi görüldüğü kaydedilen, Bedevilerin kentlere yönelip kentlerin sur kapılarını kapattığı ve birçok insanın Sicilya'ya göç ettiği kıtlıkta Kuzey Afrika Emiri Hasan Sicilya kralı ile barış yapar.[25] Nitekim tarafların hepsini vuran bu kıtlık yılları on üçüncü yüzyılda bir arada yaşamayı ve barışı daha fazla zorunlu hale getirmiştir. Hesap iki tarafa da ödetilmiş olduğundan siyasi güçlerin birinin diğerine üstünlüğü üzerinden yeni bir savaş çıkartmaya iki tarafın da ne takati ne de ideolojik bagajı kalmıştır. İnançlarla aşılanan umut ve açıklanamayan olaylara bulunan cevaplar, insanları rahatlatsa da felaketler önlemleri zorunlu kılar. İnsanlar da bir yandan günah keçileri arasalar da diğer yandan da ellerinden geldiğince önlem almaya çalışmışlardır. Örneğin, Memlük Sultanı Baybars ile Haçlılar, anlaşmalarını hasadın yapılmasını ve kıtlığın engellenmesini gözeterek yaparlar. Kuraklığın yeniden yaşanmaması için yeni su kanalları ve baraj projeleri yapılır.[26]

Felaketler üzerinden verilen etik mesajlar, dünyanın diğer yerlerinde de iktidarla sözleşme anlaşması ile sürdürülmeye başlanan dönemlerde, kimi zaman dilden dile halk hikâyelerinde kimi zaman iktidar nezdinde dile getirilir. Avrupa'da, Roma'nın yıkılmasından sonra oluşan güvensizlik ortamı içerisinde bir yandan feodal beylere sığınılır, bir yandan da bugüne kadar gelen korku dolu masallar ortaya çıkar. Ormanlardan gelen kötülükler, çocuk yiyen cadılar, ejderhalar, doğanın bilinmeyen yanları ile karşılaşan insanların gelecek nesillere uyarılar halinde zor şartlarla mücadeleyi anlattıkları hikâyeler olarak halk kültüründe

[24] Raphael, 2013: 73-81.
[25] Raphael, 2013:82-83.
[26] Raphael, 2013: 89.

kendilerine yer bulur.[27] Bu doğadan gelen kötü güçlerin yanında güzel giyimli prensesler, kılıçları keskin prensler iyi karakterlerdir. Kilise de bu iyilik kötülük ikileminde kimi zaman adeta cenneti pazarlarken, iktidarını bu korku ile pekiştirir. Artık zaman genişlemiş, kutsal kitapların anlattığı kadar eskiye Âdem ve Havva'nın yaratılmasına kadar giden bir başlangıca ve kıyamet günü gelecek bir sona erişmiştir. Mekân algısı kutsal kitapların çizdiği sınırlara ulaşır. Bu sınırlar içindeki yaşam kuralları dualarla aktarılır ve istenilen üretimin ritmi kilise takvimleri ile betimlenir. Kilise, dünyevi ve ruhani otoritesini, kıyamet gününden insanları korkutarak pekiştirmeye çalışırken, ölümün vebayla ve çevresindeki acılarla bu kadar yaygınlaşması, insanlar arasında kıyametin geleceği söylentisinin yayılmasına ve insanların kıyamet alametleri hakkında spekülasyonlar yapmaya başlamasına yol açar. Örneğin, 1348'te veba (Kara Ölüm) Avrupa'ya yayılmadan önce, 1315-22 yıllarında yaşanan kötü hava koşulları ve kötü hasat açlığı getirir.

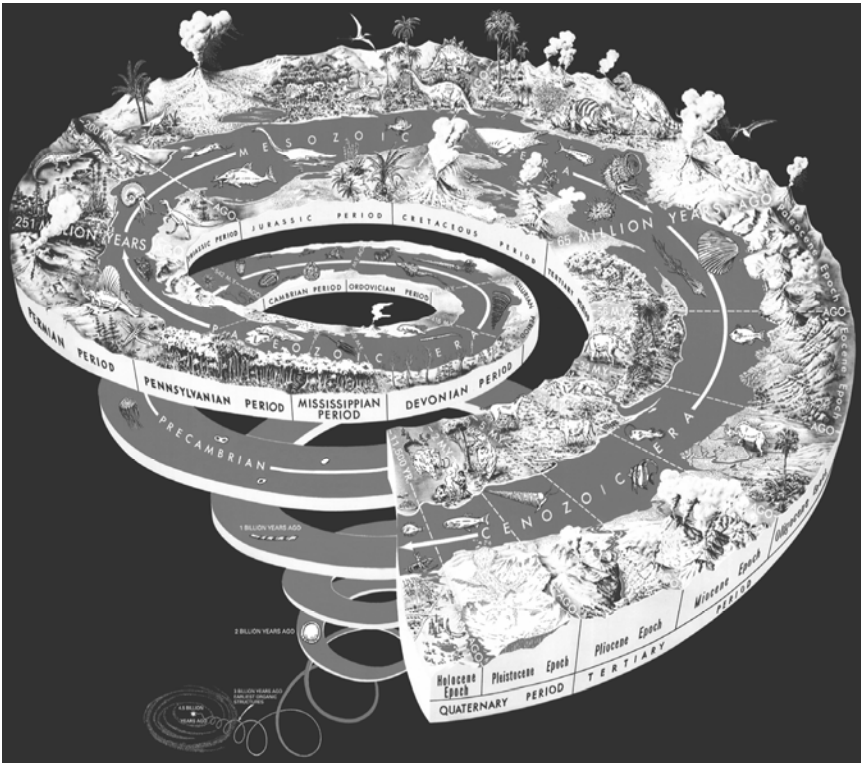

Jeolojik zaman cetveli diyagramı
[Kaynak: Graham, Joseph; Newman, William ve Stacy, John. *The geologic time spiral - A path to the past (ver. 1.1)*. U.S. Geological Survey General Information Product 58, 2008. http://pubs.usgs.gov/gip/2008/58/]

[27] Benzer bir şekilde ağır kıtlık yaşanan dönemlerde farklı hayvanların, leş ve insan etinin yenilmesine dair anlatıların başka yerlerde de olduğu görülür. (Raphael, 2013: 69-70)

Bu alametlerden bir tanesi kıtlık olur.[28] Anlatılan çocuk yeme hikâyeleri ve korkulu olaylar gerçeğin halk kültürüne yansımaları olarak bugüne kadar gelir.

Bu korkularla dolu dünyanın içinde din adamlarının felaketlerden kurtarma mucizeleri, yaşadıkları dönemde; takipçilerinin hikâyeleri ise sonraki dönemlerde güçlerini pekiştiren söylemlerdir. Kilise bu mucize anlatılarını kurumlaşmış bir şekilde kendi gücünü arttırmak için organize eder. Doğal felaketlerden korunmanın, mucizevi anlatılar ile azizlere atfedilmesi ya da yeryüzü iktidarlarının meşruiyet göstergesi olarak görülmesinden vazgeçilip felaketlerin tanımlanıp baş etme yöntemlerinin geliştirilmesi ve bunun yönetimlerin görevi haline gelmesi için uzun bir Orta Çağ ve yine uzun bir Erken Modern emekleme dönemi geçecektir.

III. Tanrının Bekçisinden Bahçıvana: Felek/Felaket

Orta Çağ, dünya için olayların dünya üstü güçlerle açıklandığı, kilisenin açıklamalarının sorgulanmadan kabullenildiği, felaketlerin sadece günahlara karşı gönderilen gazap ile açıklandığı yıllar değil; aynı zamanda doğanın anlaşıldığı, enerji kaynaklarının üretim için yoğun olarak kullanılmaya başlandığı, özellikle İslam dünyasında depolar, barajlar ve kanallar yapılarak önlemlerin de alındığı bir dönemdir. Sonrasında Hristiyanlar için yeni kıtaların bulunması, dünyaya dair kilisenin bilgilerinin sarsılması, iyi ve kötü arasında tanrısalın simgelerinin gündeliği açıklamadaki gücünü bir ölçüde sarsmış; görünen, bilinen, öğrenilenlerin önemi artmıştır. Güçlenen kiliselerin yaptırdığı görkemli Gotik kiliseler, ustalar tarafından mimari bilgilerin kendi dillerinde yazılmasını beraberinde getirir ve matbaa da bu teknolojiye eklenince, kilisenin tekelinden bıkmış insanlar zamanla kendi dillerinde İncil okumak ister. Böylece kilisenin tekeli sarsılır.[29]

Orta Çağ masallarında güzel prenseslere kavuşmaları anlatılan yiğit, yakışıklı prensler topun bulunması nedeniyle kimi zaman keskinlikleri sihirle anlatılan efsanevi kılıçları ile baş edemedikleri güçlerle karşılaşacaklar, krallar topu ve ateşli silahları daha fazla kullanarak güçlü imparatorluklar kuracaklar, denizlerin efsanevi korsanları toplu gemilerin karşısında dayanamayarak merkezî gücünü ticari bağlantılarını kuvvetlendirerek arttıran krallara denizi teslim edeceklerdir.[30] Nitekim Barboros Hayrettin Paşa da İspanya karşısında Osmanlı İmparatorluğunu seçen bu Akdeniz korsanlarındandır. Erken Modern olarak adlandırılan bu dönemde, artık büyük gemilerin sahibi büyük güçler dünyada karalar ve denizlerin de sahibidir. Bu büyük güçler dünyaya hâkimiyetlerini farklı yerlerden getirdikleri bitki ve hayvanları sergileyerek gösterirler. Yeni Dünya'nın da keşfi ile dünya hâkimiyeti iddiası iyice yerleşir. Mekân algısı tüm dünyayı kapsayacak şekilde genişlemiştir. Zamanın kontrolü ve mekâna hâkimiyet, döngüsel dinî ritüellerle bir mevsimler döngüsü fikri iktidarla birlikte mutlaklaşır. Adeta bir makine gibi işlediği var sayılan dünyanın fiziki altyapısı oluşmuştur. Ekumenik

[28] Aberth, 2002: 3-7.
[29] Harman, 2011.
[30] Hodgson, 1974.

hâkimiyet iddiası yaygınlaşır. Artık feleğin bu mevsim döngüsü tanrı kralların ya da kilisenin hâkimiyetinde bir işler takvimin değil, adeta bir saat gibi kendi kendine işleyen mükemmel düzenin döngüsüdür ve yöneticiler bu döngüyü sağlayan Tanrı'nın yeryüzündeki bekçileridir.

Mekânın ve zamanın ölçülmesinin göreli, yaşantıya, insan vücuduna bağlı yöntemlerinin yerini yavaş yavaş mutlaklaşan yöntemler alacak ve bu mutlak mekân algımızın da bir parçası olacaktır.[31] Bu mekanik algı, çoğu zaman, yaygınlaşan saatle eşleştirilir. Gün döngüsü ve mevsim döngüsü oldukça eski olsa ve Çin'de ilk mekanik saat bin yıl kadar önce yapılsa da zamanın ölçülmesi, bunun hayatın ritmini belirlemesi, iktidarın bir parçası olması ve ideolojiyi bu kadar derinden etkilemesi uzun zaman alacaktır. İlk cep saati konik bir silindir metal zembereğin döndürülerek kurulması ile on beşinci yüzyılın başında yapılır. Takvimlerle zamanın düzenin yönetimini elinde tutmaya çalışan hükümdarlar, bu buluşa çok önem verirler. Saatler, hükümdarlar ve üst düzey yöneticiler arasında alınıp verilen önemli hediyelerdir. Diğer yöneticiler gibi Osmanlı sultanları da daha on beşinci yüzyıldan itibaren saatlere büyük ilgi duyarlar.[32] Dünyanın adeta mekanik bir saat gibi işleyen bir tanrısal düzeni olduğu ve hükümdarların bu tanrısal döngünün bekçisi olduğu fikri, böyle bir dönemde yerleşir.

İşte zaman algısının Yahudi, Hristiyan ve İslam dünyası için Âdem ve Havva'dan bu yana süren saat gibi bir döngüye tekabül ettiği, mekân algısının bir uçtan bir uca dünyayı kapsadığı ve iktidarlarını mutlaklaştırdığı bir dünyada, zamanın içinde dünya hâkimiyeti iddiasında olan Osmanlı İmparatorluğu'nda da "felaket" kavramı ile kast edilen de saat gibi işleyen bu felek çarkının olması gerektiği gibi dönmemesi, feleğin şaşması, zaman ve mekâna dair düzenlerin bozulması, gündeliğin ritminin altüst olmasıdır. Nitekim, dilbilim alanında yapılan çalışmalarda "felaket" kelimesinin on altıncı yüzyıldan sonra kullanılmaya başlandığı söylenir ve "tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde kullanılan kelimeler ile deprem, sel, yangın kelimeleri incelenerek taranan 33 sözlük, 13 tarihî metin taraması" sonucu şöyle özetlenir[33]:

> Doğadan kaynaklanan yıkımları anlatmak için incelenen metinlerde 16. yüzyıla kadar ağırlıklı olarak afet, bela, dâhiye ve musibet kelimelerinin yer aldığı, 16. yüzyıldan sonra felaket kelimesinin de metinlerde geçmeye başladığı tespit edilmiştir.[34]

---

[31] Scott, 1998: 25-27.

[32] Hitzel, 2012: 20.

[33] Özcan Gönülal, 2014:14-, 15

[34] Özcan Gönülal, 2014: 185. Hayvancılık ile uğraşan, göçebe olan ve merkeziyetçilikten daha uzak kurumsal yapılarda felaketin nasıl algılandığı konusunun ayrıca incelenmesi gerektiğini düşünüyorum. Dilbilimin bize sunduğu kavramlar farklılıklara dikkat çekiyor. Tarihçiler olarak da farklı ritimlerin oluşturduğu soyutlamalar düzeyinde dildeki kavramların tarihçesini, mekânın üretim sürecinde açıklamamız gerekiyor. Örneğin "Kutadgu Bilig'de yut, 'felaket, bela, afet' anlamıyla karşımıza çıkar." Felaketin yerine geçen "yut" kelimesi bu kültürde hayvancılığın önemini ve hayvana gelen tehlikenin felaket olduğunu göstermesi açısından dikkate değerdir: "Divânü Lûgati't-Türk'te yut, anlam daralmasına uğrar ve 'kışın

Erken Modern dönemde klasik diyeceğimiz Osmanlı fikir hayatında dünyevi bilgiler ile illahi bilgiler uzlaştırılır, hem bir bilgi sistematiği hem etik bir sistematik inşa ederken iktidarın meşruiyet dayanağı tasvir edilmiş olur. Akli yorumlar önem kazanır. Doğa bilgisi ilahi bir bilgi olarak görülerek önem kazanmıştır.[35] Dünyevi bilgilerin toplanması ve sistematikleşmesiyle aynı zamanda dünyayı anlayan, önlemler alan, düzenlemeler yapmaya başlayan bir akla da geçiş yapılır. Nitekim bu nedenle Erken Modern dönem diye adlandırabileceğimiz bu devirde Kâtip Çelebi ve Kınalızade gibi dönemin önde gelen âlimleri sultandan, bir düzenin içerisinde olması gereken bölümleri yerinde tutan, "nizam-ı âlem"in bekçisi olarak bahsederken, yavaş yavaş onu bünyeyi düzenleyen bahçıvana da benzeterek bahsetmeye başlamışlardır.[36] Orta Çağ'ın ya da modern öncesi çağların, farklı yerlerde bulunan insanları ve hayvanları canavar gibi, garip varlıklar olarak gören efsanevi literatürü sistematik bir bilgiye doğru evrilir; inançla, etikle, iktidarla uzlaştırılır. On ikinci yüzyıldan beri görülen acaib-ül mahlûkat kitapları Osmanlı Erken Modern anlatılarında "tezekkür" ile "tefekkürü" birleştiren, varlıkların bilgisinin Tanrısal döngünün parçalarının öğrenilmesi olarak gören bir sürece doğru evrilir. Acaipliklerin yerini yavaş yavaş başka memleketlerdeki bitki ve hayvanların, insanların giyim kuşam ve adetlerinin ayrıntılı tasvirleri, sistematikleşen bilgileri alır.[37] İstanbul'a dünyanın farklı yerlerinden getirilen hayvanların sergilenmesi cihan padişahının gücünün sergilenmesidir, ki bu başka hükümdarlar için de geçerlidir.[38]

Gerek dünyanın başka yerlerinde gerekse Osmanlı dünyasında, felaketle yüz yüze gelenler bununla baş edebilmek için çabalar, çözüm ararlar. Bu nedenle çözüm arayışı yerelden merkeze doğru bir arayış zinciridir. Felaketin cinsine göre, merkez tarafından önemsenmesi farklılaşır; alınan önlemlerin tarihi, değişiklik gösterir. Söz konusu başta İstanbul olmak üzere büyük kentleri etkileyen veba ise önlemler biraz daha öncelikli olmuştur. Avrupa'nın en büyük kentlerinden biri haline gelen İstanbul, imparatorluğun ticaret ağlarını örmesine paralel bir süreçte vebanın da daha sık uğradığı bir merkez olur.[39] Veba toplumun her kesiminden insanı etkiler ve merkezdeki bu salgına karşı önlemler, taşradaki kıtlık konusunda geciken önlemlere göre daha acele alınmıştır. Allah'ın gazabı olmaktan önlem alınması gereken bir hastalık olarak tanımlanma ve yönetimin önlemler alma süreci böylece başlar. Nükhet Varlık bu ciddi algı farkını on dördüncü yüzyıldan Seyid Hamza'nın vebayı kıyamet gibi asumandan gelen ecel olarak tanımlayan metni ile on yedinci yüzyıl sonunda Evliya Çelebi'nin aynı olayı hekimlerin temizlik eksikliğinden kaynaklanan bir hastalık olarak tanımladığı metni ile karşılaştırarak gösterir. On dördüncü yüzyılda Aşık Hamza:

soğukta hayvanları öldüren felaket' yani 'kıtlık, kıran' şeklinde tanımlanır." (Özcan Gönülal, 2014: 175-176)

35 Hagen, "Legitimacy and World Order", 2005: 64.

36 Hagen, "Legitimacy and World Order", 2005: 64.

37 Hagen, "Nizamın Bilgisi, Bilginin Nizamı: Düşünsel Hayat", 2016: 503-504.

38 Faroqhi, *Animals and People in the Ottoman Empire*, 2010; Standage, 2016.

39 Varlık, 2013.

Müsülmanlar meğer ahir zamandır
Kıyamet mi kopar bu ne nişandur
....
Ecel n'olur ki takdir-i ezeldür
Veb'a n'olur kaza-i asumandur

derken, on yedinci yüzyılın ikinci yarısında Evliya Çelebi "Be-kavl-i hukemâ tâʿûn nâ-pâklıkdan olur" der. Artık veba sadece asumana bağlanmaz, hastalık incelenmiştir ve hastalığın temiz olmamaktan kaynaklandığı bilinmektedir.[40] On altıncı yüzyıl öncesinde şiirlerde, menakıbnamelerde gökyüzünden gelen tanrısal bir ceza, kıyamet gününün geldiğine dair işaret ya da mistik şeyhlerin doğaüstü güçleri ile durdurabildiği ceza olarak tanımlanan veba, önce doğallaştırılarak İstanbul'a mal edilir. Sonra çeşitli risalelerde hastalık olarak tanımlanır, nedenleri ve çareleri tartışılır, bunlar âlimler arasında paylaşılır ve hastalığa karşı önlem alınmaya başlanır. Veba olan yerden uzaklaşılması ve temizlik gibi önlemler fetvalara girer. Vebanın yavaş yavaş bir halk sağlığı konusu olmaya başlamasının erken adımları olarak görülebilecek bu önlemler şimdilik sadece bir elite hitap eder.[41]

Vebadan farklı olarak iklim ile ilgili problemler ve özellikle kıtlık en çok toplumun en alt sınıfını doğrudan etkiler. Bu çerçevede yerel yönetimlerin ve merkezin aldığı önlemler tarihçesi kıtlık için biraz daha farklılaşır.[42] Örneğin, on altıncı yüzyılın ikinci yarısında Kırım'da yaşanan kıtlıktan kaçarak Edirne'ye kadar göçen Nogay ve Tatarlar'ın yaşadığı kıtlıktan, sadece yerleşik toplumun "huzurunu bozduklarında" ya da Edirne'ye kadar gelip de Müslüman olarak köle pazarına düştüklerinde haberdar oluruz. Kanuni Sultan Süleyman, yol üzerinde göçerlerin yerleşik toplumları rahatsız ettiklerine dair bilgi alıp onları durdurmaya çalışır, ama kıtlık ve kuraklık öyle yoğundur ki ne durduracak asker ne de onlara iaşe sevkiyatını ulaştırabilecek hayvan, ne de onları besleyebilecek hasat vardır. Sonra belgelerde uzun bir sessizlik olur, tâ ki bu insanlar köle pazarına düşene kadar.[43] Bu kuraklıktan geriye, dilden dile aktarılarak bugüne kendisine ekmek verirler ise kızlara dans edeceğini söyleyen bir kişinin ağzından söylenen tekerleme kalır.[44] Zamanla daha önce kayıtsız kaldığı iklim felaketleri ko-

[40] Nükhet, 2017: 207; öncesi için ise bkz. Kahya, 2006; Mossensohn, 2009.
[41] Nükhet, 2017: 207-291; Schulze-Tanielian (tarih yok); Yılmaz, 2017.
[42] Sadece kıtlık konusunda değil, seller konusunda da ulus devlet öncesinde merkezi devletin konuyu daha az devlet politikası haline getirdiğini görüyoruz. Nitekim Faroqhi Edirne'de on yedinci yüzyıl sonlarında yaşanan sel konusunda bilgi edinebilmek için tarihçinin nasıl bir incelikle daha öncesine ve sonrasına dair verileri incelemesi gerektiğini anlatır. Faroqhi, "Tarımsal Değişimin Bir Göstergesi Olarak Doğal Afet: Edirne Bölgesinde Sel, 1100/1688-1689", 2001.
[43] Ursinus, 2001; Veinstein, "Karadeniz'in Kuzeyinde Büyük, 1560 Kuraklığı: Osmanlı Yetkililerinin Durumu Algılayışı ve Gösterdikleri Tepkiler", 2001; *White, Osmanlı'da İsyan İklimi Erken Modern Dönemde Celali İsyanları*, 2012.
[44] İsenbike Togan'ın Romanya'ya göçen annesinin akrabaları yakın zamanlara kadar bu tekerlemeyi söylemişler.

nusunda düzenlemeler yapan, önlemler alan, daha geniş bir iktidar alanı söz konusu olan bir devlet ortaya çıkacaktır. Nitekim Küçük Buzul Çağı'nın etkisi ile Anadolu'da on yedinci yüzyılda sıklıkla yaşanan iklim felaketleri, çoğunlukla köylünün felaketi olmuş, ancak vergisini veremeyen köylüler topraklarını terk edip şehirlere göç edince ya da isyan edince yerel yönetim açısından bir problem olarak kaydedilmişler ve isyanlar bastırılmaya çalışılmıştır. Sam White'ın "Anadolu'da isyan iklimi" diye anlattığı, on altıncı yüzyılda göz ardı edilen iklim felaketlerine karşı önlemlerin alınması, ancak gecikmeli olarak vergi düzenlemelerinin yapılmasıyla gerçekleşmiştir.[45]

VI. Felaketin Sekülerleşmesi, Islah ve İnsan Merkezli Dünya

On altıncı yüzyılda ticaret kapasitesi artan gemiler, ulaşım ve ticaretin örgütlenmesinde yaşanan gelişmeler ile nüfus artar, kentler büyür. Kentlerin büyümesi, yerel yönetimlere yeni önlemler ve sorumluluklar getirir. Her şeyden önce büyüyen nüfus ve kentin iaşesinin temini yeni önlemleri gerektirir. Temizlik, su temini, güvenlik önemli yerel yönetim hizmetleridir ve bu hizmetlerin büyüyen nüfusa yetmesi için gerekli düzenlemelerin yapılması gerekir. Diğer yandan artan ticaret hacmi ve piyasaya daha büyük miktarlarda yeni mal girişi, yerli üreticiyi zor durumda bırakır. Livorno ve İzmir hariç Akdeniz kentleri ticareti sınırlamak için önlemler alırlar.[46] Bir yandan da kalabalıklaşan kentlerde salgın hastalıklar, ara ara kentleri yoklar. Küçük Buzul Çağı'nın getirdiği iklim değişimleri[47] kimi zaman tarımsal üretimde ciddi problemlere yol açar, ürün azalır, fiyatlar artar, besin yetersizlikleri ortaya çıkar, insanların bünyesi zayıflar. Hastalıklara karşı direncin azaldığı dönemlerde salgınlar daha fazla can alır. İşte, bu değişimler fiziki dünyayı yavaş yavaş tanıyan, sınıflandırmaya başlayan, aklı üstün kılan, dünyaya daha geniş ölçekte müdahale edebilmeyi sağlayan bilimsel gelişmelerin yanında, onları kabullenmeye karşı bir direnci de beraberinde getirir. Bilgi güçlendikçe direnç şiddetlenme ihtiyacı duyar, reaksiyoner hareketler ortaya çıkar. On yedinci yüzyıl, aklın üstünlüğüne dayalı Kartezyen düşüncenin ve insan merkezli bakış açısının yerleştiği, mutlak mekân fikrinin doğduğu, bu çerçevede uzun erimli akılla felaketlerin fiziki nedenlerini bulup bunlara karşı önlem almak ile eski algılara dönerek felaketleri günahlara karşı Tanrı'nın gazabı olarak yorumlayarak olayları basitçe akla uydurma arasında Barok bir gelgit dönemidir adeta.

Akla uydurmak insanları rahatlatır. Felaketlere karşı çaresizlik hissinin arttığı, nedenler konusundaki bilgiye erişimin sınırlı olduğu yerlerde, insanlar kısa erimli açıklamalara sığınırlar. Belli nedenlerle bir ceza hak edildiği için böyle bir olay yaşadıklarını, o nedenler ortadan kaldırıldığında bir daha aynı durumla karşılaşmayacaklarını bilmek, hatta bir daha felaket yaşanmaması için birilerini cezalan-

---

[45] White, "Rethinking Disease in Ottoman History", 2010; Ursinus, 2001.
[46] Abulafia, 2005.
[47] Ö. Sert, "Kelemen Mikes'in Mektuplarına Göre, 1716-1758 Yılları Mevsim Takvimi", 2007.

dırmak diğer insanları rahatlatır. Kimi zaman, hele hele önemli değişikliklerin yaşandığı dönemlerde, kamusal alanda gösterişli işkenceler ile felakete sebep olduğu ya da olacağı düşünülen insanlar cezalandırılır. Felaket, dinî kurallara karşı geldiği düşünülen kişiler yüzünden Tanrı'nın gazabı olarak insanlara gönderiliyor ise ipleri iyice sıkacak şekilde doğru olduğu düşünülen sistemlerin dayatılması akla uydurmanın en kısa yoludur ve bu birçok başka nedenle birlikte felaketlerle dolu on yedinci yüzyıl yaşamının bir parçası haline gelir. Osmanlı topraklarında Kadızadelilerin baskıları, Avrupa'nın Hristiyan dünyasında artan cadı infazları ve engizisyonun bilim insanlarını infazı, on yedinci yüzyılın "dünyayı Tanrı'nın gazabından korumak" için atılan reaksiyoner adımlarıdır.[48] Diğer yanda ise bilim devriminin yaşandığı İngiltere'de gündelik yaşamda yavaş yavaş bilim, egemen ideolojiye hâkim olur. Örneğin Newton, daha birkaç sene önce doğaüstü güçlerin esrarengiz işlerinden bahsetmeye meraklı olan teyzelerinin, artık birden doğal olayları bilimle açıklar olduklarını ve toplumun önemli bir değişim geçirdiğini anlatır.[49] Ancak, bilimsel bakış açısı homojen bir biçimde dünyaya yayılmaz ve bu dönem oldukça sancılı bir geçiş dönemidir.

Felaketin tanımlanması, felakete karşı önlem alınması, kavramın yavaş yavaş dünyevileşmesi kendinden önceki süreçlere bağlanılarak daha derinlikli ve geniş bir çerçevede anlaşılması ve egemen algı olmasının başlangıcı sayılabilir. Ölçü birimlerinin sabitleşmesi süreci, on altıncı yüzyılın sonlarına doğru termometre ve sarkacın bulunması ve yavaş yavaş kullanımın yaygınlaşması ile dünyanın daha ölçülebilen mutlak bir mekân olarak algılanmasını doğurur. Mikroskobun ve teleskobun bulunması, on yedinci yüzyılda kullanılmaya başlamaları ile insanın dünyadaki şeylere dair bilgisinin ölçeği iyice büyür. Dünyada hastalıkların tanımlanmaya başlanması, yine on altıncı yüzyılın sonuna doğru kan hücresinin ve bakterilerin incelenebilmesi, yaşam alanının daha fazla insanlığın iktidar alanı olarak görülmesine neden olur ve insanın yeryüzüne hâkimiyetinin kilometre taşlarındandır. On yedinci yüzyıl, bambaşka bir zamandır. Bir yandan yaşanan büyük kötü olaylara yeryüzünde aranan günah keçileri toplumun en güçsüzleri olur, doğal afetlerin faturası sekteryan çatışmalar ile toplumun güçsüz kesimlerine kesilir. İklim ile ilgili felaketlerin hayatı altüst ettiği yerlerde, insanlar kimi zaman yine ümitsizce ahiretin geldiğine ve bunun kendi suçlarından başlarına geldiğine inanmaya devam eder. Kimi zaman ise kötü olayların öncesinde yaşanan diğer olaylar bir ilişki içinde açıklanmaya çalışılır ve olaylar fiziki nedenleri ile anlaşılmaya başlanır.

Bir yandan güçsüz kesimlere en ağır faturalar ödetilirken,[50] diğer yandan özellikle hâkimiyetini denizlerdeki gücü ve kömür kaynakları ile arttıran İngiltere'de bilim ve dinî bilgi arasında önemli bir ayrıştırmanın yapıldığı görülür. Dünyadaki felaket algısının sekülerleşmesi diyebileceğimiz bu süreç parça parça, gelgit ve kırılmalar ile inşa edilecektir. Örneğin, Leibniz (1646–1716) fiziki ve etik kötü olayların (*malum physicum* ile *malum morale* ayrımı) birbirinden ayrılması

[48] Parker, 2013, Baer, 2016.
[49] Ronan, 2003.
[50] Parker, 2013, Baer, 2016.

gerektiğini savunur. Nitekim 1755 Lizbon Depreminde olaylar artık daha fazla fiziki olguların anlaşılması üzerine yoğunlaşır. Bir yandan insanlar, yeryüzünü tanıdıkça, doğal afetleri yavaş yavaş daha fazla anlamaya başlasalar, yaşanan doğal afetler için günah keçisini yeryüzü ve gökyüzü arasında aramaya devam etseler de doğa ile tanrıların ve etiğin ilişkisi ayrıştırılır ve felaket, geçmiş dinî anlamlarından yavaş yavaş uzaklaşır.[51]

On yedinci yüzyıla gelindiğinde hemen hemen bütün Avrupa ülkelerinde devletler vatandaşlarının refahı için daha fazla sorumluluk almaya başlar ve önlemler alınması belediye yönetiminin işi olarak görülmeye başlanır. Örneğin, 1664-66 veba salgını ve onu takip eden Londra'daki Büyük Yangından sonra yerel yönetim önlemler alır. 1664'ten 1666'nın başlarına kadar yönetim sağlık personeli, erzak ve cenaze hizmetleri için ciddi miktarda para harcar.[52] Artık hem yerel yönetimlerin ihtiyacından kaynaklanan bu düzenlemeler, hem de kralların, sultanların hamiliğinde kurumsallaşan bilim sayesinde felaketler iktidarın bildiği, anlamlandırdığı, önlemlerini düşünebildiği olgular haline gelir ve iktidar alanlarına girer.

Dünyada sistematikleşen bu bilgi yeni buluşları getirir. On yedinci yüzyılın başında hastalıklara karşı önemli yeni tedavi yöntemleri bulunur. Örneğin denizcilerin en büyük problemlerinden olan iskorpit hastalığına karşı limonun iyi geldiğinin bulunması, alınan önlemlerin donanmaların ve ülkelerin gücünü arttırabileceğini gösterir. Yüzyılın sonunda aşının bulunması insanları yüzyıllardır harabeden kızamık gibi hastalıklara karşı kazanılan zafer olur. Bilimin prestiji artmıştır. Bu süreçte dinî bilgiler ve bilimsel bilgi arasında yapılmaya başlanan ayrıştırma din kitaplarının anlattığı Âdem ve Havva'dan ahirete kadar düşünülen zaman algısının sarsılması ile daha da hızlanır. İstiflenen canlı türlerinin çok daha eski çağlara kadar uzanan evrimi, bu iki bilginin yollarını ayırmasında önemli bir dönüm noktası olur.

Veba, 1718'den itibaren Kuzey Avrupa'da görülmez ancak on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıllarda Doğu Akdeniz'de çok ağır yaşanır. Avrupa'nın birçok yerinde nüfus artışı yaşanırken Osmanlı topraklarında nüfus azalır. Batı Avrupa'da Levant'ta yaşanan vebaya karşı önlem alıp vebanın bir daha topraklarına girmemesi için sağlık kordonu oluşturulması, gelecek gemilerin geldikleri bölgelerden hastalığı taşımamaları için konsoloslar aracılığı ile sürekli bu bölgeler hakkında bilgi toplanması önemli olur.[53] Daniel Panzac vebanın on sekiz ve on dokuzuncu yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nda nasıl karşılandığı konusunda bu konsolosluk verilerine dayanarak oldukça ayrıntılı bilgiler sunar. Örneğin, 1729'da Kandiya Konsolosu, önceleri ölülerini kaldıran Türklerin, artık kaldırmadıklarını ve imamların bunu yapmalarını vaaz ettiklerini anlatır. Diğer yandan 1765'te İzmir'deki Venedik konsolosu camilerde ölüleri kaldırmak gerektiği

---

[51] Hoppe, 2016:5,7, 8.

[52] "From Warfare State to Welfare State", Parker, 2013.

[53] Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850)*, 1997:1, 253.

anlatılıp kaldıranlara 25 para verileceğinin söylendiğini yazar.[54] Diğer yandan on sekizinci yüzyılın sonuna doğru veba ile ilgili anlatılarda sık sık "felek"ten, "emir-i Mevla"dan, "kader"den, "şehit"likten bahsedilir.[55] Mısır'da 1801'de bir veba salgınında ise cenazeyi kaldırılanlara para ödenmek zorunda kalınmıştır.[56]

Salgın hastalıklara karşı en önemli önlem olan tecrit ve karantina esnafı her yerde etkiler ve buna karşı tepkiler, egemen olan ideolojileri kendi çıkarlarına alet eder. Örneğin, İngiltere'de 1832'de yaşanan kolera salgınına karşı hükümetin aldığı tedbirler ve ölülerin bedenleri üzerinde yapılan araştırmalar işçi sınıfından ciddi tepki alır. Benzer tepkiler Fransa ve Almanya'da da görülür.[57] Ekonomiyi durma derecesine getiren tecride karşı egemen ideoloji devreye sokulur. Osmanlı İmparatorluğu'nda ise alınan önlemler konusundaki yorumlar, yarı sömürge dünyasındaki gelişmeleri yakından takip etmemizi sağlar. Tecridin gerekliliğini bilenler önlemler alır, yaşamları söz konusu olduğunda sıradan insanlar da farklı manevralarla kaderciliğe ayak direr, fakat önlemlerden zarar gören esnaf öncülüğünde sokaklarda muhafazakâr sesler yükselir.

Veba ile ilgili en önemli önlem tecridin sıkılığıydı. Özellikle cenazelerin kaldırılması konusunda tecrit zorlaşıyor, kimi zaman hastalığın yayılması durdurulamıyordu. Cenazelerin kaldırılması imamlar açısından dini sorumluluğun yerine getirilmesi olduğundan ve cenazeye ne kadar çok insan gelir ise ölenin o kadar değerli bir insan olduğu düşünüldüğünden tecrit; hastalığın ciddiyetini kavramayan, cemaati için uzun erimli düşünemeyen imamlar ve ölü yakınları tarafından göz ardı ediliyordu. Örneğin, 1814'de ise Fransız Konsolosu Pouqeville'nin Yanya'da önlem alınmasını önermesi tepki yaratır. Pouqueville durumu şöyle anlatır:

> Ben sadece az masraflı bir karantinanın kurulmasını istemekteyken insanların çektiği acıları her zaman Allah'a dayandıran sağduyusuz insanlardan biri, konuşmamın ortasında, şöyle haykırdı: "Kadeşlerim! Bu Hristiyan'ı dinlemeyiniz! Bize yeni adetler gerekli değildir, bırakın Frenkleri ne isterlerse yapsınlar. Biz, atalarımızın geleneklerini ve dinimizin prensiplerini koruyalım! Taun ezelden beri dünyada olup bitene karar veren Allah'tandır ve bunu engellemek insanın kısmetine karşı gelmektir. Kardeşlerim, Taun nedir? Cennet'in yıkılan üç yüz altmış kapısından biridir ve her birimiz onu kaldırmak, onarmak için acele etmeyiniz. İşte yapılması gereken zor zamanda kendini göstermektir, yoksa Frenkler gibi karanti-

---

[54] Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850)*, 1997: 152.
[55] Panzac'ın vebadan ölen bir kadının mezar taşında yazılı şiiri
"Beka yok cihanda nüfus-ı faniye
Ömr-i beşer sanki bir saniye
Birisin hayyen ayırdı felek
Bu idi bana seveceği saiye
Taundan vefat etti Ah! Naciye!"
Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850)*, 1997: 151-152.
[56] Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850)*, 1997: 152.
[57] Yıldırım, 2014: 87-88.

> nanın demirleri arkasına sığınmak değil. Zaten veba gelecekse gelir, kaderdir. Fakat bana öyle geliyor ki hiçbir şey olmayacak!" Derviş bunları söylerken hiddetinden kıvılcımlar sıçan gözlerini fıldır fıldır oynattı. Dinleyenler konuşmasını alkışladılar ve ben kapı dışarı edildim. Müslümanlar'ın güven duygusunu arttıran bu konuşmadan sonra, salgın Filad'a girdi. Hastaların yardımına koşarak, ölüleri yıkayarak alel acele Cennetin kapılarını onarmaya giriştiler ve bir hafta bile dolmadan salgın şehrin bütün mahallelerine yayıldı.[58]

Söz konusu dervişin verdiği tepki, İmparatorluktaki ve dünyadaki daha büyük ölçekli bir reaksiyon ile ilişkili idi. Sanayi üretimi karşısında yerel esnaf dışarıdan gelen ucuz ürünler ile baş edemeyince ekonomi zayıflamıştı. Askerî yenilgilerin de yarattığı kolonyal baskıya karşı bir reaksiyon söz konusuydu. Doğu-batı arasındaki kapılar karşılıklı olarak kapatılmaktaydı. Bir yandan Roma dönemi ve Osmanlı ticaret yollarının doğuyu batıya bağlayan ayakları, doğuda hortlayan vebaya karşı oluşturulmaya çalışılan sağlık kordonu ile kesintiye uğruyor, diğer yandan batıya karşı tepki artıyordu. Toplumun içinde yeniliklere yakın olan zümreler ile tepki ve ümitsizliği birleştiren zümreler arasındaki uçurum da gelgitlerin salınım mesafelerini arttıran bir modernleşme dönemini hazırlıyordu. Bir süre savaşlardan uzak kalmış Osmanlı devletinde, savaş teknolojisinde yaşanan değişimleri yakalamak üzere eğitimleri dünyaya açık olan askerler, hastalıklar konusunda bilgi edinmeleri elzem doktorlar ve yeni üretim teknolojilerini memlekete getirmeleri gereken mühendisler ve toplumun küçük bir bölümünü oluştursa da dünyaya her zaman açık olan entelektüeller ve sanatçılar dünyayı yakından takip ederken; toplumun bir kısmı kendisine reaksiyoner bir dünya kuruyordu. Diğer yanda, 1813 salgınında İstanbul ve Yanya'da Ali Paşa, Mısır'da Mehmet Ali Paşa ve hastalık 1814'te Lübnan'a yayıldığında hekim Emir Beşir gerekli önlemleri almışlardı. Emir Beşir bir de hastalığı tanımlayan ve hastalıkla nasıl baş edilebileceğini anlatan bir el kitabı çıkarır.[59] Söz konusu kitap on altıncı yüzyılda hastalığı tanımlayan ve hastalıktan uzak durulması gerektiğini anlatan risalelere benzese de artık sadece bir kısım okumuş insan için değil daha geniş bir halk kitlesine hitap eden bir kitap söz konusudur. Ayrıca tüm bu tepkisel hissiyata rağmen, ateş düştüğü yeri yakar, can tatlıdır ve vebanın bulaşıcılığı artık bilinmektedir. 1816'da Hicazlı Müslümanlar tanımlanan bu yeni İslam yorumuna akılcı yeni yorumlar ekleyerek canlarını korurlar. Panzac, Cenevre Kütüphanesinde bulunan yayınlanmamış bir mektuptan aktarır:

> Kızıldeniz'deki Yanbu limanına geldiğinde salgın kudurmuştu…Halkın çoğunun dağa doğru kaçtığını gördüm. Niçin korktukları sorulup eğer kaderde ölüm varsa onları dağda da bulacağı söylendiğinde şu yanıtı veriyorlardı: "Veba erdemli insanları bir an evvel yanına çağırmak için Al-

[58] Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850)*, 1997: 152.
[59] Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850)*, 1997: 193-196.

lah'ın yeryüzüne gönderdiği bir lütuftur. Fakat biz henüz kendimizi bu lütfa layık görmüyor ve bir başka zamana kadar bir kenara çekiliyoruz."[60]

Alınan önlemler başarılı da olmaktadır. 1815'te bir İngiliz gemisindeki sağlık belgesinde durum şöyle anlatılır:

> Larnaka limanında …herkes tümüyle sağlıklı olmanın keyfini çıkarıyordu…çünkü yaklaşık yirmi yerleşim biriminden uzak olan bu köyde daha önce de üç kez veba salgını görülmüştü. Ama yerel yönetim hemen bir karar almıştı. Oradaki halkın köyünden ve evinden uzaklaşması idam cezası ile yasaklanmıştı. Bizim limanımızla da herhangi bir iletişim, bağlantı tümüyle durdurulmuştu. Böylece de Tanrının yardımıyla sağlıklı bir yaşam sürdürüyorlardı.[61]

Sağlıkla ilgili önemli çalışmalar yapılıyordu. 1827'de Tıphane-i Amire açılır.[62] 1831 yılında İstanbul'da yaşanan ilk kolera salgınında, bazı karantina önlemleri alınır, sonrasında II. Mahmud'un isteği ile karantinayı diğer ülkelerde gözlemlemiş Hamdan bin Osman 1838'de karantinanın önemi üzerine bir kitap yazar. Kitap önce Arapça yazılsa da asıl amacı halkı bu konuda bilgilendirmek ve oldukça zor olan karantina şartları ile ilgili olumlu bir algı oluşturmaktır. Şeyhülislam Mekkizade Asım Efendi de karantinanın şeriata uygun olduğuna dair fetva verir. Bununla birlikte dünyanın birçok yerinde olduğu gibi karantina tepki ile karşılanır. Ancak bu tedbirler artık sınırlara hâkimiyetin bir göstergesi haline gelmiştir ve önemli tedbirler alınır.[63] Osmanlı Devleti daha önceleri sistemine gelen tehditleri "zabt-u rabt altına almaya çalışırken", artık "te'dip ve terbiye", ıslah devlet ideolojisinin parçası olur.[64] İşte bu dönemde vebaya karşı karantina önlemlerinin alınması, devletin bağımsızlığının bir parçası olarak görülmüştür.[65]

Bilimde yaşanan gelişmeler üretimde de yeni uygulamaların gelişmesine neden olmuş ve Endüstri Devrimi ile birlikte insan başka güçleri kullanabilme yetisini, yani buhar gücünü üretimde ve ulaşımda kullanarak büyük bir sıçrama gerçekleştirir. İnsan egemen dünya görüşü yüzyıl kadar sürecek göreli bir zafer kazanmış, döngüsel zaman algısı parçalanmıştır. Öncesi ve sonrası sonsuza giden bir doğruya benzeyen zaman hem evrim teorisinin Âdem ve Havva'dan başlatılan zamanı ötelemesi ile, hem de insanın üretim gücünün ona sonsuzmuş gibi görünen bir üretim ve gelişme kapasitesi ile ilişkilidir. Bundan sonra değişim ve gelişim önemli hale gelir. Zaman, ezelden ebede bir düz çizgi gibi algılanır ve daha da genişlemiştir. İnsan kendisini dünyayı şekillendiren bir bahçıvan gibi görmeye başlar. Islah, doğaya insan hâkimiyetinin, doğayı bir bahçıvan gibi şekillendirdiğini düşünen insanın toplumsal mühendislik projelerinin temeli olacaktır. Foucault on dokuzuncu yüzyılın ilk yarısındaki kolera salgınını devletin

[60] Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850)*, 1997: 153.
[61] Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850)*, 1997: 191-192.
[62] Yıldırım, 2014: 272 ve devamı.
[63] Yıldırım, 2014: 70-76.
[64] Reinkowski, 2005.
[65] Bulmuş, 2012.

biyogüç olarak, halk sağlığı işini üstlenmesi için dönüm noktası olduğunu söyler.[66]

Endüstriyel üretimin bölgesel ölçekte hammadde ve yakıtın üretim merkezlerine ulaştırılmasını gerektiren alt yapısı, bunun organizasyonunun bir parçası haline gelecek olan ulus devletlerin inşasını beraberinde getirir. Orta Çağ'ın korkularla dolu halk hikâyeleri, artık ulusları ezelden ebede tanımlayacak kültür mirası haline gelecek, Rus işgaline karşı Finlandiya'da başlayan hareket Almanya'da da devam ettirilerek halkbiliminin temeli de atılacak, diğer ulus devletler de bunu takip edecektir.[67] Bir bünye gibi görülmeye başlanan ulus sınırları, "zararlılardan" arındırılacak, Orta Doğu'nun çekirge gibi felaketleri ülkenin sınırı içerisindeki diğer "problemlerle" eşleştirilecektir.[68] Ulus bünyesine "zararlı" görülenlerin temizlenmesi fikri, tıptaki gelişmelerin toplum mühendisliği için yorumlandığı benzetmelerle pekiştirilir. On dokuzuncu yüzyılda hastalıklara neden olanın mikroplar olduğunun anlaşılması ve mikroplara karşı pastörizasyonun bulunması, bir yandan birçok insanın hastalıklardan korunmasını sağlayacaktır. Diğer yandan ise bir vücut olarak görülen devlete ve ona zararlı olarak görülenlerin mikroba benzetileceği gruplara karşı insanlık suçlarının da temellendirileceği negatif anlamda bir hijyen toplumu fikrinin, insan eliyle yapılacak gelecek yüzyılın felaketlerinin de tohumu atılır.

Bilimin iktidarı üzerine kurulan ulus devletler, bir vücut gibi düşünülen ulus devlet sınırlarında, adeta o vücuda verilen zararlar olarak felaketlere karşı, kendisini bahçıvan gibi düşünerek, bünyeye gelen zararlar ile ilgili önlemler almayı ve hasar ile ilgili onarımlar yapmayı görevleri arasına almıştır. Hatta felaketler o bünyenin bir birlik haline gelmesine de vesile olarak görülebilmiştir. Örneğin, 2 Eylül 1906'da İsviçre Goldau'da yaşanılan kaya çığı, dört farklı dilin konuşulduğu bölgede ortak coğrafyada ortak sorunlarının olduğuna dair İsviçre ulusu inşası sürecini pekiştiren birlik beraberlik hissiyatı oluşturur.[69] Felaket sadece bunu yaşayan kişilerin başına değil ulusun başına gelmiş, bünyeye verilmiş bir zarar olarak görülür.[70] Bu yüzyılda kolera, şarbon, sarılık, difteri, boğmaca hastalıklarına neden olan faktörlerin anlaşılması ve yirminci yüzyılın başlarında bulunan penisilin artık mikroplara karşı kullanılması sağlık alanında kazanılan büyük zaferler olur. Ancak Endüstri Devrimi'nden sonra şehirlerde yığılan nüfus nedeniyle hastalıklar da artar, ölüm yaşı düşer. Önlem almayı hastalığın sonuçlarından daha ekonomik bulan şehir yönetimleri önlemleri arttırırlar.

[66] Foucault, 1992.
[67] Campbell, 1944: 835-836.
[68] Panzac, "Health politics and border setting: the Ottoman example,, 18th and, 19th centuries", 1999; Schulze-Tanielian (tarih yok); Karaosman, "Doğa, Toplum ve Modern Devlet: Erken Cumhuriyet Dönemine Yeniden Bakmak", 2015.
[69] Hoppe, 2016: 8.
[70] Ancak yine de bunlar bünyenin kendi içerisindeki hiyerarşisi içerisinde yukarıdan aşağıya verilen kararlar çerçevesinde aşağıya ulaşamayabilen onarımlar olabilir. Davies, Gareth, 2013; Kaynar, 2017.

V. Sonuç Yerine: Sosyal Devlet, Afet Yönetimi ve Globalleşen ve İnsan Merkezli Yaklaşımların Sorgulandığı Dünya

Doğada insan eliyle yapılan değişiklikler, gündelik yaşama zarar vermeye başlar ve şehirlerde yavaş yavaş doğa ile ilgili bu sefer kontrol etmek üzerinden değil zarar vermemek açısından bir bilinçlenme başlar. İnsanın doğaya verdiği zararı sanayi üretiminin, hızla verdiği zararla eşleştiren kısa ölçekli zaman algısı ile insan ve doğa ilişkisini çiftçilik ve toprakla ekim dikim üzerinden anlamlandıran bir nostalji ile ortaya çıkan bahçe şehir düşüncesi tüm dünyada farklı bağlamlarda uygulanır. Bütün reaksiyonlar bu kadar nostaljik ve yerleşik toplumun doğa algısına bağımlı yaklaşımlar değildir. Aynı zamanda kimi zaman doğayı bütünlüğü içinde düşünebilen şehirlerin çevresinde kesintisiz yeşil kemerler (*green belt*) oluşturma fikri de yine birbirinden çok farklı uygulamalar ile hayata geçirilir.

İnsan merkezliliğin getirdiği felaketler sorgulanır.[71] Bir yandan atom enerjisinin kullanılmaya başlanması, diğer yandan bilgisayarlarla esnek üretime geçilmesi hem üretim hem de doğayı değiştirebilme kapasitesini arttırırken, insan doğaya müdahaleleri konusunda daha mütereddit olabilmeye de başlar ancak değiştirebilme yetisindeki artış doğaya müdahale ölçeğini de büyütmüştür. Bu süreçte çevre sorunları gitgide büyür. Endüstri Devrimi'nden önce yaklaşık yüz elli bin yılda dünyada sıcaklık ortalaması 1 derece artıyor ya da azalıyorken, Endüstri Devrimi'nden sonra 1850 yılından 2000 yılına kadar dünya 1 derece ısınarak ısınma hızı bin kez artar.[72] Havadaki hidrojen oranının artması ile artan bir küresel ısınma yaşanır. Seller, fırtınalar, çölleşme, su kaynaklarının azalması, havanın kirlenmesi, bitki ve hayvan çeşitliliğinin azalması kimi zaman artan bir şekilde gücümüzü aşmasına referansla "afet" olarak adlandırdığımız olaylar ve fiziki durumlarına işaretle felaket olarak adlandırdığımız olaylar yaşanır.[73] Çünkü bu hızdaki ısınmaya ekolojik sistem ayak uyduramaz. Ulus devletler de ulusal ölçekte üretimi arttırmak ve uluslararası ölçekte öne geçebilmek için çevre problemlerini göz ardı ederler. Kendisini ulusun aklı olarak görenlerin ulus için hazırladığı büyük projelerin meşruiyeti de doğanın değiştirilebilmesi konusunda insan merkezli yaklaşımın meşruiyeti de sorgulanır hale gelir. Çevre problemleri global ölçekte etkilidir ve yerelin de göz ardı edemeyeceği seviyede etkilidir.

Tarihi coğrafyacıların, iklim tarihçilerin bin yıllara uzanan ufkunu, gündelik hayatında fark etmeyen insanlar artık bu afetler oldukça durumu anlar, insan merkezli yaklaşımlar daha sık sorgulanır, doğa olaylarının tarihteki izlerini, daha fazla tarihçi incelemeye başlar.[74] Artık tarih kitaplarında da insan, tarihin tek belirleyicisi değildir. *Ekolojik Emperyalizm*, *İnsanlığın Yeme Tarihi* gibi kitaplar

---

[71] Yirminci yüzyıl, yaşanan savaşlar nedeniyle de insanlarca yaratılan katastroflar yüzyılı olarak adlandırılır. (Hoppe, 2016): 9.

[72] Kadıoğlu, 2001.

[73] İngilizce *disaster*, Fransızca *désastre*, İtalyanca *disastro* (*ill-omened*) talihsizlik anlamına gelir. Türkçe "afet" ise çok güçlü yıkım için kullanılır. (Hoppe, 2016): 3.

[74] Son dönemlerde afetin önemli olması ile ilgili yapılan çalışmalara bir örnek: Koyuncu ve Koyuncu, 2016.

dünya tarihinin coğrafyasız anlatıldığında hep eksik kaldığını, tarihin göz ardı edilmiş gündeliğine, hayatın kırılganlıklarına odaklanarak gösterirler.[75] Batı Uygarlığı Tarihi ya da Dünya Tarihi başlıklı başrollerin siyasi tarihte önemli insanlara verildiği dünya tarihlerinin yerini sıradan insanları da anlatan Halkların Dünya Tarihleri kitapları ve hatta Yeryüzü ve Onun İnsanları gibi başlıklarda ders kitapları alır.[76] Daha kapsamlı, kapsayıcı ve uzun erimli coğrafi süreçleri önemseyen yaklaşımlar klasik ders kitaplarına yavaş yavaş girer.

Yaşadığımız süreçte iklim değişimi başta olmak üzere hastalıklar ile bedenimize dokunan kısa erimli etkileri arttıkça, coğrafya ve onun ancak uzun erimli algımızı açarak ve kapsamlı bir bakış açısı ile anlayabileceğimiz etkileri, akademiden gündelik yaşama da aktarılmak zorunda kalacaktır. Anlık olan hiddetten, daha geniş bir ölçekte verilen bir tanrı cezası olan gazaba, başından sonuna bir zaman-mekân düzeninin altüst olması felakete, etik yargılardan ayrışarak fiziki olaylar olarak düşünülen gücümüzün üstündeki afetlere, doğal olaylar ile ilgili algımız yavaş yavaş binyıllara uzanan bir derinliğe doğru bir yolculuğu, tarih boyunca biriken tarzlarını harmanlayarak sürdürür. Ancak bir birikim olarak devam eden tarihsel süreçte yeniden gündeme gelen bu kapsamlılık, geçmişte olduğundan farklı olarak sadece doğadan korktuğumuz, ona boyun eğdiğimiz, onun karşısında çaresiz kaldığımız, ona bağımlı olduğumuz için saydığımız bir kapsamlılık değildir. Bu kapsamlılık, güzel bir dünyada kaliteli bir yaşamın doğaya saygılı bir yaşam olarak değer görmesi nedeniyle olacaktır. Bu kapsamlı algıyı eğitim sistemlerinde önemseyerek, ideolojik hegemonyanın, dolayısı ile gündelik yaşamın bir parçası haline getiren topluluklar, önlemleri hayata geçirmekte zamanlı davranabilecek, sorunlara acil müdahaleler yapabileceklerdir.

Günümüzde kurulan "kriz yönetimi" ve "acil önlem" birimlerinin, demokratik bir yapı içerisinde işleyebilmesi "demos"un ses verdiği algının kapsamlılığı ile sağlanabilir. Bu çerçevede, bu birimlerin ve afet ile ilgili kurumların çalışma çerçeveleri içerisinde yeryüzünün tarihine uzun erimli bakan bir dünya tarihi eğitimi önemli bir yer almalıdır. Ancak bazen felaketin tarihçesinde gördüğümüz gibi önlem süreci yukarıdan aşağıya değil aşağıdan yukarıya da işleyebilir. Nitekim, ülkemizde AFAD'ın iyi çalışan bir kurum olmasında, 17 Ağustos 1999 Adapazarı Depremi sırasında bir sivil toplum kuruluşu olarak AKUT'un başarılı yardım organizasyonunun devlet kurumlarından daha iyi çalışarak birçok insanın hayatını kurtarması önemli rol oynamıştır. Bugün hem dünyada hem de ülkemizde pek çok sivil toplum kuruluşu çevre konusunda bilinçlenme sürecinde önemsenecek çok değerli çalışmalar yürütmektedir. Bu çalışmalar, akademisyenlerimizin uyarılarının gök kubbede kaybolan hoş sedalara dönüşen çalışmalarının önemsenmesi ve felaketlere dönüşmeden oluşabilecek tehlikeler konusunda önlemler almamız açısından önemlidir. Toprağın tuzlanması, sel, erozyon, hava kirliliği, iklim değişimi, çölleşme, su kaynaklarının tükenmesi, sağlıklı su kaynaklarına erişim, mikrobiyolojik dengenin değişimi ile oluşacak hastalıklar, sağlıklı

[75] Crosby, 2015 (ilk basım, 1986); Standage, 2016.
[76] Bulliet, ve diğerleri, 2011 (ilk basım, 2005); Harman, 2011; Zinn, 2005.

besine erişebilirlik bugün yüzyüze olduğumuz felakete yol açabilecek önemli problemlerdir. Bu problemlerle baş edebilmek için insanların tarih boyunca yaptıkları gibi soyut algılama kapasitelerini daha da arttırarak uzun erimli düşünebilmeleri yaşamı felaketlerden korumanın gerekliliği haline gelmiştir.

Kaynakça

Aberth, John. 2002. *Confronting Famine, War, Plague, and Death in the Later Middle Ages; From Brink of the Apocalypse*. New York, London: Routledge.

Abulafia, David. 2005. *Tarih Boyunca Akdeniz Uygarlıkları*. İstanbul: Oğlak.

Aktüre, Sevgi. 2003. *Tarih içinde Anadolu Kenti II: Pazar Ekonomisine Geçiş Sürecinde Anadolu'da Demir Çağı Kentleri*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Apery, François. 2004. "Pierre Apéry (1852-1918): Un Pharmacien Face a la Peste Dans L'Empire Ottoman / Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba ile Savaşan Bir Eczacı: Pierre Apéry (1852-1918)." *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 6 (1): 15-35.

Armstrong, Karen. 1998. *Tanrının Tarihi*. Ankara: Ayraç.

Aydın, Zülfikar ve Mükerrem Bedizel. 2005. "Osmanlı Tıbbında 'Müfred Deva' Kullanımı ve 'Müfredat' Eserlerinin Genel Özellikleri / The Materia Medica (Müfredat) and the Use Simple Drugs in Ottoman Medicine." *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 6 (2): 300-315.

Baer, Mark David. 2016. *Atmeydanı'nda Ölüm 17. Yüzyıl İstanbul'unda Toplumsal Cinsiyet, Hoşgörü ve İhtida*. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.

Bakar, Coşkun, Sibel Oymak ve Işıl Maral. 2017. "Turkey's Epidemiological and Demographic Transitions: 1931-2013." *Balkan Medical Journal* 34 (4): 23-335.

Barbir, Karl K. Spring, 2011. "The Ottoman Army, 1914-1918: Disease and Death on the Battlefield." *The Historian* 73 (1): 118-119.

Bellah, Robert N. 2017. *İnsan Evriminde Din: Eski Taş Çağından Eksen Çağına*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi.

Bulfin, Ailise. 2015. "The Natural Catastrophe in Late Victorian Popular Fiction:." *Critical Survey* 27 (2): 81-101.

Bulliet, Richard W., Pamela Crossley, Daniel Headrick, Steven Hirsh ve Lyman Johnson. 2011 (ilk basım 2005). *The Earth and Its Peoples: A Global History*. Wadsworth: Cengage Learning.

Bulmuş, Birsen. 2012. *Plague, Quarantines and Geopolitics in the Ottoman Empire*. Edinburgh: Edinburgh University Press.

Campbell, Joseph. 1944. *The Complete Grimm's Fairy Tales*. New York: Pantheon Books.

Cliff, A. D. ve Metthew Smallman-Raynor. 2009. *Infectious Diseases: A Geographical Analysis: Emergence and Re-emergence*. Oxford: Oxford University Press.

Crosby, Alfred W. 2015 (ilk basım 1986). *Ecological Emperializm: The Biological Expensions of Europe, 900-1900*. Cambridge: Cambridge University Press.

Çelik, Cemil. 2014. "Osmanlı Yönetiminde Kıbrıs'ta Kıtlık ve Çözüm Yolları (1869-1874) / Cyprus: Famine and Responses under the Ottoman Administration (1869-1874)." *Akdeniz Uygarlıkları Araştırma Dergisi* 2: 497-525.

Dağdelen, Selçuk ve Tomris Erbaş. Haziran 2010. "Disease of the Sultans: Metabolic Syndrome in Ottoman Dynasty/ Sultanların Hastalığı: Osmanlı Hanedanında Metabolik Sendrom." *The Anatolian Journal of Cardiology (Anadolu Kardiyoloji Dergisi)* 10 (3): 270.

Davies, Gareth. 2013. "Dealing with Disaster: The Politics of Catastrophe in the United." *American Nineteenth Century History* 14 (1): 53-72.

Dickens, Peter. 1992. "People, Nature and Social Theory." *Society and Nature Towards a Green Social Theory* içinde, ed. Peter Dickens, Philedelphia: Temple University Press: 18-59.

Ell, Stephen R. 1993. "VII. 7 Disease Ecologies of Europe." *The Cambridge World History of Human Disease* içinde, ed. Kenneth F. Kiple, New York: Cambridge University Press: 504-519.

Eroğlu, Haldun, Güven Dinç ve Fatma Şimşek. 2014. "Osmanlı İmparatorluğunda Telkîh-i Cüderî (Çiçek Aşısı) / The Smallpox Vaccine in the Ottoman Empire." *Milli Folklor* 13 (101): 193-208.

Faroqhi, Suraiya. 2010. *Animals and People in the Ottoman Empire*. İstanbul: Eren Yayincilik.

Faroqhi, Suraiya. 2001. "Tarımsal Değişimin Bir Göstergesi Olarak Doğal Afet: Edirne Bölgesinde Sel 1100/1688-1689." *Osmanlı İmparatorluğu'nda Doğal Afetler* içinde, ed. Elizabeth Zachariadou, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları: 273-286.

Faroqhi, Suraiya. 2001. "Tarımsal Değişimin Bir Göstergesi Olarak Doğal Afet: Edirne Bölgesinde Sel 1100/1688-1689." *Osmanlı İmparatorluğu'nda Doğal Afetler* içinde, ed. E. Zachhariadou, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları: 297-306.

Foucault, Michel. 1992. *Akıl ve Akıl Bozukluğu: Klasik Çağda Deliliğin Tarihi*. Ankara: İmge.

Giddens, Anthony. 1984. *The Constitution of Society, Outline of the Theory of Structuration*. Cambridge: Polity Press.

Günergun, Feza. 2010. "Osmanlı Donanma Gemilerinin İlaç Sandıkları: Ondokuzuncu Yüzyıl Başına Ait Bir Araştırma / Medicine Chests of the Ottoman Navy: Notes for the Early Nineteenth Century." *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 11(1-2): 235-258.

Hagen, Gottfried. 2005. "Legitimacy and World Order." *Legitimizing Order; Ottoman Rethoric of State Power* içinde, ed. Hakan T. Karateke ve Maurus Reinkowski, Leiden Boston: Brill: 55-83.

Hagen, Gottfried. 2016. "Nizamın Bilgisi, Bilginin Nizamı: Düşünsel Hayat." *Türkiye Tarihi 1453-1603* içinde, yazan Suraiya Faroqhi ve Kate Fleet, 491-550. İstanbul: Kitap Yayınevi.

Harman, Chris. 2011. *Halkların Dünya Tarihi*. İstanbul: Yordam.

Harvey, David. 1992. *The Condition of Postmodernity, An Enquiry into the Origins of Cultural Change*. Cambridge: Blackwell.

Hitzel, Frédéric. 2012. "De la clepsydre à l'horloge. L'art de mesurer le temps dans l'Empire ottoman." *Les Ottomans et le temps* içinde, ed. François Georgeon ve Frédéric Hitzel, Leiden Boston: Brill: 13-37.

Hodgson, Marshall G. S. 1974. *The Venture of Islam Vol. 3 Gunpowder Empires and Modern Times*. Chicago: The University of Chicago Press.

Hoppe, Andreas. 2016. "Twist to Evil-An Introduction to Different Views." *Catastrophes: Views from Natural and Human Sciences* içinde, ed. Andreas Hoppe, Cham Heidelberg New York Dordrecht London: Springer: 1-14.

Jennings, R. 1988. "The Locust Problem in Cyprus." *BSOAS* 51: 281-313.

Kadıoğlu, Mikdat. 2001. *Bildiğiniz Havaların Sonu: Küresel İklim Değişimi ve Türkiye*. İstanbul: Güncel.

Kahya, Esin. 2006. "Did the Ottoman Physicians Make any Contributions to the Medical Science in the Ottoman Empire in the Fourteenth Century (At the Flourishing Period of the Empire)." *Belleten* 70(257): 155-166.

Kaplan, Steven L. 1984. *Understanding Popular Culture: Europe from the Middle Ages to the Nineteenth Century*. Berlin; New York: Mouton.

Kaplan, Steven L. 1976. *Bread, Politics and Political Economy in the Reign of Louis XV*. Dordrecht: Springer Netherlands.

Karaosman, Nevcihan. 2015. "Doğa, Toplum ve Modern Devlet: Erken Cumhuriyet Dönemine Yeniden Bakmak". Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, Yayınlanmamış Master Tezi.

Kaynar, İhsan Seddar. 2017. "Ankara'nın 11 Eylül 1957 Sel Felaketi ve Siyasi Gündemi." *Ankara Araştırmaları Dergisi* 5(2): 197-224.

Kılıç, Rüya. 2016. "'Afyonun Keyfini Tiryakisinden Sormalı': Osmanlı ve Erken Cumhuriyet'te Madde Bağımlılığının Tarihi." *Kebikeç* 42: 147-180.

Kılıç, Rüya. 2014. "Türkiye'de Frenginin Tarihi". *Kebikeç* 38*:* 291-305.

Konczacki, Janina. 1985. "The Emın Pasha Relief Expedition (1887-1889): Some Comments On Disease And Hygiene." *Canadian Journal of African Studies* 19 (3): 615-625.

Koyuncu, Murat ve Serhat Koyuncu. 2016. "Osmanlıda Afet Yönetimi." *Çağdaş Tıp Dergisi* 6(4): 378-381.

Kozák, Jan, and Vladimír Cermák. 2010. *The Illustrated History of Natural Disasters*. Dordrecht Heidelberg London, New York: Springer.

Kuhnke, La Verne. 1993. "VII. 2. Disease Ecologies of the Middle East and North Africa." *The Cambridge World History of Human Disease* içinde, ed. Kenneth F. Kipple, New York: Cambridge University Press: 453-462.

Lefebvre, Henri. 1991. *The Production of Space*. Oxford, Cambridge: Blackwell.

MacKellar, F. Landis. 1993. "Early Mortality Data: Sources and Difficulties of Interpretation." *The Cambridge World History of Human Disease* içinde, ed. Kennet F. Kiple, New York: Cambridge University Press: 209-213.

Mikhail, Alan. 2008. "The Nature of Plague in Late Eighteenth-Century Egypt." *Bulletin of the History of Medicine* 82 (2): 249-275.

Miller, Ruth A. 2011. "Ottoman Medicine: Healing and Medical Institutions, 1500-1700." *The Journal of the American Oriental Society* 131(1): 158-161.

Moss, Stephanie ve Kaara L. Peterson. 2016. *Disease, Diagnosis, and Cure on the Early Modern Stage*. London: RoutledgeMoss, Stephanie; Peterson, Kaara L.

Mossensohn, Miri Shefer. 2009. *Ottoman Medicine: Healing and Medical Institutions, 1500-1700*. Albany: State University of New York Press.

Nükhet, Varlık. 2017. *Plague and Contagion in the Islamic Mediterranean: New Histories of Disease in Ottoman Society*. Kalamazoo: Arc Humanities Press.

Oldstone, Michael. 2010. *Viruses, Plagues, and History: Past, Present and Future*. Oxford: Oxford University Press.

Öncel, Çağatay, Turgut Tok, Mustafa Karatepe ve Şeyda Kaya. 2008. "15. Yüzyılda Sabuncuoğlu Şerefeddin'in nörolojik hastalıkları tedavi yöntemleri / Treatment methods of neurological diseases of Sabuncuoğlu Şerefeddin in the 15th century." *Türk Nöroloji Dergisi* 14(2): 132-135.

Özcan Gönülal, Yasemin. 2014. "Türkçe'de Tabiat Kaynaklı 'Yıkım'lar Nasıl İfade Edilir?" *Türklük Bilimi Araştırmaları* 19(36): 169-190.

Özdemir, Hikmet. 2008. *The Ottoman Army, 1914-1918: Disease and Death on the Battlefield*. Salt Lake City, UT: University of Utah Press.

Özel, Oktay. 2016. *Türkiye 1643*. İstanbul: İletişim.

Özgün, Cihan. 2017. "Osmanlı Devleti'nin Son Zamanlarında Bir İlletle Yüzleşmek: Devletin Resmi Tutumu Bağlamında Dâü'l-kelb (Kuduz Hastalığı)." *Tarih İncelemeleri Dergisi* 32: 2491-529.

Panzac, Daniel. 1999. "Health Politics and Border Setting: the Ottoman Example, 18th and 19th Centuries." *Turcica* (Paris) 31: 87-108.

---. 1997. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850).* İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Parker, Geoffrey. 2013. *Global Crisis: War, Climate Change and Catastrophe in the Seventeenth Century.* New Haven: Yale University Press.

Peckham, Robert. 2015. *Empires of Panic: Epidemics and Colonial Anxieties.* Hong Kong: Hong Kong University Press.

Raphael, Sarah Kate. 2013. "Preparing and Coping with Droughts and Famines." *Climate and Political Climate: Environmental Disasters in the Medieval Levant* içinde, Leiden Boston: Brill: 55-72.

Raudzens, George. 2003. *Technology, Disease, and Colonial Conquests, Sixteenth to Eighteenth Centuries: Essays Reappraising the Guns and Germs Theories.* Boston: Boston.

Reader, John. 2007. *Şehirler.* İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Reinkowski, Maurus. 2005. "The State's Security and the Subjects' Prosperity: Notions of Order in Ottoman Bureaucratic Correspondance (19th Century)." *Legitimizing the Order: The Ottoman Rethoric of State Power* içinde, ed. Hakan T. Karateke ve Maurus Reinkowski, Leiden Boston: Brill: 195-212.

Ronan, Colin A. 2003. *Bilim Tarihi Dünya Kültürlerinde Bilimin Tarihi ve Gelişmesi.* Ankara: Tübitak Yayınları.

Sarı, Nil. 1986. "The Classification of Mental Diseases in the Ottoman Medical Manuscripts." *Muslim Heritage*: 105-112.

Schulze-Tanielian, Melanie. tarih yok. "Disease and Public Health (Ottoman." *International Encyclopedia of the First World War* içinde.

Scott, James C. 1998. *Seeing Like A State: How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed.* New Haven, London: Yale University Press.

Sert, Gürkan ve Emre Dölen. 2013. "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e devlet kinini / State Quinine in Turkey from the Ottoman to the Republic Era." *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 14(2): 69-86.

Sert, Özlem. 2007. "Kelemen Mikes'in Mektuplarına Göre 1716-1758 Yılları Mevsim Takvimi." *Kebikeç* 23: 79-83.

Sert, Özlem. 2013. "Quarters, Communities and Converts; Creating Networks in an Age of Bureaucratic Expansion in the Mediterranean (Rodosçuk, 1546-1553)." *Oriente Moderno* 93: 365-389.

Sonnabend, Holger. 1999. *Naturkatastrophen in der Antike: Wahrnehmung, Deutung, Management.* Stuttgart: J.B. Metzler.

Standage, Tom. 2016. *İnsanlığın Yeme Tarihi.* İstanbul: Ayrıntı.

Tietze, Andreas. 2002. *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı, 1. Cilt.* İstanbul, Viyana: Simurg Yayınları.

Togan, İsenbike. 2009. "Atları Özgür Bırakmak." *NTV Tarih Dergisi*, Mart.

Tulasoğlu, Gülay. 2014. "'Humble Efforts in Search of Reform': Consuls, Pashas, and Quarantine in Early-Tanzimat Salonica." *Well-Connected Domains Towards an Entangled Ottoman History* içinde, ed. Pascal W. Firges, Tobias F. Graf, Christian Roth ve Gülay Tulasoğlu, Leiden Boston: Brill: 188-206.

Tulum, Mertol. 2011. *17. Yüzyıl Türkçesi ve Söz Varlığı*. Ankara: TDK Yayınları.

---. 2009. *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.

Ursinus, Michael. 2001. "Doğal Afetler ve Tevzi: Sel, Dolu ve Fırtınalar Karşısında Oluşturulan, Klasik Çağ Sonrası Vergi Sistemleri." *Osmanlı İmparatorluğu'nda Doğal Afetler* içinde, ed. Elizabeth Zachariadou, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları: 287-296.

Uysal, Gülfem. 2013. "Geç Osmanlı Salattepe Populasyonu ve Cüzzam." *Journal of Faculty of Letters / Edebiyat Fakultesi Dergisi* 30 (2): 209-223.

Varlık, Nükhet. 2013. "From 'Bête Noire' to 'le Mal de Constantinople': Plagues, Medicine, and the Early Modern Ottoman State." *Journal of World History* 24 (4): 741-770.

Veinstein, Gilles. 2001. "Karadeniz'in Kuzeyinde Büyük 1560 Kuraklığı: Osmanlı Yetkililerinin Durumu Algılayışı ve Gösterdikleri Tepkiler." *Osmanlı İmparatorluğu'nda Doğal Afetler* içinde, ed. Elizabeth Zachariadou, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları: 297-306.

Veinstein, Gilles. 1994. "Sur les sautarelles a Chypre, en Thrace et en Macedoine a l'epoque ottomane." *Armağan, Festschrift für Andreas Tietze I. Bandauf* içinde, ed. Suraiya Faroqhi ve R. Vesely, Prag: 211-226.

White, Sam. 2012. *Osmanlı'da İsyan İklimi Erken Modern Dönemde Celali İsyanları*. İstanbul: Alfa.

White, Sam. 2010. "Rethinking Disease in Ottoman History." *International Journal of Middle East Studies* 42 (4): 549-567.

Yıldırım, Nuran. 2014. *14. Yüzyıldan Cumhuriyet'e Hastalıklar-Hastaneler-Kurumlar*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Yılmaz, Seçil. 2017. "Threats to Public Order and Health: Mobile Men as Syphilis Vectors in Late Ottoman Medical Discourse and Practice" *Journal of Middle East Women's Studies* 13(2): 222-243, Duke University Press.

Yolun, Metin ve Metin Kopar. 2015 ,79(286). "The Impact of the Sapanish Influenza on the Ottoman Empire." *Belleten*: 1099-1120.

Zachariadou, Elizabeth A. 2001. "Doğal Afetler: Fırsat Anları." *Osmanlı İmparatorluğu'nda Doğal Afetler* içinde, ed. Elizabeth A. Zachariadou, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 6-10.

Zinn, Howard. 2005. *Amerika Birleşik Devletleri Halklarının Tarihi: 1492'den Günümüze*. Ankara: İmge Kitapevi.

Öz: Zaman ve mekân algımızın ölçeği tarih boyunca genişler. Tasavvur edebileceğimiz mekânın sınırları ve zamanın ölçeği genişler. Bu süreçte, yaşanan doğal afetlerin yaşamımızdaki anlamı da değişir. Felaket kavramının anlamı bu değişim sürecinde farklılaşmıştır. Dilimizde de"Felaket" kavramı on altıncı yüzyılda kullanılmaya başlanır. Daha sonraki yüzyıllarda ise önceleri dini bir anlamı olan kavram, dünyevileşir. Bu kısa tarihçede takip edeceğimiz genişleme ve kapsamlılaşma, hem tarih boyunca insanların doğayı anlamlandırma sürecini bağlamsal bir bakış açısı ile düşünmeyi sağlayan kısa bir seçki, hem de bugün karşı karşıya olduğumuz çevre sorunlarına dair kapsamlı, öngörülü bir kavrayışın nasıl oluşabileceği konusunda ipuçları sunar.

Anahtar sözcükler: Felaket, Afet, Kıtlık, Salgın hastalık, Sel, İklim Değişimi, Osmanlı Tarihi, Dünya Tarihi, Kavramlar Tarihçesi

A Short History of *Felaket* (Catastrophe) as Time and Space Distanciation

Abstract: The scale of our perception of time and space expands throughout history. The boundaries of the space and the scale of time we can imagine expand. In this process, the meaning of natural disasters in our lives changes. The usage of the concept "fela-

ket"(catastrophe) in our language appears in the sixteenth century. In the following centuries, the concept, which earlier had a religious meaning, became worldly. The expansion and comprehensiveness that we trace in this short history is a short selection that allows us to think about the process in which the human beings understand nature from a contextual point of view and also it gives some clues about how we can achieve an anticipated comprehension.

Keywords: Catastrophe, Disaster, Famine, Epidemics, Flood, Climate Change, Ottoman History, World History, History of Concepts

Felaketin Belleği: ‘66 Varto Depremi ve Etrafında Oluşan Kolektif Hafıza

Ayhan TEK*

> Seyda [babam] depremden önceki günlerde köyden ayrılmıştı. Uzun bir süre yoktu. Özlemiştik, depremde de durumundan haberdar değildik. Hayatta olup olmadığını bilmiyorduk. Depremin ertesi günü sabah erkenden kalktığımızda onu karşımızda görünce çok sevinmiştik. Fakat o sevincini hiç belli etmedi. Elinde bir salatalık vardı. Dilimleyip bizlere verdi. Bunu da son olarak aktarayım. Çünkü hiç unutamadığım bir andır benim için.
>
> Faysal TAŞ

I. Giriş: Hatırlama ve Unutmanın Hafızası

Yazılı veya sözlü olsun, tarih kavramı; hatırlama ve hatırlama biçimiyle doğrudan ilişkilidir. Çünkü tarih dediğimiz alanı meydana getiren materyaller sadece resmî belgelerden oluşmamaktadır. Resmî vesikalar tarihin resmî yönünü öne çıkarırken, kolektif hafıza üzerine yapılan çalışmalar, hatıratlar ve disiplinlerarası

* Muş Alparslan Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Kürt Dili ve Edebiyatı Bölümü / ayhangeveri@gmail.com
Bu yazının yazılabilmesi için yardımlarını esirgemeyen kişileri anmam gerekiyor. Varto’da beraber seyahat ettiğim Asım Taş ve Fırat Taş ile bu yazı için kendisiyle söyleşi yaptığım Faysal Taş’a, ayrıca konuşma kayıtlarını deşifre ve tercüme etmede bana yardımcı olan öğrencim Ferda Bingöl’e teşekkür ederim.

okumalar, tarihin "gayr-ı resmî" cephesini aydınlattığı için önemli görülmektedir. Bu bağlamda bir felaketin gayr-ı resmî okumasını amaçlayan bu yazıda 1966 Varto Depremi üzerinden kolektif hafıza, hatırlama ve unutma kültürünün tarihyazımına yansımaları gösterilmeye çalışılacaktır. Bu çerçevede neyi konuştuğu kadar, neyi konuş(a)madığı da önem kazanan hatırlamaların aktarımı kapsamında Varto Depremi'nin nasıl bir uzam içinde hatırlandığı görülecektir.

Kolektif hafızanın aktarım biçimi "hatırlananlar", "unutulanlar" ve "üzeri örtülenler" üzerinden şekillenir. Özellikle netameli meselelerde ve resmî tarihle (bürokrasi ve devletin hafızasıyla) karşıt bir söyleme sahip alanlarda bu üç "hassasiyet" belirleyici olmaktadır. Diğer taraftan çoğu kez, bireylerin bilgisini edindiği şeyleri aktarması kolayken, yaşadıkları felaketleri aktarmak daha güç olabilmektedir. Bu nedenle hatırlamayı etkileyen birçok faktörün bir araya gelmesinin hafızaya bir biçim verdiği söylenebilir.

Bu bağlamda bu yazının konusunu teşkil eden Varto Depremi, sözlü tarih ve bellek çalışmaları kapsamında neredeyse hiç çalışılmamış bir konudur. Bundan hareketle de tarihyazma hikâyesi zayıf olan Kürtlerin, kurumsal (yazıya aktarılmış) bir hafızasından bahsetmek güçtür denebilir. Elbette bu, Kürtlerin kolektif bir hafızasının yokluğu anlamına gelmez. Kürtlerle benzer koşullarda yaşayan toplumlar nasıl yapar, hafızalarını ne şekilde dışa aktarırlar bilmiyorum. Ama Kürt toplumunda bireyler, genellikle kolektif hafızalarını örtük ve mahrem bir alan olarak kendileriyle beraber mezara götürür. Bir nevi bellek intiharından söz edebiliriz. Bu, aynı zamanda kolektif hafızayı da içine alan geniş bir tarihin yitimi anlamına gelmektedir. Çünkü genel olarak hafızanın, özel olarak da sözlü tarih ve kültüre ait anlatı-geleneğinin kaderi "yok-oluş"tur.[1] Nitekim bu durum, toplumsal düzlemde olduğu gibi bireysel hikâyelerde de aynı seyri izlemiştir denebilir.

Tarih tanımı kapsamında görebileceğimiz toplumsal bellek ve anlatı geleneğinin sonraki kuşaklara kalabilmesi kurumsal çalışmalar ve derleme faaliyetlerine bağlıdır. Bunun yanı sıra hafızayı taşıyan bireylerin de bilinçli bir hatırlama ve aktarım içinde olması gerekmektedir. Fakat Kürtlerde bilinçli bir unutuş söz konusu olup bunun için pek çok örnek verilebilir. Bunu kendi kişisel hikâyem üzerinden örneklendirmek isterim: Büyükbabam 80'lerin sonuna kadar bir ravî gibi sözlü kültür ve tarihe dair bildiklerini tüm aile fertlerine aktarırdı. 1988 yılında hac ibadetini yerine getiren büyükbabam, bu tarihten önce belleğinde yer etmiş birçok efsane ve hikâyeyi rahatlıkla aktarıyordu. Bununla beraber "Zaloğlu Rüstem" ve "Leyla ile Mecnûn" gibi birçok anlatıyı 2-3 gece sürecek şekilde anlattığını bizzat hatırlamakla beraber çocuklarının buna dair ifadeleri hâlâ hafızamda sağlam durmaktadır. Ben bu meselelere ilgi duyacak yaşa geldiğimde dedemden çocukluğumda kendisinden işittiğim uzun hikâyeleri tekrar dinlemek

[1] Burada tartışmaya çalıştığım şey hafızanın mahiyetinden çok genel bir çerçeve belirleme uğraşıdır. Yazının ilerleyen kısımlarında Kürtlerin hatırlama biçimini açımlamaya çalışacağım. Özellikle Kürtlerin yazılı metinleri/materyalleri muhafaza edememelerinden kaynaklı sebeplerden yola çıkarak "muhafaza" yerine "hafıza"yı öne çıkardıklarını hatırlatmam gerekir.

istediğimde, dedem "Hacdan sonra bu efsaneleri anlatmama üzerine kendine söz verdiğini" ifade etmişti. Çünkü ona göre "efsanelerin ve çîrokların (hikâyelerin) çoğu yalan üzerine kuruluydu ve hacca gitmiş birine yalan yakışmazdı." Bu, benim kendi hikâyem içindeki ilk "bilinçli unutuş" ya da "hatırlamamak" idi. Bu kişisel örnek dışında da mülakat yapmak istediğim birçok bireyin ya korkudan ya dönemin politik şartları ve sosyolojik gerçekliklerden veya benzer pek çok etkenden dolayı bilinçli bir unutuşu tercih edip hafızalarındakileri aktarmak istemediklerine çok kez tanık olduğumu belirtmem gerekir.

Rebecca Bryant "Felaketi Yazmak: Kıbrıs'ta Nostalji ve Tarih(ler)i" başlıklı yazısında benzer bir dede-torun hikâyesini, hatırlama ve unutuş üzerinden aktarır. 1974 sonrası Kıbrıs'ta Rum ve Türk toplumları arasında gerçekleşen kırılmaların hafızalarını aktaran Bryant, Nitsa Solomonidhou-Anastasiou'ın *Kabarmış Kalpler* (özgün ismi: *Φλογισμενες Καρδιες*) adlı romanında, şehri Lapta'dan ayrılmak zorunda kalmış büyükbabasını sürekli şehrinin ve evinin fotoğraflarına bakmasından dolayı eleştiren erkek çocuğun büyükbabasıyla "hatırlama" bağlamında girdiği diyalogu dikkat çekicidir. Çünkü Bryant'ın da belirttiği gibi, büyükbaba fotoğraflardan bir tarih görmeye çalışırken torun sadece birkaç ev dışında bir şey görmediğini söylemektedir:

> – Evler. . . . Ama hangi evler? Ne evleridir onlar? Ne kadar yaşadılarsa, o gördüğün evler...
>
> – Hade dede… Duygularının seni alıp götürmesine izin veriyorsun. Lapta'mızı hatırladın ve arkası geldi.
>
> – Kyriako, Lapta'mızı hatırlamadım. Hayır, hatırlamaya ihtiyacım yok, çünkü hiç unutmadım. Birşeyi unutmak için, önce onunla yaşamaktan vazgeçmen lazım, en azından biraz olsun. Fakat ben, bir an olsun bile, Lapta'da –güzel ormanlarında/kırlarında, limon çiçekleri kokuları arasında, akıp duran suyunda, bütün o geçmişte– yaşamaktan hiç vazgeçmedim ki. Lapta Kyriako, benim içimde ve onu her yere benimle götürüyorum. Olduğum herşey Lapta'dır ve o benimle yaşıyor. (77)

Bu diyalogdan ve Bryant'ın tespitlerinden anlaşılacağı üzere, geçmişin fotoğraflarına bakan büyükbabanın, torununun göremediği şeyleri gördüğü ve hatırlamanın tarih bilinciyle ve ideolojiyle ilintili bir yöne sahip olduğu söylenebilir. Çünkü büyükbaba köklü bir tarihe (Hellenizm'e) dayanan bir ideal (ülkenin özgürlüğünü) görürken, torun ise birkaç ev dışında hiçbir şey görmediğini söylemektedir (77). Bu bağlamda kuşaklar arasında aktarılan travma ve felaketlerin tarihsel yansıması bireyler üzerinden farklı etkiye sahip olabilmektedir. Diğer taraftan hatırlama ve unutmanın mahiyeti de aynı şekilde kimlik kazanabilmektedir. Bu durum, geçmişi bir kırılma olarak okumak dışında geçmişle hesaplaşmayı da beraberinde getirir.

Yukarıda da belirttiğim gibi, kolektif hafızanın oluşmasında "unutma" da "hatırlama" gibi bir işleve sahip olup hafızayı şekillendirebilir. Çünkü hafıza sadece hatıralardan oluşmaz. Bunun yanında unutulan ya da hatırlanmamak üzere üstü örtülen kısımlar, bireysel-toplumsal hafızanın kitlenmiş, silinmiş ve

ket vurulmuş uzamını işaret etmektedir. Bundan ötürü çoğu zaman bireysel veya toplumsal bağlamda unutuş/hatırlamama, bir bastırma ve geçmişle hesaplaşmanın sonucuna götürebilmektedir. Nitekim Mithat Sancar'ın da aktardığı üzere "[h]atırlama ile hesaplaşma arasındaki ilişkiye dair tartışmalarda sıkça rastlanan bir formül var: Hatırlama, geçmişle hesaplaşmanın ön şartı ve merkezî aracıdır (38)." Bu çerçevede 1966 Varto Depremi etrafında oluşan hafıza ve unutuşun meydana getirdiği toplumsal hafıza, felaket acısını gün yüzüne çıkarırken aynı zamanda bir hesaplaşmayı da imlemektedir. Çünkü felaketten geriye kalanlar her zaman sadece felaketin travmaları olmayabiliyor. Böylece hafızayı acıtan asıl travmatik etkenler, felaket-sonrası oluşup felaket-öncesi diğer acılarla bir bağ kurabiliyor. Bu yazıda da görüleceği üzere 1966 Varto Depremi vesilesiyle yazılan edebî bir metin ile bu metni yorumlarken ortaya çıkan toplumsal belleğin yansımaları aynı zamanda daha önceki jeolojik depremlerle ve toplumsal kırılmaları aynı dizgeye yerleştirip bunlar arasında bir ünsiyet kurabilmiştir.

II. Felaketin Kolektif Hafızası: Varto ve Depremleri

Muş iline bağlı bir ilçe olan Varto, Türkiye'de tarihten edebiyata, sanattan sinemaya kadar olan geniş bir hatırlama yelpazesinde az yer bulmakla beraber, bu yelpazede kapladığı yer, çoğunlukla yaşadığı depremler ile ilgilidir. Yani son biriki kuşağı saymazsak Türkiye toplumunda Varto, depremle beraber hatırlanmakta ve bilinmektedir. Varto'nun, özellikle yıkıcı etkisi nedeniyle 1966 depremi sebebiyle bilinir olduğu ve bu deprem sonrasında sinema[2] ve edebiyatta kendisine yer verildiği söylenebilir.

---

[2] Varto ve yaşadığı 1966 depreminin erken bir zamanda (aynı yıl) yansımasını bulduğu alanlardan biri sinemadır. Tunç Okan ve Esen Püsküllü'nün başrolde oynadığı Esen Film yapımı *Yaşamak Haram Oldu* isimli film, "Varto Faciası'nı filme aktarırken bize yararlıkları dokunan Hınıs ve Varto nun askeri ve mülki yöneticilerine ve filmde oynıyan çilekeş ora insanlarına teşekkür ederiz (özgün imla A. T.)" girişiyle başlar. Film, Varto ve depremini, iç-oryantalizm meselesine konu olacak bir yansıtma ile vermiştir. Nitekim mekânın sosyolojik ve etnik gerçekliğinden uzak bir kurguyla ve "belirsiz bir uzaklık" kurularak "ora" denilen Varto, sadece yaşadığı depremden ötürü İstanbul'da gerçekleşen başka bir hikâyeye monte edilmiş gibidir. Başroldeki erkek oyuncunun (Tahir'in) Varto'dan ayrılması üzerine film iki ayrı mekânda akmaya devam eder: Varto ve İstanbul. Filmin senaryosunda Tahir, İstanbul'da fuhuş ve kriminal suçlarla yoğrulmuş bir çevrenin içine düşer. Varto'da da Tahir'in sevdiği kız ile onu almaya çalışan Ağa arasındaki gerilim verilir. Fakat filmde dikkat çeken husus, İstanbul'daki yaşam biçimi normal bir gerçeklik olarak sunulurken Tahir'in İstanbul'dan döndüğünü duyan Ağa'nın Tahir'in sevdiği kıza tecavüz etme girişimiyle (çıplaklık dahil cinsel herhangi bir çağrışım uyandırmaksızın kızın bacaklarını ayırmak istemesiyle) deprem gerçekleşir ve Varto adeta ortadan ikiye yarılır. Bu bağlamda "ora" denilen "uzak bir köy" olan Varto'daki "küçük" bir sapma, depremlere yol açarken, İstanbul'daki "yaşamların" normal görülmüş olmasının yanında, Varto'daki insanların Türkçenin Orta Anadolu ağzıyla konuşuyor olmaları ve Kürtçe gibi "ora"da konuşulan dominant dillerin yansıtılmamış olması, filmin sorunlu yanlarından. Dolayısıyla, *Yaşamak Haram Oldu* filmi daha kapsamlı bir okumayı gerektirmektedir. Fakat filmin algısıyla Varto ve depremine bir iç-oryantalist bakış arasında paralellikler olması bakımından film dikkat çekicidir.

Türkiye'deki deprem araştırmalarının ortaya çıkardığı verilere göre, depremden en fazla etkilenen ilk 10 il arasında olan Muş aynı zamanda sosyo-ekonomik anlamda da geri kalmıştır. Bundan ötürü, buradaki depremlerden kaynaklı can kayıpları da ülkedeki ortalamaların üstüne çıkmaktadır (Dölek 184). Bu yazı çerçevesinde taranan literatürde de görüldüğü üzere başta 1946 ve 1966 depremleri olmak üzere depremler, Varto'yu her anlamda etkilemiş olup hafızalarda yer etmiş felaketlerin başında gelmektedir. Bu da ardında pek çok hikâye, travma ve sosyolojik kırılmayı bırakmaktadır. Diğer taraftan bu durum geçmişte kalan bir vakıa gibi görünse de Varto'nun bu "kırılgan" özelliği güncelliğini korumakta olup ilgili bilimsel çalışmalarda bunun tespiti yapılmaktadır:

> 1996 yılında Afet İşleri Genel Müdürlüğü tarafından yayınlanan Türkiye deprem bölgeleri haritası indeksinde de Muş ili, ilçeleriyle birlikte 1. derecede deprem bölgesi olarak gösterilmektedir. Afet İşleri Genel Müdürlüğü tarafından yayınlanan istatistiklerde de (2008) Muş ili depremden en fazla etkilenen iller arasında yer almakta, afetzede sayısı olarak depremlerden en fazla etkilenen 10 il arasında gösterilmektedir. Özellikle Varto ilçesi Türkiye'de depremlerden etkilenen ilçeler arasında afetzede bakımından 6. sırada yer almaktadır. (Dölek 188)

Deprem araştırmalarının ortaya çıkardığı tarihçeye göre, kayıt altına alınan en erkeni 1111 yılındaki 9 şiddetindeki depremden bu yana Varto ve çevresi pek çok deprem geçirmiştir. Özellikle 16. yüzyıldan sonraki depremlerin kayıtlarında görüldüğü gibi Varto, gördüğü depremlerden dolayı çok fazla tahribata uğramış bir yerdir. 1363'te 7 şiddetinde, 1784'te 6 şiddetinde sarsılan Muş ve çevresinde 1903'teki depremden ötürü 600 civarında insan ölmüştür.[3] Ermeni tarihçilerin ulaştığı kayıtlara göre Muş'taki Sur Karapet Manastırı'nın 1576 yılındaki restorasyonunun nedeni 5 Kasım 1575'teki Erzincan depreminin oluşturduğu hasardır (Ambraseys ve Finkel: 2006; aktaran: Dölek 189).

Varto'daki depremlerin tarihinden çok, 1966 depremini ve onun etrafında gelişen sözlü tarih hafızasını konu alan bu yazı, deprem olgusunun edebî metinler bağlamında belleklerdeki yansımasını ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır. Bu nedenle yazının merkezinde sadece 1966 Varto Depremi yer alacak ve bu tarihten önceki sözlü tarih anlatılarına değinilmeyecektir.

A. Varto Depremi: Hatırlayanlar ve Hatırlananlar

1966 yılı içinde ilki 7 Mart günü (saat 03.16'da) olmak üzere Varto'da iki ayrı deprem meydana gelmiştir. Fakat yıkıcı tesirinden dolayı hafızalarda yer edinen ve "felaket" olarak addedilen asıl deprem, 19 Ağustos 1966 Cuma günü saat 14.22'de gerçekleşendir. Dölek'in aktardığına göre, 5.6 şiddetindeki ilk depremde 14 kişi ölmüş ve 75 kişi yaralanmışken, 6.9 şiddetindeki Ağustos depremi ise ardında 2.396 ölü ve 1489 yaralı bırakmıştır (190). Bu şekilde depremin bellek-

[3] Varto ve çevresindeki depremlerin tarihi, insan kayıpları ve istatistikler ile ilgili daha fazla detay için bkz. Dölek 189-190.

lerde yer edindiği hâline geçmeden depreme ilişkin istatistiki bilgiler verilmiş oldu. Böylece bundan sonraki hatıralar ile hafızadaki yansımaların bu bilgilerle ne kadar uyuşup uyuşmadığı da görülecektir.

Varto'da '66 depremine ilişkin sorular yönelttiğim kişiler, genellikle, bir önceki kuşaktan duydukları '46 depremiyle mukayese edip bu son depremi "felaket" ve "kıyamet" gibi sözcüklere karşılık gelecek ifadeler ile anımsayıp aktardılar. Bunların başında bana en dikkat çekici gelen, kendisiyle '66 depremi ile ilgili mülakat yaptığım Faysal Taş'ın ifadeleri oldu. Kendisi çocuk yaştayken yaşadığı bu depremde, annesi ve kardeşi başta olmak üzere, ailesinden altı ferdi kaybetmiştir. O, aynı zamanda bu yazının merkezini teşkil eden, '66 Varto Depremi üzerine Kürtçe şiiri yazan Mela Elî'nin[4] (Ali Taş'ın) de amca çocuğudur. Daha önce bir yerde yayımlanmayan bu şiir daha çok sözlü olarak aktarılmıştır. Bu şiiri ezbere bilen-okuyan Faysal Taş ile yaptığım söyleşi, bir yönüyle şiirin analizine dönüştü. Bu bağlamda depremi bire bir yaşamış bir birey olarak depremi ve çevresindeki insanların üzerindeki etkisini sorduğumda, kendisi Mela Elî'nin şiirinde bir felaket olarak geçen (Birinci Dünya Savaşı ve '25'teki Şeyh Said meselesi gibi) toplumsal olaylar ile bir bağ kurarak -ilerleyen sayfalarda biraz daha açımlayacağım- "felaket" ifadesini kullandı: "66 depremi çok büyük bir felaketti. O yılın baharında da bir deprem olmuştu ama kimseye bir şey olmamıştı. Fakat 66'da [Ağustos'takinde] her yer yıkıldı. Öğleden sonraydı."

Bir tarih araştırması olarak kaleme aldığı *Lolan Oymağı ve Yakın Çevre Tarihi* isimli eserinde Varto'da meydana gelen depremlere ilişkin gözlemlerini bir tarihçiden çok, o günleri yaşayan biri olarak hatıraları çerçevesinde aktaran Kocadağ'ın yazdıkları ve hatırlama biçimi, depremin insanlar üzerindeki etkisini göstermesi açısından önemli. Diğer taraftan depremin tarihi hakkında verdiği bilgilerle deprem sonrasında insanların korku ve çaresizliklerine dair aktarımlarının diğer anlatıcılarınki ile örtüşmesi bakımından dikkat çekicidir:

> Birinci büyük deprem, 1946 baharında olmuştu. Bu depremde, dağ köylerinin dışındaki ova köyleri, tümüyle yıkılmış, 3700'ü aşkın insan kaybı olmuştu. O sıralarda henüz ilkokul 4. sınıf öğrencisi idim. (...) 1966 büyük felâketi olmadan önce aynı yılın, soğukların insan iliklerini dondurduğu şubat ayında, bir gece vakti, yöre halkının yüreklerini hoplatan hatırı sayılır bir deprem oldu. Bu depremle yüzlerce ev hasar görürken yirmiyi aşkın insan da öldü. (...) Gelebilecek felâketlere karşı hiçbir önlem alınamıyordu. Eli kolu bağlı vatandaş, şiddetli soğuklarla depremin el ele verdiği

[4] Bu yazıda kendisiyle görüşme yaptığım Faysal Taş'ın ve yazıya konu olan şiiri kaleme alan Ali Taş'ın resmî isimleri yerine, günlük hayatta kullandıkları isimlerinin Kürtçe hâlini vermeyi daha uygun gördüm. Çünkü ben kendileriyle görüştüğümde resmî isimlerini hiç kullanmadım. Diğer taraftan günlük diyaloglarda resmî isim formları neredeyse hiç kullanılmaz. Aynı zamanda dinî bir görev yerine getirmenin sonucunda her iki şahıs için de "Mela" sıfatı kullanılır. "Mela" tabiri din bilgini, alim ve hoca gibi anlamlarda kullanılmakla beraber Kürtler arasında bu kelimeye daha geniş anlamlar yüklenmiştir. Bütün bunlardan dolayı şahısların isimlerinin özgün hâlini kullanmayı tercih ettim. Dolayısıyla Ali Taş ismi için "Mela Elî", Faysal Taş içinse "Mela Faysal" ismini kullandım.

> iki düşman arasında âdeta can çekişiyordu. (...) Biteviye devinimlerin, bir gün büyük bir felâketle noktalanacağını da içten içe, etkili bir içgüdüyle sezinliyordu. Bu bir teslimiyetti, bu bir ölümü bekleyişti. (...) Sonunda beklenen oldu. 19 Ağustos Cuma günü öğleden sonra büyük kıyamet koptu. Bir anda dipten gelen şiddetli bir sarsıntı ile Varto yerle bir oldu. (...) O an, insan ve hayvan bağrışmaları birbirine karıştı. Enkaz altında kalanlar bağrışıyor, dışarıda olanlar da çıldırmışçasına sağa, sola kaçışıyorlardı. Bir atom bombası atılmıştı sanki o an. Bir sarsıntı ki insanlar ayakta duramıyor, gökyüzüne doğru yükselen kavak dalları yerlere değiyordu sanki. O felâket anında pek çok kişi aklını yitirdi. Üç-dört dakikalık bir şaşkınlıktan sonra belediye bahçesinde oturanlar, ağlayış ve feryatlarla, büyük bir telaş ve heyecanla evlerine doğru koşmaya başladılar. Enkaz altında kalanları, analarını, babalarını, eşlerini ve çocuklarını kurtarmak için var güçleriyle koşuyorlardı. Güçleri tükenmiş, dermanları kalmamıştı dizlerinde. Koşan düşüyor, düşen kalkamıyordu. Sürünerek enkazlarına ulaşmak isteyenler kan ağlamaklı idiler. Ne ile nasıl kurtaracaklardı yıkılmış binalarının altında kalanlarını? Kazma yoktu, kürek yoktu. Avuçlarıyla, tırnaklarıyla eşeliyor, ama bir türlü aradıklarına ulaşamıyorlardı. Her enkazın altından bir feryat yükseliyor, her harabenin etrafında bir ağıt, yürekleri parçalıyordu. (Kocadağ: 295-7)

Bu yazı için, bellek araştırması kapsamında, Varto ve depremi hakkında sözlü tarih anlatıcı olarak görüştüğüm kişiler tesadüfen seçilmiş değildir. Araştırmanın çıkış noktası kuşkusuz depremin hemen ertesinde yazılan Kürtçe şiir olmuştur. Bununla beraber hem şiiri yazan Mela Elî hem de şiirin şerhini yapan ve aynı zamanda bir müderris olan Faysal Taş'ın ismi, deprem şahitlikleri dışında sosyal konumları ve aile bağları bakımından da önemlidir. Çünkü Varto'da sosyal meselelere yön veren etkiye sahip bir aileye ve kuruma (medreseye) mensup olan bu isimlerin, anlattıkları kadar anlatıcı olmaları da önem arz etmektedir. Bu ailenin 19. yüzyılın başlarından itibaren -kısa kesintiler dışında- Varto'nun Dadînan (Türkçesi: Ölçekli) köyünde devam edegelen dinî bir eğitim kurumu olan medreselerinden hatırı sayılır sayıda talebe yetişmiştir. Bunun yanı sıra, bu ailenin büyüğü olan Mela Selim Taş (Faysal Taş'ın babası ve Mela Elî'nin amcası), 1915 olayları sonrasında yöredeki bazı din adamlarının "Alevîlerin malları ve ırzları Müslümanlara (Sünnilere) helaldir" şeklindeki fetvasını reddedip Varto'daki Alevî nüfusa sahip çıkmıştır. Bu karşı-fetva sonucunda, Varto'da Alevî-Sünniler arasındaki ihtilaflı pek çok meselenin azalması bir yana, "Seyda" olarak bilinen Mela Selim, saygınlığını artıran bir figüre dönüşürken ailesinin (ve medresesinin) de topluma etki gücü artmıştır. Bu bakımdan bir kültür -ve dinî otorite- çevresinden konuşan bu ailenin sözünün gücü daha farklı olacağından, belleğe yansıyan ve sözlü tarih olarak beliren söylemleri daha derinlik kazanabilir. Çünkü dinî temsil yönü güçlü bir toplumsal dokuyu işaret eden medrese çevresinin geçmişe dönük kültürel bellek anlatıları ve tarihyazımı, bir alternatif tarih olarak okunabilir.

B. Mela Faysal Taş ile Konuşmak: Depremi Yeniden Yaşamak

Bu yazıda aktardıkları ile bir sözlü tarih anlatısı olarak ele alınan Mela Faysal, 1959 yılında Varto'da doğmuştur. Medrese eğitimi alan ve halen müderrislik yapan Mela Faysal ile görüşmeyi kendilerinin medreselerinde yaptım.[5] Depremi anlatırken o anları yani depreme yakalandığı, annesinin ve kardeşinin can verdiği mekânları parmaklarıyla işaret ederek göstermekteydi. Yani aynı mekân üzerinde yaşamaya devam etmekteydi. Mekânın, hatırlama ve belleği oluşturma etkisi üzerinde düşünüldüğünde Mela Faysal'ın aktardıkları önem arz etmektedir. Nitekim yukarıda aktardığım Kıbrıs Lapta'lı büyükbabanın torununa cevap verdiği örnekte olduğu gibi [“Hayır, hatırlamaya ihtiyacım yok, çünkü hiç unutmadım” (77)], Mela Faysal da depremi belleğinde sürekli yaşamaya devam etmiştir. Özellikle Mela Elî'nin şiirini okuduğunda, deprem anlarını tekrar yaşadığını belirtti. Depremin üzerlerindeki etkisi ve söz konusu şiire dair aşağıdaki sorularıma kendisinin verdiği cevapları bu bakımdan hatırlama ve unutmayı da bir felaket üzerinden açıklıyor:

– Depremin sizler üzerinde şimdi nasıl bir etkisi var, depremle ilgili konuşanlar neler söylüyor, başka bir konu hakkında konuşurken konu nasıl depreme geliyor?

– Üzerinden 50 yıl geçti. Şimdi yeni yeni etkisi geçiyor, ancak zorla şimdilerde kendimize gelebilmişiz diyeyim. Depremden her bahsettiğimiz zaman o anları hatırlıyoruz. İnsanların çektiği zorluk ve zahmetler, insanların ölümü gözümüzün önüne geliyor. Birlikte yan yana olduğumuz kişilerin bazıları kurtuldu bazıları kurtulamadı. 50 yıldan sonra bile hâlâ büyük bir etkisi var insanlar üzerinde.

– Bu şiir size neler çağrıştırır, onu okuduğunuzda veya hatırladığınızda -belki bazen istemsizce hatırınıza geliyordur- üzerinizde nasıl bir etkisi oluyor?

– 50 yıl geçti, şimdi de o şiiri okuduğumda depremi yaşıyor gibi olurum. O şiirde bahsedilen kişiler yakınlarım, onların acısı tekrar canlanıyor. Bazen sonuna kadar gidemiyorum. Deprem anı gözümün önüne geliyor. Bir yerde diyor ki [şiirde, annesinin bahsinin geçtiği yeri göstererek A. T.]: “Derguş di mehdan de girîn, dayik heman lê zivirîn (Bebekler beşiklerde ağlardı, anneleri hemen geri koşardı).” Burayı benim annem için söylüyordu. Buraya geldikten sonra duruyorum, ilerisini okuyamıyorum. Şiir, depremi tekrar yaşatıyor bana. Çünkü o şiirin hepsi aynı zamanda benim hayatım, yaşanmışlıklarım...

– Özellikle bu kısım mı sizi etkileyen?

---

[5] Mela Faysal Taş ile 09.01.2018 tarihinde köyleri Dadînan (Türkçesi: Ölçekli)'da bulunan medreselerinde görüştüm. Bir söyleşiden ziyade sohbet havasında geçen görüşmemizde kendisi, depreme ve diğer meselelere dair hatıralarını aktardı. Konuşma metni Kürtçe olup daha sonra Türkçeye çevrildi.

– Evet, müteessir oluyorum. Çünkü orada birlikteydik. Orayı okuduğum zaman o anları hatırlıyorum. Her bir ferdimiz bunu çekiyoruz. Çektiğimiz zorluk ve zahmetler, peşi sıra gelen artçı depremler, o korku... Çadırda olmamıza rağmen üzerimizde bir korku oluyordu.

Bu şekilde yaşanılanlar ve hatırlananlar tekrar yaşanmaktadır. Çünkü hatırlamaktan ziyade "tekrar-yaşamak" gibi ifadeler belleği açığa çıkarmakta. Kendi açımdan bunu Mela Faysal ile yaptığım söyleşi esnasında gözlemlediğimi söyleyebilirim. Mela Faysal'ın "tekrar-yaşamak" duygusu, biraz da, aynı mekânda yaşaması ile ilgili. Bu nedenle mekâna bağlılığını devam ettiren Mela Faysal deprem anını ve acılarını yeniden yaşadığı için bellekteki geçmişi, hatırlamaktan çok, "unutmamak" ve "bir daha yaşamak" şeklinde kurgulanıyor diyebiliriz.

Mela Faysal yaşadıkları ve gördükleri üzerine bir şeyler yazmamış. Muhtemelen yazmaya gerek duymamış çünkü yaşadıkları hafızasında tazeliğini korumaktadır. Kendisine deprem ile ilgili sorduğum ilk soru, deprem olduğunda kaç yaşında olduğu ile ilgiliydi. İkinci sorum ise bir şeyler hatırlayıp hatırlamadığı üzerineydi. Kendisine daha Mela Elî'nin şiiriyle ilgili bir şey sormadan kendisi "şiirde bahsedilen bir sahne var, o zaman ordaydım." dedi. Aslında kendisi hâlâ orada, yedi yaşında gördüğü o sahnede yaşamaya devam ediyor gibi:

– Bir şey hatırlıyor musunuz?

– Evet deprem olduğu zamanı iyi hatırlıyorum. Şiirde bahsedilen bir sahne var, o zaman ordaydım. Çocuk olduğumuz için depremin ne olduğunu bilmiyorduk. Dedem ve annemle birlikte evdeydik. Eve yakın bir bakkal vardı. Dedem gidip bazı ihtiyaçları alayım dedi. Belki bana da bir şeyler alır diye onunla gitmiştim. Elimizde poşet falan vardı. Bu hâl içinde eve dönmüştük ki dedem "deprem oluyor!" dedi ve elimi tuttu. Çocuk olduğum için depremin ne olduğunu bilmiyordum. Ben, dedem ve annem birlikte koşmaya başladık. Ben ellerinden sıyrılıp hızlıca koşmaya başladım. Kapının önünde annem küçük kardeşim Elî Hesen (Ali Hasan)'ın evde uyuyor olduğunu söyledi. Onu almak için geri döndü. Ben koşup camiye kadar geldim. Dönüp baktığımız zaman gördük ki ev yıkılmış ve geriye kalan şeyler düşmeye devam ediyor. Annem de içeri gitmiş bebeği alıp geri dönmüş ancak kurtulamadı dış kapının orada enkaz altında kaldı. Annemi de kardeşimi de kaybettik. Büyükannemi de aynı enkaz altında kaybettik.

Depremler, toplumsal hafızayı ve travmaları açığa çıkaran "felaket"ler arasında dikkat çeken bir yerde durmaktadır. Çünkü depremler geniş bir toplumsal tabakayı sarstığı gibi sonrasında sosyo-politik alana dair kırılmalara da yol açabilmektedir. Bu bağlamda tarihsel kırılma ve travmaların birbiriyle kesişip aynı zamanda kolektif hafızaya ait bir fay hattı oluşturabilmesi mümkündür. Burada "kırılma" jeolojik bir gerçeklikten öte, deprem sonrasındaki sosyolojiyi açıklayan bir metafora da dönüşmektedir. Böylece kolektif ve bireysel hafızalar kesişip yeni bir tarih anlatımı meydana çıkabilmektedir. Bunun sonucunda da kuşaklar arasında bir hafıza aktarımı söz konusu olurken, aynı zamanda kırılmalar/felaketler arasında özdeşlik kurma ve onları yeniden hatırlama gözlemlenebi-

lir. Bu durum, bir taraftan felaketlerin etkisini derinleştirirken bir taraftan da bellek inşasına zemin hazırlamaktadır. Belleğin inşası neticesinde kırılan tarihsel faylar arasında bir ilişki kuran kolektif hafıza, felaketi de bu çerçeve kapsamında yorumlama yoluna gider. Alternatif bir tarih anlatımı ve hatırlama biçimi olarak beliren bu yorumlama, kimi kez sembolleri ve metaforları öne çıkarırken, kimi kez de bunları sansüre tabi tutabilmektedir. Çünkü yeni bir tarihyazımı yöntemi olarak sözlü tarih anlatımı, resmî tarihin hakkında konuşmadığı veya gölgelediği alanları da açığa çıkarma eğilimindedir. Bu bağlamda bir kronoloji ve tarihsel gerçeklikten ziyade, kırılma ve felaketleri duyguları çerçevesinde aktaran sözlü tarih anlatıcılarının oluşturdukları toplumsal bellekler, bir gayr-ı resmî tarih şeklinde okunabilir.

Mela Faysal'ın aktardıklarını da bu şekilde bir okuma biçimiyle yorumlamak mümkündür. Nitekim görüşmemizde aktardığı bilgiler sadece deprem felaketi ile sınırlı değildi. Bu konu etrafında Varto ve çevresi başta olmak üzere Kürtlerin son yüz yıllık sözlü tarih anlatısını da içeren mülakatı, aynı zamanda resmî tarihin de sınırlarını aşar nitelikteydi. Bunun başat örneği, deprem sonrasında resmî makamların yardım faaliyetlerine ilişkin verdiği bilgilerin (yani resmî tarihin) aksine devletin yardım konusunda çok geciktiği üzerineydi. Gerek Mela Elî'nin şiirine yansıdığı gerekse de Mela Faysal'ın mülakatında ifade ettiği tablo, resmî makamların özellikle enkaz altındaki insanların çıkarılması için çok geciktiğini göstermektedir. Bu da toplumsal hafızanın tespitten öte, reaksiyona da yer verdiğini göstermek bakımından dikkat çekicidir. Öte yandan Mela Faysal'ın aktardığı bilgiler bir taraftan deprem ve sonrasında devletin vatandaşa bakış açısını gösterirken diğer taraftan da devletin toplumsal hafızadaki ve halkın muhayyilesindeki yerini görmek açısından önemlidir. Mela Faysal, enkaz altındaki insanları kurtarmak adına civar illerden gelen yardımlar bir yana özellikle Avrupa'dan gelen insanî yardım ekiplerinin çabalarını vurguladı. Ona göre bütün bunlardan sonra en geç gelen devletin ekipleri olmuştur: "Onların kurtarılması için yardımlar yetişmedi, daha sonra enkazı kaldırmak ve temizlemek için geldiler. Ancak onlar gelene kadar dışardan gelen tanıdıkların daha fazla yardımı oldu."

Mela Faysal ile deprem sonrasında Varto'nun toparlanıp eski haline gelmesi amacıyla yapılanlara özellikle de devletin faaliyetlerine ilişkin kısa zamanlı mülakatımızda, kendisinin bu meseleleri iyi takip edip deprem sonrasındaki tarihe hâkim olması dikkatimi çekti. Çünkü özellikle devletin yaptıkları ve yapmadıkları üzerine varlık bulan bir toplumsal hafızanın ne kadar canlı kalabildiğini gözlemleyebildim. Bu kapsamda resmî icraatlar ve aksaklıklar dışında, dönemin devlet görevlilerinin isimlerinin de hafızada kayıt altına alındığını gözlemlemek mümkündür:

> – Sizce Varto depremden kaç yıl sonra toparlandı, kendine geldi?
>
> – Varto kendi imkanlarıyla ayağa kalktı. Devletin destek ve yardımıyla değil. Bundan 9-10 yıl önce yani depremden 40 yıl sonra [bir müteahhit olan] Ali Özmen tarafından deprem konutları daha yeni yapıldı. Depremden 40 yıl sonra devletin deprem konutları yapıldı.

– Konutları kim yaptırdı, TOKİ mi?

– Hayır, devlet. Bazen devlet yani Bayındırlık yapıyor. Bazen de hak sahibine yetki veriliyor. Hak sahibi evini kendisi yapıyor, ona para veriliyor. Konutlar 40 yıl sonra yapıldığına göre devlet kısa bir süre içinde bu işleri halledememiş. Millet kendi imkânlarıyla yapmış. İlk yıl tek odalı ahşap barakalar yapılıyordu. O evler son zamanlara kadar duruyordu. Sonra insanlar kendi imkânlarıyla bir şeyler yaptılar. Bu sonlarda da bazıları için konutlar yapıldı.

– Batı'da mesela Ankara ve İstanbul'da Varto deyince akıllara ilk olarak deprem geliyor. Deprem dışında Varto'ya dair bir bilgileri yok. O zamanlarda depremden sonra gazete veya televizyonlarda depremle ilgili bir şey söyleniyor muydu? Hatırladığınız, duyduğunuz bir şey var mı?

– Çocuktum, tam hatırlamıyorum ama sonradan büyüklerimizden duyduğum kadarıyla, devlet Varto'ya bir şey göndermedi. Sanırım o zaman Demirel başbakan idi. Deprem dolayısıyla Muş'a gelmiş, belki Varto'ya da gelmiştir. Bilmiyorum, öyle duyduk. Onun partisinde ilçe başkanı olan kişi Varto'nun imar ve ihya olduğuna ve artık bir sorun kalmadığına dair bir rapor sunmuş. Sonrasında Varto'ya yapılan yardımlar durdurulmuş. Aynı şekilde dönemin valisi kendisine [Demirel'e] ulaştırdığı raporlarda Varto'nun eskisi gibi toparlandığını yazmıştır. Radyolardan duyduğumuza göre oldukça fazla yardım gönderilmişti. Fakat Varto'ya çok azı ulaşmıştı. Vali Muş'u "muş" (Farsçada: "fare") olarak görüp raporlara yazıyordu. Muş halkını öyle görüp öyle yansıtıyordu.

Mela Elî'nin şiirinde buna dair daha keskin ifadeleri bulmak mümkün. Yukarıda da belirttiğim gibi travma sonrasında bir şiir yazan Mela Elî, ailesinden altı kişiyi depremde kaybetmiştir. Fakat Mela Elî'nin bunu ifade etme biçimi oldukça dikkat çekicidir. Depremden dolayı ölen altı aile ferdinin ölümünü "altı okun ciğere saplanması" şeklinde metaforlaştırmıştır. Burada Kürtçe düşünerek şiir yazan Mela Elî'nin ölüm acısının şiddetini vurmak bağlamında Kürtçede kullanılan "okun ciğere saplanması" deyimini şiirsel bir ifadeye dönüştürdüğünü görebiliyoruz.

Şiire geçmeden önce Mela Faysal'ın şiire dönük yorumlarını görmenin daha açıklayıcı olacağı kanısındayım. Bu kapsamda kolektif hafızada yer edinen biçimiyle devletin (kısmen de Türklerin) eleştiriye söz konusu olmasında "Rum" tabirinin kullanılması dikkat çekicidir. Şiirde geçtiği üzere aslında devlet Varto için yardım yollamıştır. Fakat yardımlar Erzurum'a ulaşınca oradaki resmî makamların bu yardımların Varto'ya ulaşmasını engellediği vurgulanır.

Mela Faysal'a şiiri yorumlamasını istediğimde özellikle Ankara'ya gönderilen ya da Ankara'dan gelen yetkililere verilen ve "gerçeği yansıtmayan raporların" sonucunda yardımların kesilmesinden dolayı mı Mela Elî'nin şiirinde sert eleştirilere yer verdiğini sorduğumda kendisi şöyle cevap vermişti: "Evet, bu sebepten. Bir de o zamanlar radyodan takip ettiğimiz üzere Varto'ya özellikle Avrupa'dan daha fazla yardım gelmiş. Fakat o yardımlar Varto halkına ulaşmamış.

Bundan dolayı da daha fazla üzülmüş olmalı.” Tam burada şiirde geçen Türk ve Rum ifadesini sorduğumda kendisinin açıkladığı bu kavramsallaştırma biçimi, aslında uzun süren tarihsel bir hafızanın[6] yansımasını göstermektedir:

> – Mela Elî’nin şiirinde Türklerden de söz ediliyor. Türk ve Rum neden yer alıyor bu şiirde? Yani devlet bir yana, Türklerden de bahsediliyor?
>
> – Evet diyor ki “Erzurum’a yardım gönderdiler, hepsini çaldı Türk ve Rum.” Yani Türk derken şahısları değil devleti kastediyor. Çünkü devlet Türk devletidir. Onlar [yetkililer] almış, halka ulaştırmamışlar.

Yukarıda kolektif belleğin, sembolleri tekrar dönüştürüp yeni yorumlarla gün yüzüne çıkarmasından bahsetmiştim. Bu aynı zamanda bir tarihyazımıdır. Çünkü tarihsel olaylar arasındaki bağlantıyı kurup tarihi yeniden yazmaya zemin hazırlayan toplumsal hafıza, sosyo-politiği açıklamaktan lokal tarihe ilişkin meselelere kadar geniş bir alanı yeniden kurgular. Bu çerçevede Mela Faysal, deprem üzerine yazılmış bir şiirden hareketle önceki tarihsel kırılmalarla depremden sonra ortaya çıkan toplumsal kırılmaların hafızalarındaki yansımasını merak edip sorduğumda, beklentimin ötesinde bir anlatım ile bu bağlantıları kurmuş oldu. Kendisine özellikle devlete bakış açısının deprem öncesi ve sonrasında değişip değişmediğini sorduğumda, özellikle medrese çevresinin depremden önceki hafızasına ve onun devamlılığına işaret etti. Bunun üzerine, özellikle Mela Elî’nin böyle bir şiiri yazma motivasyonunun altında Şeyh Said meselesinin de içinde olduğu bir tarihsel hafızanın etkisini ve bağlantısını sorduğumda aldığım cevap şöyle oldu: “Evet, fazlasıyla. Çünkü bu köyden 33 kişi o hadisede öldürüldü. Yine üçü bizim aileden idi. Bu, halkın üzerinde büyük bir etki bıraktı.”

Bu yazı kapsamında görüşme yaptığım Mela Faysal’ın ‘66 depreminde bir çocuk olarak deprem anını hatırlamak dışında doğrudan edindiği başka bir bilgiye sahip olmadığını belirtmem gerekiyor. Şöyle ki onun bildikleri ve aktardıkları aslında bireysel hafızasından öte kolektif belleğin ürünü olan hatıralar. Çünkü mülakat boyunca konuştuğumuz meselelerin büyük çoğunluğu tarihî meseleler olup bunların büyük bir kısmı kendisinin doğumundan önce meydana gelmiş hadiselerdir. Bu çerçevede aslında kendisinin aktardığı bu detaylar bizzat edindiği ve okuduğu detaylar yerine daha önceki kuşaktan tevarüs yoluyla işittiği tarih-

---

6 Milletlerin birbirleriyle ilgili yakıştırma ve konumlandırmaları çoğu zaman girifttir. Özellikle de iç içe geçmiş ya da komşu halkların birbirlerini tanımlamaları zaman içinde değişik şekillerde evirilse de bir hafızanın devamlılığından bahsetmek mümkündür. Kürtlerin hafızalarında Türklere yönelik direkt tanımlamaların olmaması dikkat çekicidir. Kürtler genellikle Türk ibaresi yerine “Rûm” ve “Rûmî” ifadelerini kullanırlar. Fakat bunu kullanırken bunun karşılığı olarak Türkleri kastettiklerini de bilirler. Öte yandan bunun diğer toplumlar arasında da çok fazla örneği olup Türk şairlerin yazdıkları dahil olmak üzere, tüm klasik Doğu şiirinde “Türk” ibaresini olumsuz bir profil kapsamında kullanılır. Bu biraz da şiirin kanonu tarafından belirlenen geleneksel bir temayül olarak belirmektedir. Diğer taraftan Kürtçede, Türkler kastedilerek kullanılan “Rûm” ibaresinin en yoğun geçtiği metinlerin başında Ehmedê Xanî’nin (1651-1707) *Mem û Zîn* isimli aşk mesnevisi gelir. Şair eserinde “Rûm û ‘Ereb û ‘Ecem” (Ehmedê Xanî 22) ifadesini kullanırken Rûm, Türk’ün karşılığı olarak kullanmıştır. “Rûm” tabirinin tarihsel kullanım ve algılanışının serencamı hakkında daha geniş bilgi için bkz. Kafadar 11-80.

sel bilgiler. Dolayısıyla Mela Faysal, kendisinin dünyaya gelmesinden önce olmuş Şeyh Said meselesi gibi tarihî bir olayı "hafızamızdan silinmedi", "felaketti" şeklinde "görülen" geçmiş zaman kipleri ile anlatırken hafızanın devamlılığına iyi örnek oluşturmaktadır. Böylece duydukları ile gördüklerini adeta harmanlayan Mela Faysal'ın aktardıkları, aynı zamanda kolektif hafızanın oluşturma biçimini de göstermesi bakımından dikkat çekicidir:

> – Bu olayın (Şeyh Said meselesi) da hafızanızda, belleğinizde deprem gibi bir etki bıraktığını söyleyebilir miyiz?
>
> – Hafızamızdan silinmedi. O da deprem gibi bir felaketti. Büyük bir felaket. Depremden bile büyük. Hatta büyüklerimiz söylerdi dünya savaşından çok daha kötü imiş. "Dünya savaşında korku yoktu" derlerdi. "Göçüp gittik ama içimiz rahattı. Ancak bu olayda [Şeyh Said meselesinde] dağ başlarında uyurduk yine içimizde korku olurdu." İnsanlar köyden çıkmış, onlar da gelip köyü yakmış. Köyden çıkan insanlar Baska bölgesinde saklanmış. Bir kısmı da Çatak'a gitmiş. Askerler de yakın bir yerde karargâh kurmuş. Askerler gelip kalan herkesi kadınlarla birlikte alıp gitmiş. Bizim köyden, Şeyh Said meselesinden ötürü 33 insan öldürüldü. Şeyh Said'in yakalanmasından birkaç ay sonra (1925), bizden 33 kişi öldürüldü. Demişler ki devlet af çıkardı, serbestlik izni verdi, kaçanlara haber verin gelsinler onlara bir evrak vereceğiz ve özgür olacaklar. Gidip çağırıyorlar, seviniyorlar. İzin evrakı verecekler, mahkumiyet bitecek, özgür bırakacaklar, diyorlar. Bazıları buna inanıyor, bazıları inanmıyor. Mesela bizim dedemiz inanmamış, böylece hayatta kalabilmiş. İnananlar gitmiş ve onları Çatak'ta toplamışlar. Oradan karargâha götürmüşler, bağlamışlar. Öldürüleceklerini anlamışlar. Hepsini birden öldürmüşler. 1925 idi. Takriben Şeyh Said'in alınmasından bir hafta sonraymış. Bunu neden anlatıyoruz? Amcamız Mela Abdülmecit, Mela Yadin ve Mela Eli ile birlikte medrese tahsilinden dönüyorlarmış. Solhan'ın bir köyü olan Exik'te Şeyh Said ve Şeyh Abdullah'a ulaşmışlar. Mele Yadin amcaları yanında olduğu için onlarla kalmış. Mele Abdülmecit ve Elî gelmiş. İkisi de öldürülüyor. Şeyh Said orada Girvas'a gitmiş, birkaç gün kalmış. Sonra Hebiba'ya gelmiş, mesele uzun buraları söylemeyelim. Dönmüş ve köprüde yakalanmış. Bu bir hafta sürmüş. Mela Abdülmecitler de mezraya gelmiş, oradan Selekan'a gelmiş ve öldürülmüş. Yani aynı zamanda aynı hafta içinde.

Mela Faysal Taş, yetiştirdiği talebeler ve temsil ettiği medrese kurumu ile tanınan bir müderris olmanın yanı sıra Kürtlerin toplumsal hafızasını meydana getiren önemli tabakanın içinden gelip bu tabakanın oluşturduğu sözlü gelenek etrafında konuşuyor olması bakımından da önemli görülmelidir. Çünkü yazının başında Kürtlerin zayıf da olsa bir hafızasından bahsettik. Bu hafızanın da önemli kaynaklarından birinin medreseler ve onların bünyesinde yetişen kişilerin aktarımları olduğu görülmelidir. Bu bağlamda kurumsal bir hafıza oluşturacak kadar köklü bir temeli olmasa da en azından tarihsel kırılmaların sonraki kuşaklara aktarılması bakımından medrese kurumunun işlevi oldukça belirleyici olabilmektedir. Mela Faysal ile gerçekleştirdiğim mülakat, sınırlı bir yazının hacmini

aşar nitelikte idi. Dolayısıyla kendisiyle sadece deprem etrafında konuştuklarımızı buraya aktarmak zorunda kaldım. Bu sınırlama, konunun dağılmasının ve yazının merkezinden uzaklaşmanın da önüne geçmek için gerekliydi. Fakat sözlü tarih bağlamında belleğin ne kadar güçlü ve kendini koruduğunu görmek açısından bu mülakat çok açıklayıcı oldu. Diğer taraftan deprem gibi felaketlerin hafızalarda üstü örtülü de olsa geçmiş toplumsal meseleleri tekrar gün yüzüne çıkarma potansiyeli bu mülakat ile görülmüş oldu. Nitekim Mela Faysal mülakatın bir yerinde Mela Elî'nin şiirine atıfta bulunarak Varto'nun dört yıkımı üzerine tespitini tekrar etti: "Mela Elî'nin şiirine göre Varto dört felaket dört yıkım yaşamış. Bu yıkımlar da birbiriyle bağlantılı." Mela Faysal'ın (Mela Elî gibi) aralarında bağlantılar kurduğu Varto'nun dört yıkımı sırasıyla Birinci Dünya Savaşı, 1925 Şeyh Said hadisesi ile '46 ve '66 depremleri. Böylece hem şiire yansıyan hem de bellekte yer edinen kırılmaların birbirlerine eklemlenerek aynı kolektif hafızayı inşa ettiği görülmektedir.

Mela Faysal, mülakat esnasında kimi zaman söylenmemesi gerekeni kesiyor, kimi zaman hafızasına oto-sansür uyguluyordu. Özellikle şiiri yorumlama kısmında şiirin bazı kısımlarını okumayıp oraları geçtiğini ifade ediyordu. Bu da toplumsal hafızanın sosyo-politikten diğer sosyal meselelere kadar geniş bir alana işaret ettiğini gösterir. Bununla birlikte toplumsal hafızanın aynı zamanda -Herzfeld'in tabiriyle- "kültürel mahremi" de barındırdığını hatırlatmak gerekir. Çünkü "kültürel mahrem" kültürel olarak bizi biz yapan ve aynı zamanda başkaları tarafından okunduğunda ya da duyulduğunda bizi mahçup eden "o alan"ı üreti[r] (Bryant 72)."

C. Mela Elî, Şiiri ve Hatırlama: Jeolojinin Tetiklediği Toplumsal Hafızanın Fay Hatları

Sözlü edebiyat geleneği içinde yetişmiş ve aynı zamanda edebî-sosyal-politik geçmişin taşıyıcıları/aktaranları olan Kürt medrese seydaları (müderrisler), sadece dinî eğitim aktarmazlardı. Bununla beraber aynı zamanda gelenek ve tarihin de sözlü olarak sonraki kuşaklara aktarılmasını sağlarlardı. Medrese eğitiminde müfredatın dışına çıkılmasa da buralarda sözlü bir aktarım olduğu için, Kürtlerin kendi içlerindeki meseleler de bu medreselerde konuşulurdu. Özellikle de medrese ve tarikat silsilesinde yer almış mürşit ve alimler etrafında gelişen bir lokal tarih anlatımından söz edebiliriz. Bu tarih anlatımından hareketle, yirmi-otuz yıl öncesine kadar Kürt okur-yazar kesiminin büyük bir kısmını temsil eden medrese ehlinin bellek kültürü oldukça önemlidir. Bu bakımdan Birinci Dünya Savaşı ve Şeyh Said hadisesi gibi iki büyük kırılmayı bir önceki kuşaktan edinen Mela Elî'nin şiir yazma duyarlığına sahip olması, söz konusu bellek kültürü ile doğrudan ilişkili görünmektedir.

Kendinden önceki kuşağın toplumsal belleğini/acılarını duyumsayan ve aile medresesinde eğitim gören bir genç olarak Mela Elî'nin bu yazıya konu olan şiiri dışında Kürtçe başka bir metni yoktur. Aynı zamanda deprem ve toplumsal hafızaya dair başka bir metin de yazmamıştır. Depremin meydana geldiği, ço-

cukluk ve gençliğinin de geçtiği mekândan İstanbul'a göç eden Mela Elî'nin belleğindekiler ile mekânından kopmayan Mela Faysal'ın belleğindekiler kadar canlı mıdır bilmiyorum. Fakat Mela Elî'nin yazmaya dönük bir eylem olarak şiir yazmayı seçmiş olması, hatırlamaktan çok unutmamak ve unutturmamak üzerinden okunabilir. Çünkü yazı belleği tam anlamıyla her zaman güçlendirmiyor olsa da unutmanın önüne geçebilmektedir. Bu bağlamda deprem, deprem mekânı ve diğer tarihsel kırılmalar bellekte bir duyumsamanın ötesine geçmektedir. Bu da sözlü tarih anlatımından çok bunu kayda geçirme tercihi ile sonuçlanmaktadır. Bu nedenle içinde yetiştiği geleneksel anlatı kültürü ve sosyopolitik kanon, Mela Elî'yi yazmaya itmiştir denebilir. Bunun sonucunda da bireysel bir hafızadan çok toplumsal hafızayı yansıtmıştır.

Kuşkusuz bu şiirdeki en önemli yön, tarihsel kırılma ve travmaların birbiriyle kesişip bunları aynı düzlemde kullanarak bir hafıza fay hattı oluşturmasıdır. Yani kolektif bellekte yer alan toplumsal kırılmalar (savaş, deprem, göç gibi) bir yandan toplumsal yaraları depreştirirken bir taraftan da “hafızayı kuvvetlendiren acılar” olarak belirmektedir. Bu bağlamda önceki kuşaklardan kolektif kırılmalarla yoğrulmuş bir hafızayı edinen Mela Elî, ‘66 depremini ortaya çıkaran faylar (kırılmalar) ile daha önceki kırılmaları birbirine eklemlemiştir. Böylece aslında hatırladığı, hatırlatmak istediği ve unutturmamayı amaçladığı şey, depremin açığa çıkardığı kırılmalardan daha derin toplumsal yarılmaların olduğudur. Çünkü bu şiirin yazılması sonucunda sadece jeolojik kırılmalar ile toplumsal travmalar kesiştirilmemiştir. Bununla beraber, hatırlayan ve hatırlatmak isteyen bir önceki kuşak (kolektif bellek) ile kendi belleğindeki kırılma (bireysel bellek) arasında bir bağ kurularak her iki bellek birbirine eklemlenmiştir. Tam da burada belleğin linear ve kronolojik bir yapıdan çok, derin etkilenmişlikler üzerinden oluşan bir yapıya işaret ettiğini söyleyebiliriz. Yani hatırlananlar arasında üstü örtülü ve daha çok hatırlanması gerekenlere rastlanabilir. Bu nedenle Mela Faysal ile Mela Elî'nin şiiri üzerine konuşurken kendisine şunu sormuştum: “Eski Kürt şiirleriyle kıyasladığınız zaman, Mela Elî'yi hangi şaire daha yakın buluyorsunuz?” Kendisi, medrese ehli olan kişilerin daha çok Melayê Cizîrî (öl. 1640)'nin ve Ehmedê Xanî'nin şiirlerini okuduğunu belirtti. Çünkü ellerinde Cizîrî *Dîwan*'ının ve Ehmedê Xanî *Mem û Zîn*'in olduğunu fakat Feqiyê Teyran (öl. 1631)'ın ise mürettep bir divanının olmadığını aktarırken, Mela Elî'nin şiirinin Cizîrî'ninkine benzemediğini vurgulamıştı. Bunun yanı sıra şiirin, Feqiyê Teyran'ın şiirini anımsattığını söylemişti. Fakat bu bilgilerden ziyade, Mela Elî'nin şiirinin Melayê Cizîrî'nin şiirine benzememesini “Cizîrî'ye pek benzemiyor. Bir de Varto üzerine söylemiş olmasına rağmen tek konu deprem değil. Varto'nun hâlini de anlatmış” şeklinde açıklamıştı. Dolayısıyla “Varto'nun hâli” olarak izah edilen anlatım, geçmişteki kırılmaları da kapsaması bakımından kayda değerdir. Nitekim şiirin bir nevi şerhini yapan Mela Faysal da bu şiirin ‘66 depreminin ötesinde daha fazla şeyi ihtiva ettiğinin farkındaydı.

Rebecca Bryant'e göre “[k]atasrofi [yani felaket], ani bir ölüm gibi, bilinen her şeyin altüst oluşudur. Aynı zamanda bu altüst oluş, kaybedilenin ve birinin kendi kaybı için yas tutmasının da sınırlarını çizer (85-86).” Bu bağlamda şunu

sormak gerekir: '66 Varto Depremi neticesinde, ailesinden altı kişiyi kaybeden[7] Mela Elî, bu kadar büyük bir altüst oluş yaşamamış olsaydı şiirinin sınırları ve göndermede bulunduğu toplumsal kırılmalar farklılık arz eder miydi? Bireysel olarak daha az acı çekmiş olmanın şiirin içeriğini belirleyebileceği düşünülebilir. Fakat her halükârda dışa vurulan bu gerçekliklerin acının dozuyla ilişkisi olsa bile, ortaya çıkan toplumsal kırılma, bu hafızanın varlığını ortadan kaldıramaz. Dolayısıyla derin kırılmalar arasındaki bağı kurmak için acıların derinliği, şiirin motivasyonuna kaynaklık etmiş olabilir. Yine de bu motivasyon sağlanmamış ve bu derin kırılmalar dışarıya yansımamış olsaydı, kırılmaların ontolojik anlamda varlığını sorgulamamızı gerektirmezdi. Çünkü gerek Birinci Dünya Savaşı gerekse Şeyh Said hadisesinin meydana getirdiği toplumsal tahribatlar tarihî gerçeklikler olarak ortadadır. Burada dikkat çekmek istediğimiz husus, deprem gibi jeolojik bir olayın sonucunda yazılan bir şiirin bu olaydan dolayı önceki kırılmaları hatırlatmak (ya da unutturmamak) istemesidir. Bu çerçevede Mela Elî'nin şiirini salt bireysel bir hafızanın ürünü olan bir yas metni olarak okuyamayız. Aksine "yas tutmanın sınırlarını belirlemek" bağlamında Mela Elî, güncel (bireysel) yasını daha eskiye/derine götürerek, kolektif hafızadaki bitmemiş yasların üzerine çekilen örtüleri de adeta kaldırmıştır. Çünkü Şeyh Said hadisesinde 33 köylüsünü/akrabasını yitirmiş (medrese/mekân gibi) bir hafızadan beslenen bir birey olarak Mela Elî, bu toplumsal hattın/fayın bir temsilcisi konumundadır. Sembolik mahiyete bürünen kırılmalara mekânların da etkisi eklenince Mela Elî, (Harold Bloom'un tabiriyle) "aile romansı"nı (124) da kırılmalara uğramış bir toplumsal damar olarak kurgular. Elbette onun bilinçli bir kurgu ile bunu gerçekleştirdiğini söylemek oldukça zordur. Fakat yukarıda, Bryant'tan da örnekleyerek aktardığım gibi, kurgunun sınırlarını da felaketin kendisi belirleyebilmektedir. Bu nedenle hafızanın ortaya çıkışından sonra, onun nasıl kurgulandığı da görülmüş olmaktadır.

Mela Elî'yi şiir yazmaya iten etkenler ile motivasyon kaynağını sorduğum Mela Faysal'ın bu çerçevede verdiği cevaplar da bahsettiğimiz aile romansı ve şiirin müellifinin temsil ettiği toplumsal damarı açıklar nitelikte idi. Nitekim, köydeki en önemli dinî/toplumsal otoriteyi temsil eden Seyda'nın bulunmadığı zamanlarda köy camisinde namaz kıldıran Mela Elî'nin şiirini tashih eden, şiire son mısraı ekleyip Mela Elî'ye "Elî" mahlasını veren Seyda'nın (Mela Selim) bu yönlü tutumları, kanımca, Mela Elî'nin temsil gücünü arttıran etkenlerdendir:

> – Mela Elî'nin motivasyonu neydi bu şiiri yazarken? Depremden ne kadar zaman sonra şiirini yazdı?
>
> – Mela Elî depremde annesi ve küçük kızı başta olmak üzere 6 yakınını kaybetti. Yüreği yanmıştı. Bu şiiri ondan dolayı yazdı. Bizim ailemizde Kürtçe şiir yazılmamıştı daha önce. Depremden sonra kalan aile fertleri-

[7] Görüşmemiz esnasında Mela Faysal'a, Mela Elî'nin de şiirinde "bir defada altı ok geldi, o da depreminden elinden" şeklinde bahsettiği, yitirdikleri altı kişiyi sorduğumda şu cevabı almıştım: "Mela Elî benim amcamın oğludur. Aynı evde yaşıyorduk. Mela Elî'nin annesi, kızı, kız kardeşi, benim erkek kardeşim Ali Hasan, annem Hatice ve babaannemiz Esma."

miz Solhan'a akrabalarımızın yanına gitti. Fakat babam ile Mela Elî köyde kaldılar. Birilerinin kalması gerekiyordu. Hem kayıplar hem de köyde yalnız kalmış olmak o şiiri yazdırmış olmalı. Çünkü aylarca o enkaz hâldeki köyde kaldı. Aylar sonra bu şiiri yazdı. Şiiri yazdıktan sonra şiiri babam Mela Selim (Mela Elî'nin hocası ve amcası) tashih etti ve son beyti kendisi ekledi. Son beyit babama ait. Hatta "Elî" mahlasını da babam eklemiştir. Mela Elî camisiz ve imamsız kalan köyde aynı zamanda imamlık yapan birkaç kişiden biriydi.

– Deprem ile ilgili başka bir metin çıktı mı? Mela Elî'nin bu şiiri yayılım gösterdi mi? Bir de medrese geleneği üzerinde bir etki yapmış mıdır?

– Amcamın da bir kayıp şiiri vardı. Fakat ne olduğunu bilmiyorum. Tabi deprem ile ilgili değildi. Depremle ilgili tek yazılı metin, bu şiir. Ondan dolayı aramızda bu şiir yayıldı. Okunurdu. Tabi Mela Elî, genç olmasına rağmen Arapça ve Farsçayı iyi bilirdi. Eski edebiyat metinlerini iyi okurdu. Şiir söylerdi. Eğitiminin şiiri üzerinde mutlaka etkisi olmuştur.

Mela Faysal'a hatırlama üzerine başka yazılı metnin olup olmadığını özellikle sordum. Fakat Varto gibi, çeşitli sebeplere bağlı olarak mamur kalamayan coğrafyalarda yazıdansa hafızanın daha önemli olduğunu görmüş oldum. Çünkü Varto benzeri mekânlar söz konusu olduğunda, neredeyse genel kanının aksine, "yazı uçar, söz kalır." Bu nedenle Mela Faysal, ezberin (hafızanın) belirleyici olduğunu vurgularken aynı zamanda medrese gibi bir kurumun bile bu coğrafyada yazılı metinlere bel bağlamayıp eğitimi ezber üzerinden devam ettirmiş olması daha iyi anlaşılmaktadır. Çünkü muhafaza edemediğiniz şey "toprağa karışır." Elbette bu bağlam içerisinde "muhafaza" ile "hafıza"nın iştikakı da oldukça manidar:

– Mela Elî'nin bu şiirini saymazsak, Kürtçe edebiyatla ilgili ailenizden ya da Seyda'dan kalan bir metin veya şiir var mı?

– Bu şiir ezberimizde olduğu için kaldı. Yoksa ne bir şey yazabiliyorduk ne de muhafaza edebiliyorduk. Çünkü bu kitapları bile toprağa gömüp saklıyorduk. Taş evimizi yıksanız şimdi içinden kağıtlar, kitaplar, kasetler çıkar.

Yazının başında Kürtlerin hatırlama biçimine dair öne sürdüğüm iddialar, Mela Faysal'ın bu anlatımlarıyla yerli yerine oturmaktadır. Fakat şuna da dikkat çekmek gerekir ki bu durum, Kürtler açısından sadece hafıza meselesi değildir. Bununla beraber, geçmişle ilişkiyi belirleyen bu "strateji", aynı zamanda gelecek ve aktüel ile ilişkiyi de şekillendirmektedir. Bu bağlamda Mithat Sancar'ın, farklı coğrafyalar açısından unutma ve hatırlama kültürlerini ele aldığı *Geçmişle Hesaplaşma* başlıklı çalışması, bahsettiğim stratejiyi Kürtler açısından açıklamaktadır. Şöyle ki, Sancar'a göre "kolektif hafıza, geçmişe dair hatıraların toplamı değil; geçmişle ilişkinin belirlenmesini ya da yeniden belirlenmesini ifade ettiğin[den]" ötürü hatırlama da "her zaman belli amaçlar için harekete geçirilen bir süre[ç] (55)" olarak karşımızda durmaktadır. Bu sebeple bu süreci Peter Novick'in sözleriyle özetlemek isteyen Sancar, aynı zamanda "kolektif hatırlamanın her zaman

siyasi bir nitelik taşı[dığını]" vurgulamaktadır (56). Böylece bu yazının açıklamak istediği üzere '66 Varto Depremi üzerine yazılmış bir şiirin, toplumsal hafızada deprem gibi "felaket" olarak algılanan/hatırlanan tarihî kesitlerin birbirine eklemlenerek hatırlanması anlaşılır hâle gelmektedir. Dolayısıyla tam da burada kolektif hafızanın sadece geçmişle ilişkili olmadığını, bununla beraber güncele dair meselelerin yorumunda (hatta konumlanışında) ve kolektif gelecek tasavvurunda da etkin olduğu söylenebilir.[8]

D. Şiirin Unutturmamak İstediklerini Hatırlamak

Yazının bu son kısmında şiirin bir çeşit tahlilini yaparak hafızayı meydana getiren bir metin olarak ne gibi göndermeler barındırdığına değineceğim. Depremden birkaç ay sonra yazılmış olan şiirde öne çıkan birkaç tema arasında "öfke"yi her şeyden önce saymak gerekir. Dinî göndermeleri de barındıran Mela Elî'nin bu şiirinde depremin olmaya başladığı andan itibaren kronolojik bir düzlem söz konusu. Fakat bununla beraber bu düzlemde geri dönüşler yoluyla olayı yaşamış bireyin, geçmişteki meseleleri de hatırladığı ve bunları aynı zamanda yaşadığı felaketlere bağladığı görülür. Bu şekilde öfke dışında, serzeniş, keder, geçmişe arzu ve Allah'a yalvarışın da aynı metinde verildiği gözlemlenebiliyor.

Mela Elî'nin şiirinin başlangıç sözcüğü, neredeyse şiirin tamamı kadar açıklayıcıdır. Nitekim "ferman" ile başlayan şiir doğrudan Kürtlerin duygu ve düşünce dünyasından çok hafızalarına bir sesleniş gibidir. Çünkü Varto Depremi öncesi oluşan (Şeyh Said hadisesi gibi) toplumsal vakıalarda veya daha sonrasında meydana gelen Halepçe Kıyımı, Êzidî Kıyımı gibi örneklerde "ferman" sözcüğünün çok derin tarihsel bir anlamı söz konusudur. Bu bağlamda neredeyse tüm toplumsal felaketlerden kaynaklı acı ve öfkenin dışa vurumu olarak beliren durumlarda, felaketi vurgulamak için "ferman" ifadesi kullanılmaktadır.[9] Bu şekilde şiirin "ferman" ile başlaması, daha başında şiirin göndermelerinin olduğunu ve bir hafıza ile okunması gerektiğini hatırlatır. Diğer taraftan deprem ile artzamanlı bir anlatım tarzı tercih eden Mela Elî'nin şiirini okumaya başlayınca depremin başladığı an okura hissettirilir: "duvarlar taşlar bizi kovalar, her taraftan feryat

---

[8] Bugün de, Kürtlerin yaşadığı coğrafyada toplumsal olarak adlandırabilecek olaylarda dışarıya yansıdığı kadarıyla (bir mikrofon uzatıldığında ya da sloganlar atıldığında) Kürtlerin tekrar ettiği bir ifade var: "Em jibîr nakin!" ("Biz unutmayız/unutmayacağız!"). Bu sözün gerçekliğe dokunur tarafı elbette tartışmalıdır. Fakat bu söz başlı başına bu hafızanın siyasal yönü ve unutmamayı sloganlaştırmış olmanın yanı sıra hatırlamanın/unutmamanın güvenli tek sığınak gibi alımlanması bakımından önemlidir.

[9] Kürtlerin toplumsal tarihlerini aktardıkları en güçlü alanların başında dengbêjlik geleneği gelmektedir. Bu gelenek içinde kıyım, savaş ve felaketler gibi toplumsal kırılmalar, dengbêjlerin icra ettikleri sözlü ürünler yoluyla aktarılmıştır. Böylece bir yandan kolektif hafızanın devamlılığı sağlanırken öbür yandan bu hafızanın (felaketler geçmişinin) canlı kalıp -unutulmadan- hatırlanması sağlanmıştır. Şunu hatırlatmak gerekir, aktarılan toplumsal kırılmaları konu edinen bu sözlü ürünlerin dikkat çekici yönlerinden biri, bunların çoğunun "ferman e, ferman e" şeklinde başlıyor olmasıdır. Dengbêjler ve onların aktardıkları toplumsal hafızaya dair ürünler hakkında daha fazla bilgi için bkz. Kardaş 201-205.

yükselir, bunu görenler hayretten parmaklarını ısırır." Dolayısıyla bu ifadelerle başlayan şiir, özellikle depremi yaşamış kişilerin zihninde onu tekrar canlandırır. Bu da Nuri Bilgin'in "canlı bellek" kavramsallaştırması ile örtüşen bir yöne işaret etmektedir:

> Kolektif belleğin bir biçimi resmi bellekse, diğer biçimi "canlı bellek"tir. Bu bellek, olayları yaşayanların oluşturduğu ve daha ziyade maruz kalınan bir bellektir; olayların kurban veya faili olarak yükünü çeken, ağırlığını taşıyan, acı ve ıstırabını hissetmiş, tehdit ve korkusunu duymuş, şerefini veya utancını paylaşan insanların inşa ettiği bellektir. (Bilgin 15)

Mela Elî daha sonra bir tarih düşürüp şiire devam ederken, depremin Ağustos 19'da 60 senesinden 6 yılın geçtiği zamanı kaydeder. Bu şekilde bir tarih düşürüp depremin zamanını belgelerken diğer taraftan bu tarihi, "bahtımızın tarihi" olarak nitelemektedir. Burada belki Oktay Rıfat'ın "1509 Depremi" isimli şiirini hatırlatmak gerekir. Çünkü Oktay Rıfat şiirinde, "kıyamet-i suğra" yani "Küçük Kıyamet" olarak bilinen 10 Eylül 1509 tarihinde gerçekleşen İstanbul depremini anlatmıştır (Yavuz 19). Hilmi Yavuz'un da belirttiği gibi, "Oktay Rıfat şiirinde, 1509 depremini II. Bayezid'in ağzından anlatı[yor] (20)" ve bu şiir "tarihle şiir arasında kurulabilecek en yetkin ilişkiyi gerçekleştiren şiir olarak düşünülmelidir (24)." Fakat burada Mela Elî'nin şiirinin tarih ile ilişkisi farklı olup şiir bir nevi kendi tarihini ihtiva etmektedir. Bu bağlamda -Oktay Rıfat'tan farklı olarak- Mela Elî, bizzat gözlemlerini aktarmış ve sonunda (amcası tarafından eklenmiş olsa da) mahlasını kullanarak kendi gözüyle bir tarihten çok bir hatırayı şiire yansıtmıştır. Böylece şiirin bir tarihî olayı anlatmaktan öte, tarihî kırılmaları da hatırlatan bir felaket hafızasını aktarmayı amaçladığı görülür.

Şiirde yoğun olmasa da dinî metinlere referanslar görülmektedir. Bu bir söylemden çok, şiirin edebî gücünü yansıtmak amacıyla, deprem felaketi ile kıyamet arasında bir bağ kurma şeklinde okunabilir. Çünkü özellikle *Kur'an*'ın Kıyamet suresinde geçen ve "kaçılacak yer yok mu?" anlamındaki (ayne'l-meferr) ifadesiyle bu anlamda bir göndermede bulunulduğu görülmektedir. Yine birkaç yerde Allah ile diyalog ("Yarabb" ifadesi ile) kurulurken, felaket sonrasında sığınılacak bir merci olarak Allah ve onun lütfu, "sığınak" olarak tasarlanmıştır. Nitekim şiirin sonunda geçen "Biz senin kulların değil miyiz? Lütfuna muhtacız" şeklindeki ifadelerden de anlaşılacağı gibi yardım yine Allah'tan istenmiştir. Elbette burada şunu hatırlatmak gerekir ki deprem için devletin herhangi bir yardımı Varto'ya ulaştırmamış olması bağlamında düşünülürse, Mela Elî'nin şiirin sonunda "Allah'ın lütfuna muhtaç olması" somut başka yardımların afetzedelere ulaşmamış olmasından ileri geldiğini düşündürebilir. Yani Allah'tan başka yardım edecek kimsenin olmadığı bir çaresizlik tasviri, özellikle şiirin sonunda verilmiştir.

Mela Elî'nin şiirinde deprem öncesi zaman anlamında bir geçmişe arzu ve o zamanı idealize etme öne çıkmaktadır. Varto'da depreme maruz kalmış insan profillerinin tasvir edildiği şiirde, bir taraftan bu insanların çaresizlikleri öne çıkarılırken diğer taraftan "kara gözlü yiğitler", "yüzleri ay gibi parlak, belleri ince güzel kızlar" ile "müşfik anneler" gibi ifadelerle, felaket psikolojisinin de

etkisiyle, onların idealize edildiği görülür. Fakat buna rağmen şiirde bireyler somut kimlikleri ile anlatılmamıştır. Yani şiirde geçen insanların hikâyeleri deprem olayı etrafında anlatılmış olup şiirde somut karakterler yoktur. Şiirdeki olaylarda anlatılan kişilerin kimler olduğuna dair bilgi, ancak şiir üzerine soruşturma yapmak ile edinilebilir. Bundan dolayı kendisiyle şiiri konuştuğum Mela Faysal'ın anlattıkları olmamış olsaydı, şiirde anlatılan kişilerin kimlikleri anlaşılmamış olacaktı. Yine de dikkat çeken ve şiirin motivasyonunu belirleme açısından önem arz eden somut bir kişiden bahsedilebilir. O da dönemin Muş valisidir. Böylece şiirde adı verilmeden, Muşluları (Farsçada "fare" anlamındaki "muş" kelimesinin çağrışımı üzerinden) hor gördüğünü anladığımız Muş valisi dışında bir karakter ile karşılaşmayız. Ankara'ya gönderdiği olumsuz raporlardan dolayı dönemin valisine duyulan öfkeyi bir şekilde şiirine aktaran Mela Elî, daha sonraki dönemleri anlattığında aynı şekilde Varto'ya zarar vermiş bir kumandandan da bahsetmektedir. Burada da isim vermeden sadece yapılanları ve duyulan öfkeyi yansıtır.

Kuşkusuz Mela Elî'nin şiiri daha fazla analiz ile açıklanabilir. Fakat bu yazının kapsamında, özellikle diğer kırılmaları yeniden deşip gün yüzüne çıkarması bağlamında önemli gördüğüm bu şiiri, sadece bir hatırlama anlatısı olarak ele aldım. Şiirin kendisinden çok, onun hatırlama kültürüne katkısını ortaya çıkarmak bu yazının temel amacıydı. Bundan dolayı Kürtçe orijinali ile Türkçe çevirisini Ek-1'de verdiğim ve daha önce yayınlanmamış olan şiirin metni, felaket literatürüne katkı sağlayan bir örnek olabilir. Bu bağlamda şiirde özellikle dönemin resmî yetkililerinin eleştirildiği kısımları, şiirin sahibi Mela Elî'nin talebi üzerine burada vermediğimi ifade etmeliyim. Dolayısıyla şiirde "(...)" ile belirttiğim kısımlar, şiirden çıkarılan beyitleri ifade etmektedir.

III. Sonuç

Kolektif bellek ile bireysel belleğin kimi zaman iç içe geçip bir hafıza inşası gerçekleştirdiği görülür. Bu da bir çeşit tarih anlatımına zemin hazırlar. Bu bağlamda bellek, sadece tarihsel bir sınırlama içinde kalmaz. Aksine bellek, etkileri güncel olayların yorumundan, tarihin yeniden okunmasına kadar dinamik bir süreci imler. Toplumsal hafızasını yazılı metinler yoluyla aktaramayan toplumlardan biri de Kürtlerdir. Yazının resmî ve kurumsal bir alt yapıya gereksinim duymasından dolayı, Kürtler tarihlerini genellikle başkalarının yazdıklarından okurlar. Çünkü Kürtlerin bu kurumsal alt yapıya sahip olduklarını söylemek oldukça güçtür. Bunun yanında bireysel tarih anlatımları bağlamında Kürtler arasında hatırat ve anı türünden eserlerin neredeyse hiç yazılmamış olması da önemli bir detaydır. Bu bağlamda yazıya çok yönelmemiş olan Kürtlerin bu eğiliminin altında anadili ile yazma güçlüğünün yanında yazılı metinleri muhafaza etme sorunu yaşadıkları görülmektedir. Bu yazı çerçevesinde hafızanın, yazıdan çok sözlü kültüre yönelen Kürtlerin temayülünü de açıkladığı görülmektedir. Çünkü hafıza üzeri örtülse de yazılı metinler gibi kolayca imha edilemiyor. Diğer taraftan yazının bağlayıcı ve sorumluluk yükleyen yönüne nazaran, hafızanın içinden konuşan bir sözlü aktarımın kendini oto-sansür yoluyla da olsa

iktidarlardan muhafaza edebildiği söylenebilir. Bu çerçevede kolektif hafızanın bir felaket üzerinden yorumlanmasını amaçlayan bu yazıda, hafızanın kendini deprem gibi bir felaket üzerinden nasıl şekillendirip geçmiş ile bağ kurduğu gösterilmeye çalışıldı.

Bir travma olarak ele alınabilecek depremler, çaresizlik ve kadere teslimiyeti beraberinde getirebildiği gibi öfke patlamalarına da yol açabilen afetlerdir. Bundan dolayı öfke ve acının dışa vurumu olarak okunabilecek metinler aynı zamanda örtülü bir şekilde birbirine eklemlenmiş kolektif hafıza dizgelerini ortaya çıkarabilir. Bu sebeple bu yazıda, bir metin ve o metnin yorumu üzerine yapılmış bir mülakattan yola çıkılarak varılan sonuçlar, bir yandan Kürtlerin hatırlama ve unutma biçimine ışık tutarken, diğer taraftan hafızanın kendini nasıl yeniden dönüştürdüğünü göstermiştir.

Ek 1: Mela Elî’nin Deprem Şiiri: “Ferman Kirî Rebbê Mezin”

Ferman kirî Rebbê mezin dar û dîwar l’pê me d’bezin
Hewar û gazî tê b’lezin herçî dibîn tilyan d’gezin

Ferman kıldı yüce Rabbimiz, duvarlar ve taşlar bizi kovalar
Her taraftan feryat yükselir parmaklarını ısırır bunu görenler

Rojek ji roja Cum‘e bû mahê Tebaxê nozde bû
Şeş sal ji şêstî zêde bû ew tarîxa bextê me bû

Günlerden bir Cuma idi Ağustosun on dokuzuydu
Altmıştan altı geçmişti, bu, bahtımızın tarihi olmuştu

Bextê me pir reş geriya xanî nema wergeriya
Zarîn dikir bav û diya heywax li halê gundiya

Talihimiz yaman karardı yıkılmadık hane kalmadı
Anne ve babalar inlerdi eyvah ahalinin hâli kalmadı

Van dayikên qenc û delal qet bîr neket mal û menal
Axuş li derguşan vemal lew bûn şehîdê bêmisal

Şu güzel ve müşfik anneler hiç unutmazlar evlatlarını
Şehit oldular yine de kucaktan düşürmediler yavrularını

Derguş di mehdan da girîn dayik heman lê zivirîn
Rêkê xilas lê hat birîn hey min ji wan ra aferîn

Bebekler beşiklerde ağlarken anneler onlara koşardı
Fakat kurtulamadılar benden olsun onlara yüzlerce övgü

Sed aferîn ji wan ra bitin ji ew zêde cur‘et nabitin
Hetta qiyamet rabitin burhan û şahid sabit in

Benden olsun yüzlerce övgü ki kimse böyle cesaret gösteremez
Dünya durdukça bunun şahitleri ve ispatı var olacaktır

Weqta ku bû nisfê nehar çep geriya çerxa dewar[10]
Ji her çar teref çêbû hewar ji bo kes nema sebr û qerar

Olunca gün ortası ters dönüverdi çark-ı felek
Yükseldi dört yandan feryat kimsede kalmadı takat

Roj ma li xetta istîwa toz û duman rabû hewa[11]
Halê me dê bêtin çewa zarîn û fixan û newa

Güneş göğün ortasında kaldı yerden göğe toz duman kalktı
Ne olacak hâlimize bunca feryat figan ve bağrışlar arasında

Varto ku bu zêr û zeber çêbû li me xewf û xeter
Zarîn dikir ins û beşer vêra digot "eyne'l-meferr?"

Varto ki şimdi yerle bir oldu bizde ise korku ve telaş
Yeri göğü inletti insanlar, derlerdi "ayne'l-meferr?"[12]

Rabûn li me sêyla kevir dar û dîwaran secde bir
Roja ku lazim bûn qebir qit bû li me bêr û tevir

Taşlar sel oldu taştı, duvarlar ağaçlar secdeye durdu
Mezar lazım olacağı gün tükendi bizde kazma kürek

Çil roj temam dihejiya berfê xwo da serê çiya
Zarîn ketin nav sebiya heywax li halê gundiya

Karlar dağ başına çekilene dek Varto kırk gün boyunca sarsıldı
Ağlaşmaya başladı çoluk çocuk, eyvah ahalinin mecali kalmadı

Varto li me bû Cehnem e xew nakeve çavê di me
Feryad û fixan tên ji me ya Rebb were rihmê li me

Varto bize Cehennem oldu girmez oldu gözümüze bir uyku
Yükselirdi bizden feryat figan, Yarrab sen bize merhamet eyle

Em çer nekin qêr û hewar fixan nekin leyl û nehar
Mewta gihiştin sê hezar ji xayrê birindarê xedar

Biz nasıl inleyip haykırmayalım gece gündüz ağlamayalım
Ölü sayısı ulaştı üç bine, durur yerde yarası ağır olan nicesi

---

[10] nisfê nehar: meridyen, gün ortası

[11] xetta istîwa: ekvator

[12] 'ayne'l-meferr: "kaçılacak yer yok mu?" anlamındaki bu ibare *Kur'an*'da (Kıyamet -10) geçmektedir.

Keçkê[n] delalê nav zirav sûret didan seyqal û tav
Sohtin li me cerg û hinav hêstir dirêjin wek xunav

Yüzleri ay gibi parlak belleri ince güzel kızlarımız şimdi
Dağlarlar ciğerimizi yakarlar yüreğimizi çiğ gibi düşer yaşları

Ew dilberê di zêrîn-guhar qamet wekî dara çinar
Li daru'l-fena umrek buhar ax û esef jê ber nexwar

O altın küpeli güzel dilberlerin boyları çınar gibi
Bu fani dünyada gam yemeden bir ömür geçirdiler

Bûkê xwudî husn û cemal qîzê ku pir nazik-nihal
Xortê ku ebrû wek hilal hemyan di axê daye pal

Hoş ve güzel gelinler, fidan boylu narin kızlar
Kaşı yay gibi nice gençler, tümü şimdi toprağa uzanmışlar

Çêbû li Varto zelzelek cewlan dikir çerx û felek
Çendan ji xortê çav belek dîtin ji destê wî gelek

Varto'da oldu bir deprem dönerdi feleğin çarkı
Nice kara gözlü yiğitler çekti o feleğin elinden

Erdek hejî di esra me da lerzîn ji alî qible da
Herçî ku man di bin xirbe da jê hat birîn deng û seda

Bu zamanımızda yer sarsıldı sanki güneye doğru yer yarıldı
Enkaz altında kim kaldıysa duyulmadı artık ondan ses seda

Ji lerz û heja roj û şevê firset nema ji xeyrî revê
Ew xareta alem tevê nayên qiyas ku em bivê

Gece gündüz depremlerinden kalmadı kaçıştan başka çare
Tüm alemin yıkıldığı bugünü ne mümkün kıyas edip anlatmam?

Lerzê xwo da tehte's-sera fixan kirin xelqê qura
Şîn kir li me dar û bera lew hadise bû macera

Yerin merkezi sallandı durdu feryat etti halkın tamamı
Başımıza bu gelene ağaçlar taşlar bile karalar bağladı

Varto ji bo me merkez e mêrg û çîmen tev bûn hez e
Xelqê ku têda şelpeze Kurmanc û Lol û Çerkez e

Varto bizim yurdumuzdur, çayır çimeni tümden oldu bataklık
Orada yaşayanlar oldu perişan Kurmanc, Lol ve Çerkezler[13]

Mesken ji bo me çadir e ne pêxirik ne agir e
Berf û şilî ji hev nabire hetta ku bê mihnet pir e

---

13 Alevî inancına sahip kimseler için Varto ve çevresinde "Lol(an)" tabiri kullanılmaktadır.

Artık meskenimiz çadırdır, yok bir soba ya da mangalımız
Ardı arkası kesilmez daha da şiddetlenen yağmurla karın

Asya û Avrupa neman hatin ji bo derd û xeman
Geryan bi tairê sema hêstir rijandin wek çeman

Yardımımıza Asya'dan Avrupa'ya gelmeyen kalmadı
Gökte uçan kuşlar gibi dolanıp seller gibi ağladılar

Weqta ku wan zanî durum yardim şihandin Erzurum
Tev hev dizîn hovê hurum ya Rebb bikî zehr û zuqum

Onlar duyunca durumumuzu yardım gönderdiler Erzurum'a
Lakin çaldı bunları barbarlar, Yarabb onlara zehir zıkkım et

Hovê wuhûşê na-kedî cewra ku me ji destê we dî
Carek ji Heqê kin fedî gotinê dibên lê bin xwedî

Barbar ve vahşi yabaniler elinizden neler neler çektik
Allah'tan utanın bir kez de söylediğiniz sözde durun

(...)
Varto çiqa bê tali' e enwa'ê derdan cami' e
Esrarê hikmet lami' e ev car ji wî ra rabi' e:

Ah Varto ne talihsizdir, tüm dertler başına yığılmış
Hikmet esrarı açıktır, bu Varto için dördüncü yıkımdır

Cara ewil herba mezin Varto bi ser berfê ketin
Pêçek li pey xwe avêtin hemyan kirin terka weten

Birincisi o Büyük Savaş, ki Vartolular karlara düştüler
Elbiselerini artlarına bırakıp hepsi terk etti vatanlarını

(...)
Varto qirarga eskerî firqe kumandan li ser e
Top kir li dorê çember e ko kes ji cî tevnegere

Varto askeri karargahtır, kumandanın var orada bir fırkası
Kimse yerinden kımıldamasın diye sarıp çembere aldılar etrafı

(...)
Xalî nebû ji keşmekeşa lê zelzela çil û şeşa
Heşsed me da ji çav reşa ya Rebb *tuzill'u-men-teşa*[14]

Varto kurtulamadı beladan, sonra gördü '46 depremini
Sekiz yüz kara gözlü yiğidi verdik, Yarabb sen zelil edersin dilediğini

---

[14] "tuzill'u-men-teşa" "dilediğini zelil kılarsın" anlamındaki bu ibare *Kur'an*'da (Al-i İmran: 26) geçmektedir.

Suc û xeta tev êd me ne pur aciz u perkende ne
Ya Rebb ne em qulê te ne muhtacê eltafê te ne

Suçun hatanın tümü bizdedir, oldukça aciz ve düşkünüz
Yine de senin kulların değil miyiz? Lütfuna muhtacız

Goyendeyê levzan Elî cerg û mêlakê wî kelî[15]
Yek def'a şeş tîr hate lê ew jî ji destê zelzelê

Bu sözleri söyleyen Ali'nin yüreği paramparçadır
Bir kerede altı ok yedi, tümü de depremin elinden.

Kaynakça

Ambraseys, Nicolas N.; Finkel, Caroline F. *Türkiye'de Ve Komşu Bölgelerde Sismik Etkinlikler 1500-1800*. çev. Müzeyyen Umur Koçak. Ankara: Tübitak Yayınları, 2006.

Bilgin, Nuri. *Tarih ve Kolektif Bellek*. İstanbul: Bağlam Yayınları, 2013.

Bloom, Harold. *Etkilenme Endişesi*. İstanbul: Metis Yayınları, 2008.

Bryant, Rebecca. "Felaketi Yazmak: Kıbrıs'ta Nostalji ve Tarih(ler)i." *Nasıl Hatırlıyoruz: Türkiye'de Bellek Çalışmaları* içinde. Haz. Leyla Neyzi. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011: 65-90.

Dölek, İskender. "Muş Depremleri (Eylül 2013) ve Muş İlinin Depremselliği." *Makalelerle Muş*. Muş: Muş Alparslan Üniversitesi Yayınları, 2014: 183-204.

Ehmedê Xanî. *Mem û Zîn*. çev. Namık Açıkgöz, ed. Ayhan Tek. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2010.

Kafadar, Cemal. *Kendine Ait Bir Roma -Diyar-ı Rum'da Kültürel Coğrafya ve Kimlik Üzerine-*. İstanbul: Metis Yayınları, 2017.

Kardaş, Canser. "Tarihsel Olayların Dengbêjler Aracılığıyla Sözlü Kültüre Aktarılması." *Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi*, 2012: 1: 199-206.

Kocadağ, Burhan. *Lolan Oymağı ve Yakın Çevre Tarihi*. İstanbul: Can Yayınları, 2007.

Sancar, Mithat. *Geçmişle Hesaplaşma -Unutma Kültüründen Hatırlama Kültürüne-*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2016.

Taş, Ali. "[Ferman Kirî Rebbê Mezin]." [Deprem üzerine yazılan bu şiirin bir başlığı yok. Bu nedenle ilk cümleyi başlık olarak işaretledik. A. T.], 1966.

Tek, Ayhan. "Mela Faysal ile Varto Depremi Üzerine Görüşme." Varto: Dadînan. Görüşme tarihi: 09.01.2018.

Yaşamak Haram Oldu: İstanbul: Duru Film. https://www.youtube.com/ (Erişim tarihi: 23.03.2017)

Yavuz, Hilmi. *Okuma Biçimleri*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2010.

Öz: Bu makalede, 1966 Varto Depremi üzerinden kolektif hafıza, hatırlama ve unutma kültürünün tarihyazımına olan yansımaları incelenmektedir. Söz konusu deprem, sözlü tarih ve bellek çalışmalarında yeterince ele alınmamıştır. Varto Depremi ile birlikte toplumsal hafıza, edebi metinler aracılığı ile kuşaktan kuşağa aktarılmaktadır. Bu makale, 1966 Varto

[15] Sondaki bu beyti Mela Elî'nin kendisi yazmamıştır. Bu şiiri yazıp hem amcası hem de hocası olan Mela Selim Taş'a okuduğunda kendisi bu beyti eklemiştir.

Depremi'ni edebi metinler bağlamında belleklerdeki yansımasını ortaya çıkarmayı ve değerlendirmeyi amaçlamaktadır.

Anahtar sözcükler: 1966 Varto Depremi, kolektif hafıza, sözlü tarih, hatırlama kültürü.

The Memory of Catastrophe: Collective Memory around 1966 Varto Earthquake

Abstract: This article examines the reflections of the collective memory, remembering and forgetting cultures in the context of the 1966 Varto Earthquake on the historiography. This earthquake has not been adequately discussed in oral history and memory studies. With Varto earthquake, the social memory is transmitted from generation to generation with literary texts. This article aims to read and evaluate the reflections of 1966 Varto earthquake based on these literary texts.

Keywords: 1966 Varto earthquake, collective memory, oral history, remembrance culture.

Afetin Ardından: Kadınların Mekânı ve Toplumsal İlişkileri Üzerine

Hande CEYLAN*

Afet sonrası mekânsal politikalar, "yer değiştirme" ve "yeniden yerleştirme" politikalarıyla büyük ölçüde konut ve mahalle ölçeklerini içerirken, yaşam çevreleri büyük oranda bu alanlarla tarifli kadınların, özellikle de düşük gelirli kadınların gereksinimleri ana akım araştırma ve uygulama alanının dışında kalır. Shirley Laska vd.'nin de belirttiği üzere ev ve yerin çoğu kadının deneyimindeki önemine karşın, afet araştırmalarının çok azı evin kaybının kadınlar üzerindeki etkisini araştırır[1]. Öte yandan konutun hem ev hem topluluk içerimi, hatta ev ve yakın çevresinin çalışma ve sosyalleşme alanı da olabildiği düşük gelirli kadınlar açısından bakıldığında, bu gibi bir kadın deneyiminin afet üzerine yapılan sosyal bilim çalışmalarında yeterince içerilmemesi önemli bir boşluğa işaret eder. Oysa kadınlar, hayatları günlük seyrindeyken dahi, eril fiziki çevreden olumsuz etkile-

* Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Şehircilik Programı doktora öğrencisi / handeceylan@yahoo.com
Bu metin, saha araştırması 2011-2012 arasında gerçekleştirilen ve 2015 yılında, Prof. Dr. Melih Ersoy danışmanlığında ODTÜ Kentsel Politika Planlaması ve Yerel Yönetimler Ana Bilim Dalı'nda sunulan "The Impacts of Post Disaster Spatial Structure on Low-income Women: The Case of Düzce" (Afet Sonrası Mekansal Yapının Düşük Gelirli Kadınlar Üzerindeki Etkisi: Düzce Örneği) başlıklı yüksek lisans tez çalışmasına dayanılarak hazırlanmıştır.
Metni okuyup gözden geçiren ve değerli fikirlerini paylaşan Neslihan Demirkol, Ceren Lordoğlu, Murat Cemal Yalçıntan, Çağatay Keskinok, Melih Ersoy ve Esra Demirkol'a içtenlikle teşekkür ederim.
[1] Shirley Laska ve diğerleri, "Gender and Disasters: Theoretical Considerations". *Women Katrina and the Women of New Orleans,* ed. Beth Willing. (New Orleans: Tulane University, 2008), 11-21.

nirler. Cinsiyetsiz olduğu iddiasındaki kent planlaması[2], kadınların cinsiyetçi iş bölümü, güvenlik, mobilite koşullarını mekânsal süreçler üzerinden etkilerken, kadınlar bu koşulları kendileri için uygunlaştırmak üzere eylemlerde bulunurlar. Ben bu çalışmada, afet sonrasında, düşük gelirli kadınların gereksinimlerini içermeyen mekânsal süreçlerin, onların hayatlarını olumsuz etkilediği, mevcut olan eşitsiz konumlarının derinleşerek devam ettiği kabulünden hareket ediyorum. Burada bir süreç olarak mekândan bahsederken, mekânın toplumsal olarak üretilen, toplumsal bir ürün olduğunu söyleyen Henri Lefebvre'nin[3] kavramsallaştırmasını esas alıyorum. Mekânın, toplumsal olarak üretildiği kabulü, mekânsal süreçler ve toplumsal ilişkiler arasında ilişki kurmayı olanaklı kılıyor. Afet sonrası mekân üretim sürecinin farklı failleri, toplumun farklı kesimlerine yönelik mekânı üretirken toplumsal gruplar ise bu mekânları kullandıkları ölçüde mekânı ve kendilerini yeniden üretiyorlar. Mekânsal süreçler ve cinsiyet ilişkileri de böyle bir zeminde kuruluyor[4].

Bu kapsamda toplumsal cinsiyet-mekân-afet araştırmaları kesişiminde, Düzce'de 1999 yılında yaşanan depremlerden sonra düşük gelirli kadınların farklı yaşam çevrelerindeki gündelik deneyimlerini merkeze alarak, kadın-mekân ilişkisine afet sonrası bağlamında bakıyorum. Düzce'de depremden uzun zaman sonra, hâkim siyasa üretimi süreçlerinin dışında kalan düşük gelirli kadınların gerçekliğini anlama motivasyonu ile niteliksel bir saha araştırması yürüttüm. Kadınların gündelik deneyimlerinin araştırılmasında Feminist duruş noktası yaklaşımını benimsedim, etnoğrafik araştırmanın araçlarını kullandım. Düzce'de üç farklı alanda 25 kadınla derinlemesine görüşmeler yaptım. Görüşmelerin bir kısmında ses kaydı alırken, ses kaydını kabul etmeyen kadınlarla görüşmelerimde ise not tuttum. Kadınların izni ile olabildiğince yaşam alanlarında görsel kayıt aldım. Metin içinde yer alan fotoğraflar saha çalışması esnasında farklı tarihlerde çektiğim fotoğraflardır. Metin içinde kadınların anlatılarına atıf yaparken isimlerini değiştirerek kullandım. Saha çalışması, Aralık 2011 ve Haziran 2012 arasında, merkez ilçeye bağlı dört mahalle ve bir köyde gerçekleşti. Görüşülen kadınlar, afet öncesinde kent merkezinde oturan düşük gelir grubu kadınlardı. Yaş aralığı ise 30-60 arasında değişiyordu, zira depremi yetişkin olarak deneyimlemiş olmaları, deprem öncesi ve deprem sonrasını karşılaştırabilmelerini sağlıyordu. Yalnızca iki görüşmeci, diğer kadınlara göre genç -20, 24 yaşlarında- idi. Ancak buna rağmen, afet sonrası mekânsal süreçleri, evlendikten sonra geçici prefabrik konutlara yerleşerek deneyimlediklerinden onların anlatılarını da metne dahil ettim. Görüşülen kadınların önemli bir çoğunluğu görüşme esnasında ve dep-

[2] Ayten Alkan, "Toplumsal Cinsiyet ve Kent Planlaması," SBF Dergisi 54/4 (1999): 1-29.
[3] Henri Lefebvre. *The Production of Space* (Oxford: Blackwell Publishing, 1991)
[4] Henri Lefebvre'nin mekan kavramsallaştırması ile cinsiyet-mekan ilişkisine dikkat çeken ve benim de ilham aldığım çalışmalar için bkz. Jane Rendell, "Introduction: 'Gender, Space,'" *Gender Space Architecture, An Interdisciplinary Introduction,* ed. Jane Rendell, Barbara Penner ve Iain Borden (London: Routledge, 2000), 101-111; Ayten Alkan, "Giriş: Cinsiyet Dinamiklerinin Peşinden Mekanın İzini Sürmek". *Cins Cins Mekan,* der. Ayten Alkan (İstanbul: Varlık Yayınları, 2009), 7-35.

rem öncesinde de evliydi. Bu sürekliliğe dikkat ettim, zira afet sonrası döneme yoğunlaşan bu çalışma kapsamında sağlıklı bir değerlendirme yapabilmek adına kadının toplumsal cinsiyet rollerini değiştirecek olayların en azından birinin sabitlenmesini istedim. Bu şekilde, afet öncesi benzer konumlardaki kadınların afet sonrası farklı yaşam çevrelerindeki farklı deneyimlerini karşılaştırmak daha mümkün oldu. Ancak az sayıda da olsa deprem sonrasında evlenenler ya da eşini kaybedenler/eşinden ayrılanlar olduğu gibi bütün kadınların hayatında çocuk sahibi olmak, çocukların büyümesi ya da evin yaşlısının bakımı gibi değişiklikler elbette mevcuttu. Dolayısıyla kadınların afet sonrası anlatıları bu değişikliklerden bağımsız olmadı. Öte yandan derinlemesine görüşme yöntemini kullanmak, ilk bakışta fark edilemeyen farklılıkları yakalayabilmek adına, araştırmacı olarak benim açımdan da etkili oldu[5].

Metnin ilerleyen bölümlerinde önce afet çalışmalarına feminist bir perspektiften bakmanın yolları üzerinde duracağım. Toplumsal bir süreç olarak mekânın üretimi üzerine kısa bir tartışmanın ardından Düzce'de deprem sonrası mekânsal süreçleri inceleyeceğim. Bu araştırmaya konu edilen afet sonrası yerleşim alanlarını bu bağlamda temel mekânsal özellikleri açısından ele alacağım. Ardından afet sonrası düşük gelir grubu için üretilen mekânlarda yaşayan kadınların mekânları ve cinsiyet ilişkileri üzerinden bir çerçeve geliştirilmeye çalışacağım. Mekân ve cinsiyet ilişkisini tartışmaya açarken, mekânsal süreçlerin etkisini anlamak adına yer yer fiziki mekânın teknik sayılabilecek özellikleri ile mekânın temsil düzeyindeki soyutlamaları olarak özel, kamusal ve sosyal mekân arasında gidip gelerek, afet sonrası kadınların ev, mahalle ve iş ilişkileri üzerine saha çalışmamın notlarını aktaracağım. Son bölümde ise afet sonrası bağlamında mekân ve cinsiyet ilişkisi üzerine genel değerlendirmelerimi paylaşacağım.

I. Afet Çalışmalarına Feminist Çerçeveden Bakmak

Enrico Quarantelli, sosyal bilimlerin afet çalışmalarını sistematik ve kapsamlı olarak ele almaya başlamasının 1950'lerin başına denk geldiğini söyler. Ona göre bu alanda ihtiyaç duyulan, daha çok teori ve kavram üretmektir. Bu durumu gündeme getirirken afet çalışmaları dışındaki yazınla yeterince ilişki kurulamamasını temel eksiklik olarak görür[6]. Benzer şekilde Robert Bolin vd. Batı kaynaklı afet araştırmalarının, sosyal teori ve araştırmadaki gelişmelerle yeterince ilişkilendirilmediğini vurgular. Öte yandan bu araştırmaların, afet sonrası uygulama alanında faaliyet gösteren fonlama kuruluşları ile yakın ilişkisi dolayısıyla, araştırmanın onların uygulama sürecine altlık oluşturacak şekilde sınırlandığını

[5] Saha araştırmasına ilişkin yöntem tartışması, görüşme yapılan kadınlarla ilgili bilgi ve öznel araştırma deneyimime ilişkin daha detaylı bir değerlendirme için bkz. Hande Ceylan, "The Impacts of Post-Disaster Spatial Structure on Low Income Women: The Case of Düzce" (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, 2015), 5-11.

[6] Enrico L. Quarantelli, "A Social Science Research Agenda for the Disasters of the 21st century: Theoretical, Methodological and Empirical Issues and Their Professional Implementation". *What is a Disaster? New Answers to old Questions*, ed. Ronald W. Perry ve Enrico L. Quarantelli (Bloomington, IN: Xlibris Corporation, 2005), 325-396.

ifade eder. Bunun sonucunda yazarlara göre, afet araştırmalarında eşitsizliklerin etraflıca araştırılması konusu pek mümkün olmaz[7]. Alice Fothergill ise afetlerin olağandışı koşullarının incelenmesindeki hassasiyetin onların süregiden toplumsal yapıdan ayrı değerlendirilmemesi konusunda da gösterilmesi gereğine dikkat çeker. Afetlerin kim olduğumuza, nasıl yaşadığımıza ve toplumu nasıl yapılandırıp sürdürdüğümüze bağlı toplumsal ve politik olaylar olarak görülmesi gerektiğini hatırlatır[8]. Dolayısıyla, afet çalışmaları toplumsal gerçekliğin bir parçası olduğu; toplumu kesen sınıf, cinsiyet, etnisite, yaş gibi kategorilerle ilişkilendirildiği ve afet dışı yazınla ilişkili olarak ele alındığı ölçüde afet sonrası koşulların değerlendirmesini yapmak mümkün olabilir. Bu anlamda afet çalışmalarının feminist teori ile kesiştiği araştırmalar ufuk açıcıdır. Afet çalışmalarında hâkim bir damar olmamakla birlikte, cinsiyet rollerini irdeleyen önemli bir birikimden bahsetmek mümkün. Özellikle Batı kaynaklı yazında afet sonrası koşullarda kadınların konumunu vaka çalışmaları üzerinden tartışmaya açan araştırmacılar bulunuyor[9]. Batı deneyimlerini aşan araştırmalar da son yıllarda artmakta[10]. Türkiye kaynaklı yazında afet ve toplumsal cinsiyet ilişkisini ele alan çalışmalar özellikle afetlerin cinsiyet değişkeni açısından psikososyal etkilerine ve afet sonrası

---

[7] Robert Bolin, Martina Jackson ve Allison Crist, "Gender Inequality, Vulnerability and Disaster: Issues in Theory and Research". *The Gendered Terrain of Disaster: Through Women's Eyes*, ed. Elaine Enarson ve Betty Hearn Morrow (Westport CT: Praeger Press, 1998), 27-43.

[8] Fothergill, Alice, "The Neglect of Gender in Disaster Work: An Overview of the Literature". *The Gendered Terrain of Disaster: Through Women's Eyes*, ed. Elaine Enarson ve Betty Hearn Morrow (Westport CT: Praeger Press, 1998), 63-84.

[9] Bkz. Elaine Enarson, "Through Women's Eyes: A Gendered Research Agenda for Disaster Social Science," Disasters 22/2 (1998): 157-173; Elaine Enarson ve Lourdes Meyreles, "International Perspectives on Gender and Disaster: Differences and Possibilities," International Journal of Sociology and Social Policy 24/10 (2004): 49-93; Elaine Enarson, Alice Fothergill ve Lori Peek, "Gender and Disaster: Foundations and Directions," *Handbook of Disaster Research*, ed. H. Rodriguez, E. L. Quarantelli ve R. R. Dynes (New York: Springer, 2007), 130-146; Elaine Enarson ve Betty Hearn Morrow, ed. *The Gendered Terrain of Disaster: Through Women's Eyes*, (Westport CT: Praeger Press, 1998); Maureen Fordham, "Making Women Visible in Disasters: Problematizing the Private Domain," Disasters 22/2 (1998): 126-143; Maureen Fordham ve Anne-Michelle Ketteridge, "'Men Must Work and Women Must Weep': Examining Gender Stereotypes in Disasters," *The Gendered Terrain of Disaster: Through Women's Eyes*, ed. Elaine Enarson ve Betty Hearn Morrow, (Westport CT: Praeger Press, 1998), 81-94; Maureen Fordham, "The Intersection of Gender and Social Class in Disaster: Balancing Resilience and Vulnerability," International Journal of Mass Emergencies and Disasters 17/1 (1999): 15-36; Alice Fothergill. "Women's Roles in a Disaster," Applied Behavioral Science Review 7/2 (1999): 125-143; Lori Peek ve Alice Fothergill, "Displacement, Gender and the Challenges of Parenting after Hurricane Katrina," NWSA Journal 20/3 (2008): 69-105.

[10] Jane Krishnadas. "Relocating the Master's Domain: Social and Legal Locations of Gender from Post Disaster to Everyday Life". Social and Legal Studies 16/1 (2007): 131-147. Ayrıca, afet ve cinsiyet ilişkisini Türkiye örneklerini yoğunlukla içerir çalışmalar üzerinden ele alan kapsamlı bir derleme kitap için bkz. Samir Dasgupta, İsmail Şiriner ve Partha Sarthi De, ed. *Women's Encounter with Disaster,* (Kolkata: Frontpage, 2010);

dönemde toplumsal cinsiyet rollerine odaklanıyor[11]. Elaine Enarson vd., toplumsal cinsiyet üzerinden yapılan afet araştırmalarında tek bir teorik çerçeve kullanıldığını söylemenin güç olduğunu ancak yine de "sosyal kırılganlık" yaklaşımının öne çıktığını ifade ediyor[12]. Sosyal kırılganlık yaklaşımına göre afetler, riski toplumda halihazırda mevcut olan bölünmelere göre toplumsal olarak dağıtan, insan inşası olgular olarak görülüyor. Başka bir deyişle, ulusal ve uluslararası sosyo-ekonomik sistemde gömülü bulunan yapısal eşitsizliklerden ötürü, kaynaklara eşit erişimin sağlanamaması üzerinden, afet öncesinde toplumsal ve ekonomik açıdan dezavantajlı olanların afetlerden daha çok etkileneceği öngörülüyor[13]. Afete karşı kırılganlık cinsiyet, sınıf, etnisite, kültür, yaş, sakatlık gibi asimetrik güç ilişkilerinin belirlediği kategorilerden farklı düzeylerde etkileniyor. Sağlık durumu, vatandaşlık meselesi, hane büyüklüğü ve kompozisyonu, iktidar karşısında politik tutum almış olmak gibi bağlamlar da anılan sosyal kategorileri kesiyor. Ancak Enarson vd.'ne göre eleştirel bir şekilde ele alınmadığında bu yaklaşım kadınlar ile ilgili aşırı genellemelere yol açabilir. Bu noktada afet sosyolojisi ve feminist teorilerin ilişkisi önemli; afet araştırmaları afetin sosyal sistemi kesintiye uğrattığını söylerken feminist teori "kimin sosyal sistemi?" sorusunu yükseltiyor. Ancak her ne kadar farklı feminizmler sosyal teoriye katkı sağladıysa da afet araştırmalarında genellikle liberal feminist teori ya da toplumsal cinsiyet ve kalkınma teorisi başı çekiyor[14]. Eşit haklar konusuna vurgu yapan liberal feminizm, afet koşullarında kaynaklara ve hizmetlere eşit erişimi gündemine alıyor. Laska vd. afet koşullarında kadınların erkeklere göre daha kırılgan olduğunun altını çiziyor ve bu durumun kökenini kadınların bakım rolünde, eşitsiz iş ve ücret durumunda yattığını aktarıyor[15]. Toplumsal cinsiyet ve kalkınma teorilerinde ise afet kırılganlığı patriyarka, küresel kapitalizm ve kolonyalizm ekseninde ele alınıyor. Gelişmekte olan ülkelerdeki durumun bu ilişkiler dışında anlaşılamayacağı ifade edilirken afet sonrası emek süreçleri ve göç meselesi ekseninde tartışma yürütülüyor. Liberal feminist yaklaşımlarda olduğu gibi kalkınma teorilerinde de eğitim ve sağlık konusunda afet kırılganlığının cinsiyetli oldu-

---

11 Nuray A. Karancı ve diğerleri, "Gender Differences in Psychological Distress, Coping, Social Support and Related Variables Following the 1995 Dinar (Turkey) Earthquake," North American Journal of Psychology, 1/2 (1999): 189-204; Belkıs Kümbetoğlu, "Deprem'de ve Sonrasında Toplumsal Cinsiyet Rolleri ve Cinsiyet Hiyerarşisi," Toplumbilim 21 (2006): 61-80; Belkıs Kümbetoğlu ve İnci User, "Gender Aspects of the Disaster Recovery Process," *Women's Encounter with Disaster*, ed. Samir Dasgupta, İsmail Şiriner ve Partha Sarthi De. (Kolkata: Frontpage, 2010) 22-52; Betül Yarar, "Disasters and A Gender Sensitive Analysis of the Role of NGOs: Experience of the Earthquake in Düzce," *Women's Encounter with Disaster*, ed. Samir Dasgupta, İsmail Şiriner ve Partha Sarthi De. (Kolkata: Frontpage, 2010) 107-137. Burada ayrıca, 2008 yılında Kocaeli Üniversitesinde düzenlenen "3. Uluslararası Toplumsal Cinsiyet ve Afet Çalıştayı"ndan bahsetmek gerekir. Bu çalıştay cinsiyete duyarlı ilkyardım, afet yönetimi, güvenlik ve adalet, psikosoyal etkiler, sivil toplumun rolü, emek ilişkileri, afet eğitimi ve cinsiyet eşitliği gibi konu başlıklarını içeriyordu.

12 Enarson, Fothergill ve Peek, "Gender and Disaster", 130-146.

13 Fordham, "Making Women Visible", 126-143.

14 Enarson ve diğerleri, "Gender and Disaster", 130-146.

15 Laska ve diğerleri, "Gender and Disasters", 11-21.

ğu iddiası bulunur. Ancak liberal feminist yaklaşımlardan farklı olarak, eyleyen özne olarak kadının yeniden üretici, üretici ve topluluk rollerine bağlı olarak kendini koruyucu ve gerçekleştirici olanakları vurgulanıyor[16].

Afet çalışmalarına feminist perspektiften yaklaşan bu araştırmalar dışında, mekâna vurgu yapan ve afet sonrasında cinsiyet-mekân ilişkisini ele alan çalışmalar, az sayıda da olsa mevcuttur. Bu çalışmaları tartışmaya geçmeden önce, mekânın bu tartışmalardaki rolünü anlamak için, öncelikle "toplumsal bir süreç olarak mekânı"[17] tartışacağım ve Düzce örneğinde afet sonrası mekân üretim süreçlerini, saha çalışmam için seçtiğim alanların kurulumu üzerinden açıklayacağım.

II. Afet Sonrası Mekânın Üretimi

En yalın anlamıyla -kişinin yaşam çevresi olarak düşünüldüğünde- mekânın duygular, düşünceler, davranışlar, kararlar ve belleklerde etkin bir rolü olduğu, dolayısıyla gündelik hayatımızın önemli bir parçası olduğu görülmektedir. Buradan hareketle herkesin kafasında, bilerek ya da bilmeyerek mekâna ilişkin birtakım kavramlar olduğu söylenebilirse de bu kavramlar toplumsal olanın algılanması ve kavramsallaştırılmasında açıkça gözlenememektedir. Sözgelimi, İhsan Çetin'in de aktardığı üzere, ne zaman aileden bahsedilse, ailenin fiziksel mekânı olarak ev zihinde canlanır; sosyolojik bir kavram olarak aile, aile üyeleri arasındaki ilişkilere odaklanır. Dolayısıyla aile tanımı içinde ev mekânı görünmez ya da gizil olarak vardır[18]. Benzer bir durum komşuluk ilişkileri ya da iş ilişkileri için de geçerlidir; mahalle ve işyeri mekânları yine gizil olarak sosyolojik kavramların içinde yer almakta ancak algıda ve kavramsallaştırmalarda kolaylıkla izlenememektedir. Sosyal ilişkiler kaçınılmaz olarak mekân içinde yer alır ancak mekân sadece olaylara ev sahipliği yapan pasif bir sahne değildir. İçinde yaşanan toplumsal ilişkiler bir yandan bu mekânsal formasyonları şekillendirirken, bu mekânlar da söz konusu ilişkileri zaman içinde etkilemektedir. Bu çalışmada da kadınların aile, komünite, iş ilişkileri ve rollerindeki farklılaşma sorgulanırken bu ilişkilerin mekânları olarak ev, komşuluk birimi, işyeri örüntüleri ve kent fiziksel mekânının etkisi önemli görülmektedir.

Fransız düşünür Henri Lefebvre, toplumsal olan ile mekânsal olanın ilişkisinin kurulumunda teorik alandaki en önemli figürler arasındadır. Ona göre mekân çok boyutlu bir süreçtir ve bu boyutlarından herhangi biri olmaksızın tam anlamıyla anlaşılamaz. Lefebvre'e göre mekânın üç temel sacayağı onun aynı anda fiziksel (algılanan), zihinsel (tasarlanan), toplumsal (yaşanan) momentlerini içerir. Bu üçleme dolayımıyla mekânın sosyal olarak üretilen sosyal bir olgu olduğunu söyler[19]. Lefebvre'nin kavramsallaştırması, bu çalışma kapsamın-

[16] Enarson ve diğerleri, "Gender and Disaster", 130-146.
[17] Lefebvre, *Social Production.*
[18] İhsan Çetin, *Gecekondunun Mekan Sosyolojisi: İzmir Araştırması* (İstanbul: Yaba Yayınları, 2012)
[19] Lefebvre, *Social Production.*

da kadınların afet sonrası kendileri dışındaki erk tarafından üretilen yapılı çevrelerdeki deneyimlerini anlamak için uygun bir çerçeve sunmaktadır. Öte yandan mekânın üretimi toplumsal bir süreç olduğu ölçüde, kullanıcılarının eyleyişleriyle zaman içinde yeniden ve yeniden üretilmektedir.

Sinem Demirel, afet sonrası Düzce'deki mekân üretim pratiklerini ele aldığı çalışmasında Lefebvre'nin üçlü mekân kavramsallaştırmasını kullanır. Üç farklı konut pratiğini -Gölyaka İmece Evleri, Gölyaka Kalıcı Konutları ve Evsiz Depremzedeler Kooperatifi Konut Mücadelesi- çalışmasında sırasıyla mekânsal pratik, mekânın temsilleri ve temsil mekânları kavramları ile eşleştirir[20]. Demirel'in çalışması afet sonrası Düzce'de farklı saiklerle farklı faillerin öne çıkmasıyla yürütülen konut üretim pratiklerinin bir arada ele alınması ve mekânın üretimine Lefebvre'in mekânsal çerçevesi ile bakışı anlamında katkı yapar. Mekân üretimi alanındaki çeşitliliği afet sonrası bağlamında ele alması ve her bir pratiğin dinamiklerini karşılaştırması açısından değerlidir ve mekânın bir anda kaybına yönelik geliştirilen farklı reflieksleri değerlendirebilmemiz adına ufuk açıcıdır.

Öte yandan mekân, algılanan-tasarlanan-yaşanan momentlerinin ilişkileri ile yukardan aşağı ve aşağıdan yukarı süreçlerle eşzamanlı üretilir. Karar alıcı ve uygulayıcılar için mekânın üretiminin karşılık geldiği süreç ile mekânı kullananların mekânı üretimi ve yeniden üretimi süreçleri birbirine koşut da olsa eşzamanlı olarak işler. Mekân böylelikle an be an toplumsal olarak üretilir. Bazen alınan kararlarla yapılan uygulamalarla, bazen de uygulanmayan politikalarla üretilir. 1999 depremlerinin ardından afet sonrası mekânsal uygulamalar, merkezî ve yerel yönetimin üç aşamalı konut politikasından oluşmuştur temel olarak; geçici barınak, geçici konut ve kalıcı konut üretimi. Bu kademelenme afet sonrası süreçlerde müdahaleyi planlamak adına yapılan dönemsel bir sınıflamaya da karşılık gelir: afet sonrası acil dönem, yaraların sarılması ve yeniden yapılanma süreçleri[21]. Düzce'de kamusal otorite, özel girişimciler ile ulusal ve uluslararası sivil toplum örgütleri bu politikaların uygulanmasında farklı düzeylerde etkili oldu. Geçici barınak kapsamında çadırkentler kuruldu, bunları takiben hak sahipleri için geçici konut kapsamında prefabrik yerleşim alanları kuruldu. Hak sahipleri için kalıcı konutların tamamlanmasının ardından prefabriklerden kalıcı konutlara geçiş süreci başladı. Ancak bu süreç aynı zamanda, hak sahibi olmayan ve hâlâ geçici barınaklarda yaşayan kişiler için prefabrik geçici konut alanlarına geçiş de demekti. Ulusal mevzuatın "hak sahipliği" tanımı dışında kalan çok sayıda kesim için ise afet sonrası çok farklı konut üretme/edinme örnekleri ortaya çıktı[22].

---

20 Sinem Demirel, "Production of Space in the Post Earthquake Region: Three Cases from Düzce" (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, 2005).

21 Enarson ve diğerleri, "Gender and Disaster", 130-146.

22 Konu ile ilgili ayrıntılı bir değerlendirme için bkz. Betül Yarar, "Depremlerden Sonra Ortaya Çıkan Konut Sorunu ve Bu Sorunla Başetmenin Yeni Yöntemleri," *Toplumbilim* 21 (2006): 123-132.

Düzce'deki afet sonrası mekânsal süreçler temel olarak hak sahiplerinin konutlandırılması üzerinden ilerlediği için ana politikaların dışında kalan düşük gelir grubu ya da kiracılar için afet sonrası acil dönem, yaraların sarılması ve yeniden yapılanma aşamaları hak sahiplerinden farklı işlemiş, depremden on üç yıl sonra bu kesim için, hak sahiplerinden farklı olarak, yaşamın hâlâ normale dönemediği gözlenmiştir.[23] Devletin sosyal konut projelerinden de faydalanamayan bu gruplara dahil kadınların depremden on üç yıl sonra kent merkezi ve yakın çevresinde yaşadığı alanlar (a) kent merkezindeki geçici prefabrik yerleşimler, (b) Gümüşpınar Köyü Umcor Evleri, (c) Beyciler Mahallesi Mavi Hilal Evleri olmuştur. Çalışma kapsamında, afet sonrasında düşük gelir grubunun yaşadığı, devletin doğrudan bir politikasının bulunmadığı bu üç temel konut alanı, saha çalışması için belirlenmiştir.

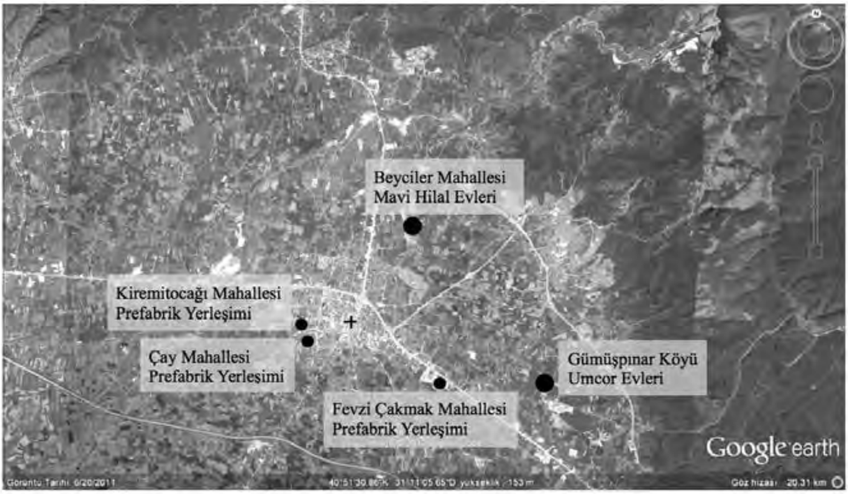

Görsel 1: Düzce'de afet sonrası seçilmiş mekânsal uygulamalar ve bu alanların kentteki konumu. (20.06.2011 tarihli uydu görüntüsü işlenerek oluşturulmuştur.)

A. Kent Merkezinde "Geçici" Konut Alanı: Kiremitocağı, Çay ve Fevzi Çakmak Mahalleleri Prefabrikleri

Seçilen alanlardan biri depremin üzerinden yıllar geçmiş olmasına karşın içinde yaşamın devam ettiği ama yine de her an yıkımın beklendiği kent merkezindeki "geçici" prefabrik yerleşimleridir. Bu alanlar afet sonrası acil dönemi

[23] Depremin ardından koşulların "normal"e dönemediği tespiti, depremden 5 yıl sonra Düzce'deki toplumsal hayatı oldukça geniş bir açıdan ele alan araştırma raporundaki çıkarımların devamı gibidir; bkz. Belkıs Kümbetoğlu ve diğerleri, "Depremden 5 Yıl Sonra Düzce Ilinde Değişen Toplumsal, Ekonomik ve Kişisel Yaşam". TÜBİTAK-SOBAG Proje No: 106K114. İstanbul, 2007

takip eden dönemde kalıcı konutlara geçinceye dek sağlıklı bir yaşam çevresi sunmak üzere yapılmaktadır. Bu anlamda beklenen, bu geçici alanların 2-3 yıl içinde ortadan kalkmasıdır. Ancak Düzce örneğinde, kent merkezindeki farklı mahallelerde yer alan üç prefabrik yerleşmesi depremden on üç yıl sonraya dek varlığını sürdürmüştür. Kiremitocağı, Çay ve Fevzi Çakmak mahallelerindeki prefabrikler fiziksel olarak benzer olmakla birlikte demografik açıdan farklılıklar görülebilmektedir. Prefabrikler yaklaşık 36 m²'lik 2 birimin ortak bir döşemeyi paylaştığı, salon, bir oda, tuvalet-banyo, mutfak nişinden oluşuyordu. Görüşme yapıldığı sırada anılan mahallelerdeki prefabrik alanlarında toplam 208 hane kalıyordu[24].

Prefabrik alanlarını, çadırdan ilk geçtikleri anda "saray gibi geldi" diye anlatan kadınlar, zaman içinde hem evlerin hem de çevrenin "hastalıklı" bir yere dönüştüğünü aktarmıştır. Bu anlatımda, değişen sosyal çevre kadar, prefabriklerin zaman içinde fiziksel olarak bozulması da etkilidir.

Görsel 2: Üç prefabrik alanı için de benzer bir görüntü, Kiremitocağı Mahallesi Geçici Prefabrik Yerleşmesi, 2011

B. Kentin Çeperinde Kırsal Karakterde Kalıcı Yardım Konutu Alanı: Gümüşpınar Köyü Umcor Evleri

Uluslararası UMCOR (The United Methodist Committee on Relief) kuruluşu, afetten etkilenen 110 aile için kent merkezinden yaklaşık 10 km uzakta bulunan ancak merkez ilçeye bağlı Gümüşpınar Köyü'nde konut üretimi gerçekleştirdi. Proje hedef grubu, sosyal açıdan kırılgan olan gruplar olarak belirleniyor-

[24] Kent merkezinde bulunan söz konusu prefabrikler yerel yönetim tarafından Haziran 2012'de kaldırıldı. Oturduğu prefabriği yıkılanlar ise kendi çözümlerini üretmek durumunda bırakıldı.

du. İnşa sürecinde katılımcı pratikler aracılığıyla hem evin yapım maliyetinin düşürülmesi hem geleneksel yapım tekniği ile depreme dayanıklı konut üretimi konusunda kullanıcıların eğitilmesi, hem de 10 yıl süreyle satışı yasal olmayan bu konutları benimsemeleri öngörülüyordu[25]. Halihazırda köydeki geleneksel konut dokusu ile bir süreklilik taşıyan bu konutlar ahşap taşıyıcı çerçeve arasına harman tuğlası duvar dolgusu ile inşa edilen tek katlı, yaklaşık 40 m^2'lik evlerdi. Bir salonu, 2 ayrı odası, ayrı mutfağı, tuvalet-banyosu bulunan çekirdek birim, zaman içinde olanaklar ölçüsünde ekleme yapmaya müsaitti. Aslında yerleşim düzeyinde prefabrik yerleşmeleri kadar sıkı bir kamp düzeni göstermese de içinde kurulduğu köyün kırsal dokusu kadar dağınık ve kendiliğinden değil, ev-sokak ilişkisi anlamında yol ve konut adası olarak düzenlenen rasyonel bir konut alanı planı örneği olarak görülebilir.

Ek olarak bu konut alanının yapım aşamasında Gümüşpınar Köyü'nde Düzce'nin en büyük geçici prefabrik konut alanı bulunuyordu. Söz konusu prefabrik alanı buradan kaldırıldığında, topluca verilen hizmetlerin birçoğu da çekilmişti.

Görsel 3: Umcor Evlerinin sokak dokusu

[25] Hakan Arslan ve Cassidy Johnson, "Turkey: Can Small Actors Overcome the Absence of State Will?" *Building Back Better: Delivering People Centered Housing Reconstruction at Scale* içinde, ed. Michal Lyons, Theo Schilderman, Carlo Boano. (Warwickshire: Practical Action Publishing, 2010), 263-284.

C. Kentin Gelişim Aksında Katılımcı, Kalıcı Yardım Konutu Alanı: Beyciler Mahallesi Mavi Hilal Evleri

Beyciler katılımcı konut projesi, Uluslararası Mavi Hilal Vakfı (International Blue Crescent) tarafından Düzce kent merkezine yaklaşık 3 km mesafedeki Beyciler Mahallesi'nde gerçekleştirilmiştir. Projenin amacı, en kırılgan 168 kiracı aile için sağlıklı bir kalıcı konut alanı oluşturmaktı. Projenin yönetimsel ve ekonomik zorluklarının üstesinden gelebilmek için ilk yapılan katılımcıların da olduğu bir dernek kurmak ve süreçte bu derneği aktif kılmaktı. Buradaki inşaat faaliyetinin hem mevcut hem de yeni gelen topluluk için çalışma imkânı yaratabileceği öngörülüyordu. Projenin kapsamı, konut alanı tasarım ve inşa süreçlerine ve daha genel olarak dernek üzerinden karar alma süreçlerine kullanıcıları etkin olarak dahil etmeyi hedefliyordu. Projede çalışırken, konutların kaba inşaatı tamamlanana dek kimin hangi konutta oturacağı belli olmaksızın bir arada çalışan yararlanıcılar, bu aşamadan sonra çekilen kurayla konutların sahibi oluyordu. Konutların ince işlerini her hane kendisi üstlenecekti, bu natamam teslim de projede kullanıcıların yaşayacakları konutu benimsemesi için bir araç olarak sunulmuştu.

Proje alanının depremden sonra plan kararlarında belirlenen Düzce'nin kentsel gelişim aksı üzerinde olması, uzun vadede bu alanın kentsel hizmetlere entegre olabileceğini düşündürmektedir.

Görsel 4: Beyciler Mavi Hilal Evlerine genel bakış

Bu alan, bitişik 4 birimden oluşan sıra ev sistemi ile rasyonel bir planlama anlayışının ürünüdür. Konutun mekânsal organizasyonu anlamında önceki iki örnekten çok daha olumlu özellikleri taşımaktadır. Veranda ile girilen evde alt katta mutfak, hol, salon ve bir oda bulunurken, üst katta iki ayrı oda ve oturma alanı olarak kullanılabilecek büyüklükte bir hol bulunur. 2 katlı bu konutlar yaklaşık 90 m^2 büyüklüktedir.

Araştırma sahasını oluşturan ve yukarda kısaca betimlenen bu üç konut alanı, yapım ve inşa biçimi ile bu süreçteki fonlama mekanizmaları, konut ve konut yerleşiminin temel fiziksel özellikleri ile yerleşimlerin kente göre konumlarına göre farklılaşmaktadır. Mekânın üretim süreçlerindeki bu çeşitlilik, konuyu ele almayı zorlaştırsa da, Düzce gibi küçük orta ölçekli bir kentte, devletten boşalan konut üretim alanında düşük gelir grubuna yönelik oluşturulan yaşam alanları üzerine bir söz söyleyebilmek için örneklerin bir arada ele alınmasını kaçınılmaz olarak gerektirmiştir.[26] Bu çalışmada saha araştırması için seçtiğim ve yukarıda temel karakteristiklerini aktardığım alanlar, depremden on üç yıl sonra Düzce merkez ilçesine bağlı olan fakat hâlâ afet sonrası yeniden yapılanma aşamasını geçemeyen, buralarda yaşayan kadınlar için önemli yoksunluk alanlarına dönüştüğünü gözlemlediğim alanlardır. Takip eden bölümde, afet-sonrası sözü edilen yaşam çevrelerindeki kadınların mekânsallıkları ve cinsiyet ilişkileri tartışılacaktır.

III. Afet Sonrası (Toplumsal) Mekân ve (Toplumsal) Cinsiyet İlişkileri

Mekânın, sosyal bilimler yazınına dahli ve toplumsal bir süreç olarak ele alınması, mekânın feminist kavramsallaştırmaları açısından da bir açılım sağlamıştır. Mekâna algılanan, tasarlanan ve yaşanan momentlerin bileşiminde sosyal olarak üretilen bir süreç[27] olarak baktığımızda ya da beşeri coğrafya ve antropoloji alanında olduğu gibi onun kültürel momentini de vurguladığımızda yapılı çevreyi kullanan, tasarlayan, yapan ve dönüştüren tüm failleri de mekânın üreticileri olarak ele alırız. Böyle bir bakış, mekânın (evden işyerine, mahalleden kent

[26] Burada bir not düşmek gerekirse, toplulukların kendi dinamiklerinden gelen taban hareketleri olarak kiracılara konut hakkı için mücadele eden Depremzedeler Derneği'nin (Dep-Der) mücadelesi, bu çalışmanın alan araştırması yapıldığı sırada Düzce'de sürüyordu. Ancak hukuki kazanım olmasına karşın konut süreci tamamlanmamıştı. Dolayısıyla bu vakanın araştırma kapsamına alınması mümkün olmadı. Fakat mücadele sürecini konu edinen araştırmalar mevcuttur. Depremzede Dernekleri konusunda bkz. Erbay Yucak, "Depremzede Dernekleri: Bir Yerel Örgütlenme Deneyi," *Kamusal Alan,* ed. Meral Özbek (Adıyaman: Hil Yayınları, 2004), 372-379; Düzce Dep-Der konusunda ayrıntılı bir çalışma için bkz. Betül Yarar, "Civil Struggle for the 'Housing Right' After the Earthquake: A Case Study on the 'DepDer' in Düzce" (European Association Congress: Rethinking Inequality 7. Yıllık toplantısında sunulan bildiri, 9-12 Eylül 2005, Torun, Poland, www.dcscrn.org/cms/uploads/esa2005/S1_Yarar.pdf); Ayrıca, Düzce Evsiz Depremzedeler Konut Kooperatifi 2018 yılı itibariyle, tabandan yükselen bir hareket olarak katılımcı planlama ve inşa sürecinden geçiyor. Kiracılar için konut hakkı mücadelesinin süreci ve güncel kazanımları için bkz. https://duzceumutatolyesi.wordpress.com

[27] Lefebvre, *Social Production.*

mekânına kadar) sürekli olarak kullanım ve gündelik hayatın pratikleri doğrultusunda yeniden ve yeniden üretildiğinin de kabulüdür.[28]

Bu anlamda mekânın üretimi, hâkim üretim tarzı gibi hâkim cinsiyet rejimlerinin, patriyarkanın da süreçlerini bünyesinde taşır. Mekânın cinsiyeti olup olmadığı ve varsa bunun nasıl işlediği konusu mekânsal çalışmalar ve toplumsal cinsiyet çalışmalarının kesişimi açısından kritik önemdedir. Rendell, belli yerlerin açıkça kadına ve erkeğe ayrılan şekilde cinsiyetlendirilmiş ya da feminen ve maskulen kodlara göre toplumsal cinsiyetlendirilmiş olduğunu söyler. Evin mutfağı ya da kahvehaneler bu anlamda en çok başvurulan örneklerdendir[29]. Gündelik hayatta sıklıkla karşılaştığımız bu ayrışma, bu çalışmada da ev, topluluk, çalışma mekânı düzeylerindeki anlatılarda görülmektedir. Feminist çalışmalar mekân ve cinsiyet ilişkisinde bu ayrımla ilgili olarak güç ilişkilerini ve kadınların yer tuttuğu mekânları ele alır. Bu araştırmacılar kamusal-özel alan, akrabalık ilişkileri, üretim-yeniden üretim, ev içi emeği ve ücretli emek, tüketim ve gündelik hayat örüntüleri gibi konular üzerinde çalışır. Buradan hareketle Rendell, "eğer mekân sosyal ve kültürel olarak üretiliyorsa ve cinsiyet ilişkileri sosyal, kültürel ve mekânsal olarak kuruluyorsa o halde cinsiyet ilişkileri mekânda nasıl açığa çıkar ve mekânsal ilişkiler cinsiyet inşasında nasıl etkili olur?" sorusunu sorar.[30] Cinsiyete dayalı mekânsal işbölümü, ev-işyeri ayrımı, kadını özel alan ve erkeği kamusal alan ile ilişkilendirirken mekanın temsil düzeyinde nasıl cinsiyetlendirildiğine işaret eder. Mekânın nasıl cinsiyetlendirildiğini deşifre eden feminist coğrafyacılar, bu ikiliğin verili kabul edilmesine itiraz eder[31]. Zira bu ayrım bir güç asimetrisine de işaret eder, ikinci dalga feministler "özel olan politiktir!" derken bu ayrımı ortadan kaldırmaya yönelik bir söylem kullanırlar. Kadınların sevgi karşılığı yaptıkları işler, bakım rolleri ya da başka deyişle duygusal emek, ev içi görünmez emek tartışmaları hem özel alana hem de eve daha dikkatli bakılmasını getirmiştir[32]. Bugün üzerinde durulan ise farklılıkların tanınmasıdır. Bu yazı kapsamını aşan bu tartışmaların, benim çalışmam açısından katkısı, kadın mekanlarının araştırmaya konu edilmesi suretiyle farklı mekân okumaları yapmaya kapı aralamış olmalarıdır.[33]

Fordham ve Ketteridge, kadınların hayatının sıklıkla sıradan görünen tarafından domine edildiğini söyler[34]. İskoçya'daki iki sel felaketinde kadınların deneyimi üzerine yaptığı araştırmasında Fordham, özel ve kamusal mekân ayrımını sorgular, özel alanı sorunsallaştırır ve feminist araştırma geleneğine paralel olarak özel alanı meşru bir araştırma nesnesi olarak sunar. Bu anlamda eve

[28] Jane Rendell, "Introduction: 'Gender, Space,'" 101-111.
[29] age. 101-111.
[30] age. 101-111.
[31] Ayten Alkan, "Toplumsal Cinsiyet", 1-29.
[32] Gülnur Acar-Savran. *Beden, Emek, Tarih: Diyalektik bir Feminizm için* (İstanbul: Kanat Yayınları, 2004)
[33] Mekân ve cinsiyete ilişkin yazının daha detaylı bir değerlendirmesi için bkz. Ceylan, "Impacts of Post-Disaster".
[34] Fordham ve Ketteridge, "Men Must Work", 81-94.

odaklanırken, bu tercihin cinsiyet rollerini pekiştirmesi değil, basitçe, görüşülen kadınlarının çoğunun gerçekliğini tanımak kaygısını taşıdığını aktarır. Öte yandan afet araştırmalarının kadınları toplumda görünür kılmayı amaçlayan erken dönem feminist çalışmalarının ötesine geçmesi gerektiğini belirtir. Kamusal alana erişimi kısıtlı olan kadınların, ev özel alanını kaybının kritik önemine dikkat çeker[35]. 1997 sel felaketi bağlamında, kadınların aile, topluluk ve iş rollerini afet öncesi, sırası ve sonrası için değerlendiren Fothergill, derinlemesine görüşmelere dayandırdığı araştırması sonucunda, kadınların rollerinin ve buna bağlı olarak benlik algılarının genişlediğini aktarır. Saha araştırmasında kadınların işyerindeki, evdeki ve ailedeki rollerini temel alan Fothergill, kadınların özel alanda aile içi rolü ile kamusal alanda çalışma rolü arasındaki gerilimin hakim Batı kaynaklı yazındaki ele alınış biçimine karşın, özel-kamusal ikiliğinin kadınların hayatını anlamak adına uygun zemini sunmadığını aktarır[36].

Feminist coğrafya alanında, sosyalist feminist kimliğiyle tanınan Suzanne MacKenzie[37], erken sayılabilecek bir dönemde kadın alanlarını, kolaylıkla özel ya da kamusal olarak ayrılamayan birbirine geçen alanlar/mekânlar/ilişkiler olarak tarifler. Fothergill de çalışmasında Karen V. Hansen'in[38] Hannah Arendt'in[39] çalışması üzerine kurduğu çerçeveyi geliştirir. Bu anlamda özel ve kamusal arasında önerilen sosyal alan kadınların topluluk içinde aile üyesi olmayanlar ile ilişkileri üzerinden tariflenirken, topluluk rolü ise ev ve işyeri dışında yaptıkları işler olarak aktarılır. Kadınların eylemlerini değerlendirmenin bu üç alanı da içermesi ve bu üç alandaki rolleri nasıl deneyimlediklerinin anlaşılması ile mümkün olduğu söylenir. Afet koşulları ise bu rollerin geçişliliklerinin arttığı dönemler olduğundan, özellikle de mücadele deneyimleri üzerinden, bu geçişliliklerinin yoğun olarak yaşandığı durumlara işaret eder.[40]

Fordham ve Ketteridge, gelişmekte olan ülkelerdeki afet araştırmalarının, eleştirel sosyal bilime daha yakın olduğunu aktarır[41]. "Relocating the master's domain: Social and legal locations of gender from post-disaster to everyday life" başlıklı makalesinde Khrishnadas[42], Hindistan'da deprem sonrası yeniden yapılanma dönemini ele aldığı çalışma kapsamında yürüttüğü ampirik araştırmasının sonuçlarını aktarır. Feminist ve post-kolonyal bir perspektiften, çok sayıda köyün Dünya Bankası ve hükümet politikalarıyla nasıl yeniden yerleştirildiğini tartışır. Kadınların özel ve kamusal alanın patriyarkal mimarisi içindeki konumlanışlarını ele alır. Alternatif kadın buluşmaları, sokak protestoları ve köydeki

---

[35] Fordham, "Making Women Visible", 126-143.

[36] Fothergill, "Women's Roles", 125-143.

[37] Suzanne Mackenzie, "Women in the City". *New Models in Geography* içinde, ed. Richard Peet ve Nigel Thrift (London: Unwin Hyman, 1989) 109-126.

[38] Karen V. Hansen, "Feminist Conceptions of Public and Private: A Critical Analysis," *Berkeley Journal of Sociology* 32 (1987): 105-128.

[39] Hannah Arendt, *The Human Condition*. (Chicago: The University of Chicago Press, 1958)

[40] Fothergill, "Women's Roles", 125-143.

[41] Fordham ve Ketteridge, "Men Must Work", 81-94.

[42] Krishnadas, "Relocating the Master's Domain", 131-147.

buluşmalardaki kadın deneyimleri, hâkim eril alanın aşılması potansiyelini barındırır ona göre. Yazar, burada, kırsaldaki yerleşimlerden Dünya Bankası sosyal konut yerleşmelerine yerleştirilmeleri içeren mekân üretim süreçlerini eleştirir. İlkinin geniş fiziksel ve toplumsal mekânına göre ikincisinin kısıtlı mekânı ve toplumsallığı olduğunu savlar. Bunu, yer değiştirme sürecini, hem topluluk hem ulus devlet düzeyinde tartışır. Bu yeni mekânlarında, kadınların alternatif deneyimleri de yeni konumlanma arayışlarını gösterir, özel ve kamusal ikiliğine sıkıştırılan hayatlarında kendilerine yeni mekânlar açmaya çalıştıklarını aktarır. Acar-Savran[43] ise Akdeniz havzasındaki ülkelerde kamusallık kavramının kuruluşundan bahsederken, kadınlar için bunun Batılı anlamda bir kamusallık olmadığını ama mahallenin ya da komşuluk düzeyinin kendisinin kadın kamusallığına işaret ettiğini söyler. Mahalle, kadınlar üzerinde baskı kurar, onları başka bir kamusallıktan dışlar, ama bir yandan da önemi görmezden gelinemeyecek biçimde kadınları "içerir". Geniş aileler ev içi üretim yaparken bir dayanışma da söz konusudur. "Gelişmekte olan" ülkelerde çalışan araştırmacıların kadınların basitçe özel alana sıkışmış kurbanlar olmadıkları, patriyarkal baskı içinde müzakere koşullarını ve bununla başa çıkma stratejilerini ürettiklerini söyler. Krishnadas da yukarıda andığım çalışmasında kadınların afet sonrası kırsaldaki konutlarından toplu konut alanlarına geçtiklerinde bu tür bir dayanışmanın zemini kaybettiklerini aktarır. Wedel'e göre gecekonduda yaşayan kadınlar bir araya gelerek ve bir çeşit ağ oluşturarak, yani özel alanlarını genişleterek işlerini yaparlar ve bu alanı muhafaza ederler.[44] Gecekonduda kadın mekânı üzerine araştırmasında Kümbetoğlu[45] da kadınların kırsaldan kente geldikleri yeni mekânlarında bu mekanizmayı nasıl ürettiklerini anlatır.

Bu çalışmada da yukarıda anılan çalışmaların gözlemleri ile benzerlikler bulunmasına karşın, seçilen sahalarda görüşülen kadınların çoğu depremin hemen öncesinde kent merkezinde düşük nitelikteki konutlarda kirada oturan kadınlardır. Tamamına yakını depremden önce evlenip çeperdeki yerlerinden kent merkezine gelmişler. Deprem sonrasında çadırkent, prefabrik yerleşimlerini dolaştıktan sonra, kent merkezindeki prefabriklerde akıbetini bekleyenler dışında, yardım kuruluşlarının yaptığı konut alanlarına yerleşenler ise yeniden çepere gitmiş durumda. Takip eden bölümde, bu süreçte yerleştikleri yeni yerlerinde, kadınların konut, mahalle ve iş düzeyinde özgün mekânları ve toplumsal ilişkilerine bakacağım. Farklı düzeylerde kadınların birbirine son derece geçişli rolleri, afet sonrası koşullardaki yeni yaşam çevrelerinde nasıl oluşuyor, mevcut eşitsizliklerine nasıl etki yapıyor sorusu ile sahada edindiğim gözlem ve değerlendirmeleri paylaşacağım.

---

43 Acar-Savran, *Beden, Emek, Tarih.*

44 Wedel'den aktaran Acar-Savran, *Beden, Emek, Tarih.*

45 Belkıs Kümbetoğlu,"Gecekondu'da Kadın ve Yaşam Alanları," *Diğerlerinin Konut Sorunları* içinde, der. Emine M. Komut (Ankara: Mimarlar Odası Yayınları, 1996), 90-99.

A. Afet Sonrasında Ev Mekânı

> Biz prefabrik kadınları çok yorgunuz. O kadar basit değil orada yaşamak. Hadi erkekler gene lokanta, otel olarak kullanıyorlar da… Ben mesela şey okumuştum bir yazarda; evin ne kadar rahat olursa ev hanımlığın da o kadar rahat olur. Hakikaten de öyle… Mesela ben üç oda dört oda bir salon bir ev tutabilseydim… Ben burada bir yemek yapacağım içeri giriyorum dışarı çıkıyorum çünkü yer yok. Çok yoruldum… Zaten sabah iki saat yatak topluyorsun. Her gün yemek yapmak zorundasın. Sıcakta yemek dayanmıyor, her gün yapmak zorundasın… Çocuklarımın en oyuncakla oynayacakları çağda… Zaten zor sığıyorsun… Oyuncağı nereye koyacaksın, nasıl oynatacaksın? Şu kadar bir yerde hem yatıyorsun, hem yiyor hem içiyorsun.[46]

Yukarıdaki anlatı, uzun süre prefabriklerde yaşamış bir kadının, kendini ev içinde nasıl kısıtlanmış hissettiğinin açık bir ifadesi. Onun prefabrikteki deneyimine ilişkin sözleri, fiziksel mekâna, cinsiyet ilişkilerine, duygusal emek yüküne dair çok şey söylüyor. Kadınların deprem sonrası yeni yerleşimlerinde artan ev içi rollerine (ev işi ve duygusal emek dahil) karşın ev ve yakın çevresinin fiziksel koşullarının bu durumu nasıl etkilediği sorusunu önemli buluyorum. Geçici prefabrik yerleşimleri, acil dönemdeki ihtiyaca cevap vermek amacıyla kurulmuştur. Ancak depremin ardından on üç yıl boyunca giderek daha düşük gelir grubuna barınma sağlamak suretiyle kent merkezindeki varlığını sürdürmüştür. Dolayısıyla afet sonrası koşullarda kalıcılaşan geçici yerleşmeler, çadırdan ilk geçildiği anda kadınlara "cennet gibi" gelmesine rağmen zaman içinde hem fiziksel olarak hem de kadınların algısında dönüşmüştür. Kiremitocağı Prefabriklerinde yaşayan Vediha durumu şöyle özetler:

> Kiremitocağı'na ilk geldik. Tabii burası bize cennet gibi geldi. Cennet cennet! O başka bir duygu. İçinde elektrik suyu var böyle, inanamıyorsun. Çadırda öyle bir şey yok. Tuvaleti var. Yani burası böyle inanılmaz bir cennet gibi geldi. Ama sonra yıllar geçtikçe tabii gitmiyor. Çoluk çocuk büyüyor, ihtiyaçlar çoğalıyor. Bir oda bir salonda…[47]

Afet sonrası acil dönemde "hak sahipleri" için kurulan prefabrikler bir müddet sonra deprem öncesinde kirada oturanlar ve depremle birlikte oturduğu evi kaybetmesine karşın uzun süre çadırda yaşamak durumunda kalmış olanlar için bir mücadele konusu olmuştur. Görüşülen kadınlardan bazıları "prefabriğe gelin gittiğini" söylemiştir. Bazıları çeperdeki prefabriklerden (Gümüşpınar ya da Şıralık prefabriklerinden), çeşitli mücadelelerle, hastalık raporları sayesinde ve benzeri araçlarla merkezdeki prefabriklere geçebildiklerini söylemişlerdir. Öte yandan aynı prefabrikler zaman içinde yine görüşülen kadınların anlatılarında geçtiği üzere hasta bir yakınına bakmak ya da dikiş ve parça başı iş üretmek için ikincisini elde etmek uğruna da uğraşı verilen yerler olmuştur. Fakat nihayetinde prefabrikte uzun süre yaşayan kadınların hepsinde gözlenebilecek ortak nokta,

[46] Vediha, Kiremitocağı Mahallesi Prefabrikleri.
[47] Vediha, Kiremitocağı Mahallesi Prefabrikleri.

bekleneceği gibi, prefabriğin fiziksel koşullarının zaman içinde asgari yaşam çevresini oluşturmanın çok uzağında kaldığı ve bu durumun kadınların ev içi iş yükünü ve dolayısıyla ev içi ilişkilerini zorladığıdır. Ev mekânını nasıl kurdukları üzerine konuşurken fiziksel mekânın kısıtlayıcılığından bahseden Şengül, mutfak için dolap, raf yapmaya kalktığını ama prefabriğin duvarlarına bir çivi bile çakılamadığını anlatırken "fakirlik var burada, hiç sevmiyoruz ama ne yapacaksın" diyor. Zeynep, yaşadığı prefabriği eski prefabriği ile kıyaslıyor, eskisinin daha güzel olduğunu, burada ise ne kadar temizlik yapsa da belli olmadığını, böcekler olduğunu, tavanın akıttığını söylüyor. Çocukları için hijyenik bulmadığını, kendisinin temizlik takıntısı olmasına rağmen bu prefabriğe yetemediğini anlatıyor.

Ev içi emeğin, özellikle duygusal emeğin ya da bakım emeğinin, yaşam çevresi ile de ilgili olduğu görülüyor. Yerleşme düzeyinde fiziksel olarak bir kamp dokusunu andıran prefabrik alanlarında istenen komşularla kolaylıkla ilişkilenebilmek mümkünken, tersten bir bakışla bu zoraki fiziksel yakınlığın, bir çeşit gözetleme ve baskı unsuru oluşturma olasılığı olduğunu belirtmek gerek. Bu durum ise ev içi işyükünü, ortak iş yapma pratikleri üzerinden komşularla paylaştırabilir, çocuk bakımı için bir dayanışma örüntüsü oluşturabilir ancak aynı zamanda güven algısının kurulamadığı durumda bilakis kadınların mobilitesinin daha da kısıtlandığı ya da çocuklarının "dışarı oynamaya salınmadığı" durumları da getirebilir. Bu kısıtlılık, görüşülen kadınları, zaten dar olan yaşam çevresinde iyiden iyiye evin içine çekmiş görünüyor. Bu durum ev içi ilişkilerde, yani kadın, erkek, yaşlı ve çocuk arasında bir baskı unsuruna dönüşebiliyor. Öte yandan prefabriklerin kent merkezinde yer alması orada yaşayan kadınların kentsel hizmetlere erişebilirliğinin garantisi değil. Örneğin ev mekânında sıkışan kadın bu mekânı genişletmek istediğinde işe erişim, bakım hizmeti, sağlık desteği, boş zaman geçirme anlamında da kentsel siyasetin sunması beklenen araçlara erişemiyor. Prefabriklerde görüşülen kadınlar açısından ortaya çıkan bu durum, onların ev içi ilişkilerine ve özellikle bakım emeği yüküne yansıyor.

Kentin çeperinde yer alan Gümüşpınar Köyünde, Umcor evlerinde oturanlar için ise yoksunluk olarak tariflenen en önemli durum kente olan uzaklık, merkezin dışında hissetme ve buradan hiçbir yere varılamayacağının hissidir:

> Çarşı gibi değil, orada her şey ayağının altında. Burada 10.00'da araba son. Hastalansan, araban yoksa ne yapacaksın? Yani senin 4 milyon paran yoksa çarşıya gidemiyorsun. Buraya nasıl insan lazım, çoluk çocuğu okutmuş, işini gücünü bitirmiş… Ama bir hedefin varsa, burada zor! Burada sadece sabah eline süpürgeyi alacan, akşam çocuğu toplayacan.[48]

Ev ve yakın çevresi ile kısıtlanmış yaşam alanından bahseden Saime, burayı "Düzce'nin en düşük yeri" olarak görüyor. Her şeyini kendilerinin yaptığını anlatırken "Evler ağaç, bir sene tuvalet yıkılıyor, onu yapıyorsun, öbür sene başka taraf… Bu evi ben prefabrik olarak görüyorum" diyor. Ama sonra bu evin de olmaması ihtimalini hatırlatarak "Yine de şükür. Yine de Allah razı olsun devletten, hiç vermeyebilirlerdi. İnsanlar hâlâ açıkta. Yine de prefabriğe

[48] Saime, Gümüşpınar Umcor Evleri.

göre burası saray!" diyor. Bu ifade bir yanıyla mevcut durumunu geçmiş durumla ya da başkalarının durumu ile karşılaştırma üzerinden değerlendirmeye işaret ediyor, bir yandan da devletin politika üretmediği bir alanda yapılan konut projesinin devlete mal edildiğini gösteriyor.

Burada yaşayanlar için en azından afet sonrasının olağandışı koşulları bir nebze olağanlaşmıştır denebilir. Burada tabii, afetin olağan dışılığı sönümlendikten sonra, mevcut durumlarını prefabrik ile karşılaştırmaktan geçip afet öncesi yaşadıkları evler ve o zamanki ev içi ilişkiler ile karşılaştırmaya başlamışlardır. Örneğin deprem öncesinde evlenen ve geniş ailede yaşayan bir görüşmeci o zamanki duruma kıyasla bugün ancak ferahladıklarını söylüyor. Prefabrik birimlerden büyüklük ve fiziksel kısıtlar açısından çok farkı olmamasına karşın, iç mekânsal düzenleme dolayısıyla prefabriklerde uzun süre yaşayanlar açısından en büyük problemlerden biri olarak anılan mahremiyet sıkıntısı bir dereceye kadar Umcor evlerinde çözülmüştür. Bu evler, nihayetinde düşük gelir grubuna kalıcı ev sağlanması ve 10 yıl boyunca da satılmaması kaydıyla yapılmıştır, en az 10 yıl aynı kullanıcıların burada yaşayacağı öngörülmüştür, bu da dolayısıyla mekân organizasyonuna yansımıştır. Mekân 2 ayrı yatak odası ve salonu, ayrı mutfağı ve tuvalet-banyosu ile görece daha iyi bir yaşam alanı sağlıyor. Bazı görüşmeciler burayı prefabriklerden farksız görse de bu ifade yerleşim alanı ve kente uzaklık gibi mekânsal özelliklerle belirleniyor daha çok. Ev mekânı düzeyinde mahremiyet ilişkisine, kullanılan malzeme ve evin yapılma biçimine bağlı olarak ev hissinin belirgin olduğu gözleniyor yine de. Özellikle evin yapımında bulunmuş ve hâlâ aynı evde oturmaya devam edenler açısından geçerli bu du-

Görsel 5: Umcor evlerinde, konuta sonradan eklenen mekânda kadınlar

rum. Yine de zaman içinde ev içi ilişkilerin değişmesi, kadının yaşlanması, doğum, çocuk sayısının artması gibi değişiklikler mekânsal gerekleri de değiştiriyor. Evin başlangıç formları bu değişime cevap vermekten uzak, ama tıpkı prefabrikte yaşayan kadınlar gibi, Umcor evlerindeki kadınlar da az ya da çok yaşam alanlarını genişletmeye çalışıyorlar. Bu çaba eve fiziksel müdahaleler ile oda gibi balkonlar ya da ikinci kat şeklinde kendisini gösteriyor. Böylelikle yemek hazırlama, elişi yapma, misafir ağırlama, çocuklara oyun alanı açma, nefes alma için en azından mekânlarını genişletebiliyorlar. Umcor evlerinde bu tür bir fiziksel genişleme, en azından imkânı olanlar için, prefabrikteki düzene göre daha mümkün.

Bu alanda görüşülen kadınlar açısından da prefabrikteki kadınların anlatılarına benzer biçimde çevreye duyulan güvensizliğe bağlı eve ve yakın çevreye kapanma hali ağır basıyor. Umcor yerleşmesi mekânsal olarak, kırsaldaki mekânsal örgütlenmeye ve toplumsal dayanışmaya atıf yaparken ve evler birbirlerine yakın konumlandırılırken, orada yaşayanların çevreye duydukları güvensizlik bu durumla açıkça çelişiyor. Saime, "İmkanım olsa bugün burda durmam. Evden mutlu olsam çevre, çevreden mutlu olsam çarşıyla iletişim…" derken, yaşam alanını etkileyen farklı düzeyleri ve birbiri ile kaçınılmaz ilişkisini gösteriyor.

Beyciler Mavi Hilal Evleri örneğinde ise düşük gelir grubu için benzer bir katılımcı konut modeli olan Umcor Evlerine oranla, görüşmecilerin ev fiziksel mekânından memnun oldukları gözlenmiştir. Bu evler, geçici konutlarla karşılaştırılamaz, ama kalıcı olan Umcor Evlerinden de çok daha iyi fiziksel bir ortam sağlıyor konut düzeyinde. Öyle ki Mavi Hilal Evlerinde görüşülen tüm kadınlar deprem öncesi oturdukları evlerle karşılaştırdıklarında şimdiki evlerini çok daha iyi buluyor. Burada fiziksel mekân kısıtının aşıldığı, mekânsal hiyerarşinin olduğu evler söz konusu. İki katlı bu evler, ihtiyaca göre yaşam alanlarını ayırmaya müsait. Özellikle ikiden fazla kişi yaşayan kadınlar, bu büyüklük ve fiziksel koşullardaki evin günlük iş organizasyonunu kolaylaştırdığını söylüyorlar. Evin büyüklüğüne bağlı olarak ilk anda akla gelebilecek temizlik/bakım zorluğu dahi görüşülen kadınlar arasında hiç ifade edilmedi. Ama öte yandan bu büyüklükte ve mekânsal yapıda bir evin maddi ihtiyaçlarının karşılanması yönündeki zorluklar görülüyor. Çoğu görüşmeci için, fakat özellikle de kalabalık olup tek gelirle geçinenler için kışın ısıtma önemli bir sorun. Ev mekânsal mahremiyet ya da hiyerarşiyi sağlar görülse de bu durumda kışın tüm aile yine soba yanan tek bir odada yaşıyor. Fakat burada konut düzeyinde öne çıkan özellik, evin iç mekânsal yapısının ilk öngörüldüğü haliyle dahi farklılıklar için uyarlanabilir olmasıdır. Görüşülen kadınlar elişi yapma, evden üretim, misafir alanları, çocuk alanı ve esasen kendilerine ait bir alan açabiliyorlar. Öte yandan evin balkonu, girişi oturma alanı da sokakla kademeli olarak kurulabilecek ilişkiye olanak sağlıyor. Yerleşimsel düzen ev içi işlerini dışarı taşımak için uygun ortamı sağlıyor, fakat bunun uygulanabilirliği yine komşuluk düzeyindeki ilişkilere bağlı. Önceki iki örnekte olduğu gibi Mavi Hilal Evlerinde de yerleşim düzeyinde sıra ev düzeni ile gelen zorunlu yakınlık, çelişkilere sebep olabiliyor. Çocuklarla ilgili olarak çevreye güvensizlik anlatısı çok benzer biçimde burada da tekrarlanıyor.

Görsel 6: Beyciler Mavi Hilal Evleri, yaşam çevresinden genel görünüm

Mavi Hilal Evleri'nin katılımcı konut projesi olarak ele alındığı Erinsel ve diğerlerinin çalışmasında katılımcığın konut memnuniyetini etkileme düzeyini niceliksel yöntemlerle inceleniyor. Konut memnuniyetinin belirlenen kriterler açısından (büyüklük, plan organizasyonu, ses-ısı-ışık durumu vb) yüksek çıktığı görülen bu araştırma sonucunda bu memnuniyetin, kullanıcıların sürece katılmasıyla, evlerin içini kendilerinin yapmış olmasıyla ilişkisi ortaya koyuluyor[49]. Benzer bir gözlem alanda görüşülen kadınların anlatılarında da öne çıkıyor. Hanife memnuniyetini, "Bu evde üstte iki oda olmasını çok seviyorum. Misafir olunca yukarı çıkıyor, rahat oluyor. Ev geniş, üç oda yetiyor bana. Müstakilliğini de seviyorum." diyerek anlatıyor. Ancak konut ölçeğinde mekânsal açıdan bir memnuniyet gözlenmesine karşın yararlanıcıların belirlenmesi, sınırlı düzeyde de olsa katılımcı planlama, süreçte belirleyici olacak ve topluluğa ait olma duygusunu güçlendirecek bir dernek kurulması, katılımcı inşa ve natamam teslim ile konutların belli bir ölçüde kişiselleştirilmesi hedefini de içerecek aşamaları ile daha bütüncül bir süreci işaret eden projede, mekânsal açıdan yerleşim ölçeğinde ve sosyal açıdan topluluk ölçeğinde bu tür bir memnuniyetin izini bulmak güç. Öte yandan, inşa sürecine katılımın bir koşul olması da yalnız yaşayan kadınlar için başka bir güçlük doğurabiliyor. Leyla, çalışma sürecini şöyle anlatıyor:

[49] Deniz Erinsel Önder vd. "The Effect of User Participation on Satisfaction: Beyciler After-Earthquake Houses in Düzce," *ITU A|Z* 7/1 (2010): 18-37.

> Bu evlerde bir sene çalıştım. Prefabrikten çıkınca ailemin yanına Gölyaka'ya geçmiştim çocuklarla. Gölyaka'dan gidip geldim buraya da. 6 buçukta evden çıkıp 8.00'de burada olmaya çalışıyordum. 2 vasıtayla geliyordum, bazen ilk vasıtadan sonra yürüyordum. Burada biz, tuğla taşıdık, harç kardık, titreşim makinesiyle parapetleri biz yaptık.[50]

Öte yandan, Leyla daha sonra evini sahiplenmesinde burada kendi emeğinin olmasının etkisini anlatacaktır. Ama aynı zamanda yaşam alanı konut ve yakın çevresi olarak düşünüldüğünde, bu evlere bu denli emek vermiş olmak, kimi zaman istese de, tüm çelişkilerine rağmen burayı bırakıp gidememe durumunu doğuruyor. Dolayısıyla sadece fiziki mekân anlamında konuttan duyulan memnuniyet, kadınların Mavi Hilal Evlerinde genel yaşam çevresine ilişkin deneyimini anlamamıza yetmiyor.

Afet sonrası ev mekânını değerlendirirken evin yalnızca mekânsal ya da toplumsal içeriminin kadının ev içi deneyimini anlamaya yetmeyeceğini söylemek mümkün. Özellikle hayatı ev ve yakın çevresinde geçen kadınlar açısından, afet sonrası mekânın üretimi, göz ardı edilen mekân ve toplumsal ilişkiler bütününe karşılık geliyor. Konut düzeyinde mekânın üretiminin günlük rutin ve ilişkiler anlamında etkisini Prefabrik Alanları, Umcor Evleri ve Mavi Hilal Evleri için görmek mümkün. Bu etki özellikle ev içi görünmeyen emek konusunda (ev işi ve duygusal emek) ortaya çıkıyor. Evin fiziksel koşulları, evin bakımı, günlük ev işi ve kadınların aile üyeleri ile maddi ve duygusal anlamdaki bakım yükünü de içeriyor. Bu anlamda konut ve yakın çevresinin mekânsal karakteri ev içi ilişkilerin kurulumunda sürekli olarak etkin oluyor. Burada en belirgin anlatı, neredeyse tüm görüşmecilerin -Prefabrik, Umcor ya da Mavi Hilal- topluluk düzeyindeki sosyal hoşnutsuzluğudur ve bu durum, afet sonrası yeniden yerleştirme süreci ile doğrudan ilişkilidir. Kadınların eski "mahallelerinden" ayrılmak durumunda kalması (bazen kendi tercihleri gibi dursa da aslında bu alandaki politika yokluğu ile ilişkilidir), hiçbir sosyal bağ bulunmayan afet sonrası yerleşime geçmesi sosyal çevre anlamında bir dilemma oluşturmuştur. Bununla ilgili olarak, ev dışı mekânın, evlerin birbirine yakınlığı/bitişikliğinin de bu çelişkiye eklenmesiyle, zorunlu bir yakın temas gündeme gelmiştir. Bu kez konut alanı için mekânsal bir hiyerarşiden bahsetmek mümkün değildir. Öyle ki 10 seneden fazladır birlikte yaşayan bu kadınlar ve aile fertleri için de "güven" sorunu aşılabilmiş değildir. Açıkçası, Umcor ve Mavi Hilal projelerinin katılımcı konut modeli de bu durumun üstesinden gelememiş görünüyor. Dolayısıyla takip eden bölümde topluluk mekânına ve topluluk düzeyindeki ilişkilere biraz daha yakından bakacağım.

B. Topluluğun Mekânını "Yeniden Kurmak" Ne Kadar Mümkün?

Afet sonrası yeniden yapılanma dönemi, afet öncesi "normal" koşullara dönmenin başladığı dönem olarak anılıyor. Afet sonrası üretilen bu çalışma kapsamındaki yeni yerleşim alanlarının buna ne kadar yakın olduğu sorusu ise

[50] Leyla, Beyciler Mavi Hilal Evleri.

buralarda yaşayan kadınlar için kritik önemde. Bu çalışma kapsamındaki kadınlar için konut ve konut çevresinin gerek olumlu etkileri gerekse de olumsuz etkileri konusunda, sınırlarının pek de ayrı olmadığını aktarmıştım. Konutun içindeki ilişkiler konutun dışındaki ilişkilerle çok ilgili. Tam da bu bakışla aslında, afetlerden sonraki konut alanı üretimleri, özellikle de dezavantajlı gruplar için olanlar, topluluğu güçlendirmeye çalışan destek mekanizmaları öneriyorlar. Bunu da katılımcı inşa süreçlerinde olduğu gibi en çok kadınlar aracılığıyla gerçekleştiriyorlar ya da konut modellerinde dernek binaları, meslek kursu, kreş gibi donatılar geliştiriliyor. Ancak afeti takip eden ilk yıllarda uygulanan destek mekanizmaları, burada anılan yerleşimler için uzun soluklu olmuyor. Bir müddet sonra buralarda yaşayanlar, hele de merkezi ya da yerel yönetimin doğrudan politikaları ile üretilmemiş alanlarda yaşıyorlarsa, bir başlarına kalabiliyorlar. Dolayısıyla buradaki konut projelerinin ya da çözümsüzlüğün neticesinde gelen (geçici konutların kalıcılaşması gibi) vakaların etkileri, uzun vadede daha keskin olarak ortaya çıkıyor. Bu anlamda afet sonrası koşullarında topluluk olabilmek ya da olamamak burada yaşayan kadınların toplumsal ilişkilerini nasıl etkiliyor? Özel ve kamusal arasında, kadınların sosyal alandaki bağlayıcı rolleri de hatırlanırsa, yaşam çevresini kuran kadınlar açısından mahalle ya da topluluk düzeyi neye tekabül eder?

Prefabrik yerleşmelerinde, geçiciliğin kalıcılaşması döneminde görünen, buranın topluluk mekânı olmanın çok uzağında olduğudur. Ama geçici konut alanı olarak ilk kurulduğu yıllarda bu alanların bir dayanışma yeri olduğu anlatısı var ilk kullanıcılar arasında. Ancak ilk hak sahipleri, kalıcı konutlar tamamlanıp da konutlarına geçtikten sonra depremi takiben 2-3 yıl sonra, buradaki nüfusun devinimi arttı ve topluluk ilişkileri açısından buralar kademeli olarak umutsuzluk alanlarına dönüştü. Bunda, sürekli değişen nüfusun birbirini tanıma imkânının ortadan kalkması gibi yerel otoritelerin bu alanları kaldırmaya meşru zemin oluşturacak, prefabriklerin çöküntü alanı olduğunu iddia eden dışlayıcı söylemlerinin de payı var. Bir çeşit kamp düzenini andıran bu yerleşim yeri, birbirine sırtı dönük tedirgin insanlar topluluğuna dönüşüyor zaman içinde. “İmkânım olsa burada durmam” diyenler çoğunlukta. Zira bir aşamadan sonra, bu alanlar ilk yapılma gerekçesini yitiriyor. Ancak başka yere gitmeye “imkânı” olmayanlar burada yaşamaya devam ediyor. Tıpkı konut düzeyinde mekânsal hiyerarşinin sağlanamaması gibi yerleşim düzeyinde de bunun eksikliği uzun vadede kadınların gündelik deneyimlerini etkiliyor. Konutun çevresinde veya yerleşim alanı içinde bir araya gelecek mekânların olmayışı, kadınları ev içine sıkıştırıyor. Bu durumun kadınların ev içi ilişkilerini nasıl etkilediğine bir önceki bölümde değinmiştim. Mahremiyetin kontrol edilemeyişi ve güvensizlik, yerleşme içinde “komşuluk” düzeyinde kurulan sosyal ilişkileri ise doğrudan etkiliyor. Konutun fiziksel olarak dışa açıldığı noktada geçiş mekânlarının eksikliği kadınların yapmaya aşina oldukları ortak üretimi de birlikte yapmayı zorlaştırıyor. Düşük gelirli kadınlar için bu bir yandan ekonomik faaliyet bir yandan sosyalleşme. Kent merkezinde olduğu için ve hak sahiplerine geçici üretildiği için olasılıkla sosyal merkez benzeri donatıların planlanmadığı bu alanda, görüşülen kadınların kentle sınırlı bir

ilişkisi olduğu da düşünüldüğünde, komşuluk düzeyindeki sosyalleşmenin önemine karşın, onu dahi sağlayamamak koşulları iyice zorlaştırıyor.

Gümüşpınar Umcor Evleri için anılan örnekler arasında en belirleyici olan fiziksel koşulu, kırsal alanda bulunması ve kent merkezine uzaklığı demiştim. Burada yaşayanların kentsel hizmetlere erişimleri de kısıtlı çünkü fiziksel uzaklığa ilaveten toplu taşıma da çok kısıtlı. Bu mesafe, burada yaşayan kadınların yoksunluğunu karakterize ediyor. Katılımcı bir konut modeli olmasına karşın inşa sürecine katılanların çoğu evini satmış, görüşülenlerin yarısı evi sonradan almış, satılması yasak olmasına rağmen. Tekrar edilen şey, gidebilecek konuma gelenlerin burayı terk ettikleri, "durumunu düzeltenler hep gitti" anlatısı hâkim. Prefabrik yerleşimindeki el değiştirme kadar yoğun olmasa da burada da benzer bir devinim var. Bu sebeple, hem merkeze fiziksel ve sosyal mesafe, hem de ilk hedeflenen kullanıcılardan el değiştirmesi ve bir hareketlilik olması, projede arzulanan bir topluluk inşasını burada karmaşık hale getirmiş görünüyor. Buradaki kadınların topluluk içi ilişkileri/rolleri de bu olumsuz koşullardan bağımsız değil. Tıpkı Prefabriklerde olduğu gibi Umcor Evleri de sosyal çevre hoşnutsuzluğuna karşın zorunlu bir fiziki yakınlığı dayatan mekânsal örgütlenme sunuyor. Ve bu tür bir mekânsal dayatma, kente uzaklık ile de birleşince alanların ihlaline dönüşüyor. Prefabrikler kentle bütünleşmiş olmamalarına rağmen, kent merkezine yakın fiziki mesafede olmak oradaki kadınlar için ihtiyaç halinde erişebilir

Görsel 7: Fevzi Çakmak Mahallesi Geçici Konut Alanında prefabriklerin birbiri ile ilişkisi

olmanın zor da olsa mümkün olduğu algısını getiriyordu. Ancak Umcor Evlerinde acil bir durumda erişimin hiç de kolay olmayacağını bilmek bile bir fark yaratıyor. Yani Umcor'da yaşayan kadınlar dışlanmış hissediyor. Ek olarak bu mesafe, burada oturanların eski mahalleleri ya da uzaktaki akrabaları ile ilişkilerinin önünde de bir bariyer, zira köyden herhangi bir başka yere ulaşım önemli bir sorun.

Bir köy dokusu replikası sunan Umcor yerleşiminde, kısıtlı bir alanda "diğerleri" ile yaşamak neredeyse tüm görüşmeciler için giderek zorlaşan bir durum. Geleneksel kırsal örüntü, özellikle ortak iş yapmak için ya da sosyalleşmek için bir araya gelinen müşterek mekânlarda yaşayanlar arası bir dayanışma örüntüsünü de veriyor. Burada niyetim, bu tür ortamları idealize etmek değil elbette, zira bu yerler de daha görünmez sömürü ve baskı örüntülerini taşıyabiliyorlar. Ancak söz konusu yerleşmeler zaman içinde oluştuğundan, orada yaşayanlar en azından bir ortak zemine sahip oluyor. Umcor vakasında vurgulamak istediğim nokta ise bu tür bir dayanışmacı topluluğu öngören mekânsal model ile ortak bir zeminde buluşamayan bir grup farklı insanın sosyal gerçekliği arasındaki çelişkidir. Yerleşim düzeyinde, yine prefabrik alanların kamp tipi yerleşim örüntüsüne benzer biçimde planlanan bu alanda da mekânsal hiyerarşi sağlanamamış, fiziksel dokuda ev-sokak ilişkisi mahremiyet ilişkisini zorlarken, ortak açık/yarı açık/kapalı mekânlar oluşturulmamıştır. Prefabriklerdeki anlatılara benzer olarak bu alanda yaşayan kadınlar da gözetlenme ve bunun üzerinden

Görsel 8: Gümüşpınar Umcor Evlerinde zaman içinde dönüştürülen "kapı önü" mekânları

baskı hissetme deneyimini vurgulamıştır. Konutların yakınlığı, pencere açıklıklarının göz hizasında olması gibi özelliklerden ötürü alışkın olmadıkları ölçüde bir izlenmeden rahatsızlıklarını dile getirmişlerdir. Fakat prefabriklerden farklı olarak, Umcor evleri başlangıçta kapalı kutu şeklinde inşa edilmiş olmasına karşın, neredeyse tüm görüşmecilerin evlerine balkon, veranda vb. yaptıkları gözlenmiştir.

Buradaki yerleşim dokusu, birlikte kışlık yiyecek üretme, çocuklarla ilgilenme, bir araya gelmeye imkân veriyor. Çocukların ev önlerinde oynamasını ve ailelerin onları izleyebilmesini de kolaylaştırıyor. Ama aynı tipoloji, dışarda oynayan çocukların seslerinden ötürü komşular ve diğerleri arasında bir çelişkiye de sebebiyet veriyor. Umcor Evlerinde görüşülen kadınlar için prefabriklerden farklı olarak topluluk/mahalle düzeyinde farklı bir durum söz konusu. Buradaki kadınlar, köydeki okul ile yoğun bir ilişki içindeler. Kimi okulda okuma-yazma kursuna gitmiş, kimi okul-aile birliği başkanlığı yürütmüş, kimi okulda kendisine iş bulmuş. Okulla ilişkilenme, kadınların çocuk bakımı rolünün, özel alanının bir uzantısı gibiyken, bir yandan onları bir araya getiren, okulun etkinlikleri ya da teknik ihtiyaçları için mücadele içine girdikleri bir zemin olmuş. Yerleşim, kente ve hizmetlerine uzak olduğu için burada yaşayan kadınlar kendilerine bir çıkış yolu arıyor, komşuluk-mahalle birimi içindeki sosyal alanlarını genişletmek üzere bazen komşular arası bazen çocukların eğitimi üzerinden bazen de yaşadıkları alana hizmet gelmesi taleplerini dile getirebilecekleri alanları oluşturuyorlar. "Durumunu düzeltenin terk ettiği" bu alanda kalanlar, yoksunluklarının üstesinden gelmek için uğraş veriyorlar. Toprak yolun iyileştirilmesi, deprem zamanından kalan prefabrik okul yerine yeni bir okul binası yapılması için verdikleri uğraşlar da bunun bir parçası.

Mavi Hilal Evleri fiziki ortamı, konut ve konut çevresi düzeyinde memnuniyet konusu demiştim. Burada, konut-sokak ilişkisi önceki örneklerdeki kadar sorunlu görünmüyor. Çünkü iç ve dış mekân arasında bir mekânsal kademelenmeden söz edilebilir. Evden verandaya, oradan bahçeye ve son olarak yola çıkılıyor olması, kadınlara daha tanımlı bir yaşam çevresi sağlıyor. Ancak bu kez de, konutlar arası fiziksel ilişki bitişik nizamlı sıra ev düzeninde, her bir konut kümesi dört konut biriminden oluşacak şekilde tasarlandığı için sorun oluşturabiliyor. Bu dörtlü konut kümesi bir ortak bahçe içinde yer alıyor, başka bir deyişle konutlara sokaktan geçişte bir ara mekân olarak bahçe bulunmasına karşın, kadınlar bitişik konut düzeninde oturmaktan ve komşularla aynı bahçe içinde yakın temasta oturmaktan şikayet ediyor. Öte yandan burada yaşayanların çoğu, projeye ve dernekte alınan karara aykırı olmasına rağmen ön bahçeleri çitlemektedir. Bahçeyi değilse bile balkonlarını çitleyerek diğerlerinin istenmeyen bakışlarından korunma yollarını devreye sokuyorlar. Yine de görüşülenlerin çoğu fiziksel yaşam çevresinden memnun olduğunu ancak sosyal çevreden hoşnutsuz olduğunu belirtmektedir. Bu sosyal çevre hoşnutsuzluğunun dinamiği Umcor Evlerindeki ifadelerle benzerlik gösteriyor. Buradaki fark, komşuluk biriminde sosyal çevreden hoşnutsuzluklarını vurgulamalarına karşılık Mavi Hilalde görüşülen kadınlar evlerinden memnun oldukları için burada oturmaya devam ettik-

lerini söylüyorlar. Burada prefabriktekilerin arzuladığı "gerçek" bir ev edinilmiş olmasına karşın, sosyal çevreden hoşnutsuzluk, kadınları "keşke bu ev benim olmasaydı da buradan gidebilseydim" noktasına götürüyor. Yani Mavi Hilalde, afet sonrası kaybedilen mahremiyetin yeniden edinilmesi, topluluğun ve kendisinin yeniden yapılanması için yeterli olmuş görünmüyor:

> İlk geldiğimiz zaman, çalışma ortamında arkadaşlık çok iyiydi. Beraber çalışıyorsun, her türlü işi yapıyorsun. İnsanlar birbirine yardımcı oluyordu. Çok sevindik, evlere taşınınca da öyle olacak sandık. Taşınınca kimse kimseyi tanımaz oldu.[51]

O halde bu gibi modeller için soru, topluluğun sürdürülmesi yönündeki kısıtlardır. Halihazırda ortak bir talebi olmayan, tabandan bir itkiye dayanmayan, uluslararası kuruluşlarca dezavantajlı gruplar için yapılan yardım konutları olarak gerek Mavi Hilal, gerek Umcor evleri, farklılaşan mekânsal özelliklerine karşın, toplumsal anlamda bir yaşam çevresi oluşturmaktan uzak görünüyor. Bu tür bir dışardan kurma sürecinin yardım amaçlı yaptığı projelerin, afet sonrası dönemde yeniden yapılanma sürecine ne ölçüde katkıda bulunduğuna tek bir yanıt vermek zor. Politikasızlık içinde bir çözüm gibi görünmesine karşın, uzun vadede bir arada yaşamaya temel oluşturacak güvenin kurulamadığı alanlar olarak Umcor ve Mavi Hilal Evleri, görüşülen kadınlar için uzun vadede belki depremden öncesinden de fazla içe dönmeyi getiriyor.

Görüşmecilerin çoğu depremden hemen önce kent merkezindeki düşük nitelikli konutlarda yaşıyordu. Dolayısıyla deprem sonrasında ister Prefabriklerde, ister Umcor ya da Mavi Hilal Evlerinde oturuyor olsunlar, kaçınılmaz olarak mevcut konut ve konut çevresi değerlendirmelerini geçmiş mekânlarına kıyasla yapıyorlar. Eski komşuluklarına, mahallelerine ve oradaki sosyal ilişkilere yaptıkları vurgu neredeyse bütün görüşmeciler için benzer. Bu karşılaştırma hali sosyal alandaki, mahalledeki komşulukların yitirildiğini ve bugünkü ilişkilerin geçmişteki ilişkiler ile ikame edilemediğini gösteriyor. Bu anlamda görüşülen kadınlar için mahalle düzeyinde, topluluk ilişkilerini sürdürmek dahi kolay görünmüyor. Oysa dezavantajlı bulunan bir grup insandan zoraki bir topluluk oluşturmak yerine var olan topluluklar için yaşam alanı oluşturma yollarını açmak yeğ duruyor. Dep-Der Evsiz Depremzedeler Konut Kooperatifi gibi taban örgütlenmeleri ya da Gölyaka İmece Evleri örneğindeki "yerinde" yeniden yapılanmaya destek mekanizmalarını işletmek, katılımcı mekân üretimi ve kolektif toplulukların güçlenmesine imkân verebilir. Benim çalıştığım alanlarda ise afet sonrası mevcut toplulukların parçalanması ve yeniden yerleştirilmesi üzerinden giden mekânsal süreçlerin, yeni kurulan mekânlarda bir arada yaşama pratiklerini gerçekleştirmekten uzak olduğu görünüyor.

---

[51] Macide, Beyciler Mavi Hilal Evleri.

C. Kadın Emeği; Afet Koşullarında Evde, İşte, Mahallede

> … Acil bir şey olsa koşup gelebilirim. O yüzden… Sabah 8.00'de çıkıyorum evden, yürüyerek gidiyorum, on dakika sürüyor. 12.30-13.30 arası öğle tatili. Fabrikada öğle yemeğimi yiyip koştur koştur eve geliyorum, çocukların yemeğini veriyorum, sobalarını yakıyorum. Onları tembihliyorum, küçük oldukları için. Sonra koştur koştur yine işe gidiyorum. Akşam beş buçukta eve geliyorum tekrar.[52]

Kadın emeğinin, tam da kadının özel ve kamusal arasındaki bağlayıcı rolleri dolayısıyla feminist yaklaşımlarda özgün bir yer tuttuğunu aktarmıştım. Bu çalışmada da kadın emeğinin evi, mahalleyi, işyerini kesen bir konumda olduğunu belirtmeliyim. Afet sonrasında konut ve konut çevresinin ev ve topluluk ilişkileri üzerindeki etkisini tartıştığım yukardaki bölümlerde kadının toplumsallığının büyük ölçüde onun görünmeyen emeği, ücret karşılığı olmayan ya da sevgi karşılığı yapılan işleri üzerinden kurulduğunu söyleyebilirim. Bu kapsamda, aşılması gereken bir ikilik olarak ücretli/ücretsiz emek ayrımı yerine kadın emeğinin mekânsal boyutuna vurgu yapmak istiyorum. Melahat'in yukarıdaki anlatısı, kadın emeğinin çok boyutluluğunu gösteriyor. Görünmeyen emek, ev içinde ya da dışında gelir getirici faaliyete giren kadınlar açısından "ikili yük"[53] getiriyor. Öte yandan işyerinin seçimi, kadının ev içindeki rollerini aksatmayacak şekilde bir fiziki yakınlık talebini doğuruyor ya da mesafenin üstesinden gelebilecek bir erişim imkanı talebini.

Saha araştırmasına başlamadan önce, afet sonrası derinleşen eşitsizliklere bağlı olarak, düşük gelirli hanelerdeki kadınların ücretli emek süreçlerine dahil olmaya başladığı üzerine bir varsayımım vardı. Bu varsayımım ön görüşmelerdeki anlatılardan da besleniyordu. Fakat farklı alanlarda yaşayan kadınlarla yaptığım görüşmeler sonucunda deprem öncesinde, genellikle evlenmeden önce, ücretli olarak çalışmış kadınların evlendikten sonra çalışmayı bıraksalar bile deprem sonrası koşullarında uygun bir imkan oluştuğunda yeniden çalışmaya başladıklarını gördüm. Fakat daha önce hiç çalışmamışlarsa, deprem sonrasında çalışmaya başlamak gibi bir durumla karşılaşmadım. Öte yandan yaşı ilerlemiş kadınların bir kısmı ise fiziksel ya da psikolojik sağlık sorunlarından ötürü çalışmak istemediklerini, isteseler de onları kimsenin işe almayacağını anlatıyordu. Dolayısıyla ücretli emek süreçleri açısından bir çeşit süreklilikten bahsetmek mümkün. Değişen durumun ise görünmeyen emek süreçlerinde olduğu gibi koşulların ağırlaşması olduğu söylenebilir. Yine hatırlanması gereken, konut çevresinin "güvensiz" ortamının kadınların mobilitesini ücretli emek süreçlerinden de dışlayabildiğidir.

Kent merkezindeki prefabriklerde yaşayan kadınların ücretli emek süreçlerine dahli erişim açısından daha olası gibi düşünülse de sahada görüştüğüm kadınlar açısından süreç böyle işlemiyor. Aksine, prefabrik yerleşimlerindeki "güvensiz" sosyal ortamın, onların ev dışına çıkmasını dahi engellediği anlatısı var.

[52] Melahat, Gümüşpınar Umcor Evleri.
[53] Acar-Savran. *Beden, Emek, Tarih.*

Yerleşimin geleceği hakkındaki belirsizlik ve umutsuzluk, alandaki çelişkiler ve yiten meşrulukla birlikte kentten de dışlanma hali, durumu kadınlar açısından iyice zorlaştırıyor. Bu durumda, uygun koşulları bulan ya da yaratan kadınlar, evden parça başı iş yapıyorlar. Fevzi Çakmak Mahallesindeki prefabriklerde yaşayan Behiye ve Feriha gibi. Örneğin Behiye görümcesinin hasta olduğunu ve başka yerlerde yaşayan diğer aile üyeleriyle dönüşümlü olarak ona baktıklarını söylüyor. Ona bakabilmek için yaşadığı prefabriğin yanında bir prefabrik daha kiralıyor. Kendi prefabriğinde ona bakamayacağını çünkü görümcesinin çocuklarla sıkıntı yaşadığını anlatıyor. Yine Fevzi Çakmak Prefabriklerinde yaşayan Feriha ise evden parça başı iş yapıyor farklı atölyelere, özellikle tekstile. Behiye'ye de iş getiriyor, birlikte tekstil fabrikalarından gelen güpürleri kesiyorlar. Ama yaşadıkları prefabrikte güpür kesme işi oldukça zor, zira evi dağıtıyor, yoğun toza sebep oluyor. Onlar da bu işi Behiye'nin görümcesi için kiraladığı prefabrikte yapıyorlar. Bu işin niteliğini ve nasıl başladığını şöyle anlatıyor Feriha:

> Kasapköyü'nde güpür fabrikası vardı. Bir komşu gitti sordu aldı, bize de getirdi, yaptık. Sonra orayı bıraktık, buraya başladık. Bu işin kötülüğü, devamlı olmuyor, bazen çok oluyor bazen hiç olmuyor. Mesela şimdi bu güpürler 300-400 tane sabah geldi acil, akşama bitsin istediler. Biz de çalışıyoruz. Çocukların harçlığı, yol parasına bir katkı oluyor. [….] Daha önceki fabrika çek gibi bir şey veriyordu bir de; aylık alıyorduk, kimsenin işine gelmedi tabii, burada haftalık yaptığımız iş kadar nakit alıyoruz, işi getiren bir adam var, parayı da ondan alıyoruz. İyi oluyor yani, buradan gidersem Hampinaz'a, oraya da getirsin diye söyleyeceğim adama.[54]

Evden atölyeler parça başı iş yapmak ya da bağımsız olarak dikiş dikip satabilmek için prefabrik yerleşimlerinde yaşayan kadınların ikinci prefabriği edinmesi münferit bir örnek değil. Görüşmeler yapıldığı sırada Umcor ve Mavi Hilal Evlerinde yaşayan kadınlardan da prefabriklerde yaşadıkları zaman böyle bir yola başvurduklarını anlatanlar var. Örneğin Mavi Hilalde yaşayan Ebru da vaktiyle prefabrik edinip oraya dikiş makinalarını koyduğunu, dikiş diktiğini hatta başka kadınların da orada çalıştıklarını anlatıyor. Mavi Hilal Evlerine geçtiğinde ise makinaları sattığını anlatıyor. Bu anlamda prefabriklerin tüm kısıtlarına karşın, kadınlar bir noktaya kadar bu kısıtı aşmaya yönelik çıkışlar geliştirmiş görünüyorlar. Basitçe bir kurtuluş ya da sömürü olarak niteleyemeyeceğimiz ama kendi hayatlarını/mekânlarını kurma yönünde denemeler yapıyorlar. Ama bu da temel başka bir problemi getiriyor, geçici yerleşmelerde ana gereklilik barınak sağlamak olduğundan, tıpkı sosyalleşmek için eksik olan mekânsal gereklilikler çalışma için de içerilmiyor. Bu boşluğu, tekstil atölyeleri gibi kimi yerlerin sağlıksız, sömürü koşullarının doldurduğunu görmek de pekala mümkün.

Umcor Evlerinde görüşülen kadınlar için ücretli işe erişim konusunda yine belirleyici olan kent merkezine olan uzaklık ve yakın çevredeki çalışma alternatiflerinin azlığıdır. Örneğin Saime iş baktığını ancak fabrikaların servisleri köye kadar gelmediği için iş bulmakta zorlandığını söylüyor. Görüşülen kadınların

[54] Feriha, Fevzi Çakmak Mahallesi Prefabrikleri.

önemli bir kısmı ücretli işi ev ile, değilse de en azından yakın çevre ile örtüştürmeyi tercih ediyor. Bu nedenle Umcor'da yaşayan kadınlar için yerleşim yerine yakın olan tekstil fabrikası ve parke atölyesi tercih sebebi, üstelik uzun çalışma saatleri ve beklenen fiziksel performansa rağmen. Bu işyerleri, ücretli işe erişim sağladıkları ölçüde kamusal alana geçmeleri demek olabilir ama aynı zamanda kısıtlı bir alanda tercih yaptıklarından, işyeri seçimindeki temel kriter mesafe olduğundan, bu az sayıdaki işyerine ve onların zorlayıcı koşullarına da tabi olmak durumunda kalıyorlar. Melahat'in işyeri deneyimi, işin yoğunluğunun işareti:

> Orada çalışanların tek bir işi yok, herkes her işi yapıyor, hep koşturmaca orası. Mesela makinaya uzun tahtaları veriyorsun, torna gibi, oradan parke olarak çıkıyor. Dışarda ızgara yapıyorsun. Koca tır geliyor, tırlarda 5'lik, 9'luk, 12'lik tahtalar var, onları boşaltıyoruz, onları paletin üzerine ızgara yaparak yerleştiriyoruz. Onlar fırına gidiyor, fırından sonra parke oluyor. Ağır iş ama, çok yoruluyoruz. Erkek işini kadına yaptırıyorlar yani.[55]

Umcor Evleri'ne on dakika yürüme mesafesinde bulunan parke atölyesinde çalışan Melahat işyerinde iken çocuklarına komşusu bakıyor. Ücret karşılığında komşuların birbirinin çocuğuna bakması yaygın görülen bir durum. Bu bir yandan bakıcı için evden ücretli iş formu, öte yandan çocuğunu bırakan kadın içinse evi bırakıp işe gidebilmenin yolu.

Mavi Hilal Evleri, kent merkezine ve kentsel hizmetlere görece daha erişilebilir bir fiziki ve psikolojik mesafede olduğundan, burada yerleşik kadınların Umcor'daki kadınlara göre iş imkanları daha çeşitli olabilir. Örneğin Ebru için bu durum geçerli, kent merkezindeki bir ofiste mutfak görevlisi olarak çalışıyor. Ama şehirde farklı mahallelerdeki başka kadınların evlerine gitmekten yorulan Leman için geçerli değil. Onu bugüne getiren süreci şöyle anlatıyor Leman:

> Bir eve bebek bakmaya başladım. Ama astım hastasıyım, tansiyon var, sinir strese gelemiyorum. Gittiğim ev Yimpaş'ın orada, Kültür Evleri'nde. Bu okuldaki öğretmenin çocuğuna bakmıştım daha önce, bana bırakıyorlardı, bakıyordum. O önermiş, şimdi gittiğim yere. Daha önceleri temizliğe, merdivene gittim. Çocuklar ufakken maaşla (emekli) geçindik, tanıdıkların evine bir iki temizliğe gittim. Senelerdir çalış, çalış… Kolay değil, artık kaldıramıyorum. Çocuk yine bakarım da kendi evimde olsa benim için daha iyi, elin evine gidince temizliği falan da sana yıkmaya kalkıyor.[56]

Mavi Hilal Evlerinin fiziksel karakteri düşünüldüğünde Prefabriklere ve Umcor Evlerine göre bu tür bir çalışmaya daha uygun olduğu düşünülebilir. Örneğin Elmas da evde bir odasını dikiş odası olarak ayırmış, makina ve ilişkili tekstil malzemesini orada tutuyor. Özellikle nevresim gibi ürünler dikiyor, yeğeni aracılığıyla da farklı mahallelerde hatta ilçelerde satıyor:

---

[55] Melahat, Gümüşpınar Umcor Evleri.
[56] Leman, Beyciler Mavi Hilal Evleri.

> Akçakoca'ya çalışıyorum şu anda daha çok (nevresim gününden bahsediyor); Tokuşlar Köyü'nde var burada, Akçakoca'da, Karaca Mahallesinde… Yeğenim Akçakoca'da insanları ayarlıyor. Her şey (kumaş, iplik vb.) benden, ben parasını söylüyorum, o ayarlıyor. Ben gitmiyorum genelde, nevresimleri arabayla gönderiyorum, buradan arabaya veriyorum ya da geldiğinde yeğenime veriyorum, o günde satıyor. O sadece yardımcı oluyor, ben ona düğününde çok yardımcı olmuştum, para almıyor, ama nevresim dikip veriyorum ben de ona.[57]

Elmas'ın örneğinde kocası hasta olduğu için aileye gelir getiren kendisi. Çocuklarından biri hariç hepsi evli ve artık onlarla yaşamıyorlar. Dolayısıyla, Terzi Elmas'ın aile ev içindeki rolü ve koşulları, evi işyerine çevirmeye uygun görünüyor. Bu tür örnekler çoğaltılabilir ama temelde Mavi Hilal Evleri evden üretici faaliyet yapmak için fiziksel olarak uygun görünüyor ve kadınların bir kısmı bunu kullanıyor. Başka bir ifadeyle Mavi Hilal Evleri, Dandekar'ın sözünü ettiği türden bir "engelleyici ev"[58] değil. Aslında evden iş yapma örüntüsü her üç afet sonrası mekânda yaşayan kadınlar arasında da yaygın. Eğer evleri bunun için uygunsa bunu olumlu bir durum olarak değerlendiriyorlar, değilse zorlayıcı bir durum olarak ortaya çıkıyor. Kadınlar için ev dışında çalışmanın koşulu ise pratik düzeyde eve yakınlık ya da servis imkanı, aile içinden ya da çevreden ev dışına çıkma konusunda baskı görmeyenler için. Ancak vurgulamak gerekir ki ev içi sorumlulukları üzerinden alınmayan kadın için ev dışı çalışma ikili bir yük demek. Evin ve yakın çevrenin kısıtları da bu zorluğu, yükü pekiştiriyor. Tıpkı görünmeyen emek süreçlerinde olduğu gibi…

Afet sonrası (toplumsal) mekân ve (toplumsal) cinsiyet ilişkisini ele almaya çalıştığım bu bölümde, mekânın cinsiyet ilişkilerini etkilediği ölçüde, kadınların da mekânlarını dönüştürmeye yönelik müdahalelerde bulunduğunu görmek mümkün. Ama öte yandan da afet sonrası düşük gelir grubuna yönelik üretilen mekânlarda ev, mahalle, işyeri düzeyinde deprem öncesi mevcut asimetrik ilişkilerin deprem sonrasında derinleştiğinin de altını çizmek gerek. Afet kadar, yeniden yerleştirme politikaları da mekânsal ve toplumsal örüntüyü kesintiye uğratmaya devam ediyor ve düşük gelirli kadınlar bu süreçleri kısıtlı yaşam çevreleri ve cinsiyete dayalı işbölümü üzerinden daha yıkıcı olarak deneyimliyorlar.

IV. Sonuç

> İmkanım olsa bugün burda durmam. Evden mutlu olsam çevre, çevreden mutlu olsam çarşıyla iletişim…[59]

Afet sonrası koşullarda özel, kamusal ve sosyal, tüm alanlarda, düşük gelirli kadınlar, mekânsal süreçlerden cinsiyete dayalı rol ve ilişkileri dolayımıyla etki-

---

[57] Elmas, Beyciler Mavi Hilal Evleri.

[58] Hemalata C. Dandekar, "Kadın ve İskan: Geçmişteki Düşünceler, Gelecekteki Yönelimler". *Diğerlerinin Konut Sorunları* içinde, der. Emine M. Komut (Ankara: Mimarlar Odası Yayınları, 1996), 33-51.

[59] Saime, Gümüşpınar Umcor Evleri.

lenmektedir. Saime'nin yukarıdaki ifadesi, iç içe geçen mekânsal düzeylerin ve ilişkilerin kadınların deneyimindeki yerini göstermesi açısından çok anlamlı. Düzce'de afet sonrası düşük gelir grubuna yönelik üretilen mekânlar, mekânın üretimi sürecindeki failler, üretim modelleri, ortaya çıkan mekânın fiziksel karakteri ve toplumsal dokusu anlamında farklılıklar taşısa da üç temel yerleşim alanı için ortak sorun, halihazırda bir toplumsal ve mekânsal dokunun parçası olan grupların ayrı ayrı, gelir düzeyleri ya da dezavantajları ölçüsünde bir araya toplandığı yerler olmasından ileri geliyor. Bu çalışma sonucunda gördüğüm, Türkiye'deki yerinden edilme politikalarının ister kırdan kente göç, ister kentsel dönüşüm, ister afet koşulları bağlamında olsun, evin ve ev çevresine bağlı ilişkilerin kaybı anlamında özellikle düşük gelirli kadınlar açısından yıkıcı olduğudur. Öte yandan, yerinden edilmeye bağlı yeniden yerleştirme süreçlerinde üretilen yeni mekânların, farklı toplumsal grupları dikkate almadığı ölçüde, onların ihtiyaçlarına cevap vermekten çok uzak olduklarını görmek gerek. Özelde, afet sonrası politika alanını konut üretimi olarak gören anlayış -ki bu üretimi dahi "hak sahipliği" üzerinden tarifleyerek dışlayıcı mekanizmaları işleten yaklaşımın sonucu olarak- evin, hele de düşük gelirli kadınlar için sadece konut olmanın ötesinde toplumsallığın da kurulduğu bir yer olduğunu dikkate alıyor görünmüyor. Ev, mahalle ve işyerinde kadınlar, kesişen aile, topluluk ve emek süreçleri boyunca "onlar için başkalarının ürettiği mekân"ı deneyimliyorlar. Oysa Lefebvre'nin deyişiyle toplumsal bir ürün olarak mekân çok boyutlu bir süreç olarak ele alındığında, kadınların afet sonrası kendileri dışındaki erk tarafından üretilen yapılı çevrelerdeki deneyimleri de bu boyutlardan bağımsız olarak anlaşılamaz. Bu mekânlar kadınların cinsiyetçi iş yüküne afet sonrası koşullarda ek yük getiriyor. Yine de bu mekânlar tarafından genel olarak kısıtlanmış görünseler de aynı zamanda gündelik rutinlerinde sınırlara meydan okuyorlar. Fothergill kadınların kriz zamanı artan fiziksel ve duygusal iş yüküne rağmen, aynı zamanda kişisel zenginleşme, otonomi ve benlik duyumunun gelişmesini içerdiğini söyler, zira kadınlar yaşam mekânlarında çok yönlü olarak yer tutarlar. Fothergill'e göre her ne kadar roller sosyalleşme aracılığıyla öğrenilir ve belli bir sabitliği varsa da verili bir durumda pazarlık konusu olabilir ve değiştirilebilirler de[60]. Kadınların yüklerinin artmasına karşılık bir yandan çıkış yolları aradıklarına ve dönüştürme çabalarına bu çalışmada da şahit oldum. Fakat bu çabanın ve mücadelenin, halihazırda uygulanmakta olan afet politikaları ya da konut politikaları alanında desteklenmediği durumda, sahada gözlediğim kadarıyla kadınların mevcut mekânlardaki sıkışmışlığını aşması da kolay görünmüyor.

Tüm bu süreç, afet çalışmaları, feminist yaklaşımlar, mekânsal ve sosyal disiplinlerin konuya yaklaşımı farklılıklar içermekle birlikte esasen birbirini besleyen sorular soruyorlar. Tüm bu soruların içinde başa dönüp yeniden sorulması gereken soru ise bu araştırmaya konu olan, deneyimleriyle ve anlatılarıyla araştırmanın çerçevesini belirleyen kadınların, neden böyle bir süreçten geçiyor olduklarıdır. Afet mevzuatının kendisinin afet sonrası koşullardaki konut üretim

60 Alice Fothergill, "Women's Roles", 125-143.

süreçleri açısından eşitsiz bir temele dayandığından bahisle, çözümsüzlük üzerinde yükseldiğini belirtmiştim. Bu politikaların dışında kalan grupların tabandan bir talep yükselttiği ölçüde uzun sürelerle de olsa taleplerine karşılık bulabildikleri örnekler Düzce'de de mevcut. Fakat bu çalışmada böyle bir süreçten dahi geçemeyenlere baktım. Devletin boş bıraktığı alanın yardım kuruluşlarının faaliyetleri ile dolup dolamayacağını kadınların yeni mekânlarındaki deneyimleri üzerinden tartışmaya çalıştım. Prefabrikler, Umcor Evleri ve Mavi Hilal Evlerinde yaşayan kadınlar, ev, topluluk ve çalışma mekanlarında nasıl konumlanıyorlar, nasıl ilişki kuruyorlar sorusuna yanıt aramaya çalıştım. Dolayısıyla bu yazıda ortaya konmaya çalışılan, bir anlamda kadınların coğrafyası. Kadınların coğrafyasını anlamaya dönük benzer çalışmalar, onların toplumsal ilişkilerinin mahiyetini anlamaya bizi yaklaştırabilir.

Kaynakça

Acar Savran, Gülnur. *Beden, Emek, Tarih: Diyalektik bir Feminizm için*. İstanbul: Kanat Yayınları, 2004.

Alkan, Ayten. "Giriş: Cinsiyet Dinamiklerinin Peşinden Mekanın İzini Sürmek". *Cins Cins Mekan,* der. Ayten Alkan, İstanbul: Varlık Yayınları, 2009: 7-35.

Alkan, Ayten. "Toplumsal Cinsiyet ve Kent Planlaması". *SBF Dergisi* 54/4 (1999): 1-29.

Arendt, Hannah. *The Human Condition*. Chicago: The University of Chicago Press, 1958.

Arslan, Hakan ve Cassidy Johnson. "Turkey: Can Small Actors Overcome the Absence of State Will?". *Building Back Better: Delivering People Centered Housing Reconstruction at Scale*, ed. Michal Lyons, Theo Schilderman, Carlo Boano, Warwickshire: Practical Action Publishing, 2010: 263-284.

Bolin, Robert, Martina Jackson ve Allison Crist. "Gender Inequality, Vulnerability and Disaster: Issues in Theory and Research". *The Gendered Terrain of Disaster: Through Women's Eyes*, ed. Elaine Enarson ve Betty Hearn Morrow, Westport CT: Praeger Press, 1998: 27-43.

Ceylan, Hande. "The Impacts of Post-Disaster Spatial Structure on Low Income Women: The Case of Düzce". Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, 2015.

Çetin, İhsan. *Gecekondunun Mekan Sosyolojisi: İzmir Araştırması*. İstanbul: Yaba Yayınları, 2012.

Dandekar, Hemalata C. "Kadın ve İskan: Geçmişteki Düşünceler, Gelecekteki Yönelimler". *Diğerlerinin Konut Sorunları*, der. Emine M. Komut, 33-51. Ankara: Mimarlar Odası Yayınları, 1996.

Dasgupta, Samir, İsmail Şiriner ve Partha Sarthi De (ed.). *Women's Encounter with Disaster*. Kolkata: Frontpage, 2010.

Demirel, Sinem. "Production of Space in the Post Earthquake Region: Three Cases from Düzce". Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, 2005.

Enarson, Elaine. "Through Women's Eyes: A Gendered Research Agenda for Disaster Social Science". *Disasters* 22/2 (1998): 157-173.

Enarson, Elaine ve Lourdes Meyreles. "International Perspectives on Gender and Disaster: Differences and Possibilities". *International Journal of Sociology and Social Policy*, 24/10 (2004): 49-93.

Enarson, Elaine ve Betty Hearn Morrow, ed. *The Gendered Terrain of Disasters: Through Women's Eyes.* Westport CT: Praeger Press, 1998.

Enarson, Elaine, Alice Fothergill ve Lori Peek. "Gender and Disaster: Forundations and Directions". *Handbook of Disaster Research*, ed. H. Rodriguez, E. L. Quarantelli ve R. R. Dynes, New York: Springer, 2007: 130-146.

Erinsel Önder, Deniz, Emine Köseoğlu, Ömer Bilen, Venhar (der.) "The Effect of User Participation on Satisfaction: Beyciler After-Earthquake Houses in Düzce". *ITU A/Z* 7/1 (2010): 18-37.

Fordham, Maureen ve Anne-Michelle Ketteridge. "'Men Must Work and Women Must Weep': Examining Gender Stereotypes in Disasters". *The Gendered Terrain of Disaster: Through Women's Eyes*, ed. Elaine Enarson ve Betty Hearn Morrow, Westport CT: Praeger Press, 1998: 81-94.

Fordham, Maureen. "Making Women Visible in Disasters: Problematizing the Private Domain". *Disasters* 22/2 (1998): 126-143.

Fordham, Maureen. "The Intersection of Gender and Social Class in Disaster: Balancing Resilience and Vulnerability". *International Journal of Mass Emergencies and Disasters* 17/1 (1999): 15-36.

Fothergill, Alice. "The Neglect of Gender in Disaster Work: An Overview of the Literature". *The Gendered Terrain of Disaster: Through Women's Eyes*, ed. Elaine Enarson ve Betty Hearn Morrow, Westport CT: Praeger Press, 1998: 63-84.

Fothergill, Alice. "Women's Roles in a Disaster". *Applied Behavioral Science Review* 7/2 (1999): 125-143.

Hansen, Karen V. "Feminist Conceptions of Public and Private: A Critical Analysis". *Berkeley Journal of Sociology* 32 (1987): 105-128.

Karanci, Nuray A., Neşe Alkan, Bahattin Aksit, Haluk Sucuoglu, ve Ecehan Balta. "Gender Differences in Psychological Distress, Coping, Social Support and Related Variables Following the 1995 Dinar (Turkey) Earthquake". *North American Journal of Psychology*, 1/2 (1999): 189-204.

Krishnadas, Jane. "Relocating the Master's Domain: Social and Legal Locations of Gender from Post Disaster to Everyday Life". *Social and Legal Studies* 16/1 (2007): 131-147.

Kümbetoğlu, Belkıs. "Gecekondu'da Kadın ve Yaşam Alanları". *Diğerlerinin Konut Sorunları*, der. Emine M. Komut, Ankara: Mimarlar Odası Yayınları, 1996: 90-99.

Kümbetoğlu, Belkıs. "Deprem'de ve Sonrasında Toplumsal Cinsiyet Rolleri ve Cinsiyet Hiyerarşisi". *Toplumbilim* 21 (2006): 61-80.

Kümbetoğlu, Belkıs, İnci User, Şebnem Gülfidan, Betül Yarar, Meziyet Mozakoğlu, Melih Çoban. "Depremden 5 Yıl Sonra Düzce Ilinde Değişen Toplumsal, Ekonomik ve Kişisel Yaşam". TÜBİTAK-SOBAG Proje No: 106K114. İstanbul, 2007

Kümbetoğlu, Belkıs ve İnci User. "Gender Aspects of the Disaster Recovery Process". *Women's Encounter with Disaster*, ed. Dasgupta, Samir, İsmail Şiriner ve Partha Sarthi De, Kolkata: Frontpage, 2010: 22-52.

Laska, Shirley, Betty Hearn Morrow, Beth Willinger ve Nancy Mock. "Gender and Disasters: Theoretical Considerations". *Women Katrina and the Women of New Orleans,* ed. Beth Willing, New Orleans: Tulane University, 2008: 11-21.

Lefebvre, Henri. *The Production of Space.* Oxford: Blackwell Publishing, 1991.

Mackenzie, Suzanne. "Women in the City". *New Models in Geography,* ed. Richard Peet ve Nigel Thrift, London: Unwin Hyman, 1989: 109-126.

Peek, Lori ve Alice Fothergill. "Displacement, Gender, and the Challenges of Parenting after Hurricane Katrina". *NWSA Journal* 20/3 (2008): 69-105.

Quarantelli, Enrico L. "A Social Science Research Agenda for the Disasters of the 21st century: Theoretical, Methodological and Empirical Issues and Their Professional Implementation". *What is a Disaster? New Answers to old Questions*, ed. Ronald W. Perry ve Enrico L. Quarantelli, Bloomington, IN: Xlibris Corporation, 2005: 325-396.

Rendell, Jane. "Introduction: 'Gender, Space'. *Gender Space Architecture, An Interdisciplinary Introduction, ed.* Jane Rendell, Barbara Penner ve Iain Borden, London: Routledge, 2000: 101-111.

Wedel, Heidi. *Siyaset ve Cinsiyet.* İstanbul: Metis Yayınları, 2001.

Yarar, Betül. "Civil Struggle for the 'Housing Right' After the Earthquake: A Case study on the 'DepDer' in Düzce" European Association Congress: Rethinking Inequality 7. Yıllık toplantısında sunulan bildiri, Torun, Poland, 9-12 Eylül 2005.

<www.dcscrn.org/cms/uploads/esa2005/S1_Yarar.pdf>

Yarar, Betül. "Depremlerden Sonra Ortaya Çıkan Konut Sorunu ve Bu Sorunla Başetmenin Yeni Yöntemleri". *Toplumbilim* 21 (2006): 123-132.

Yarar, Betül. "Disasters and A Gender Sensitive Analysis of the Role of NGOs: Experience of the Earthquake in Düzce". *Women's Encounter with Disaster*, ed. Samir Dasgupta, İsmail Şiriner ve Partha Sarthi De. Kolkata: Frontpage, 2010: 107-137.

Yucak, Erbay. "Depremzede Dernekleri: Bir Yerel Örgütlenme Deneyi". *Kamusal Alan,* ed. Meral Özbek, Adıyaman: Hil Yayınları, 2004: 372-379.

Öz: Bu çalışmada, 1999 Depremlerinin ardından Düzce'de Düşük Gelir Grubuna yönelik üretilen konut alanlarında yaşayan kadınların deneyimlerini merkeze alıyorum. Afet sonrası bağlamında mekân ve cinsiyet ilişkisini, ev, topluluk, çalışma mekanları düzleminde feminist perspektifle tartışıyorum. Kadınların gereksinimlerini dikkate almayan afet sonrası mekansal uygulamaların, onların mevcut eşitsiz konumlarını derinleştirdiğini söylüyorum. Bu sürecin işleyişini anlayabilmek adına kadınların coğrafyasına yakından bakmayı öneriyorum.

Anahtar sözcükler: Afet sonrası, cinsiyet ve mekân, düşük gelirli kadınlar, feminist coğrafya

Aftermath of a Disaster: On Women's Space and Social Relations

Abstract: In this study, I focus on the experience of women living in post disaster housing districts for the low-income in Düzce after 1999 Earthquakes. I discuss the relation between gender and space in the post disaster context, through home, community and working spaces of women from a feminist perspective. When women's necessities are not included, I claim that, post disaster spatial implications deepen their unequal social positions. To be able to understand this process on the other hand, I suggest a closer look into the geographies of women.

Keywords: Post disaster, gender and space, low income women, feminist geography

Doğal Kaynaklar, Savaşlar ve Kadınlar

Çiğdem AKGÜL*

I. Giriş

Şimdiki ve geçmiş zamanlı savaşların küresel topografyasına göz gezdirmek, insanoğlunun doğa ve birbiri üzerinde kontrol elde etme mücadelesinin uzun soluklluluğunu, bu mücadelenin insanın hem kendisi hem doğa üzerindeki yıkıcı tezahürlerini ve doğal kaynaklar ile çatışmalar arasında karşılıklı işleyen felaket temelli ilişkiyi görmeye yetiyor. İnsanın doğal kaynaklar üzerindeki adaletsiz denetimi, doğrudan savaş gibi bir felaketin, savaşlar ise doğal kaynaklar üzerindeki, –kuraklık, sel, su kirliliği, geçimlik tarımsal alanların yağmalanması, hastalıklı nüfus artışı gibi– türlü felaketlerin müsebbibi olabiliyor. Örneğin, Liberya, Sierra Leone, Demokratik Kongo, Sudan, Filistin, Endonezya, Afganistan, Gürcistan, Kolombiya, Darfur, Fildişi, Guatemala, Nepal vs. gibi bakır, altın, elmas, petrol yönünden zengin yer altı rezervlerine, geniş ormanlık alanlara ya da verimli tarımsal arazilere sahip ülkelerin tarihleri de hep uzun süren çatışmalar, iç savaşlarla dolu (UNDP, PBSO, UN Women, UNEP, 2013). Beşeri-ekonomik haritaları, zengin doğal kaynaklarla dolu bu coğrafyaların tarihî haritalarının ise çatışma, iç savaş ve yoksulluk dağılımlı olması bir tesadüf olmasa gerek. Doğal kaynaklar ile çatışmalar arasında gelişen ve neredeyse kemikleşmiş "felaket" temelli ilişki bu nedenle ancak, iç savaşların pençesindeki ülkelerin siyasi tarihleri ile bu ülkelerin beşeri-ekonomik haritalarının senkronik okunduğu bir yöntem aracılığıyla kristalize edilebilir.

---

* Ankara Üniversitesi, Toplumsal Cinsiyet ve Kadın Çalışmaları Anabilim Dalı doktora öğrencisi / cigdemakgul1@gmail.com.

Geniş ormanlık alanlar, verimli sulak araziler, zengin maden yatakları formundaki doğal kaynaklar, bir yandan ülkelerin kalkınması için sürdürülebilir ekonomik sektörler olarak önem kazanırlarken, aynı anda bölgede yaşayan yerli topluluklar için de başta ana geçim kaynağı olma, sosyal ve ekonomik ilişkiler kurma ya da toplumsal statü kazanma gibi hayati anlamlar yüklenirler. Rustad ve Binningsbo toplumsal refah, istikrarlı bir barış için doğal kaynakların kamusal-özel her türlü yasal işletiminde, kaynakların bölge halkı için taşıdığı bu anlamların göz önüne alınması, kaynakların yerel halkla süregelen yoğun ve çok yönlü ilişkisinin gözetilmesi, bu ilişkinin fayda ve zararlarının hesaba katılması, bölge halkının karar ve menfaati çerçevesinde planlanmış karşılıklılık esasına dayalı ekonomi programlarının geliştirilmesi üzerinde dururlar[1]. Bu, yine insanlığın doğal kaynaklar üzerindeki bitimsiz kontrol savaşını gündeme getirir. Tam tersi bir durumda doğal kaynakların yöre halkı için taşıdığı anlamları öteleyen taraflı bir ekonomik/kalkınma politikası işletildiğinde günlük yaşam koşulları zorlaşmakta, güvenli ve sıhhi var olma alanları daralmakta, umut ve beklentilerin tatmin edilmediği adım adım savaş felaketine götüren huzursuz bir toplumsallık baş göstermektedir[2]. Yahut bazen savaş sonrası yeniden yapılandırma süreçlerinde doğal kaynaklar üzerinde süregiden menfaat edinimi ve hak paylaşımı çatışmaların diri fay hatlarını kurar, çünkü belirli grupların ya da halkın büyük çoğunluğunun doğal kaynaklara erişiminin ve sahip olma hakkının kısıtlanması ya da bunlardan dışlanmaları sürdürülebilir bir barışı tehdit eder, toplumsal huzursuzluklara tekrar zemin hazırlar. Tablo, aslında savaş ve afetlerin, cinsiyet ayırt etmediği, kadın için de erkek için de benzer tahripkarlıklar ve ağır, tramvatik sonuçlar yaratığını tartışılmaz kılan cinstendir. Ne var ki geniş bir literatür, kontrol kurma, ele geçirme ve sahip olma gibi edimleri erillik; muhtaçlığı, zayıflığı, sahip olunması gerekeni dişillikle özdeşleştiregelen bir uygarlaşma tarihinin örneklerinden bahseder[3].

Uygarlaşma tarihinde "doğa" ve "kadın", medenileşen erkeğin kontrolsüz ele geçirme, sahip olma ve zayıf olan üzerinde güç kurma arzusunun iki ortak nesnesi ve mağduru olarak boy gösterirler. İnsanın kendi türüyle ve doğayla arasın-

---

[1] Rustad, S. A. ve H. M. Binningsbo, "A Price Worth Fighting For? Natural Resources and Conflict Recurrence", *Journal of Peace Research* 49:4, 531-548 (aktaran UNDP, PBSO, UN Women ve UNEP. *Women and Natural Resources: Unlocking the Peacebuilding Potential.* New York, Londra: 2013. <https://bit.ly/1fWd0Rk> Erişim tarihi: 30 Nisan 2018); Penny Griffin, "Development Institutions and Neoliberal Globalisation", *Gender Matters in Global Politics: A Feminist Introduction to International Relation,* ed. Laura J. Shepherd (New York: Routledge 2010).

[2] Nadine Puechguirbal, "Peacekeeping, Peacebuilding and Post Conflict Reconstruction", *Gender Matters in Global Politics: A Feminist Introduction to International Relation*, ed. Laura J. Shepherd (New York: Routledge, 2010).

[3] Joseph Donovan, *Feminist Teori,* çev. Meltem Ağduk Gevrek, Aksu Bora, Fevziye Sayılan (Ankara: İletişim Yayıncılık-Politika Dizisi, 2000). Kate Millet, *Cinsel Politika*, çev. Seçkin Selvi (İstanbul: Payel Yayınları, 1987). George L. Mosse, *The Image of Man: The Creation of Modern Masculinity* (New York: Oxford University Press, 1996). Serpil, Sancar, *Erkeklik İmkansız İktidar* (İstanbul: Metis Yayınlar, 2016). Kamla, Bhasin*, Toplumsal Cinsiyet ve Bize Yüklenen Roller*, çev. Kader Ay (İstanbul: Kadınlarla Dayanışma Vakfı Yayınları, 2003).

daki kimi ortaklıkları, karşılıklı muhtaçlığa dayalı dengeyi bozma "savaşı" karşısında kadın ve doğanın ortak konumu, her ikisi arasındaki kader birliği, bu arzusunun en ağır veçhelerinden biri olarak zuhur eden savaşlar sırasında ise derinleşip keskinleşebilmektedir. Bu bağlamda makale, insanın adaletsiz bir iktidar ve kontrol elde etme, kendi arasındaki kimi ortaklıkları, doğayla arasındaki dengeyi "tahripkar" biçimde bozma çabalarının, kadınla doğa arasındaki kader birliğini, savaş zamanlarında nasıl keskinleştirebildiğine odaklanıyor. Bu ilişkiye bakarken, kadınlar ve doğa arasında hem verimli hem de oldukça riskli yakın bir ilişkilenmeye dikkat çekmiş araştırmacı L. Davidoff'un argümanını takip ediyor. Araştırmacının argümanlarının kısaca özetinden sonra, makale silahlı çatışmaların kadın ve doğal kaynaklar üzerinde yarattığı etkileri "toprak" ve "su" gibi, iki ayrı doğal kaynak üzerinden ve farklı ülkelerden örneklerle ele alıyor.

II. Kadınlar ve Doğal Kaynaklar Arasında Verimli ve Riskli Bir İlişki: Leonore Davidoff

Davidoff'un kadınlar ve doğal kaynaklar arasındaki ilişkiyi incelediği bağlam doğrudan savaş değildir ama o da bu ilişkiyi doğadan kopuş/medenileşme ya da doğa ile medeniyet arasına bir sınır çekmek için ayrı alanların (kamusal/özel ayrımının) yaratılış süreci bağlamında ele alır. Davidoff, sıklıkla kamusal/özel ayrımının kuruluşu şeklinde ifade edilen ayrı alanlar nosyonunun ortaya çıkış sürecinde ağırlıkla kadınlarla özdeşleştirilen toplumsal cinsiyet rolleri ve konumları ile doğal kaynaklar arasında kurduğu bağlantılara dikkat çeker. Bu bağlantılara ilişkin saptamaları, araştırmacının argümanlarını çok daha geniş bir bağlam için de işlevsel kılmaktadır.

Doğa ve medeniyet arasındaki çizgide kadınların sınır belirleyici rol ve konumlarını Viktoria dönemi üzerinden örneklediği muazzam zihin açıcılıkta çalışmasında L. Davidoff, 18. ve 19. yüzyıllardan itibaren ve sonrasında özellikle 1960'larda toplumsal bir ideoloji olarak yeniden devreye sokulan toplumsal cinsiyet sistemi modelinde "ev içi" tanımı altında kadınlara biçilen rollerin ya da artık bu tanımı altında gittikçe kadınlarla özdeşleştirilmeye başlayan sorumlulukların onları, doğayla ve doğal kaynaklarla oldukça yoğun ve yakın bir ilişki içine soktuğunu belirtir.[4] Örneğin, yemek yapmak, "çiğ besin malzemeleri"yle; kiri arındırmak, "su ve su kaynakları"yla; ısınma ve pişirme ihtiyaçlarını karşılamak ise "odunsu yakacak" malzemeleriyle, ağaçlık alanlarla gün içinde yoğun bir şekilde ilişkilenmektir. 19. yüzyılın sonlarından itibaren "ev", doğa ve medeniyet arasındaki "sınır"ı temsil etmeye başlayıp sembolik bir anlam yüklenir. Aynı zamanda kadınların sosyal konumlarını da bu alanla sınırlayan, mesela önceleri haneye dayalı aile sisteminde çocuk bakımı, ev idaresi, geçim amaçlı gıda üretimi, pişirimi gibi son derece ekonomik değerler yüklenebilen ve pek çok kez erkeklerle ortaklaşa yürütülen faaliyetlerin "emek pazarı ile bağının bir şekilde

[4] Leonore Davidoff, *Worlds Between Historical Perspectives on Gender and Class* (Cambridge: Polity Press, 1995), 192.

kökten koparılması"[5] gibi çeşitli stratejiler devreye sokulur Bunun sonucunda kadınlar, doğa ile medeniyet arasındaki "sınır" belirleyici rolleriyle ve bu işlerin artık "özel alan"a ait varsayılmasıyla, göreceli olarak, doğal kaynaklarla çok daha yoğunlaşan bir ilişki deneyimler[6].

Tabii Davidoff'un burada esas vurgusu, bu "sınır"ın mutlak olmadığı, kayganlığı üzerinedir. Özellikle toplumsal cinsiyetin, bu sınır çekme ediminde tek belirleyici faktör olmaması, uygarlaşmanın sınıfsal bir boyut da içermesi, yani toplumsal tabakalar arasında bir sınır çekme amacı da olması, "ev içi", "özel" sayılan bu uğraşlara yeniden "kamusal" bir nitelik de yükleyebilmektedir. Bu işler, bir başkası adına yapıldığında, bir başkasının mülkiyeti altında yürütüldüğünde, ücretlendirildiğinde, uzmanlaştığında ya da "ev"in, özel mülkiyetin pazara dönük faaliyet mekânına dönüştüğü veya kadın emeğinin, kadınların bir şekilde dolaylı yollardan pazara eklemlendiği durumlarda kamusal/özel işler kendileri için belirlenen alanın dışına taşar.[7] Bu durumda kadınların "evsel" ihtiyaçların karşılanması ile ilgili doğal kaynaklarla içli dışlı uğraşlarını ve kadınların kendilerini, elbette ki "özel" tanımıyla sınırlandırmak indirgemeci bir yaklaşım olur. Ancak Davidoff da bu kayganlığı, uğraşlar arasındaki bu kategorik geçişliliği inkar etmemekle beraber, en nihayetinde dilin, formel kurumların, mali sistemlerin, emek piyasasının, aile akrabalık ilişki örüntülerinin bu ayrımın etki ve sonuçlarını taşıdıklarını, toplumsal cinsiyet rol bölüşümünün tüm toplumsal dünyanın düzenleniş şeklinin vazgeçilmez bir bölümü haline geldiği tarihsel gerçeğini de göz ardı edemeyeceğimizi ekler.[8] Bu yüzden Davidoff'ın argümanı boyunca kadınlar, bu uğraşlar ister emek piyasasına eklemlenerek kamusal bir nitelik kazandığında, isterse de temel ihtiyaçları karşılamaya dönük kullanım amaçlı yapıldığında doğal kaynaklarla ve alanlarla yoğun bir ilişkinin aktörleri olarak boy gösterirler.

Yazara göre bu yoğun ilişkilenme, bir yandan kadınlara doğa hakkında yüksek bir bilinçlilik, tanışıklık katar, ama diğer yandan da onu bu işlenmemiş, kirli ham malzemelerin taşıdığı risklere de görece daha açık kılar. Bu durumda kadınların doğa ile ilişkisi tehlikeli bir yakınlık anlamı da yüklenir. Kadınların doğal kaynaklarla ilişkilerinin toplumsal olarak erkeklere göre daha uzun erimli ve yakın yapılandırılagelmiş olması onları, doğanın diline daha aşina, onun ihtiyaçlarını daha fark edici yapar. Daha nitelikli bir eko-bilinç geliştirmelerini sağlar belki ama aynı zamanda onun tehlike ve risklerine de erkeklerden daha açık kılabilmektedir. Kadınların gerek cinsiyet rollerine bağlı gerekse geçim amaçlı ekonomik bir faaliyet olarak doğal malzemelerle kurdukları sık ve yoğun ilişkinin bu tehlikeli tarafının ağırlık kazandığı, risklerinin öne çıktığı bağlam ve dönemlerden biri de zorlu savaş koşullarıdır. Çünkü bu faaliyetlerin yerine getirildiği alanlar; gerçekleşmesi için gerekli olan araç, koşul ve kaynaklar; savaşların neden olduğu yerinden edilme, sığınmacılık; alt yapı sistemlerinin, çiftliklerin ya

[5] Davidoff, *Worlds Between*, 229.
[6] Davidoff, *Worlds Between*, 228.
[7] Davidoff, *Worlds Between*, 103-108.
[8] Davidoff, *Worlds Between*, 191.

da evlerin yağmacılık, bombalama faaliyetleri sonucu çökmesi; şiddetli çarpışmalar altında bu kaynakların ciddi zarar görmeleri; temizlik yapmak, yemek pişirmek, yakacak temin etmek, hayvanlarını beslemek, ürünlerini yetiştirmek, bitkisel ilaçlar yapmak (bilhassa hastanelerin zarar gördüğü ya da hastanelere ulaşma kanallarının tıkandığı zamanlarda) vs. gibi hayati faaliyetlere engel olur, bunları zora sokar ya da bu faaliyetlerle meşgul olmanın bizzat kendisi sağlık ve güvenlik problemlerinin kaynağına dönüşür. Savaş bölgelerinde bombalamalar, tahrip gücü yüksek silahlı araçlar yüzünden su tesisleri, arazi alt yapı sistemleri çökebilir; mayın, ateşli silahlar yüzünden sakatlanma riski ya da kaçırılma, cinsel şiddet, tecavüz gibi tehditler, bu kaynakların ulaşımına set çekebilir[9].

Ama öte yandan ilişkinin öteki yüzü, tanışıklığın sağladığı yüksek eko-bilinç, bilhassa savaş sonrasındaki yeniden yapılandırma dönemleri için de eşsiz bir kapasitenin varlığına işaret eder. Çünkü bu dönemler, doğanın insanın himayesine ihtiyacının, beşerin de doğanın verimliliğine ihtiyacının arttığı, her ikisi arasında karşılıklı muhtaçlık ilişkisinin yoğunlaştığı kırılgan dönemlerdir ve bu dönemlerde kadınların toprağın, suyun, ürünün kalitesi, verimi, ulaşımı, tasarruflu kullanımı hakkındaki tecrübe ve birikimleri, savaş sebebiyle derin tahribat ve zarara uğrayan sulama kanallarının, tarım arazilerinin, ormanlık alanların ve tarımsal gıdaların onarılmasında faydalanılacak güçlü birer araç olarak değerlendirmeyi hak eder.

III. Doğal Kaynaklar ve Toplumsal Cinsiyet İlişkilerinin Yüzeysel Krokisi

İnsanlar, doğal kaynaklarla kullanım, üretim, sahiplik ve yönetim gibi faaliyetler aracılığıyla ilişkilenir. Bu faaliyetlerin cinsiyetler arasında asimetrik bölüşümü ise doğal kaynakların cinsiyetlendirilmiş dinamiklerini kurar.[10] Doğal kaynağın çeşidi, coğrafi yapı-bölgesel koşullara bağlı olarak bu ilişkinin kapsamı değişkenlik göstermekle ve bu nedenle genellenemez olmakla beraber, kadınların doğal kaynaklarla ilişkisi daha çok üretim ve kullanım eksenli, erkeklerinki ise yönetim, sahiplik ve kontrol eksenli gelişme göstermekte ve bu rol bölüşümü, iki cinsiyet arasında toplumsal, ekonomik, kültürel eşitliğin bozulduğu bir toplumsal düzen yaratabilmektedir[11]. Çünkü sahiplik hakkı örneğin ekonomik, siyasal ve toplumsal anlamlar ifade eden diğer ilişkilenme biçimlerine eklemlenmede ana araçtır ve pek çok durumda bu araçtan yoksun olan kadınlarla, bu aracın sahibi erkekler arasında ekonomik, sosyal ve siyasal eşitliği bozan, hiyerarşik konum ve ilişkiler kurulur. Doğal kaynaklar üzerinde rol ve hakların cinsiyetler arasında adaletsiz biçimde bölünüşü ve değerlendirilişinin savaş zamanındaki veçhelerine mülkiyet ve su üzerinden bakabiliriz.

---

[9] UNDP, PBSO, UN Women, UNEP, *Women and Natural Resources*, 20-25.
[10] UNDP, PBSO, UN Women, UNEP, *Women and Natural Resources.*
[11] Spike Peterson, "International/Global Political Economy", *Gender Matters in Global Politics: A Feminist Introduction to International Relation*, ed. Laura J. Shepherd (New York: Routledge, 2010).

A. Toprak, Kadın ve Çatışmalar

Toprak önemli sosyal ve ekonomik ilişkilere aracılık eden ve değerli sosyal anlamlar içeren bir doğal kaynaktır. Kadın/erkeğin bu kaynak üzerinde, bireysel ya da müşterek bir parçanın sahibi olması, toprağın tasarruf hakkına da sahip olması, yani başkalarına satabilmesi, kiraya verebilmesi, ürünler yetiştirebilmesi ve bunun satışı için gerekli resmî yetkilere ulaşması, topraktan çeşitli biçimlerde faydalanabilmesi anlamına gelir[12] Ancak dünyanın birçok bölgesinde ve pek çok sefer yerleşik toplumsal cinsiyet normlarına bağlı olarak kadınların toprakla sahiplik ilişkisinin sınırlandırıldığı ve bu ilişkinin üretime indirgendiği yönünde istatistikler dikkat çeker. Mesela, Güney Afrika'da gıda yetiştiriciliğinin yaklaşık %80'i kadınlar tarafından yürütülür. Buna karşı Etiyopya'da toprakların sadece %15'ine kadınlar sahip iken, bu oran erkeklerde %45'e ulaşır, %39'u ise her ikisinin ortak mülkünü oluşturur[13]. Uganda'da yiyecek mahsullerin üretiminin %80'ninden kadınlar sorumlu ama toprak sahipliği bulunanların oranı yalnızca %7. Yine, kadınlar Nijerya'daki toprakların %9'unun, erkekler ise %62'sinin bireysel olarak sahibi. Sierra Leone'de tarımsal üretim faaliyetlerinde emek gücünün yaklaşık %66'sı kadınlara ait. Senegal'de bireysel ya da müşterek toprak sahibi kadınların oranı %11, Tanzanya'da %30. Asya ve Güney Batı Asya'da kadınların tarımsal üretimdeki oranı ise tıpkı Afrika kıtası gibi hayli yüksek, %61.[14] Buna karşı tarımsal üretimdeki emeğin %65'ini oluşturan Nepalli kadınların sadece %8'inin toprağı var.[15]

Peki kadınlarla doğal kaynaklar arasındaki üretim ve sahiplik ilişkinin, birbiriyle orantısız, dengesiz biçimde kurulması kadınla doğa arasında nasıl bir kader birliğine işaret eder ve bu kader birliği, savaş zamanlarında nasıl keskinleşir? Çatışma dönemlerinde şiddetlenen böylesi bir kader birliği için Davidoff'un tartışmaları ne söyleyebilir?

Kadın ve doğa arasındaki bu yazının bağlamına denk düşen ortaklık, insanın medenileşme ve medenileştirme tarihine uzanır. Kadınların genel olarak çalışma koşulları için erkeğe göre daha zayıf ve erkek tarafından geçindirilmeye muhtaç varlıklar olarak tanımlandığı[16] bu tarih içinde, toprağın sahipliği de kontrolü de kadınla "birlikte" erkeğe devredilir. Pek çok toplulukta kadınlar da tıpkı doğa

[12] C. D. Deere ve J. Twyman, "Asset Ownership and Egalitarian Decisionmaking in Dual-Headed households in Eucador". *Review of Radical Political Economics* 44: 3 (2012): 313-320.
[13] "Killer factcheck: 'Women own 2% of land' = not true. What do we really know about women and land?". 21 Mart 2014. <https://oxfamblogs.org/fp2p/killer-factcheck-women-own-2-of-land-not-true-what-do-we-really-know-about-women-and-land/> Erişim tarihi: 30 Nisan 2018.
[14] SOFA Team ve S. Doss, "The Role of Women in Agriculture" (Roma: The Food and Agriculture Organization of the United Nations, 2011); UNDP, PBSO, UN Women, UNEP, *Women and Natural Resources*, 28.
[15] FAO, *The State of Food and Agriculture* (Rome: Food and Agriculture Organization of the United Nations, 2012).
[16] E. Boseerup, *Women's Role in Economic Development* (New York: St. Martin Press, 1970); A. Evans, "Gender Issues in Rural Household Economics", *IDS (Institute of Development Studies) Bulletin* 22:1 (1991): 51-59.

gibi, erkeklerin vesayetinde görüldükleri için, kadın ve toprak arasındaki sahiplik temelli yakınlık ya gözetilmemiş ya da bu sahiplik söz konusu olsa bile buna "belgelenmiş" yani resmî sahiplik eşlik etmediği için bu ilişki çok kırılgan bırakılmıştır[17]. Mesela bir Afrika ülkesi olan ve kadınların %80 gibi son derece yüksek oranın üretim eksenli bir ilişkiye sahip olduğu Uganda'da toprak, toplumun geniş kesiminin geçim kaynağı olduğundan büyük anlamlara sahip[18]. Ugandalı kadınların toplumsal anlam ve değeri yüksek toprakla daha çok üretim eksenli gelişmiş ilişkileri, söz konusu bu kaynağın yönetimi, sahipliği, idaresi olduğunda ivme kaybediyor. Çünkü burada uygulanan gelenek hukuku, bir kadına kocasıyla beraber toprağı işletme, kiraya verme, üretim yapabilme ve barınma gibi mülkiyet hakları veriyor, ancak kadın nihayetinde bu taşınmaz üzerinde özerk bir sahiplik hakkı iddia edemiyor. Kocası öldüğünde arazi genelde oğlanlara, çok nadir durumlarda kızlara geçiyor. Bu da erkeklerin istediği an ya da ailesinin baskısıyla kadını hiç paysız ortada bırakabilmesinin, kadını kendine bağlamak için bir zor, tehdit aracı olarak kullanabilmesinin nedeni olabiliyor.[19] Doğal kaynak üzerindeki sahiplik, insanın kendi türü ile arasındaki eşitliği bozmanın, aralarında hiyerarşik bir ilişkiyi istikrarlı kılmanın aracına dönüşebiliyor. Nitekim Kapchorwa ve Palissa bölgelerinde yapılan bir araştırmanın, toprak sahipliğinin kadınlarla erkekler arasındaki eşitsiz paylaşımının arkasında, kadınların evlilikten soğuyacağı, boşanmaları kolaylaştıracağı ve erkek hakimiyetinin azalacağı yönünde eril toplumsal korkular bulgulamış olması da bunu destekliyor.[20] Erkekler kendi kız kardeşlerine topraktan miras payı vermemek için direnebiliyor ve kendi lehlerine tasarruf edebiliyorlar. Kadınların mirastan pay istemesi kınanıyor. Sonuçta Ugandalı Afrikalı kadınların çoğunlukla toprakla ilgili kararlara katılmaları yani "aktif bir sahiplik"lerini anlamlı kılacak "belgelenmiş bir sahiplik" ilişkisi geliştirmeleri hayli sınırlandırılıyor. Bu yüzden Uganda'da toprağa sahiplik, erişim, kullanma gibi hakların cinsiyetler arasında hiyerarşik adaletsiz bölüşümü bu toplumda kadın-erkek arasında yaşanan ekonomik ve sosyal eşitsizliklerin, kadın istismarlarının ana nedenlerinden biri olarak işaret edilmekte[21]. Uganda, insanın toprak gibi verimli bir doğal kaynak üzerinde daha fazla kontrol ve tasarruf sahibi olmak için kendi türü ile arasında adaletsiz ve asimetrik ilişkiler kurma çabasının örneklerinden sadece biri.

Peki, bu çabaya bir de savaş gibi mevcut dengeleri alt üst eden, istikrar bozucu, insan kaynaklı bir felaket eklemlendiğinde, erkeğin kontrol ve sahipliği altın-

[17] C. Nakazibwe, "Opinion", *The Monitor* (2003), aktaran Tripp, "Women's Movements".
[18] L. S. Khadiagala, "Justice and Power in the Adjudication of Women's Property Rights in Uganda", *Africa Today* 49(2), 2002, 101-121, aktaran Tripp, "Women's Movements".
[19] Aili Mairi Tripp, "Women's Movements, Customary Law, and Land Rights in Africa: The Case of Uganda" *African Studies Quarterly* 7:4 (2004):6. <http://asq.africa.ufl.edu/files/Tripp-Vol-7-Issue-4.pdf>. Erişim tarihi: 30 Nisan 2018.
[20] J. Asimwiie, "The Uganda Women's Movement and the Land Struggle". *The Women's Movement in Uganda: History, Challenges and Prospects*, ed. A. Tripp and J. Kwesiga (Kampala, Fountain Publishers, 2002), aktaran Tripp, "Women's Movement".
[21] Tripp, "Women's Movements", 1-19.

da olmak gibi ortak bir kaderi paylaşan kadın ve toprak arasındaki bu birlik nasıl kuvvetlenmekte ve Davidoff'un kuramı bu bağlamda ne ifade etmektedir?

Uganda, beşeri coğrafyası geniş tarım arazili, siyasal tarihî haritaları ise çatışmalar, yoksulluk dağılımlı dediğimiz coğrafyaların tipik bir örneği. 1980'lerin sonunda başlayan ve ancak 2006'da sonlanan uzun savaşta yaklaşık 1.8 milyon insan göçe zorlanmış.[22] Savaştan sonra, ülkelerine geri dönenlerin topraklarına sahip çıkmaya başlamasıyla da ülkeye toprak paylaşımı üzerinden gittikçe genişleyen bir ihtilaf alanı, toplumsal kargaşa hakim olmuş. Uzun savaşın bu ülkede toprak üzerinde yarattığı ekolojik felaket ise büyük. Uzun süren çatışmalar işletilebilir geçimlik ve yaşam alanlarını hayli daraltmış, kalan alanlar üzerinde mecburi kalabalıklaşma yaratmış ve toprak üzerinde artan fiziki baskı sonucunda toprağın yapısı tahrip olmuş. Toprak niteliğini, verimliliğini büyük ölçüde kaybetmiş. Toprak üzerinde oluşan savaş kaynaklı bu ekolojik tahribat, bugün aynı felakete, savaşa, yeniden davetiye çıkarmakta. Bu da toprağı bu ülkede savaş potansiyelini hep diri tutarak ülkeyi yeniden çatışma yüklü bir fay hattına çevirmekte. Çünkü savaş kaynaklı arazilerde oluşan bu ekolojik tahribata bağlı olarak, toprak üzerindeki rekabet, barınma ve geçimlik alanlar üzerindeki hak ve sahiplik iddiaları da artmakta, azalan verimli arazilere el koyma, yağmacılık, istismar yayılmakta, kısacası hem toprak hem de sürdürülebilir bir barış daimi bir tehdit altında bırakılmaktadır.

Kadınların savaş öncesinde toprakla sahiplik ilişkisinin büyük ölçüde sınırlandırılmış olması, Davidoff'un işaret ettiği gibi, bu ülkede toprağı savaş sonrasında kadın için bir tehdit unsuru haline dönüştürebilmekte, kadının kırılgan, mağdur konumunun kaynağı haline gelebilmektedir. Ama bu durum aynı anda toprak mülkiyeti üzerindeki acımasız ve adaletsiz gelişen bir sahiplik rekabetinin mağduriyetinde her ikisi – kadın ve toprak – arasında tekrar bir kader birliğinin kurulmasına da tanıklık etmektedir.

"Belgelenmiş" sahipliğin daha da önem kazandığı bu rekabet ortamında, toprakla ilişkisi bu araçtan büyük ölçüde mahrum bırakılmış olan kadınlar, bu rekabette en kolay elenen, bu rekabeti en çabuk kaybeden toplumsal gruplardan oluyorlar. Geçmişte miras yoluyla edinilen sahiplik ilişkisinden mahrum bırakılmış olmaları ya da elde etseler bile bu sahipliklerinin yazısız olan adet hukuku içinde "belgelenmemiş" olması, savaş nedeniyle azalan erkek nüfusuna bağlı olarak yalnızlaşan kadınları bu rekabette en kolay kaybeden gruplar arasına koyuyor[23]. Arazi kıtlığının ve nüfus yoğunluğunun yaşandığı bölgelerde kabile şefleri, toprakları dağıtmada olabildiğince eleyici olmak zorunda kalıyor. Bu durumda kadınların nasıl olsa bir erkek üzerinden/aracılığıyla bakımı, barınması sağlanacağı düşüncesine resmî belgesizlik de eklenince, toprakların dağıtımı ya da davalarla ilgili hükümlerde kadınlar kolaylıkla eleniyor. 2002 yılında Toprak, Su ve Çevre Bakanlığı'nın yaptığı bir araştırma, adet hukukunun kadınlara top-

[22] UNDP, PBSO, UN Women, UNEP, *Women and Natural Resources: Unlocking the Peacebuilding Potential*, (New York, London, 2013), 17.
[23] Tripp, "Women's Movements", 13.

rak sahipliği konusunda bazı haklar tanıyan özelliğinin zayıfladığını, kadınla erkek arasında toprak hakları üzerine dönen konularda eşitsiz hükümlerin aile içi çatışmaları daha da tetiklediğini belirtiyor.[24] Araştırma, 1999-2000 yılları arasında Toplumsal Cinsiyet Bölge ofisine taşınan davaların %90'dan fazlasının, kadınların toprak hakları konusunda dönen aile içi anlaşmazlıkların olduğunu ve bunların en az %70'inde kadınların evden atılmakla tehdit edildiğini ekliyor. Kısacası, savaşın göç, yerinden edilme gibi zorlayıcı koşulları içinde kimlik, tapu vs. gibi belgelerini kaybeden, belgeleri çalınan, azalan erkek nüfusuna bağlı olarak yalnızlaşan kadınlar, toprakları üzerindeki haklarını ispat edemiyor, topraklarını geri alamıyor, üzerine gıda yetiştirdiği, yaşamını sürdüğü, barındığı arazi parçasını kaybetme riskiyle karşı karşıya kalıyorlar. Savaş öncesinde sınırlandırılmış toprak sahipliği, tıpkı Davidoff'un işaret ettiği gibi, bu ülkede toprağı savaş sonrasında kadın için bir tehdit unsuruna çevirebilmekte, toprak kadının kırılgan, mağdur konumunun kaynağına dönüşebilmektedir.

Benzer manzaraların görüldüğü bir başka örnek ise Kolombiya. UNHCR'nin ülkeye yönelik 2013 raporu, ülkedeki şiddetli çatışmalar kapsamında hem erkeklerin hem de kadınların mülkiyet haklarının ihlal edildiği gerçeğine dikkat çekerken toprağından çıkarma, kaybedilen toprakların telafisini sağlayacak yasal desteklerin eksikliği gibi mevzuların kadınların toprak kullanım ve ulaşım haklarını özellikle zorlaştırdığına dikkat çekmekte. Rapor, şiddetin en yoğun olduğu kuzey doğu Kolombiya'da paramiliter grupların, sıklıkla kadınların ev, çiftlik başta olmak üzere ekonomik durumlarına göre değişen mal varlıklarına el koyup kadınları mülksüzleştirildiklerini iddia ediyor.[25] Burada kadınların zengin arazilerden, topraklardan ve ormanlık alanlardan atılabilecek ya da soyulabilecek "kolay" hedefler gibi algılanması, kadınların toprakla kurdukları mülkiyetle ilişkisini tehlikeli hale dönüştürmekte; şiddet, tehdit ve zor kullanma toplumsal cinsiyetlendirilmiş mülksüzleştirme pratiğinde etkili olmaktadır.

Ama bu manzaralar, aynı zamanda toprak mülkiyeti üzerinde dönen acımasız ve adaletsiz bir sahiplik rekabetinin mağdurları olarak kadın ve toprak arasında tekrar bir kader birliğinden söz etmeyi de mümkün kılar. Bu kader birliği de aslında her ikisinin birbirine olan ihtiyacını su yüzüne çıkarmakta; muhtaçlık, savaş sonrası dönemde yeniden keskinleşmektedir. Davidoff'un işaret ettiği ilişkinin verimli tarafı da bu noktada değerlendirilmeli. Toprakla ilişkisi üretim, kullanım, besleme, yetiştirme temelli gelişmiş olması, kadında toprağın savaş zamanlarında ve sonrasında mülkiyetin güvenliği, korunması, toprağın kalitesi, kullanımı, bakımı ve verimliliğin arttırılması konusunda yüksek bir eko-bilince ve farkındalığa işaret eder. Toprak ihtilaflarının hızlı çözümü adına, kadınları toprak sahipliğinden eleme taktiği yerine bu alanların nasıl bölüştürüleceği, verimli bir kalkınma için nasıl işletileceği konusunda bu eko-bilinçten beslenen

---

[24] J. Kigula, *Land Disputes in Uganda: An Overview of the Types of Land Disputes and the Dispute Settlement Fora* (Kampaal, Makerere Institute of Social Research, Makerere Universityand Madison: Land Tenure Center, University of Wisconsin-Madison, 1992), 46-50.

[25] UNHCR, *Sexual and Gender Based Violence in Refugees, Returnees and Internally Displaced* (Mayıs 2003), https://bit.ly/2xPxzPu, Erişim tarihi: 30 Nisan 2018.

kadınları içerici bir çözüm modelinin çok daha fazla benimsenmesi, yalnızca Uganda için değil, yeniden yapılanma dönemlerindeki tüm coğrafyalar için çok daha stratejik hale gelmektedir.

B. Su, Kadınlar ve Çatışmalar

Kadınlar pek çok kez, toplumsal cinsiyet rollerine bağlı olarak "yenilenebilir doğal kaynaklar" grubuna giren "su" ile oldukça yakın ve yoğun bir ilişkiye girerler. Genellenemez olmakla birlikte temizlik, hijyen, hasta bakımı gibi rutin işler; mahsullerin sulanması ve hayvanların beslenmesi gibi daha çok özel alan kapsamındaki sorumluluklar bilhassa kırsal kesimlerdeki kadınları, gün içinde su ile oldukça yoğun ve yakın bir ilişki içine sokar[26]. Erkeklerse suyun doğrudan çiftliklere satışı, çeşitli sektörlere dağıtımı, pazarlanması gibi ticaret faaliyetlerde etkinler ya da alt yapı ve sulama sistemleriyle ilgili kararlarda yani su "yönetimi" ile ilgililer[27]. Tabii burada Davidoff'un özel ya da kamusal olarak tanımlanan bu uğraş ve roller arasındaki geçişliliği, istikrarsızlığı, bunların birbirinin değer ve anlamlarını yüklenebileceği konusundaki uyarısı unutulmamalı. Kadın ya da ev içi diye tanımlanan bu uğraşların yeri geldiğinde doğal kaynağın yönetim işine tekabül edeceği ve ekonomik değer yüklenebileceğini ortaya koyan araştırmalar da mevcuttur[28].

Kadınların su ile ilişkilerinin kullanım, teminat, arındırma gibi faaliyetler aracılığıyla gelişmesi, onlara suyun kalite ve niteliği hakkında, Davidoff'un işaret ettiği türden, bir tecrübe de sağlar. Gelgelelim, su ile kurdukları bu yakın ilişki, savaşın zorlayıcı koşulları altında kadınlar için bir tehdide dönüşebilmekte, savaş bu ilişkinin riskli taraflarını tetikleyebilmektedir.

Yerinden edilmeler, sığınmacılık, alt yapı sistemlerinin yağmacılık, bombalama faaliyetleri sonucu çökmesi ya da şiddetli çarpışmalar altında bu kaynakların ciddi zarar görmesi kadınların temizlik yapmak, yemek pişirmek, yakacak temin etmek, hayvanlarını beslemek, ürünlerini yetiştirmek, bitkisel ilaçlar yapmak gibi temel ihtiyaçlarını temin etmelerine engel olur ya da bu faaliyetlerle meşgul olmanın bizzat kendisi sağlık ve güvenlik problemlerinin kaynağına dönüşür. Mayın, ateşli silahlar yüzünden sakatlanma riski ya da kaçırılma, cinsel şiddet, tecavüz gibi tehditler, bu kaynaklara ulaşmada cesaret kırıcı, geri adım attırıcı olabilir. Yahut abluka gibi engeller yüzünden bu kaynakların fiziksel erişimi imkânsız hale getirilebilir.[29] Bombalamalar, tahrip gücü yüksek silahlı araçlar yüzünden su tesislerinin, arazi alt yapı sistemlerinin çöktüğü, yoksulluk ve abluka engelinin birbiriyle kesiştiği bir örnek olarak Filistin, su konusunda hayli çarpıcı bir örnek sunuyor. Bu topraklarda, suyun kullanımı ve erişimindeki kısıtlılığa bağlı olarak, temiz su fiyatlarında fahiş artış görünüyor. Bu da Filistinli kadınları ve erkekleri

---

[26] Global Water Partnership. "GWP Gender Strategy". <https://bit.ly/2JyL1Mb>. Erişim tarihi: 30 Nisan 2018.

[27] UNDP, UN Women, UNEP, PBSO, *Women and Natural Resources*, 23.

[28] Nuran Talu, *Türkiye'de İklim Değişikliği Siyaseti*, Phoenix Yayınları, 2015.

[29] UNDP, PBSO, UN Women, UNEP, *Women and Natural Resources.*

yeni, alternatif su ve gıda kanalları bulmaya ve bunları idareli kullanma metotları geliştirmeye zorluyor. Buradaki mağduriyet erkek için de kadın için de aynı ağırlıkta kuşkusuz. Ayrıca su, ailelerin daha önce geçimlerinin çoğunu karşıladıkları tarımsal faaliyetler için en elzem doğal kaynak. Bu kaynağın kesilmesi, mahsullük üretim alanlarını verimsizleştiriliyor; ürün yetiştirmelerini sağlayacak sulama sistemlerinin çatışmada zarar görmesi, küçükbaş hayvanlarının çalınması ya da çatışan gruplarca telef edilmesi de Filistinli aileleri ve kadınları daha da yoksullaştırıyor.[30] Kimi kez de fahiş fiyattaki tanker sularına erişebilmek için ödeyemeyecekleri külfetli borçlar altına girmek zorunda kalıyorlar.[31] Sudan ve su kaynaklı geçim aracından yoksun bırakılan Filistinli kadınlar güvencesiz, standart altı sanitasyonlu sulara minnet etmekte zorunda kalmakta ve başta üreme sağlıklarıyla ilgili olmak üzere çok ciddi bulaşıcı hastalıklara yakalanmaktalar. Bunun bir başka sonucu olarak bebek ve anne ölümlerinde de artış baş gösteriyor.

Su, yine özellikle mültecilik koşullarında, kamp bölgelerinde kıymeti katlanan bir doğal kaynak. Buralarda gittikçe azalan su kaynaklarından gittikçe artan bir insan topluluğunun faydalanmak istemesi hem bu kaynak üzerinde aşırı tüketime ve yüklenmeye bağlı hasarlar ve kirlilik bırakıyor hem de sığınmacı topluluk grupları içinde sert rekabetleri tetikliyor. UNHCR ve HRW Tanzanya, Gine, Kenya'daki mülteci kamplarına yönelik raporlarında kimi erkeklerin su ve gıda başta olmak üzere doğal kaynak rekabetinde kadınları sindirmek, avantajsız bırakmak için saldırgan tavırları ve cinsel şiddet araçlarını bir strateji olarak benimsediklerini söylüyor.[32] Yine UNDP, PBSO, UN Women ve UNEP ortaklığında hazırlanan rapor Uganda'da ortak su kaynakları üzerinde bilhassa kuraklık zamanlarının da eklenmesiyle kadınlarla erkekler arasında gelişen bu türden şiddetli rekabetlerden bahsediyor.[33] Su gibi en temel insan ihtiyaçlarından olan bir doğal kaynak üzerindeki insanın bu hoyrat rekabeti, yalnızca su kirliliği, su kıtlığı gibi ekolojik felaketlerin nedeni olmakla kalmayıp bu kaynağın edinimi ve tüketimi üzerinden yeniden bir ihtilaf alanı başlatıyor. Savaş zamanları su üzerinde yaratılan bu gibi tahribat ve engeller, onunla çok daha yoğun bir ilişki deneyimleyen kadınları, tıpkı Davidoff'un dikkat çektiği gibi, bu tahribat ve kire daha açık kılıyor. Su ve kadın arasındaki bu kader birliği, tıpkı toprakta olduğu gibi savaş sırası ve sonrası için karşılıklı muhtaçlık ilişkisine de ışık tutmakta. Davidoff'un bu ilişkide işaret ettiği verimli taraf yine burada göz önüne alınmalı. Geleneksel rolleri ve sorumlulukları gereği su ile ilişkisi çok daha yoğun gelişmiş olması, kadının su hakkındaki tecrübelerini, suyun dezenfekte edilmesi, dağıtımı,

30 UNDP, PBSO, UN Women, UNEP, *Women and Natural Resources*, 22.

31 OCHA, "How Dispossession Happens: The Humanitarian Impact of the Takeover of Palestinian Water Springs by Israeli Settlers". 19 Mart 2012. <https://www.ochaopt.org/content/how-dispossession-happens-takeover-palestinian-water-springs-israeli-settlers-march-2012> Erişim tarihi: 30 Nisan 2018.

32 Human Rights Watch, "World Report 2010", <https://www.hrw.org/world-report-2010>; UNHCR. *Sexual and Gender Based Violence in Refugees, Returnees and Internally Displaced* (2003).

33 UNDP, PBSO, UN Women, UNEP, *Women and Natural Resources*, 23.

su kanallarının onarılmasını içeren yeniden yapılandırılma dönemlerinde faydalanılabilinecek kıymetli bir kaynak kılar.

IV. Sonuç Yerine...

Yukarıdaki örnekler, kadınların doğal kaynaklar ile çatışmalar arasında göz ardı edilemeyecek kadar kilit bir yerde durduklarını gösteriyor. Onların savaş zamanlarında toplumları ve doğal kaynakları arasında durdukları yeri kritikleştiren ise toplumsal cinsiyet rolleri ve bu rollere bağları sonucu doğal kaynaklarla kurdukları Davidoff'un dikkat çektiği türden verimli ama tehlikeli ilişki. Bu ilişki savaş zamanında kadınları, bir yandan hastalık, sakatlanma, kirlilik, sağlık sorunları, cinsel şiddet, damgalama, mülksüzlük gibi risk ve sorunlara daha açık kılarken diğer yandan onları bu felaketi durdurabilecek ya da tersine çevirebilecek önemli toplumsal aktörler haline getirmekte. Çünkü ilişkinin verimli boyutuna odaklanıldığında kadınların, toplumsal cinsiyet rolleri süresince çeşitli ekolojik bilgiler geliştirdikleri ve belleklerinde bunları muhafaza ettikleri görülüyor. Keza, savaş sonrası yeniden yapılandırma dönemlerinde kadınların doğal kaynaklara dair bu bilgi ve birikimi konusunda küresel bir farkındalık yaratma amaçlı yeni yeni ivme kazanmış pek çok ulusal, uluslararası araştırma da kadınların savaşın ülke kaynaklarına ve alt yapı sistemlerine verdiği onarılması zor ya da uzun dönemlere muhtaç ekolojik zararları kotarmada çok daha hızlı, detaylı bilgiler ortaya koyduklarını belgeliyor[34].

Kadınlar ve doğal kaynaklar arasındaki yakın, verimli ama tehlikeli ilişkinin birbirine iki zıt boyutundan hangisinin baskın geleceği ise büyük ölçüde meselenin ele alınacağı barış inşa dönemlerindeki paradigmaya bağlı. Bu da kadınların bu süreçte hangi aşamalara, hangi şekillerde dahil edilmesi gerektiğini, evvela kadınlar ama uzun vadede savaş yorgunu toplumlar, sürdürülebilir bir barış için kritik bir mevzu yapıyor.

Tabii ki bu durum, erkeklerin illa ki şiddet yanlısı ya da savaşların faili oldukları anlamına gelmediği gibi onlarında en az kadınlar kadar hem doğal afetlerin hem de savaşların mağdurları[35], kadınların ise şiddet eylemlerinin faili, taraftarı olabildiği örnekleri yadsıyan özcü bir perspektife dönüşmemeli.[36] Nitekim son yıllarda savaş ve doğal afet zamanlarında erkeklerle kadınlar arasında şiddetin failliği ve mağduriyet üzerinden bir ayrım yapmanın anlamsızlığını ifşa eden

---

[34] UN Women. "Women's Participation in Peace Negotations: Connections Between Presence and Influence". New York: United Nations Entity for Gender Equality and the Empowerment of Women, 2010. 2012'de güncellenmiştir.
<https://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/03AWomenPeaceNeg.pdf>
Erişim tarihi: 30 Nisan 2018.

[35] Sandesh Sivakumaran, "Sexual Violence Against Men in Armed Conflict", *The European Journal of International Law* 18: 2 (2007).

[36] M. Lawoti, "The Maoist insurgency in Nepal", *Evolution and Growth of the Maoist Insurgency in Nepal,* ed. Lawoti ve Pahari (London: Routledge Press 2010).

araştırmaların varlığı da dikkat çekiyor.[37] Nihayetinde savaş ya da deprem, sel, kuraklık gibi doğal afetler, mevcut düzeni, alışılagelen ve özdeşleşilen rutin rol ve pratikleri sarsarak anomik[38] bir ortam yaratır. Bireyleri, kendilerine yabancı ve bu nedenle çoğunlukla örseleyici, hesap edilmemiş yeni rol ve sorumluluklara zorlayan olgulardır. Bu koşullar altında tıpkı baba, koca gibi erkek akrabalarını kaybedip evin geçim rolünü üstlenen kadınlar olduğu gibi karısını, annesini, kız kardeşini kaybeden ve yeniden üretim rollerini yoğun biçimde üstlenen erkeklerin varlığını da akla getirmek gerekir. Peki bu durumda felaketlerin, kadın ve erkeği ortak bir yaşam mücadelesinde birleştirebilen eşitleyici gücünden de bahsedilebilir mi? Her ikisi arasındaki mevcut hiyerarşik ya da dikotomik sınırların muğlaklaştığı örnekler yeni cinsiyet düzenleri, ilişkileri hakkında ne söyleyebilir? Bu soru, yeni ve kapsamlı bir analizi hak ediyor.

Kaynakça

Asimwiie, J. "The Uganda Women's Movement and the Land Struggle". *The Women's Movement in Uganda: History, Challenges and Prospects*. ed. A. Tripp ve J. Kwesiga. Kampala, Fountain Publishers, 2002.

Bhasin, Kamla. *Toplumsal Cinsiyet ve Bize Yüklenen Roller*. çev. Kader Ay. İstanbul: Kadınlarla Dayanışma Vakfı Yayınları, 2003.

Boseerup, E. *Women's Role in Economic Development*. New York: St. Martin Press, 1970.

Davidoff, Leonore. *Worlds Between Historical Perspectives on Gender and Class*. Cambridge: Polity Press, 1995.

Deere, C. D. ve J. Twyman. "Asset Ownership and Egalitarian Decisionmaking in Dual-Headed households in Eucador". *Review of Radical Political Economics* 44:3 (2012): 313-320.

Donovan, Joseph. *Feminist Teori,* çev. Meltem Ağduk Gevrek, Aksu Bora, Fevziye Sayılan. Ankara: İletişim Yayınları, 2000.

Evans, Alison. "Gender Issues in Rural Household Economics", *IDS (Institute of Development Studies) Bulletin* 22:1 (1991): 51-59.

FAO, *The State of Food and Agriculture*. Roma: Food and Agriculture Organization of the United Nations, 2012. http://www.fao.org/docrep/017/i3028e/i3028e.pdf Erişim tarihi: 30 Nisan 2018.

Global Water Partnership. "GWP Gender Strategy". <https://bit.ly/2JyL1Mb>. Erişim tarihi: 30 Nisan 2018.

Griffin, Penny. "Development Institutions and Neoliberal Globalisation", *Gender Matters in Global Politics: A Feminist Introduction to International Relation,* ed. Laura J. Shepherd. New York: Routledge, 2010.

Human Rights Watch. "World Report 2010". <https://www.hrw.org/world-report-2010>. Erişim tarihi: 30 Nisan 2018.

[37] Dara Kay Cohen, Amelia Hoover Green ve Elisabeth Jean Wood (haz.). "War Time Sexual Violence: Miconceptions, Implications and Ways Forward". United States Institute of Peace, Şubat 2013. < https://www.usip.org/sites/default/files/resources/SR323.pdf> Erişim tarihi: 30 Nisan 2018.

[38] Toplum ilişkilerin yönlendiren kuralların zayıflaması sonucu duyulan boşluk durumu.

Khadiagala, L. S. “Justice and Power in the Adjudication of Women’s Property Rights in Uganda”. *Africa Today* 49:2 (2002): 101-121.

Kigula, J. *Land Disputes in Uganda: An Overview of the Types of Land Disputes and the Dispute Settlement Fora*. Kampaal, Makerere Institute of Social Research, Makerere Universityand Madison: Land Tenure Center, University of Wisconsin-Madison, 1992.

“Killer factcheck: ‘Women own 2% of land’ = not true. What do we really know about women and land?”. 21 Mart 2014. <https://oxfamblogs.org/fp2p/killer-factcheck-women-own-2-of-land-not-true-what-do-we-really-know-about-women-and-land/> Erişim tarihi: 30 Nisan 2018.

Lawoti, Mahendra. “The Maoist Insurgency in Nepal”. *Evolution and Growth of the Maoist Insurgency in Nepal*. ed. Mahendra Lawoti ve Anup Kumar Pahari. Londra: Routledge Press 2010.

Millet, Kate. *Cinsel Politika*. çev. Seçkin Selvi. İstanbul: Payel Yayınları, 1987.

Mosse, George L. *The Image of Man: The Creation of Modern Masculinity*. New York: Oxford University Press, 1996.

Nakazibwe, C. “Opinion”. *The Monitor*. 2003. (y.n.:Aili Mairi Tripp’in yazısında künye bilgisi bu kadar veriliyor.)

Peterson, Spike. “International/Global Political Economy”, *Gender Matters in Global Politics: A Feminist Introduction to International Relation*. ed. Laura J. Shepherd. New York: Routledge, 2010.

Puechguirbal, Nadine. “Peacekeeping, Peacebuilding and Post Conflict Reconstruction”. *Gender Matters in Global Politics: A Feminist Introduction to International Relation*, ed. Laura J. Shepherd. New York: Routledge, 2010.

Sancar, Serpil. *Erkeklik İmkansız İktidar*. İstanbul: Metis Yayınlar, 2016.

Sivakumaran, Sandesh. “Sexual Violence Against Men in Armed Conflict”. *The European Journal of International Law* 18:2 (2007): 253-276.

SOFA Team ve S. Doss. “The Role of Women in Agriculture”. Roma: The Food and Agriculture Organization of the United Nations, Mart 2011. <http://www.fao.org/docrep/013/am307e/am307e00.pdf>. Erişim tarihi: 30 Nisan 2018.

Tripp, Aili Mairi. “Women’s Movements, Customary Law, and Land Rights in Africa: The Case of Uganda”. *African Studies Quarterly* 7:4 (2004). <http://asq.africa.ufl.edu/ files/Tripp-Vol-7-Issue-4.pdf > Erişim tarihi: 30 Nisan 2018.

UN Women. “Women’s Participation in Peace Negotations: Connections Between Presence and Influence”. New York: United Nations Entity for Gender Equality and the Empowerment of Women, 2010. 2012’de güncellenmiştir. <https://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/03AWomenPeaceNeg.pdf> Erişim tarihi: 30 Nisan 2018.

UNDP, PBSO, UN Women, UNEP. *Women and Natural Resources: Unlocking the Peacebuilding Potential*. New York, Londra: 2013. <https://bit.ly/1fWd0Rk> Erişim tarihi: 30 Nisan 2018.

UNHCR. *Sexual and Gender Based Violence in Refugees, Returnees and Internally Displaced*. Mayıs 2003. https://bit.ly/2xPxzPu Erişim tarihi: 30 Nisan 2018.

United Nations Office for the Coordination of Humanitarian Affairs (OCHA). “How Dispossession Happens: The Humanitarian Impact of the Takeover of Palestinian Water Springs by Israeli Settlers”. 19 Mart 2012. <https://www.ochaopt.org/ content/how-dispossession-happens-takeover-palestinian-water-springs-israeli-settlers-march-2012> Erişim tarihi: 30 Nisan 2018.

Dara Kay Cohen, Amelia Hoover Green ve Elisabeth Jean Wood (haz.). "War Time Sexual Violence: Miconceptions, Implications and Ways Forward". United States Institute of Peace, Şubat 2013. < https://www.usip.org/sites/default/files/resources/SR323.pdf> Erişim tarihi: 30 Nisan 2018.

Öz: Makale silahlı çatışmaların kadın ve doğal kaynaklar üzerinde yarattığı etkileri toprak ve su gibi iki ayrı doğal kaynak üzerinden ve farklı ülkelerden örneklerle ele alıyor. Bu ilişkiye bakarken, kadınların doğa ile kurdukları ilişkinin verimli ve riskli bazı noktalarına dikkat çeken araştırmacı L. Davidoff'un argümanını takip ediyor.

Anahtar sözcükler: doğal kaynaklar, felaket, savaş/çatışma, kadınlar, toplumsal cinsiyet

Natural Resources, Wars and Women

Abstract: This article aims at highlighting how the relationship between natural resources and women is affected by the results of armed conflicts. Two examples of natural resources have been chosen for the analysis, soil and water. While examining this relationship, the article utilizes the arguments of Leonore Davidoff, who pointed out some dangerous and useful sides of the relationship between women and natural resources.

Keywords: natural resources, disasters, war/conflict, women, gender.

Fotokart: Hacıbayram minaresinden yangın yerine bakış
Üstte "Ankara: Balık Pazarı" yazıyor
[Foto: Esat Nedim Tengizman,1920 / Erman Tamur Arşivi]

Yangın sonrası Balıkpazarı, Tahtakale 1929
[VEKAM Arşivi]

Şehrin Çöküşü ve Hafıza Mekânının İnşası: 1939 Erzincan Depremi Üzerine

Murat ARPACI*

I. Felaketin İlk Yankısı: Enkaza Dönmüş Bir Kent

Erzincan coğrafi olarak deprem riskinin yüksek olduğu bir alanda yer almaktadır[1] ve hem Cumhuriyet'ten önce (1045, 1168, 1374, 1584, 1784 ve 1888 yıllarında 7 ile 9 şiddetleri arasında değişen çok sayıda deprem)[2] hem Cumhuriyet döneminde (1939, 1983 ve 1992 yıllarında) şiddetli depremler geçirmiştir. Tarihinde birçok şiddetli depremi yaşamış bu şehirde 27 Aralık 1939 Çarşamba gecesi saat iki dolaylarında 7,9 şiddetinde gerçekleşen deprem, Türkiye tarihinin en şiddetli doğa felaketlerinden biri olarak bilinmektedir. Sarsıntı başta Erzincan olmak üzere Amasya, Tokat, Gümüşhane, Sivas, Ordu, Tunceli ve Giresun gibi birçok ilde etkili olmuş, yıkıma ve ölümlere yol açmıştır. Bu makale *Ulus*, *Son Posta*, *Vakit* ve *Akşam* gazeteleri, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi belgeleri ve TBMM Zabıt Cerideleri'nde Erzincan depreminin nasıl yer bulduğu, depremin insani boyutlarının neler olduğu, deprem sonrası hangi gelişmelerin yaşandığı ve depreme dair görsel temsiller ile dönemin politik kültürü arasında nasıl bir ilişki olduğu sorularına cevap aramaktadır.

Erzincan'da büyük bir deprem olduğuna dair Ankara'ya ulaşan ilk haber kaynağı, şehirdeki bütün kamu binalarının ve evlerin yıkıldığı, şehrin bir enkaz

* Erzincan Üniversitesi Sosyoloji Bölümü / muratarpaci06@gmail.com

[1] Selçuk Hayli ve F. Ahmet Canpolat, "Doğal Ortam Şartlarında Gerçekleşen Olumsuzluklar Nedeniyle Erzincan Ovasında Yeri Değiştirilen Köyler", *International Symposium On Geomorphology*, Elazığ, 2017, 288-295.

[2] İlhan Haçin, "1939 Erzincan Büyük Depremi", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: XXX, Sayı: 88, 2014, 39.

yığınını dönüştüğü bilgisini içeren, sabah 8'de Erzincan Valisi Osman Nuri Tekeli tarafından başta Başvekalet olmak üzere tüm üst düzey idari birimlere çekilen şu telgraftır:

> Bu gece saat iki raddelerinde çok şiddetli bir yer sarsıntısı oldu ve bu sarsıntıda hükümet konağı, ordu müfettişliği, ordu evi, postahane ve şehrin en sağlam binaları dahil olmak üzere bütün evleri ve dükkanları yıkılmıştır. Şehir baştanbaşa enkaz yığını halindedir. Kendilerini kurtarabilenler sokaklara dökülmüşlerdir. Şimdiden birçok ölü ve yaralı tespit edilmiştir. Birçok nüfus enkaz altındadır. Pek az hasara uğrayan ve zaiyat vermeyen piyade ve topçu kışlalarından gelen askerlerle enkaz altında kalanların kurtarılmasına ve öteberi başlayan yangının tahribatına çalışılmaktadır. Şehirde muhabere imkanı bulunmadığından binmüşkilatla General İskora ile birlikte Dumanlı istasyonuna gelinmiştir ve malumat ancak oradan arz edilebilmiştir. Tümen komutanı Akdoğan şehirde yardım işleriyle meşguldür. Şehir kamilen yıkılmış olduğundan ekmek ihtiyacı olduğu gibi enkaz altından kurtulanların ve kurtarılacakların tedavileri için ilaç ve doktora ve halkı barındırmak için çok miktarda çadıra ihtiyaç vardır. Tahribat yalnız şehre münhasır olmadığı, köylere de geniş mikyasda tahribat ve zayiat olduğu anlaşılmıştır. Bu hususta elde edilecek tafsilat arz edilecektir. Başvekalete, Milli Müdafaa, Dahiliye ve Sıhhiye Vekaletlerine ve Kızılay Başkanlığı'na ve Genel Kurmay Başkanlığı'na ve 3'nci Ordu Müfettişi General Orbay'a ve 4'ncü Umumi Müfettişe arz edilmiştir.[3]

Aynı gün TBMM'de Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekili Hulusi Alataş hem Erzincan'dan gelen bu telgrafı hem de depremin etkilediği Kemah, Tokat ve Zara'dan gelen telgrafları Mecliste okumuş ve milletvekillerini bu konuda bilgilendirmiştir. Telgraflar depremin sadece Erzincan'da değil civar yerleşimlerde de can kayıplarına yol açtığı yönünde haberler içermektedir.[4]

26 Aralık Salı'yı 27 Aralık Çarşamba'ya bağlayan gece gerçekleşen deprem, esas itibariyle Perşembe günü basında geniş yer bulacaktır. Depremin olduğu gecenin sabahında yaşananları sayfalarına taşıyabilen nadir gazetelerden biri *Son Posta*'dır. Gazetenin 27 Aralık Çarşamba günkü nüshası, "Dün gece şiddetli zelzeleler"[5] oldu manşetiyle çıkmış ve haberde depremin Ankara, Sivas, Tokat, Samsun, Yozgat ve Amasya şehirlerinde hissedildiği bilgisine yer verilmiştir. Haberin içeriği tam olarak şu şekildedir:

> Bu gece sabaha doğru memleketimizin muhtelif yerlerinde şiddetli yer sarsıntıları olmuştur. Bu sarsıntı şehrimizde de hissedilmiş ve birçok kimseleri yataklarından fırlatmıştır. Bu sarsıntılardan birincisi ve en şiddetlisi saat ikiye beş kala olmuş, yarım saat sonra da bir ikincisi, saat üçte üçüncüsü ve nihayet sabah saat beşte dördüncüsü hissolunmuştur. Bun-

[3] BCA (Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi). 30.10.0.0. / 119.843.4. / 27.12.1939.
[4] *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre: 6, Cilt: 7, İçtima: 1, 27.12.1939, 126-127.
[5] *Son Posta*, 27 Birincikanun 1939.

> lardan birincisi bir dakikaya yakın devam etmiş ve o derece şiddetli olmuştur ki, ev ve apartmanlarda tavanlardaki avizeler, duvarlardaki resim çerçeveleri, masaların üzerinde duran vazolar ve sürahilerde sular mütemadi bir sallantı göstermişlerdir. Sabaha karşı muhtelif vilayetlerden şehrimize gelen malumata göre Tokat, Samsun, Sivas ve Yozgat vilayetlerinde yer sarsıntısı çok şiddetli hissedilmiş, şehir ve kazalarda mühim hasarlara sebebiyet vermiş ve insanca zayiat kaydolunmuştur.[6]

Son Posta gazetesinin haberi doğru olmakla beraber, gazetede sarsıntının etkilediği yerler arasında sadece bir şehrin ismi geçmemektedir: Erzincan. Dolayısıyla Çarşamba gecesi depremin esas merkezi olan Erzincan'dan basına herhangi bir bilgi ulaşmadığı görülmektedir. Gazetenin Perşembe günkü sayısının manşeti ise Erzincan üzerine olacaktır: "Evvelki geceki zelzele milli bir felaket oldu. Bedbaht Erzincan ve Kemah enkaz halinde, ölüler yüzleri geçiyor."[7]

28 Aralık Perşembe günü gazeteler depremi manşetlerine taşımışlardır. *Ulus* gazetesi depremi "müthiş bir zelzele felaketi oldu"[8] manşetiyle duyurmuş ve sarsıntının Ankara'dan da hissedildiği bilgisine yer vermiştir:

Perşembe 28 I. KANUN 1939 5 KURUŞ

Ulus Basımevi Çankırı Caddesi, Ankara
Telgraf: Ulus - Ankara

ULUS
ADIMIZ ANDIMIZDIR

Baraj Lokantasında
YILBAŞI GECESİ
Büyük eğlence - Sürprizler
İlaveten: PARAMUNT REVÜ
TL. 3941

Müthiş bir zelzele felâketi oldu

Erzincan baştan başa harap oldu, Tokat'ta mühim hasar var

Ölenlerin miktarı yüzleri ve yaralananlar binleri aşıyor

Zelzele yurdun her tarafında hissedildi

HÜKÛMET VE KIZILAY

Geniş yardım tedbirleri aldı

Millî Şefimiz İsmet İnönü Kayseri kız lisesinde

Millî bir yardım seferberliği!

Falih Rıfkı ATAY

Korkunç bir zelzele, bazı yerlerde ağır, bazı yerlerde hafif, hemen bütün memleketi yerinden oynatmıştır: zelzele Akdeniz ve Karadeniz kıyılarında, Anadolu'nun şarkında, garbında, ve merkezinde hissedilmiştir. İlk haberler Erzincan'ın harap olduğunu bildirmekte idi. Birçok kazalarımızda mühim hasarlar vardır. Tokat'ta büyük binalar yıkılmıştır. Bu satırları yazdığımız sırada facianın bütün tahribatını henüz bilmiyoruz. Fakat yüzlerce vatandaşımız ölmüştür; birçoğu yaralanmıştır ve binlercesi, karakışın bu sert günlerinde yuvasız kalmıştır.

Millî Şefimizin felâket karşısında teessürleri

İnönü Erzincan valisine bir telgraf çekti

Elâzığ, 27 a.a. — Zelzele münasebetiyle Reisicümhur İsmet İnönü Erzincan Valisine aşağıdaki telgrafı çekmiştir:

"Erzincan'ın uğradığı felâkete pek müteessir oldum. Bütün millet, Erzincan'la yakından alâkadardır. Cümhuriyet hükûmeti felâketin ıstıraplarını hafifletmek için âcil tedbirler almıştır. En ziyade ıstırabımızı mucip olan, nüfusça uğradığımız pek acı zayiattır. Diğer tahribatı milletimiz pek az zamanda kâmilen tâmir ve telâfi edecek ve bugünkü enkaz içinden memleketin güzel bir mâmuresi çıkarılacaktır. Bütün devlet memurlarının fedakârlık ve vazifeşinaslıkta biribirleriyle yarış etmelerini beklerim. Halkın ıstırabını teskin için bilhassa mânevî ahvalde sükûnet muhafaza edilmelidir. Milletimizin Erzincan'la candan alâkadar olduğu halkça bilinmelidir."

İSMET İNÖNÜ

KARADENİZ
AKDENİZ
RUSYA

Atatürk'ün muvakkat kabri ziyaret edildi

Evelki gece sabaha karşı saat 2 raddelerinde birçok Ankaralılar, müthiş bir sallantı ile uykularından uyandılar. Zelzele olmuş, ve bu zelzele beş dakika kadar sürmüştü. Sabahleyin, şehrimizde de hissedilen bu zelzelenin maalesef memleketin şark kısımlarında bilhassa Erzincan, Tokat, Kemah, Ordu, Pülümür ve daha birçok yerlerde müthiş bir felâket halini aldığını hele Erzincan'da taş üzerinde taş kalmadığını büyük bir acı ve ıstırapla öğrendik.

Ulus, 28 Aralık 1939

[6] *Son Posta*, 27 Birincikanun 1939.
[7] *Son Posta*, 28 Birincikanun 1939.
[8] *Ulus*, 28 I. Kanun 1938.

Evvelki gece sabaha karşı saat 2 raddelerinde birçok Ankaralılar, müthiş bir sallantı ile uykularından uyandılar. Zelzele olmuş ve bu zelzele beş dakika kadar sürmüştü. Sabahleyin şehrimizde de hissedilen bu zelzelenin maalesef memleketin şark kısımlarında bilhassa Erzincan, Tokat, Kemah, Ordu, Pülümür ve daha çok birçok yerlerde müthiş bir felaket halini aldığını hele Erzincan'da taş üzerinde taş kalmadığını büyük bir acı ve ızdırapla öğrendik. Birçok vatandaşlarımızın toprak ve enkaz altında kaldığını duyduğumuz zaman teessürümüz son haddini buldu. Zelzele hakikaten tam bir felaket halini almıştı.[9]

Devlet Nüshası

Suriyede asker toplandığı hakkındaki haber tekzib edildi

AKŞAM

Çiçek
MUHTAR M. DÖMEKE

Sene 22 — No. 7610 — Fiatı her yerde 5 kuruş — PERŞEMBE 28 Kânunuevvel 1938

Erzincan vilâyeti ile Kemah bir enkaz yığını halini aldı

Binlerce ev yıkıldı, yangınlar çıktı, pek çok ölü ve yaralı var

Erzincan halkının mühim bir kısmı öldü. Tokat, Ordu, Refahiye, Sıvas ve Samsunda ölü ve yaralıların sayısı henüz tam olarak tesbit edilemedi

Dahiliye ve Sıhhiye Vekilleri bu sabah Erzincana hareket ettiler

Kızılay zelzele mıntakasına para, çamaşır, çadır ve battaniye gönderdi. İmdad trenleri gitti. Meclis, bir milli yardım komitesi teşkilini ittifakla kabul etti

Reisicümhurun telgrafı

"Cümhuriyet hükümeti tedbirler almıştır. Bugünkü enkaz içinden güzel bir mamure çıkarılacaktır,,

Elâzığ 27 (A.A.) — Zelzele münasebetile Reisicümhur İsmet İnönü, Erzincan Valisine aşağıdaki telgrafı çekmiştir:

«Erzincanın uğradığı felâketle pek müteessir oldum. Bütün millet de Erzincanla yakından alâkadardır. Cümhuriyet hükümeti felâketin ıztırablarını hafifletmek için âcil tedbirler almıştır. En ziyade ıztırabımızı mucib olan nüfusça uğradığımız pek acı zayiattır. Diğer tahribatı milletimiz pek az zamanda kâmilen tamir ve telâfi edecek ve bugünkü enkaz içinden memleketin güzel bir mamuresi çıkarılacaktır.

Bütün devlet memurlarının fedakârlık, vazifeseverlikte birbirlerile yarış etmelerini beklerim.

Halkın ıztırabını teskin için bilhassa mânevi ahvalde sükûnet muhafaza edilmektedir. Milletimizin Erzincanla candan alâkadar olduğu halkca bilinmelidir.

İsmet İnönü

Akşam gazetesi, depremi, "Erzincan vilayeti ile Kemah bir enkaz yığını halini aldı"cümlesiyle manşetine taşımıştır. Haberin devamında "Erzincan halkının mühim bir kısmı öldü"bilgisi yer almaktadır. [*Akşam*, 28 Kanunuevvel 1938.]

HERYERDE 3 KURUS

VAKIT

Perşembe 28 Birincikânun 1938 — YIL: 23 • SAYI: 7890

Ebedi Şef'in kabrine dün çelenk kondu

Ankara, 27 (A.A.) — Bugün Ebedi Şef Atatürk'ün Ankaraya ilk teşriflerinin yirminci yıldönümü olmak münasebetiyle Ankara Vali ve Belediye Reisi Nevzat Tandoğan'ın riyasetinde bir heyet Etnoğrafya müzesinde muvakkat kabre giderek Ebedi Şef'in manevi huzurunda tazim ile eğilmişler ve kabre çelenkler koymuşlardır.

Maarif Vekili Hatay'dan İzmire hareket etti

Antakya, 27 (Hususi) — Maarif Vekili Hasan Âli Yücel dün Hataya gelmiş, İskenderunda belediye ve partiyi ziyaret etmiş, sonra Antakyaya gelmiştir. Vekil Antakyada mektepleri gezmiş, İsmetpaşa ilk okulunun çay ziyafetinde bulunmuştur. Maarif Vekili bugün İzmire gitmek üzere buradan ayrılmıştır.

Tabiatın acı bir darbesi:

Zelzeleden yüzlerce yurttaşı aramızdan kaybettik!

Erzincan bir harabe haline geldi. Buradaki insan zayiatı katî olarak tesbit olunamadı

Vakit gazetesinin manşeti "Tabiatın acı bir darbesi: Zelzeleden yüzlerce yurttaşı aramızdan kaybettik" şeklindedir. [*Vakit*, 28 Birincikanun 1938.]

[9] *Ulus*, 28 I. Kanun 1938.

Zaman geçtikçe, yetkililer ve gazeteciler Erzincan'a ulaştıkça felaketin niteliği daha net ortaya çıkmıştır. Deprem bölgesinde yapılan gözlemler, çekilen fotoğraflar ve felaketzedelerle yapılan röportajlar bu konuda önemli bilgi bir kaynağı oluşturmakta, depreme dair toplumsal hafızaya yerleşmekte ve şehirden aktarılanlar depremin yarattığı toplumsal travmanın büyüklüğünü açık bir biçimde yansıtmaktadır.

SON POSTA

Bedbaht Erzincandan gelen ilk resimler

İlk imdad treni Erzincanda: Yaralılar trene nakllediliyorlar

Toprakla bir olmuş, evleri altında kaybolan yavrularını, analarını ve h ocalarını arıyan bedbaht kadınlar

Trende bir yaralı

Felâketten sonra ilk telâki

Enkaz altından kurtarılmış bir soba, kapaksız bir tencere.. Birkaç yorgan ve bir iki tahta parçası... İşte bedbaht Erzincanlıların bugünkü yuvalarından biri..

Asker, sivil yaralıları nakledivorlar

Şehir sokaklarında çatılan çadırlar ve çaresizce dolaşan felâketzedeler

Kızılay faaliyette

Son Posta, 4 İkincikanun 1940

Depremden sonra Erzincan'a giden bir üsteğmen şehrin durumunu şu sözlerle anlatmaktadır: "Erzincan'ı tanıyamadım. Şehir bir toprak yığını haline gelmişti. Erzincan artık ortada yoktur. Askerler boyuna toprak altından ceset

çıkarıyordu."[10] Depremden birkaç gün sonra trenle Erzincan'a giden *Son Posta* yazarının şehre dair gözlemleri ise şehrin adeta bir mezarlığa dönüştüğünü göstermektedir:

> Perişan bir halde trenden iniyorum. Etraftaki bütün evler bir yığın taş, tahta, toprak halinde. Aralardan tek tük çadırlar gözüküyor: İşte diyorlar, bütün Erzincan şu gördüğünüz halk! Bakıyorum, beş dakikada, teker teker sayabilirim hepsini. Başımı çeviriyorum. Üstüste konmuş insan

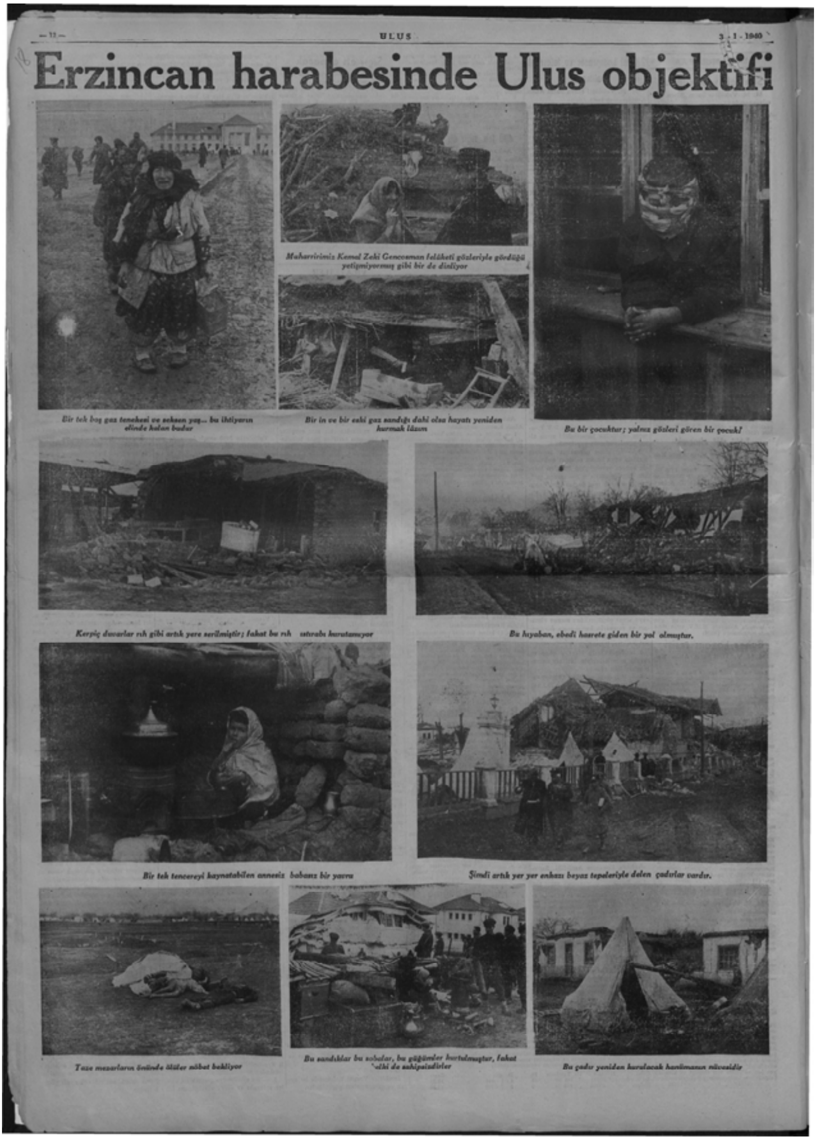
— 12 — ULUS 3 - 1 - 1940

Erzincan harabesinde Ulus objektifi

Muharririmiz Kemal Zeki Gencosman felâketi gözleriyle gördüğü yetişmiyormuş gibi bir de dinliyor

Bir tek boş gaz tenekesi ve seksen yaş... bu ihtiyarın elinde kalan budur

Bir in ve bir eski gaz sandığı dahi olsa hayatı yeniden kurmak lâzım

Bu bir çocuktur; yalnız gözleri gören bir çocuk!

Kerpiç duvarlar ırh gibi artık yere serilmiştir; fakat bu ırh ıstırabı kurutamıyor

Bu hıyaban, ebedî hasrete giden bir yol olmuştur.

Bir tek tencereyi kaynatabilen annesiz babasız bir yavru

Şimdi artık yer yer enkazı beyaz tepeleriyle delen çadırlar vardır.

Taze mezarların önünde ölüler nöbet bekliyor

Bu sandıklar bu sobalar, bu göğümler kurtulmuştur, fakat belki de sahipsizdirler

Bu çadır yeniden kurulacak hanümanın nüvesidir

Son Posta, 4 İkincikanun 1940

> cesedleri. Kaç tane? Her halde birkaç bin! Artık hassasiyetim uyuşmuyor. Gayri iradi yürüyorum. İstasyonun şark kısmını kaplayan geniş meydandayım. Allahım bu ne feci bir manzara? Yüzlerce, binlerce cesed, üstüste, yan yana konmuş. Birçok kadınlar, çocuklar, erkekler bir albüm yaprağı çevirir gibi cesedleri kaldırıp kaldırıp kendilerine ait olanları arıyorlar. Zaman zaman aradığını bulanların canhıraş bağrışmaları kulak zarlarını yırtıyor.[11]

Deprem halkı olduğu kadar tüm idari birimleri de felç etmiştir. Günler geçmesine rağmen ölüler kaldırılamamış ve kokuya gelen köpeklerden cenazeleri korumak geride kalanlara düşmüştür:

> Biraz ilerliyorum. Birden bir tabanca patlıyor. Silkiniyorum. Elince tabancasının namlusundan dumanlar çıkan orta yaşlı, yarı çıplak, saçı başı dağınık bir adam avazı çıktığı kadar bağırıyor: Allah'ım dirisini aldın, ölüsünü bize bırak! Bakıyorum. Ateş ettiği bir köpektir. Köpekleri öldürmüş olmalarına rağmen tek tük rastlanıyor. Bir kısım cesetler taaffün etmeğe başlamıştır, kokuya civarlardan geliyorlar.[12]

Felaketin boyutunu arttıran faktörlerde biri de depremden sonra çıkan yangın olmuştur. Kurtulan felaketzedelerden birisi basına, "Asıl müthiş olanı yangındı. Yıkılan binalar türlü tesirlerle ateş alıyor, yanıyordu"[13] bilgisini vermiştir.

II. Felaketin Boyutları ve Toparlanma Çabaları

İstanbul Kandili Rasathanesi'nin 1939 yılına dair raporunda o yıl Türkiye'de dört şiddetli deprem (İnegöl, Dikili, Tercan ve Erzincan) yaşandığı belirtilmektedir. Raporda Erzincan'da yaşanan depremin her bakımdan diğerlerinden farklı olduğu şu sözlerle ifade edilmiştir:

> Yüzyıldan beri memleketimizde vuku bulan depremlerin en şiddetlisi olan bu deprem X ½ dereceyi geçmiştir. Bu afet Türkiye'nin her tarafından duyulmuştur. Bütün Anadolu'yu sarsmıştır. Bu depremin diğerlerinden iki mühim farikası vardır: Birisi tesir sahasının genişliği diğeri şiddet mertebesinin 10u tecavüz etmesidir. Bu depreme sismik bakımdan Kelkit depremi demek daha doğru olur. Bu deprem için merkez değil bir hat mevzu bahistir. (…) Erzincan depremi müthiş bir afet olmuştur. Merkez üstü sahasında yıkılmayan ev, dam vesaire kalmamış ve binlerce insan ve hayvan yok olmuştur.[14]

Gerçekten de bir kenti neredeyse tamamen harabe haline dönüştürmesiyle Erzincan depremi kendisinden önceki ve sonraki depremlerden farklı bir yerde

---

[11] *Son Posta*, 4 İkincikanun 1940.
[12] *Son Posta*, 4 İkincikanun 1940.
[13] *Vakit*, 4 İkincikanun 1940.
[14] İstanbul Kandilli Rasathanesi, *1939 Meteoroloji, Sismoloji ve Miknatis Rasatları*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1945, 43-44.

durmaktadır. Şehrin neredeyse tamamen yıkıldığı bilgisi Ankara ve İstanbul'a ulaştıktan sonra depremden kaç yurttaşın öldüğüne dair haberler basında yer edinmeye başlamıştır. 31 Aralık'ta *Yeni Sabah* gazetesi "Umumi zayiat 40 bine varıyor"[15] manşetiyle çıkmıştır. Felaketten iki hafta sonra *Ulus* gazetesi ölü sayısını 23.131 olarak açıklamıştır. Aynı habere göre yıkılan ev sayısı 29.390'dır. *Ulus* gazetesi 31 Aralık'ta ölü sayısını "Erzincan'da ölü miktarı yüzde 50" manşetiyle duyurmuştur."[16] Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekili Hulusi Alataş'ın 31 Aralık 1939'da deprem bölgesine giderek Erzincan'da yaptığı incelemeler sonucunda 1 Ocak 1940'da Başvekalete gönderdiği rapora baktığımızda *Ulus*'ta çıkan manşetin kaynağının Hulusi Alataş olduğu görülmektedir. Alataş, raporunda şehrin tamamen yıkıldığını, sağlam bina kalmadığını ve şehrin harabeye döndüğünü bildirmektedir:

> Erzincan'da görülen ilk vaziyet hakikaten tüyler ürpertecek şekilde muazzam bir felaket sahnesidir. En yeni yapılmış istasyon, Halkevi binaları da dahil olarak şehir baştan başa yıkılmış ve korkunç bir harabe halini almıştır. Sağlam kalmış bir tek bina yoktur denilebilir. (…) Şehirde felakete uğramamış bir tek aile ve harap olmamış bir tek bina yoktur denebilir.[17]

Hulusi Alataş raporunda, devlet kurum ve memurlarının da felaketten etkilendiğini ve bu nedenle ölü sayısının saptanmasının zor olduğu belirtmekte, tahmini ölüm oranı olarak şehrin yüzde ellisini işaret etmektedir:

> İlk temaslarda tahribat, ölüm ve yaralı miktarı hakkında sarih bir malumat almaya çalıştık, fakat felaketin bu kadar ani ve geniş olması ve alakadar bütün devlet dairelerinin, amir ve memurlarının da aynı korkunç felaket içinde kalmış bulunmaları her hangi bir rakam zikrine imkan bırakmadığı kanaatine vardık. Kati rakamlara müstenit bir miktara vasıl oluncaya kadar şimdilik vilayetin yaptığı tahminleri kabul etmek zaruri görülmüş ve buna nazaran da halkın % ellisinin öldüğüne ve birçok da yaralı bulunduğuna hüküm etmekle iktifa edilmiştir.[18]

Depremden önceki son nüfus sayımı olan 1935 sayımı verilerine göre Erzincan şehir merkezinin nüfusunun 60.012 olduğunu düşündüğümüzde[19] raporda ölü sayısının en az 30 bin olduğu yönünde bir tahmin yürütülmektedir. Özellikle Kemah gibi depremden çok fazla etkilenmiş ve o dönemde 17 bin nüfusa sahip olan bir ilçeyi, diğer ilçeleri ve civar illerdeki ölü sayılarını da düşündüğümüzde, ölü sayısının tahminlerden bir hayli yüksek olduğunu söylemek mümkündür.

---

[15] *Yeni Sabah*, 31 İlkkanun 1939.

[16] *Ulus*, Birincikanun, 1939.

[17] BCA. 30.10.0.0. / 119.844.11. / 01.01.1940.

[18] BCA. 30.10.0.0. / 119.844.11. / 01.01.1940.

[19] Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, *İstatistik Yıllığı: 1939-1940*, Cilt:11, , Neşriyat no:159, Hüsnütabiat Basımevi, İstanbul, 59.

Deprem sonrası Erzincan'ından bir fotoğraf [*Ulus*, 3 İkincikanun 1940.]

Depremin yaşandığı gün Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekili Hulusi Alataş, felaketin boyutları konusunda Mecliste bir konuşma yapmış ve bu konuşmanın ardından yaraları sarmak için neler yapılacağı konusunda milletvekilleri arasında bir tartışma yürütülmüştür. Hulusi Alataş bölgeye çadır, battaniye, giyim ve gıda yardımı gönderildiğini bildirmiştir. Tunceli vekili Sami Erkman depremden etkilenenlere 40 bin lira verilmesini teklif etmiştir. Erzincan vekili Aziz Samih İlter bölgenin hava şartları nedeniyle kış aylarında çadırlarda kalmanın zor olduğunu ve bu nedenle yaralıların, kadınların ve çocukların başka şehirlere nakil edilmesi gerektiğini teklif etmiştir. Toplumsal etkisi bakımından en kapsamlı yardım teklifi ise Çanakkale vekili Ziya Gevher Etili'den gelmiştir. Etili'nin teklifi, yardımları milli hale getirecek bir komite kurulması yönündedir:

> Bu yardımın şu şekilde yapılmasının daha iyi olacağı kanaatindeyim: Büyük Millet Meclisi Reisi'nin riyasetinde bir milli yardım komitesi teşkil edilmelidir. Buna evvela biz iştirak edeceğiz. Sonra bütün memlekete teşmil edilsin, bunu rica edeceğim. Diğer taraftan Hükümet de kanunlar getirsin, gereken tedbirleri alsın, Hilali Ahmer de yardım etsin. Biz de Büyük Millet Meclisi Reisinin Reisliği altında bir milli komite yapalım.[20]

Milli Yardım Komitesi oluşturulmasına dair bu teklif, Meclis tarafından kabul edilir ve basının da desteğiyle ulus ölçeğinde topyekun bir yardım seferberliği başlatılır. 29 Aralık 1939 tarihli *Akşam* gazetesi "Vatandaş! Felaketzede kardeşlerine yardım etmek birinci vazifendir. Bunu unutma"[21] manşetiyle çıkar.

[20] *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre: 6, Cilt: 7, İçtima: 1, 27.12.1939, 128.
[21] *Akşam*, 29 Kanunuevvel 1939.

İngiliz Başvekili sene başında mühim bir nutuk söyliyecekmiş

AKŞAM

Orgeneral Kâzım Orbay'la korgeneral Akdoğan Erzincana gidiyor

Vatandaş! Felâketzede kardeşlerine yardım etmek birinci vazifendir. Bunu unutma

Millî yardım komitesi millete hitab ediyor

Facianın ıztırabını ancak süratli ve umumî bir yardım seferberliği ile hafifletebiliriz

Son dakika

Dahiliye ve sıhhiye Vekilleri Sıvasta kaldıalr

Kayseriden tahrik edilen imdad treni karlardan Sıvastan ileri gidemedi

Akşam gazetesinin 29 Aralık 1939 tarihli nüshasının "vatandaş"ı depremzedelere yardıma çağıran manşeti.

Milli Yardım Komitesi'ne diğer devletlerden, vakıflar, kurumlar ve vatandaşlardan yapılan bağışlar basında günlük yer bulur. Siyasi figürler de bağış yaparak farkındalığın oluşmasını hızlandırmaya çalışırlar. Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün 10 bin lira bağış yaptığı gazetelerin baş sayfalarında yer alır.[22] Gazeteler vatandaşların yaptığı bağışları da sayfalarına taşırlar. "Zengin, fakir bütün vatandaşların"[23] bağışta bulunduğuna dair haberlere, "İzmir'de bir terzi kalfası nişan yüzüğünü verdi"[24] gibi halkı bağış yapmaya motive eden başlıklara basında sıkça yer verilir. Yardım seferberliğinin başlamasından kısa bir süre sonra yüzbinlerce liranın toplandığına dair haberler gazetelerde yer almaya başlar.[25]

Milli Yardım Komitesi ve basın vasıtasıyla yardımlar toplanırken bir yandan da yaralılar, depremde evlerini ve yakınlarını kaybedenler trenlerle başta Ankara, İstanbul, Sivas ve Kayseri olmak üzere başka şehirlere nakil edilir. İstanbul'da felaketzedeler için Fatih'te evler tutulmasına karar verilir.[26] Depremden iki gün sonra 29 Aralık 1939'da Başvekil Refik Saydam, Dahiliye Vekili Faik Öztrak ve Sıhhiye Vekili Hulusi Alataş'a gönderdiği telgrafta depremzedelerin Hatay'dan ayrılan Ermenilerin evlerine iskan edilmeleri konusunda çalışmaları talimatını verir:

> Sivas'taki tetkikatınızı bitirdikten sonra Erzincan'a teşriflerinizi ve Hatay'da Ermenilerden boş kalan evlerde iskan imkanı olduğu göz önünde tutularak ve Hatay valisi ile muhabere edilerek neticeden malumat verilmesini rica ederim.[27]

[22] *Akşam*, 4 Kanunusani 1940.
[23] *Akşam*, 31 Kanunuevvel 1939.
[24] *Akşam*, 30 Kanunuevvel 1939.
[25] *Ulus*, 5 İkincikanun 1940.
[26] *Akşam*, 12 Kanunusani 1940.
[27] BCA. 30.10.0.0. / 119.843.8. / 29.12.1939.

Kurtarma ve enkaz kaldırma çalışmalarında bulunmaları için Erzincan hapishanesinde bulunan tutuklu ve mahkûmların cezalarının ertelenmeleri ve serbest bırakılmaları da, daha önce eşine pek rastlanmayan kararlar arasındadır. 10 Ocak 1940'da Adalet Vekili Fethi Okyar bu kanunun gerekçesini TBMM'de şu sözlerle açıklamıştır:

> Efendim bu kanun layihasını meclise sevketmek için Hükümeti tahrik eden sebepleri biraz izah etmek isterim. Malumu aliniz zelzele felaketine uğramış olan birçok yerlerde ceza evleri yıkılmıştır ve birçok yerlerde de ceza evleri içinde durulamayacak kadar hasara uğramıştır. Bu suretle birçok mahkum ve mevkuflar açıkta kalmışlardır. Kışın bu şiddetli zamanında bunları açıkta ve çadır altında muhafaza etmekteki müşkülatı takdir buyurursunuz. İkinci bir sebep de; insani bir mülahazadır. Bu mahkum ve mevkuflar herkesle beraber aynı suretle felakete uğramış olan ve evleri yıkılmış bulunan birer ailenin istinadgahı addolunabilir. Bunlar hiç olmazsa felakete uğramış olan ailelerinin yanında bu zamanda bulunup da onlara az çok yardım ederlerse, elbette faydalı olur. Bu itibarla mevkuflar hakkındaki tevkif müzekkerelerinin ve mahkumlar hakkındaki mahkumiyet kararlarının tehiri infazını teklif ettik.[28]

Deprem özellikle Erzincanlı çocukları derinden etkilemiş ve yüzlerce çocuk kimsesiz kalmıştır. Bu çocuklar hem ailelerini hem de okullarını yitirmişlerdir. Şehirdeki okulların neredeyse tamamı depremde yıkılmıştır.[29] Kimsesiz kalan çocuklardan biri olan ve yaralı olarak Ankara'ya getirilen 12 yaşındaki Muzaffer bunlardan yalnızca biridir:

> Bizim evimiz dört odalıydı. Zelzele olduğu zaman hepimiz uyuyorduk. Bir gürültüyle yataklarımızdan fırladık. Salonun tavanı soldaki odaların üstüne yıkılmıştı. Sarsıntıda annem, babam yanlarında yatan küçük kardeşlerime sarılmış, ben direklerin teşkil ettiği sığınak içinde kalmıştım. Kardeşlerim Muammer ve Derdane ile annem ve babam kurtulamadılar.[30]

Arşivde yer alan bir belgede, kimsesiz kalan çocuklarının durumunun uzun bir süre düzelmediği bilgisi yer almaktadır. Söz konusu belge, Kızılay Cemiyeti Müdürü'nün Maarif Vekaleti'ne gönderdiği 15.09.1941 tarihli yazısıdır. Belge, depremden neredeyse iki yıl geçmesine rağmen kimsesiz kalan çocuklardan bir kısmının kötü durumda olduğunu ve sokaklarda yaşadığını göstermektedir:

> Erzincan Mebusu Salih Başotac'ın intihab dairesinde yaptığı gezintide (100) kadar anasız, babasız çocuk gördüğü, Cumhuriyet Halk Partisi Umumi Katibliği iş'arına atfen bildirildikten sonra, büyük zelzelede ana ve babalarını kaybettikleri ve hiçbir taraftan himaye görmedikleri an-

[28] *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre: 6, Cilt: 8, İçtima: 1, 10.01.1940, 37. Söz konusu kanun teklifi Mecliste kabul edilir ve 13 Ocak 1940'daki *Resmi Gazete*'de yayınlanır. Bkz. "Zelzele Mıntıkasında Ceza Hükümleriyle Tevkif Kararlarının İnfazının Tehirine Dair Kanun", *Resmi Gazete*, Sayı: 4409, 13.01.1940.

[29] BCA. 30.10.0.0. / 117.737.1. / 02.05.1940.

[30] *Ulus*, 8 İkincikanun 1940.

> laşılan bu çocukların sokaklarda kendi hallerine bırakılmalarının içtimai varlığımız için gösterdiği büyük tehlikeleri şimdiden önlemek zaruretinde olduğumuz, genç yaşlarında felaketin, sefaletin ve öksüzlüğün bütün acılarıyla karşılaşmış bu zavallı yavruların Cemiyetimizde himaye altına alınmaları yerinde olduğu beyan edilerek, gereğinin yapılması ve neticesinden malumat itası rica olunmaktadır.[31]

III. Hafıza Mekânı, Görsel Kültür ve Anıtlaştırma

1939 Erzincan Depreminin basında temsili, Milli Şef ve Reisicumhur İsmet İnönü etrafında oluşturulan politik bir görsel kültürü yansıtmakta ve felaket imgesini anıt etrafında inşa eden hafıza mekânının nasıl oluştuğunu göstermektedir. İnönü'nün depremden sonra Erzincan'a gitmesi ve oradaki temasları, uzun süre basında ve yetkililerin konuşmalarında kurtarıcı bir politik imgeyi yeniden üreten bir çerçevede karşılık bulmuştur. Depreme dair haberler boyunca Milli Şef, hem güncel olanın hem de depreme dair hatırlama kültürünün yegane öznesine dönüşmüştür. *Ulus* gazetesi İnönü'nün Erzincan'a gelişini şu sözlerle aktarmaktadır:

> Bu milletin derin hürmeti, en samimi muhabbeti onun ak saçlı başından tekasüf eder. Bir saat evvel buna bir kere daha şahit olduk. Bu milletin şefi bir gece yarısında sonra kudurmuş tabiatın karşısına çıkan ve bu pençeleşmede…hazin bir mağlubiyete uğrayan Erzincan'ın harabeleri üzerinde dolaşırken bir kere görüyor ve duyuyoruz ki İnönü'nün ağzından çıkan bir çift söz bile, en azından gadere uğrayan vatandaşın yarasına en şifalı merhem olacak kadar müessirdir. Bahçesinin bir köşesinde yırtık kilim parçalarının altına sığınan zavallıdan, hastaneleştirilen bir çatı altındaki en ağır yaralılara kadar duymuşlardı: İnönü geliyormuş. Ayakta durabilenler istasyondaydılar. Yerinden kalkamayanlar yüzlerini istasyona çevirmişlerdi.[32]

Gazete muhabiri İnönü'nün Erzincan'ı dolaşırken ihtiyar bir kadının İnönü'nün önüne çıkarak "evlatlarımı kaybettim, hepsi size kurban olsunlar" dediğini, bir başka felaketzedenin "sen sağol yaşa sen sağol, biz acılarımızı çabuk unuturuz" dediğini aktarır.[33]

Halkı yeniden ayağa kalkma konusunda motive eden en etkili aktör olarak Milli Şefin ziyaretleri konusunda benzer yorumlara Mecliste vekillerin beyanlarında da rastlanır. Dahiliye Vekili Faik Öztrak, 10 Ocak 1940'da Meclis'te depreme dair bilgi verdiği konuşmasında depremzedelerin Milli Şefin etrafını sararak "üç can kaybettim, beş can kaybettim, sana kurban olsun, sen sağ ol İnönü" dediklerini aktarır.[34]

---

[31] BCA. 30.10.0.0. / 179.235.5. / 15.09.1941.
[32] *Ulus*, 3 İkincikanun 1940.
[33] *Ulus*, 3 İkincikanun 1940.
[34] *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre: 6, Cilt: 8, İçtima: 1, 10.01.1940, 38.

İsmen İnönü'nün Erzincan ziyaretinden bir fotoğraf [*Ulus*, 4 İkincikanun 1940]

Köşe yazılarında da İnönü'nün felaketzedeler için taşıdığı anlam işlenir. *Ulus* gazetesinde yer alan bir köşe yazısında İnönü'nün Erzincan ziyareti şu sözlerle anlatılır:

> Milli şefin tam vaktinde felaketzedeleri bağrına basması, iradelerini kaybetmiş, mantıkları perişan olmuş insanlara bir elektrik cereyanı kadar mühim bir kuvvet oldu. Faciadan kurtulan insanlar teşkilatlanarak çalışmağa başladılar. (…) Milli şefin tam vaktinde felaket sahnesi içinde bulunması onlara biraz ağlayabilmek, düşünebilmek kudretini verdi. Ondan sonra birlikte ağladık, birlikte düşündük.[35]

Louis Marin'in bir güç olanağı ve yetisi olarak kudretin ve imgenin iktidarının kurulması dediği durum[36] Milli Şef etrafında üretilir. Kurtarıcı imge felaket anında ulusun kaderini kendinde toplar. Bu, iktidarın "bir kusursuzluk, tam yetke, tam iyilik, tam bilgelik, tam büyüklük vb. tacıyla yalıtan aygıtın"[37] bireyler tarafından keşfidir. Politik imgenin "baba" niteliği ve gizemli niteliği[38] gücünü tanzim eder. "Bireysel hafızanın dayanak bulduğu kolektif hafıza çerçeveleri"[39] "topluluk ruhu veren bellek"[40] Milli Şef etrafında kurgulanır. Dahiliye Vekili

35 N.A. Küçüka, "Zalim Tabiat", *Ulus*, 3 İkincikanun 1940, 2.
36 Louis Marin, *İmgenin İktidarları*, çev. Muna Cedden, Dost Kitabevi Yay., Ankara, 2013, 15.
37 Marin, *a.g.e.,*.31.
38 Marin, *a.g.e.,* 15.
39 Maurice Halbwachs, *Hafızanın Toplumsal Çerçeveleri*, çev. Büşra Uçar, Heretik Yay., Ankara, 2016, 348.
40 Jan Assmann*, Kültürel Bellek*, çev. Ayşe Tekin, Ayrıntı Yay., İstanbul, 2015, 38.

Faik Öztrak'ın anlattıklarına çok benzer şekilde *Akşam* gazetesinde İnönü'nün Erzincan ziyaretine dair şu değerlendirmeler yapılmıştır:

> Türk milletinin en yüksek mümessili olan Devlet reisinin bu hareketinde, sadece şahsi şefkat, milletine bağlılık gibi asil hislerin tezahürünü değil, aynı zamanda Türkiye'nin devlet ve millet beraberliği bakımından bugünkü karakterinin en sevindirici timsalini görmek lazımdır. Milletlerin ruhi seciyeleri sakin zamanlardan ziyade tehlike ve felaket anlarında kendini gösterir. Fedakarlık ve kahramanlık vasıflarını, sönmeyen ateş halinde vicdanlarında taşıyan milletlerin, harikalar yaratması için mevcudiyetlerini sarsacak tehlikelerle çarpışması kafidir.[41]

Depremin en önemli hafıza mekânı, Erzincanlı felaketzede bir kadının ağlayarak İnönü'ye sarıldığını gösteren meşhur fotoğraftır. Söz konusu fotoğraf birçok gazetede yer almış, deprem afişlerinde kullanılmış ve nihayet bugün de Erzincan Valiliği'nin önünde bulunan ve depremi hatırlatan anıta kaynaklık etmiştir.

Anıta kaynaklık eden depremzede bir kadın ve İsmet İnönü [*Ulus*, 3 İkincikanun 1940. Aynı fotoğraf 4 Ocak'ta *Tan*, *Son Posta* ve *Akşam* gazetelerinde de yer almıştır.]

Anıta kaynaklık eden fotoğrafın hikayesi, *Ulus* gazetesinde yer alan "Milli Şefin Etrafında Toplanan Birlik" başlıklı köşe yazısında şu sözlerle aktarılmaktadır:

> Felaketten sonra mustarip Erzincanlılar harabeler içinde dolaşırken her şeyini kaybetmiş ihtiyar bir kadın harabelerin enkazından yapılmış kulübesinden çıkarak Milli Şefe doğru yürüdü. Başını onun bağrına dayayarak ve ıstırap dolu gözlerini açtı ve yanık bir sesle "büyük babam, her şeyim mahvoldu, fakat sen yaşa" diye haykırıyordu. Bu sözler Nik-

[41] "Reisicümhurun Seyahati Münasebetiyle", *Akşam*, 4 Kanunusani 1940.

> sar'da yanan meşaleler altında, ve Amasya'da Erbaalılar tarafından başka kelimelerle, başka cümlelerle fakat aynı manada olarak tekrar edildi. Erbaalılar milli bütünlüğün, milli tesanüdün mihrak ve müşahhası olan şefe karşı "senin vücudun bizim ruhlarımızda derin kudret menbaı oluyor. Biz seninle teselli buluyoruz" diyorlardı. Milli iradenin, Milli ruhun mümessili olan Milli Şefe karşı bu kadar candan ve hissi bir bağlılıkla en feci dakikalarda bile itimat gösteren bir milletin ruhi asaletine, yüksek enerjisine hayran olmamak mümkün değildir. Yıkılan şark vilayetlerinde inkılap Türkiye'si kendi zihniyeti içinde yeni yurdu kurarken dayanacağı en büyük kudret ve en büyük sermaye işte bu asil varlık olacaktır.[42]

Fotoğrafın hikayesi Dahili Vekili tarafından Mecliste farklı ifadelerle aktarılır:

> Oğlunu kaybeden bir ana ilerledi. "Oğlum gitti İnönü, Giresunlu Memedim gitti, sana kurban olsun" diyerek başını Milli Şefin omuzlarına koydu, sinesini, sinesine dayadı, gözünün yaşına cereyan verdi. Şef onu şefkatle bağrına bastı. Bu çok hazin, hazin olduğu kadar ulvi bir tabloydu. Gazetelerde bu tablonun kopyasını gördünüz, biz onun aslı karşısında mütehassis ve mephut kaldık. Evladını kaybeden ana kalbindeki onulmaz yaranın tesellisini Şefin aziz bağrında arıyor ve buluyordu. Memed de Şefin idi. Memedin anası da Şefin ve hepsi Milletin.[43]

Pierre Nora'nın belirttiği üzere "hafıza mekânları bizzat varlıkları ve gerçeklik etkileriyle, hem hafızanın, hem ulusun içerdiği belirsizleri ve bunların doğurduğu karmaşık ilişkileri çabuk ve kesin bir çözüme bağlıyor"[44] olma özelliği gösterir. Binlerce insanın öldüğü bir belirsizlik ve korku anında yurttaş ile devlet, birey ile ulus arasındaki ilişkiyi yeniden düzenleyen bu fotoğraf, birliğin sağlanacağı imgeyi netleştirir. Depremde öleni, geride kalan yakınlarını ve politik imgeyi ulusal bedende birleştirir. Fotoğraftan hareketle 1947 yılında Milli Şef İnönü'ye şükran ifadesi olarak dikilen anıtın[45] arka tarafında dönemin ruhunu yansıtan şu dizeler yer almaktadır:

> Daya biçare kadın bağrına yorgun başını
> Ona anlat yıkılan yurdu, ölen yoldaşını
>
> Ebedi milletin sevgisi kaynar orada
> Bu mukaddes ateş üstünde kurut gözyaşını.

1939 Erzincan Depremi, Türkiye'nin toplumsal tarihinde yer alan eşine az rastlanır büyüklükte felaketlerden biri olmanın yanı sıra Milli Şef döneminin politik kültürünü yansıtması açısından tartışılabilir belgeler, imgeler ve söylemler barındırmaktadır. Gazete manşetlerinde, görsel enstrümanlarda, köşe yazılarında ve meclisteki konuşmalarda Milli Şef, felaket anında ulusal birliği ve toparlanmayı kendinde toplayan imge olarak yer almıştır. Ağlayan bir depremzede

---

[42] N.A. Küçüka, "Milli Şefin Etrafında Toplanan Birlik", *Ulus*, 7 İkincikanun 1940, 2
[43] *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre: 6, Cilt: 8, İçtima: 1, 10.01.1940, 39.
[44] Pierre Nora, *Hafıza Mekanları*, çev. Mehmet Emin Özcan, Dost Yay., Ankara, 2006, 9.
[45] http://mimoza.marmara.edu.tr/~avni/ERZiNCAN/heykel/index.htm

Erzincan Valiliği önünde yer alan fotoğrafın kaynaklık ettiği anıt
[Kaynak: http://mimoza.marmara.edu.tr/~avni/ERZiNCAN/heykel/index.htm]

Anıta kaynaklık eden fotoğraf "Anadolu Reisicumhur İnönü'nün Göğsünde…" ifadesiyle deprem afişinde de yer almıştır.)

kadın ile İnönü'nün yer aldığı bir fotoğrafta cisimleşen bu imgenin hikayesi ve kendisi, gazete ve afişlerde yeniden üretilmiş, defalarca yorumlanmış ve son olarak depremin yegane hafıza mekânı olarak Erzincan şehir merkezinde anıtlaştırılmıştır.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

TBMM Zabıt Cerideleri (1939-1940)

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)

Başbakanlık Özel Kalem Müdürlüğü Kataloğu

Muamelat Genel Müdürlüğü Kataloğu

Bakanlıklararası Tayin Daire Başkanlığı Kataloğu

Kararlar Daire Başkanlığı Kataloğu

Cumhuriyet Halk Partisi Kataloğu

Resmi Gazete

"Zelzele Mıntıkasında Ceza Hükümleriyle Tevkif Kararlarının İnfazının Tehirine Dair Kanun", *Resmi Gazete*, Sayı: 4409, 13.01.1940.

Süreli Yayınlar

Akşam (1939-1940)

Ulus (1939-1940)

Son Posta (1939-1940)

Vakit (1939-1940)

Yeni Sabah (1939-1940)

İkincil Kaynaklar

Assmann, Jan, *Kültürel Bellek*, çev. Ayşe Tekin, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2015.

Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, *İstatistik Yıllığı: 1939-1940*, Cilt:11, , Neşriyat no:159, İstanbul: Hüsnütabiat Basımevi, 1941.

Haçin, İlhan, "1939 Erzincan Büyük Depremi", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Cilt: XXX, Sayı: 88, 2014.

Halbwachs, Maurice, *Hafızanın Toplumsal Çerçeveleri*, çev. Büşra Uçar, Ankara: Heretik Yayınları, 2016.

Hayli, Selçuk ve Canpolat, F. Ahmet, "Doğal Ortam Şartlarında Gerçekleşen Olumsuzluklar Nedeniyle Erzincan Ovasında Yeri Değiştirilen Köyler", *International Symposium On Geomorphology*, Elazığ, 2017.

İstanbul Kandilli Rasathanesi, *1939 Meteoroloji, Sismoloji ve Miknatis Rasatları*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1945.

Marin, Louis, *İmgenin İktidarları*, çev. Muna Cedden, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2013.

Nora, Pierre, *Hafıza Mekânları*, çev. Mehmet Emin Özcan, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2006.

Öz: Bu makale, arşiv belgeleri ve yazılı basında yer alan haberlerden hareketle Türkiye tarihinin en büyük depremi olan 1939 Erzincan Depremi'ni konu edinmektedir. Makale, Erzincan Depremi'ni üç açıdan ele almaktadır: Öncelikle, felaketzedelerin basına verdiği röportajlar, gazetecilerin ve devlet yetkililerinin bölgeden verdiği bilgiler ve raporlar ışığında depremin toplumsal boyutları tartışılmaktadır. İkincisi, depremin hasarlarını azaltmaya yönelik

kararlar ve gelişmelerin neler olduğu aktarılmaktadır. Son olarak depremin ardından felaket, görsel kültür ve iktidar ilişkisinin nasıl geliştiği ve deprem anıtı ile toplumsal hafızanın görsel kültürde nasıl inşa edildiği tartışılmaktadır.

Anahtar Sözcükler: 1939 Erzincan Depremi, felaket, hafıza, anıt, görsel kültür.

The Collapse of the City and the Construction of the Memory Realm: On 1939 Erzincan Earthquake

Abstract: This article mentions 1939 Erzincan Earthquake, the largest earthquake in the history of Turkey, with reference to archival documents and the news in the press. The article handles Erzincan Earthquake in three ways: firstly, social dimensions of the earthquake are discussed in consideration of the interviews given by the disaster victims, the information and reports given from the area by the journalists and government officials. Secondly, the decisions and the developments on reducing the damages of the earthquake are conveyed. Finally, how disaster, visual culture and power relations developed and how the earthquake monument and social memory were constructed in visual culture are discussed.

Keywords: 1939 Erzincan Earthquake, disaster, memory, monument, visual culture.

Seller, Bataklıklar ve Dönüşen Tarım Bilgisi: Bursa ve Mihaliç

Zeynek KÜÇÜKCERAN*

Alan Mikhail, *The Nature and Empire in Egypt* adlı kitabında seller ve taşkınlarla yaşamaya alışmış ve çevreyle ilişkilerini buna dayanarak kurmuş olan Mısır halkının tarımsal bilgisinin modernleşen devletin girişiyle nasıl yok olduğundan bahsediyor.[1] Kitabında Mikhail, köylünün tarımsal bilgisinin çevre ve insan ilişkisinin ürünü olduğunu vurguluyor. 19. yüzyıla kadar o çevre hakkında az bilgi sahibi olan Osmanlı Devleti'nin bu bilgiye ihtiyacı olduğu için, köylünün bu bilgisinin devletin politikalarını yönlendirdiğini iddia ediyor. Mikhail'e göre, 19. yüzyıldan itibaren modernleşen -kendisi modernleşme tartışmalarına girmiyor, sadece bu kavramın daha çok kontrol ve daha çok üretme yönü üzerinde duruyor- merkezî devlet bölgeye uzmanlar ve teknokratlar ile bilimsel bilgi getirerek ve bu yolla köylünün çevreyle geliştirdiği ilişkiye müdahale ederek köylünün bilgisine son verip kendi tahakkümünü ve bilgisini kuruyor. Alan Mikhail'in burada geliştirdiği çevre ve insan ilişkisi, çevre tarihi açısından son derece önemlidir. Bu yolla, bilimsel bilgiye karşı geleneksel köylü bilgisi tartışmaları literatü-

* Boğaziçi Üniversitesi Tarih Bölümü doktora öğrencisi / zeyneptk@gmail.com
Bu makalenin dayandığı ikincil kaynakları bana tavsiye eden ve bu bakış açısını geliştirmemi sağlayan, değerli vaktini bana ayırıp çalışmalarını anlatan ve çalışmalarından etkilenerek bu makalenin temellerini atmamı sağlayan Yrd. Doç. Dr. Antonis Hadjikyriacou'ya, bu makalenin bir parçası olduğu doktora tezimin gelişmesinde ve bu aşamaya gelmesinde büyük emekleri olan tez eş danışmanlarım Doç. Dr. Yücel Terzibaşoğlu ve Yrd. Doç. Dr. Zühre Aksoy'a teşekkürü bir borç bilirim.

1 Alan Mikhail, *The Nature and Empire in Egypt: An Environmental History* (Cambridge, New York, Melbourne, Madrid, Cape Town, Singapore, Sao Paulo, Delhi, Tokyo, Mexico City: Cambridge University Press, 2011).

rüne çevre boyutunu eklese de bu bakış açısı aslen "bilime karşı duran" ve "durağan" köylü bilgisi paradigmasını yeniden üretmiş oluyor.[2] Bu haliyle de devletin bilgisi ile köylü bilgisinin hep çatışan iki grup olduğunu ve aralarında hiç etkileşim olmadığını vurgulamış oluyor.[3]

19. yüzyıl başından itibaren artan bir şekilde daha çok üretmeye ve üretilenden daha fazla pay sahibi olmaya odaklanan devletler için bilimsel bilgi daha çok kontrol sağlamak için bir araçtı.[4] James C. Scott'a göre standartlaşmayı, disipline etmeyi ve tek tipleşmeyi empoze eden bilimsel bilgi bu vesileyle kontrolü sağlamayı kolaylaştırıyordu. Politik olarak ise kimi zaman "gelişmeci"[5], kimi zaman ulusal kalkınma ve bağımsızlık[6], kimi zaman ise gelişmeye mani olan üretim ilişkilerini elimine etmek[7] gibi söylemlerle bir arada gidiyordu. Başka bir deyişle,

---

[2] Bu tartışma oldukça zengin bir literatür içeriyor ve bu literatürü tartışmak bu makalenin sınırları dışında kalıyor. Fakat birkaç örnek vermek gerekirse, literatürün temel tartışmaları bilimsel bilgi ve köylünün bilgisi arasındaki farkın nereden kaynaklandığına cevap vermeye çalışan ve bunun politik olduğunu savunan birkaç makale için bkz. Richard B. Norgaard, "Traditional Agricultural Knowledge: Past Performance, Future Prospects, and Institutional Implications", *American Journal of Agricultural Economics*, 66: 5 (1984) ve yine merkezî devletin dayandığı özellikler temelinde tartışan Francesca Mauro ve Preston Hardison, "Traditional Knowledge of Indigenous and Local Communities: International Debate and Policy Initiatives", *Ecological Applications*, 10:5 (2000). Yine politik ayrımı vurgulayan fakat iki bilginin kökeninin aslında iletişim içinde doğduğunu savunan başka bir makale için bkz. Arun Agrawal, "Dismantling the Divide between Indigenous and Scientific Knowledge" (*Workshop in Political Theory and Political Analysis* toplantısında sunulan bildiri, Indina University, Bloomington). 19. yüzyıldan itibaren modernleşen devletin, kontrol etme ve medenileştirme misyonu (*civilizing mission*) söyleminin bilimsel bilgi ile köylü bilgisini ayrıştırıp köylü bilgisini cehalet ve gerilik ile ilişkilendirerek ötekleştirdiğini anlatan makale için bkz. Frederique Apffel-Marglin, "Introduction: Rationality and The World", *Decolonizing Knowledge: From Development to Dialogue*, ed. Frederique Apffel-Marglin ve Stephen A. Marglin. (Oxford: Clarendon Press; New York: Oxford University Press, 1996).

[3] Yine bu kitabın bir eleştirisi için bkz. Karl Appuhn, "The Nature of Ottoman History", *Eighteenth-Century Studies*, 46: 2 (2013).

[4] James C. Scott, *Seeing Like A State: How Certain Schemes to Improve Human Condition Have Failed*, (New Haven and London: Yale University Press, 1998)

[5] Hindistan ve Hindistan'da tarımsal gelişme tartışmaları için çok iyi iki örnek: Ajay Skaria, "Cateching The Natural", *Agrarian Environments: Resources, Representation, And Rule in India*, ed. Arun Agrawal ve K. Sivaramakrishnan, (Durham; London: Duke University Press, 2000) ve Akhil Gupta, *Postcolonial Developments: Agriculture in the Making of Modern India*, (Durham: Duke University Press, 1998)

[6] 1910 ve 20'lerde Amerika'da tarımsal gelişmeyle ilgili basılan kitaplar tarım ve ulusal kalkınma arasındaki ilişkiyi vurguluyorlar. Birkaç örnek için bkz. Harry Oscar Sampson, *Effective Farming: A Text-book for American Schools*, (New York: Macmillan, 1918); Harris Franklin Stewart, *The Principles of Agronomy: A Text-book for Crop Production for High-Schools and Short Courses in Agricultural Colleges*, (New York: Macmillan, 1918). Eugene Davenport, hiçbir ulusun ona bol miktarda ürün veren yeterli toprağa sahip olmadığı ya da onu kontrol edemediği sürece var olamayacağını söyler (Davenport, *The Farm*, New York: Macmillan, 1927, 407).

[7] Rusya'da ise tarımsal bilginin gelişimi ve bilimsel bilginin devlet tarafından benimsenmesi ve dayatılması serfliği ve serfliğin empoze edildiği ortak kullanıma dayalı üretim sistemini ortadan kaldırmaya yönelik bir mücadele ve söylemin parçasıydı. Bu konuyla ilgili tartışmalar için bkz. Carol Leonard, *Agrarian Reform in Russia: The Road from Serfdom,* (New York:

bilimsel yöntemlerle yapılan tarım, toplumu geliştirecek; ulusal bağımsızlığı ya da daha az üretime neden olan kölelik düzenini bitirip sosyal dönüşümü ve daha çok üreterek kalkınmayı sağlayacaktı. Bu noktadan bakıldığında Alan Mikhail'in köylünün bilgisini yok etmeye çalışan bilimsel bilgi iddiası son derece geçerli gibi görünse de, devlet bu kadar tutarlı ve muktedir bir güç mü? Buna ek olarak, çeşitli yollarla -eğitim, yarışmalar, sertifika zorunlulukları, yayım servisleri gibi- köylüye empoze edilmeye çalışılan bilimsel bilgi ve köylü bilgisi ne kadar farklı iki dünyaydı? Politik çağrışımlarını bir tarafa bırakıp salt üretim meselesine baktığımızda, bilimsel bilgi ve köylü bilgisi birbirine tamamen zıt iki sistem miydi?

David Moon, Rusya steplerinde bilimsel bilginin ilk önce göz ardı edilen çevre koşullarına uymadığında nasıl da başarısız olduğundan ve bu nedenle nasıl da daha sonra çevre koşullarıyla revize edilmeye başlandığından bahsediyor.[8] Bilimsel bilgi yerel/çevresel şartlarla uyuşmadığında ve bunların dışında kaldığında, hem köylü tarafından reddediliyor, hem de üretimi arttırmak olan amaç başarılamıyor.[9] Dolayısıyla bu bir mücadele alanı ve devletin bilimsel bilgisi de köylünün bilimsel bilgisi de bu mücadele içinde hem etkileşim hem mücadele halindedir. Değişen çevresel koşullar hem köylüye hem de devlete bir değişim dayatsa da bu değişimi mevcut güç ilişkileri ve piyasa mekanizmaları haricinde düşünmek mümkün olamaz. Burada köylü derken kastedilen sadece küçük köylü değil, küçük köylüyle ilişki içinde olan ve bu açıdan onlardan ayrı bir dünya olarak düşünülmemesi gereken, büyük çiftlik sahipleridir, ki onlar da çevre koşulları ve piyasa mekanizmalarıyla üretimlerini değiştirmeye yönelmişlerdir.

Bu bağlamda bu makalede incelenecek olan Hüdavendigar Vilayeti'nin Mihaliç ve Bursa kazalarıdır. Bir felaket olarak seller ve onlara bağlı olarak oluşan bataklıklar, bu iki kazayı farklı olarak etkilemiştir. Mihaliç ve Bursa kuşbakışı

Cambridge University Press, 2011); David J. Macey, "Agricultural Reform and Political Change: The Case of Stolypin", *Reform in Modern Russian History: Progress or Cycle?*, ed. Theodore Taranovski, (Washington, D.C.: Woodrow Wilson Center Press; New York: Cambridge University Press, 1995); Judit Pallot, *Land Reform in Russia ,1906-1917: Peasant Responses to Stolypin's Project of Rural Trnasformation,* (Oxford: Clarendon Press; New York: Oxford University Press, 1999); devletin söylem ve dayatmalarının limitleri için iyi bir örnek bkz. David Kerans, *Mind and Labor on the Farm in the Black-Earth Russia (1861-1914*), (Budapest, Hungary; New York: Central European University Press, 2001).

[8] David Moon, *The Plough That Broke the Steppes: Agriculture and Environment on Russia's Grasslands, 1700-1914*, (Oxford: Oxford University Press, 2013). Bu kaynağı doktora yeterlilik okumalarım sırasında bana tanıtan ve yorumlarıyla vizyonumu geliştiren hocam Alp Yücel Kaya'ya teşekkürlerimle.

[9] Trip ve Swantz'ın Tanzanya'da balıkçılığı geliştirmek için getirilen iki uzman ve bunların yerel koşullarla şekillenmiş olan bilgisine değer vermeyip salt bilimsel bilgiyi dayatmaya çalıştıklarında başarısız olduklarını anlattıkları makaleleri bu açıdan çok güzel bir örnek sunuyor: Marja-Liisa Swantz ve Aili Marie Tripp, "Development for 'Big Fish' or for 'Small Fish'?: A Study of Contrasts in Tanzania's Fishing Sector", *Decolonizing Knowledge*. Swantz ve Tripp sonuçta şunu diyor: bu uzmanlar bilimsel bilgiyi yerel bilgiden "yüksek" görmeyi bırakıp yerel bilgi ve metotlarla uyuşturduklarında köylünün de bunu içselleştirmesi çok daha çabuk oluyor, çünkü hem ihtiyaçlarının farkındalar hem de yeni uygulamada kendi pratiklerinden bir şeyler bulduklarında alışmaları daha kolay oluyor.

olarak birbirine çok yakın iki kaza gibi görülüp bir arada değerlendirilmeye yatkın gibi görünse de 19. yüzyıl başından sonuna kadar üretimler incelendiğinde çok farklı olarak değişen iki komşu kaza olarak karşımıza çıkacaktır.

I. Mihaliç: Buğdaydan Koyunculuğa... Taşkınlar, Bataklıklar, Çiftlikleşme ve Koyunculuk

Mihaliç (bugün Karacabey ilçesi) kazası kuzeyde Marmara Denizi ve Bandırma, doğuda Apolyond (bugünkü adıyla Ulubat) Gölü, güneyde Kirmastı (bugünkü adıyla Mustafakemalpaşa) kazası ve batıda Manyas Gölü ile çevrili olarak tanımlanabilir.[10] Kuşbakışı bakıldığında bu göllerin ve denizin ortasında alabildiğine büyük bir ova görülür. Bu ova "…Simav, Hanifederesi, Susurluk ve Makestos Nehri ile Manyas Gölü'nün ayağı denilen Karadere ile sulanır. […] [Adranos Çayı] ile iki su Karacabey'in kuzeyinde birleşir. Daha sonra eğimi az olan arazide sular bataklıklar oluşturur."[11]

1840'larda burayı gezen Charles MacFarlane taşkınlardan ve büyüyen bataklıklardan ötürü daha önce buğday ve mısır ekilen yerlerin şimdi yazın bataklık ve kışın da yaklaşık 3 metre (*10 feet*) su altında olduğunu söylüyor.[12] Küçük Buzul Çağı'nın[13] Mihaliç'i tam olarak ne kadar etkileyip soğuk kışlar ve serin yazlar

---

[10] Benzer bir tanım için bkz. Şaban Yalazı, *Hüdavendigar Vilayeti Salnamelerinde Karacabey*, (İstanbul: Avrasya Etnografya Vakfı Yayınları, 2017), 95. Bu kaynağı bana sağlayan Bursa araştırmacısı yazar Raif Kaplanoğlu'na teşekkür ederim.

[11] Yalazı, *Karacabey*, 96.

[12] Charles MacFarlane, *Turkey and Its Destiny: The Results of Journeys Made in 1847 and 1848 to Examine into the State of that Country*, (London: John Murray, 1850), cilt 1, 428-9.

[13] Küçük Buzul Çağı'nın zamanı, gerçekten olup olmadığı, nelerin sebep olduğu ve tam olarak etkileri hâlâ akademide tartışma konusu. Kelly ve O Gràda, Küçük Buzul Çağı'na kanıt olarak gösterilen veriye dair şüphelerini belirterek onun gerçekliğini sorguluyor (bkz. Kelly ve O Gràda; "The Waning of Little Ice Age: Climate Change in Early Modern Europe", *Journal of Interdisciplinary* History, XLIV:3 2014 ve "Debating the Little Ice Age", *Journal of Interdisciplinary History*, XLV:1 2014). McNeill, Küçük Buzul Çağı'nın oluşmasında insan etkisini sorguluyor (J.R.McNeill, *The Mountains of the Meditarennian World: An Environmental History*, Cambridge; New York: Cambridge University Press, 1992). Grove ve Rachkam ise kitaplarında insanın iklim değişikliğin etki edemeyecek kadar güçsüz olduğu; ondan ziyade volkanik faaliyetler, güneş ışınlarının değişimi ve buzulların hareketlerinin etkili olduğunu iddia ediyorlar (A.T. Grove ve Oliver Rackham, *The Nature of Meditarannean Europe: An Ecological History*, New Haven, London: Yale University Press, 2001). Sam White ise Küçük Buzul Çağı'nın zamanına varlığına dair kullanılan dataya ilişkin ise şunları listeliyor: i) 1400-1850 arası global soğuma, ii) ekonomileri destabilize eden dalgalanmalar (Anadolu'da 1590-1610 arası olduğu gibi), iii) 1580-1710 arası genel kriz (Sam White, "The Real Little Ice Age", *Journal of Interdisciplinary History*, 44:3 (2014), 348). Faruk Tabak, Küçük Buzul Çağı'nın Anadolu'da daha yağışlı geçtiğini iddia ediyor (Faruk Tabak, *Solan Akdeniz 1550-1870: Coğrafi Tarihsel Bir Yaklaşım/The Waning of Meditarrennean 1550-1870: A Geohistorical Approach*, çev. Nurettin ElHüseyni, İstanbul: YapıKredi Yayınları, 2010). White ise buna dair bir kanıtımız olmadığını söylüyor (Sam White, *Osmanlı'da İsyan İklimi: Erken Modern Dönemde Celali İsyanları/The Climate of Rebellion in the Early Modern Ottoman Empire*, çev. Nurettin Elhüseyni, İstanbul: Alfa Yayınları, 2013). Osmanlı'da çeşitli tarihlerde dondurucu soğuklar olduğunu biliyo-

getirdiğini bilemiyoruz ama açıkça eski tarım alanlarını kaplayan ve büyüyen bataklıklara bir işaret olduğunu görebiliyoruz. 17. Yüzyıl ortalarında Apolyont Gölünün kuzeyini gezen Evliya Çelebi çok büyük otlaklardan söz etse de[14] 19. yüzyıl ortalarında gezgin Hamilton, Apolyont'un kuzeyi için göz alabildiğine bataklık ve sazlıktan bahsediyor[15]. Aynı dönemlerde MacFarlane, Mihaliç'te yaşayanların hafızalarında, Mihaliç'i sulayan nehirlerin yataklarının daha belirgin ve derin olduğu, Karadere'nin bu kadar yükselmediği zamanların olduğunu söylüyor.[16] Sürekli taşkınların sonucu olarak büyüyen bataklıklardan ötürü, İngiltere'nin Bursa konsülü Sandison, en önemli buğday ve hayvan otlatma sahası olan Mihaliç'te köylülerin köyleri terk etmeye başladığından ya da köyün nüfusunun azalmaya başladığından bahsediyor.[17] Bu nedenle Sandison buğday üretiminin oldukça zarar gördüğünü vurguluyor. Aynı şekilde Hamilton'a göre de sadece kışın buğday ekimi ve yazın bataklık olarak kullanılan topraklarda[18] beklenmedik taşkınlar buğday üretiminin de sürekli olarak zarar görmesine neden oluyordu.

Buğday üretiminin zarar görmesi köylüyü çevre koşullarıyla uyum içinde yeni ürünleri daha çok ekmeye itmişti. Değişen doğal koşullara ayak uyduran köylü kışın ekilip taşkınlardan ötürü zarar görebilen buğday yerine suların çekilmeye başladığı zamanlarda ve daha küçük toprak parçalarında ekilebilen farklı ürünlere yönelmişti. Elbette bu yöneliş de, birazdan bahsedeceğim üzere, mevcut güç ilişkileri içinde farklı baskılar altındaydı.

Sandison'un vurguladığı üzere buğdaydaki kaybı telafi etmek için köylü keten tohumu ve kavun, daha yüksek yerlerde ise üzüm ve o dönem piyasada altın çağını yaşayan ipek böcekçiliği için dutluk oluşturmaya yöneliyordu.[19] Yazlık ve kışlık olarak ekilebilen keten tohumundan, burada sözü edilen, yazlık olarak nisan mayıs aylarında sular çekilince ekilen tohumdu.[20] Yine kavun da ni-

---

ruz. Örneğin, 1840'larda Anadolu'da gezen MacFarlane de 1836-7 kışının dondurucu olduğundan ve soğuğa dayanamayan koyunların telef olduğundan bahsediyor (*MacFarlane, Turkey and Its Destiny*, cilt 1). Yine belki Uludağ'da yürütülen kar ticaretinin detayları da bu doğrultuda değerlendirilebilir. Fakat bu Küçük Buzul Çağı'nın döngüsel bir parçası olarak ne dereceye kadar nitelenebilir, bunu bilmek için daha kapsamlı bilgiye ihtiyaç var. Böyle bir araştırma bu makalenin sınırlarını aştığından belki ileride daha kapsamlı bir çalışmanın parçası olmak üzere bir kenara bırakıyorum.

[14] Hakan Karateke, *Evliya Çelebi's Journey from Bursa to the Dardanelles and Edirne: From the Fifth Book of Seyahatname*, ([y.y]: [y.y.], [t.y.]), 86

[15] William J. Hamilton, *Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia; With Some Accounts of Their Antiquities and Geology*, cilt.1, (London: John Murray, 1842), 91. Bu kaynağı benimle paylaşan arkadaşım Eirini Kalegeropoulu'ya teşekkürler.

[16] MacFarlane, *Turkey and Its Destiny*, cilt 1, 428.

[17] Donald Sandison, FO 78/441, 1841, no.8, 262. Kendi emeğiyle oluşturduğu bu önemli kaynağı benimle paylaşan arkadaşım Elçin Arabacı'ya teşekkürler.

[18] Hamilton, *Researches in Asia Minor*, cilt 2, 92.

[19] Sandison, no.4, Jan.28, 1841, s.242.

[20] Yalnız yine Sandison'un bahsettiği üzere keten tohumu çok kârlı olmasına rağmen arada sekteler de olmaktaydı. Örneğin 1840 yılında çok az ya da hiç satış olmaması toprağın çok

san/mayıs aylarında ekilen bir bitki olarak sular çekildiğinde toprağı kullanmayı sağlıyordu. Dutluk ve üzüm için ise Faruk Tabak kitabında ovaların bataklıklaşması ile beraber 16. yüzyıldan itibaren daha yüksek yerlere çekilen köylülerin tahıl tarımından ağaç tarımına geçişinden bahseder.[21] Sandison'un bahsettiği de, MacFarlane'in işaret ettiği gibi, daha önce buğday ve mısır yetiştirilen alanları su basınca daha yüksek yerlere çekilip yamaçlara dutluk ekip o sırada altın çağını yaşayan ipekböcekçiliğine yönelmek ya da yamaçları bu şekilde ekip sulak alanları da bahar aylarında kavun ve/veya keten tohumu ile ekmek şeklinde bir dönüşümdü. MacFarlane, Mihaliç gezisinde Balıklı Çiftliği'ne komşu Kilisan Köyü'nü ziyaret eder ve arazisini su basan köylülerin sular çekildiğinde bahar aylarında keten tohumu ektiklerinden bahseder.[22] Kilisan'ın yine aynı şekilde suya ihtiyacı olan başka bir bitki olan fasulye de ektiğinden söz eder.[23] Gördüğümüz gibi suyun yanında yerleşmiş olan köylü, taşkınlardan korunarak çevreyi ve doğayı farklı şekillerde değerlendirmenin yollarını bulur ve bunu tarımsal bilgisini çevreye uyarlayıp dönüştürerek yapar. Daha sonraki dönemlerde de yine bu coğrafi ve iklimsel koşulara uyan tütün bitkisinin yaygınlaştığını görürüz Kilisan ve Mihaliç'te.[24] Tütün de Kilisan'da, küçük toprak parçalarına ekilen, nisan-mayıs aylarında toprağa dikilen ve nemi seven bir bitki olmasıyla çevresel koşullarla son derece uyum içinde gelişir. Elbette tütün yetiştiriciliğinin yayılmasında, özelikle 1870'lerden sonra bölgeye yoğun olarak göçen Rumeli muhacirlerinin etkisi oldukça büyüktür.[25]

Fakat tarımsal bilginin dönüşümü sadece çevresel şartlara adaptasyon ve sudan kurtulan belirli toprakları ekmekle sınırlı değildi. Taşkınlar yüzünden ufalan ekilebilir alanları değerlendirmek haricinde hayvanlara otlayacak yer bulmak da mesele idi. Bu durum köylü ile çiftlik sahiplerini toprak kullanımı ile ilgili çeşitli anlaşmalara itmişti. Yine Kilisan köylüleri Balıklı Çiftliği sahibi Antonaki ile hayvanlarını onun merasında otlatmak için bir anlaşma yapmıştı. Çünkü merala-

---

keten tohumuyla ekilip fakirleşmesindendi; Sandison, toprağın bir dinlenmeye ihtiyacı olduğunu iddia ediyordu (Sandison FO 78/441, 1841, no.8, 263).

21 Tabak, *Solan Akdeniz*, 290.

22 MacFarlane, *Turkey and Its Destiny*, cilt 1, 494.

23 MacFarlane, *Turkey and Its Destiny,* cilt 2, 98.

24 *Bursa*, (143), 12 Rebiyyülahir 1311/11 Teşrinievvel 1309.

25 Örneğin Bursa Görükle'ye Selanik'ten mübadil olarak gelen Bayram Akıncı ile yaptığım görüşmede kendisi en iyi bildikleri şey olan tütün ve mısır yetiştirmeye yöneldiklerini bu nedenle kendilerinden önce orada yaşayan Rumlardan kalan dut ağaçlarını kestiklerini ve tarla açtıklarını anlattı (Bayram Akıncı ile Görüşme; Görükle Mübadil Evi, 29/06/2016). Yine benzer şekilde Kemal Arı da o dönemlerde Bursa'ya yerleşen mübadillerin tütün ve mısır ektiklerinden bahseder (Kemal Arı, "Tarihsel Süreçte Mübadele ve Bursa", *Bursa'nın Zenginliği Göçmenler*, ed. Zeynep Dörtok Abacı, Bursa: Osmangazi Belediyesi, 2008). Hüsnü Ortaç, Rumeli mübadillerinden evvel Kırım'dan gelen göçmenlerin de tütün ektiklerinden bahseder (Hüsnü Ortaç, *Bursa Köyleri*, *Bölüm 1: Kestel, Hamitler, Doğancı, İrfaniye, Fethiye, İsabey*, Bursa: Ant Basımevi, 1946). Bütün bunların yanında 1890'larda ve 1900'lerin başında gazetelerde gördüğümüz üzere tütün geniş bir coğrafyaya yayılıyordu (*Bursa*, (140), 22 Rebiyyülevvel 1311/20 Eylül 1309; (143), 12 Rebiyyülahir 1311/11 Teşrinievvel 1309; (150), 2 Cemazilahir 1311/29 Teşrinisani 1309).

rını su basmak üzereydi ve hayvanlarına yer bulmaları gerekiyordu.[26] 1840'larda ve öncesinde gayet yolunda gidebilen bu anlaşmalar büyüyen bataklıkların ve piyasanın tetiklediği başka bir ekonomik aktivite ile çatışmaya dönüşüyordu: koyunculuk.[27] Koyunculuk, Mihaliç için yeni değildi elbette[28], fakat 19. yüzyıl ortasından sonra sular çekildiğinden ortaya çıkan otların koyunlar için besleyici yem sunması bir yana, hem İstanbul'dan hem de imparatorluk dışından gelen talep bu ekonomiyi destekledi.[29] Çevrenin oluşturduğu şartlar hem koyunculuğu hem de bataklık kenarı ürünleri destekledi, fakat mevcut güç ilişkileri ve toprak/nüfus dengesi hepsini birden barındırmaya yetmeyecek ve arazi anlaşmazlıklarını tetikleyecekti. Koyunculuğun kârıyla güdülen koyun tüccarları ve çiftlik sahipleri topraklarını genişletirken[30] ya da yeni çiftlikler oluştururken[31] nüfus

26 MacFarlane, *Turkey and Its Destiny*, cilt 1, 494.

27 Örneğin Balıklı Çiftliği ve Kilisan Köyü ve yine komşu birkaç köy daha ilerleyen zamanlarda otlak için uzun süren mücadelelere girecekti (BOA, BEO, 983:73662, 1315; BEO, 1056:79132, 1315; DH.MKT, 255: 36, 1310; DH.MKT,304: 6, 1310; DH.MKT, 333:41, 1310; DH.MKT, 2330:30, 1316).

28 Örneğin Balıklı Çiftliği'nde 1830-34 yılları arası tutulan Başmuhasebe kayıtlarına göre her sene artan miktarlarda koyun besleniyordu; Çiftlik'in çorbacısı ya da anlaşılan koyun çobanlarının başı vasıtasıyla yeni koyunlar alınıp Bulgar çobanlarla yapılan anlaşmalarla kasım ve mayıs arasında koyunlar bu çobanlara bakmak üzere teslim ediliyordu (BOA. D. BŞM.d, 9649, 1245; BOA, D.BŞM.d. 9852, 1246; BOA, D. BŞM.d, 9970, 1248). Bu tarihten önce de Hicri 1226 yılında çiftlikte toplam 346 adet koyun vardı, ki bu pek de az bir sayı değil (BOA, D, 6484, 1226).

29 Balıklı Çiftliği'nde çorbacı ve çoban başı marifetiyle her sene koyun sayısının arttığını biliyoruz, buna ek olarak ihraç sayılarını Sandison veriyordu; 1854 yılında sadece 4000-5000 civarı koyun Fransız ordusu tarafından talep edilmişti (Donald Sandison, *Report of Mr. Consul Sandison, on the Trade of District of Brussa for the Year 1854*, erişim tarihi 16 Ocak 2018 Salı,133). Ama burada söz konusu olan sadece dış talep değil aslında buradaki koyunculuğu canlı tutan ve hatta destekleyen iç piyasadaki ve özellikle İstanbul'daki et ihtiyacıdır. 1861'de İstanbul'a 120,000 koyun yollanmış Bandırma limanından (Donald Sandison, *Report by Mr. Consul Sandison on the Trade of Brussa for the year 1861*, erişim tarihi 16 Ocak 2018 Salı, 347). Elbette Bandırma limanından yollanması bu sayının sadece Mihaliç'te üretilen koyun sayısı olmadığını gösterir, civar kazalarda yetiştirilen koyunlar da Bandırma limanından gönderiliyordu. Ama yine de ölçeği düşünmek açısından önemli bir sayı. Daha sonraki tarihlerde ise sadece Mihaliç'i kapsayan sayılar var; 1880/81'de 56,025 koyun yetiştirilmiş Mihaliç'te (Yalazı, *Salnamelerde Karacabey*, 23). 1891'de ise bu sayı 60,016'a ulaşmış (Yalazı, *Salnamelerde Karacabey,* 38).

30 Balıklı Çiftliği ile Göbel Köyü arasında anlaşmazlık konusu olan Karaçayır merasında Balıklı Çiftliği mültezimi Antonaki, bataklık yerleri kanıt göstererek kadimden verilen otlatma hakkı olduğunu iddia etmişti ve anlaşmazlık sonrasında önce Göbel Köyü'ne terk edilen bu arazi 30 yıl sonraki bir belgede her nasılsa Çiftlik'in otlatma hakkının olduğu alanların içinde gösterilmişti. Bu açıdan genişlemeyi sadece yatay ve dikey genişleme olarak değil, başka alanları bir şekilde control etme suretiyle genişleme olarak da düşünmeliyiz (bkz. BOA, C.EV, 402:20362, 1257 ve BOA, BEO.AYN.d, 878, 1285). Bundan başka yine Mihaliç'teki Çamandıra Çiftliği ile komşu Çamandıra Köyü arasında ortak alanın bataklık yerlerinin nasıl çiftlik sahibinin koyunlarını otlatmak için gasp ettiği ile ilgili (bkz. BOA, Ev.d, 23066, 1286 ve BOA, ŞD, 1537:18, 1293).

31 Şubat 1880'de bataklıkları incelemek üzere Mihaliç'e giden heyet, raporunda taşkınlar ile yeni çiftliklerin oluşması arasında doğrudan bağlantı kurmuştu. Heyete göre taşkınlar tahıl ürünlerini yok edince köylü kendini bir anda borç içinde buluyor ve bu durumda büyük

artışıyla birlikte toprak üzerindeki baskı artmaya başladı, koyunculuk ile bataklık kenarı sulak alanları ekip biçmeye dayalı faaliyetler çatışmaya başladı. Bunun yanında 1860'lardan itibaren yüksek gelir getiren ipekböceğine gelen hastalık, Pebrine,[32] yüzünden ipekböcekçiliği de yamaçları değerlendirmek için uygun ve gelir getirici bir faaliyet olmak niteliğini kaybedince bataklık alanlarını değerlendirmek daha önemli bir hal aldı. Koyunculuk ile kavun, keten tohumu ve mısır gibi yaz bitkilerinin sezonu da birbiriyle çatıştığından hangi faaliyetin çevreye daha çok uyum sağlayacağını aslında güç ilişkileri belirledi.

1880'de bataklıkları incelemek üzere Mihaliç'e gelen heyetin yaptığı en önemli tespit bataklıklaşma ile çiftlikleşme arasındaki doğru orantıydı. Otlatmaya çıkan koyunlar -kasıtlı ya da kazara- köylünün ektiği ürünleri yiyor ya da koyun tüccarları gittikçe artan koyun sayılarını otlatmak üzere eskiden ortaklaşa kullandıkları meraları artık tamamen ele geçirmenin yollarını arıyorlar[33] ve borçluluk yoluyla ya da cebren küçük köylünün arazisini koyun tüccarlarına kiraya vermeye zorluyorlardı.[34] Bu elbette, bazı köylülerin işine de geliyor ve toprağı

toprak sahipleri ya da tüccarlar ya borç nedeniyle topraklarına el koyuyorlardı ya da onları artık bu sürekli taşkınlara maruz kalan alanlarda tarım yapamayacaklarına ikna ederek topraklları ellerinden alıp burada sadece yazlık otlatma alanı olarak kullanılan çiftlikleri oluşturuyorlardı (BOA, ŞD, 2428:31, 1295). Başka bir belgede de çiftliklerin sahiplerinin ya da mültezim koyun tüccarlarının komşu köylülerin ekinlerini hayvanlarına yedirerek çiftliklerini genişlettiği ve köylüleri topraklarını bırakmaya zorladıkları söyleniyordu (BOA, ŞD, 2403:12, 1289). Özellikle mevsimi çatışan mısır ve koyunculuk da benzer anlaşmazlıklar doğuruyordu (BOA, DH.H, 30:7, 1325).

32 1855'te Avrupa'da yayılmaya başlayan hastalık, o tarihte henüz etkisini pek hissettirmemişti (bkz.Lewis Farley, *The Resources of Turkey*: *Profitable Investment of Capital in the Ottoman Empire*, London: Longman, Green, Lomgman and Roberts, 1862, 104). Fakat daha sonra düzensiz toplam hasılat şeklinde kendini göstermeye başlayan hastalık, 1860'da toplam hasılatı oldukça düşürmüştü (Donald Quataert, "The Silk Industry of Bursa, 1880-1914", *The Ottoman Empire and The World-Economy*, ed. Huri İslamoğlu-İnan, Cambridge [Cambridgeshire]; New York: Cambridge University Press; Paris: Éditions de la Maison des sciences de l'homme, 1987, 286). Köylüler dut ağaçlarını kesip yerine yulaf ya da tahıl tarlası yapmaya başlamışlardı (bkz. Kevork Torkomyan, "İpekçilik Sanatının Memalik-i Mahrusa-i Şahanede ve Alelhusus Hüdavendigar Vilayet-i Celilesinde Suret-i Tesisi ile Duçar Olduğu Tebdilat ve Hal-i Hazırında Revnüma Olan Terakkiyata Dair Bursa Harir Darütttalimi Müdüriyetinden İhdas Olunan Makale-i Müfidedir", *Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi, 34. Defa*, Bursa: Matbaa-i Vilayet,1325, 259). Dut ağaçlarıyla kaplı yeşil Bursa sadece kuzey yamaçlarda yama halinde kalmış dutlukların olduğu bir alana dönüşmüştü (Alexander Freiherrn Von Warsberg, *Ein Sommer im Orient*, Wien: Verlag von Karl Gerald's Sohn, 1869, 111). Elbette Mihaliç de bu durumdan nasibini almıştı.

33 Örneğin Rünkuş Köyü ile komşu Çiftlik arasındaki davada uzun zamandan beri aralarında anlaşılıp ortaklaşa kullanılan mera, şimdi artık İlyas Bey'in koyun tüccarlarına kiraya verdiği ve zabt ettiği kendi arazisi haline gelmişti. Koyun tüccarları yavaş yavaş kendilerini ve hayvanlarını oradan atmışlar, hatta köylüleri kendi otlaklarında otlakiye ödemeye mecbur bırakmışlardı (BOA, ŞD,1606: 35, 1325). Yine başka bir belgede ortak merayı bir şekilde zabteden koyun tüccarından şikayet eden köylü konu ediliyordu (BOA, BEO. AYN.d, 881:256, 1289).

34 BOA, ŞD, 2428: 31, 1295.

ekip biçmektense koyun tüccarlarına otlak olarak kiraya vermeyi tercih ediyorlardı.[35]

Bu durumda geniş düzlükler, bataklıklar ve piyasa talebi burada buğdaya karşı koyun besiciliğini parlatırken devlet çevresel şartlarla uyum içinde gelişen bu üretime uyum sağlamaya çalışıyordu. Çiftlikleşmenin, ekilebilir alanlara kıyasla belirgin bir şekilde otlakların artmasından ve dolayısıyla koyunculuğun tahıl üretimini geçeceğinden belirgin olarak şikayet varken[36] merkezî devlet buğday arzını belirli bir seviyede tutmakla oranın şartlarına uyum sağlayarak öne çıkan koyunculuğu feda etmemek arasında bir ikilem yaşıyordu. Elbette öte yandan da küçük köylünün de çiftlikleşmeyle tamamen baskı altına alınmasını istemiyordu. Bu durumda bataklık kurutarak küçük köylüye yer açmak istese de bunu devlet eliyle doğrudan yapmayı finanse edememe, ihale yoluyla da miri toprakları elinden kaçırma endişesi bataklık kurutma projelerinin uzun süre rafta kalmalarına neden oldu.[37] Dolayısıyla devletin bilgisi ve müdahalesini de bu süreçte yok edici ve şekillendiren olmaktan çok, bu şartlarda şekillenen olarak görüyoruz.

Mayıs 1893'te Mihaliç kaymakamı artık bölgenin en önemli tarımsal ürünü olan koyunların korunması için bir veteriner ve tahfizhane kurulması için merkeze yazı yazar.[38] Piyasa açısından oldukça önemli bir üretim kalemi olan koyunların sağlığı ve bakılması bundan ciddi gelir elde eden vilayetin gündemine oturur. Tarımsal bilgi koyunları korumak için bilimsel bilgiyi talep ediyor ve o doğrultuda dönüşür. Dolayısıyla burada devletin bilgisini ve hareketini de yönlendiren bir dönüşüm söz konusudur. Bu elbette demek değil ki, Mihaliç ekonomisi tamamen koyunculuğa geçiş yaptı. Buğday üretimi ciddi ölçüde azalsa da[39] devam eder ve yine keten tohumu, mısır[40] ve özellikle 1880'lerden sonra ciddi artış gösteren tütün, köylüler tarafından üretilir. Bütün bu nedenlerle, tarımsal bilginin dönüşümü ve çevre ile arasındaki ilişkiyi incelerken buradaki güç ilişkileri, piyasa mekanizmalarının nasıl işlediği, devletin değiştirmeye her zaman çok da muktedir olmadığı, hatta bir bakıma da yönlendirilen olduğu bir tabloyu görürüz. Bursa'da ise yazının ilerleyen kısımlarında göreceğimiz üzere tamamen farklı bir durum söz konusudur.

---

[35] BOA, ŞD, 2428: 31, 1295

[36] BOA, ŞD, 2419: 6, 1294 ve ŞD, 2428: 31, 1295. Burada Vilayet Meclisi, Şura-yı Devlet, Meşihat ve Maliye gibi çeşitli devlet kurumlarının bu meselede nasıl bir pozisyon aldıklarını görebiliyoruz. Maliye öşür gelirlerinden taviz vermek istemezken, vilayet meclisi ve şura-yı devlet oldukça fazla gelir getiren koyunculuğa sekte gelsin istemiyordu. Buğday arzının azalması tehlikesi bir yana bırakılarak zengin koyun tüccarları ve bu şekilde oluşmakta olan çiftliklere giyah öşrü ve ağnam vergisi verdikleri sürece, bu topraklar bataklık olduğundan ve başka şekilde istifade mümkün olmadığından, ama sadece Mihaliç'e özgü olmak koşuluyla 19 Ocak 1880'de izin verilmişti (bkz. BOA. ŞD, 2428: 31, 1295).

[37] BOA, ŞD, 1540:9, 1296; BOA, BEO, 274:20538, Ağustos 1309; BOA, İ.TNF, 3: 4, 1309; BOA, BEO, 3204: 240297, Teşrinisani 1323; BOA, BEO, 3704: 277733, Kanunısani 1325

[38] BOA, BEO, 216:16175, 12 Mayıs 1309.

[39] BOA, ŞD, 2419:6, 1294; ŞD, 2428/:31, 1295.

[40] BOA, DH.H, 30: 7, 1325.

II. Bursa: Taşkınlar, Bataklık ve Pirinç

Taşkınlar ve bataklık, Bursa şehri ve civarındaki köylerin sakinleri için hayatın bir parçası şeklindeydi. 18. ve 19. yüzyıllar boyunca şehrin ve köylerin sakinleri çeşitli aralıklarla taşkınlara maruz kalmışlardı.[41] Bu taşkınlardan dolayı bataklıkların büyüdüğünden şikayetler 19. yüzyılda oldukça artsa da[42] Bursa Ovası sakinlerinin bataklıkla ilişkileri 19. yüzyıla özgü değil. Bursa Ovası'ndaki bataklıkları 16. yüzyıla kadar izleyebiliyoruz. Şihabeddin El-Ömeri, Bursa Ovası'nda bataklık olduğuna dair ipuçları veriyor.[43] Raif Kaplanoğlu kitabında Gürsu ve civarının bataklık olduğunu, bu nedenle 15. yüzyıldan beri orada tahıldan çok pirinç, meyve ve sebze yetiştirildiğini söylüyor.[44] Barkan ve Meriçli'nin 16. yüzyıl Hüdavendigar vilayeti üzerine kapsamlı çalışmaları *Hüdavendigar Livası Tahrir Defterleri*'nde Bursa Ovası'nın doğu kıyısında bulunan Kazıklı, Ada, Vakıf ve İğdir köylerinden otlakiye ve saz öşrü toplanıp buğday öşrü toplanmaması[45]; Serme, Kestel, Ada, Panayır, Vakıf, Çeltikçi, Samanlı, Dikencik köyleri[46] ve Ahi Köyü'nde[47] pirinç yetiştirilmesi bataklık alan ve onun nasıl değerlendirildiğiyle ilgili bize bir fikir veriyor. Dolayısıyla sınırları elbette zaman içinde değişmekle birlikte Bursa köylüleri için bataklık alanlar ve pirinç onların çevreyle olan ilişkilerinin bir parçası idi.

Zaman içerisinde değişimini tam olarak göremesek de 19. yüzyıla geldiğimizde Bursa Ovası ve Kuşkonmaz Bataklığının sınırlarını aşağı yukarı çizebiliyoruz. Bu bilgi yazının ilerleyen kısımlarında pirincin yayılma alanını tartışırken bataklığın kullanımını göstermesi açısından oldukça önemli. 19. yüzyılda bataklık, doğuda Izvat ve Balatiyunus köylerinden, doğuda Panayır, Balıklı, Vakıf,

---

41 1738 yılında Bursa'yı gezen gezgin Pococke, Nilüfer Nehri'nin kışları Bursa şehrine taştığını yazıyordu (Heath Lowry, *Seyyahların Gözüyle Bursa 1326-1923/Ottoman Bursa in Travel Accounts*, çev. Serdar Alper, İstanbul: Eren Yayıncılık, 2004, 74). Ondan neredeyse 100 yıl sonra Bursa'da bulunan ve yaz aylarında ovayı gezen Miss Pardoe, Nilüfer Nehri'nin taşkın izlerini gözlemlemişti. Biriken kum ve taş yığınlarından dolayı artık nehrin kışın artan suyu taşıyamadığını ve sürekli taştığını söylüyordu ("Miss Julia Pardoe", *Seyahatnamelerde Bursa* der. Nurşen Günaydın ve Raif Kaplanoğlu, Bursa: Altan Matbaacılık, 2000, 85). Çeşitli kaynaklardan da 19. yüzyıl boyunca devam eden taşkınları görebiliyoruz; 1886 yılında bir taşkın hakkında (bkz. *Hüdavendigar*, (1239), 24 Haziran 1303/15 Şevval 1304); 1892 yılında başka bir taşkın için (bkz. *Bursa*, (103), 4 Cemazilahir 1310/21 Kanunıevvel 1308).

42 *Hüdavendigar*, (1239), 24 Haziran 1303/15 şevval 1304. Bu yazıyı gönderen yazar, taşkınların sebebini pirinç üretimine ve bundan dolayı bataklıkların artmasına bağlıyor.

43 "Şihabeddin El-Ömeri", *Seyahatnamelerde Bursa* .

44 Raif Kaplanoğlu, *Bursanın Bereketi Gürsu*, (Bursa: Gürsu Belediyesi, [t.y])

45 Buğday kışın ekildiğinden ve bu nedenle taşkınlardan zarar görebildiğinden buğday yetiştirmeyip, onun yerine bataklık kıyısında yetişen sazlardan geçim sağlayıp, sular çekildiğinde ortaya çıkan büyük otlaklarda hayvan otlattıyorlardı. Bu suretle bir bataklık kıyısı ekonomisi kurduklarını düşünebiliriz. Dolayısıyla o dönemde köylünün çevreyle kurduğu ilişki bu şekildedir.

46 Ömer Lütfi Barkan ve Enver Meriçli (haz.), *Hüdavendigar Livası Tahrir Defterleri*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988), sırasıyla 12, 10, 15, 23, 28, 41, 54.

47 Halil İnalcık, "Osmanlı İdari, Sosyal ve Ekonomik Tarihiyle İlgili Belgeler: Bursa Kadı Sicillerinden Seçmeler: III. Köy Sicil ve Terekeleri", *Belgeler*, XV:19 (1993) , 155.

Samanlı köyleri, Dikencik Çiftliği, Ağaköy, Kazıklı, Hasan köy, Adaköy, Cambaz köylerinden Dudaklı Köyü'ne kadar uzanıyordu.[48]

Pirinç, Osmanlı sarayının temel gıda maddelerinden biri olduğundan, pirincin arzı çok önceden beri oldukça önem taşıyordu. Halil İnalcık, yüklü ve yoğun bir üretim takvimi olan pirincin üretimi ve toprak rejimi arasında bir bağ kurarak, pirincin 16. yüzyıl boyunca merkezî devletin organizasyonu ve gücü sayesinde üretildiğini; bunun için pirinç üretmeye gönüllü olmayan köylünün değil köle ve yarı-köle işgücünün kullanıldığını ve 17. yüzyılda merkezî devlet zayıflayınca pirinç üretiminin de azaldığını yazıyor.[49] Faruk Tabak ise 19. yüzyıla gelindiğinde artık devletin organizasyonuna ihtiyaç olmadan çevre-iklim koşullarının ve piyasa talebinin pirinç üretimini yeteri kadar cazip hale getirdiğinden, bu nedenle köylünün kendiliğinden buna yöneldiğinden ve bunun dünyanın genelinde yayılan bir eğilim olduğundan bahsediyor.[50] Tabak'ın saptamasına paralel olarak Bursa'da özellikle 19. yüzyılın sonlarına doğru pirinç üretimi hızla yayılmaya başladı. Artan nüfusla birlikte bataklık kenarlarına doğru kayan nüfus ve hızla daralan tarım alanları bataklık kenarlarının değerlendirilmesini zorlarken arazi anlaşmazlıklarını da beraberinde getirdi. 16. yüzyılda pirinç ürettirmek için toprak ve emek rejimini koordine eden merkezî devlet ise 19. yüzyıla gelindiğinde köylü ve çiftlik sahipleri ile pirinç üretimini yasaklamak için mücadele halindeydi. Çevrenin nasıl kullanılacağını ise işte bu mücadele ve çıkarlar belirliyordu.

Mihaliç'te olduğu gibi Bursa'da da bataklık kenarları hayvan otlatmak için en uygun ve verimli yerlerdendi. Fakat Bursa'nın Mihaliç'ten farkı, burada hiçbir zaman Mihaliç kadar büyük otlakları bulunmaması ve bu nedenle Mihaliç'e kıyasla daha toprak yoğun bir tarım metodunun ve nadas alanlarının otlak olarak kullanıldığı bir tarım yönteminin benimsenmiş olmasıydı.[51] Yine de verimli otlar yetişen bataklık kıyıları en uygun otlatma alanlarıydı. Bu alanlara pirinç ekilmesi özellikle koyun sürüsü sahipleri ve kasaplar için oraların otlatma alanı olarak

---

[48] Richard Kiepert haritası, http://maps.nypl.org/warper/maps/27324#Export_tab, erişim 26 Nisan 2017 ve BOA, DH. MKT, 110:39, 1309 nolu belgenin ekindeki harita ve çeşitli başka haritalar kullanılarak elde edilmiş bilgidir. Bu köylerden Dikencik, Balıklı, Panayır ve Yenice (bugünkü adıyla Ovayenice) için 1883/4 yılı Salnamesinde arazilerinin çoğunun bataklık dolayısıyla ziraat ve hırasetten hali kaldığı belirtiliyordu (*Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi 12. defa* , Bursa: Frazcızade matbası, 1301, 244). Bu köylerin hepsinde daha sonra pirinç ekildiğini görüyoruz çeşitli belgelerde. Kiepert haritası ile ilgili beni bilgilendiren arkadaşım Yener Koç'a teşekkür ederim.

[49] Halil İnalcık, "Rice Cultivation and the Çeltükçi-Re'âyâ System in the Ottoman Empire", Turcica, XIV(1982).

[50] Tabak, *Solan Akdeniz*, 235.

[51] Örneğin 19. yüzyıl başında Paşa Çiftliğinde nadas arazisinin otunun kullanma hakkından bahseden belge (BOA, C.EV, 377: 19136, 1226) ya da yine aynı şekilde civar köylerin nadas alanının otlatma hakkını alan Mehmet Emin Efendi'nin başka bir mültezimle çıkan anlaşmazlığını konu alan belge (BOA, C.EV, 62: 3082, 1216). Buna ek olarak Bursa bahçeleri ve dutluklar da otlak olarak kullanılıyordu, bunun için (bkz. *Bursa*, (15), 21 şubat 1306/24 recep 1308) ve (BOA, ML.VRD.TMT, 7493, 1261).

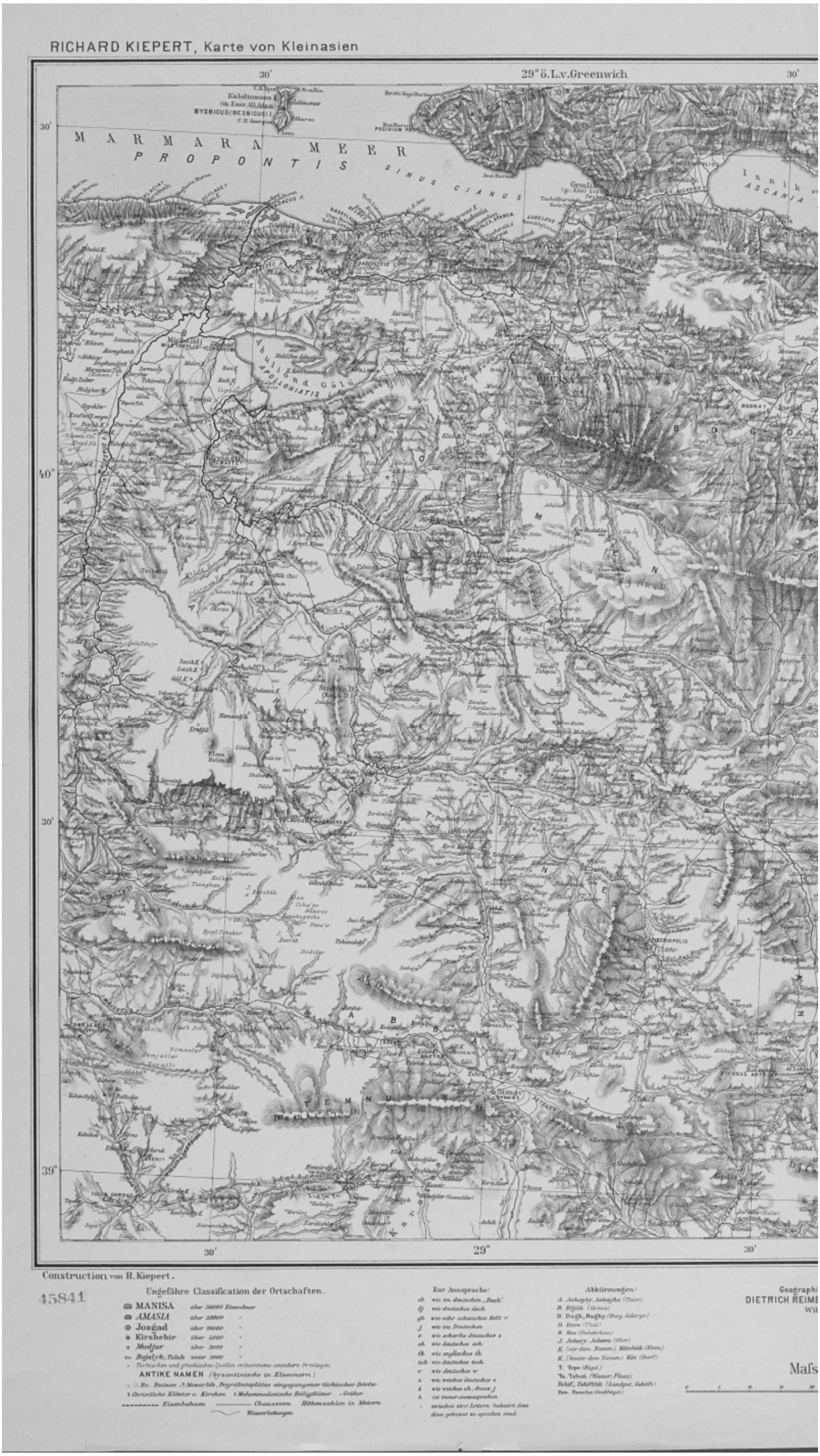
RICHARD KIEPERT, Karte von Kleinasien
29° ö.L.v.Greenwich
MARMARA MEER
PROPONTIS
SINUS CIANUS
BRUSSA
Construction von R. Kiepert.
45841
Ungefähre Classification der Ortschaften.
MANISA
AMASIA
Jozgad
Kirshehir
ANTIKE NAMEN
Zur Aussprache:
Abkürzungen:
DIETRICH REIME
Mafs

BII. Brussa.
30°
30'
40°
39°
31°
Reinzeichnung von O. Melching. Gestochen von R. Serbeck. Terrain von F. Klimesch.
sche Verlagshandlung
ER [ERNST VOHSEN] BERLIN
helmstrasse 29.
1907
stab 1:400000
Erklärung einiger türkischer Ausdrücke
Abgekürzte, den betr. Routen beigeschriebene Namen von Reisenden

kullanılamaması anlamına gelmekteydi.[52] Buna ek olarak pirinçlikler, 1880'lerden sonra ipek böceğine gelen hastalığın üstesinden gelinmesiyle tekrar ivme kazanmaya ve hızla yayılmaya başlayan dutlukların gelişme alanlarını kaplamış oluyordu; ayrıca merkezî ve yerel devlet ipekböcekçiliğinin gelişmesini ve yayılmasını, sıtma ürettiğine inandığı pirinç üretiminden daha fazla önemsiyor ve teşvik ediyordu.[53] Tüm bunlara ek olarak o toprakları kontrol etmek isteyen zengin toprak sahibi sınıf da işin içine eklenince köylünün bataklıkla ilişkisinin ürünü olan pirincin yayılmasını bu mücadeleler belirleyecekti.

1912 yılında Karahisar-ı Sahip vekili Rıza Paşa meclisteki konuşmasında pirincin sıtma ürettiği aslında o topraklara sahip çıkmak isteyen Bursa'nın yerli halkının söylentisi olduğunu söylüyor. Rıza Paşa'ya göre, oralara yerleşip pirinç üreten Rumeli ve Dağıstan muhacirlerinin elinden o toprakları almak isteyen Bursa sakinleri bu şekilde bir söylenti yayıyorlar, fakat Bursa'da 50,000 dönüm bataklık olmasına rağmen bunun ancak 150 dönümü pirinç üretimi için ayrılmıştı ve su kaynağı durağan değil Uludağ'dan gelen sulardı. Ayrıca ona göre, hiç pirinç üretilmeyen Mudanya'da sıtma görülme oranı Bursa'dan %90 daha fazladır.[54] Dolayısıyla, Tabak'ın dediği gibi, büyüyen bataklıklar ile insan arasındaki ilişkinin ürünü olan pirincin gelişmesi ve yaygınlaşması sadece piyasa koşulları tarafından değil aynı zamanda kurulan güç ilişkileri ve çıkar çatışmaları tarafından da belirleniyordu. Bursa'da pirincin yaygınlaşması, bataklık ve taşkınlarla mücadelenin yanında bu tür mücadelelerin de sonucuydu.

Yerli halkın pirinçten şikayeti ve devlet yasağı, 19. yüzyıl başlarında birbirine paralel gidiyordu. 1842 yılında Ahi Çiftliği'ne komşu olan Kazıklı Köyü sakinleri, pirincin neden olduğunu iddia ettikleri kötü havadan, daha da önemlisi Çiftlik ile eşit şekilde bölüştükleri suyun Çiftlik'te pirinç üretilmeye başlamasıyla birlikte artık kendilerine daha az gelmesinden ve bu yüzden üretimleri suya dayalı mısır

---

[52] Nisan ayında ekilen pirinç bu açıdan tam da otlatma mevsimiyle çatışmaktaydı. Ekilme şartları için bkz. Kalfayan, *Orman ve Maaden ve Ziraat Nezareti Kütüphanesi Pirinç Ziraati*, *cild 5*, (Dersaadet: Mekteb-i Sanayi Matbaası, 1327). Bu kitabı bana sağlayan arkadaşım Esra Ansel'e teşekkür ederim.

[53] Bu aynı zamanda devlet ideolojisindeki değişime de çok güzel bir örnekti. Alan Mikhail'in kitabında veba üzerine son derece önemli bir şekilde anlattığı üzere, hastalıklar artık "daha fazla üretme" ve "bütün üretken unsurları kullanma' zihniyetiyle güdülen devlet için bu üretkenliğin önünde engel teşkil ediyorlardı. Bu nedenle hastalık ve hastalıklı insanlar üretken unsurlardan ayrılıp, devletin daha önce normal kabul ettiği hastalıklar artık toplumun dışında tutulması gereken, karantinaya alınması gereken anomaliler haline geliyordu. Daha detaylı tartışma için bkz. Mikhail, *The Nature and Empire*. Sıtma için de benzer şeyleri söyleyebiliriz. Devlet, sıtma ürettiğine inandığı pirinç ve bataklıklara karşı çok daha fazla gelir getirme potansiyeline sahip ipekböceğini destekleyip tüm yatırımlarını ona göre yaparken, pirinci de yasaklıyordu. Bu yüzden, biraz da abartarak, Bursa için pirince karşı dutluk diyebiliriz bu mücadeleye.

[54] Ümit Akagündüz, "II. Meşrutiyet Döneminde Toplumsal Bir Sorun Olarak Sıtma ve Sıtmadan Korunma Çareleri", *Kebikeç*, 41(2016), 109-10. Elbette aslında Rıza Paşa'nın bahsettiğinden daha fazla alana pirinç ekiliyordu o yıllarda.

ve bostan ürünlerinin kurumasından şikayetçilerdi.[55] Daha da önemli bir şikayet yerel yöneticiden geliyordu: pirinç ipek böceklerine zarar veriyordu. Bu elbette ipek böceği konusunda oldukça hassas olan merkezi harekete geçirdi ve pirinç üretimi 1842'de yasaklandı. Fakat, bu yasaktan birkaç sene sonra, MacFarlane'in ifade ettiği gibi, sorun pirincin gitmiş fakat bataklık ve çamurların kalmış olmasıydı.[56]

Elbette, devletin yasaklamasıyla pirince talep bitmemişti. Yüzyıl sonuna doğru iyice artan pirinç ekimi, 1870'lerde devletin kesin yasağını kısıtlamalara çevirecek kadar yaygınlaşmaya başlamıştı. 1878'deki şartlı iznin yer aldığı belgede belirtildiği üzere şehre yarım saat mesafedeki ovanın birkaç yerine bazı çiftlik sahipleri tarafından pirinç ekilmişti ve buradan bir gelir elde ediyorlardı. Bu geliri tamamen kesmek pek de akıllıca olmayacağından Bursa'dan 2 saat mesafede ve poyraz tarafında ekilmesine etrafındaki ahalinin rızası dahilinde olmak şartıyla pirinç ekimine izin verilmişti. [57] Fakat mücadele bununla bitmiyordu, çünkü bataklıklar sadece şehrin iki saat uzağında değil, çok daha yakınındaydı. 1890'larda Bursa'yı gezen Henry Barkley'in ifadesine göre, bazı Avrupalılar gelmiş, gerekli kanalları kazmış, zemini düzlemiş ve iyi de hasılat almışlardı.[58] Fakat birtakım insanlar Vilayet Meclisine şikayet edip sıtma yarattığını iddia ederek pirinç ekiminin yasaklanmasını istemişler ve yönetim bataklığı kurutmak yerine pirincin yetişmesini yasaklamayı tercih etmişti.[59]

Avrupalı girişimciler sadece yetiştirmek suretiyle değil fabrika kurmak niyetiyle de pirince olan talebi yükseltmekte ve onu daha cazip hale getirmekteydi. Örneğin 1892'de İtalyan girişimci Fernandon, Hüdavendigar'da bir çeltik fabrikası kurmak için izin istemekteydi. [60] Elbette sadece Avrupalı girişimciler değil yerli tüccarlar da pirinç üretimini teşvik için köylülere pirinç ektiriyorlardı.[61]

Pirinç üretimi hızla yayılmasına rağmen yerli halktan şikayetler gelmeye devam ediyordu. Hüdavendigar gazetesine yazan biri, pirinç tarlalarının taşkınlara sebep olduğundan bataklıkları büyüttüğünden ve ceviz ağaçlarını kuruttuğundan şikayet edip komple yasaklanmasını talep etmekteydi.[62] Tüm bu şikayetlere ve

---

[55] BOA, İ.MVL, 38:702, 1258 ve yine anlaşmazlığın devamı için bkz. BOA, C.İKTS, 20: 1309, 1256.

[56] MacFarlane, *Turkey and Its Destiny*, cilt 1, 154.

[57] BOA, T, 525: 90, 1293

[58] Henry Barkley, *A Ride Through Asia Minor and Armenia: Giving a Sketch of the Characters, Manners and Customs of Both the Mussulman and Christian Inhabitants*, (Whitefish, MT: Kessinger Pub., 2009), 44-5.

[59] Barkley, *A Ride Through Asia Minor*

[60] *Umur-ı Nafia*, (21), 1 zilkade 1309.

[61] Örneğin 1900'lerin başında pirincin iyice yayıldığı dönemlerde Zirafte Köyü ahalisine pirinç ektiren tüccarla ilgili (bkz. BOA, DH.MUİ, 87-2: 23, 1326). Çeşitli milletlerden arazi kiralayıp bataklık kenarında pirinç eken yabancı tebaa için (bkz. BOA, DH.H, 67: 44, Nisan 1329).

[62] *Hüdavendigar* (1239) 24 Haziran 1303. Aslında taşkınlardan ziyade bırakıntılar ve alüvyal tıkanma ceviz ağaçlarının büyümesine ya da kurumasına neden oluyordu ve pirinç bir ne-

yasaklara rağmen pirinç üretimi hızla yayılmaktaydı. Daha önce Ahi Çifltiği'nde pirinç yetiştirilmesine karşı çıkan Kazıklı Köyü sakinleri 1907'de 800 dönüm pirinç ektikleri tarlalarına Vilayetten izin istiyorlardı.[63] 1890'larda yine aynı şekilde hükümet yasaklarıyla mücadele edip pirinç ekimini genişletmeye çalışan Ahi Çiftliği'ne komşu Hasan Köyü yerel hükümete pirinçlerine izin verilmesi için dilekçe vermişlerdi.[64] 1910'lara gelindiğinde ise bataklık hattında neredeyse her köy pirinç ekiyordu ve bu köyler öyle şehre 2 saat mesafede değil, çok daha yakınlardı.[65] Üstelik pirinç ekimi özellikle çiftliklerde ipek böcekçiliği ile birlikte yürütülüyordu.[66]

Bu yayılmada yukarıda saydığımız etkenlerin yanına muhacirlerin etkisini de eklemeliyiz. Tıpkı tütün gibi Bursa ve Yenişehir'de de pirinci yaymada muhacirlerin büyük etkisi olmuştu.[67] Örneğin Dağıstan'dan gelen muhacirler yerel hükümetten pirinç ekmek için izin istiyorlardı.[68] Orman, Maden ve Ziraat Nezareti Muavini, Hüdavendigar bölgesinde muhacirlerin gelmesiyle birlikte pirinç üretiminin arttığını işaret eden bir rapor sunuyordu.[69]

Elbette bu yayılmaya karşı merkezî devletin pirince karşı politikası da sürekli değişmekteydi. Devlet bir ikilimede kalmıştı: Bir yanda ekimin yayılması ve bu sayede daha önce atıl kalmış alanlardan elde edebileceği fazladan gelir vardı. Diğer yanda ise pirincin sıtmayı tetiklediği görüşüyle pirinçliklerin yasaklanarak tarımsal ürünü üreten unsurların korunması ve arttırılması vardı. 1894'te yayınlanan daha detaylı bir düzenlemeye göre pirinç tarlaları, nüfusu 500 ve fazla olan yerlerden köyün en son evinden 1000 metre; nüfusu 500 ile 2000 arası olan köy veya kasabaların son evinden itibaren 3000 metre; nüfusu 2000'den fazla olan köy veya kasabadaki son evden 5000 metre ve başka bir şey ekili olan tarlalardan 20 ve yollardan da 4 metre mesafede olacaktı.[70] Fakat bu düzenlemede oldukça önemli bir madde vardı; eğer daha önceden bir bataklık var ise o bataklığa pirinç tarlası yapmak civar ahalinin iznini almak şartıyla mümkün olabilecekti. Bu istisna öncelikle devletin üretken olmayan, atıl alanları kullanmak ve dolayısıyla üretimi arttırmak amacı taşıyan zihniyetini yansıtması açısından oldukça önemli. Pirinç ekimiyle birlikte devletin kurutamadığı (özellikle 19. yüzyıl ortalarından sonra hep gündemde olan, ama bir türlü gerçekleşemeyen finansal olarak yet-

denden çok taşkınların yarattığı bir sonuçtu; http://www.agacnet.com/ceviz-agaci/ceviz-agaci-hangi-toprakta-yetisir.html.

63 BOA, DH.İD, 99:8, 1327

64 BOA, ŞD, 1546: 23, Mayıs 1303.

65 Balıklı, Yenice, Izvat, Vakıf köyleri, Dikencik ve Hacı İvaz Çiftlikleri; BOA, DH.MUİ, 103-2:12, 1325

66 BOA, DH.MUİ, 103-2:12, 1325

67 Örneğin Yenişehir'de Karlovo'dan gelen muhacirlerin Bulgaristan'da olduğu gibi yine pirinç ekmeye başladıklarından bahseden (BOA, Y.PRK. OMZ, 2: 35, 5 Ağustos 1315) ve Edhem Paşa ve çiftliğindeki muhacirlerin pirinç ekiminden bahseden (BOA, BEO, 3296: 247176, 1324).

68 *Hüdavendigar*, (1239), 24 Haziran 1303.

69 BOA, Y.PRK. OMZ, 2: 35, 5 Ağustos 1315

70 BOA, DH.MUİ, 103-2: 12, 1325.

mediği ya da arazi mülkiyeti nedeniyle ihalelerde oldukça seçici davrandığı için Cumhuriyet Dönemi'ne kadar süregelen bataklık kurutma projelerinden ötürü[71]) bataklıklar artık atıl olmaktan kurtulup hem işlenecek ve hem de devlete gelir sağlayacaktı. Bunun yanında, bataklık kenarlarının ekilmesini ahalinin rızasına bırakan devlet aslında oradaki güç ilişkilerini kızıştırmış oluyordu. Fakat yine de kendini dışarıda bırakmıyor; yerel hükümetin kontrolüne bırakılan su, bir kontrol mekanizması olarak kullanılıyor ve kurallara uygun olmayan pirinçliğin suyunu keserek kendini bu güç ilişkilerinde var etmeyi amaçlıyordu.[72]

Bu düzenlemede, bataklık kenarlarına pirinçlik oluşturulmasına izin verilmesine rağmen, pirinçlikler belirli düzenlemelere tâbi idi. Pirinçlik oluşturmak için sadece civar ahalinin izni değil, bazı çevresel düzenlemeler de şart koşuluyordu.

---

71 Bursa'daki bu projeler için bir makale örneği için (bkz. Burcu Kurt, "II. Abdülhamid Dönemi Nafia Çalışmalarına Bir Örnek: Nilüfer Nehri'nin Islahı ve Bursa Ovası Bataklıklarının Kurutulması Projesi", *Odryses'ten Nilüfer'e Uluslararası Nilüfer Sempozyumu, 13-15 Kasım 2015/Nilüfer International Symposium 'From Odryses to Nilufer', 13-15 November 2015*, haz. Goncagül Sefa ve diğerleri, Bursa: Nilüfer Belediyesi, 2016). Bu projeler Abdülhamid Dönemi'ne özgü değildi, çok daha önceden bataklık civarı sakinleri tarafından, özellikle de çiftlik sahipleri tarafından dile getiriliyordu. Örneğin Charles MacFarlane, 1840'larda Dudaklı civarından İbrahim ve köylülerin bataklığı kurutmak için gönüllü olduklarını ama tek şartlarının kurutulan arazinin yarısını kendilerine verilmesi olduğunu ve bunu kabul etmeyen devletin bataklığın kurutulmasına izin vermediğini anlatır (MacFarlane, *Turkey and Its Destiny*, cilt 1, 383). Daha sonra Ahmet Vefik Paşa, bataklığın kuzey tarafındaki bir kısmını kurttuysa da tamamı kurutulamadı. Osmanlı Devleti bir taraftan hem sayıları gitgide artan muhacirler için alan açmak istemiş, hem verimli arazileri tarıma açmak istemiş, hem de bunun için ne gelirlerinden vazgeçmek ne de fazladan buna kaynak aktarmak istemişti. Bu nedenle bataklıklar, Cumhuriyet Dönemi'ne kadar bekleyecek, Dudaklı ve önündeki batı kanadı bataklığın kurutulması ise 1936'yı bulacaktı (bkz. Akın Kazıklı, "Kazıklı Köyü", *Bursa Araştırmaları: Kent Tarihi ve Kültürü Dergisi*, 31 (2011), 57). Elbette gündeminde bataklık kurutma olan tek devlet Osmanlı Devleti değildi. Grove ve Oliver, 20. yüzyıl başında sıtmadan kurtulmak amaçlı bataklıkları kurutmaya teşebbüs eden İtalyan ve Arnavutluk devletlerinden bahseder. Ama devletlerin kurutulmuş bataklıklarda sıtmalı sivrisineklerin üremeyeceği saf beklentisine rağmen, aslında durumun hiç de öyle olmadığını söylerler ve yapılabileceklerden bahsederler (Grove ve Oliver, *The Nature of Meditarennian Europe,* 55). Bataklıklar ile ilgili ne yapılabileceği konusunda Millet Meclisinde'deki tartışmalar için (bkz. Ümit Akagündüz, "Meşrutiyet Döneminde Toplumsal Bir Sorun Olarak Sıtma"). Elbette sıtmayla mücadele, pirinç ve bataklıklar problemi uzun süreler devam etmişti. 1920 ve 30'larda hâlâ pirincin sıtmayla ilişkilendirilmesi ve bu yüzden varolma mücadelesi sürüyordu. 1925 yılında Müslihiddin Safvet'in raporu için (bkz Kyle T. Evered, "Draining an Anatolian Desert: Overcoming water, Wetlands and Malaria in Early Republican Ankara", *Cultural Geographies*, 21:3 (2014), 485); 1930'lar için (bkz. Carl Louis Stoltz, "The Bursa Region of Turkey", *Geographical Review*, 29:1(1939), 92).

72 Devletin suyu kestiği davalara örnek olarak BOA, DH.H, 67: 44, 1329; BOA, DH.İD, 99:8, 1327. Suyu kontrol etme çabası güç mücadeleleri açısından ve üreticinin çevreyle ilişkisine müdahale etmesi açısından da oldukça önemlidir. Böylece devlet, bir yandan üretimi kontrol ederken diğer yandan sahayı sadece çiftlik sahipleri ve tüccarlara da bırakmayacaktı. Su, su kanalları ve güç mücadelelerini tartışan çok iyi bir makale için (bkz. David Gilmartin, "Scientific Empire and Imperial Science: Colonialism and Irrigation Technology in the Indus Basin", *The Journal of Asian Studies*, 53:4, (1994).

Bataklık kenarlarına suyu tutması için ağaç dikilmesi zorunluluğu getiriliyor, bu yolla taşkınların engellenmesi ve havanın da nispeten temizlenmesi amaçlanıyordu. 16 yıl sonra ise başka bir düzenlemeyle devlet pirinçliklerin kenarına dikilecek ağaçları spesifikleştiriyordu: söğüt ya da okaliptüs.[73] Söğüt ya da okaliptüsün zorunlu kılınması bu politikada devletin bilimsel bilgiyi kullanarak - çünkü özellikle okaliptüs ağacı Türkiye'de pek de yaygın olmayan ve Avrupa'da bataklık kurutmada kullanılan bir ağaçtı- düzenlemeyi empoze etme ve pirinç ekimini kontrol etme çabasını gösteriyordu. Bu uygulama, bilimsel bilginin tabiatını da bize göstermesi açısından önemli; Anadolu'da çok yaygın olmayan bir ağacın dikilmesinin şart koşulması bilimsel bilginin kaynağı ile ilgili bir tartışmayı da bize düşündürtüyor.[74] Okaliptüs, ileriki dönemlerde ne kadar yaygınlaştı bilemiyoruz ama pirinç ekiminin sadece Bursa kazasında 1924 yılında 10,000 dönüme ulaştığını ve bu büyük alandan alınan hasılatın 1,500,000 kilograma ulaştığını öğreniyoruz.[75]

III. Sonuç

Çevre tarihini yazmanın birden çok yolu var. Benim burada çokça referans verdiğim Groove ve Rackham çevrenin kendisini merkeze alıp onu ve değişimine etki eden faktörleri yazarken, sıkça eleştirdiğim ama kitabından çok etkilendiğim ve bakış açısı bu makalenin temel taşlarını oluşturmamı sağlayan Alan Mikhail ise çevrenin insanla ilişkisinin ürünü olan tarımsal bilgiye odaklanmayı seçmiş. Mehmet Yavuz Erler ise hayvanları merkeze alarak, onlar üzerinden değişen çevresel ilişkiler değerlendirmesi yapmış.[76] Ben bu makalede Mikhail gibi bilgiyi merkeze alarak felaketler ve çevre değişimlerine insanların nasıl tepkiler verdiğine odaklandım. Bu makalede asıl vurgulanmak istenen, bu ilişkinin durağan olmayıp sürekli değiştiği ve değişirken devletle, büyük toprak sahipleriyle ya da tüccarlarla olan güç ilişkilerinden bağımsız olmadığıdır.

Bu açıdan burada ele alınmasa da bu makale 19. yüzyıl Osmanlı Devleti'nin "modernleşme" politikalarıyla ilgili, çevre tarihini merkeze alarak yeni değerlendirmelere kaynak olabilir. Devletin modernleşme politikaları yerelden merkeze doğru bir etkileşimle yeniden değerlendirilebilir. Bu bağlamda 19. yüzyıl eğitim politikaları, devletin araçsallaştırdığı bilimsel bilgi ve köylünün bilgisi arasındaki etkileşim ve mücadele de değişen çevre etkisini merkeze alarak geliştirilebilecek araştırma soruları olabilir. Elbette daha geniş tartışmaları da hak eden ve barın-

[73] *Hüdavendigar Vilayet Meclisi 1329 Zabıtnamesi*, 56-7 ve 71-2.

[74] David Moon, kitabında, tamamen Batı'dan alınmış bilimsel bilginin Rusya steplerindeki tarımsal gelişmeye hiçbir katkısı olmadığını ve daha sonra bu bilginin nasıl yerel bilgi ile birlikte harmanlanarak dönüştüğünü anlatıyor; Moon, *The Plough that Broke The Steppe*s. Aynı şekilde burada da okaliptüsün yaygınlaşma alanını bilemesek de Osmanlı Devleti'nde de benzer bir "Batı" etkilenmesini göstermesi açısından önemli olduğunu düşünüyorum.

[75] Genel Kurmay Başkanlığı Coğrafya Encümeni, *Cenubi Marmara Havzası Bursa Vilayeti Coğrafyası*, (Bursa: Bursa İl Özel İdaresi, 2009), 209.

[76] Mehmet Yavuz Erler, "Animals During Disasters", *Animals and People in the Ottoman Empire*, haz. Suraiya Faroqhi, (İstanbul: Eren, 2010).

dıran bir konu, fakat bu tartışmalar bu makalenin sınırlarını aşmakla birlikte, yürütmekte olduğum doktora çalışmamda daha kapsamlı olarak değindiğim ve incelediğim geniş bir tarımsal dönüşümün parçası. Bununla birlikte Anadolu ve Balkanlar'da Küçük Buzul Çağı diye nitelenebilecek iklimsel değişimin boyutları şimdiye kadar detaylı bir şekilde incelenmediğinden bu konudaki çalışmalar da bu alana son derece önemli katkılar sunacaktır.

Bu makalenin sınırları içinde sonuç olarak söylenebilecek hem Mihaliç hem Bursa'da artan nüfus bataklık alanlara doğru kayınca[77] -hatta biz bunun sınırlarını tam olarak tespit edemesek de- bataklıklar daha da genişleyip nüfusa yaklaşınca, üreticiler bu alanları kullanmanın yeni yollarını bulmak zorunda kaldılar. Bu açıdan, çevreyle kurmuş oldukları ilişkilerinden doğan tarımsal bilgilerini, geçmişten getirdikleri ve yeni gelen komşularından (muhacirlerden) öğrendikleri ile harmanlayıp ona göre değiştirdiler. Daha önce keten tohumu, dut ve tütün yetiştirmemiş olanlar, bunları yetiştirmeye başladılar; daha önce pirince itiraz edenler bataklıktan ve piyasadan istifade etmek için çeltiklik ayırmaya başladılar. Bu değişim insan hayatıyla kıyaslandığında uzun ama toplumların varoluşuyla kıyaslandığında oldukça kısa bir sürede gerçekleşmişti. Üretimden pay almaya çalışan devletin çelişkileri ile köylünün değişimi ve ısrarı ise devlet politikalarının da değişken olmasını getirmişti. Devlet, üretimden pay almak ve kontrol etmek amacıyla -özellikle söğüt ve okaliptüs ağacı dikme ve bataklık kurutma konusunda olduğu gibi- bilimsel bilgiyi kullanarak çeşitli kontrol mekanizmaları yarattı. Bunlar ne kadar uygulandı ve devlet bu bilgiyi ne kadar empoze edebildi henüz bilemiyoruz. Fakat vurgulanmak istenen hem devletin hem köylünün hem de toprak sahibi sınıfın tarımsal bilgisinin koyun ve pirinç örneğinde gördüğümüz üzere çevreyle uyum içinde ama güç mücadelelerinin etkileri doğrultusunda şekillendiğidir. Bu yüzden de ne devlet ne köylü ne de toprak sahibi sınıf diğerinin tarımsal bilgisini yok etmez, tarımsal üretim bilgisi tam tersine bu mücadele içinde değişir, dönüşür. Ta ki köylü kendi tohumunu üretme bilgisini kaybedip tamamen piyasaya mahkum oluncaya dek.[78]

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Babı-ı Ali Evrak Odası Belgeleri

Bab-ı Defteri Başmuhasebe Kalemi Belgeleri

Bab-ı Ali Evrak Odası Ayniyat Defterleri

---

[77] Yine bunu bütün Akdeniz için tartışan Oliver ve Grove'un kitabı daha kapsamlı bir bakış için önerilebilir; Grove ve Oliver, *The Nature of Meditarrenean Europe*, 83.

[78] Tohumun kapitalistleşmesi ve bunun köylü bilgisini yok etmesi bakış açısını son derece etkileyici bir biçimde tartışan Jack Kloppenburg'un kitabı Amerikan tarımının değişmesine dair son derece önemli gözlemler sunuyor; Jack Kloppenburg Jr, *First The Seed: The Political Economy of Plant BioTechnology, 1492-2000*, (Madison, Wis.: University of Wisconsin Press, 2004)

Cevdet Evkaf Nezareti Belgeleri

Cevdet İktisat Tasnifi Belgeleri

Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi Belgeleri

Dahiliye Nezareti Hukuk Evrakı

Dahiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiye Dairesi

Dahiliye Nezareti İdare Evrakı

Evkaf Nezareti Defterleri

İradeler Ticaret ve Nafia Belgeleri

İradeler Meclis-i Vala Belgeleri

Maliye Nezareti Varidat Kalemi Temettuat Defterleri

Şura-yı Devlet Belgeleri

Ticaret, Nafia, Ziraat, Orman, Maden Nezaretleri Belgeleri

Yıldız Perakende Orman, Maden, Ziraat Maruzatı

Süreli Yayınlar

Bursa (1893)

Hüdavendigar, 24 haziran 1303 (6.7.1887)

Umur-ı Nafia, 1 zilkade 1309 (28.5.1892)

Hüdavendigar Vilayet Meclisi Zabıtnamesi, 1330 (1914/5)

Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi, 1325 (1909/10) ve 1301 (1884/4)

İkincil Kaynaklar

Agrawal, Arun. "Dismantling the Divide between Indigenous and Scientific Knowledge". *Workshop in Political Theory and Political Analysis* toplantısında sunulan bildiri, Indiana University, Bloomington: 1-40.

Akagündüz, Ümit. "II. Meşrutiyet Döneminde Toplumsal Bir Sorun Olarak Sıtma ve Sıtmadan Korunma Çareleri", *Kebikeç*, 41 (2016): 95-124.

Apffel-Marglin, Frederique. "Introduction: Rationality and The World". *Decolonizing Knowledge: From Development to Dialogue*, ed. Frederique Apffel-Marglin ve Stephen A. Marglin, Oxford: Clarendon Press; New York: Oxford University Press, 1996: 142-181.

Appuhn, Karl. "The Nature of Ottoman History". *Eighteenth-Century Studies*, 46: 2 (2013): 302-306.

Arı, Kemal. "Tarihsel Süreçte Mübadele ve Bursa". *Bursa'nın Zenginliği Göçmenler*, haz. Zeynep Dörtok Abacı, Bursa: Osmangazi Belediyesi, 2008: 147-170.

Barkan, Ömer Lütfi ve Enver Meriçli. *Hüdavendigar Livası Tahrir Defterleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988.

Barkley, Henry. *A Ride Through Asia Minor and Armenia: Giving a Sketch of the Characters, Manners and Customs of Both the Mussulman and Christian Inhabitants*. Whitefish, MT: Kessinger Pub., 2009.

Davenport, Eugene. *The Farm*. New York: Macmillan, 1927.

Erler, Mehmet Yavuz. "Animals During Disasters". *Animals and People in the Ottoman Empire*, ed. Suraiya Faroqhi, İstanbul: Eren, 2012: 333-351.

Evered, Kyle T. "Draining an Anatolian Desert: Overcoming Water, Wetlands and Malaria in Early Republican Ankara", *Cultural Geographies*, 21:3 (2014): 475-496.

Farley, Lewis. *The Resources of Turkey: Profitable Investment of Capital in the Ottoman Empire*. London: Longman, Green, Longman and Roberts, 1862.

Genel Kurmay Başkanlığı Coğrafya Encümeni. *Cenubi Marmara Havzası Bursa Vilayeti Coğrafyası*. Bursa: Bursa İl Özel İdaresi, 2009.

Gilmartin, David. "Scientific Empire and Imperial Science: Colonialism and Irrigation Technology in the Indus Basin", *The Journal of Asian Studies*, 53:4, (1994): 1127-1149.

Grove, A. T. ve Oliver Rackham, *The Nature of Meditarannean Europe: An Ecological History*. New Haven, London: Yale University Press, 2001.

Gupta, Akhil. *Postcolonial Developments: Agriculture in the Making of Modern India*. Durham: Duke University Press, 1998.

Günaydın, Nurşen ve Raif Kaplanoğlu. *Seyahatnamelerde Bursa*. Bursa: Altan Matbaacılık, 2000.

Hamilton, William J. *Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia; With Some Accounts of Their Antiquities and Geology*, cilt.1, 2. London: John Murray, 1842.

İnalcık, Halil. "Osmanlı İdari, Sosyal ve Ekonomik Tarihiyle İlgili Belgeler: Bursa Kadı Sicillerinden Seçmeler: III. Köy Sicil ve Terekeleri", *Belgeler*, XV:19 (1993): 23-167.

---. "Rice Cultivation and the Çeltükçi-Re'âyâ System in the Ottoman Empire", *Turcica*, XIV (1982): 69-141.

Kalfayan. *Orman ve Maaden ve Ziraat Nezareti Kütüphanesi Pirinç Ziraati*, *cild 5*. Dersaadet: Mekteb-i Sanayi Matbaası, 1327.

Kaplanoğlu, Raif. *Bursanın Bereketi Gürsu*. Bursa: Gürsu Belediyesi, [t.y].

Karateke, Hakan. *Evliya Çelebi's Journey from Bursa to the Dardanelles and Edirne: From the Fifth Book of Seyahatname*. [y.y]: [y.y.], [t.y.].

Kazıklı, Akın. "Kazıklı Köyü", *Bursa Araştırmaları: Kent Tarihi ve Kültürü Dergisi*, 31 (2011): 56-57.

Kelly, Morgan ve Cormac O Gràda. "The Waning of Little Ice Age: Climate Change in Early Modern Europe". *Journal of Interdisciplinary History*, XLIV:3 (2014): 301-325.

---. "Debating the Little Ice Age", *Journal of Interdisciplinary History*, XLV:1 (2014): 57-68.

Kerans, David. *Mind and Labor on the Farm in the Black-Earth Russia (1861-1914)*. Budapest, Hungary; New York: Central European University Press, 2001.

Kloppenburg Jr, Jack. *First The Seed: The Political Economy of Plant BioTechnology, 1492-2000*. Madison, Wis.: University of Wisconsin Press, 2004.

Kurt, Burcu. "II. Abdülhamid Dönemi Nafia Çalışmalarına Bir Örnek: Nilüfer Nehri'nin Islahı ve Bursa Ovası Bataklıklarının Kurutulması Projesi", *Odryses'ten Nilüfer'e Uluslararası Nilüfer Sempozyumu, 13-15 Kasım 2015/Nilüfer International Symposium 'From Odryses to Nilufer', 13-15 November 2015*, haz. Goncagül Sefa ve diğerleri, Bursa: Nilüfer Belediyesi, 2016: 519-532.

Leonard, Carol. *Agrarian Reform in Russia: The Road from Serfdom*. New York: Cambridge University Press, 2011.

Lowry, Heath. *Seyyahların Gözüyle Bursa 1326-1923/Ottoman Bursa in Travel Accounts*, çev. Serdar Alper. İstanbul: Eren Yayıncılık, 2004.

Macey, David J. "Agricultural Reform and Political Change: The Case of Stolypin", *Reform in Modern Russian History: Progress or Cycle?*, ed. Theodore Taranovski, Washington, D.C.: Woodrow Wilson Center Press; New York: Cambridge University Press, 1995: 163-189.

MacFarlane, Charles. *Turkey and Its Destiny: The Results of Journeys Made in 1847 and 1848 to Examine into the State of that Country*. Cilt 1 ve 2. London: John Murray, 1850.

Maura, Francesca ve Preston Hardison. "Traditional Knowledge of Indigenous and Local Communities: International Debate and Policy Initiatives". *Ecological Applications* 10:5 (2000): 1263-1269. Erişim tarihi 19 Mart 2015.

McNeill, J. R. *The Mountains of the Meditarennian World: An Environmental History*. Cambridge; New York: Cambridge University Press, 1992.

Mikhail, Alan. The *Nature and Empire in Egypt: An Environmental History*. Cambridge, New York, Melbourne, Madrid, Cape Town, Singapore, Sao Paulo, Delhi, Tokyo, Mexico City: Cambridge University Press, 2011.

Moon, David. *The Plough That Broke the Steppes: Agriculture and Environment on Russia's Grasslands, 1700-1914*. Oxford: Oxford University Press, 2013.

Norgaard, Richard B."Traditional Agricultural Knowledge: Past Performance, Future Prospects, and Institutional Implications". *American Journal of Agricultural Economics,* 66: 5 (1984): 874-878. Erişim Tarihi 16 Şubat 2015.

Ortaç, Hüsnü. *Bursa Köyleri, Bölüm 1: Kestel, Hamitler, Doğancı, İrfaniye, Fethiye, İsabey*. Bursa: Ant Basımevi, 1946.

Pallot, Judith. *Land Reform in Russia ,1906-1917: Peasant Responses toStolypin's Project of Rural Trnasformation*. Oxford: Clarendon Press; New York: Oxford University Press, 1999.

Quataert, Donald. "The Silk Industry of Bursa, 1880-1914", *The Ottoman Empire and The World-Economy*, ed. Huri İslamoğlu-İnan, Cambridge [Cambridgeshire]; New York: Cambridge University Press; Paris: Éditions de la Maison des sciences de l'homme, 1987: 284-299.

Sampson, Harry Oscar. *Effective Farming: A Text-book for American Schools*. New York: Macmillan, 1918.

Sandison, Donald. *Report of Mr. Consul Sandison, on the Trade of District of Brussa for the Year 1854*. Erişim tarihi 16 Ocak 2018.

---. *Report by Mr. Consul Sandison on the Trade of Brussa for the year 1861*. Erişim tarihi 16 Ocak 2018 .

Scott, James C.*Seeing Like A State: How Certain Schemes to Improve Human Condition Have Failed*. New Haven and London: Yale University Press, 1998.

Skaria, Ajay. "Cateching The Natural". *Agrarian Environments: Resources, Representation, And Rule in India*, ed. Arun Agrawal ve K. Sivaramakrishnan, Durham; London: Duke University Press, 2000: 265-273.

Stewart, Harris Franklin. *The Principles of Agronomy: A Text-book for Crop Production for High-Schools and Short Courses in Agricultural Colleges*. New York: Macmillan, 1918.

Stoltz, Carl Louis. "The Bursa Region of Turkey", *Geographical Review*, 29:1 (1939): 81-100.

Swantz, Marja-Liisa ve Aili Marie Tripp, "Development for 'Big Fish' or for 'Small Fish'?: A Study of Contrasts in Tanzania's Fishing Sector", *Decolonizing Knowledge: From Development to Dialogue*, ed. Frederique Apffel-Marglin ve Stephen A. Marglin, Oxford: Clarendon Press; New York: Oxford University Press, 1996: 43-66.

Tabak, Faruk. *Solan Akdeniz 1550-1870: Coğrafi Tarihsel Bir Yaklaşım/The Waning of Meditarrennean 1550-1870: a Geohistorical Approach*, çev. Nurettin ElHüseyni. İstanbul: YapıKredi Yayınları, 2010.

Von Warsberg, Alexander Freihern. *Ein Sommer im Orient*. Wien: Verlag von Karl Gerald's Sohn, 1869.

White, Sam. "The Real Little Ice Age". *Journal of Interdisciplinary History*, 44:3 (2014): 327-352.

---. *Osmanlı'da İsyan İklimi: Erken Modern Dönemde Celali İsyanları/The Climate of Rebellion in the Early Modern Ottoman Empire*, çev. Nurettin Elhüseyni. İstanbul: Alfa Yayınları, 2013.

Yalazı, Şaban. *Hüdavendigar Vilayeti Salnamelerinde Karacabey*. İstanbul: Avrasya Etnografya Vakfı Yayınları, 2017.

Öz: Çevrenin tarihini araştırma yollarından biri olarak insanın çevreyle olan ilişkisinin ürünü olan tarımsal bilgiyi incelemek bize insanın çevresel değişimlere ve felaketlere verdiği tepkileri ve aldıkları pozisyonu görme imkanı verirken, aynı zamanda çevresel değişimin dönüştürücü etkisinin sınırlarını gösterir. Tarımsal bilgi çevresel/iklimsel değişimlerle uyum içinde dönüşmeye meyilli olsa da bu değişim mevcut güç ilişkileri ve piyasa koşullarından bağımsız değildir; bu faktörlerle mücadeleler birlikte gider. Fakat mücadeleler, güç odaklarından bir tarafın diğer tarafa galebesiyle ya da yok etmesiyle sonuçlanmaz; tam tersine birbirleriyle etkileşerek ve birbirlerine şekil vererek devam eder, bilgi bu doğrultuda şekillenir. Bu bağlamda bu yazıda gördüğümüz üzere komşu iki kaza olan Mihaliç ve Bursa'da 19. yüzyılda çevresel koşullar, piyasa ve güç ilişkileri üretimin ve tarımsal bilginin iki farklı şekilde dönüşümünü getirmiştir.

Anahtar sözcükler: Bursa, Mihaliç, çiftlik, pirinç, koyun, bataklık, sel/taşkın, tarımsal bilgi

Floods, Swamps and Changing Agricultural Knowledge: Bursa and Mihaliç

Abstract: As a way of studying environmental history, examining agricultural knowledge, which is the product of the relationship between humans and environment, enables us to observe the responses of humans to the environmental changes and disasters and how they position themselves against these disasters. At the same time, it shows us the limits of the transformative power of environmental change. Although agricultural knowledge tends to transform in conformity with environmental changes, the transformation is not independent from the power relations and market conditions; it goes hand in hand with struggles against these factors. Yet, the struggle does not end with the triumph or destruction of one of these power centers. On the contrary, it persists by interacting and shaping each other, and the agricultural knowledge is formed in this process. Within this framework, as we see in this article, in two neighboring districts, Bursa and Mihaliç, environmental conditions, market and power relations brought about two distinct ways of change in production and agricultural knowledge in the 19th century.

Keywords: Bursa, Mihaliç, çiftlik, rice, sheep, swamp, flood/inundation, agricultural knowledge.

1957 Büyük Ankara Seli

11 Eylül günü öğleden sonra
[*Hayat Mecmuası*, 30 Eylül 1957- No 50]

Bir Fransız gazetecinin objejtifinden
[Foto: Keystone - Paris / Erman Tamur Arşivi]

Felaketin Normalliği, Anormalliği: 2015 Hopa Sel Felaketini Yerel Medyadan Okumak

Özlem ŞENDENİZ*

"Jale bahule srustinasa, jale bihune srustinasa"
(Çok fazla ya da çok az su, yaratılışı yok eder)
Oriya Atasözü[1]

Toplumun birey ile ve bireyin toplum ile iç içe geçip kurgulandığı alanlardan biri toplumsal bellektir. Toplumsal bellek felaketler gibi, belirgin kırılma noktalarının etrafında hem hassaslaşır hem de katılaşır. Zira bir felaket anlatısı, kurucu bir mite dönüşme potansiyelini barındırmaktadır. Bu noktadan hareketler çalışma toplumsal ve bireysel belleğin, bir doğa olayı olan selin, felaket olarak konumlandığı anın etrafında biçimlenişine odaklanmıştır.

Yaşamın etrafında şekillendiği su, azlığı ya da çokluğu ile hızlıca felaketler ile ilişkilendirilebilir. Seller ve su kıtlıkları, kuraklıklar bu noktada ilk akla gelen ve insanın felaket olarak kategorize ettiği olaylardır.[2] Ancak belirli coğrafyalar için

---

* Ankara Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü doktora öğrencisi / ozlemsendeniz@gmail.com
Çalışmanın sözlü tarih kısmına katıldıklarından görüşmecilerime ve okuyup yorumladıkları için Elif Ekin Akşit Vural'a, bölüm editörlerine ve Çisem Şendeniz'e teşekkürler.

1 Vandana Shiva, *Su Savaşları Özelleştirme, Kirlenme ve Kar*, çev. Ali K. Saysel (İstanbul: bgst Yayınları, 2007), 61.

2 Çalışmada sıklıkla felaket ve afet kavramlaştırmaları kullanılmıştır. Ancak burada insanın bakış açısı ve değerlendirişinin söz konusu olduğunu ve kavramlaştırmaları bu minvalde değerlendirmek gerektiğini belirtmek bir gerekliliktir. Ayrımı belirtmenin önemli olduğunu hatırlattığı için Refika Kadıoğlu'na teşekkürler. Bu bakış açısının farklı bir yönü için Katrina

bu felaketlerin öğrenilmiş bir biçimde görece normal algılanışları söz konusudur. Bu öğrenme haline dair en yaygın örneklerden biri, sellerin kurucu büyük tufan anlatıları ile kurulabilen anlamsal ve biçimsel bağlarıdır. Sembolik düzeyde dahi olsa, aradaki benzerlikler, insanların selleri görece normal algılamasına neden olabilmektedir. Sellerin tüm bu ilk/sel felaketi ile bağlantısının yanı sıra çevre sorunları ile birlikte daha çok görünür hale gelen beşeri nedenlerin varlığı, normalleştirmeyi yönlendiren önemli etmenler arasındandır. Bu minvalde hareket edildiğinde su ile alakalı kaygıların insanlık açısından neredeyse ortak bir belleğe işaret ettiği görülmektedir. Kurucu anlatılardan olan sel izleğinden bakıldığında, antik dünyadan itibaren suyun ideoloji ve mitolojilere nüfuz ettiğini, sel hikâyelerinin ve suyun yaradılışı hakkındaki efsanelerin yaygın olduğunu görülmektedir.[3] Tam da bu noktada bizlerin de yaygın olarak bildiği, bir kurucu felaket, anormal bir sel anlatısı olduğu kadar normalleştirmeler açısından bir referans noktası olarak, karşımıza *Büyük Tufan* çıkmaktadır.

Büyük Tufan… Neredeyse bütün kültürlerin, inançların kenarından köşesinden değdiği bir felaket mitidir. Bütün dünyanın sular altında kaldığı ve seçilmiş bir dizi canlının, felaketin ardından yeniden hayatı kuruş öyküsü, benzeri anlatıların ortak noktasıdır. Ulaşılabilir olan ilk edebi eser *Gılgamış Destanı*'nda[4] ilk kez karşılaşılır büyük tufan ile. Utnapiştim'in kurtularak anlatılabilir kıldığı tufanın, büyük felaketin, taşkının bugünün kültür ve inanç dünyasını etkileyen en önemli özelliklerinden biri aktardığı bu "Tufan" anlatısının küçük değişimlerle kitabi dinlerin ve faklı medeniyetlerin mitolojilerinde kurucu bir anlatı olmasıdır.[5] Bir toplum içerisinde var olan hiçbir insanevladının azade olmadığı bu kurucu mitler, pek tabii bugün yaşanan sel felaketleri karşısında bilinçdışından sızan yerleşmiş bir korku olarak, tufan anlatıları ile kesişmektedirler. Belleğe yönelik bir çağırmadır söz konusu olan. Ancak bu kesişimdeki çağırmanın özgün ve oldukça sınırlı olduğunu belirtmek gerekir. Zira bir doğa olayı olan selin gerçekleştiği her bir seferinde, bellekte yapacağı çağrışımların çok daha büyük felaket anlatıları ile pekişmesi, afetzedelerin ya da sel felaketini aktaranların referans noktası olarak kolektif bellekte yer edinmiş olan ilk/sel felaketi ile kesişimini merkeze almaları muhtemeldir.[6] Büyük tufan gerçekleşmiş bir felaket anlatısı biçiminde bellekte çağrışım düzeyinde dahi olsa, bağlantı kurulabilecek geçmişi kaplarken diğer yanda ise, gelecekte gerçekleşmesi muhtemel bir felaketler dizisi olarak ekolojik krizler ve çevre sorunları ile oldukça bütünleşmiş bir anlatı yerleşmiştir. Örneğin küresel iklim değişikliği ve bugün çevre merkezli konularda yaşanabileceklere dair tahayyüllerde sıklıkla *Büyük Tufan* anlatıları ile benzerliklere rastla-

Kasırgası merkezli bir inceleme sunan Alagona'nın "What Makes a Disaster 'Natural'?" yazısına bakınız.

[3] Steven Mithen, *Susuzluk Antik Dünyada Su ve İktidar*, çev. Ebru Kılıç (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2017), 306.

[4] *Gılgamış Destanı*. çev. Sait Maden (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları 2016).

[5] Nuh Tufanı için bakınız Eski Ahit, Tekvin 7:17; Kur'an-ı Kerim, Hûd.

[6] Görüşmeci 5 yaşamış oldukları Hopa sel ve heyelanlarını anlatırken "Aynı Nuh Peygamber'in gibi dedim" ifadesini kullanmıştır.

mak mümkündür.[7] Buradan hareketle felaketin normalliğine bakıldığında bir yanda normal bir düzlemde doğal bir afet olarak gerçekleşmesi ihtimaller dâhilinde olan sel felaketinin karşısında, biri kurucu bir geçmiş, diğeri farazi ve fakat öngörülebilir bir gelecek ile birlikte aslında iki sel/tufan anlatısı belirginleşmektedir. Böylece geçmiş ve gelecek arasında bellekte sel felaketi merkezli metaforlar arası bir salınım hâsıl olmuş olur. Gündelik hayatına devam eden insanlar için de bu iki sel anlatısı arasında kalan diğer bütün sel ve taşkınların doğal olarak daha "normal" kabul edilmesi beklenir. Ancak çalışmanın ilerleyen kısımlarında açacağımız üzere Doğu Karadeniz özelinde gözlemlenmiş olan "garip" bir normallikler skalası vardır. Bölgede yağışların çok olması dolayısıyla geçmişte yaşanmış ya da gelecekte yaşanabilecek olan bir selden bahsederken, selin şiddetli yağış sonrasında gerçekleşmiş ya da gerçekleşebilecek olmasını yöre halkı "normal" addetmektedir. Paralel olarak beşeri sebeplerle tetiklenen yine gerçekleşmiş olan ya da gerçekleşebileceği söylenen "görece normal" sel anlatıları bulunmaktadır. Doğal sebeplere nazaran beşeri sebepler ise, amiyane tabir ile bir tık daha az normal kabul edilmektedir bu normallik skalasında.

Felaketler normalliği skalasının belirleyeni olarak çalışma içinde zaman ve bellek ilişkisi tercih edilmiştir. Konunun farklı parametrelerce ele alınabileceği elbette açıktır. Ancak tercih edilen çözümleme içinde geçmiş ve gelecek zamanın karşısına şimdiki zaman yerleştirilmiştir. Her ne kadar McTaggart'ın zamanın gerçek olmadığı düşüncesine katılmamakla birlikte onun zamana dair çizdiği ayrımını bellek alanına çekmek mümkündür. McTaggart'a göre durumlar zaman içerisinde iki farklı biçimde konumlanır. Her bir durum başka durumlardan ya biraz öncedir ya da biraz sonradır. Ve her bir pozisyon geçmişte, şimdiki zamanda ya da gelecektedir.[8] Buradan hareketle söylemek kolaylaşır ki, insan zamanı anlamlı kılmak için üç bölümde düşünmeye meyillidir. Anlamlılıkta pek tabii bellek ile ilişkilidir. Zira geçmiş şimdiki zamanı yapılandırıp geleceği öngörürken şimdiki zaman geçmiş ve geleceğin içinden yükselmektedir.[9] Dolayısı ile her ne kadar bellek ilk bakışta geçmişe dair anıların deposu gibi görünse dahi sadece geçmiş zamanda bir pozisyona işaret etmez. Bellek hatırlama, unutma ve yeniden hatırlama yoluyla şimdiki zaman ile olduğu kadar gelecek zaman ile de bütünleşiktir. Felaketler ise bireysel ve toplumsal belleklerin, kolektif belleğin köşe taşları olarak hatırlama, unutma ve yeniden hatırlama pratikleri içinde oldukça belirleyicidirler.

Sel örneğine dönüldüğünde bir felaket olarak konumlanıp gerçekleştikleri anda, şimdiki zaman ediminde, sellerin Doğu Karadeniz'in incelenen bölümü

---

[7] Michael Salvador ve Todd Norton, "The Flood Myth in the Age of Global Climate Change". *Environmental Communication* 2011, 5:1, 49-50, DOI: 10.1080/17524032.2010.544749.

[8] J. Ellis McTaggart, "The Unreality of Time". *Mind New Series*, (1908) Vol. 17, No. 68, pp. 458, http://www.jstor.org/stable/2248314.

[9] Gabriele Rosenthal, "The Narrated Life Story: On the Interrelation Between Experience, Memory and Narration". *Narrative, Memory & Knowledge: Representations, Aesthetics,Contexts.* University of Huddersfield, (2006): 2. http://www2.hud.ac.uk/hhs/nme/books/2006/intro.pdf.

özelinde "anormal" kabul edildiği görülmektedir. Buradan hareketle çalışmanın ilerleyeceği hattın ard alanını ilk/sel felaketinin -aslında doğa karşısında insanın korkularının- ve gelecekte gerçekleşmesi muhtemel bir büyük çevre felaketinin -yine aslında doğa karşısında insanın korkularının- bilinçlerde yer etmiş öğrenilmişliği oluşturmaktadır. Özelde çalışmanın kabaca iki ayrı uçta, geçmiş ve gelecekte kurgulanan felaketler üzerinden, sel felaketinin görece daha hızlı normalleşip normalleşmediğini araştırmak birincil amacıdır. İkincil bir amaç ise Doğu Karadeniz coğrafyasındaki yükselen çevre eksenli toplumsal hareketlerin etrafında oluştuğu çevre sorunsalları ve insanın hem kurban hem de zanlı olarak ortaya çıkışındaki ikilemin, bu hareketler ile ilişkisini sel felaketlerinin anlatımı üzerinden okumaktır. Bu okumayı yapmak içinde yerel medyaya dönülmüştür. Zira gerçekleştiği anda anormal kabul edilen sellerin, bellekte geçmiş ve gelecek zamanda bir felaket olarak konumlandıklarında, normal kabul edildikleri gözlenmiştir. Çalışmanın sınırlılıkları da göz önünde tutularak yakın geçmişte 2015 yıllında yaşanmış olan Hopa Sel Felaketi[10] üzerinden sel felaketlerinin insan ve çevre ilişkisinin nasıl anlaşıldığı, dolayısıyla da nasıl anlatıldığı araştırılmıştır. Normal olanın ne olduğuna değil ama normal kabul edilenin nasıl anlatıldığına odaklanıldığını da ayrıca belirtmek gereklidir.

Çalışmanın örüntüsünü belirleyen bazı sorular bulunmaktadır: Sellerin gerçekleşme sıklığının bölge insanının doğaya bakışı üzerinde etkisi var mıdır? Sel, olağan mı addedilmektedir? Sel felaketi sadece doğa ile ilişkili midir yoksa felaketin gerçekleşmesinde insan öğesinin de etkisi olduğu düşüncesinin bölgede bir karşılığı var mıdır? Bölgesel olarak bilinen, beklenen, gerçekleşmiş, gerçekleşen ve/veya gerçekleşecek olan bir afetin, selin yerel medyada gösterimi nasıl gerçekleşmektedir? Bölgenin doğa ile ilişkisini on beş yıldan fazla bir süredir belirleyen ve bütün bir coğrafya, ekosistem üzerinde dönüştürücü etkileri olan Doğu Karadeniz sahil yolu ve HES projelerinin, sel felaketleri ile bir ilişkisi var mıdır? Bölge insanlarının izleklerinde, değişen böylesi bir ilişki kurgusuna dair izler var mıdır? Soruların cevapları asıl olarak yerel medyada ve ayrıca çalışma kapsamında yapılan görüşmelerde aranmıştır. Bu bağlamda 2015 Ağustos ayında gerçekleşmiş olan Hopa sel felaketinin yerel medyada yansıyışı incelenmiş ve çalışma normallik/anormallik ikiliğinin altında iki ana koldan ilerlemiştir: Selin bir çevre felaketi olarak insan tarafından algılanışı ve yerel medya tarafından bu algının yansıtılışı. Selin, taşkının gerçekleşmesi ve/veya gerçekleşme ihtimalinin konu edilişini ve yöre halkı için bu felaketlerin taşıdığı manayı yerel medya üzerinden incelemek mümkündür.

[10] Tekrarlamak gerekirse sel tek başına bir doğa olayı iken insanların alımlayışı ile afet ya da felaket olarak konumlanır. Çalışma içerisinde felaket kavramlaştırması kullanılmıştır çünkü hem yerel medya da hem de görüşmeciler nazarında karşılığı olan kavram, felakettir. Bu durum aynı zamanda felaket kategorisinin muğlaklığına dair bilgi vermektedir.

I. Sellerin Gerçekleşmesinin "Normal" Kabul Edildiği Bir Coğrafya: Doğu Karadeniz

Türkiye Cumhuriyeti'nde ilkokul eğitimi sırasında Doğu Karadeniz, en çok yağış alan bölge ve buna bağlantılı olarak sel ve heyelanlar bölgede en çok yaşanan afetler olarak öğrenilir. Böylece bölgeye dair yağış kaynaklı bir sel haberi ile karşılaşmak beklenilebilir bir olgu haline gelir. Kadıoğlu, Yahya ve Bağcı'nın Doğu Karadeniz kıyı kuşağındaki afetlere dair Beşikdüzü seli ve heyelanları üzerinden yaptıkları incelemede hem normalleştirmeye kaynaklık eden hem de bilimsel bir veri olan gerçekleşme sıklığını vurgulanmaktadır. "Doğu Karadeniz Bölümü sel ve heyelan gibi doğal afetlerin sık görüldüğü bir sahadır"[11] yargısının benzerlerine bölge ile ilgili pek çok çalışmada rastlamak mümkündür. Hem bilim diline hem de gündelik dile yerleşmiş olan bu söylem, felaket halesi etrafındaki normalliğin zeminini sağlamlaştırmaktadır. Yine aynı çalışmalarında Kadıoğlu, Yahya ve Bağcı, Zaman'dan aktararak beşeri unsurların etkisini hatırlatmıştır: "Eğimli arazilerde mesken yapımı için yapılan kazılar, yol yarmaları, tarım alanı açmak amacıyla ormanların tahrip edilmesi ve meralardaki aşırı otlatma bunlardan bir kaçıdır."[12] Türkiye'de yağış kökenli sel felaketlerinin sıklıkla yaşandığı bir coğrafya olarak işaretlenen Doğu Karadeniz'de, son yıllarda gerçekleşen sel vakaları üzerinden değişmiş olan insan ve doğa ilişkisine, çevre sorunları ile felaket anlatıları arasında kurulan bağıntılara bakıldığında çarpık kentleşme ve hatta toplumsal hareketler alanına geçiş yapmanın mümkün olduğu bir alan ile karşılaşılmaktadır. Doğal olanın öğrenilmiş normalliğinin yanında, beşeri faktörlerin etkisi ile birlikte öğrenilmiş bir başka normalliktir söz konusu olan. Aradaki sınırlar ise muğlak ve geçişlidir.

Çalışma bu muğlaklığı ve geçişliliği yerel medyaya nasıl yansıdığına odaklanarak ele almıştır. Tekrarlanarak vurgulanırsa, *Büyük Tufan* ve benzeri kurucu ilk/sel anlatılarının bellekte geri çağrılabilecek olan öğrenilmişliği bölgede gerçekleşme sıklığı yüksek bir doğa olayı olarak selin bilim ile iç içe geçmiş, normal alımlanışında bir referans noktasıdır. Oysa felaketlerin yapıları gereği "normal" hayattan sapmaya işaret etmesi beklenmektedir. Böylece bölge insanının hayatında sel felaketinin iki uç -normallik ve anormallik- arasında yerleşmiş olduğunu söylemek mümkün hale gelir.

Görülme sıklığı yüksek bir doğa olayı olarak kategorize edilen sel, TDK'ya göre "sürekli yağan yağmurdan veya eriyen kardan oluşan, geçtiği yerlere zarar veren, su taşkını" anlamına gelmektedir.[13] Bu bağlamda aşırı yağışlar, ani su baskınları, dere yataklarının taşması vb. olaylar selin felaket ile kesişimi altında toplanan doğa olaylarıdır ve gerçekleşmeleri bünyelerinde yapı itibari ile doğallık barındırmaktadır. Doğu Karadeniz'in özellikle başta Rize ve Artvin'in kıyı şeri-

---

11 Yahya Kadıoğlu, Harun Reşit Bağcı ve Cihat Yılmaz, "Doğu Karadeniz Kıyı Kuşağındaki Doğal Afetlere Bir Örnek: 21 Eylül 2016 Tarihli Beşikdüzü Seli ve Heyelanı". *Marmara Coğrafya Dergisi,* sayı: 36, (2017): 233. http://hdl.handle.net/11424/6150.

12 Kadıoğlu ve Bağcı ve Yılmaz, Doğu Karadeniz'de, 233.

13 http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama

dinde bulunan ilçeleri olmakla birlikte ülkenin en çok yağış alan bölgesini oluşturur. Bağlantılı olarak bu durum bölge insanı için aşırı yağışı ve beraberinde getirebileceği sel felaketini en azından fikri düzeyde yabancısı olunmayan bir olgudur.

İncelenmeye çalışılan olay, 24 Ağustos 2015 tarihinde gerçekleşmiş olan Artvin'in Hopa, Arhavi, Borçka ilçeleri ile Rize'de bazı yerleşim yerlerini etkileyen, kamuoyunda Hopa Sel Felaketi olarak yankı bulan, aşırı yağış merkezli seldir. Hem yerel hem ulusal medyada ve ayrıca sosyal medyada yukarıda işaret edilmiş olan, öğrenilmiş korku olma hali ile görece normalleştirilmiş felaket algısının bir başka yorumuna ve bu selin doğal olmayan yönüne eş zamanlı olarak değinildiği görülmüştür. Daha sonra genişletileceği üzere, eş zamanlı olarak faklı haberlerden bahsedilmesi bölgede sürmekte olan çevre mücadelelerinden bağımsız olarak değerlendirilmemelidir.

II. Yerel Medyanın Alanı

İletişim teknolojileri geliştikçe medyanın alanı genişlemiş, farklı alanlar arasındaki etkileşim artmıştır. Yazılı basın açısından bugün yaygın olan iki asli mekânsal alan -bu doğrultuda da öz- ayrımı söz konusudur. Bunlar yerel medyanın ve ulusal medyanın alanıdır. Elbette yerel medya, ulusal medyanın yönlendirmesine çok daha açıktır ve ikisinin etki gücü pek tabii ulusalın lehine olacak şekilde farklıdır. Burada etki gücünün yanında özsel farklılıklardan da söz edilmektedir. Öncelikle ulusal medya araçları, yerel medyadan farklı olarak toplumun geniş kesimlerine hitap etmektedir. İlk etapta yerel gazeteler, kasaba ve şehirlerdeki yerel haberlerin, sorunların veya konuların yer verildiği, belirli bir bölgede yayımlanan ve dağıtılan dolayısıyla da hedef kitlesi de yerel halk olan yayınlardır.[14] Yerel ölçekli bu süreli yayınlar, yerel gündemin takibinde ve halkın düşüncelerini yansıtmakta kullanışlı ve takip edilebilir basın yayın araçlarını oluşturmaktadırlar. Yerel medyanın konusuna/sınırlarına dâhil olan yerelin siyasal ve toplumsal hayatları tasvir etmek gibi bir misyonu vardır. Bu misyon, ister istemez yerelin gündelik hayatının basına yansıyan kısmını izlenebilir kılar. Ayrıca Şimşek'in Sönmez'den aktardığı gibi yerel gazeteler, kamuoyunun oluşmasına yardımcı olarak bölgede yaşayan halkın taleplerini ve sorunlarını siyasetçilere ileten köprü vazifesi görmektedirler.[15] Bu köprü, ulusal siyaset ağı ile yerel siyasetin kesişiminin en kolay izlenebilen bağlantısıdır. İlerleyen kısımlarda Hopa örneği üzerinde görüneceği gibi, yerel medya bu bağlantıyı önemser, karşılığında ulusal ağ içinde haber olma potansiyelini de sunan ulusal siyaset alanında yer alan aktörlerin -milletvekillerinin, bakanların, siyasi parti ve sivil toplum örgütlenmelerinin- sel felaketinin gerçekleştiği mekânları ziyaret etmeleri hem yerel

---

[14] Nejdet Atabek, "Tarihsel Süreçte Türkiye'de Yerel Basın ve Yerel Yönetimler". İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi. Sayı: 23 2005: 63.

[15] Gülsüm Şimşek, "2014 Yerel Seçimlerinde Osmaniye'de Yerel Basının Siyasal Partilere ve Adaylara Yaklaşımı" (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Başkent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015).

medya hem de ulusal medya için anlamlıdır. Özde yerel medya, adının da işaret ettiği gibi yerel eksenli olaylar ile ilgilidir ve her halükarda yerel bir hadisenin ulusal basında yer bulması, olayın önemini gösteren bir işaret olarak algılanmaktadır.[16] Bununla birlikte yerel medya bölgesel bazda önem arz eden haberlerin ulusal ya da uluslararası basında yer bulamadığı durumlarda dahi, onların haberleştirilip hedef kitleye iletilmesini sağlar.[17] Sonuçta yerel medya, yerel gündemin takibi bakımından ulusal medyadan daha güçlü ve izlenebilirliği daha kolay bir alanı oluşturmaktadır.

Çalışma, yerel medyaya odaklanırken 5187 sayılı Basın Kanunu'nun 2. maddesinde tanımlanan, "Yerel süreli yayın: Tek bir yerleşim biriminde yayınlanan süreli yayınlar ile haftada bir veya daha uzun aralıklarla yayınlanan yaygın ve bölgesel yayınlar"[18] tanımına uyan yerel medyayı baz almıştır. Sel felaketi anlatısı üzerine inşa edilen normallik ve anormallik algısını, örnek olay Hopa sel felaketine dönerek incelendiğinde hadisenin yerel, ulusal ve sosyal medya alanlarının hepsinde yankı bulduğu görülmüş, fakat yerel medyanın alanı ile sınırlı kalınmıştır.

III. Hopa Sel Felaketini Konu Edinen Seçili Yerel Medyanın Çözümlenmesi

Normallik ve anormallik arasında salınan felaket anlatısının ve doğa insan ilişkisinin anlaşılmasına yardımcı olması için bölge insanın olgulara nasıl yaklaştığı önemlidir. Bu bağlamda belirtilmiş olduğu gibi yerelin gündemini kayıt altında tutan en güçlü medya aracı olarak yerel medyaya odaklanılmıştır.

24 Ağustos 2015 tarihinde Artvin ve Rize illerinde şiddetli yağışın akabinde gerçekleşen sel afetinin, yerel medyaya yansıyışında, gerçekleşen bir sel afeti ile gerçekleşme ihtimali olan ve gerçekleştiği varsayılan farklı sel anlatılarına yapılan atıflar ve bölge insanının doğa ile kurduğu ilişkinin dönüşümünün izleğini görmek mümkündür. Hopa ve Arhavi ilçeleri sel afetinden, felaketinden daha fazla etkilenmiş ve hadise Hopa Sel Felaketi olarak kayıtlara geçmiştir:

> Etkili yağış nedeniyle Hopa'da 71 kilometrekarelik bir havzada yağışın denize ulaşmaması ve dere yataklarının taşması nedeniyle sel ve toprak kayması oluşmuştur. Yapılan meteorolojik uyarılar ve yağışın gündüz olması can ve mal kayıplarını en aza indirdi. Hopa'da oluşan afet sonucunda 6 bina yıkıldı. 17'si ağır, 11'i orta derecede olmak üzere toplamda 28

[16] Özlem Şendeniz, "Toplumsal Hareketler Repertuarının Dönüşümü: Fındıklı HES Muhalefeti Örneği" (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012) 115-116.

[17] Şimşek, 2014 Yerel Seçimlerinde, 19.

[18] 5187 Sayılı Basın Kanunu

bina hasar gördü. 24 bina için tahliye kararı çıkartıldı. 8 vatandaşımız hayatını kaybetti, 3 kişi kayıp ve 27 kişi yaralandı.[19]

Yukarıdaki pasaj, sel felaketinin yorumdan uzak, hava olaylarını temel alan bir aktarımıdır. Çalışma; olayın haberleştirilmesine, dolayısıyla yorumlarına odaklanacağı için bu pasajdan farklı aktarımları içeren haberleri de kapsamaktadır. Söylem analizi, kullanılan yöntemlerin merkezinde yer almaktadır. Mamafih haberlerin dili, seçilen kelimeler ve anlatımın kendisi önemsenmiştir. Dijk'in belirttiği gibi söylem analizi, söylem ya da dil kullanımının sadece biçimsel (fonolojik ya da söz dizimsel) yönü ile ilgilenmeyip sosyal ve kültürel bağlam içinde iletişim kuran dil kullanıcılarının oluşturduğu sosyal olayları konu edinmesi[20] bakımından öne çıkmaktadır. Felaket ile birlikte gelen doğa ve insan arasındaki bağıntıların Hopa Sel Felaketi etrafında da görece gizil bir biçimde yerleştiğini görmek mühimdir. İnsanın doğa ile ilişkisinde daimi olarak bir mücadele söz konusudur. Bu mücadelede doğaya yapılan bütün müdahalelerin metalaşma sürecinden etkilendiğini ve bunun karşısında doğanın hem etken hem de edilgen bir konumu olduğunu, yani kendisi dönüşürken karşısındakini de dönüştürdüğünü söylemek gerekir.[21] Suyun fazlalığı merkezli bir afet olarak selin, felaket boyutu ile insan davranışlarının rasyonel sonucu olması arasında salınan yaygın düşüncenin bağlandığı hat, haberler aracılığıyla insanın sistem içi yaşayışını düşünmeye yönlendirmesi bakımından kıymetlidir.

Bu amaçla 25 Ağustos-31 Ekim 2015 tarihleri arasında incelenmiş olan yerel gazeteler *Alkan Gazetesi*, *Yeni Viçe Gazetesi*, *Umut Gazetesi*, *Zümrüt Rize Gazetesi*, *Haber Karadeniz Gazetesi*, *Artvin'in Sesi Gazetesi*, *Güneş Gazetesi*, *Arhavi Postası Gazetesi*, *Yeni Gün Doğdu Gazetesi*, *53 Haber Gazetesi*, *Vira Haber Gazetesi*'dir. *Yeni Viçe Gazetesi* haftalık bir gazete olup diğerleri günlük süreli yayınlardır. *Alkan Gazetesi*, *Artvin'in Sesi Gazetesi* ve *Arhavi Postası Gazetesi* Artvin ili yerel basınına ait olup diğer gazeteler Rize yerel medyasına dâhildir. İncelenen dönemde Hopa Sel Felaketini konu alan toplam 409 adet habere rastlanmıştır.[22] Burada sel haberlerinin yayınlanması noktasında ilk etapta izlenen iki yol vardır: olayın aktarımı ve tartışma/bilgilendirme. Olayın aktarımı; insan hikâyelerini, yardım haberlerini ve devletin -özellikle de hükümet ve belediyeler düzeyinde- afete müdahalelerini içeren oldukça geniş haberleri kapsamaktadır. Tartışma ve bilgilendirme kategorisindeki yazı ve haberlerde ise beşeri nedenler tartışılmaya açılmaktadır. Bu yazılarda, çalışmamızı ilgilendiren yönüyle, sel afetinin felaket

---

[19] Yusuf Ulupınar ve diğerleri, 24 Ağustos 2015 Tarihinde Hopa'da Meydana Gelen Şiddetli Yağışın Meteorolojik ve Hidrometeorolojik Analizi (II. Meteorolojik Uzaktan Algılama Sempozyumu: Antalya, 2015) 11.

[20] Hilal Çelik ve Halil Ekşi, "Söylem Analizi". *Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Dergisi* I, no. 27. 2008: 105. http://dspace.marmara.edu.tr/bitstream/handle/11424/1193/1642-2956-1-SM.pdf?sequence=1.

[21] Gaye Yılmaz, *Suyun Metalaşması –kıtlığın nedeni kıtlığa çare olabilir mi?-* (İstanbul: Evrensel Basım Yayın, 2013), 46.

[22] Bu haberlerin büyük bir kısmı birebir Hopa Sel Felaketi merkezli iken bir kısmı da selin Rize'deki etkisine dairdir. Haberleri tam listesi için bkz. Ek 1.

olarak yorumlanışı ile halkın doğa olaylarına bakışı öne çıkarılmakta, bölge insanlarının felaketlere dair aradıkları nedenlerin izleri sürülebilmektedir. Ayrıca bu iz, çalışma kapsamında yapılan görüşmelerde de kendini göstermiştir.[23]

Aslında her iki kategori altında biriken haberlerin yanında bir alt başlık olarak -süzgeç görevi de üstlenecek- sel felaketinin çevre sorunları ve insan etkisi ile birleştirildiği başlığı açmak da mümkündür. Bu da zaten bir afet/felaket olarak sel ile insanın kurduğu ilişkinin bütünleştirici olduğu nüanstır. Modern bireylerin sel afetine dair öğrendikleri, ilksel bilgi açısından, Doğu Karadeniz örneğindeki normalleşmenin de önemli bir ayağıdır. Yüz yüze yapılan görüşmelerde selden ne derece korkulduğu, sel olayının "normal" algılanıp algılanmadığı ve selin geçmişte daha sık görülüp görülmediği sorulmuştur. Görüşmecilerin hepsi bölgenin yağışlı doğasının bir sonucu olarak sellerin görülmesinin normal olduğunu belirtirken dört görüşmeci son dönemde sel olaylarının daha sık yaşandığını ve/veya yaşanan sellerin verdiği hasarın arttığını söylemiştir. Burada vurgulanması gereken hem hasarın artışının hem de sel olaylarının görülmesinin sıklaşmasının, insan davranışlarının bir sonucu olarak algılanması ve görüşmecilerin nazarında artışın yine "normal" görünüyor olmasıdır.

Yerel medyada yayınlanan haberler ile bu görüşmeler kıyaslandığında sel olayının normal kabul edilişinin tekrar edildiğini görmekteyiz. 24 Ağustos'ta gerçekleşen selden sonra haberin verilişinde "Yine sele teslim oldu"[24], "Rize'de sağanak hayatı olumsuz etkiledi"[25], "Rize sele teslim oldu"[26], "Rize sele teslim oldu"[27], "Hopa'yı sel vurdu hasar büyük"[28], "Sağanak Yağış Sele Dönüştü"[29] ve "Artvin'in İlçelerini Sel Aldı"[30] gibi başlıklar ile karşılaşılmaktadır. Haberlerin içeriklerinde olağandışı bir vurgu ile karşılaşılmamıştır.[31] Yapılan görüşmelerdeki "normallik" detayını, Görüşmeci 3'ün sellerin gerçekleşmesine dair verdiği, kısa ama net "Olur o, olur" yanıtında görmek mümkündür. Görüşmeci 5'te benzer

---

[23] 2018 yıllının Şubat ve Mart aylarında derinlemesine mülakat yöntemi kullanılarak 5 görüşme yapılmıştır. Bu görüşmelerden üçü başka bir araştırma için yapılan görüşmelere Hopa Sel Felaketi ile ilgili soruların eklenmesi sonucunda gerçekleşmiştir. Görüşmecilerden geçmişte yaşanan sel olayları ile bugünü kıyaslamaları istenmiştir. Felaket kavramsallaştırmasının hissettirdikleri ile bölgede gerçekleşen sel afetleri arasında olduğu düşünülen bağın üzerindeki tortunun kazınması ve görünür kılınması amaçlanmıştır.

[24] *53 Haber*, 25 Ağustos 2015.

[25] *Zümrüt Rize*, 25 Ağustos 2015.

[26] *Yeni Gün Doğdu*, 25 Ağustos 2015.

[27] *Haber Karadeniz*, 25 Ağustos 2015.

[28] *Alkan Gazetesi*, 25 Ağustos 2015.

[29] *Umut*, 25 Ağustos 2015.

[30] *Artvin'in Sesi*, 25 Ağustos 2015.

[31] Burada bir parantez açmak gerekiyor. Olayın etkilerinin devam ettiği ilk iki hafta içerisinde kamu yetkilileri kayıplarının ve hasarın boyutunu göz önünde tutarak yaşanan sel felaketi ile ilgili bazı olağandışı yönleri açıklamışlardır. Bir örnek olarak bakınız: *Haber Karadeniz*'de yayımlanan 31 Ağustos 2015 tarihli "Yağış 53 yıllık kayıtlarımıza geçti" başlıklı haber. Normallik ve anormallik arasında seyreden felaketin gerçekleştiği şimdiki zamanda anormal algılanışına bir örnek sayılabileceği gibi haberin kamuoyunu yatıştırmaya yönelik tınısı da gözden kaçmamalıdır.

bir şekilde "aralıklarla oluyor tabii toprak doyuyor bazen suya o zaman oluyor, buralarda da çok yağıyor" demiş, bölgede aşırı yağış kaynaklı sel ve heyelanların yaşanmasının normal bulduğunu göstermiştir. Bu noktada haberlerin başlıklarında ve içeriklerinde karşımıza çıkan aşırı yağış merkezli aktarımın ve selin gerçekleşmesinin normal görülmesinin halkın dilinde karşılığı olduğu görülmektedir.

Yayınlanan haberlerin hem içeriklerinde hem de başlıklarında sıklıkla "yağmur vurdu", "sağanak yağış", "şiddetli yağış", "aşırı yağış", "yağış nedeniyle" gibi ibarelere rastlanmaktadır. Kullanımın bu halinin yerel medya ve ulusal medyaya -dolayısı ile sosyal medyaya da- yayılmasının bir nedeni de olay aktarımı kategorisinde önemli ağırlığı olan, ilgili bakanlar, belediye başkanları, valiler ve benzeri yöneticilerin selin nedeni olarak açıklamalarında öncelikle ve çoğunlukla yalnızca yağışı göstermeleridir. Oysa doğal ve kaçınılmaz olarak kabul edilmesi beklenen heyelan, sel ve deprem gibi doğa olayları topluma zarar verecek birer afete dönüşmesi bir zorunluluk değildir.[32] (Eryılmaz ve Kayış, 2017; 202). Mamafih selin normalleştirmesi kadar olay aktarımı olarak sınıflandırdığımız, yerel medyanın haberleştirme biçimi içinde felaket ve/veya afet kelimelerinin kullanımı da önemlidir. İncelenen yerel gazetelerin başlıklarına bakıldığında "afet" kelimesi ile 24 kez, "felaket" kelimesi ile 27 kez karşılaşılmıştır. Afet daha çok kurumların sel sonrasında verdikleri mücadeleleri ve siyasetçilerin, devlet adam-

ALKAN GAZETESİ
BAĞIMSIZ SİYASİ GAZETE
"Basın Özgürlüğünden Doğacak Sakıncaların Giderilme Yolu Yine Basın Özgürlüğüdür." M.Kemal ATATÜRK
Hopa'daki Sel Felaketi: Kayıp 3 Kişi Aranıyor
Artvin'in Hopa ilçesinde meydana gelen sel ve heyelanların ardından, AFAD ve AKUT ile çevre illerden gelen ekipler, kendilerine gelen kayıp ihbarları doğrultusunda arama çalışmalarına devam ediyor.
Hopa'ya Su, Ekmek Ve Çizme Yardımı
26 AĞUSTOS 2015 ALKAN GAZETESİ SAYFA 6
Cumhurbaşkanı Erdoğan Vali Cirit'i Telefonla Aradı
Cumhurbaşkanı Erdoğan, Artvin Valisi Kemal Cirit'ten Bilgi Aldı
Bakan Eroğlu, Sel Bölgesinde
Eroğlu: 8 Vatandaşımız vefat etti, 1 Vatandaşımızı arıyoruz

Görsel 1. Felaket kavramlaştırmasının kullanılımı
Alkan Gazetesi, 25-26 Ağustos 2015

[32] Çağrı Eryılmaz ve Abdullah Cengiz Kayış, "Mağdurların Gözünden Hopa Sel Felaketi", *Karadeniz Araştırmaları*, XIV/56 2017:202.

larının, STK yetkililerinin bölgeye yaptıkları ziyaretleri aktarmakta kullanılmaktadır.[33] Felaket kullanımı ise insan hikâyelerinde daha sık öne çıkmaktadır.[34]

Yerel medyada Alkan gazetesinde görülen bu kavram farklılaşmasının benzerleri ile karşılaşmak mümkündür. Kullanımdaki ayrışma aynı zamanda halkın günlük dilinde de karşılık bulmaktadır. Bu kesişimde felaket aktarımı biraz daha açıldığında can ve mal kayıpları konu ile iç içe geçmektedir. Haber içeriklerinde başlıklardan farklı olarak afet ve felaket kelimelerinin birbirinin ikamesiymiş gibi bir kullanımları olduğu görülmüştür.

IV. Felaketin Normali: "Doğa İntikamını Aldı!" Söylemi

Özünde bir doğa olayı olan sel, pek çok doğa olayı gibi ama bölgesel bağlamda belki onlardan daha da çok insanlaştırılarak -"doğanın intikamı" kullanımında olduğu gibi- anlamlı kılınmaya başlanmıştır. "Doğa intikamını aldı" tümcesi ile bir sosyal medya paylaşımında, bir sohbette ya da bir haberin başlığında karşılaşmak neredeyse eşit ihtimaldedir. Bahsi geçen intikamın -ki doğanın insa-

CHP Lideri Kılıçdaroğlu'naSunulan Hopa Raporunda, Bölgede Yaşanan Facianın Nedenleri Sıralandı…

Sel ve Heyelan,Dere Yataklarının İntikamı!

(Haber Merkezi)- Geçtiğimiz ay sonunda Arhavi ve Hopa'da yaşanan sel ve heyelan felaketinin, dere yataklarının aşırı daraltılmasından kaynaklandığı vurgulandı. *Devamı Sayfa 3'te*

Görsel 2 "Dere Yataklarının İntkamı!"
Yeni Viçe Gazetesi, 8 Eylül 2015, 1. sayfa

[33] Örnek kullanım için bknz. "Bakan Eroğlu Afet bölgelerinde" *Vira Haber* 27 Ağustos 2015 "Rize Belediyesinden Afet Bölgesine Destek", *Artvin'in Sesi*, 29 Ağustos 2015

[34] Örnek kullanım için bknz. "Sel Felaketinde Sevindirici Gelişme Ölü Sayısı Bir Azaldı", *Artvin'in Sesi*, 25 Ağustos 2015, "Artvin'de Sel Felaketi: 7 Ölü, İki Kayıp", *Alkan gazetesi*, 25 Ağustos 2015 "Arhavi'de Sel Felaketi Sonrası Hayat Normale Dönüyor", *Arhavi Postası*, 1 Eylül 2015.

ni duyguları olmadığına göre intikam güdüsü ile hareket ettiğini söylemek söz konusu değildir aslında- neden anlamlı olduğu meselesi, normallik ve anormallik skalasında farklı basamaklar arasında gidip gelen felaketlerin nedenleri ile insan ve doğa arasındaki mücadele temelli ilişkinin ilişkilendirilmesi üzerinden anlaşılabilir. Çok basit bir denklem kurulmaktadır; doğa intikamını felaketler ile almalıdır çünkü insan doğa ile girdiği mücadelede, doğaya zarar vermektedir. Dolayısı ile doğanın felaketler üzerinden alacağı "intikam" beklenen ve yani normal olandır.

Doğa ile girdiği mücadeleye uzaktan bakıldığında insanın, sürekli olarak karşı atağı bekleyen bir oyun kurduğu göze çarpar. Bir açıdan, neredeyse doğanın insanların müdahaleleri karşısında intikam için hazırlandığı düşünülmektedir. Engels'ten örnekleyerek hatırlanacak olursa doğanın ataklarının bilinmezliğini sıklıkla vurgulandığını söylemek mümkündür.

> (D)oğa üzerinde kazandığımız zaferlerden dolayı kendimizi pek fazla övmeyelim. Böyle her zafer için doğa bizden öcünü alır. Her zaferin, beklediğimiz sonuçları ilk planda sağladığı doğrudur, ama ikinci ve üçüncü planda da büyük çoğunlukla ilk sonuçları ortadan kaldıran bambaşka, önceden ön görülmeyen etkileri vardır.[35]

Buradaki doğanın bir sonraki hamlesinin bilinemez oluşu günümüzde eğer ekolojik krizden söz edilmiyorsa geride bırakılmaktadır. Hopa sel felaketi örneğinde söz gelimi insanın etkisi oldukça bilinen en azından varsayım düzeyinde tahmin edilebilen bir husustur. Doğu Karadeniz'de bir sel felaketinin ardından insanların beşeri sebeplerden ilk baktıkları yerler, artık, değişen dere yatakları ve çay tarımına açılan arazilerdir. Felaketin gerçekleşmesinde yaşam tarzının etkili olduğunu düşünenlerin oranının artması bu yöndeki normalleştirmenin de doğru orantılı bir biçimde güçleneceği sonucunu doğurmaktadır. Yerel medyaya yansıyan tartışma eksenli haberlerin bu doğrultuda kurgulandığı görülmektedir. Çevreci toplumsal hareketlerin alanı ile felaketlerin normallik-anormallik algılarının kesiştiği alanlardan biri böylece belirginleşmiş olur.

İnsanların sel felaketinin Doğu Karadeniz özelinde görece normal algılamaya meyilli olduğu daha önce söylenmişti. "İntikam" meselesi üzerinden kurulan normalleştirme ise oldukça insani bir tepkinin tınısını da içermektedir. "Buralarda sel olur", "insanın yaptıklarının bir sonucu vardır", "dereler menfezler ile denize kavuşur mu hiç"[36] çıkışlarının arasında bölge halkının sel hadisesi gerçekleştiği anda ilk verdiği tepkinin farklılığı önemlidir. Afet bölgesinde verilen tepkiyi Hopa sel mağdurları ile yapılan görüşmelere dayanan çalışmalarında Eryılmaz ve Kayış "şaşkınlık" hali olarak vurgulamışlardır: "Yerel halk ani başlayan ve sürekli yağan yağmurlara alışıktır. Bu nedenle, 24 Ağustos 2015 sabahı başlayan ve öğleden sonra şiddetini artıran yağışın ertesi gün Hopa'da ani bir sele

[35] Friedrich Engels, *Doğanın Diyalektiği.* çev. Arif Gelen. 4. Baskı (Sol Yayınları: Ankara. 1979) 228.
[36] Görüşmeci 4.

dönüşmesini kimse beklememiştir".[37] Oysa bu alışık olma hali ile iç içe geçmiş olan şiddetli yağış sebebi ile bir sel afetinin gerçekleşme ihtimalinin yüksek olması arasında bir çelişki yokken yağışın "ani bir sele dönüşmesini kimse beklememiştir." Çevresel felaketlerin tam da böyle bir yapısı vardır aslında. Gerçekleşme ihtimalleri, hep ihtimali hesaplayanın hayat süresi içine denk düşmezmiş, çok uzak bir gelecekte gerçekleşebilirmiş gibi düşünülür. Bu açıdan, girişte de değinildiği gibi pek çok inanç sisteminin kurucu anlatılarından olan Nuh ya da Vişnu Puruna'nın hikâyelerindeki sel felaketleri gibi algılanmaktadırlar, anlatıyı bilen kişinin belleğinde çağrışım yapabileceği bir referans noktası olsa dahi hayatlarında yeri yoktur bu felaketlerin. Ekolojik krizlerin olası sonuçları da buradan hareketle algılanır. Söz gelimi Mauch'un dünya genelinde doğal felaketleri ve bunlara verilen kültürel yanıtları araştırmayı amaçlayan derleme eserinin giriş kısmında belirttiği gibi bugün ekolojik krizleri daha çok konuşmaktayız. 20 yıl önce küresel ısınmanın çevre üzerinde etkisi bilim insanları arasında konu edilirken bugün çok daha büyük bir izleyici kitlesi söz konusu[38] olması gibi, gelecektedir onlar, gerçekleşecek olan felaketler, bugünde değil. Bu halleri ile, şimdiki zamana değmedikleri ölçüde, felaketlerin normal olarak algılanma ihtimalleri oldukça yüksektir. Doğu Karadeniz örneğinde olduğu gibi geçmişteki bir sel ya da gelecekte ki bir heyelan felaketi "olabilir" normalliğinde iken gerçekleştiği anda kişiler ve kurumlar bazında anormal olarak kodlanırlar. Bu aslında Kempe'nin çalışmasındaki göz çarpan savlardan biri ile örtüşüdür, bu da her kültürün, iş özellikle afet ve felaketlere geldiğinde kendi *modus operandi*'lerini geliştirdikleri ve bunu kültürel bellek üzerinden yaptıkları tezidir.[39]

Yerel medyanın konumuna dönüldüğünde afetin niteliğinin sorgulandığı yazılar çalışma açısından öne çıkmaktadır. Hopa Sel Felaketi örneğinde yerel medyanın haber aktarımındaki az sayıdaki bilgilendirme/tartışma yazısı bu kategori içerisinde yer almaktadır. Toplamda 34 yazı öncelikle çevre sorunlarını ve çarpık kentleşmeyi öne çıkarmayı amaçlamıştır.[40] Bu yazılarda esasen hem korkulan hem de göreceli olarak normal algılanan sel ve heyelanların gerçekleşmelerinin ve gerçekleşme biçimlerinin belki o kadar da "normal" olmadığına dair bir düşünce alanı açma denemesi gözlemlenmekte, en azından bu tını kendini hissettirmektedir. Medyanın sahip olduğu en büyük güç, toplumu denetleme ve dönüştürme yetisidir. Yerel medya -etki alanı dar gibi görünmekle birlikte- bünyesinde bu gücü barındırmaktadır. Bölge halkı açısından, dolayısıyla yerel medyanın hedef kitlesi bakımından sel ve felaket algısı noktasında iki sorunun incelenen dönemde gündemde kaldığı görülmüştür. Söz konusu iki soru çalışmaya

[37] Eryılmaz ve Kayış, Mağdurların, 207.

[38] Christof Mauch ve Christian Pfister. *Natural Disaster, Cultural Responses Case Studies toward a Global Environmental History.*(Lanham: Lexington Books, 2009) 1-2.

[39] Michael Kempe, " 'Mind the Next Flood!' Memories of Natural Disasters in Northern Germany from the Sixteenth Century to the Present" *The Medival History Journal*, (2007) 10, 1&2. Erişim Tarihi: 7 Nisan 2018. DOI: 10.1177/097194580701000212

[40] Elbette daha geniş bir halka olarak, çevre sorunlarını ikincil ya da üçüncül bir konumda ele alan daha fazla yazı bulunmaktadır. Ancak anlamlılık için böyle bir sınırlandırma yapılmıştır

başlarken sorulan sorular arasında da yer alan "sel felaketleri bugün daha mı sık yaşanıyor?" ve "sel felaketlerinin hasar etkisi geçmişten daha mı yüksektir?" sorularıdır. Her iki soru da örtük olarak doğaya insani özellikler addederek doğada yaşanan olayları anlamlandırma güdüsünden daha fazlasını, doğa ile girilen mücadele sonucunda onun bir adım öne çıkacağını ve intikamını alacağına dair olan inancı taşımaktadır. Bellek bugünden geçmişi yorumlarken özellikle felaketlerin etrafında hassaslaşmaktadır. İki soruya da olumlu cevap verildiği halde -ki hem görüşmelerde hem de yerel medyaya yansıyan haberlerde sorulara olumlu cevap verildiği görülmüştür- bugün sellerin daha sık yaşanması ve sel olayından kaynaklanan hasar ve kayıpların daha fazla olması, selin bir felakete dönüşmesi, insanın doğa ile girdiği mücadelenin sonuçlarından biri olarak algılanmaktadır. Gazetelerde ve görüşmelerde doğanın insan eylemleri sonucunda "intikam" aldığı söylencesi bazen içerikte tını bazen de cümlenin birebir kullanımı olarak yaygınlaşmıştır. Tını, özellikle doğanın insan eliyle değiştirilmesinde daha parlak bir hal almaktadır ve görünürlüğü kolaylaşmaktadır.

> İnsan yaptı tabii, çay ektik, ağaçları söktük, bak kıpkırmızı toprak hep çaylık ekiyoruz. Eskiden yağmurlardan sonra dereler böyle kırmızı çamur akıtmazdı, şimdi öyle mi? Çay tutmaz toprağı, suyu… Heyelan daha çok tabii şimdi, sel de çok. Biz yaptık.[41]

Bu parlaklık kentleşme ve çevre sorunları alanında da ışıldamaya devam eder. Gündelik dilde daha sık kullanılmakla birlikte intikam kelimesinin yolu çokça doğa ile kesişir. Bir analiz sonucu gibi ilgi görmeye, hatta sonuç vermeye başlar "doğa intikamını aldı!" yargısı. Zira bölgede toplumsal hayatı etkileyen son 15 yılda HES merkezli, çevre eksenli toplumsal hareketler ve öncesindeki yaklaşık 20 yıllık dönemde Doğu Karadeniz sahil yolu -D 010- ile dönüşen kıyı şeridi bir hassasiyet oluşturmuştur. Böylece ekolojik krizler, çevresel felaketler doğanın alabileceği intikamlar başlığı altında bölge insanı nazarında da listelenebilmektedir.

> Yoldan önce dereler, ırmaklar zorlanmıyordu ki, akıyor gidiyordu ki, şimdi az da yağsa yolun üzerinden akıyor su. Nerden aksın? Her tarafı kapalı. Duvarı var, deliği[42] var ama. Deredir. Yatağını ister dere. Sen biliyorsun geçen yağdığında deniz kıpkırmızı oldu, topraktır o. Odunu var, çalısı var, çöpü var. Delikten ne kadar toprak geçer? Ne yapsın, akacak yer bulamazsa dolacak su. Sel olacak, doğanın şakası olur mu? Denizin şakası olmaz, ilk balığa çıkana [denir]. Olmaz tabii. Dikkat edeceksin, etmezsen ödetir. Doldur denizi, almayacak mı yerini?[43]

Görüşmecinin öne çıkardığı "delik" yani menfezler aracılığıyla sahil yolunun yapımında dolgu yapılan kıyı şeridi ile bağlantısı kesilen deniz ve derelerin birbirine bağlanması öngörülmüştür. Ancak Hopa sel felaketinde sıklıkla tekrarlandığı ve selde yaşanan kayıp ve hasarın fazlalığının beşeri iki nedeninden biri olarak

---

[41] Görüşmeci 5.
[42] Delik ile kast edilen menfezdir.
[43] Görüşmeci 2.

görülenler yine bu menfezlerdir. Menfezler şiddetli yağış esnasında derenin taşıdığı malzemelerle hızlıca tıkanmışlardır. Suyun denize ulaşamayıp geriye dönmesi sonucunda ise görece çukurda ve düzlükte bulunan şehir merkezi sular altında kamıştır.

> Sel ve Heyelan, Dere Yataklarının İntikamı! Geçtiğimiz ay sonunda Arhavi ve Hopa'da yaşanan sel ve heyelan felaketinin, dere yataklarının aşırı daraltmasından kaynaklandığı vurgulandı. (…) CHP'li Belediye Başkanları hazırladıkları raporda, "Hopa'nın güney yamaçlarından gelen suları denize taşıyan dere yatakları bozulmayıp değiştirilmeseydi veya dere yatakları teknik verilere göre ıslah edilseydi, bu sel yine olacak fakat felakete dönüşmeyecekti" dendi. (…) Ya kapatılmış, ya daraltılmış: Vahşi yapılaşma sonucu dağlardan gelen suları denize taşıyan dereler ya kapatılmış ya da delen suyun debisine cevap veremeyecek şekilde daraltılmıştır. Suyun denize akışı engellenmiş.[44]

Sel mağdurları da benzer ifadelerde bulunmuşlar, dere ıslahının etkilerinden söz etmişlerdir. Eryılmaz ve Kayış'ın çalışmalarında görüştükleri Görüşmeci 5 şöyle ifade etmiştir;

> Sel bir afettir, Allah'ın işi yani ama başka sebepleri de var, kimse inkâr etmesin bunu. O gün çok fazla yağmur yağdı ama biz daha önce bu kadar olmasa da benzer yağmurlar gördük. Dere yatağında oturuyoruz, birkaç yıldır da DSİ, dereyi ıslah ediyorum diye bir şeyler yapıyor. Tamam, sen burayı ıslah ediyorsun; ama bunun sonucunu hesap etmiyorsun. Dere delidir akar.[45]

Dere ıslahlarının sahil yolunun tamamlanmasından sonra da tartışılan bir konu olmasının sebepleri arasında HES projeleri ve kıyı şeridinde yapımı hız kazanan dolgu alanlarının -dolayısı ile taş ocaklarının- doğayı dönüştürmedeki gözle görülen etkileri yer almaktadır:

> HES'ler Nasıl Sel ve Heyelanı Tetikliyor? Doğu Karadeniz Bölgesinde, Karadeniz Sahil yolunun ardından yaklaşık 10 yıldır yaşanan sel ve heyelanların başlıca nedenleri arasında gösterilen HES projelerinin, bölgedeki sel ve heyelanlara nasıl neden olduğu ve etkileri yeniden tartışılmaya başlandı. […] (Ö)nce deniz ve dere yatakları bozularak tahrip edildi. […] Bölgedeki birçok HES projesinde olduğu gibi, kâğıt üzerinde yokmuş gibi gösterilerek birçok dere ve akarsuyun yatağı değiştiriliyor ve başka vadilere, bölgelere aktarılıyor.[46]

Benzer bir biçimde Görüşmeci 5 de dere ıslah çalışmalarını hatırlatmıştır: "HES'lerden sonra hep derelerle uğraşıldı. Sonucu işte […] sel" demiştir. Bölgede yerel medya açısından HES projeleri ve bu projelere karşı sürdürülen direnişler haber değeri taşıyan önemli konulardır. Üstelik bölgeyi derinden etkileyen

[44] *Yeni Viçe Gazetesi*, 8 Eylül 2015.
[45] Eryılmaz ve Kayış, Mağdurlarının, 208.
[46] *Haber Karadeniz*, 28 Ağustos 2015.

bir sel afeti ile bu projelerin ve toplumsal muhalefetin kesişiminin konuyu daha da önemli hale getirdiğini söylemek mümkündür:

> HES, Yeşil Yol, yanlış yapılanma, sahil yolu ve taş ocakları gibi projeler son dönemde Karadeniz bölgesi ile en sık anahtar kelime haline geldi. Karadeniz'in topoğrafik yapısına uygun şekilde geliştirilmediği yönündeki eleştirilerin hedefteki projelerin tekrar gündeme gelme sebebi ise Hopa'da yaşanan ve 8 kişinin ölümü, 3 kişinin ise kaybolması ile sonuçlana sel felaketi oldu.[47]

> TMMOB Çevre Mühendisleri Odası başkanı Mert Güvenç […] iletisinde Karadeniz'deki tüm derelerde sayısız HES ve regülatör olduğunu […], bölgede yapılan tahribatın daha fazla felakete gebe olduğunu söyledi. […] Daha önce olası felaketlere karşı uyarıda bulunduklarını kaybeden Güvenç tweet'inde şunları yazdı. "Bu kadar suyu tutamazsınız, bu arazinin kendi dinamikleri var. […] HES'lerden kurtulabilen sular ise Karadeniz otoyolunu geçip denize ulaşamıyor.[48]

Sel felaketinin etkisini artıran ikinci beşeri neden ise içinde bulunduğumuz kapitalist sistem içerisinde ivmesini iyice artırmış olan inşaat sektörüdür. Özellikle Hopa'nın şehirleşmesinde bu izlek kendini göstermektedir ve bu yerel basında da kendine yer bulmaktadır:

> Kamu Binaları Dere Yataklarında! Doğu Karadeniz Bölgesinde yaşanan son Hopa felaketinin ardından tartışmaya açılan bir başka konu dere yataklarındaki yapılaşma ve buraların imara açılması konusu oldu. Yapılan çalışmalar sonrasında, yaklaşık 20 yıldır bölgede çalışmaları sürdürülen "Dere Islahı" çalışmalarıyla, söz konusu dere yatakları ve havzalarda yurttaşlardan daha çok devlet kurum ve kuruluşlarının yapılaşmaya gittiği ortaya çıktı.[49]

> Hopa Felaketinde Siyaset ve İnsan Elinin İzi Var! […] (S)el ve su taşkınlarıyla heyelanı tetikleyen nedenleri anlatan Derelerin Kardeşliği Platformu (DEKAP) Sözcüsü Ömer Şan, bölgenin topografik özellikleri nedeniyle heyelan ve sel bölgesi olduğu hatırlatılarak, yaşanan sel ve heyelanı tetikleyen koşulların insan eliyle yaratıldığına dikkat çekti.[50]

Tüm bu haberleştirmeler felaketlerin geçmişte ya da gelecekte daha normal kabul edilirken şimdiki zamanda anormal kabul edilmelerinden azade değildir. Ayrıca insan eli ile felaketlerin tetiklenmesinin hemen yanında yer alan insanın doğal afetler ile ilişkili olarak geliştirdiği bir diğer normalleştirme mekanizmasını siyasiler ve bürokratlar da kullanmışlardır. Artvin Valisinin yaptığı açıklamada kurgulanan normallik algısı şöyledir;

---

[47] *Yeni Gün Doğdu*, 31 Ağustos 2015.
[48] *Umut*, 26 Ağustos 2015.
[49] *Yeni Viçe Gazetesi*, 1 Eylül 2015.
[50] *Yeni Viçe Gazetesi*, 1 Eylül 2015.

> Bölgeye çok kısa sürede metrekareye 255 kilogram yağış düştü. Bu yağış miktarı Konya Ovası'na da düşseydi orayı bile göle dönüştürürdü. Bu bir doğal afettir, insan kaynaklı hatalar var mıdır? Evet. Bizler de zaman zaman hatalı tutum ve davranışlar içerisinde bulunmuş olabiliriz. Dere yatakları ile ilgili yeniden bir çalışma sergileyeceğiz.[51]

Görüldüğü gibi çok yağış aldığı için, şiddetli yağış sebebi ile gerçekleşebilecek sel felaketlerine karşı hazır olması gerektiği varsayılan ya da çalışma içerisinde sıklıkla tekrarlandığı haliyle yağmurun "fazla" yağışının sel ile sonuçlanmasının "normal" karşılanabileceği bir coğrafyada yağışın anormal olduğu, yaşananlarda insan hatalarının da payının olduğunu belirten açıklamalar yapılmıştır. Yağış rejimi ve dere yatakları ile ilgili bir başka haberleştirme olan "NASA Karadeniz'deki sel felaketlerine ışık tutuyor" başlıklı yazıda Prof. Dr. Osman Bektaş ile yapılan görüşme aktarılmıştır:

> (D)ere yataklarının riskinin arttığına da dikkati çekerek şunları kaydetti; Hızla artan nüfus yanında şehirleşme için gerekli arazi talebi, heyelana duyarlı arazilerin ve dere yataklarının yerleşime açılmasını engelleyememektedir. […] Samsun'dan Artvin'e kadar olan bölgedeki iller altyapı açısından bu tür iklim değişimine hazır değildir."[52]

Yaşanan sel felaketinin hem normal hem de anormal olduğunu eş zamanlı olarak aktaran yerel medya aslında bölge insanının çevreye felaket eksenli bakışını da göstermektedir. HES projeleri, D 010 sahil yolu ve dolgu alanları, çay tarımına açılmış ve ağaçsızlaştırılmış araziler, kısacası inanın doğaya müdahaleleri yerleşik felaket algısı ile iç içe geçmiş durumdadır.

V. Sonuç Yerine

Hopa sel felaketine ve Doğu Karadeniz özelinde sel ve heyelanlara baktığımızda normallik ve zaman-bellek skalası varsayımımız ile uyumlu bir sonuçla karşılaşılmaktadır. Ancak özelikle belirtmek gerekir ki farazi gelecekler ve felaketler ilişkisi ekolojik krizler ve yükselen çevreci toplumsal hareketler bakımından daha çok araştırma yapılması gereken bir alanı işaret etmektedir. Özde ise çevre sorunları ile gelecekte gerçekleşmesi muhtemel felaketlerin bir ve bütün olarak ele alınması, kitlelerin yönlendirmeye en açık kısmını, amiyane tabirle yumuşak karınlarını göstermektedir. Her ne kadar toplum, geçmiş ve gelecek kurgusunda yer edinen felaket anlatılarını gerçekleşme ihtimali düşük varsayıldıkları sürece normal olarak kategorize etmeye meyilli olsa da bellekte eski bir sel anlatısı ile gelecekte gerçekleşme ihtimali olabilecek olan bir sel anlatısı neredeyse benzer derece ve şekillerde normal kabul edilmektedir. Ancak bunun karşısında gerçekleşen bir sel "felaketi" istisnai olan, anormal olan olarak belirginleşmektedir. Görüşmeci 3 "'85'te mi, '86'ta mı olmuştu sel, Yali olduğu gibi inmişti. Tabii çok yağmur yağınca olur da" anlatımında geçmişte gerçekleşmiş

[51] *Umut*, 2 Eylül 2015.
[52] *Yeni Gün Doğdu*, 29 Ağustos 2015.

olan bir selden bahsetmekte ve onu "olur da" olarak nitelendirip normalleştirmektedir. Bu normalliğin sebepleri arasında doğal ve beşeri nedenler birlikte yer almaktadır. Görüşmeci 3 şöyle devam etmiştir: "Olmaz da. Bir o var büyük. Hopa'da da oldu, o da büyük. Fena oldu. Olur tabii. Sel fenadır." Bu anlatımdaki çelişki şudur: yağmurun yağmasının normal, selin olmasını da normal kabul ettiği yerin karşısında gerçekleşme anında sele yönelik şaşkınlık yerleşmektedir. Buradaki karışıklık felaketin, selin görüşme yapılan anlatıcının hayatında olmasıdır, normal olmayan odur. Bu bağlamda yerel basının Hopa sel felaketini ele alışını irdelerken felaket algısının, normallik ile anormallik arasında seyreden durumu öne çıkarılmaya çalışılmıştır. Görülmüştür ki yağış ve beşeri sebepler, sel ve heyelanlara kaynaklık etmeleri bakımından teoride normal algılanırken, Hopa örneğinde olduğu gibi, güncel bir felakete kaynaklık ettikleri noktada anormallik ile -en azından yönetici ve temsilciler nazarında- işaretlenmektedirler. Tartışma haberlerinde selin gerçekleşmesinin beklenen bir sonuç olduğu vurgusu yer alırken felaketin neden olduğu can ve mal kayıplarını açıklamada doğal nedenler yetersiz kalmaktadır. İhmallerin ve göz göre göre, doğanın dengesini yok sayarak alınan kararların tartışılmaya açılması ilginç bir biçimde, selin gerçekleşmesinin teorideki normalliğinin pratikteki karşıtlığı, anormallik olarak sonuçlanmaktadır. Bu karşıtlık hem yerel medya haberlerinin hem de görüşmelerin alt metninde izlenebilmektedir.

Sonuç olarak doğa ile insanın girdiği mücadelede aslında suyun etrafında şekillenen hayatlar için, yazının girişinde aktarılmış olan Oriya atasözünü, suyun azlığının ya da çokluğunun felaketle olan ilişkisini hatırlamak iyi bir başlangıç olacaktır. Zira felaketlerin bellekte yerleştiği konumunu ve normallik ile anormallik arasındaki salınımını, zamansal geri çağırımlar üzerinden ayrıştırarak incelemek daha anlaşılabilir olmasını sağlayacaktır. Özellikle sel gibi pek çok kurucu anlatının üzerinde şekillendiği, tahayyül etmesi görece kolay bir felaket üzerinden bu izleği sağlamak daha mümkün görünmektedir. Felaketin ister farazi olsun ister bir olgu, geçmişte ya da gelecekte düşünüldüğünde daha normalleştirilerek anlamlandırılmasının oranı şimdiki zamanda, insanın başına gelebilecek bir felakete göre daha yüksektir. Sel ve heyelan felaketleri ile sıklıkla karşılaşılan Doğu Karadeniz bölgesinde henüz yeni sayılabilecek, hafızalardaki tazeliğini de koruyan Hopa sel felaketinin anormal bir durum olarak konumlanışına karşın, daha eski örneğin '86 yıllında ki bir sel felaketinin ya da henüz gerçekleşmemiş, gelecekten bir sel felaketi tahayyülünün daha normal sayılması noktası da bu bağlamlar içinde değerlendirilmelidir.

Ek 1: Yerel Medyada Çıkan Sel Haberleri Dökümü

Artvin'in Sesi **Artvin Yerel Medyası**	
25 Ağustos 2015	Artvin Valiliği Toplantı Salonunda Basın Açıklaması Konu: "Artvin'de Sel Felaketi"
	Artvin'in İlçelerini Sel Aldı
	Hopa'yı Sel Vurdu, Hasar Büyük
	Sel Felaketinde Sevindirici Gelişme Ölü Sayısı Bir Azaldı
	Arhavi Belediye Başkanı İlçede Yaşanan Sel Olayı Hakkında Açıklama-da Bulundu
26 Ağustos 2015	Akut Felaket Bölgesinde
	Selde vefat eden selzedeler toprağa verildiler Hopa yaralarını sarmaya çalışıyor
	Artvin Belediyesi Tüm İmkânlarıyla Hopa'da
	"Bilim İnsanları Bunların Olacağını Yıllardır Söylüyor"
	Sosyal Medya Artvin'de Yaşanan Sel Felaketine Ağlıyor
	Çevre Mühendisleri Odası Başkanı Güvenç'ten Yazılı Basın Açıklaması
	TMMOB'den Hopa'daki Sel Olayına İlişkin Açıklama
	Bakan Eroğlu, Sel Bölgesini İnceledi
27 Ağustos 2015	CHP Heyeti, Afet Bölgesinde İncelemelerde Bulundu
	Borçka Seli ve Sonrası
	Hopa'dan Yürek Burkan Detay
	Hopa'daki Sel Felaketi: Kayıp 3 Kişi Aranıyor
	"Doğa ile Barışık Yaşamak Zorundayız"
	Tarihinin En Büyük Sel ve Heyelan Felaketini Yaşayan Artvin'de Bir Heyelan Haberi Daha
	Hopa'ya Su, Ekmek ve Çizme Yardımı
28 Ağustos 2015	AFAD Başkanı Dr. Fuat Oktay Sel Bölgesinde
	Van Büyükşehir Belediyesi Hopa'ya Yardım Gönderdi
	TMMOB Heyeti Hopa'da
	Belediye'den Su, Ekmek ve Çizme Yardımı
	Evladı, selde kaybolan babanın feryadı yürek dağladı
	Hopa halkına Türkiye Kamu-Sen'den Yardım Eli
	Hopa'daki Sel ve Heyelan Felaketi
	Hopa'daki Selin Ardından Köylüler Helikopterle Kurtarılddı
	DP Genel Sekreteri Küçükay'dan Başsağlığı ve Geçmiş Olsun Mesajı
29 Ağustos 2015	Artvin'deki Sel ve Heyelan Değerlendirme Toplantısı Yapıldı

	Felaketin Boyutu Sular Çekilince Ortaya Çıktı
	Artvin Belediyesi Hopa'da Çalışmalarını Sürdürüyor
	Hopa Belediye Başkanı Nedim Cihan Basının Karşısında
	Rize Belediyesinden Afet Bölgesine Destek
	İstanbul Büyükşehir Belediyesi Hopa Sel Bölgesinde
	Giresun Belediyesi Artvin'e İçme Suyu Gönderdi
31 Ağustos 2015	Hopa'ya Bir Yardım Eli de Genç Girişimcilerden
	CHP Heyeti Arhavi ve Hopa'da İncelemelerde Bulundu
	Türk Eğitim-Sen Hopa'da Felaketzedelere Yemek Dağıttı
	Çoruh Edaş'a Tam Not
	Türk Kızılay'ı Ekipleri Artvin'de Yaraları Sarıyor
	Vali Cirit, Hopa'da Sel ve Heyelan Felaketlerinde Hayatını Kaybedenlerin Ailelerine Taziye Ziyaretinde Bulundu
1 Eylül 2015	Vali Cirit, "Hopa ve Arhavi'de Yaraları Sarmaya Başladık" Dedi
	Hopa'da temizlik çalışmaları ara vermeden devam ediyor
	Boğacılardan selzedelere ekmek ve su yardımı
	KESK Heyeti Hopa'da
	Hacılar Mahallesi İş Makinesi ve İtfaiye Bekliyor
	Hopa'da yaralar sarılmaya çalışılıyor
2 Eylül 2015	Çankaya Belediyesinden Afetzedelere Yardım
	Borçka Kaymakamı Sel Bölgesinde İnceleme Yaptı
	Arhavi'de Sel felaketi Sonrası Hayat Normale Dönüyor
3 Eylül 2015	Başkan Kocatepe "Hopa'da Hayat Normale Dönüyor"
	Dere yatakları için İTÜ'den teknik heyet
	Hopa ve Arhavi'de Hasar gören okullarda İncelemelerde Bulundu
	Hopa ve Arhavi'deki Sel ve Heyelan
	Sel Felaketinin Ardından İlçeye Gelen Destek Çalışmaları Devam Ediyor
4 Eylül 2015	Hopa'daki görevlerinin tamamlayıp Ankara'ya döndüler
	Hopa İlçelerindeki Sel ve Heyelanlarda Kaybolan 3 Kişiyi Arama Çalışmaları Devam Ediyor
5 Eylül 2015	Sel felaketi de ağaç kesimini engellemeye yetmedi
	Hopa ve Arhavi'deki Sel ve Heyelan Sel ve Heyelandan Etkilenen Hopa ve Arhavi'de Hayat Normalle Dönüyor
	Sel'in Ardından, Temizleme Çalışmaları Devam Ediyor
	"Ekiple Canla Başla Çalıştılar Teşekkürler"
7 Eylül 2015	Ak Parti Artvin Milletvekili İsrafil Kışla'dan Sel Sonrası Ziyaret

	Trabzonspor'dan Selzede Hopa'ya Ziyaret
	Beşiktaş'ın yardım TIR'ı Hopa'ya Geldi
	Sel Felaketi Hopa Stadınıda Vurdu
8 Eylül 2015	Hopa'da şimdi yollar temizleniyor ve ardından yıkanıyor
	Hopa'ya Yardımların Ardı Arkası Kesilmiyor
9 Eylül 2015	Hopa'nın Bir Sel Mağduru da SGK Oldu
10 Eylül 2015	Hopa'daki Sel ve Heyelan Felaketin Vali Cirit "Afetten 1462 Vatandaşımız Etkilendi" dedi
	Hopa'ya Bursa Nilüfer Belediyesinden Destek Eli Uzandı
	Galatasaray'da Hopa'ya Yardım Kampanyası Başlattı
	Beşiktaş Hopa'ya Destek Verenlere Teşekkür Etti
	Hopa'da Ticaret ve Sanayi Odası Yönetim Kurulu Yaralı Sarmada Aracı Oluyor
	Gün Birlik ve Dayanışma Günüdür
11 Eylül 2015	Hopa'ya Bir Destekte Kimse Yok mu Derneğinden Geldi
	Hopa TSO Afetzedelere Yardım Kampanyası Başlattı
	DSİ, Afet Bölgesinde 7/24 Mesaide Kaldı
12 Eylül 2015	Selzedelere Taksit ve Borç Affı Müjdesi
15 Eylül 2015	Selden Etkilenenlere Mücbir Sebep Uygulaması
16 Eylül 2015	Artvin'de Meydana Gelen Sel, Heyelan ve Yangın Afeti Değerlendirildi
	İSTAC Heyeti'nden Başkan Cihan'a Ziyaret
17 Eylül 2015	Sel Mağdurlarına Yardım Kampanyası Başladı
	Arhavi'de Sel Sonrası Tıkanan Yağmur Giderleri Açılıyor
30 Eylül 2015	Meteoroloji Uyarı Artvin'de Sağanak Yağış Bekliyor
	Hopa Belediyesi, Sel ve Heyelandan Sonra Yaraları Sarmayı Sürdürüyor
	Galatasaray Spor Kulübü Tır'ı Hopa'ya Geldi
Yeni Viçe Gazetesi **-Rize/Fındıklı Yerel Medyası-**	
25 Ağustos 2015	Hopa'da 8 Ölü 2 Kayıp 20 Yaralı
	Sel ve Heyelan HES'leri Vurdu
1 Eylül 2015	Kamu Binaları Dere Yataklarında
	Doğu Karadeniz'in 86 Yıllık Sel Bilançosu
	Hopa Felaketinde Siyaset ve İnsan Elinin İzi Var
	Takdiri İlahi Değil Takdiri İdari
8 Eylül 2015	Sel ve Heyelan Dere Yataklarının İntikamı
6 Ekim 2015	Hani Dere Yataklarının Üstü Açık Kalacaktı

Zümrüt Rize **-Rize Yerel Medyası-**	
25 Ağustos 2015	Rize'de Sağanak
	Rize'de Sağanak Yaşamı Olumsuz Etkiledi
	Milletvekili Hasan Karal Afet Bölgesinde
	İl Başkanı Muhammed Avcı Afet Bölgelerinde İncelemelerde Bulundu
	Heyelan ve Sel Sonrası Sular Hakkında Açıklama
26 Ağustos 2015	Rize'de Şiddetli Yağmur Çay Fabrikasında Hasara Yol Açtı
	Orman ve Su İşleri Bakanı Artvin'de
	Hopa'daki Sel Afetinden Geriye Kalanlar
	Hopa Deresi Taştı ve Sanayi Sitesi Sular Altında Kaldı
	Artvin'de Kriz Koordinasyon Merkezi Kuruldu
	Artvin'de Yaşanan Sel ve Heyelanlar Sonucu İlde İlk Belirlemelere Göre 8 Kişi Öldü 2 Kişi Kayıp
27 Ağustos 2015	Burkan Kasap Tüm İmkanları Harekete Geçirdi
	Heyelanda Kopan Mahalle Yolunda Çalışma
	Çay Bahçeleri Yerine Ağaç Olsaydı Heyelan Olmazdı
28 Ağustos 2015	Hopa'da Ailesini Kaybeden N. Gedik Yaşadıklarını Anlattı
	Doğu Karadeniz'in 86 Yıllık Sel Bilançosu
	Çaykur, Afet Bölgesi Mağdur Edilmeyecek
	Kamu Binaları Dere Yataklarında
	Yaralı Kız annesinin Tabutuna Sedyeden Dokundu
	Uzmanlar Açıkladı: Artvin'deki Felaketin Nedeni HES ve Menfez
	HES'ler Nasıl Sel ve Heyelanı Tetikliyor [köşe yazısı ömer şan]
29 Ağustos 2015	45 Günlük Bebeğin Selden Kurtuluşu
	Sel Suları Kaçak Çöp Dağını Ortaya Çıkardı
	Türk Kızılayı Sıcak Yemek Çıkartıyor
	NASA'nın Analizleri Karadeniz'deki Sel Felaketine Işık Tutuyor
	Hopa Felaketinde Siyasetin ve İnsan elinin İzi Var [köşe yazısı ömer şan]
	CHP'li Belediyelerden Artvin'e Yardım Atağı
31 Ağustos 2015	Devlet Olarak Vatandaşımızın Yanındayız
	Hopa'da Sel ve Heyelan'ın Ardından Yaralar Sarılıyor
	Hopa Kahramanı "Çiğdem Ebe"
	Hopalı Selzedeleri Rize Belediyesi Yalnız Bırakmıyor
2 Eylül 2015	Artvin'deki sel ve heyelan bilançosu

4 Eylül 2015	Su Taşkınları İçin Acilen Bölgesel Su Konseyi
8 Eylül 2015	Hopa'da dere yatakları sıfırdan ele alınmalı
10 Eylül 2015	Hopa'lı afetzedelere yaklaşık 2 milyon lira
11 Eylül 2015	SGK Artvin'de ki sel mağdurlarının borçlarını erteledi
17 Eylül 2015	Artvin'e 11 milyon liralık ödenek
18 Eylül 2015	Hopa ilçesi için afetzedelere SMS yoluyla kampanya başlatıldı
19 Eylül 2015	Artvin'de taşkın risk haritaları çıkartılıyor
3 Ekim 2015	Arhavi'de Selden Etkilenen Öğrencilere Kırtasiye Yardımı
	Çanakkale'den Hopa'ya Yardım Eli
	Forum Trabzon'dan Hopa'ya yardım eli
14 Ekim 2015	"Kahraman Ebe" başarı belgesi ile ödüllendirildi [hopa sel]
16 Ekim 2015	Güneysu İlçesinde dün Heyelan Meydana Geldi
17 Ekim 2015	Rize'de selden etkilenen 150 kişi AFAD'a müracaat etti
	Çamlıhemşin'de dün heyelan meydana geldi
	Muhammed Avcı Afet Bölgesine Ziyarette Bulundu [Güneysu]
53 Haber **-Rize Yerel Medyası-**	
18 Ağustos 2015	Rize'de Şiddetli Yağış
25 Ağustos 2015	Rize yine sele teslim oldu
26 Ağustos 2015	10 ton Kuruçay suya karıştı
	Bakan Eroğlu hayatını kaybeden 8 kişiden 4'ünün cenazesine katıldı
28 Ağustos 2015	Karadeniz'de seller 86 yılda 629 can aldı
31 Ağustos 2015	Yaşanan selde ineğini balkona çıkararak kurtardı
2 Eylül 2015	Vatandaşlarımızı kesinlikle yalnız bırakmayacağız
3 Eylül 2015	Güneysu'da korkutan bilanço
3 Ekim 2015	Arhavi'de selden etkilenen öğrencilere kırtasiye yardımı
16 Ekim 2015	Rize'de şiddetli yağış hasara yol açtı
	Rize'de güney çevre yolu (dağ dibi yolu) göle döndü
17 Ekim 2015	Ayder yaylasının yolu ulaşıma kapandı [yağış]
	Avcı, sel ve heyelan bölgelerinde
Vira Haber **-Rize Yerel Medyası-**	
18 Haziran 2015	Akut Arama Kurtarma Derneği, Rize'de Selde Acil Durum Eğitimi Gerçekleştirdi
20 Ağustos 2015	Yenisi yıkıldı, 500 yıllık köprü ayakta kaldı
25 Ağustos 2015	Avcı afet bölgelerinde
	Rize sel'e teslim oldu

26 Ağustos 2015	Hasarlar onarılıyor
	Güneysu'yu yağmur vurdu
27 Ağustos 2015	Bakan Eroğlu Afet bölgelerinde
	Kapanan mahalle yolunda çalışma
	Rize belediyesinden Artvin'e destek
28 Ağustos 2015	Artvin'de son durum
	Çaykur afet bölgesini madur etmeyecek
31 Ağustos 2015	Hopa'nın kahramanı Çiğdem ebe
	Hopa'ya yardım eli
1 Eylül 2015	Vatandaşlarımızın yanındayız
	Yaralar sarılacak
	Valilik sahip çıktı
2 Eylül 2015	Yaraları hep birlikte saracağız
2 Ekim 2015	Hopa'ya yardım eli
17 Ekim 2015	Rizede 55 köyde hasar tespit çalışmaları sürüyor
19 Ekim 2015	Sel ve heyelan yaraları sarılıyor
Umut **-Rize Yerel Medyası-**	
25 Ağustos 2015	Sağanak Yağış Sele Dönüştü
26 Ağustos 2015	Şiddetli yağış Rize'de maddi hasara yol açtı
	Milletvekili Karal, afet bölgesinde [Güneysu da sel]
	Hopa ağıtlara teslim
	Avcı, afet bölgelerinde incelemelerde bulundu
	Şiddetli yağış yolları kapattı
27 Ağustos 2015	Şiddetli yağmur çay fabrikasında hasara yol açtı
	Yaralı kız annesinin tabutunu sedyeden dokundu
	Bakan Eroğlu'na Rize'de sel ve heyelan
	2 çocuğumu toprak altından çıkardım
28 Ağustos 2015	Sel ve heyelanda yaralanan 8 kişinin tedavisi devam ediyor
	Bekaroğlu afet bölgesinde
	Heyelandan kapanan mahalle yolunda çalışma
	Doğu Karadeniz'in 86 yıllık sel bilançosu
29 Ağustos 2015	Hopa felaketinde siyasetin ve insan elinin izi var [köşe ömer şan]
	Kamu binaları dere yataklarında
	Mahallelerde seri asfalt ve yama çalışmaları sürüyor
	Hopa belediye başkanı acı gerçeği açıkladı

30 Ağustos 2018	Hopalı selzedeleri Rize Belediyesi yalnız bırakmıyor
	Hopa'da sular çekildi, felaketin boyutları ortaya çıktı
1 Eylül 2015	Oğlumun kaybolmasına sebep olanlardan hesap sorulsun
	Toprak, çamur, balçık ve sel attıkları Karadeniz'e Dökülüyor
	Devlet olarak vatandaşımızın yanındayım
2 Eylül 2015	Yaraları hep birlikte saracağız [hopa]
	Selin acı bilançosu açıklandı
3 Eylül 2015	Yürüme engelli kardeşler
	Selde kaybolan 3 kişiyi arama çalışmalarına eğitim 2 köpekle yapıldı
5 Eylül 2015	Hopa'da İlkokulu temizleme çalışması
7 Eylül 2015	Hopa ve Arhavi'de hayat normale dönüyor
11 Eylül 2015	Hopa'daki selde kaybolan 3 kişi Rusya ve Gürcistan da aranıyor
15 Eylül 2015	Hopa'da göz yaşartan olayda mutlu son
18 Eylül 2015	SMS yoluyla yardım kampanyası başlatıldı [hopa]
17 Ekim 2015	Rize'yi sel aldı Erdoğan'ın mahallesinde Heyelan
	Rize'de aşırı yağış etkili oldu
Güneş **-Rize Yerel Medyası-**	
25 Temmuz 2015	İl başkanı Avcı Afet bölgelerinde incelemelerde bulundu
	Milletvekili Karal afet bölgesinde
26 Temmuz 2015	Hopa'da kayıp 3 kişi aranıyor
	Şiddetli yağış Rize'de maddi hasara yol açtı
	Rize'de heyelan su taşkınları sonrası için önemli uyarı
27 Temmuz 2015	Eroğlu'ndan afet bölgelerinde inceleme
	Hopa yaraları sarıyor
29 Temmuz 2015	Kızılay Hopa'da sıcak yemek dağıtmaya başladı
	Hopa belediye başkanı acı gerçekleri açıkladı
31 Temmuz 2015	Yaşanan selde ineğini balkona çıkararak kurtardı
1 Eylül 2015	Zararlar giderilecektir
2 Eylül 2015	Artvin'deki selin ilk hasar tespit sonuçları açıklandı
5 Eylül 2015	Hopa kayıpları unutmadı
16 Ekim 2015	Rize'de şiddetli yağış hasara yol açtı
17 Ekim 2015	Rize'de 55 köyde hasar tespit çalışmaları sürüyor
	AK Parti Rize İl Başkanı Avcı Afet Bölgesinde
Yeni Gün Doğdu **-Rize Yerel Medyası-**	
25 Ağustos 2015	Rize sele teslim oldu

26 Ağustos 2015	Hopa'da sel can aldı
	Dikkat meteoroloji uyardı
	İklim değişikliği dikkate alınmalı
	Elektrik arızaları hızla onarılıyor
27 Ağustos 2015	Artvin'den gelen yaralılar Rize'de tedavi ediliyor
	Hopa'da afetin yaraları sarılmaya başlandı
	Tüm imkanlar harekete geçirildi [rize sel]
28 Ağustos 2015	Doğu Karadeniz'in 86 yıllık sel bilançosu
	Hopa perişan halde
29 Ağustos 2015	Artvin'de umutlar tükeniyor
	NASA Karadeniz'deki sel felaketlerine ışık tutuyor
	Hopa'da kayıpları arama çalışmaları devam ediyor
31 Ağustos 2015	Hopa'da yaralar sarılmaya çalışılıyor
	Hopalı selzedeleri Rize belediyesi yalnız bırakmıyor
	Karadeniz'de toprağın yapısı bozuluyor [sel]
1 Eylül 2015	Yaraları sarmaya yeni başladık
	Vatandaşımızın yanındayız [sel-rize ayağı]
2 Eylül 2015	Selde kaybolanlar özel eğitimli köpeklerle aranıyor
3 Eylül 2015	Selzedelerin yaraları en kısa sürede sarılacak
4 Eylül 2015	Su taşkınları için acilen bölgesel su konseyi
11 Eylül 2015	Hopa'da kaybolan üç kişi Gürcistan ve Rusya'da aranıyor
3 Ekim 2015	Selden etkilenen öğrencilere kırtasiye yardımı yapıldı [hopa]
14 Ekim 2015	'kahraman ebe' başarı belgesi ile ödüllendirildi
15 ekim 2015	Yağış nedeniyle yol çöktü
16 Ekim 2015	Sağanak yağış sele dönüştü
17 Ekim 2015	Rize'de hasar tespit çalışmaları sürüyor
19 Ekim 2015	Rize'de selden 150 kişi etkilendi
Haber Karadeniz **-Rize Yerel Medyası-**	
25 Ağustos 2015	Rize sele teslim oldu
26 Ağustos 2015	Güneysu'yu yağmur vurdu, kaymakam baydaş uyarıda bulundu
	Şiddetli yağmur çay fabrikasında hasara yol açtı
	Rize'de en hızlı elektrik arızaları onarılıyor
	Hopa'da heyelanda ölü sayısı 8'e çıktı
	Sel mağdurlarının vergi borçları ertelendi
27 Ağustos 2015	Rize belediyesinden artvin'e destek

	Evladı selde kaybolan babanın feryadı yürek dağladı
	45 günlük bebeğin mucize kurtuluşu
28 Ağustos 2015	Karadeniz'de seller 86 yılda 629 can aldı
	HES'ler nasıl sel ve heyelan tetikliyor
	Afet bölgesi mağdur edilmeyecek
	Yaralar sarılmaya çalışılıyor
	Hopa ve Arhavi'ye yardım elli
31 Ağustos 2015	Artvin Hopa'da yaralar sarılmaya çalışılıyor
	Rize Belediyesinden Hopa'ya yardım eli
	Yağış 53 yıllık kayıtlarımıza geçti
1 Eylül 2015	Devlet olarak vatandaşlarımızın yanındayız
	Meteorolojiden sağanak yağış uyarısı
	Hopa'lı 3 kız kardeşe valilik sahip çıktı
2 Eylül 2015	Vali Cirit selin acı bilançosunu açıkladı
	Hopa'da selde kaybolanlar özel eğitimli köpeklerle aranıyor
3 Eylül 2015	Sel ve heyelan değerlendirmesi toplantısı yapıldı
4 Eylül 2015	Hopa'da yaralar sarılmaya çalışılıyor
12 Eylül 2015	Hopa'da göz yaşartan dramda mutlu son
17 Eylül 2015	Artvin'e 11 milyon TL ödenecek
19 Eylül 2015	Hopa'da sel ve heyelan afetzedeleri için SMS yoluyla kampanya başlatıldı
	Çanakkale'den Hopa'ya yardım eli
9 Ekim 2015	Sel ve Heyelan Değerlendirme Toplantısı yapıldı
15 Ekim 15	Çöken yolun altından dere çıktı
16 Ekim 2015	Rize'de şiddetli yağış hasara yol açtı
17 Ekim 2015	Rize'de Hasar tespit çalışmaları sürüyor
	Ayder yaylası ulaşıma kapandı
	Karadeniz'de de çok dere ıslahı var
Arhavi Postası **-Artvin/ Arhavi Yerel Medyası-**	
24 Ağustos 2015	Hopa'yı Sel Vurdu, Hasar Büyük
25 Ağustos 2015	Afad ve Akut Hopa'da
26 Ağustos 2015	Hopa'daki sel felaketinde kayıp 3 kişi aranıyor
	Artvin Belediyesi tüm imkânlarıyla Hopa'da
	Bir heyelan haberi de Artvin'de
	Hopa'da hayatını kaybedenler toprağa verildi
	Arhavi yaralarını sarıyor

27 Ağustos 2015	Arhavi'de Hasar Tespit Çalışmaları başlatıldı
28 Ağustos 2015	Artvin Belediyesinden Hopa'ya yardım devam ediyor
29 Ağustos 2015	Hopa Belediye Başkanı Nedim cihan basının karşısında
	CHP'li Vekil Arhavi ve Hopa'da içme suyu dağıttı
31 Ağustos 2015	Valit Cirit Taziye Ziyaretinde Bulundu
	İstanbul Hopa'nın Yanında
	Felaketin Boyutu Sular Çekilince Ortaya Çıktı
	CHP Heyeti Arhavi ve Hopa'da İncelemelerde Bulundu
1 Eylül 2015	Arhavi'de Sel Felaketi Sonrası Hayat Normale Dönüyor
5 Eylül 2015	Arhavi'de selin izleri silinmeye çalışılıyor
6 Eylül 2015	Hopa ve Arhavide Hayat Normale Dönüyor
7 Eylül 2015	Milletvekili Kışla Arhavi'yi Ziyaret Etti
10 Eylül 2015	Galatasaray Hopa'ya yardım kampanyası başlattı
16 Eylül 2015	Hopa-Arhavi ce Borçka'da Mücbir Sebep Uygulaması Başlatıldı
	Arhavi'de Sel ve Heyelanın İzleri SIliniyor
21 Eylül 2015	Bursa'dan Arhavi'ye Bayram Hediyesi -sel felaketinin ardından-
1 Ekim 2015	Arhavi'de Afetin İzleri Siliniyor
2 Ekim 2015	Arhavi'de Öğrencilere Kırtasiye Yardımı
8 Aralık 2015	Bayraktutan'dan Bir Meclis Araştırma Önergesi Daha [sel felaketi için]
Serhad Artvin **-Artvin Yerel Medyası- (internet sitesi)**	
1 Eylül 2015	Hopa'da Son durum Değerlendirme Toplantısı Yapıldı
Alkan Gazetesi **-Artvin Yerel Medyası** Günlük -	
25 Ağustos 2015	Artvin'de Sel Felaketi: 7 Ölü, İki Kayıp
	Hopa'yı Sel Vurdu Hasar Büyük
	Arhavi Belediye Başkanı İlçede Yaşanan Sel Olayı Hakkında Açıklamada Bulundu
26 Ağustos 2015	Selde Vefat Eden Selzedeler Toprağa Verildiler
	AKUT Felaket Bölgesinde
	"Bilim İnsanları Bunların Olacağını Yıllardır Söylüyor"
	Cumhurbaşkanı Erdoğan, Vali Cirit'i Telefonla Aradı
	Bakan Eroğlu, Sel Bölgesinde
27 Ağustos 2015	Hopa'daki Sel Felaketi: Kayıp 3 Kişi Aranıyor
	Hopa'ya Su, Ekmek ve Çizme Yardımı
	Halkevleri Yöneticileri Hopa'da
	Doğa İle Barışık Yaşamak Zorundayız

	Borçka Seli ve Sonrası
	Artvin Belediyesi Tüm İmkânlarıyla Hopa'da
	Hopa'daki Sel ve Heyelan Felaketi
	CHP Heyeti, Afet Bölgesinde İncelemelerde Bulundu
28 Ağustos 2015	AFAD Başkanı Dr. Fuat Oktay Sel Bölgesinde
	Hopa'daki Selin Ardından Köylüler Helikopterle Kurtarıldı
	Hopa Halkına Türkiye Kamu-Sen'den Yardım Eli Uzatıldı
	Belediye'den Su, Ekmek Ve Çizme Yardımı
	TMMOB Heyeti Hopa'da
	Van Büyükşehir Belediyesi, Hopa'ya Yardım Gönderdi
	Evladı Selde Kaybolan Babanın Feryadı Yürek Dağladı
29 Ağustos 2015	Artvin'deki Sel ve Heyelan Değerlendirme Toplantısı Yapıldı
	Giresun Belediyesi Artvin'e İçme Suyu Gönderdi
	DP Genel Sekreteri Küçükay'dan Başsağlığı ve Geçmiş Olsun Mesajı
	Hopa Belediye Başkanı Nedim Cihan Basının Karşısında
	Rize Belediyesinden Afet Bölgesine Destek
	Felaketin Boyutu Sular Çekilince Ortaya Çıktı
31 Ağustos 2015	Türk Eğitim-Sen Hopa'da Felaketzedelere Yemek Dağıttı
	CHP Heyeti Arhavi ve Hopa'da İncelemelerde Bulundu
	Artvin Belediyesi Hopa'da Çalışmalarını Sürdürüyor
	Çoruh Edaş'a Tam Not
	İstanbul Büyükşehir Belediyesi Hopa Sel Bölgesinde
	Türk Kızılay'ı Ekipleri Artvin'de Yaraları Sarıyor
	Hopa'ya Bir Yardım Eli de Genç Girişimcilerden
1 Eylül 2015	Vali Cirit, "Hopa ve Arhavi'de Yaraları Sarmaya Başladık"
	Boğacılardan Selzedelere Ekmek ve Su Yardımı
	Hopa'da Yaralar Sarılmaya Çalışılıyor
	Hacılar Mahallesi İş Makinesi ve İtfaiye Dönüyor
2 Eylül 2015	Hopa ve Arhavi'deki Sel ve Heyelan
	KESK Heyeti Hopa'da
	Borçka Kaymakamı Örnek Sel Bölgesinde İnceleme Yaptı
	Hopa'da Temizlik Çalışmaları Ara Vermeden Devam Ediyor
	Çankaya Belediyesi'nden Afetzedelere Yardım
	Arhavi'de Sel Sonrası Hayat Normale Dönüyor
3 Eylül 2015	Hopa ve Arhavi'de Hasa
	Başkan Kocatepe: "Hopa'da Hayat normale Dönüyor"

	Dere Yatakları İçin İTÜ'den Teknik Heyet
4 Eylül 2015	Hopa İlçesindeki Sel Ve Heyelanlarda Kaybolan 3 Kişiyi Arama Çalışmaları Devam Ediyor
	Hopa'da Olası Sağlık Tehdidi İçin İlaçlama İşlemi Başlatıldı
	Borçka Kaymakamı Örnek, İlçedeki 37 Köy Yolu Ulaşıma Açıldı
	Şile Artvinliler Derneğinden Kocatepe'ye Ziyaret
5 Eylül 2015	Hopa ve Arhavi'deki Sel ve Heyelan
7 Eylül 2015	AK Parti Artvin Milletvekili İsrafil Kışla'dan Sel Sonrası ziyaret
	Ekipler Canla Başla Çalıştılar, Teşekkürler
	Beşiktaş'ın Yardım Tır'ı Hopa'ya Geldi
	Seli'in Ardından Temizleme Çalışmaları Devam Ediyor
	Trabzonspor'dan Selzede Hopa'ya Ziyaret
	Sel Felaketi Hopa Stadınıda Vurdu
8 Eylül 2015	Hopa'ya Bir Destekte Kemer Belediyesinden
	Hopa'da Şimdi Yollar Temizleniyor ve Ardındanda Yıkanıyor
	Ataşehir Belediyesi Hopa'ya yardım Elini Uzattı
9 Eylül 2015	Hopa'ya Yardımların Ardı Arkası Kesilmiyor
	Hopa'nın Bir Sel Mağduru da SGK Oldu
11 Eylül 2015	Hopa TSO Afetzedelere Yardım Kampanyası Başlatıldı
	Hopa'ya Bir Destekte Kimse Yok Mu Derneğinden Geldi
	Hopa TSO Genç Girişimciler Kurulu Hopa'da
12 Eylül 2015	Selzedelere Taksit ve Borç Müjdesi
	DSİ, Afet Bölgesinde 7/24 Mesaide Kaldı
	Galatasaray'dan da Hopa'ya Yardım Kampanyası Başlattı
14 Eylül 2015	Borçka Kaymakamı Örnek, Afet Sonrası Durum Değerlendirme Toplantısı Yaptı
	Ziraat Bankası Basın Açıklaması
15 Eylül 2015	Selden Etkilenenlere Mücbir Sebep Uygulaması
16 Eylül 2015	Artvin'de Meydana Gelen Sel, Heyelan ve Yangın Afeti Değerlendirilmesi
	İSTAÇ Heyeti'nden Başkan Cihan'a Ziyaret
17 Eylül 2015	Sel Mağdurlarına Yardım Kampanyası Başladı
	Arhavi'de Sel Sonrası Yağmur Giderleri Açılıyor
18 Eylül 2015	Cihan'dan Artvin Belediyesine Teşekkür
22 Eylül 2015	Bursa'nın Yardım Eli Hopa'ya Uzandı
29 Eylül 2015	Galatasaray'dan Hopa'ya Yardım
30 Eylül 2015	Meteoroloji Uyardı, Artvin'de Sağanak Yarış Bekleniyor

1 Ekim 2015	Galatasaray Spor Kulübü Yardım Tırı Hopa'ya Geldi
	Hopa'ya Bir Yardım da Çanakkale'den
3 Ekim 2015	Teşekkürler Galatasaray, Teşekkürler Çalıkuşu Derneği
	İSTAD'dan Arhavi'ye Yardım Eli UZandı
6 Ekim 2015	Arhavi'de Afetin İzleri Siliniyor
7 Ekim 2015	Vali Cirit Hopa'da
	Kaymakamı'ın Eşi Arzu Özkan Ziyaretlerini Aralıksız Sürdürüyor
10 Ekim 2015	Hopa'ya Bir Destekte Bloomberg Ht ve Show TV'den
19 Ekim 2015	Hopa Kaymakamı Mehmet Ali Özkan, Çamurlu Köyü'nde İncelemelerde Bulundu
23 Ekim 2015	İSTAD'ın Arhavi'ye Destekleri Devam Ediyor
	Hopa'da Saha Araştırmaları Yapılıyor
	Hopa ve Arhavi Dereleri DSİ Tarafından Temizlendi
31 Ekim 2015	Hopa'da Afet Yardımları Ödemeleri başlandı

Ek 2: Yerel Medyadan Bazı Sel Haberleri

ALKAN GAZETESİ
Kuruluş Tarihi 6 Nisan 1996
BAGIMSIZ SIYASI GAZETE
"BASIN HALKIN SESİDİR"
Yıl: 20
Sayı: 3592
Fiyatı Kdv Dahil 30 Kuruş
25 Ağustos 2015 Salı
DİZGİ - BASKI : ALKAN MATBAASI
www.alkangazetesi.com
"Basın Özgürlüğünden Doğacak Sakıncaların Giderilme Yolu Yine Basın Özgürlüğüdür." M.Kemal ATATÜRK

Artvin'de Sel Felaketi: 7 Ölü, İki Kayıp

Artvin Valisi Kemal Cirit, "Kesinleşmiş olmamakla birlikte Hopa Merkez Orta Mahallesinde çöken bir evde 3 vatandaşımız, Yoldere köyünde birisi ana kız olmak üzere 3 vatandaşımız, Yeşilköy'de enkaz altında bulunan bir vatandaşımız olmak üzere 7 vatandaşımızı kaybettik. İki vatandaşımızda kayıp" dedi.

Sel felaketinde Sevindirici Gelişme
Ölü sayısı bir azaldı.

25 AĞUSTOS 2015 ALKAN GAZETESİ SAYFA 3

PERSONEL HİZMETİ ALINACAKTIR
AİLE VE SOSYAL POLİTİKALAR İL MÜDÜRLÜĞÜ AİLE VE SOSYAL POLİTİKALAR BAKANLIĞI MÜSTEŞARLIK

Hopa'yı Sel Vurdu, Hasar Büyük

Sel suları Hopa'yı da teslim alırken, bir ev çökerken ilçede onlarca köye ulaşılamıyor

YAZKENT SİTESİ AİLE ÇAY BAHÇESİ

25 AĞUSTOS 2015 ALKAN GAZETESİ SAYFA 4

Arhavi Belediye Başkanı İlçede Yaşanan Sel Olayı Hakkında Açıklamada Bulundu

Zararımız büyük, can kaybı yok ama bir çok ev sular altında

Kocatepe, Din Görevlileriyle Bir Araya Geldi

Artvin Belediye Başkanı Mehmet Kocatepe Artvin Merkez'de görev yapan din görevlileriyle Artvin Belediyesi Marina Sosyal Tesislerinde bir araya geldi.

25 AĞUSTOS 2015 ALKAN GAZETESİ SAYFA 6

Artvin'in İlçelerini Sel Aldı, 7 Kişi Öldü 2 Kişi Kayıp

Artvin'in ilçeler arasında bağlantısı tamamen koptu, Borçka-Hopa ve Arhavi ilçelerinde sel büyük hasara sebep oldu.

26 AĞUSTOS 2015 ALKAN GAZETESİ SAYFA 6

Cumhurbaşkanı Erdoğan Vali Cirit'i Telefonla Aradı

Cumhurbaşkanı Erdoğan, Artvin Valisi Kemal Cirit'ten Bilgi Aldı

Bakan Eroğlu, Sel Bölgesinde

Eroğlu: 8 Vatandaşımız vefat etti, 1 Vatandaşımızı arıyoruz

ALKAN GAZETESİ

Kuruluş Tarihi 6 Nisan 1995

BAGIMSIZ SIYASI GAZETE

"BASIN HALKIN SESİDİR"

Yıl: 20 Sayı: 3592 Fiyatı Kdv Dahil 30 Kuruş

25 Ağustos 2015 Salı

DİZGİ - BASKI : ALKAN MATBAASI www.alkangazetesi.com

"Basın Özgürlüğünden Doğacak Sakıncaların Giderilme Yolu Yine Basın Özgürlüğüdür." M.Kemal ATATURK

Artvin'de Sel Felaketi: 7 Ölü, İki Kayıp

Artvin Valisi Kemal Cirit, "Kesinleşmiş olmamakla birlikte Hopa Merkez Orta Mahallesinde çöken bir evde 3 vatandaşımız, Yoldere köyünde birisi ana kız olmak üzere 3 vatandaşımız, Yeşilköy'de enkaz altında bulunan bir vatandaşımız olmak üzere 7 vatandaşımızı kaybettik. İki vatandaşımızda kayıp" dedi.

Sel felaketinde Sevindirici Gelişme

Ölü sayısı bir azaldı.

Kaynakça

Atabek, Nejdet. "Tarihsel Süreçte Türkiye'de Yerel Basın ve Yerel Yönetimler". *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi* 23: 63-74. 2005.

Çelik, Hilal ve Ekşi, Halil. "Söylem Analizi". *Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Dergisi* I (27): 99-117 http://dspace.marmara.edu.tr/bitstream/handle/11424/1193/1642-2956-1-SM.pdf?sequence=1 2008. Erişim Tarihi 12 Mart 2018.

Engels, Friedrich. *Doğanın Diyalektiği*. çev. Arif Gelen. 4. Baskı. Sol Yayınları: Ankara. 1979.

Eryılmaz, Çağrı ve Kayış, Abdullah Cengiz. "Mağdurların Gözünden Hopa Sel Felaketi", *Karadeniz Araştırmaları* XIV(56), 2017: 201-220.

Gılgamış Destanı. çev. Sait Maden, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları: İstanbul. 2016.

Kadıoğlu, Yahya ve Bağcı, Harun Reşit ve Yılmaz, Cihat. "Doğu Karadeniz Kıyı Kuşağındaki Doğal Afetlere Bir Örnek: 21 Eylül 2016 Tarihli Beşikdüzü Seli ve Heyelanı". *Marmara Coğrafya Dergisi* 36, 2017:232-242.

Kempe, Michael. "'Mind the Next Flood!' Memories of Natural Disasters in Northern Germany from the Sixteenth Century to the Present". *The Medival History Journal* 10 (1-2), 2007: 327-354.

Mauch, Christof ve Pfister, Christian. *Natural Disaster, Cultural Responses Case Studies toward a Global Environmental History*. Lexington Books: Lanham, 2009.

Mithen, Steven, *Susuzluk Antik Dünyada Su ve İktidar*, çev. Ebru Kılıç. Koç Üniversitesi Yayınları: İstanbul, 2017.

Örs, Ferlal ve Örs, Mehmet Şakir (2011) "Siyasal İletişim ve Yerel Siyaset". Cumhuriyet. http://www.cumhuriyet.com.tr/?hn=284140 Erişim Tarihi: 5 Kasım 2011

TDK Online Sözlük, Sel Maddesi,

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5aa2eeed5df014.91035735

Ulupınar, Yusuf ve Çelik, Seyfullah, vd. (2015) 24 Ağustos 2015 Tarihinde Hopa'da Meydana Gelen Şiddetli Yağışın Meteorolojik ve Hidrometeorolojik Analizi, II. Meteorolojik Uzaktan Algılama Sempozyumu: Antalya,

https://www.mgm.gov.tr/FILES/genel/makale/hopa-yagis.pdf 2015. Erişim Tarihi: 12 Mart 2018.

Salvador, Michael ve Norton, Todd. "The Flood Myth in the Age of Global Climate Change". *Environmental Communication* 5:1, 2011: 45-61

DOI: 10.1080/17524032.2010.544749

Şendeniz, Özlem. "Toplumsal Hareketler Repertuarının Dönüşümü: Fındıklı HES Muhalefeti Örneği". Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Trabzon, 2012.

Şimşek, Gülsüm. "2014 Yerel Seçimlerinde Osmaniye'de Yerel Basının Siyasal Partilere ve Adaylara Yaklaşımı". Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Başkent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Ankara, 2015.

Yılmaz, Gaye. *Suyun Metalaşması -kıtlığın nedeni kıtlığa çare olabilir mi?-*. İstanbul: Evrensel Basım Yayın, 2013.

5187 Sayılı Basın Kanunu, https://www.tbmm.gov.tr/kanunlar/k5187.html Erişim Tarihi: 11 Mart 2018.

Arşiv Taraması

Alkan Gazetesi 25 Ağustos 2015-31 Ekim 2015 arası

Yeni Viçe Gazetesi 25 Ağustos 2015-31 Ekim 2015 arası

Umut 25 Ağustos 2015-31 Ekim 2015 arası

Zümrüt Rize 25 Ağustos 2015-31 Ekim 2015 arası

Haber Karadeniz 25 Ağustos 2015-31 Ekim 2015 arası

Artvin'in Sesi 25 Ağustos 2015-31 Ekim 2015 arası

Güneş 25 Ağustos 2015-31 Ekim 2015 arası

Arhavi Postası 25 Ağustos 2015-8 Aralık 2015 arası

Yeni Gün Doğdu 25 Ağustos 2015-31 Ekim 2015 arası

53 Haber 25 Ağustos 2015-31 Ekim 2015 arası

Vira Haber 25 Ağustos 2015-31 Ekim 2015 arası

Görüşmeler

Görüşmeci 1, Erkek, 92 yaşında, Evli, Fındıklı'da yaşıyor, ilkokul mezunu

Görüşmeci 2, Erkek, 94 yaşında, dul, Fındıklı'da yaşıyor, ilkokul terk

Görüşmeci 3, Kadın, 85 yaşında, evli, Fındıklı'da yaşıyor, ilkokul terk

Görüşmeci 4, Erkek, 65 yaşında, evli, Fındıklı'da yaşıyor, ilkokul mezunu

Görüşmeci 5, Kadın, 65 yaşında, evli, Hopa'da yaşıyor, ilkokul mezunu

Öz: Çalışmada 2015 yılında gerçekleşmiş bir doğa olayı olan Hopa Sel Felaketinin yerel medyaya yansıması üzerinden felaketin yöre halkı nazarında algılanışına bakılmıştır. Bu bakış açısı yöre halkının sel olayını ve felaketleri bellek ve zaman merkezli olarak konumlandırışını göstermesi bakımından önemlidir. Zira geçmişte gerçekleşmiş ya da gerçekleştiği düşünülen ve gelecekte gerçekleşme potansiyelini taşıyan bir selin normal kabul edilmesi olasıdır. Bunun yanında sel gerçekleştiği anda anormal kabul edilmektedir. Halk doğanın "intikamını" aldığını düşünmeye, dolayısı ile de seli anormal bulmasına rağmen normalleştirmeye meyilli iken temsilciler koşuların anormalliğine odaklanmaktadır. Çalışma anormallik ve normallik arasında salınan belleğin şimdiki zaman, geçmiş ve gelecek zamanlarda kurguladığı felaketleri nasıl yorumladığını Hopa Sel Felaketinin yerel medyaya yansıyışı üzerinden okumayı amaçlamaktadır.

Anahtar sözcükler: Felaket, Sel, Bellek, Yerel Medya,

Normality or Abnormality of Disaster:
Reading from Local Media Hopa Flood Disaster in 2015

Abstract: This study examines how the locals perceive the Hopa Flood Disaster, a natural event that took place in 2015, based on the reflections of the disaster in the local media. This perspective is important because it shows how the locals interpret the flood and disasters on the basis of memory and time. It is possible that a flood, which has occurred or is believed to have occurred in the past and might occur in the future, can be regarded a normal event. However, the flood is considered to be an abnormality at the moment it happens. People think that nature takes "revenge" and therefore are more likely to normalize the flood although they find it abnormal while the representatives focus on the abnormality of the condition. This study aims to take a closer look at how memory, which oscillates between abnormality and normality, interprets the disaster fictionalized in the present, past and future based on how Hopa Flood Disaster was portrayed in the local media.

Keywords: Disaster, Flood, Memory, Local Media

Felaketleri Yönetmek: Osmanlı Kent Yangınlarının Kullanımları (16-18. Yüzyıl)

Taylan ESİN*

Etem Coşkun Hoca'nın anısına…

I. Çerçeve

Eğer felaketler, kadim bir inanca göre, insanlara üzerinde konuşmaları için gönderilmişse, bu konuşmanın en temel motifi, felaketin kaynağı veya nedenleridir. Batı ve İslam geleneğinde felaket, bir yaratılış meselesi olarak ele alınır: İnsan ne oranda muktedir, dolayısıyla hangi ölçüde sorumludur? Yelpazenin bir ucunda mutlak ve değişmez yazgı yer alır. Kader ağının iplikleri geri döndürülemeyecek biçimde dokunmuş veya alın yazısı çoktan yazılmıştır.[1] Bunun esnetilmiş değişkesi, cüzî iradeye az da olsa pay verir: İnsana düşen, talihine direnmemek, Machiavelli'nin deyişiyle, "oyuna ayak uydurmaktır".[2] Talihin değiştiri-

* Araştırmacı / mehmettaylanesin@yahoo.com

Bu çalışmada kullanılan birçok kaynak, özellikle nadir eserler, Sn. Halil İnalcık'ın koleksiyonunda bulunabilmiştir. Merhum hocaya ve Bilkent Üniversitesi Kütüphanesi'ne müteşekkirim. Zeliha Hoca'ya yazıyla ilgili değerli görüşleri için teşekkür ederim.

[1] *Kuran-ı Kerim*, 57: 22 ve 64: 11. Grek mitolojisindeki kader tanrıçalarından Atropos "esnek olmayan" anlamına gelir.

[2] "Özgür irade… büsbütün yok olmadığına göre talihin eylemlerimizin yarısının efendisi olduğuna, ama öbür yarısını… yönetmeyi bize bıraktığına inanıyorum" (Machiavelli, *Prens* (İstanbul: Anahtar Kitaplar, 1994 [1515]), Bölüm XXV). Makyavel'de "fortuna", dışsal ve yönetilemeyen tesadüflerin tümü iken, "virtu" erdemli insanın bu kazaları şekillendirme yetisidir (J. G. A. Pocock, *The Machiavellian Moment* (Princeton/Oxford: Princeton Uni. Press, 2003), Bölüm 6). Homeros'daki kahramanlara, tanrılarca çizilen kader çizgilerinden birini

lemese bile yönetilebileceği fikri, erken modern dönemde, siyasete ilahiyat içinde bir yer açar. Yelpazenin diğer ucunda ise, ahlâkın değişkenleri, günah ve şer bulunur:[3] Musibet kötülere isabet eden bir cezadır.[4]

Yangının diğer felaketlerden farkı, ateşin insan emrine tam olarak girmemesi, ancak öte yandan erişiminin dışında da olmaması, önleme ve söndürme tekniklerinin bilinmesi ve geliştirilmesiydi. Dolayısıyla, insan dahlinin dışına düşen nedenler bir yana bırakılırsa yangın, sadece ahlakî sorumlulukla bağlantılı bir musibet değildi, kullanılması ve denetlenmesi mümkün bir teknolojiydi. Nitekim bir vakanüvise göre, İstanbul yangınlarının "açık" ve "gizli" olmak üzere iki grup nedeni vardı. Açık nedenler kuraklık, rüzgâr, ahşap yapılar ve düşük tulumbacı ücretleriyken, gizli nedenler "Anadolu ve Rumeli'de harap olan, yağmalanan şehir ve köy ahalisinin... çektikleri acılar" ile şatafat ve süsün, yüksek bina yapımının ve müneccim tefsirlerinin "ilahî gazab"a neden olmasıydı.[5]

Böylece en azından erken modern dönemden itibaren,[6] yangının insan kökenli ve yönetilebilir kaynakları ("tulumbacı ücretleri", "ahşap yapılar"), kaynaklar "matrisi"nin içinde, insan kökenli olup yönetilemeyenler (ızdırap, ifrat ve şirk nedenli "ilahî gazap") ve insan kökenli olmayanların (kuraklık ve rüzgâr) yanında yer tutar. Machiavelli'deki "yönetilebilir" talih kavrayışı gibi, yangın felaketi de ahlakî-teolojik boyuttan bir miktar sıyrılarak siyasî-teknolojik kaynaklarının da dahil edildiği açıklamaların malzemesi haline gelir ve diğer felaketlerden farklılaşır.[7]

Vakanüvisin sıraladığı "açık" nedenler, erken modern dönem kentlerinin neredeyse ortak özellikleridir. Kentler, kalabalıkların yığıldığı, nüfusun sıklaştığı, daha uzmanlaşmış bir toplumsal iş bölümünün, ticaret ve yönetim ilişkilerinin yürürlükte olduğu mekânlardır. Bu, kent yangınlarını kırsaldakilere nazaran üç açıdan farklılaştırır. İlk olarak yerleşim yoğunluğu, olası yangınların ölçeğini genişletir. İkinci olarak, özellikle Osmanlı şehirlerinde yangınların kayda geçme olasılığı yükselir. Üçüncü olarak iktidar ağlarının karmaşıklığı, anonim kitle ve yabancıların varlığı, şüpheli yelpazesini genişletir, kundaklama söylentilerini çoğaltır ve içeriklerini çeşitlendirir.[8] Vakanüvis, diplomat ve seyyahlar bazen

seçme imkânı sunulur ve erdemleri ("arete") böylelikle sınanır (M. R. Wright, *Introducing Greek Philosophy* (Durham: Acumen, 2009), 177).

[3] *Kuran-ı Kerim*, 3: 165, 28: 47, 42: 30. Öte yandan 5: 49 hem küllî hem de cüzî irade açısından yorumlanabilir.

[4] Penny Roberts, "Arson, Conspiracy and Rumour in Early Modern Europe", *Continuity and Change*, 12/1 (Mayıs 1997): 15.

[5] Dervişefendizade Derviş Mustafa Efendi, *1782 Yılı Yangınları* (İstanbul: İletişim, 1994), 54; Roberts, "Arson", 15.

[6] Kavramın eleştirisi için bkz. Jack A. Goldstone, "The Problem of the 'Early Modern' World", *J. Economic and Social History of the Orient* 41/3 (1998): 249-284.

[7] Roberts, "Arson", 21-23.

[8] Buna karşın örneğin 19. yüzyılda Osmanlı kırsalındaki vakalar, daha ziyade, kapalı bir cemaatin kendi içindeki ihtilaf ve düşmanlıklarına işaret eder. Resmî adalet mekanizmalarının ulaşılmadığı veya makbul olmadığı bir dünyada, kundaklama, adaletin doğrudan ve hızla tesisidir. Şüpheliler az sayıdadır ve kurbanlar büyük olasılıkla mücrimleri tahmin eder. Bazı

bizzat şahit oldukları yangınların nedenlerini çoğu kez bu söylentilere dayandırır.[9]

Çağdaş beşerî bilimlerin söylentilerle kurduğu ilişki, "modern" veya "antropolojik"tir. Tarihyazımı ve toplumbilim, söylentileri "dinler" ve kabul eder, ama geçerliliğini genellikle askıya alarak. Söylentiler gerçeklik değeri şüpheli anlatılardır, kendi dinamikleri içinde evrilir, farkında olmadan nedenleri saptırır, vs.[10] Ancak başka türden faydaları vardır: Söylentiler dönemlerinin sosyal ve kültürel değerlerini yansıtan birer perde,[11] "beklenti ve arzuların... dolayımı"dırlar.[12] Sonrasında ortaya çıkan şüpheli kundakçılar ve kasıt söylentileri, "kolektif kaygı"nın dışavurumudur. Bunun göstergesi, asayiş ve istikrar sıkıntılarının söylentileri çoğaltmasıdır.[13] Dolayısıyla kundaklama söylentileri, gerçeklik iddiaları paranteze alınırsa, toplumsal "halet-i ruhiye"yi anlamak için kullanılabilir.[14]

Yangının diğer felaketlerden farklı bir kaynaklar matrisinde açıklanması, söylentilerin inandırıcılıklarına ve kullanımlarına da yansır: Kundaklamanın korkulara hitap eden, ikna edici bir söylenti olmasının nedeni, sadece söylentinin erken modern dönemin hızlı ve etkili iletişim mecralarından biri olması değil,[15] aynı zamanda bir teknoloji olarak yangının imkânlarıdır. İkinci olarak yangın, bir korku kaynağı ve etkili bir tehdit ise, tıpkı yaratacağı söylentiler gibi, kullanım ve denetimi sadece mümkün değil aynı zamanda arzulanan da bir araca, bir silaha dönüşmüş demektir. Dönemin aktörleri, eldeki teknolojinin kısıt ve kabiliyetlerinin, kentlerin iklimsel (örneğin İstanbul) ve mimarî şartlarının (ahşap binalar, dar sokaklar vd.) yatkınlığının ayırdında olmalıdır.[16] Dikkate aldıkları, sadece yangının neden olacağı fiziksel yıkım değil aynı zamanda muhtemel siyasî etkileridir. Bunlardan biri, felaketlerin yöneticilerin talihsizliği veya uğursuzluğuyla bağlantılandırılması ise[17] diğeri örneğin "ihmal edilen şehir ve köy ahalisinin

---

istisnalarla, Osmanlı kırsalında kundaklama, sadece kurbana gönderilen açık bir ihtar değil, kurban ve mücrimi teşhir eden cemaatiçi bir etkileşim, bir "konuşma biçimi"dir (Ebru Aykut Türker, "Alternative Claims on Justice and Law" (doktora tezi, Boğaziçi Üni., 2011)).

[9] Selanikî Efendi'nin 1569 ve 1589 yangınlarına ilişkin anlatısını sözlü ve yazılı kaynaklara göre sonradan derlediği yorumu için bkz. Minna Rozen ve Benjamin Arbel, "Great Fire in the Metropolis: The Istanbul Conflagration of 1569", *Mamluks and Ottomans: Studies in Honour of Michael Winter,* ed. D. J. Wasserstein ve A. Ayalon içinde, 139.

[10] Ebru Aykut, "Devr-i Hürriyette İstibdat Hayaleti: 1908 Çırçır Yangını'nın Ardından İstanbul'da Kundakçılık, Söylentiler ve Asayiş", *Toplum ve Bilim*, 136 (2016): 9.

[11] Rozen, Arbel, "Great", 135.

[12] Roberts, "Arson", 10; Aykut, "Devr-i", 9.

[13] Roberts, "Arson", 10, 20, 12, 25.

[14] Aykut, "Devr-i", 9-10.

[15] Roberts, "Arson", 11; Cengiz Kırlı, "Kahvehaneler ve Hafiyeler", *Toplum ve Bilim* 83 (1999-2000): 58-79.

[16] Penny Roberts, "Agencies Human and Divine: Fire in French Cities, 1520-1720", *Fear in Early Modern Society*, William G. Naphy and Penny Roberts (ed.) (NY: Manchester Uni. Press, 1997), 10-11; Hrant D. Andreosyan, *Eremya Çelebi'nin Yangınlar Tarihi* (İstanbul: İstanbul Üni. Edebiyat Fakültesi, 1973), 59-60.

[17] Silahtar Fındıklılı Mehmet Ağa, *Nusretname* C. 2 (Ankara: MEB, 1966), 29; Ali Mustafa bin Ahmet, *Künhü'l-Ahbar'a Göre II. Selim, III. Murad, III. Mehmed Devirleri ve Gelibolulu Mustafa Ali,*

acılarını" hatırlatmasıdır. Çağrışımları açısından siyasî bir mesele olan felaket, devlet adamlarının sicil, silk ve ikbalini belirler.[18] Yangın, "siyasî talih"i yönetilebilir kılan bir teknolojidir.

Aktörlerin, diğerlerinin korku ve beklentilerini dikkate alarak hareket ettiği varsayılırsa, söylentilerin beklentilere,[19] beklentilerin de kundaklamalara neden olma potansiyeli vardır. Malumat düzeyinde, yangınların belirli kapıları açtığı rivayeti, aynı imkânlardan faydalanmak isteyenlere yol gösterir. Koşullar düzeyinde ise, yangınlar hoşnutsuzlukların sonucu olduğu kadar da nedenidir, yaşam koşullarını zorlaştırır ve sıkıntıları katlar. Örneğin 1782 yangınlarından sonra yeniçeriler evsiz kalır ve büyük bir kıtlık çıkar. Söylentilere göre, acil önlem alınmadığı takdirde, isyan ve başka yangınlar çıkacaktır.[20] Yangın, hoşnutsuzluk ve söylenti döngüsü üzerinden kendini yeniden üretir ve adeta bulaşıcı bir hastalık gibi yayılabilir.

Bu durumda yangın söylentisi, üzerinden dönemsel verilerin okunabileceği bir ekran olduğu kadar, bizatihi toplumsal bir aktördür: Nitekim yangın felaketini "yönetme"nin yollarından biri, dedikoduları yönetmektir:[21] 1633'deki büyük yangından sonra, "yangının perişanlığı halka üzüntü verip" dedikodular artınca, kahvehaneler kapatılır, hatta çoğu yıktırılır.[22] Bir vakanüvise göre, birbirini izleyen yangınlarda insan dahli olmadığı açıksa da, bir grup "kundak bırakmışlar havadisini kendiler[in]e iş güç edip" asılsız "nice eracif" (=söylentiler) yaymaya cüret eder. Öteden beri silsile yangınlardan sonra böyle havadisler çıkarsa da, "ne zümreden olduğu mechul, din ü imandan bi-behre [=nasibini almamış] serseri yağmacı"ların halka zarar kastıyla bu türden "fazahata" (=rezilliğe) giriştiği de bilinir.[23] Söylentilerden fayda umanlar, silsileye yeni halkalar eklemeye

---

Faris Çerçi (hz.) (Kayseri: Erciyes Üni., 2000), 55; Naima Mustafa Efendi, *Naima Tarihi* (İstanbul: Zuhuri Danışman, 1968), 787. Vakanüvisler, örneğin cülusların felaketlere tesadüf ettiğini vurgulayarak, sultanların tahttan indirilmesini meşrulaştırır (Rifaat Ali Abou-El-Haj, *Modern Devletin Doğası* (Ankara: İmge, 2000), 79).

18 Felâket sadece olumsuz bir işaret değildir. 1914 Isparta-Burdur depremleri müstakbel bir zafere yorulur ve Alman propaganda aygıtı tarafından kamuoyunun savaşa azmettirilmesinde kullanılır (Kazım Karabekir, *Birinci Cihan Harbi*, C2 (İstanbul: Emre, 2000), 228).

19 Şubat-Ağustos 1818 arasında beklenmeyen sayıda yangın çıkması, İstanbul sakinleri tarafından hoşnutsuzluk "alâmeti" sayılır. Bazı yangınların kökeninde bunun olabileceği "itikad"ı, "minelkadim" tecrübe ile sabit olduğundan halk telaşlanır ve "eracif ü ekazib" (=dedikodu ve yalan) olduğunu bilmesine rağmen, gece gündüz evham içinde nöbet tutar (Şanizade Mehmed Ataullah Efendi, *Şânizâde Tarihi*, haz. Ziya Yılmazer (İstanbul: Çamlıca, 2009), 848; Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet* (İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1983), 2639-40).

20 B. J. Slot, "The Fires in Istanbul of 1782 and 1784…", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 4-5 (1976): 50, 58.

21 Söylenti, korku ve arzunun dışavurumu olmakla kalmaz, yönetilebilir bir mecradır: "Halk" veya otorite tarafından dolaşıma sokulur, baskılanır veya şekillendirilir (Roberts, "Arson", 11-12; Kırlı, "Kahvehaneler").

22 *Naima Tarihi*, 1219-21.

23 *Şânizâde Tarihi*, 855.

hazırdır. Bu durumda, yangının "şuyuu ile vukuu" arasında, neden-sonuç ilişkisinin belirsizleştiği bir etkileşimden söz edilebilir.[24]

Dolayısıyla erken modern dönem kentleri, yangın teknolojileri ve söylentiler, siyaset-felaket ilişkisini tanımlayan "kaynaklar matrisi" aracılığıyla birbiriyle etkileşimde olan, birbirini çevreleyen, tetikleyen, mümkün kılan ama her durumda "aktörleştiren" unsurlardır. Ontolojik statüsü farklı olan bu unsurlar, epistemolojik risklere de girmeden (örneğin söylentilerin gerçeklik değerlerini sorgulamadan), aynı çerçeve içine yerleştirilebilir. Bu konuda mevcut literatüre de başvurulabilir.[25]

Bu çerçeve, söylentileri veri kabul etmeden, yangınların etkileşimde olduğu unsurlarla beraber kullanımlarını incelemeye, nedenlerini değilse de bağlamlarını belirlemeye imkân verir. Yangınlar, söylenilen nedenden çıkmış olmasa da, söylentiler bizatihi yangının siyasî, toplumsal ve teknolojik kabiliyetlerini gösterir. Yangın, nasıl bir işaret veya eşiktir, neyi çağrıştırır ve ne türden eylemleri mümkün kılar? Bir kundaklama veya söylentisi nasıl işler, ne ölçüde tehditkâr ve dolayısıyla neye muktedirdir?

Bu yazı, aslında bilinen vakaları tasnif ederek, Osmanlı klasik çağında söylenti ve yangının da dahil olduğu dinî-askerî-siyasî bir "kültür"ün varlığına dair ipuçlarını ortaya koymayı amaçlıyor. Bu kültürün içinde söylenti ve yangının özel anlam, işlev ve kullanımları vardır. Daha da ileri gidersek yangın, erken modern dönemde, Osmanlı şehir hayatı, ritüel ve siyaset dilinin ayrılmaz bir parçasıdır. Aşağıda yangınların bu kültüre eklem noktalarını gösteren bir sınıflama sunulacaktır. Eklem noktaları geçişlidir, bazı durumlarda örtüşür; ayrıca yangınların çoğu kez birden fazla kullanımı olabilir. Bu çalışma, tahlil amaçlı bir soyutlama önerisidir.

II. "Görünürlük" ve Yangın

"Ancient Régime... şikâyetin kurumlaştığı, etiketlendiği, hak arama pratiklerinin kentli ve köylü topluluklar için neredeyse bir kural haline getirilmiş oldukları bir düzendi."[26] Şikayet üç taraflı bir pratiktir: Müşteki/mağdur, şikayete konu özel şahıs/memurlar, şikayetin arz edildiği üst makam. Mağdur; halini, sözlü olarak veya bir arzuhal ile üst makama bildirirdi. Şikâyet dinlemeye ayrıl-

---

[24] Karşılıklılığı, bir beklenti aritmetiğine döken zihin açıcı bir çalışma için bkz. Sencer Divitçioğlu, "'Oyun Teorisi' Bağlamında Celâli İsyanları (1596-1611)", *Kebikeç*, 7-8 (1999): 5-11.

[25] Örneğin aktör ağ yaklaşımı, nitelik açısından özdeş olmayan mahiyetlerin birbiriyle nasıl ilişkiye geçtiğini, ne türden "arayüz"ler geliştirdiklerini, sadece bu eklemlenme sayesinde ne türden kuvvetler devşirdiklerini ve hangi etkileri ürettiklerini inceler (John Law, "Actor Network Theory and Material Semiotics", *The New Blackwell Companion to Social Theory*, Bryan Turner (ed.) (Sussex: Blackwell, 2009) içinde 141-58.

[26] Ulus Baker, "Siyasal Alanın Oluşumu Üzerine Bir Deneme", *Dolaylı Eylem* (İstanbul: Birikim, 2015) içinde, 20.

mış belirli günler[27] ve arzuhallerin bırakıldığı özel mekânlar vardı.[28] Dolayısıyla şikâyet, tebaa ile hükümdar arasındaki ilişkinin kurumsallaşmış biçimlerinden biriydi. Arzuhal "… asla 'hak' terimiyle dile getirilmeyen [bir] 'şikayet hakkı'" idi; monarşik "lütfun"[29] tadilini ve âdil olan aslına rücuunu talep ediyordu. "Patrimonyal hukukun işlevselliği... öncelikle şikayete kulak vermeye dayalı toplumsal bir adalet mefhumu üzerinde durmaktaydı."[30] Arzuhal, "daire-i adliye" denilen durağan ve kapalı sisteme (bkz. Bölüm VIII) işlerlik kazandıran unsurlardan biriydi.[31]

"Osmanlıların ilk dönemlerinde halkın şikayetlerini, taleplerini padişahlara ulaştırdıkları... çeşitli vesileler… içinde Cuma namazının ayrı bir yeri" vardır. Burada müştekiler bizzat hükümdara ulaşabilir, "ehl-i örf denilen beylerbeyi, sancakbeyi, subaşı gibi idarecilerden, ehl-i şer denilen kadı ve naiblerden, yeniçeri ağası, silahdar, sipahi gibi çeşitli askerlerden şikâyet eder."[32]

Ancak padişaha erişim, özellikle 15. yüzyılın son çeyreğinden itibaren, aşağıda anlatılacağı gibi, başlı başına bir mesele olur. Bu dönemden sonra, padişahın dikkatini çekmek için özel merasim ve mekânlardan yararlanma zorunluluğu doğar:[33] Müştekiler, padişahın camiye girişi sırasında bir kamışın ucuna dilekçelerini bağlayarak güzergah üzerinde bekler; "herhangi bir engelleme nedeniyle ulaşamayan kimseler[se] uzaktan bir paçavrayı ve hasır parçasını yakarak uzunca bir sopa üzerinde tutmak suretiyle şikâyetleri olduğunu ancak kendisine yana-

[27] Örneğin Sasani kralları Nevruz gibi bayram günlerinde, halkın dilek ve şikâyetlerini dile getirmeleri için ziyarete izin verirdi (Gazali, *Yöneticilere Altın Öğütler* (İstanbul: Semerkand, 2009), 192).

[28] Roma dönemi Mısır'ında arzuhaller imparator heykellerinin altına bırakılırdı (Simon Price, *Ritüel ve İktidar* (Ankara: İmge, 2004), 315).

[29] Max Weber, *Economy and Society* (Berkeley: Uni. of California Press, 1978), Bölüm VIII, 748.

[30] Baker, "Siyasal", 20.

[31] Yuval Ben-Bassat, *Petitioning the Sultan: Protests and Justice in Late Ottoman Palestine, 1865-1908* (Londra/NY: Tauris, 2013), 29. Halil İnalcık, "Osmanlı Hukuk Sisteminde Adaletin Üstünlüğü", *Adalet Kitabı* içinde (Ankara: Kadim, 2012), 140; Aslı Yılmaz, "Daire-i Adalet Kavramı Bağlamında Osmanlı Siyaset-Yönetim Düşün Geleneği", *YBAD Lisansüstü Seminer Çalışmaları*, 2 (2009).

[32] Mehmet İpşirli, "Osmanlılarda Cuma Selamlığı", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan,* (İstanbul: İstanbul Üni. Edebiyat Fakültesi, 1991) içinde 464.

[33] "... Padişah Cuma namazı için saraydan çıktığında... kendisine arzuhal sun[ul]ması bir zamanlar mümkün iken, 1650'den sonra bu tür karşılaşmalar için daha şık ve nezih bir ortam sağlamak gerekli görüldü... 1664 yılında tamamlanan Yeni Cami'den başlayarak hükümdar ailesinden kişilerce yaptırılan camilere, genellikle doğrudan camiye bağlı bir köşk eklendi." (Suraiya Faroqhi, "1600-1700", Halil İnalcık, Donald Quataert (ed.), *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi* (İstanbul: Eren, 2004), 739). Hükümdarlar divandan çekildikten sonra davaları Adalet Kasrı/Köşkü denen özel mekânlarda dinlemeyi sürdürür (İnalcık, "Osmanlı Hukuk", 141). Hünkâr kasırları ve padişahın "görünürlük"ü için bkz. Tarkan Okçuoğlu, "19. Yüzyılda İstanbul Camilerine Eklenen Ahşap Hünkâr Kasırları üzerine Değerlendirmeler", *İstanbul Araştırmaları Yıllığı* (3/2014): 129-41.

şamadıklarını ifade etmek isterlerdi."[34] Ateş istidası, dolayısıyla, hem aslî mağduriyete hem de dilekçe takdiminin engellenmesine, yani çifte mezalime işaret ediyor, kadim toplumlardaki şikâyet kurumuna "yedek" bir kanal açıyordu:[35]

Padişahın sahilsaraylarından birinde pencere önünde oturması gözlenir ve hemen bir kayık ile denize açılarak, içinde saman, talaş, hasır parçaları veya ziftli parçalar bulunan bir kab başüstüne konularak tutuşturulurdu; bu, 'Padişahım... gördüğüm haksızlık ve zulüm ile artık başımda ateş yanıyor. Son ümidim sendedir; sana sığınıyorum fakat beni senin yanına sokmuyorlar!' demekti. Bunu [gören] Padişah derhal müştekiyi huzuruna getirtir ve derdini dinleyerek icab eden emirleri verirdi.[36]

Kaynaklara göre,

1648-49 yıllarında yedi parça İngiliz kalyonu Galata önünde deniz ortasında ak bayrak dikip gemilerin etrafında… birkaç bakraç zift yakup, ahit hilafı durum ile saltanat tarafına şikâyetlerini yükselttiler. Meğer elli bin kuruş karşılığında ahitname verilip yüzde üç gümrük ile yetinilmesi lazım iken, yüzde altı kuruş istenüp ve yaklaşık olarak on beşbin kuruşluk malları satın alınup, akçeleri geri bırakıldığından başka Girid'e angarya şeklinde gitmeleri ferman buyurulduğundan üzülüp... görünüşleri ile 'üzerimizden bu zulümler kaldırılsın, yahut gemilerimizle toptan ateşlere yanarız' demek isterlermiş.[37]

"Başta ateş yanması", 19. yüzyılın sonunda hâlâ güncel bir sıkıntı mecazı idi: Tütüncüler, padişaha yazdıkları dilekçede, zulmüne dayanamadıkları Trabzon Valisi'nin "pençe-i gadrından" kurtarılmaları gerektiğini anlatmak için "üç seneden beri başımıza ateş yakıp tahammülümüz kalmadı" ifadesini kullanır.[38]

Bir seyyaha göre yangın, bir hoşnutsuzluk göstergesi ve padişaha yegâne arzuhal verme vesilesidir.[39] Bu, kısmen isabetli bir yorum gibi görünür: "Erişim" sorunu temel payda iken, ateş istidası kent ölçeğine yükseltildiğinde, "görünürlük" yangınlarına ulaşılır. Padişahın sarayına çekilmesi veya aksine sefere gitmesi ya da örneğin Edirne'de uzun süreli ikâmeti, İstanbul ahalisinden ve sorunlarından uzaklaşması sonucunu doğurabilir. Yangınlar, böyle durumlarda, hiyerarşinin ara kademelerini atlayarak, tebaanın padişaha doğrudan "erişimi"ni sağlar.

[34] İpşirli, "Osmanlılarda", 465; Hakan Karateke, *Padişahım Çok Yaşa* (İstanbul: Kitap, 2004), 119.
[35] Bir "temaşa" olarak ateşin işlevleri arasında "Tanrı'ya haber iletme" olduğu iddia edilir (Ahmet Yaşar Ocak, *Bektaşi Menâkıbnâmelerinde İslam Öncesi İnanç Motifleri* (İstanbul: İletişim, 2007), 242).
[36] Reşad Ekrem Koçu, *İstanbul Ansiklopedisi*, 1272.
[37] *Naima Tarihi*, 1808. Protestonun başını çeken, İngiliz Büyükelçisidir (Paul Rycaut, *The Present State of the Ottoman Empire* (Londra: Little-Britain, 1668), 46 = Paul Ricaut, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Hâli Hazırının Tarihi (XVII. Yüzyıl)*, (Ankara: TTK, 2012), 76).
[38] Ali Karaca, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Reji… ", *Tütün Kitabı*, Emine G. Naskali (ed.) içinde (İstanbul: Kitabevi, 2003), 75.
[39] Auguste de Forbin, *Voyage dans le Levant en 1817-1818* (Paris: L'Imprimerie Royale, 1819), 16.

Olay yerine padişahın gelmesi âdetten sayıldığından, şikâyetler muhatap bulamadığında, genellikle yangın çıkar.[40]

İddiaya göre, I. Mahmut'un "sarayın derinliklerine" çekilmesi, saray entrikalarına zemin oluşturur ve bu tarihten itibaren, kundak denilen ucu kükürtlü oklarla İstanbul mahalleleri ateşe verilir. "Arka arkaya yirmi gece korku verici işaretler Padişah'a halkın sessiz isteğini anlatmaya" çalışır. Sultan Mahmut sadrazamı azleder ve suçlular idam edilir.[41]

1713'de Prut Savaşı sürerken, İstanbul'un birçok yerinde yangınlar çıkar. Şeyhülislam ve vezirler bir arzuhal yazarak, padişahtan derhal İstanbul'a gelmesini arz eder. İngiliz Elçisi Sutton'a göre, yeniçerileri yatıştırdığı bildirilen sadrazam hariç tüm divan üyeleri azledilir.[42] Başka bir kaynağa göre, askerî zafere rağmen, ordunun İstanbul'a dönüşüyle beraber, aralarında sadrazamın da bulunduğu büyük bir kadro değişikliği yapılır.[43]

Napoleon'un kutsal topraklara karşı giriştiği 1798'deki harekât, İstanbul'da öyle büyük bir travma yaratır ki, üç gece boyunca korkunç yangınlar olur.[44] Rivayete göre, ikinci gece, yangın yerinden dönen Sultan Selim'in yolunu bir kadın keser ve kutsal toprakların kâfirlere teslim edilmesini kınar. Bu uyarı sonucu Divan'da Fransızlara savaş açılmasına muhalefet eden sadrazam azledilir. Yazar, Mısır'ın kaybının padişahtan Valide Sultan ve maiyeti tarafından yangına kadar gizli tutulabildiğini anlatır.[45]

Padişaha yapılan davet iddiası, iki açıdan yorumlanabilir. İlk olarak, padişahın örneğin Edirne'ye yerleşmesi, saraya ve üst bürokrasiye hizmet eden İstanbul tüccarı için ciddi bir iktisadî kayıp anlamına geliyordu. 1703 olaylarında yayılan

---

[40] Wilhelm von Lüdemann, *Stambul oder Constantinopel* (Dresden: P. K. Hilscherrsche Buchhandlung, 1827), 141-2.

[41] Joseph Marie Jouannin, *Osmanlı İmparatorluğu: Askerlik Sanatı, Örf ve Adetleri* (İstanbul: And, 2000), 348-9. Kükürtlü fitil başlıklar için bkz. J. M. Tancoigne, *İzmir'e, Ege Adalarına ve Girit'e Seyahat* (Büke, İstanbul, 2003), 133. Yeniçerilerin askerî başarısı okçuluktaki hünerlerine bağlanır (Charles Oman, *Ok, Balta ve Mancınık: Ortaçağ'da Savaş Sanatı, 378-1515* (İstanbul: Kitap, 2002), 122). Bazı kaynaklarda "kundak bırakmak/koymak" tabiri de kullanılır (Taylesanizade Hafız Abdullah Efendi, *İstanbul'un Uzun Dört Yılı (1785-1789): Taylesanizade Hafız Abdullah Efendi Tarihi*, Feridun M. Emecen (haz.) (İstanbul: TATAV, 2003), 118, 159-61).

[42] Akdes Nimet Kurat (ed.), *The Despatches of Sir Robert Sutton, Ambassador in Constantinople (1710-1714)* (Londra: Royal Historical Society, 1953), 178-9.

[43] Yeniçeri Kâtibi Hasan, *Prut Seferi'ni Beyanımdır* (İstanbul: İş Bankası, 2008), 84-8.

[44] Mısır seferi, hem İslam âleminin zaafiyetine hem de Avrupa'nın Doğu'daki emellerine karşı, Osmanlı topraklarında "hararetli bir hissiyat" yaratır. Bu, hem Haçlılardan sonra ilk kez bir Hıristiyan ordusunun Müslüman topraklardaki zaferi hem de kutsal topraklara açılan Mısır limanının fethi anlamına geldiğinden Divan hemen toplanır (Bertrand Bareilles, *Un Turc à Paris, 1806-1811: Relation de Voyage et de Mission de Mouhib Effendi* (Paris: Bossard, 1920), 10).

[45] Comte Andreossy, *Constantinople et le Bosphore de Thrace* (Paris: M. le Comte, 1828), 177; von Lüdemann, *Stambul,* 141.

söylentiye göre, aralarında esnaf ve tüccarın da bulunduğu isyancılardan bir kısmı, başkent yapılacağı rivayeti yayılan Edirne'ye gidip kenti ateşe verecekti.[46]

İkinci olarak, hükümdarın başkentten uzun süreli uzak kalışının siyasî anlamı üzerinde durmak gerekir. Bilindiği üzere hükümdarın ölümü, olağan işleyişin askıya alındığı, hızla atlatılması gereken bir saltanat boşluğu ve yönetim kesintisidir (*interregnum*).[47] Bunun görünürdeki nedeni, Orta Çağ'dan itibaren hükümdarlığın hükümdardan ayrılması ve "tüzel" bir kişiliğe bürünmesidir. Yönetim işlevlerinin, vekaleten işleyen bir bürokratik mekanizmaya aktarılmış hali olan mutlakiyetle, hükümdarın fâni bedeni birbirinden uzaklaşmaya başlar.[48] İkincisinin ömrü yetmese de ilki kesintisiz kılınmalı, hükümdarın fiziksel yokluğu bir an önce telafi edilmelidir.

Osmanlı Beyliği, bir taraftan akıncı dinamizmi ile toprak kazanırken diğer taraftan gazâ "aygıt"ını dizginler ve merkeze tabi kılar. İstanbul'un fethini izleyen asır içinde kanunnameler, ulema hiyerarşisi ve devşirmelere dayanan bir yönetim mekanizması kurarak bu bürokratik eşiği geçer.[49] Bu geçişin bedeli, hükümdarın divandan çekilmesi, yetkilerini devretmesi ve bunun tebaası nezdinde yarattığı adeta bir "monarşik yabancılaşma"dır: II. Mehmet, yemek ikramı gibi "görünme merasim"lerini kaldırır, divan görüşmelerini adalet kulesinde kafesin arkasından izlemeye başlar; Topkapı Sarayı'na, padişaha dilekçe sunmayı bürokratik bir formalite haline getiren Arz Odası gibi yeni yapılar eklenir.[50] Şehzadelerin eyaletlerde görevlendirilmek yerine 17. yüzyılın başından itibaren Topkapı'daki "kafes"lerde zorunlu ikametinin, padişahların hükümet darbesi korkusuyla sefere çıkamamalarına ve saltanatın varlığının payitaht hatta sarayla sınırlanmasına neden olduğu iddia edilir.[51]

17. yüzyıl nasihatnameleri, sultanın "kamu hizmeti ve iktidarın gündelik işlerinden" koptuğunu ve "iktidar ve konumu[nun] artık marjinal ve sembolik bir hale" geldiğinden şikâyet eder.[52] Mutlakiyetle ilgili işlevlerinin ikinci plana düş-

[46] Tek sorun saltanatın Edirne'ye taşınması değildir. İsyancılar Edirne'ye diğer taleplerini de içeren bir arzuhal gönderir (Rıfaat Ali Abou-El-Haj, *The 1703 Rebellion and the Structure of Ottoman Politics* (İstanbul: Nederlands Historisch-Archaelogisch Instituut, 1984), 3-5, 19, 65-70).

[47] Giorgio Agamben, *State of Exception* (Chicago: Uni. of Chicago Press, 2005), Bölüm 5. Siyasî önemi için bkz. Leslie P. Peirce, *Harem-i Hümayun: Osmanlı İmparatorluğu'nda Hükümranlık ve Kadınlar* (İstanbul: TETTV, 1996), 346.

[48] Ernst H. Kantorowicz, *The King's Two Bodies: A Study in Medieval Political Theology* (Princeton: Princeton Uni. Press, 1997).

[49] Cemal Kafadar, *Between Two Worlds: The Construction of the Ottoman State* (Berkeley: Uni. of California Press, 1995), 121, 139-45, 153.

[50] Gülru Necipoğlu, *15. ve 16. yüzyılda Topkapı Sarayı: Mimarî, Tören ve İktidar* (İstanbul: YKY, 2014), 43-4; Peirce, *Harem-i*, 232-3.

[51] Anthony D. Alderson, *Osmanlı Hanedanının Yapısı* (İstanbul: İz, 1998), 79. Murphey, 1596 Eğri Harekatı'ndan sonra, sorumluluğun başvezire devredilmesiyle, 17. yüzyılda "sultan seferleri"nin sona erdiği genellemesini ihtiyatsız bulsa da, "eğilim"i yadsımaz (Rhoads Murphey, *Osmanlı'da Ordu ve Savaş, 1500-1700* (İstanbul: Homer, 2007), 157).

[52] Abou-El-Haj, *Modern*, 72.

mesi, hükümdarın fiziksel varlığını sanki aksine ön plana çıkarır. Örneğin 17. yüzyılda Fransız Sarayı'nın temel işlevi "temsil"dir. Hükümdarın şahsı, sarayın şaşaası ile birlikte sergilenir; doğum ve ölümü dahil hayatının her anı şeffaf olan XIV. Louis, "kamu"ya mal olmuş bir figürdür.[53] Gözlemcilere göre 16. yüzyıldan itibaren Osmanlı padişahı haşmetini belirli vesileler haricinde gözlerden uzak kalmasına borçludur.[54] Dolayısıyla "rejim"i ülkeden ülkeye değişiklik gösterse de,[55] "monarşik görünürlük", temsilî/sembolik iktidarın "kamusal" meselelerinden biridir.

Bu özel "rejim" nedeniyle Osmanlı padişahının uzun süreli görünmezliği, tıpkı ölümü gibi, bir "güvensizlik" hâli,[56] giderilmesi gereken bir boşluktur, kamusal görevlerin ehliyetsiz ellere devri ve suistimali, örneğin yönetimin saray ittifaklarının eline geçmesi anlamına gelebilir. Erken modern dönemde hükümdarın ülkesinden uzak kalması, başka korkuları çağrıştıran bir korkudur.[57]

Osmanlı tarihçileri bu dönemde soruna hanedan tarafından ne türden çareler arandığından söz eder: Thys-Şenocak, "erişilmez sultanın ardında bıraktığı görsel ve törensel boşluğu zamanla Osmanlı kadınları"nın, mimarî projeler ve "görünür biçimde katıldıkları" saltanat ritüelleri aracılığıyla doldurduklarını yazar.[58] Peirce'e göre, "politik güç ve askeri önderlik yetkilerinin sadrazama verildiği koşullarda, hükümdarın yerine getirebileceği en faydalı işlev, tebaanın sadakat ve cemaat duygularını yaşatmak için görünür azamet ve dindarlık simgeleri sağlamaktır."

---

53 Gianfranco Poggi, *Modern Devletin Gelişimi: Sosyolojik bir Yaklaşım* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üni., 2001), 88.

54 Hükümdar, 16. yüzyıldan sonra gören ama görülmeyen, duyan ama duyulmayan yarı-tanrısal bir figüre dönüşür. (Rhoads Murphey, *Exploring Ottoman Sovereignty: Tradition, Image and Practice in the Ottoman Imperial Household, 1400-1800* (Londra/NY: Continuum, 2008), 154). Vakanüvislere göre, II. Osman kendisini "sıradan, basit ve … hor görülür hale getirerek azamete eşlik eden korku ve saygıyı baştan yitirmesiydi… bu kadar aşağı düşmezdi" (Peirce, *Harem-i*, 244).

55 Saltanatın "üreme" imkânlarının başlı başına bir "endişe" konusu olduğu 16-17. yüzyıl Osmanlı Sarayı'nda (Peirce, *Harem-i*, özellikle 4 ve 9. Bölüm), harem bile aslında padişahın mahrem alanı değildir. Dolayısıyla padişah temsilî anlamda "yarı-tanrısal" bir figürdür.

56 Peirce, *Harem-i*, 230.

57 Bu türden hikâyeleri Avrupa'da da bulmak mümkündür. Örneğimizde aslında her şey bir peri masalı gibi başlar: 1589-90'da İskoç Kralı ve Danimarka Prensesi hava muhalefeti nedeniyle uzayan bir dizi deniz yolculuğu sonrasında buluşur ve evlenir. Ancak topraklarından beklenenden uzun süre uzak kalmaları, her iki ülkede de çalkantılara yol açar: Önce Kopenhag'da bazı kadınlar Kraliçe'nin tehirinden sorumlu tutularak cadılıkla suçlanır; ardından Lothian'da hapis ve işkence edilen "şüpheli" bir kadın, sorguda bir kontun adını verince, iş siyasî bir boyut kazanır; bir cadı örgütünün, Kral ve Kraliçe'nin tehirine sebeb olduğu ve Kral'ı zehirleyeceği iddiası ortaya atılır (P. G. Maxwell-Stuart, "The Fear of the King is Death: James VI and the Witches of East Lothian", Naphy ve Roberts, *Fear* içinde 209-23).

58 Lucienne Thys-Şenocak, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Kadın Baniler: Hadice Turhan Sultan* (İstanbul: Kitap, 2009), 257.

Söylendiği gibi, hükümdarın görünmezliği saltanat tarafında ritüeller, dindarlık simgeleri ve abidelerle (örneğin camiler, bkz. Bölüm VII) giderilmek istenen bir boşluğa işaret ediyorsa, yangınlar, aynı soruna tebaa tarafından bulunan dünyevî ve "simge"sel birer çözüm olarak ele alınabilir.

Her üç tarihsel vakada da, yangınlar söylenilenden başka nedenlerle çıkmış olabilir, ancak gözlemci ve söylentilere göre beklentiyi sağlar, padişahı "görünür" kılar ve "etkinleştirir". Padişaha çıkarılan "sessiz" çağrılar, sonradan dillenir, bir noktada müzakere veya pazarlığa dönüşüyor gibi görünür. Müzakereler hükümdarın "hareket alanı" veya etkinliğini artırmayıp aksine azaltma yönünde işliyorsa, söz konusu olan ikinci tür yangınlardır.

III. İsyan ve Yangın

İsyan yangınları kıtlık veya siyasî belirsizlik gibi koşullara bağlı olarak söylentilerle beraber sıklaşır[59] ve "görünürlük" yangınları gibi hoşnutsuzlukların işareti sayılır, ancak önemli bir farkla: Hükümdarın farkında olmadığı, ülkenin koşulları değil, kudretinin sınırlarıdır. İstenen de "siyasî alan"a çıkması değil, aksine geri çekilmesi, kararlarını gözden geçirmesidir. İsyan yangınları, görünürlükten ziyade bir pazarlık önerir. Taleplere, gelişmelerden sorumlu tutulan devlet adamlarının azli dahildir.

En tepedeki hedef padişahtır. Bazı tarihçiler, Eylül 1444'de Edirne'deki Muradiye Camii (?) külliyesindeki bedestenin, içindeki Ceneviz mallarıyla ve çevresindeki evlerle beraber yanmasını, ertesi yıl II. Murat'ın Manisa'dan çağrılması ile sonuçlanan yeniçeri ayaklanmasının başlangıcı olarak yorumlar. Olaylar II. Mehmet'in tahttan geçici olarak çekilmesiyle sonuçlanır.[60] Temmuz 1782'deki İstanbul yangınından sonra, camilere sadrazam ve diğer üst kadroların değişmesiyle beraber padişahın tahttan indirilmesini de talep eden mektuplar bırakılır. Hollanda Elçisi'ne göre, silsile yangınlar, halkın padişahın ehliyetsizliğine dikkat çekme aracıdır.[61]

Sultanın ardından vezirler gelir: "... Herhangi bir sadrazamın sadareti esnasında fazla yangın olursa bu hal paşanın uğursuzluğuna hamlolunarak azledildiği gibi, sadrazamdan memnun olmayan yeniçeri ağalarının onu azlettirmek için yangın ihdas etmeleri gibi ahlaksızca halleri de görülmüştü."[62] Sıklaşan yangınlar

---

[59] Robert Olson, "Jews, Janissaries, Esnaf and the Revolt of 1740 in Istanbul: Social Upheaval and Political Realignment in the Ottoman Empire", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 20/2 (Mayıs 1977): 185-207.

[60] Hoca Sadeddin, *Tacü't-Tevarih*, C. 2, İsmet Parmaksızoğlu (haz.) (Ankara: Kültür Bakanlığı, 1974), 229; Franz Babinger, "Von Amurath zu Amurath. Vor- und Nachspiel der Schlacht bei Varna <1444>" *Oriens*, 3/2 (Ekim 1950): 248-9. Uzunçarşılı muhtemelen aynı olayı 1446'ya tarihler ve yeniçerilerin maaşlarına zam taleplerini ana neden olarak gösterir (İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi,* C. 1 (Ankara: TTK, 1947), 440 ve *Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapukulu Ocakları I: Acemi Ocağı ve Yeniçeri Ocağı* (Ankara: TTK, 1944), 506.

[61] Slot, "Fires", 53,55.

[62] Uzunçarşılı, *Acemi*, 83. Böyle bir vaka için bkz. Charles Deval, *Deux Année a Constantinople et en Morée (1825-1826)*, (Londra/Paris: R. G. Jones/Nepveu, 1828), 116.

ve zorlaşan iaşe, "hoşnutsuzluğu ve dedikoduyu mucib" olduğundan 1740'da sadrazam azledilir.[63] Aynı şey 1782 yangınlarından sonra olur. "Uğursuzluk" söylentilerinin siyaseten "anlamlı" olması, yangınları tetikler.

1591-92'de sipahiler bir beylerbeyi ve defterdarın katlini sağladıktan sonra, yeniçeriler isyan eder ve İstanbul'un Yahudi mahallelerini ateşe verir.[64] Bu, sipahilere verilen ödünün protestosu mu yoksa başka bir "taleb"in tezahürü müdür? Kesin olan, büyük yangınlardan sonra, içinde yeniçeri ağasının da genellikle yer aldığı bir azil dalgasının geldiğidir.[65] Bazı kaynaklar bunu, yeniçerilerin yangın söndürmedeki başarısızlıklarına yorsa da, isteksizliklerine de işaret edebilir.

Örnekleri çoğaltmak yerine, ateşle isyan arasındaki "kültürel" bağı tartışmak daha verimli olabilir. "İsyan, başkaldırı, bozgunculuk ve ihtilalle ilgili olumsuzlayıcı birçok terim ve kavramdan en yaygın kullanılanı", "fitne" terimidir. *Kuran*'da sözcük ve türevleri, aralarında "yakmak" ve "ateşte eritmek" karşılıklarının da bulunduğu on bir değişik anlam kategorisi altında kullanılır.[66] Dört Halife döneminden sonra, "ister entellektüel ister askerî nitelikte olsun, kurulu düzene karşı her [türden] ciddi meydan okuma"ya işaret etmeye başlar.[67] Terim, anlambilimsel yayılımı ve dolayısıyla kazandığı belirsizlik nedeniyle, birçok Osmanlı tarihçisi tarafından ihtiyatla kullanılır.[68] Genel bir bakış açısından, İslamî tarihyazımında bir cemaatin çözülme veya dağılmasını,[69] Osmanlı tarihyazımında ise siyasî otorite ve kamusal düzenin zayıflamasını ifade eder.[70]

Bu çalışma açısından önemli olan, öfke, ihtilaf ve isyanın hararet ve ateş mecazlarıyla,[71] yangının da başkaldırı ("serkeşlik") mecazı[72] ile anlatıldığı birçok

---

[63] Uzunçarşılı, *Osmanlı*, IV Cilt, 2. Kısım, 352; *Tarih-i Cevdet*, 2875.

[64] Palmira Brummett, "Classifying Ottoman Mutiny", *The Turkish Studies Association Bulletin*, 22/1 (Bahar 1988): 91-2.

[65] *Taylesanizade Hafız Abdullah Efendi Tarihi,* 97-8; Selanikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selanikî*, M. İpşirli (haz.) (İstanbul: Edebiyat Fakültesi, 1989), 213, 385; Uzunçarşılı, *Acemi*, 184.

[66] Hasan Keskin, *Kuran'da Fitne Kavramı* (İstanbul: Rağbet, 2003), 20-27.

[67] Bernard Lewis, *İslam'ın Siyasal Söylemi* (İstanbul: Cep Kitapları, 1992), 114.

[68] Gabriel Piterberg, *Osmanlı Trajedisi: Tarihyazımının Tarihle Oyunu* (İstanbul: Literatür, 2005), 216-7; Virginia H. Aksan, "Manning a Black Sea Garrison in the 18th Century", *Mutiny and Rebellion in the Ottoman Empire*, Jane Hathaway (ed.) içinde (Madison: Uni. of Wisconsin, 2004), 64.

[69] John Wansbrough, *The Sectarian Milieu: Content and Composition of Islamic Salvation History* (Oxford: Oxford Uni. Press, 1978), 199.

[70] Jane Hathaway, "Introduction", Hathaway, *Mutiny* içinde 3.

[71] "Padişahın hışım ateşi alevlenir"; "fitne ve fesat ateşi alevlendirilir"; "asker fitnesi kaynayıp kabarır" (*Naima Tarihi*, 1135, 1156, 1193). İsyan, ocak ve ateş benzetmesiyle bağlantılandırılır: "Tennur-i tuğyan" (=isyan ocağı) ve "şerarepaş tuğyan" (=kıvılcım yayan isyan) (*Şanizade Tarihi*, 130).

[72] "Ateş tehyic-i tünd-bad [=kasırga heyecanı] ile koşdukca serkeş [=dikbaşlı, itaatsiz] olub…" (Râşid Mehmed Efendi- Çelebizâde İsmaîl Âsım Efendi, *Târîh-i Râşid ve Zeyli*, A. Özcan vd. (hz.), Klasik Yayınları, 2013), 1329); "ateş-i serkeş zuhur ve iştiali nar-ı fitne…", "ejder-i ateşin… serkeşliği…" (Subhi Mehmed Efendi, *Subhi Tarihi*, Mesut Aydıner (hz.) (İstanbul: Kitabevi, 2007), 42, 47, 179); Daniş Mehmed Bey, *Neticetü'l Vekayi, Yeniçeri Ocağı-*

kaynağın varlığıdır: Örneğin yeniçeriliğin kaldırılmasını olumlayan bir eserde, yeniçerilerin yağmaya koşmaları, isyan ateşinin çıkışına ("huruc-ı ateş-i serkeş"), isyanın gelişimi de alev dalgalarının ateşine ("ateş-i alev-hiz-i tuğyanlar") benzetilir. Her ne kadar isyancılar tüm yeryüzünü "şerare-i nar-ı fesad" ile Hint diyarının ateş tapınaklarına ve Nemrut ateşine döndürseler bile, "Allah bir kavmi[n] layık olduğuyla tarumar olmasına" irade ederse, bu ateşi göz açıp kapayıncaya kadar söndürür.[73] Bu dağarcığın hangi dönemde oluştuğu açık değildir; ancak isyan ritüellerinin biçimlenmesi 16. yüzyılın sonuna tarihlenir.[74]

IV. Kuşatma, Zafer ve Yangın

Eremya Çelebi, yaşadığı dönemde her Hıristiyan kalesinin kuşatma ve fethinde İstanbul'un bir mahallesinin yandığını gözlemler. Bunu başka kayıtlar da destekler: 1596'da Eğri (=Eger) Kalesi'nin fetih müjdesi gelince, İstanbul'da yangın çıkar.[75] Hanya'nın 1645'te fethi duyulduğunda çıkan yangınlarda İstanbul'un büyük kısmı yanar.[76] 1565 Zigetvar'ın fethinde Bedesten, 1669'da Kandiye'nin fethinde o sırada padişahın bulunduğu Yenişehir (?), 1672 Kamaniçe kuşatmasında Üsküdar'daki Müslüman ve Yahudi mahalleleri yanar. 1663'de Uyvar zapt edildikten sonra yapılan donanma şenliklerinde padişahın bulunduğu Edirne şehrinde, "misli görülmemiş şiddetli" bir yangın çıkar ve bütün çarşı yanar.[77] Başka kaynaklara göre, savaşların arifesinde, antlaşmaların öncesi ve yıldönümünde de yangınlar çıkar: Varat'ın Avusturya Ordusu'nca 1691'deki kuşatılması haberi İstanbul'a büyük bir yangınla beraber gelir. Bursa, Tokat, Sofya, Silistre, Yaş ve Kanije'de eşzamanlı yangınlar olur.[78]

1555'te Safavilerle imzalanacak anlaşmadan önce Amasya iki kez yanar.[79] Pasarofça Anlaşması'nın imzalanmasından dört gün önce (17.7.1718) ve anlaşmanın ilk yıldönümünde (21.7.1719) iki yangın çıkar.[80] 1762'de Sadrazam Ragıp Paşa'nın Belgrad Anlaşması'nı bozup Prusya ile ittifak kurarak Avusturya'ya savaş açmayı düşündüğü sırada çıkan ve bir kiliseyi yakan yangın, "savaş işareti"

---

nın Kaldırılışı ve 2.Mahmud'un Edirne Seyahati (İstanbul: İstanbul Üni. Edebiyat Fakültesi, 1994), 42.

[73] Esad Efendi, *Üss-i Zafer (Yeniçeriliğin Kaldırılmasına Dair)*, Mehmet Arslan (haz.) (İstanbul: Kitabevi, 2005), 59, 57, 54-55. "Sönme" mecazı bir "ocak" olarak yeniçeriliğe gönderme yapar. ("… Bektaşilik ve yeniçerilik söndü, onları uyandırmak lazım..." (Uzunçarşılı, *Acemi*, 584, 555)).

[74] Cemal Kafadar, "Yeniçeriler ve...", *Osmanlı Dünyasında Kimlik ve Kimlik Oluşumu*, Baki Tezcan (ed.) içinde (İstanbul: İstanbul Bilgi Üni., 2012), 143.

[75] *Tarih-i Selanikî*, 640.

[76] Yangın Darphane'den başlar, 30 saatten fazla sürer, "son gün kefere mahallelerini, Ermeni ve Rum kiliselerini" yakar (*Naima Tarihi*, 1711).

[77] Andreosyan, *Eremya*, 61, 63, 75-77.

[78] Joseph Hammer-Purgstall, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C. 6 (İstanbul: İkra Okusan, 1989), 81-2.

[79] Ogier Ghiselin de Busbecq, *The Turkish Letters* (Oxford: Clarendon Press, 1968), 57.

[80] İkinci "yangın sırasında alevlerin elinden kurtaramadıkları bir kilisenin yıkılmasına engel olmaya koşan Rumlarla yeniçeriler arasında bir kavga patlak vermişti" (Hammer-Purgstall, *Büyük*, C. 7, 253).

olarak yorumlanır.[81] 1767'de Pera'da çıkan ve Rusya, Napoli, Hollanda sefaretnameleriyle ev ve kiliseleri kül eden yangın, yine büyük bir harbin habercisi sayılır.[82]

1782'de İstanbul'da çıkan iki yangın, dış siyasette hareketli bir döneme "tesadüf eder". Rusların Kırım harekatına karşı ulema, halk ve yeniçeriler sert tavır takınılmasını savunurken, sınırlı ordu gücünün farkında olan saray ve sadrazam mutedil bir tutum alır. Yangınlara bu ihtilafın neden olduğu elbette kesin değildir; ancak kundak söylentileri şüpheleri destekler. Hollanda Elçisi'ne göre, yangınlar kaza eseri çıksa da, tulumbacıların disiplinsizliği nedeniyle yayılır.[83]

Yangınla fetih, savaş ve dış siyaset arasındaki bağdaşım tümüyle rastlantısal olabilir; ancak ateşin savaştaki kullanımı ve ritüel boyutuyla ilgili bazı ipuçlarını da dikkate almak gerekir. Ortaçağ ve erken modern dönem savaşında ateş, yaygın bir silah ve teslim olmayan kalelerin akibetidir:

Sultan Mehmed'in oğlu Sultan Murad, Amasya'da iken kâfir Samsunu yandı. Kâfirler şehri bıraktılar. ... Rumeli beğlerbeği... kâfir Samsunu'nu zaptetti. Sultan Mehmed'e haber gönderdiler. Kâfir Samsunu'nu yaktı. Müslüman Samsunu'nu almaya kolay oldu.[84]

14. yüzyılın sonunda ortaya çıkan topçu ateşi, Orta Çağ kalelerine karşı vahim bir tehdit oluşturunca, 1520'lerden itibaren kale mimarisi değişmeye başlar.[85] Topların yıkım gücünün ve karşılığında tahkimat teknolojisinin erken modern dönemde gelişmesi, kale kuşatma ve savunmasını vazgeçilmez, ama aynı zamanda karmaşık ve pahalı kılar.[86] 1520-1650 döneminde, Avrupa'nın bir çok yerinde meydan muharebeleri azalır ve kale kuşatması askerî harekatın temel senaryosu olur.[87] 17. yüzyılın başından itibaren Osmanlı Ordusu'nun Batı cephesindeki "tipik çatışma biçimi, küçük kalelerin el değiştirdiği... küçük ölçekli sınır akınlarıydı."[88] Kuşatma savaşının genel örüntüsü vakanüvislerde bulunabilir: Kaleye giden yoldaki köy, çiftlik ve palankaların yağma ve yakılması, kalenin muhasarası, aman dileyen asker veya sivillerin tahliyesi, direniş durumunda dış ve iç kalenin tahribi, çoluk, çocuk, mal ve eşyanın yağması, silahların ele geçirili-

---

[81] Hammer-Purgstall, *Büyük*, C. 8, 383.
[82] *Çeşmi-zade Tarihi*, 58.
[83] Slot, "Fires", 49, 54.
[84] Aşıkpaşazade, *Tevarih-i Âl-i Osman,* Nihal Atsız (haz.) (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1985), Bab 76.
[85] Kale mimarisi ve yeni saldırı yöntemleri için bkz. Ömer Gezer, "Kale ve Nefer" (doktora tezi, Hacettepe Üni., 2016).
[86] Martin L. van Creveld, *Technology and War* (Londra: Brassey's, 1991), 99-109.
[87] Geoffrey Parker, "Early Modern Europe", *The Laws of War: Constraints on Warfare in the Western World*, M. Howard, G. J. Andreopoulos, M. R. Shulman (ed.) içinde (New Haven/Londra: Yale Uni. Press, 1994), 48.
[88] Murphey, *Osmanlı'da*, 25.

şi, tutsak askerlerin infazı, kalenin çoğu kez kullanılamaz hale getirilişi, diğer kale için yola koyuluş.[89]

Ateş, muhasara savaşının iki aşamasında da kullanılır: Kale fethi, bir ateş cehennemidir. Gilmanî, Varat kuşatmasında karşılıklı açılan tüfek, darbzen, humbara, neft yağı, balyemez ve barut ateşi sonunda kâfirlerin, "insanların bir kısmı cennete, bir takımı da çılgın alevli cehenneme gider" ayetini görünür kılarcasına helak olduklarını yazar.[90] Savaş sonucu ele geçirilen kaleler yağmalandıktan sonra, stratejik nedenlerle çoğu kez yakılır. Macaristan seferinde Temmuz 1664'te kuşatılan yedi palankadan üçü teslim olur, kuşatma sonucu ele geçirilen veya garnizonu kaçan dördü yakılır.[91]

Ritüel yansımalarına bakılırsa, ateşin zafer ve fetihler için düzenlenen anma günlerinde özel bir yeri vardır. Şenliklerde fethedilen kalelerin timsalleri yapılır. Örneğin 1675 Edirne şenliğinde o zamana kadar defalarca kuşatılan ve ancak 1669'da fethedilebilen Kandiya Kalesi'nin büyük bir maketi hazırlanır, ardından kalenin burçlarından sayısız fişek patlatılır. Kuşatma canlandırması gözlemcilere göre son derece başarılıdır:

> [B]u kale öyle ustaca ateşe verildi ki… yangın kalenin kubbesinin alt tarafından her yanına yayılıyormuş duygusu veriyordu. Vakti gelince kalenin üstü de ateş aldı ve temelinden yanmaya başladı... Sonra yangın kalenin kenarlarına atladı ve yavaş yavaş önce üst bölümler, sonra duvarlar çöktü, ta ki koca kale bir kül yığını kalana dek. Bütün bunlar oldukça uzun bir süre içinde oldu. Bugüne kadar gördüğüm en mükemmel ateş oyunuydu.[92]

Yaklaşık elli gün süren 1582 Şenliği'nin beş-altı gecesi bu türden ateş oyunlarına sahne olur.[93] Şenliklerdeki "kale cengi" oyunlarında ise, Osmanlılar ile Hıristiyanlar arasında yaşanmış savaşlar canlandırılır.[94] Donanma şenlikleri, şehirlerin top atışıyla fethi, kalelerin yakılması, Batı ile yaşanan "ateş"li rekabetin yeniden canlandırıldığı temsillerdir. 17. yüzyılda Doğu Cephesi'ndeki harekâta ilişkin temel sınırlama, "bir Müslüman devlete karşı topyekûn savaşın istenmeyecek ya da akla getirilmeyecek" olmasıdır.[95] Hıristiyan Âlemi'ne karşı savaş "akla getirilebilecek" bir seçenektir.

Avrupa ile savaşın gündelik hayata ilişkin tezahürleri de vardır. Türkçe çevirisine dahil edilmeyen bir paragrafta, Rycaut, 1664'te Macaristan'daki bir zafer ve ardından gelen bozgun haberinin İstanbul'daki yansımalarını aktarır:

---

89 Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiat* (Ankara: TTK, 1995), 212-5; *Nusretname*, C. 1, 74-100.

90 *Gilmanî Tarihi*, 102.

91 Murphey, *Osmanlı'da*, 151.

92 Özdemir Nutku, *IV. Mehmet'in Edirne Şenliği (1675)* (TTK, Ankara, 1972), 115.

93 Metin And, *Kırk Gün, Kırk Gece: Eski Donanma ve Şenliklerde Seyirlik Oyunları* (İstanbul: Taç, 1959), 29-32.

94 Derya Ocak, "XVI. yy. Osmanlı Şenliklerinin Siyasal Boyutları ve Gündelik Hayata Etkileri" (yüksek lisans tezi, Ankara Üni., 2006).

95 Murphey, *Osmanlı'da*, 28.

İki gün önce [ki zafer haberleriyle] Türkler büyük sevince kapılır, birbirlerini kutlar… aralarında yaşayan Hıristiyanları bu haberlerle alaya alır, binbir ezayla başlarına kakar ["exprobriated them with a thousand injuries"], kendi erdem ve cesaretleriyle dava ve inançlarının haklılığını takdir ederken, [Ordu'nun Buda'da Raba Nehri'ni geçerken verdiği ciddi kayıp ve bozgunun] haberiyle utandı ve mahzunlaştılar. Aniden gelen, beklenmedik bu duyum canlarını sıktı; öyle ki, İstanbul derin bir sessizliğe büründü; [Türkler] önceki gün zaferin kerametini anlatmak için peşine düştükleri Hıristiyanların yanına yaklaşamaz oldular, zamansız sevinçlerinden ve Hıristiyan Ordugâhı'nın hakir halini kınamaya ve alaya almaya cüret etmelerinden dolayı mahcup oldular. [Cepheden gelen] kötü haberler artık gizlenemiyordu; İstanbul ve Edirne'nin selatin camilerinde toplu dualar… düzenlendi; imam ve suhtelerin katılımıyla *Kuran*'dan kasvetli ayetler okunması emredildi.[96]

Bu paragraftan sonra aktarılan, Osmanlı askerinin bozgundan sonra yaşadığı "zihin teheyyücü" (=kafa karışıklığı) ile başkentteki eşzamanlı moral çöküntüsü, cephe ve cephe gerisindeki ruh halinin paralelliğini gösterir. İkinci olarak, bir temsil tasavvuruna işaret eder: Osmanlı Hıristiyanları, ezelî rakip Avrupa'nın temsilcisi olarak mı görülüyordu?[97] Bilinen, bazı zaferlerden sonra İstanbul kiliselerinin camiye çevrildiği ve selatin camilerinin inşasının fetihlerle bağlantılandırıldığıdır.[98] Savaş haberi veya söylentisi, bazı durumlarda, İstanbul'da cemaatler-arası ilişkilerin "yeniden düzenlenmesi"ne neden olur. Yangın, kuşatma ve savaşın toplumsal "halet-i ruhiye"de ve dolayısıyla cemaatler-arası ilişkiler dengesinde neden olduğu değişimin temsillerinden biridir. Bu "tür"ün diğerlerinden farkı, işlevinin açık olmamasıdır.

V. Yağma ve Yangın

Başlık üç düzeyde ele alınabilir: Yağmanın savaştaki yeri, ritüele ve şehir hayatına yansıması. Orta Çağ'da meydan muharebesi tavsiye ve tercih edilmeyen bir "son çare"dir. Orta Çağ savaşı, daha ziyade, sivillere yönelik bir yakma-yıkma ve yağmalama harekâtıdır: Kolun önünde kâşif ve kundakçılar, ardından ganimeti toplayan yağmacılar gelir: "Kundakçılar köyleri ateşe verir, yağmacılar da... yağmalar. Dehşet içindeki ahali ya yanarak can verir ya da... fidye için götürülür."[99] 17. yüzyılın sonunda kalelerin düzenli ordudan önce yetişen askerler tarafından yağmalandığı bilinir.[100] Avrupa'da 17. yüzyılın ortasında maaşı alamayan askerlerin muharip olmayanlara karşı uyguladığı şiddet ve yağmayı sınırlayan

[96] Rycaut, *Present*, 208.
[97] "Yeniçeri ağalarından eski Hıristiyan isimleriyle yadedilenler de vardı. Bunun sebebi yeniçerilerin kendilerinden memnun olmamaları idi" (Uzunçarşılı, *Acemi*, 186).
[98] Caroline Finkel, *Osman's Dream: The Story of the Ottoman Empire, 1300-1923* (Londra: John Murray, 2005), 192-3.
[99] Sedat Bora Özerinç, "Ortaçağ Askerî Tarihinin Maddî Sınırları" (doktora tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üni., 2013).
[100] *Nusretname* C. 1, 99.

öneri ve düzenlemeler gelir.[101] IV. Bölümde vurgulandığı gibi, Orta Çağ ve erken modern dönem savaşının temel unsurları yağma ve yangındır.

Bu bağlantının ritüel yansımalarına gelince, yangın tüm kent sakinleri özellikle de üst sınıflar için korkutucu bir ihtimaldir. Ramazan gecelerinde toplanan "silahlı güruh", davul, zurna, timsal ve mahyalar eşliğinde "nâra ve sadalarla her gece meşaleler yakıp İstanbul çarşı ve mahallelerini baştan başa gezip, vezirler, ulema, erkan ve ekabir ve zenginler"den "seyir ve temaşa akçesi" olarak hediye ve bahşiş ister. Bahşiş gecikir veya yetersiz bulunursa, meşaleler evin şahnişinine yaklaştırılır ve ev sahipleri tehdit edilir. Bu yolla "vezirler, ümera, vükela ve kazaskerler ve diğer zenginlerden" bile mal ve para sızdırılabilir.

Ateş ve bayram; güç dengesini, Rabelais'in şenlikleri tasvir ettiği şekilde, alaşağı edebilir;[102] "ayaktakımı", bu günlerde, vezir, ümera, vs.yi "haklayabili[r]."[103] Vakanüvislerin gözlemlerine göre, bayramlarda İstanbul'da sık yangın olur.[104] Eremya Çelebi, Noel ve yortularda alev alan kiliselerden söz eder.[105]

İstanbul'un gündelik hayatına geri dönülürse, dönemin aktörleri, tıpkı "ayaktakımı" gibi, felaketlerin, düzenin dengelerini tersine çevirdiğinin farkında olmalıdır. Düzenin yeniden sağlanmasının bir bedeli vardır. Bu bedelin alt ucunda bahşiş yer alır: Yangının bir an önce söndürülmesi için tulumbacıların "teşvik" edilmesi gerekir. Bu görev, yangın yerine gelen padişah veya vezirlere düştüğü gibi, ev sahiplerinin veya tüm mahalle/cemaatin de "katkı"sını gerektirir.[106] I. Bölümde değinilen iddiaya göre, yangınların nedenleri arasında "düşük tulumbacı ücretleri" de yer alır. Başka bir kaynakta, "harik tulumbalarının tamir ve imali bahanesiyle beytül-mal-i müslimin[den] açıktan açığa külliyetli akçeler" istemeye cüret eden tulumbacıbaşılardan söz edilir.[107] Destek talebi veya yetersiz "teşvik" bazen tehdide dönüşür: 1807'de yeniçeri ve tulumbacılar bir Fransız tacirini, kendilerine derhal yüklü bir ödeme yapmazsa evini ateşe vermekle tehdit eder. Bu, iddiaya göre, birçok Avrupalı tüccarın kaderidir.[108]

Yağma bazen daha kapsamlı bir tasavvurdur: İddialara göre, yeniçeriler parasız kaldıklarında, toplanıp ne yapacaklarını görüşür. Toplantının sonucu, genellikle bir kundaklama planıdır. Gece rüzgarının yön ve şiddeti de öngörülerek, hangi mahallenin kundaklanacağı tasarlanır. Hedef, zengin mahalleleridir. Tulumbalar gazyağı ile doldurulur.[109] Yangın başladığında, iki imkân doğar. Evlerdeki eşyaları yağmalamak veya ev sahiplerinden yangın şantajıyla bahşiş al-

---

[101] Parker, "Early", 53.

[102] Örneğin gaza şenlikleri sırasında kadınlar kentte dolaşma özgürlüğü kazanırdı (Peirce, *Harem-i*, 219).

[103] *Naima Tarihi*, 1158-9.

[104] *Tarih-i Selanikî*, 385, 601, 739.

[105] Andreosyan, *Eremya*, 78-9.

[106] *Naima Tarihi*, 1217. Tehlike altındaki evin bedeli kadar bahşişle yangından kurtarılması hakkında bkz. *Sanizade Tarihi*, 851.

[107] *Üss-i Zafer*, 78.

[108] Tancoigne, *İzmir'e*, 135.

[109] Deval, *Deux*, 113-4; Comte, *Constantinople*, 174-5.

mak.[110] Vakanüvislere göre, yağma genellikle gece yangınlarına mahsustur.[111] Eski bir yeniçeri ağası günah çıkarırken, "mansıbı" (=makam) için istenen yerde yangın çıkardığını itiraf eder.[112]

Yangın ve yağma ilişkisine değinen diğer kaynaklardan da anlaşıldığı kadarıyla[113] yangın; korkusu, söylentisi, tehdidi ve sonuçlarıyla beraber kent sakinleri arasında servet aktarımını sağlayan araçlardan biridir.

VI. Ceza ve Yangın

Vakanüvislerde yangınla bağlantılı birkaç ceza "model"ine rastlamak mümkündür. İlk olarak, "adaletin tesisi"ni amaçlayan cezalandırmalar vardır: 16. yüzyılın sonunda yeniçeriler, bir yangın söndürme dönüşünde, Erzurum'da bir "kardeş"lerini öldürdüğü gerekçesiyle, Diyarbakır Beylerbeyi'nin İstanbul'daki evini yakar. Bununla kalmaz, başka evleri de ateşe verir ve yağma eder.[114] Ev yakma, devlet adamlarına karşı en büyük tehdittir.[115] Girit harekatında asker ve mühimmat eksikliğinden doğan hoşnutsuzluk ve kışkırtma sonucu, Serdar Hüseyin Paşa'nın sarayı yakılır; eşya ve cariyeleri yağmalanır.[116] Rumeli Valisi iken yeniçerilerle ihtilafa düşen[117] Muhsinzade Abdullah Paşa'nın İstanbul'daki evi yanar.[118] Farklı bir bağlamdaki iki ayrı vakada ise, yanan kilisenin malzemesini çalan ve "masum" insanlar üzerinden haksız servet yapan iki memurun konakları ateş alır.[119]

İkincisi, iktidardan düşen kadroların akibetidir: Osmanlı devlet adamlarına ait malların müsaderesi, 18. yüzyıldan önce hem el koyma hem de ceza verme anlamına gelir.[120] Ancak iş bazen müsadereyle sınırlı kalmaz; azl, sürgün veya infaz edilen devlet adamlarının bir süre sonra konakları da yanar; "devletleri" tümden "söner".[121] Doğrudan ve yalnızca kurbanın mülkünü hedef alan yangınlardır bunlar.

---

[110] Deval, *Deux,* 115-6.

[111] *Tarih-i Selanikî*, 604.

[112] Uzunçarşılı, *Osmanlı*, IV Cilt, 2. Kısım, 362 = *Acemi*, 83.

[113] *Tarih-i Selanikî*, 213, 247, 601, 722.

[114] *Tarih-i Selanikî*, 246-8; Brumett, "Classifying", 92.

[115] *Naima Tarihi*, 348.

[116] *Naima Tarihi*, 1966-8.

[117] Uzunçarşılı, *Osmanlı*, IV Cilt, 2. Kısım, 344.

[118] *Târîh-i Râşid ve Zeyli*, 1359.

[119] Andreosyan, *Eremya*, 74, 79-80. Defterdar Hasan Ağa vakası için bkz. *Zübde-i Vekayiat*, 199. Ayrıca bkz. *Taylesanizade Tarihi*, 93.

[120] Karl Barbir, "Osmanlı Görevlilerinin Mülklerinin Müsadere Edilmesi", *Osmanlı Dünyasında Kimlik ve Kimlik Oluşumu*, Baki Tezcan (ed.) içinde (İstanbul: İstanbul Bilgi Üni., 2012),167.

[121] Andreosyan, *Eremya*, 69, 79-81; *Naima Tarihi*, 1066; *Subhi Tarihi*, 755.

Üçüncüsü yangın sonrası verilen cezalardır. Kundakçılara verilen ceza, ölümdür.[122] Bazı durumlarda "topyekûn" cezalandırmalar da söz konusu olabilir.[123] 1554 Aralık ayında çıkan büyük yangında Ayasofya Camii'nin karşısında vakıf malı olan dükkan ve barakalar yanar. Yangından sonra, "Kolluk kuvvetleri[nin yaptığı] kontrollerde iki Hıristiyan yakalandı; burunlarına sokulan şişlere mumlar takıldı. Bu vaziyette şehirde dolaştırıldılar."[124] Bu büyük yangından sonra muhtelif yerlere mektuplar gönderilip yeni yeni yangınlar çıkartma tehdidinde bulunulmuştur. Böylece Paşa'nın Hıristiyanlara karşı gazaplanması sağlanmak istenmiştir.[125]

1652'de Ermeni cemaati, bir kilise yangınının, münkirlere verilen ilahî bir ceza olarak yorumlanabileceği ve böylece Sadrazam'ın cemaate karşı tahrik edilebileceği ihtimalinden ve ardından gelen camii yangınının ise, camiyi bu cezadan kurtulmak için kasten yaktıkları inancını doğurabileceği ihtimalinden endişe eder.[126] Yangın söylentiye, söylenti ise ceza ihtimaline dönüşür.

I. Bölüm'de değinildiği gibi, ötekine verilen "ilahî ceza" yangının yaygın yorumlarından biridir. Bir vakanüvis aşağıda söz edilecek 1569 Eminönü yangınında "kafir ve facir"lerin (=günahkar) "ateş-i cehm"e (=galiz, gaddar) düşmesini bir "nişane" (=işaret) sayar. Yangına şahit olan ehl-i İslam, "kına azabe'n-nar" (= bizi ateşin azabından koru) ayetini okur.[127] *Kuran*'da inançsızların ateşle cezalandırılmasıyla ilgili birçok referans bulunabilir. Bazı durumlarda ise felaket tecavüz edilen bir ilkeyle ilişkilendirilir: Raba Bozgunu, Sultan Süleyman'ın nehrin Osmanlı Ordusu'nca asla geçilmeyeceği andının çiğnenmesine yorulurken,[128] 1663'de Uyvar zapt edildikten sonra donanma şenlikleri sırasında Edirne'de çıkan yangını "bir kısım halk… haksız ve insafsız harbin bir cezası sayıyordu".[129]

VII. Sürgün ve Yangın

Teamüle göre, fetihler sırasında veya sonrasında felaketlerden zarar gören veya kullanılmayan her kilise, Müslüman cemaatin ihtiyacına bağlı olarak cami veya mescide çevrilmeye adaydır.[130] Osmanlı yönetiminde camilere fiziksel yakınlık veya "kadim"lik ölçütü de, kiliselerin felaketler sonrası kaderlerini çizebi-

---

[122] Roberts, "Arson", 22; Uriel Heyd, *Studies in old Ottoman Criminal Law*, V. L. Ménage (ed.), (Oxford : Oxford Univ. Press, 1973), 119. Böyle bir vaka için bkz. Andreosyan, *Eremya*, 63.
[123] Müteselsil kefalet için bkz. Aykut, "Alternative".
[124] Hans Dernschwam, *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü* (Mersin: Kültür Bakanlığı, 1992), 162.
[125] *A.g.e*
[126] Andreosyan, *Eremya*, 66-7.
[127] *Künhü'l-Ahbar'a Göre*, 55.
[128] Rycaut, *Present*, 209.
[129] Andreosyan, *Eremya*, 75.
[130] Rossitsa Gradeva, "Ottoman Policy towards Christian Church Buildings," *Etudes Balkaniques* 4 (1994): 30-1; Rycaut, 103.

lir.[131] Kiliselerin yıkılması, içinde bulunduğu mahallenin etnik profilinin dönüşmesini her zaman gerektirmez; bazen kilise arsaları sivil kullanıma da tahsis edilebilir: 1633 Cibali Yangını'nda zarar gören kiliselerin arsaları üzerine mabet yapılmaması şartıyla gayri müslimlere satılır.[132] Ancak aşağıda verilecek iki örnekten özellikle biri farklıdır.

1660'da ilki Galata, ikincisi İstanbul'da iki yangın olur. Galata'nın dörtte üçünü yok eden yangında bazı kaynaklara göre altı, bazılarına göre daha fazla sayıda kilise yanar.[133] Yangın ertesi tamir/inşa edilen kadim kiliseler, belki de arsaları üzerine mabet yapılmaması şartıyla gayri müslimlere satıldığı için sonradan yıktırılır.[134] Başka bir kaynağa göre, gayrimüslimlerin önce arsaları almasına izin verilir; bir yıl sonra yeni yapılan binalar yıkılır ve arsalar istimlâk edilir.[135]

İddiaya göre, Osmanlı Hükümeti'nin Katolik cemaatine karşı artan hoşnutsuzluğu, hasarlı kiliselerin tamirine verilmeyen izinler ve inşa edilenlerin yıkılmasıyla tezahür eder. Nitekim 1638 Aralık ayında yanan Galata'daki büyük kilisenin tamirine izin verilmez.[136] 1675'te Galata'daki Ceneviz kolonisinin "özyönetim hak"larını içeren berat onaylanmaz; yönetim bir kadıya devredilir. 1680'de Galata'da bir yangın daha çıkar.[137] Başka bir kaynağa göre ise, kiliselerin yıkılması, Saray'ın 1661-62'deki kadro değişiminden sonra gayrimüslimlere karşı takındığı genel tutumun sonucudur.[138]

1696'da Fransız-Katoliklerin hane ve dükkânlarının bulunduğu Bereketzade'de büyük bir yangın çıkar; Saint-Benoit, Saint-Georges, Saint-Anne ve Saint-François gibi kilise, manastır ve külliyelerin yer aldığı mahallenin yarısı yanar. Yangın yeri 1697'de istimlâk edilir ve Saint-François külliyesinin yerine bir cami inşa edilir. Ardından yayınlanan ferman, "kâfir topraklarının fethi"ni müteakiben inşa edilen caminin etrafındaki emlakın istimlâk edilerek, sahibi olan Yahudi ve Hıristiyanların uzaklaştırılmasını buyurur. Hüccette yangın, Hıristiyan ve kâfirlerin "habis illet"lerinin neden olduğu ilahî gazaba ve ihtara bağlanır: İleride başka bir yangın olmaması için, mescit ve camilerin yakınındaki tüm gayrimüs-

---

131 Kenan Yıldız, "1660 İstanbul Yangınının Sosyo-Ekonomik Tahlili" (doktora tezi, Marmara Üni., 2012); Marc David Baer, "The Great Fire of 1660 and the Islamization of Christian and Jewish Space in Istanbul", *Int. J. Middle East Stud.* 36 (2004): 165–6. Türkçesi için bkz. *4. Mehmet Döneminde Osmanlı Avrupasında İhtida ve Fetih* (İstanbul: Hil, 2010), Bölüm 5.

132 Yıldız, "1660", 170-1.

133 Louis Mitler, "The Genoese in Galata: 1453-1682", *Int. J. Middle East Studies*, 10/1 (1979): 78; Yıldız, "1660", 9.

134 Yıldız, "1660", 89, 170.

135 Baer, "Great", 171.

136 *Naima Tarihi*, 1441.

137 Mitler, "Genoese", 91, 79. Eremya Çelebi 1635'te çıkan bir yangından daha söz eder (62).

138 Baer, "Great", 174.

lim mahalleleri taşınmalıdır.[139] 36 yıl içinde çıkan üç yangın ve sonuncunun ardından gelen uzaklaştırma kararı, Galata'yı Müslümanlaştırır.

1660 İstanbul yangınına dönersek, felaketin tarihçesi 16. yüzyıla kadar götürülebilir. Gözlemcilere göre, o dönemde Eminönü özellikle limana doğru kalabalıklaşan bir bölgedir ve İstanbul'daki Yahudi nüfusunun çoğunu barındırır. 1569'da Yahudi Mahallesi'nde çıkan yangın yedi gün sürer, tüm İstanbul'u yok olma eşiğine getirir.[140] 1589 ve 1594'te çıkan iki büyük yangın sonucu, Yahudilerin bir kısmı İstanbul'un başka mahallelerine taşınır.[141] Buna rağmen, 1595-7'de bölgede yapılan nüfus sayımına göre, İstanbul Yahudilerinin %60'ı hâlâ Eminönü, Sirkeci ve Tahtakale'de yaşamaktadır. Rozel ve Arbel, sayımın Yahudileri bölgeden çıkarma planının "yapılabilirlik ve maliyet"ini belirlemek için yapıldığını öne sürer.[142]

Aynı yıllarda, Venedikli ve Müslüman tüccarın, Yahudilerin kendilerine tanınan imtiyazları suiistimal ettiği yönündeki şikâyetlerini fırsat bilen Safiye Sultan, bölgeye bir cami yapılmasını emreder. Eminönü'ndeki Yahudi taşınmazları müsadere edilir; Yahudiler başka mahallelere taşınmak zorunda kalır; boşalan yere 1597'de caminin temeli atılır. 1606 sonbaharında burada büyük bir yangın daha çıkar.[143] Camii projesi yarım asır kadar sürüncemede kalır; Yahudilerin bir kısmı Eminönü'ne geri döner.[144]

1660 yangınında binden fazla mescit ve cami, dokuz kilise, otuz altı sinagog ve binlerce ev yanar;[145] tarihî yarımadanın üçte biri zarar görür; ardından salgınlar çıkar. Arsası "kadîme" olan kilise arsaları kamulaştırılır, bazısı Müslümanlara satılırken, bazıları Turhan Sultan'a verilir.[146] Yangından sonra caminin yapımına bu kez Turhan Sultan himayesinde yeniden başlanır. Haliç'in kârlı liman semti ve ticaret merkezindeki Mısır Çarşısı camiye vakfedilir.[147] Yangınla aynı yıl yayınlanan bir fermanla Yahudilerin bölgeye yerleşmesi yasaklanır; ayakta kalan evlerde yaşayanlar da bölgeden çıkarılır.[148] Anlaşılan 1660 İstanbul yangınından "etkilenmiş", Eminönü dışındaki birçok mahallede, Kumkapı, Yenikapı, Langa, Zeyrek ve Nişancıpaşa'daki kilise arsaları da Yeni Valide Camiî ve külliyesinin

---

139 Edhem Eldem, *French Trade in Istanbul in the Eighteenth Century* (Leiden: Brill, 1999), 232-3 (alıntı benim çevirim); Sezim Sezer Sevinç, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İstanbul'da Katolik Yapıları" (doktora tezi, İstanbul Üni., 1997).

140 Sadrazam damadı da olan Yeniçeri Ağası yangını söndürmeye çalışmaz, ardından azledilir; yeni ağa yangını söndürür (*Künhü'l-Ahbar'a Göre*, 55; *Tarih-i Selanikî*, 76; Andreosyan, *Eremya*, 61).

141 Rozen, Arbel, "Great", 144, 147; *Tarih-i Selanikî*, 213; *Naima Tarihi*, 483.

142 Rozen, Arbel, "Great", 147.

143 Alderson, *Osmanlı*, 129.

144 Baer, "Great", 166-7.

145 Yıldız, "1660", 11. Yaşanan dehşet için bkz. Mehmet Halife, *Tarih-i Gilmani*, Ömer Karayumak (haz.) (İstanbul: Tercüman, tarihsiz), 96-100.

146 Yıldız, "1660", 169-70.

147 Thys-Şenocak, *Osmanlı*, 214.

148 Baer, "Great", 167–9.

kurulabilmesi amacıyla kamulaştırılır.[149] Aynı yıl Bursa'daki Yahudi mahallesi de yanar.[150]

Galata ve Eminönü arasındaki paralellikler çarpıcıdır: Her iki yangın sonrasında da, o tarihte istisnai olan kamu yararı için istimlâk ilkesi uygulanır[151] veya kadim kiliseler yıktırılır.[152] Tıpkı Galata Yangını'ndan sonra çıkan hüccet metninde olduğu gibi Vaiz Vani Efendi, İstanbul Yangını ve ardından çıkan salgını, "inançsızların şehre getirdiği kötülüklere karşı" ilahî bir uyarı olarak yorumlar.[153] Thys-Şenocak, Yeni Camii hünkâr mahfili kapısının yanındaki çini yazılara dikkat çeker. Burada yer alan Haşr Suresi'nin 23. ayeti, Peygamber'in Yahudi Nadiroğulları'na karşı giriştiği seferle ilgilidir ve iddiasına göre, Eminönü'nün Müslümanlaştırılmasına doğrudan gönderme yapar.[154] Bu teze itirazlar varsa da,[155] caminin tarihçesini anlatan vakfiye metni açıklayıcıdır: Burada Kuran'ın 14:2 ve 32:20 ayetlerine gönderme yapılarak, Yahudi mahallelerinin "ilahî gazap" sonucu yerle yeksan olduğu ve Yahudi hanelerinin alev yüklü birer ateş tapınağına dönüştüğü yazılıdır.[156]

Baer, bölgeden Yahudilerin uzaklaştırılmasını birkaç nedene bağlar: Öncelikle, Saray'ca Yahudilere duyulan ihtiyaç ve güven 17. yüzyılda kaybolmaya başlar. İkincisi, Venediklilerin ele geçirdiği deniz üstünlüğü ve Girit Savaşı'nın uzaması, telafi edilmesi gereken bir itibar kaybına yol açar.[157] Üçüncüsü, Thys-Şenocak'ın önerdiği gibi, IV. Mehmet'in Edirne'deki av partileri nedeniyle İstanbul'dan uzak kalması, payitahtta azamet ve meşruiyet sembollerinin teşvik ve icadını gerektirir.[158]

Hikâye böyle bitmez: 1725'te çıkan bir yangında[159] Eminönü Balık Pazarı'nın dışında kalan "Çıfıt" Mahallesi'nin tümü yanar. 1726'deki bir fermanla evler yıkılır; sakinleri uzaklaştırılır ve arsalar liman için istimlâk edilir.[160] Eminönü, 150 sene içinde Yahudi nüfusundan "arındırılır".[161] Ayalon, felaketlerin İslam'ı

---

149 Yıldız, "1660", 170-1.
150 Andreosyan , *Eremya*, 70.
151 Thys-Şenocak, *Osmanlı*, 345 (dn. no 18).
152 Rycaut, *Present*, 103.
153 Thys-Şenocak, *Osmanlı*, 226; benzer bir vakanüvis yorumu için *Tarih-i Gilmani*, 96, 100.
154 Thys-Şenocak, *Osmanlı*, 223.
155 Bünyamin Punar, "Metin, Alt-Metin ve Bağlam: Yeni Camiî Mimarî-Yazıları", *Toplumsal Tarih*, 244 (Nisan 2014): 32-41.
156 Baer, "Great", 172.
157 Cami inşa seferberliği, fetih hayallerinin inandırıcılığını kaybetmiş olduğu 16. yüzyılda başlar (Peirce, *Harem-i*, 342, 266).
158 Baer, "Great", 160-4.
159 *Târîh-i Râşid ve Zeyli*, 1360.
160 *Târîh-i Râşid ve Zeyli*, 1545. Necdet Saka, 1728 tarihli bir fermanla İstanbul Gümrüğü ile Duhan Gümrüğü arasında oturan Yahudilerin çıkarıldığını yazar (*Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Ahmet III maddesi, 1: 114).
161 Yıldız, Baer'in "İstanbul'un Müslümanlaştırılması" savına "dinsel bakış açısının hâkim olduğu" eleştirisini sayfalarca yürütse de, "bir şehrin sahip olduğu kimliğin ilkeleriyle hareket ederek kendi dünyasını inşa etmesi"ni "doğal bir hak" olarak görür ("1660", 193-214).

devlet dini olarak yeniden tesisi ve cemaatler arasına kesin sınırlar çizme fırsatı olarak nadiren de olsa kullanıldığını yazar.[162]

VIII. Ritüelin Dili, Yangının Sessizliği

1. Bu çalışmada birer "vaka" olarak belirli bir mesafeden ele alınan felaketin tezahür ve sonuçları elbette korkunçtur. Harik-i kebir, haile-i (=trajedi) harik, harik-i hanumansuz (=evleri yok eden) gibi adlar, yıkıcılığını nitelemeye yetmez;[163] yangın ağıtlara konu olur.[164]

2. Tarihsel birer vaka olarak yangınlar, yukarıda verilen başlıklardan genellikle birden fazlasına dahildir. 1613'de Süleymaniye'nin yanındaki Bedesten'te büyük bir yangın çıkar; rüzgâr olmamasına rağmen binden fazla ev ve dükkân zarar görür. Yeniçeri, sipahi ve acemioğlanları zam talebi ve çevredeki evleri yağma etme isteğiyle ayaklanır. Sadrazam yangının söndürülmesini emrederse de, bir grup yeniçerinin Edirne'de boğdurulması olayına gönderme yaparak reddederler.[165] Bu somut durum isyan, yağma ve ceza bağlantıları üzerinden değerlendirilebilir.

3. 1520-1650 arasında Avrupa'da neredeyse her sene bir savaş yaşanır.[166] 16. yüzyılda ateşli silahların yaygınlaşması, tüm Avrupa'da askerî örgütlenmenin merkezileşmesini, paralı askerlerin hakimiyetini, asker sayısının nüfusa oranını ve askerî harcamaları artırır.[167] Yeniçeri ve kapıkulu sipahilerine ödenen maaşın Osmanlı bütçesine oranı 1527-8'de %31 iken, 1630-1'de %72'ye çıkar.[168] 16. yüzyılın sonunda sefer masrafının en az %70'ini asker maaşı oluşturuyordu.[169] Savaş, devletlerin en masraflı faaliyet sahasına dönüşürken, maaşlı asker sayısını artırır.

Bu noktada "daire-i adalet" sistemiyle "talihin yönetimi" fikrini kıyaslamak açıklayıcı olabilir. *Kutadgu Bilig*'e göre, "memleket tutmak için çok asker ve ordu", asker beslemek için "çok mal ve servet", dolayısıyla vergi veren müreffeh

---

[162] Yaron Ayalon, *Natural Disasters in the Ottoman Empire* (Cambridge: Cambridge Uni. Press, 2015), 96. Kitabı temin eden Mehmet Barış Esin'e teşekkür ederim.
[163] 1660 Yangını'nın tasviri için bkz. Yıldız, "1660", 11-14; *Tarih-i Gilmani*, 96-100; *Naima Tarihi*, 1216.
[164] Yangın destanları için yapılmış toplu bir çalışma bulamadım. Bkz. Fatma Ürekli, "Osmanlı Döneminde İstanbul'da Meydana Gelen Âfetlere İlişkin Literatür", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 8/16 (2010), 101-30; İ. Hakkı Soyyanmaz, *Destan-ı Edirne: Destan Tarzı Edirne Halk Tarihi* (Edirne: Eser Matbaacılık, 2003); Mehmet Sarı, "Şâir Vehbi Çizmecizâde ve Afyon Yangın Destanı", *AKÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 1/1 (1999), 251-64.
[165] Slot, "Fires", 47-8.
[166] Parker, "Early", 47.
[167] Michael Mann, *States, War and Capitalism: Studies in Political Sociology* (Oxford/NY: B. Blackwell, 1988), 95-7.
[168] Murphey, *Osmanlı'da*, 67.
[169] Caroline Finkel, *The Administration of Warfare: the Ottoman Military Campaigns in Hungary, 1593-1606* (Viyana: VWGÖ, 1988), 67.

bir halk, bunun için de "doğru" kanunlara ihtiyaç vardır.[170] Daire-i adalet, unsurları arasındaki doğrusal ilişki nedeniyle sürekli artmaya (dengeler gözetilmediği takdirde azalmaya) meyleden bir "geri besleme" döngüsüdür. Machiavelli ise paralı ordular, düşmanlar ve kalelere ilişkin farklı bir mantık yürütür. Paralı ordu sadakat ve itaat sorunu demektir; istihdamı bazen yarar değil zarar getirir. Düşmanlar, hükümdarı zayıflatmadığı gibi, "fortuna" ve "virtu"suna bağlı olarak ününe ün katabilir. Kale inşa etmek veya ele geçirmek, şartlara göre faydalı veya sakıncalı olabilir.[171] Erken modern dönem siyasî düşüncesi, çoğaltmayı değil şartlara göre sınırlandırmayı ilke edinir. "Ancient Régime"deki unsurlar arası dengenin ("adalet") yerini, yönetilebilir olanın tercihi alır. Nasihatnameler o döneme kadar hükümdarın "iyi" ve "âdil" olmasını öngörürken, *Prens* nasıl başarılı olacağını tarif eder.[172] Bu fikirler doğrudan doğruya dönemin askerî ve siyasî meselelerinden türetilmiştir.[173]

Erken modern dönem kent devletlerinin en önemli açmazlarından biri paralı asker istihdamıdır: İngiliz İç Savaşı'nda bir kentin kralcı veya parlamentocu güçlere karşı bağımsızlığını kaybetmemek için ordu tutması, önemli bir malî kaynak gerektirdiği gibi, itaat ve disiplin sorunlarının sur içine taşınması, suç ve şiddetin artması riskini getiriyordu.[174]

Kent devletlerinden krallık ve imparatorluğa geçildiğinde, askerî gücün çıkarabileceği badirelerin vahameti daha da artar. Bir iddiaya göre, Osmanlı İmparatorluğu "tarihinin herhangi bir döneminde askerî kurumların sivil toplum üzerinde hakimiyet kurduğunu" söylemek mümkün değilse de, örneğin çakmaklı tüfeğin basit ve ucuz teknolojisi sayesinde yaygınlaşması, devlete karşı da kullanılma ihtimalini de ortaya çıkarır.[175] Siyaset hassas bir dengede durur: Zayıf bir yürütme askerî iradeye alan açar; sert bir yönetim ise hınca sebep olur.[176] 17. yüzyılda padişahın başkentte kalması yararlı ya da aksine sakıncalı olabilir.[177]

Kale fetihlerinde ve kaleler arası ilerleyiş sırasında sivil yerleşimlere karşı türlü şekillerde kullanılan ateş, gücü ve sayısı artan askerî varlık aracılığıyla, bütün kullanım ve çağrışımlarıyla birlikte, başta İstanbul ve Edirne şehirleri olmak

---

170 Yılmaz, "Daire-i".

171 Machiavelli, *Prens*, XII, XIII, XX.

172 Kıyas için bkz. Linda T. Darling, "Political Change and Political Discourse in the Early Modern Mediterranean World", *J Interdisciplinary History* 38/4 (Nisan 2008): 505-31.

173 *Prens*'in 18. yüzyıldaki çevirisine, mütercim, Osmanlı Devleti askerlerini Machiavelli'nin önerdiği düzende yönetseydi, "isyan ve tasallutlardan… emin ve salim olması mukarrerdi" yorumunu ekler (Nergiz Aydoğdu, "Makyavelist Düşüncenin Türkiye'ye Girişi" (doktora tezi, Marmara Üni., 2008), 86).

174 Will Coster, "Fear and Friction in Urban Communities during the English Civil War", *Fear,* Naphy, Roberts (ed.) içinde 100-117.

175 Murphey, *Osmanlı'da*, 72. Barutlu silahların yaygınlaşması, "göçebelerin süratini keser" (Fernand Braudel, *Maddî Uygarlık Ekonomi ve Kapitalizm* (Ankara: Gece, 1993), 75-6), savaşma ve hükmetme biçimlerini dönüştürür.

176 Andreossy, *Constantinople.*

177 Peirce, *Harem-i*, 228. "Savaşlar durunca, padişahlar İstanbul'da uzun boylu oturur olunca, asker ve ulemanın yaramazlıkları eksik olmaz" (*Nusretname*, C. 2, 47).

üzere tüm vilayetlere taşınır. Celali İsyanları'na katılan güçler içinde 16. yüzyıl sonundaki uzun Macaristan seferinde yaygınlık ve önem kazanan milis birlikleri vardır. Macaristan seferinde bölüklere yapılacak ödeme önceliğini belirleyen unsur, her birinin ayaklanma ihtimalidir.[178] Azalan ganimetlere karşı sayısı artan hassa ve paralı asker sayısı, ulûfenin gecikmesi veya değer yitimi, İstanbul'da askerî hoşnutsuzluğun her defasında artmasına neden olur.[179] Sefer, bazen askerî amaçlı değil, başkentteki askerin uzaklaştırılması için başvurulan bir yöntemdir.[180] Askerî harcamalar artarken, "hizip kavgalarının başlaması ve vilayetlerde direniş odaklarının oluşması", Osmanlı askerî gücünü zayıflatır,[181] şehirleri bir iç savaş alanı durumuna getirir. Siyaset, savaşın araçlarıyla yürütülür. Bunlardan biri de ateştir.

Yangının Osmanlı şehir siyasetine "içkin" olduğuna dair kanıtlardan biri, kundak söylentilerinin askerî-siyasî aktörler çevresinde yoğunlaşmasıdır. Erken modern dönem Avrupası'nda söylentiler marjinal ve dışarlıklı grupları (Protestanlar, Yahudiler, casuslar, serseriler, cadılar, vs.) hedef alır.[182] Evsiz, Farisi ve zencilere izafe edilenlerle,[183] tertibi andıran bir isnatla "henüz sakalı bile çıkmamış bir frenk genci"nin cezalandırıldığı durumlar bir kenara konulursa,[184] "olağan şüpheli"ler, müştekiler, muhalifler ve yangına müdahale tekelini elinde tutan ve şeri mahkemelerde yargılanamayan yeniçeriler gibi görece örgütlü gruplardır.[185] İstanbul'da çıkan "fitne" ve yangınlarda yeniçeri kıyafetine bürünen "kefereler"in yağmacılık yaptıkları ve "ümmet-i Muhammed'e zarar verip ihanet ettikleri" dedikodusu,[186] bu "olağan"lığa işaret eder.

4. Bu "olağan"lığın giderek, askerî-siyasî düzen içinde bir merasime, huzur-ı humayûna özgü[187] "sessiz" bir anlatıya dönüştüğüne dair bazı kanıt ve iddialar bulunur. Yukarıda gösterildiği gibi, yangının geniş bir kültürel kod ve temsil repertuarı vardır.

III. Selim'in rûznâmesine göre, yangın yerini ziyaret, saltanat gündeminin olağan bir parçası, padişahın gündelik hayatını, istirahat ve eğlenmeye ayırdığı saatler kadar işgal eden ve İstanbul içindeki yer değiştirmelerinin önemli kısmını oluşturan faaliyettir. Rûznâmeye göre, Sultan Selim, yangın önemsiz veya tehlikeli (örneğin şiddetli rüzgâr) olmadığı takdirde, yangın ziyaretini aksatmaz; sön-

---

178 Finkel, *Administration*, 93.
179 Peirce, *Harem-i*, 111, 243, 331, 349.
180 C. Max Kortepeter, *Ottoman Imperialism during the Reformation: Europe and the Caucasus* (NY: NY Uni. Press, 1972), 271.
181 Murphey, *Osmanlı'da*, 54-5.
182 Roberts, "Arson", 24; "Agencies", 23.
183 *Subhi Tarihi*, 164; Rozen, Arbel, "Great", 157; Slot, "Fires", 56-7.
184 Andreosyan, *Eremya*, 61.
185 Örgütlülüğün göstergesi, yangınların aynı anda birkaç şehirde çıkmasıdır. Hammer'e göre, İstanbul'daki bazı yangınlar diğer şehirlerdekini anında tetiklerdi (*Büyük,* C. 6*,* 81-2).
186 *Naima Tarihi*, 2752.
187 Peirce, *Harem-i*, 235.

dürmeyi genellikle yakındaki bir köşk veya konaktan yönetir.[188] Eşlik görevini üstlenen sadrazam, padişahın olmadığı durumlarda da yerine geçer.[189]

Yangına özgü başka ritüeller de anlatılır: Büyük bir yangın çıktığında, yeniçeriler, ağalarına veya sadrazama, oradaki mevcudiyetlerinin işareti olan birer mendil vb. teslim eder. Bu işaret yangından sonraki bahşiş dağıtımında kimlik tesbitine yarar.[190] Başka bir iddiaya göre, padişah, sarayından çıkmamışsa, yangın haberi ona bir işaretle ulaştırılır: "Eski zamanlarda, İstanbul'da bir yangın başlayınca, sultan eğer haremde bulunuyorsa... odalık, sultan nerde olursa olsun, en sevgili gözdelerinden birinin kolları arasında bile olsa, huzura çıkar… sadece eşikte görünürmüş; elbiselerinin ateş rengi, felaketin sessiz haberiymiş."[191]

Bu iddia, iki ayrı simgeye dikkat çeker. İlk olarak kırmızı; yolunda gitmeyen işlerin, mezalim veya hiddetin göstergesidir: Sipahi ve yeniçerilerin yarattığı huzursuzluğu duyunca padişah Divan'a "kırmızı libaslar giyip kemal-i şevketle gazabnak [=kızgın]" çıkar.[192] İkinci olarak, odalığın sessizliği, saray merasimlerinin bir özelliği olduğu kadar muhtemelen yangının etki ve gücünün bir göstergesidir. Adı öyle etkilidir ki, I. Bölüm'de belirtildiği gibi, yangınlardan bahsedilmesi bazen yasaklanır.[193]

Yangın belki de dile ihtiyacı olmayan bir işaret, adeta hem mecra hem de iletidir. "Açık" olduğu kadar "gizli nedenler"e de gönderme yapar; "sessiz ileti"yi yorumlamak bir görev, hatta "kamusal" bir görevdir: 1594'te Ayasofya'nın yanındaki çarşı alev alır; birçok ev ve dükkan yanar; yeniçeri ve acemioğlanların evleri zarar görür. Bunun üzerine Padişah şöyle der: "… [B]u alâmet bize işarettir."[194] 1569 Eminönü yangınında "kafir ve facir"lerin "ateş-i cehm"e düşmesi, halk arasında bir "nişane" sayılır. "Nişane" veya "alâmet"in sonsuz sayıda anlamı yoktur; tıpkı metinlerde olduğu gibi,[195] yorumu sınırlayan, yukarıda kısmen vermeye çalıştığımız bağlam ve ölçütler bulunur.

---

188 V. Sema Arıkan (haz.), *III. Selim'in Sırkâtibi Ahmed Efendi tarafından Tutulan Rûznâme* (Ankara: TTK, 1993). 1791 Edirne Yangını'nın bastırılmasında Sultan Mustafa'nın rolü için bkz. *Nusretname*, C. 2, 85.

189 Yangın veya haberleri, sadrazama yapılacak suikast için uygun bir fırsattır (*Şanizade Tarihi*,117).

190 Rozen, Arbel, "Great", 156.

191 Edmondo de Amicis, *İstanbul* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1986), 326; Richard Davey, *The Sultan and His Subjects* (Londra: Chapman and Hall, 1897), 330.

192 *Naima Tarihi*, 456-8. Rivayete göre, sağır bir Çin imparatoru, saray kapısında yalvarıp yakaranların sesini duyamadığı için zulme uğrayan herkesin kırmızı elbise giymesini buyurur, her gün fil sırtında dolaşarak kırmızı elbiseli köylüleri arar ve gördüklerinin yanına giderdi (Gazali, *Yöneticilere*, 58).

193 Edirne'de İstanbul yangınından bahsedilmesi yasaklanır; yasağa uymayanlar idam edilir (Andreosyan, *Eremya*, 74).

194 *Tarih-i Selanikî,* 416.

195 Umberto Eco, "Yorum ve Tarih", *Yorum ve Aşırı Yorum* içinde (İstanbul: Can, 1996), 50-3.

Kaynakça

Abou-El-Haj, Rıfaat Ali. *The 1703 Rebellion and the Structure of Ottoman Politics*, İstanbul: Nederlands Historisch-Archaelogisch Instituut, 1984.

Abou-El-Haj, Rıfaat Ali. *Modern Devletin Doğası*, Ankara: İmge, 2000.

Agamben, Giorgio. *State of Exception*, Chicago: Uni. of Chicago Press, 2005.

Ahmet Cevdet Paşa. *Tarih-i Cevdet,* İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1983.

Aksan, Virginia H. "Manning a Black Sea Garrison in the 18th Century", *Mutiny and Rebellion in the Ottoman Empire*, Jane Hathaway (ed.) içinde 63-72. Madison: Uni. of Wisconsin, 2004.

Alderson, Anthony D. *Osmanlı Hanedanının Yapısı,* İstanbul: İz, 1998.

Ali Mustafa bin Ahmet. *Künhü'l-Ahbar'a Göre II. Selim, III. Murad, III. Mehmed Devirleri ve Gelibolulu Mustafa Ali*, Faris Çerçi (hz.), Kayseri: Erciyes Üni., 2000.

And, Metin. *Kırk Gün, Kırk Gece: Eski Donanma ve Şenliklerde Seyirlik Oyunları,* İstanbul: Taç, 1959.

Andreosyan, Hrand D. *Eremya Çelebi'nin Yangınlar Tarihi* (İstanbul: İstanbul Üni. Edebiyat Fakültesi, 1973): 60-84 ("Tarih Dergisi" Sayı 27'den ayrı basım).

Arıkan, V. Sema (hz.). *III. Selim'in Sırkâtibi Ahmed Efendi tarafından Tutulan Rûznâme,* Ankara: TTK, 1993.

Aşıkpaşazade, *Tevarih-i Âl-i Osman,* Nihal Atsız (hz.), Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1985.

Ayalon, Yaron. *Natural Disasters in the Ottoman Empire*, Cambridge: Cambridge Uni. Press, 2015.

Aydoğdu, Nergiz. "Makyavelist Düşüncenin Türkiye'ye Girişi", doktora tezi, Marmara Üni., 2008.

Aykut (Türker), Ebru. "Alternative Claims on Justice and Law: Rural Arson and Poison Murder in the 19th Century Ottoman Empire", doktora tezi, Boğaziçi Üni., 2011.

Aykut, Ebru. "Devr-i Hürriyette İstibdat Hayaleti: 1908 Çırçır Yangını'nın Ardından İstanbul'da Kundakçılık, Söylentiler ve Asayiş", *Toplum ve Bilim*, 136 (2016): 5-39.

Babinger, Franz. "Von Amurath zu Amurath. Vor- und Nachspiel der Schlacht bei Varna <1444>" *Oriens*, 3/2 (1950): 229-265.

Baer, Marc David. "The Great Fire of 1660 and the Islamization of Christian and Jewish Space in Istanbul", *Int. J. Middle East Stud.* 36 (2004): 159–81.

Baker, Ulus. "Siyasal Alanın Oluşumu Üzerine Bir Deneme", *Dolaylı Eylem* içinde 13-77. İstanbul: Birikim, 2015.

Barbir, Karl. "Osmanlı Görevlilerinin Mülklerinin Müsadere Edilmesi", *Osmanlı Dünyasında Kimlik ve Kimlik Oluşumu: Norman Itzkowitz Armağanı*, Baki Tezcan (ed.) içinde 163-74. İstanbul: İstanbul Bilgi Üni., 2012.

Bareilles, Bertrand. *Un Turc à Paris, 1806-1811: Relation de Voyage et de Mission de Mouhib Effendi, Ambassadeur extraordinaire du Sultan Selim III, d'après un Manuscrit Autographe*, Paris: Bossard, 1920.

Ben-Bassat, Yuval. *Petitioning the Sultan: Protests and Justice in Late Ottoman Palestine, 1865-1908*, Londra/NY: Tauris, 2013.

Braudel, Fernand. *Maddî Uygarlık: Ekonomi ve Kapitalizm,* Ankara: Gece, 1993.

Brummett, Palmira. "Classifying Ottoman Mutiny", *Turkish Studies Association Bulletin*, 22/1 (Bahar 1988): 91-107.

Comte Andreossy. *Constantinople et le Bosphore de Thrace*, Paris: M. le Comte, 1828.

Coster, Will. “Fear and Friction in Urban Communities during the English Civil War”, *Fear in Early Modern Society*, William G. Naphy and Penny Roberts (ed.) içinde 100-117. NY: Manchester Uni. Press, 1997.

Darling, Linda T. “Political Change and Political Discourse in the Early Modern Mediterranean World”, *J Interdisciplinary History* 38/4 (Nisan 2008): 505-531.

Davey, Richard. *The Sultan and His Subjects*, Londra: Chapman and Hall, 1897.

de Amicis, Edmondo. *İstanbul,* Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1986.

de Busbecq, Ogier Ghiselin. *The Turkish Letters of Ogier Ghiselin de Busbecq*, Oxford: Clarendon Press, 1968.

de Forbin, Louis Nicolas Philippe Auguste. *Voyage dans le Levant en 1817-1818*, Paris: L’Imprimerie Royale, 1819.

Defterdar Sarı Mehmed Paşa. *Zübde-i Vekayiat*, Ankara: TTK, 1995.

Dernschwam, Hans. *İstanbul ve Anadolu’ya Seyahat Günlüğü*, Mersin: Kültür Bakanlığı, 1992.

Dervişefendizade Derviş Mustafa Efendi. *1782 Yılı Yangınları*, Hüsamettin Aksu (hz.),İstanbul: İletişim, 1994.

Deval, Charles. *Deux Année a Constantinople et en Morée (1825-1826)*, Londra/Paris: R.G. Jones/Nepveu, 1828.

Divitçioğlu, Sencer. "’Oyun Teorisi’ Bağlamında Celâli İsyanları (1596-1611)”, *Kebikeç* 7-8 (1999): 5-11.

Eco, Umberto. “Yorum ve Tarih”, *Yorum ve Aşırı Yorum* içinde 33-53. İstanbul: Can, 1996.

Eldem, Edhem. *French Trade in Istanbul in the Eighteenth Century*, Leiden: Brill, 1999.

Esad Efendi. *Üss-i Zafer (Yeniçeriliğin Kaldırılmasına Dair)*, Mehmet Arslan (hz.), İstanbul: Kitabevi, 2005.

Finkel, Caroline. *The Administration of Warfare: The Ottoman Military Campaigns in Hungary, 1593-1606*, Viyana: VWGÖ, 1988.

Finkel, Caroline. *Osman’s Dream: The Story of the Ottoman Empire, 1300-1923*, Londra: John Murray, 2005.

Gazali. *Yöneticilere Altın Öğütler*, İstanbul: Semerkand, 2009.

Gezer, Ömer. “Kale ve Nefer: Habsburg Sınırında Osmanlı Askerî Gücünün Yeniden Örgütlenmesi, 1699-1715”, doktora tezi, Hacettepe Uni., 2016.

Gradeva, Rossitsa. “Ottoman Policy towards Christian Church Buildings,” *Etudes Balkaniques* 4, (1994): 14-36.

Hammer-Purgstall, Joseph. *Büyük Osmanlı Tarihi*, İstanbul: İkra Okusan, 1989.

Heyd, Uriel. *Studies in old Ottoman Criminal Law*, V. L. Ménage (ed.), Oxford: Oxford Univ. Press, 1973.

Hoca Sadeddin, *Tacü’t-Tevarih*, C. 2, İsmet Parmaksızoğlu (hz.), Ankara: Kültür Bakanlığı, 1974.

İnalcık, Halil. “Osmanlı Hukuk Sisteminde Adaletin Üstünlüğü”, *Adalet Kitabı*, Halil İnalcık, vd. (ed.) içinde 139-87. Ankara: Kadim, 2012.

İnalcık, Halil, Quataert, Donald (ed.). *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, *C. 2*, Eren: İstanbul, 2004.

İpşirli, Mehmet. “Osmanlılarda Cuma Selamlığı”, *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu’na Armağan* içinde 459-471. İstanbul: İstanbul Üni. Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, 1991.

Jouannin, Joseph Marie. *Osmanlı İmparatorluğu: Askerlik Sanatı, Örf ve Adetleri*, İstanbul: And, 2000.

Kafadar, Cemal. *Between Two Worlds: The Construction of the Ottoman State*, Berkeley: Uni. of California Press, 1995.

Kafadar, Cemal. "Yeniçeriler ve Osmanlı Döneminde İstanbul'un Ayaktakımı: Yok Yere mi Asiydiler?", *Osmanlı Dünyasında Kimlik ve Kimlik Oluşumu: Norman Itzkowitz Armağanı*, Baki Tezcan (ed.) içinde 135-61. İstanbul: İstanbul Bilgi Üni., 2012.

Kantorowicz, Ernst H. *The King's Two Bodies: A Study in Medieval Political Theology*, Princeton: Princeton Uni. Press, 1997.

Karabekir, Kazım. *Birinci Cihan Harbi* C. 2, İstanbul: Emre, 2000.

Karaca, Ali. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Reji ve Tütün Kaçakçılığında Trabzon Örneği", Emine G.

Naskali (ed.), *Tütün Kitabı* içinde 56-85. İstanbul: Kitabevi, 2003.

Karateke, Hakan. *Padişahım Çok Yaşa*: *Osmanlı Devletinin Son Yüzyılında Merasimler*, İstanbul: Kitap, 2004.

Keskin*,* Hasan. *Kuran'da Fitne Kavramı*, İstanbul: Rağbet, 2003.

Kırlı, Cengiz. "Kahvehaneler ve Hafiyeler", *Toplum ve Bilim* 83 (1999-2000): 58-79.

Koçu, Reşad Ekrem. *İstanbul Ansiklopedisi,* İstanbul: İstanbul Ansiklopedisi ve Neşriyat Kollektif Şirketi, 1960.

Kortepeter, C. Max. *Ottoman Imperialism during the Reformation: Europe and the Caucasus*, NY: NY Uni. Press, 1972.

Law, John. "Actor Network Theory and Material Semiotics", *The New Blackwell Companion to Social Theory*, Bryan Turner (ed.) içinde 141-58. Sussex: Blackwell, 2009.

Machiavelli, Niccolo. *Prens*, İstanbul: Anahtar Kitaplar, 1994 [1515].

Mann, Michael. *States, War and Capitalism: Studies in Political Sociology*, Oxford/NY: B. Blackwell, 1988.

Maxwell-Stuart, P. G. "The Fear of the King is Death: James VI and the Witches of East Lothian",

Fear in Early Modern Society, William G. Naphy and Penny Roberts (ed.) içinde 209-23. NY: Manchester Uni. Press, 1997.

Mehmet Halife, *Tarih-i Gilmani*, Ömer Karayumak (hz.), İstanbul: Tercüman, tarihsiz.

Mitler, Louis. "The Genoese in Galata: 1453-1682", *Int. J. Middle East Studies* 10/1 (Şubat 1979): 71-91.

Murphey, Rhoads. *Osmanlı'da Ordu ve Savaş, 1500-1700*, İstanbul: Homer, 2007.

Murphey, Rhoads. *Exploring Ottoman Sovereignty: Tradition, Image and Practice in the Ottoman Imperial Household, 1400-1800*, Londra/NY: Continuum, 2008.

Mustafa Reşid Çeşmi-zade. *Çeşmi-zade Tarihi*, İstanbul: Fetih Cemiyeti, 1993.

Naima Mustafa Efendi. *Naima Tarihi*, İstanbul: Zuhuri Danışman, 1968.

Necipoğlu, Gülru. *15. ve 16. yüzyılda Topkapı Sarayı: Mimarî, Tören ve İktidar*, İstanbul: YKY, 2014.

Ocak, Derya. "XVI. yy. Osmanlı Şenliklerinin Siyasal Boyutları ve Gündelik Hayata Etkileri" yüksek lisans tezi, Ankara Üni., 2006.

Okçuoğlu, Tarkan. "19. Yüzyılda İstanbul Camilerine Eklenen Ahşap Hünkâr Kasırları üzerine Değerlendirmeler", *İstanbul Araştırmaları Yıllığı* (3/2014): 129-41.

Olson, Robert. "Jews, Janissaries, Esnaf and the Revolt of 1740 in Istanbul: Social Upheaval and Political Realignment in the Ottoman Empire", *J Economic and Social History of the Orient*, 20/2 (Mayıs 1977): 185-207.

Özerinç, Sedat Bora. "Ortaçağ Askerî Tarihinin Maddî Sınırları", doktora tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üni., 2013.

Parker, Geoffrey. "Early Modern Europe", *The Laws of War: Constraints on Warfare in the Western World*, M. Howard, G. J. Andreopoulos, M. R. Shulman (ed.) içinde 40-58. New Haven/Londra: Yale Uni. Press, 1994.

Peirce, Leslie. *Harem-i Hümayun: Osmanlı İmparatorluğu'nda Hükümranlık ve Kadınlar*, İstanbul: TETTV, 1996

Piterberg, Gabriel. *Osmanlı Trajedisi: Tarihyazımının Tarihle Oyunu*, İstanbul: Literatür, 2005.

Pocock, J. G. A. *The Machiavellian Moment*, Princeton/Oxford: Princeton Uni. Press, 2003.

Poggi, Gianfranco. *Modern Devletin Gelişimi: Sosyolojik bir Yaklaşım*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üni., 2001.

Price, Simon. *Ritüel ve İktidar,* Ankara: İmge, 2004.

Punar, Bünyamin. "Metin, Alt-Metin ve Bağlam: Yeni Camiî Mimarî-Yazıları", *Toplumsal Tarih*, 244 (Nisan 2014): 32-41.

Râşid Mehmed Efendi-Çelebizâde İsmaîl Âsım Efendi, *Târîh-i Râşid ve Zeyli*, A. Özcan, vd (ed.), İstanbul: Klasik, 2013.

Roberts, Penny. "Arson, Conspiracy and Rumour in Early Modern Europe", *Continuity and Change*, 12/1 (Mayıs 1997): 9-25.

Roberts, Penny. "Agencies Human and Divine: Fire in French Cities, 1520-1720", *Fear in Early Modern Society*, William G. Naphy and Penny Roberts (ed.) içinde 9-27. NY: Manchester Uni. Press, 1997.

Rozen, Minna ve Arbel, Benjamin. "Great Fire in the Metropolis: The Istanbul Conflagration of 1569", *Mamluks and Ottomans: Studies in Honour of Michael Winter,* D. J. Wasserstein and A. Ayalon (ed.) içinde 134-165. Oxon: Routledge, 2006.

Rycaut, Paul. *The Present State of the Ottoman Empire*, Londra: Little-Britain, 1668 = Ricaut, Paul. *Osmanlı İmparatorluğu'nun Hâli Hazırının Tarihi (XVII. Yüzyıl)*, Halil İnalcık, Ali E. Özyıldırım (çeviri), Ankara: TTK, 2012.

Saka, Necdet. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi,* C. 1, "Ahmet III" maddesi.

Selanikî Mustafa Efendi. *Tarih-i Selanikî*, İstanbul: İstanbul Üni. Edebiyat Fakültesi, 1989.

Sevinç, Sezim Sezer. "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İstanbul'da Katolik Yapıları", doktora tezi, İstanbul Üni., 1997.

Silahtar Fındıklılı Mehmet Ağa, *Nusretname*, Ankara: MEB, 1966.

Slot, B.J. "The Fires in Istanbul of 1782 and 1784 according to Maps and Reports by Dutch Diplomatic Representatives", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 4-5 (1976): 47-55.

Subhi Mehmed Efendi, *Subhi Tarihi*, Mesut Aydıner (hz.), İstanbul: Kitabevi, 2007.

Şanizade Mehmed Ataullah Efendi, *Şânizâde Tarihi*, Ziya Yılmazer (hz.), İstanbul: Çamlıca, 2009.

Tancoigne, J.M. *İzmir'e, Ege Adalarına ve Girit'e Seyahat*, İstanbul: Büke, 2003.

Taylesanizade Hafız Abdullah Efendi, *İstanbul'un Uzun Dört Yılı (1785-1789): Taylesanizade Hafız Abdullah Efendi Tarihi*, Feridun M. Emecen (hz.), İstanbul: TATAV, 2003.

Thys-Şenocak, Lucienne. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Kadın Baniler: Hadice Turhan Sultan* İstanbul: Kitap, 2009.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapukulu Ocakları I: Acemi Ocağı ve Yeniçeri Ocağı*, Ankara: TTK, 1944.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Tarihi,* Ankara: TTK, 1947.

van Creveld, Martin L. *Technology and War: from 2000 B.C. to the Present*, Londra: Brassey's, 1991.

von Lüdemann, Wilhelm. *Stambul oder Constantinopel*, Dresden: P.K. Hilscherrsche Buchhandlung, 1827.

Wansbrough, John. *The Sectarian Milieu: Content and Composition of Islamic Salvation History,* Oxford: Oxford Uni. Press, 1978.

Weber, Max. *Economy and Society*, Berkeley: Uni. of California Press, 1978.

Wright, M. R. *Introducing Greek Philosophy*, Durham: Acumen, 2009.

Yeniçeri Kâtibi Hasan, *Prut Seferi'ni Beyanımdır,* İstanbul: İş Bankası, 2008.

Yıldız, Kenan. "1660 İstanbul Yangınının Sosyo-Ekonomik Tahlili", doktora tezi, Marmara Üni, 2012.

Yılmaz, Aslı. "Daire-i Adalet Kavramı Bağlamında Osmanlı Siyaset-Yönetim Düşün Geleneği", *YBAD Lisansüstü Seminer Çalışmaları*, 2 (2009) (http:// yonetimbilimi.politics.ankara.edu.tr/ayilmaz.pdf).

Öz: Ateş hem bir hane gereci hem yaygın bir savaş teknolojisi ve bu itibarla, erken modern dönem şehir hayatına yönelik temel tehditlerden biriydi. Gözlemciler ve söylentiler, şehir yangınlarını bir taraftan ilahî irade ve talihsizliğe, diğer taraftan fiziksel şartlar, toplumsal hoşnutsuzluk ve gizli tertiplere yorardı. Bu iki neden grubunu birbirine bağlayan bir ilişkinin ve yangınla kundakçılık söylentileri arasında birbirini karşılıklı olarak pekiştiren bir etkinin varlığını ele alan bu yazı, Osmanlı şehir yangınlarının askerî, dinî, iktisadî ve siyasî bağlamlarını, ne işe yaradıklarını, çevresindeki ritüel ve ritüelleşmiş davranış biçimleriyle muhtemel mücrimlerin paylaştıkları iddia edilen beklenti ve faydaları tasnif etmeye çalışıyor. Birden çok bağlamın ortak paydası olması dolayısıyla, yangının şehir siyasetine içkin bir aktör ve çokanlamlı bir işaret olarak toplumsal açıdan tanındığını ve yorumlandığını göstermeyi hedefliyor.

Anahtar Sözcükler: isyan, kundakçılık, monarşik görünürlük, ritüel, savaş, siyaset, söylenti, yağma

Governing Disasters: The Uses of Ottoman Urban Fires (16th-18th centuries)

Abstract: Fire was both a domestic utility, a prevalent war technology and, by the same token, one of the major threats to early modern urban life. Observers and rumours used to impute urban fires to divine will and misfortune on the one hand, physical conditions, social discontent and conspiracy, on the other. Discussing the presence of a relationship linking these two sets of causes and a mutually reinforcing effect between fires and arson rumours, this article tries to classify the military, religious, economic and political contexts of Ottoman city fires, the uses to which they were put, the rituals and ritualized forms of conduct around them, together with the alleged expectations and benefits of potential perpetrators. It aims to demonstrate that being a common denominator of multiple contexts, fire was both an immanent actor of urban politics and a polysemantic sign, socially recognized and interpreted.

Keywords: incendiarism, monarchic visibility, mutiny, petition, plunder, politics, ritual, rumour, war

Fotokart: 1910'lu yıllar, yangın öncesi Hisarönü
[Nadir fotoğraf / Erman Tamur Arşivi]

Ankara Hisarönü yangın yeri, 1920'li yıllar.
[Foto Mim Cemal / Erman Tamur Arşivi]

Fareler ve İnsanlar: 20. Yüzyılın Başında Galata Limanında Hijyen, Veba ve Farelerle Mücadele

Cem DOĞAN*

I. Giriş

Tabii afetler toplum hayatına derinden nüfuz eden olaylardır. Bu olayların etkileri meydana geldikleri çağın şartlarına, toplumların ekonomik, teknik imkânlarına ve gelişmişlik düzeyine paralel olarak değişkenlik gösterirler. Çağın teknolojik imkânları ile birlikte toplumun gelişmişlik düzeyinin de ileri olması durumunda söz konusu etkiler azalırken, tersi bir durumda, bu afetlerin yapacağı tahribat artar.[1] Öte yandan, biyolojik afet de doğal felaketlerin bir türevi olarak nitelenebilir. Özellikle ziraî mahsuller üzerinde zarar verici tahribata yol açan, bu nedenle de insan yaşantısını olumsuz yönde etkileyen ve bitki örtüsüne zarar veren haşere veya hayvan sayısında meydana gelen dengesiz artış "biyolojik kökenli afetler" olarak ele alınabilir.[2]

Mehmet Yavuz Erler'in de vurguladığı gibi, insan yaşamına doğrudan etkisi bulunan bir diğer afet türü ise salgın hastalıklardır. Salgın hastalığın oluşumuna sebebiyet veren bakterilerin gelişimine fırsat veren uygun iklim ve coğrafî koşullar ile insanların ihmalkârlıkları, bu türden afetlerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamakta ve insanların ölümüne sebebiyet vermekte, salgın hastalıklar nedeniy-

---

* Ardahan Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü / dogancem1@hotmail.com.

[1] Mehmet Demirtaş, "XVI. Yüzyılda Meydana Gelen Tabii Afetlerin İstanbul'un Sosyal ve Ekonomik Hayatına Etkilerine Dair Bazı Misaller", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, cilt: 4, sayı: 2, 2004, 37.

[2] Mehmet Yavuz Erler, "XIX. Yüzyıldaki Bazı Doğal Afetler ve Osmanlı Yönetimi", *Türkler* (cilt: 13). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, 763.

le nüfus yoğunluğu azalan bölgelerdeki tarımsal işgücü kaybı da üretimde düşüşe neden olmaktadır.[3] Ancak yazarın eklemeyi unuttuğu nokta, salgın hastalıkların yalnızca iklime ya da coğrafî koşullara bağlı kalarak yayılmadığıdır. Bilakis bir hastalığın salgın halini alabilmesi için bu hastalığa yol açan mikrobun bir taşıyıcısı (*host*) bulunması elzemdir. Burada incelenecek konu bağlamında düşünülürse farelerin hatırı sayılır birer taşıyıcı oldukları görülür.

Batılıların "Kara Ölüm" adını verdikleri veba ilk önce Mısır'da görülmüş ve oradan Filistin'e ve bütün dünyaya yayılmıştır. Vebanın fareler vasıtasıyla yayıldığı bilinmektedir. Gemilerle seyahat eden fareler nedeniyle veba ilk önce büyük limanları ve sahil şehirlerini etkilemekteydi. Bu nedenle, devletler sınırlarına giren gemiler için karantinalar oluşturmuşlardı. Vebanın yaydığı ölüm korkusu Avusturya-Macaristan İmparatorluğu tarafından Osmanlı sınırına 1900 kilometrelik bir karantina sınırı oluşturmasına neden olmuştur. Osmanlı yetkilileri de 1839'da Karantina Bakanlığı'nı kurarak hastalığa karşı etkin bir mücadeleye girişmişlerdi.[4]

İstanbul bağlamında düşünüldüğünde, farelerin bilhassa ticaret hacminin yoğunluğuyla bilinen Galata Limanı üzerinden kente yayıldığı görülür. Bunlarla gelen veba hastalığı 20. yüzyılın başlarında İstanbul'da kent yetkililerini oldukça kaygılandıran meselelerden birini teşkil etmiştir. Limana yanaşan gemilerdeki farelerin kente veba gibi salgın birtakım hastalıkları taşımamaları adına muhtelif önlemler alınmıştır. Ayrıca farelerin ziraî hububatı daha bitki halindeyken kemirerek bozmaları gibi durumların tarımsal üretim rekoltesine darbe vurması da dikkatlerden kaçmamıştır. Böylece hükümet salt Galata gibi liman bölgelerinde farelerle etkin bir mücadeleye girişmekle kalmayarak meseleyi daha geniş çaplı ele almak yoluna gitmiştir. Döneme ilişkin arşiv vesikaları ya da risaleler incelendiğinde, farenin insanlığa hasım bir pislik mecrası olarak ele alındığı ve toplu imha çarelerinin araştırıldığı göze çarpar.

Öte taraftan, 20. yüzyılın başlarında veba dolayısıyla farelere karşı verilen mücadeleleri salt Galata bölgesiyle kısıtlamamak gerekir. Zira o dönemde birçok liman kenti farelerle baş etmek zorunda kalmıştı. Örneğin, 1900 yılında onlarca yıldır hastalığın izine bile rastlanmayan İzmir'de de veba salgını patlak vermişti. O vakitler İskenderiye dışında, İran'da çok etkili olan bir salgınla, Port Said ve Asir'de veba vardı; ama sağlık otoriteleri ve İzmirliler mikrobun şehirlerine İskenderiye'den bulaştığını düşünmüşlerdi. Bu muhtemelen doğruydu, yani en azından vebalı fareler 1900 yılında İzmir'e yeni gelmiş ve şehrin farelerini de o günlerde hasta etmiş olmalıydılar.[5]

---

[3] Mehmet Yavuz Erler, *Osmanlı Devleti'nde Kuraklık ve Kıtlık Olayları (1800-1880).* İstanbul: Libra Kitap, 2012, 88.

[4] Alpaslan Demir, "Osmanlı Devleti'nde Fare Problemleri ve 1866 Tırhala Fare İstilası", *Prof. Dr. Eşref Buharalı'ya Armağan: Türk Tarihine Dair Yazılar II* (ed. Alpaslan Demir, Tuba Kalkan ve Eralp Erdoğan). Ankara: Gece Kitaplığı Yayınları, 2017, 438.

[5] Mesut Ayar ve Yunus Kılıç, "Osmanlı'da Vebanın Sona Erişine Dair Bir Değerlendirme", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, cilt: 17, sayı: 2, Kış 2017, 178.

II. "Kirli"nin Sembolü Fare

Mary Douglas, kirlilik ve temizlik nosyonları üzerine kaleme aldığı eserinde: "Kirlilik düzeni tehdit eder. Onu ortadan kaldırmak olumsuz bir hareket değil, ortamı düzenlemek için gösterilen olumlu bir çabadır"[6] der. Şu halde, kirlilikten bahsettiğimizde otomatik olarak onu çevreleyen iki kavramdan daha söz etmiş oluruz. Bunlardan ilki "kontrol altına alma"dır. Kirlilik ya da daha yaygın deyişle "pislik" burjuva toplumunda hemen hiçbir zaman istenmeyen bir fenomendir ve onu ne pahasına olursa olsun ortadan kaldırmak gerekir. Modernleşme dönemini daha öncekilerden ayıran etiketlerden biri olan hijyen düşüncesi burada ortaya çıkar. Temiz olmayanın üzerinde çeşitli işlemler yaparak onu başka bir *geştalt*e sokmanın, yani temiz hale getirmenin altında yatan asıl faktör esasen temizlik arayışından ziyade modern insanın "şeyler"in üzerinde denetim kurma yetisini gösterme arzusudur. Böylece pislik, modern gündelik yaşamın "kontrol edilemezlik" skalasında yer alan bir tehdit olmaktan çıkartılır.

Kontrol altına alma aşamasından sonra ve ona merbut olmak üzere "düzenleme" düşüncesi belirir. Bir "şey"in yalnızca düzenlenebilir olması ona karşı duyulan endişeyi gidermeye tek başına kâfi değildir. Bu "şey"in aynı zamanda kontrol edilebilir olması da beklenir. Kontrol edilemeyen "şey"ler imgelemimizde dehşet verici bir heyula doğurur. Gündelik akış içerisinde, çoğu kez bilinçsizce etrafımızdaki olgu ve nesneleri sürekli olarak yeniden tanımladığımız hatırda tutulursa bunların kontrolümüzün dışında bir kendiliğe sahip olmalarının hiç de arzulanan bir durum olmadığı anlaşılır. Böylece düzenlenebileceğine kanaat getirdiğimiz "şey"leri düzenler ve hatta onları sürekli kontrol altında tutabilmek için "pis" ya da "temiz" gibi toplumsal kültür motifleri bağlamında yeniden tanımlarız.

Pislik ve temizlik mefhumları, kontrol altına alma ve denetleme açısından düşünüldüğünde burada hayvanların özel bir yeri olduğu görülür. Zira evimin banyosu pis ise elime bir temizlik bezi ve gerekli kimyasalları alarak onu denetleyebilir, zeminde ne kadar yer kapladığını ölçebilir, ondan kurtulup mekânın yeteri kadar temiz olduğunu düşünerek rahatlayabilmek için ne kadar emek harcamam gerektiğini az çok kestirebilirim. Ne var ki, iş pis olduğu düşünülen insan dışı canlılara gelince değişir. Onları kontrol altına almak ve denetlemek hayli zordur çünkü insandan bağımsız içgüdüleri sayesinde çeşitli refleksler göstermek gibi bir özellikleri vardır. Bu nedenle de, pis olduğu düşünülen hayvanlar kontrol düşüncesinin dışına taştıklarından beşerî yaşam alanlarından dışarı atılırlar. Bunlar pislik ya da hastalık gibi hiç de arzulanmayan şeyleri taşıyabileceklerinden insanın bulunduğu mekânlarda yaşamlarını sürdürmeleri -evcil olduğu ve mikrop taşımadığı düşünülenler hariç- mümkün değildir. Zira bunlar doğada yaşayan kemirgenler gibi olmayıp insanî mekânlar için birer "yabancı"dırlar (*aliens*).[7]

---

[6] Mary Douglas, *Saflık ve Tehlike: Kirlilik ve Tabu Kavramlarının Bir Çözümlemesi* (çev. Emine Ayhan). İstanbul: Metis Yayınları, 2005, 24.

[7] Tracy I. Storer, *Controlling Rats and Mice*. Berkeley: University of California Press, 1952, 4.

Bu hayvanlardan biri de faredir. Fare birçok kültürde adeta pisliğin sembolü haline getirilmiştir. İğrençtir, çoğu zaman lağım gibi evvela insanın bir parçasıyken dışkılama sistemi sayesinde artık ona dışsal hale gelmiş olan muhtelif ifrazatın bulunduğu alanlarda yaşar, pislikle beslenir ve beslendiği pisliği etrafına saçtığı düşüncesi yüzünden de modern insan için sürekli bir endişe kaynağıdır. Fare, hijyene ve sağlığa aykırı yaşam tarzı dolayısıyla beşerî yaşam alanlarından uzak tutulması gereken bir hayvandır. Gerçekten de fare, haşereler âleminin en fena yaratığıdır. Pislik içindeki evinden çıkarak insan besinlerini kirletmek ve yok etmek maksadıyla haneleri ve mağazaları ziyaret eder. Hıyarcıklı veba (*bubonic plague*) gibi insan için öldürücü olabilecek birçok hastalığı taşır ve tarih boyunca yaşanan savaşlardaki ölümlerden çok daha fazla ani ölüme yol açar.[8]

Farenin hijyenle ve hastalıkla olan bu yakın ilişkisi, bu hayvanın kendisine doğal afetler kategorisinde yer bulmasına neden olmuştur. Kirlinin sembolü olarak fare, bir yandan görüntüsüyle insanları ürkütmekte, diğer yandan da tarım ürünlerini heba etmek ya da veba gibi hastalıkları bir yerden diğerine taşımak suretiyle birçok maddi zarara yol açmaktadır. Farenin her anlamda kirliliği çağrıştırması da doğal olarak hem bireysel hem de resmî bağlamlarda onunla etkin bir biçimde mücadele edilmesini gerektirmiştir.

III. Osmanlı'da Fareler ve Ziraat

Daha çok lağımlarda yaşayan kent farelerinin dışında kırsal alanlarda yaşayan ve ziraî ürünlerle beslenmeyi alışkanlık edinmiş fareler de mevcuttur. Bilhassa kahverengi fare denilen kemirgen cinsi tarım ürünlerinin her türü için oldukça zararlıdır. Tahılın her türü bu farenin en gözde besinidir. Ekiminden hasadına kadar ve hatta sonrasında depolandığı mekânlarda bile bu tahıllar, kahverengi farenin saldırısından kurtulamaz.[9] Öte yandan, insanlar tarafından ekosisteme müdahalede bulunulması bir türün azalmasına mukabil diğerinin çoğalmasına yol açabilmektedir. Örneğin, Amerika'da timsah avcılığı oldukça yaygın iken 1893 yılında bu avlanma biçiminin aşırı artışı, dolayısıyla timsahların azalması beyaz farelerin köyleri ve haneleri basarak ekinlere ve insanlara zarar vermesine yol açmıştır. Bunun üzerine hükümet konuya el atarak timsah avını kontrol altına almak durumunda kalmıştır.[10]

Tarla farelerinin ziraî ürünlere zarar vermeleri konusu geç dönem Osmanlı kamuoyunda sıklıkla vurgulanmıştır. Muhtelif gazete yazıları ve risaleler, çiftçileri ve yetkilileri bu konuda uyarmıştır. *Servet-i Fünûn*'un 1905 tarihli bir nüshasında tarla farelerinin ne muzır yaratıklar olduğundan bahsedilmektedir. Yazıda ilk olarak tarla farelerinin davranış biçimleri üzerinde durulduğu görülmektedir. Buna göre, tarla faresi gündüzleri gıda aramak üzere dışarı çıkar. Fakat daha

---

[8] David E. Lantz, "House, Rats and Mice", *Farmers' Bulletin 896*. Washington: United States Department of Agriculture, Ocak 1917, 2.

[9] M. A. C. Hinton, *Rats and Mice as Enemies of Mankind*. Londra: The British Museum, 1918, 14.

[10] İmzasız, "Mütenevvia", *Servet-i Fünûn*, cilt: 4, sayı: 100, 29 Kânunusani 1308, 347.

ziyade sabah ve akşam saatlerini tercih eder. Bu fare türü yaşam alanından pek uzaklaşmaz ve daima otlar arasından açtığı eğri büğrü yollardan gider. Tarla fareleri suda yüzme konusunda beceriklidir. Bu fareler, ön ayaklarını başlarının ve bedenlerinin üzerinden geçirerek kendilerini sık sık temizlerler. Tarla fareleri iki aylık oldukları zaman çiftleşmeye hazır hale gelirler. Bundan yirmi gün sonra da dişi fare altı ya da sekiz adet yavru doğurur. Dişi tarla faresinin bir senede beş altı kere yavruladığı olur. Yavrular ilk doğduklarında tüysüz olmalarının yanı sıra sağır ve kördür. Ancak onuncu günden sonra görmeye başlarlar. On sekizinci gün anne memesini emmeyi bırakırlar ve kırk beş günün sonunda da annelerinden ayrılarak civarda bir yuva kurarlar. Tarla sıçanları yonca ve benzeri bitki türlerinin yapraklarıyla beslenir. Hububatın samanlarını kemirerek köklerinden keserler ve başakları yuvalarına götürürler.[11]

Tarla farelerinin ziraî ürünlere verdiği zarar hayli fazladır çünkü bunlar sadece başaklarla yetinmeyerek pancar, bakla ve üzümleri dişleriyle keserler. Tarla farelerinin verdiği zararlar, çoğu zaman yağmur ve kar tarafından yani doğal sistemin kendince engellenmektedir. Ayrıca bu fareler aç kaldıkları zaman yamyamlığa başvurarak hemcinslerini öldürüp yemektedirler. Atmaca ve türevi kuş cinsleri de tarla farelerinin düşmanıdır. Tarla farelerini itlaf etmekte kullanılan dışsal yöntemlerin başında ise yuvalarına duman doldurmak veya asit sülfür dökmek gelmektedir. Ayrıca bir tarlaya musallat olan tarla farelerinden kurtulmak için kapanlar kurmak da hayli etkili bir çözümdür.[12]

Fare
[Kaynak: Tracy I. Storer, *Controlling Rats and Mice*]

[11] İmzasız, "Musâhabe-i Zirâiyye: Tarla Fareleri", *Servet-i Fünûn*, cilt: 28, sayı: 716, 30 Kânunuevvel 1320, 216-217.
[12] İmzasız, *a.g.m.* 217-218.

Çiftçilerin başına bela olan tarla farelerine başka çözümler de getirilmiştir. Halep'te ziraat müdürlüğü görevini ifa eden Akif Bey'in *Ekinlere Zarar Veren Fareleri Telef Etmenin Usulleri* adlı risalesi bu konudan bahsetmektedir. Söz konusu risale, *Ziraate İrâs-ı Hasâr Eden Haşerât ve Tufeylâtın İtlâfına ve Nebâtât-ı Muzırranın Mahvına Dâir Kanun*'la başlamaktadır. Burada farelere hususi bir kısım tahsis edildiği göze çarpmaktadır. Köylerdeki tarım arazilerine dadanan tarla farelerinin önünü alabilmek için "vilayât dâhilinde" uyulması gerekenleri içeren bir talimatname kaleme alınmıştır. Buna göre, *İtlâf-ı Haşerât Kanunu*'nun birinci maddesi uyarınca: "tarla faresi zuhûr eden köylerin muhtar ve hey'et-i ihtiyâriyyesi derhal hükümet-i mahallîyyeye ihbâr-ı keyfiyet eylemeye mecburdur". Ancak kaza kaymakamlarının durumu daha evvelden yazılı biçimde ihtiyar heyetlerine beyan etmesi lazımdır.[13]

Görülebileceği üzere, gündelik hayatta pek de önemsenmeyen bir canlı olan fare, tarımsal üretime zarar vermeye başladığında hükümet meseleye doğrudan dâhil olmuştur. Dahası, "tarla faresi zuhûr ettiği haber verilen karyelerde farenin çoğalmasına kat'iyyen meydan verilmeyerek kır'a ahâlisi her nüfus için muayyen miktarda fare toplamakla mükellef tutulacaktır ve toplanılan farelerin kuyruklarının uçları mükellefin tarafından kesilip köyün hey'et-i ihtiyâriyyesi vâsıtasıyla her on veya on beş günde bir merkez kazâ veya nahiyeye gönderilecektir".[14] Yakalanıp itlaf edilen farelerden alınan kuyruklar nahiyeye götürülecek, orada her şahıs devletin vazettiği mükellefiyeti yerine getirdiğini ispatlamak üzere bu iş için özel olarak tayin edilmiş bir memura yok edilmek üzere elindeki kuyrukları vererek bir "varaka-yı mahsûse" alacaktır.[15]

Hükümetin vatandaşlara fare avı konusunda getirdiği yükümlülükler sıralandıktan sonra tarla farelerinin nasıl itlaf olunacağı meselesi ortaya çıkmaktadır. Buna göre: "Sıçanlar zehirli gazlarla pek çabuk telef olduklarından bu hususta kibrit karbon ve müvelled'ü-l-mâ' kibriti gazlarının iystimâlinde pek ziyâde fâide görülmüş ise de masraflı olduğundan fakir çiftçilerimiz için şâyân-ı tavsiye değildir".[16] Bu yüzden de, tarla fareleriyle baş etmekte daha ucuz ve pratik yöntemler benimsenmelidir. Mesela, çiftçiler boş vakitlerinde tarlalarında dolaşarak fare deliği olduğunu anladıkları delikleri ayakkabılarını ökçeleriyle ezerek kapatmalıdırlar. İkinci usulde çiftçi eline fare deliğine girecek genişlikte bir odun parçası alarak farelerin yuvalarını dağıtır ve yakaladığında da onları öldürür.[17]

Çiftçilerin tarla farelerine karşı alacakları diğer bir önlem de onları suda boğmaktır. Bu metot, farelerin belirdiği tarlaları derhal sulamaya ve birkaç gün için buraları su altında bırakmaya dayanır.[18] Diğer bir yöntem ise fareleri "sıçanotu" adı verilen zehirli maddeyle öldürmektir. Burada bir kaba bir okka öl-

[13] Akif Bey, *Ekinlere Zarar Veren Fareleri Telef Etmenin Usulleri*. Halep: Halep Lüks Matbaası, 1331, 5.
[14] Akif Bey, *a.g.e.*, 5.
[15] Akif Bey, *a.g.e.*, 5-6.
[16] Akif Bey, *a.g.e.*, 8.
[17] Akif Bey, *a.g.e.*, 9-10.
[18] Akif Bey, *a.g.e.*, 10.

çeğinde su konulmalı ve içerisine de elli dirhem şeker, eğer şeker yoksa bal, o da mevcut değilse pekmez atılmalıdır. Daha sonra kabın içerisine biraz da buğday tanesi ilave edilmelidir. Çiftçi tarlaya giderek fare deliklerini kapatmalı, yaptığı karışımı da sabaha kadar bekletmelidir. Sabah olduğunda suyun içindeki buğday taneleri çıkarılmalı, bu arada da yüz dirhem unun içine toz haline getirilmiş altı dirhem sıçanotu konularak iyice karıştırılmalıdır. Bu şekilde zehirlenmiş unu buğday taneleriyle karıştırıp sabaha kadar açılan fare deliklerinin her birine beşer altışar adet zehirli buğday atılmalıdır.[19]

Tarla farelerinin ziraî ürünler ve bizzat üretimin kendisi üzerindeki olumsuz etkilerini giderme yöntemlerinden bahseden diğer bir tavsiye metni de yukarıdakinden sekiz yıl sonra, 1920 yılında Mehmed Süreyya Bey tarafından yazılan *Anadolu'da Tarla Fareleri ve Domuzların Ecnâs ve Tarz-ı İtlâflarından Bahis Risâledir* başlıklı risaledir. Yazara göre, tarlalara musallat olan farelerin itlafı için izlenmesi gereken başlıca üç yol vardır. Bunlardan ilki, "düşmanın cinsini tayin"dir. İkincisi "mevsime göre bir usûl-ü itlâf intihâb" ve sonuncusu ise "düşmanın vüs'atine göre bir teşkilât meydana getirmek"tir.[20]

Mehmed Süreyya Bey, tarla fareleriyle mücadelede başvurulan metotları üç başlık altında ele alır. Bunlar mihanikî yani mekanik, kimyevî yani kimyasal ve son olarak hayatî yani yaşamsal yöntemlerdir. Mihanikî yöntemler arasında en çok başvurulanı çiftçi tarlayı sürerken yuvalarından çıkmak zorunda kalan fareleri sopa vasıtasıyla öldürmektir. İkinci usul, sulanması mümkün olan arazilere su verilmesidir. Üçüncü usul de farelerin toprak altında açtıkları yolları tıkamak üzere söz konusu yolların üzerine saksılar ekilmesidir. Ayrıca çiftçiler kimi zaman yakaladıkları farelerin kulaklarına çıngırdaklar takarak bu ses aracılığıyla diğer fareleri korkutup kaçırmaktadırlar.[21]

Farelerle mücadelede kullanılan kimyevî maddelerden kasıt zehirdir. Bu zehirlerin başında hamz-ı arsenik yani sıçanotu gelmektedir. Diğerleri ise adi fosfor, karbon kalsiyum, karbonit barit, kibrit karbon, kibritis isterinindir.[22] Hayatî mücadeleden anlaşılan şeyin fare cinsini toplu biçimde telef edecek bir hastalık yayma düşüncesi olduğu anlaşılıyor. Bu sistemin işleyebilmesi için yalnızca farelerin arasında yayılacak bir virüsün üretilmesi gerekmektedir. Burada "Virüs farelerde muhâceret tevlîd eder. Binaenaleyh muhitten merkeze doğru vasi' her taraftan umumî tedâvi tatbikinin lüzumunu bu tecârüp bir kat daha ispat etmiştir".[23]

Arşivde yer alan vesikalardan, bilhassa 1900'lü yılların başlarında hükümetin hem tarla fareleriyle hem de şehir fareleriyle ciddi bir mücadeleye giriştikleri anlaşılmaktadır. Hatta bu konuda yurtdışına da danışılmıştır. Kent yetkililerinin

[19] Akif Bey, *a.g.e.*, 11.

[20] Mehmed Süreyya, *Anadolu'da Tarla Fareleri ve Domuzların Ecnâs ve Tarz-ı İtlâflarından Bahis Risâledir*. İstanbul: Teşebbüs Matbaası, 1339, 6.

[21] Mehmed Süreyya, *a.g.e.*, 15-16.

[22] Mehmed Süreyya, *a.g.e.*, 18.

[23] Mehmed Süreyya, *a.g.e.*, 39-40.

19 Teşrinievvel 1901 tarihli bir yazıyla konuyu Berlin Şehremaneti'ne danıştıkları görülmektedir.[24] Yazıya verilen cevaptan, bu danışmanın kamusal alanlardaki farelerin itlafından ziyade kırsal bölgelerdeki tarlalara ve hanelere zarar veren farelerin yok edilmesinin amaçlandığı çıkarılabilir. Zira "birine sülfo karbor (sulfocarbour) ve diğerine piktolin (pictoline) nâmı verilen maîin şimdiye kadar muvaffakiyetle isti'mâl olunmuş olduğunun beyanıyla", aşağıdaki ifadelerden bu maddelerin evler ve tarlalar için kullanılacağı anlaşılmaktadır:

> Piktolin nâm eczânın maî hâlinde -asid karbonun ve asid sülfürün ilavesiyle- isti'mâli şâyân-ı tavsiyedir. İçeriye girilmezden evvel kapılar ve pencereler açılarak daire iyice havalandırıldıktan sonra piktolinin isti'mâlinde hıfz'üs-sıhhâ nokta-yı nazarından hiçbir tehlike yoktur. Mamafih işbu gazın isti'mâlinden evvel odadaki çiçekler vesair nebâtât ile kuş vesaire gibi hayvanât dışarıya çıkarılmalıdır. Mezkûr gazın sûret-i isti'mâliyle mikdâr ve devâm-ı te'siri hakkında etraflı malumât almak için fabrikatörlerine müracaat etmek en münasip vasıtadır. Eğer farelerin civar tarlalardan geldikleri anlaşılıyor ise en iyisi yuvalarını bularak "sülfo karbor" kullanmaktır.[25]

Ayrıca Adana'da farelerin tarım arazilerine verdiği zararı önlemek için gerçekleştirilecek itlâf işlemi esnasında kullanılmak üzere Aydın vilayetinden *basilde karveriyum* adında zehirli bir karışımdan on düzine tüp talep edilmiştir. Ancak vilayet yetkilileri karışım ellerinde bulunmadığı gerekçesiyle merkezin bu isteğini geri çevirmiştir. Bunun üzerine, söz konusu maddenin doğrudan Paris'teki Pastör Darü't-tâlimi'nden getirtilmesine karar verilmiştir.[26] Diğer taraftan, Osmanlı hükümeti her ne kadar Berlin Şehremaneti'ne konuyu danışsa da bundan birkaç ay sonra gerçekleştirilecek fare itlafında *piktolin* ya da *sülfo karbor* adlı zehirli maddeleri kullanmaktan vazgeçmiştir. Buna sebep olarak da Bakteriyoloji Muallimi Mirliva Hamdi Paşa'nın raporu gösterilmiştir. Hamdi Paşa, raporunda farelere karşı kullanılması tasarlanan maddelerin hem sağlık açısından zararlı olabileceği hem de kullanımlarında müşkülat yaşanabileceğinden bahisle farelerle mücadelede yine eski usulde, yani kükürt yakma yönteminde devam edilmesini salık vermiştir. Piktolin ya da sülfo karbor kullanılmasının bir sakıncası da oldukça maliyetli bir yol olmasıydı. Bu maddeler, "kalın demir istivazlar derûnunda ol-

---

24 Burada Daniel Panzac'ın Osmanlı İmparatorluğu'nda veba üzerine gerçekleştirdiği çalışmasında vurguladığı bir noktayı hatırlamakta yarar var. Yazara göre, Avrupalı devletlerin 19. yüzyılın başından itibaren Osmanlı Devleti üzerinde kurdukları askerî, ekonomik ve diplomatik hâkimiyet Avrupalıların kendi sağlık inançlarını da Osmanlı Devleti'nde yayma konusunda istekli davranmalarına yol açmıştır. 1830'dan itibaren de Osmanlılar Batı metotlarını Doğu'da da uygulamaları için Avrupalı devletlere başvurmuştur. Bkz. Daniel Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850)* (çev. Serap Yılmaz). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2011, 254.

25 B.O.A., *İ.HUS.*, 95/54, 9 Zilhicce 1319 (19 Mart 1902).

26 B.O.A., *DH.MKT.*, 2575/140, 6 Şevval 1319 (16 Ocak 1902).

dukları halde ticârete sevk edilmekte ve fiyatı dahi o nispette pahalı" olmaktaydı.[27]

IV. Galata'da Hijyen, Veba ve Fare Avı

17 Kasım 1900 tarihli bir arşiv belgesinde, padişah II. Abdülhamid'e sunulan ilginç bir hediyeden bahsedilmektedir. Almanya'dan Madam Mari Gerike imzasıyla gönderilen kısa bir mektupta, padişahın evcilleştirilmiş farelere "huzur dostları" adını verdiğinden söz edilmektedir. II. Abdülhamid'in evcil hayvanlara karşı beslediği sempatinin farkında olan Madam Gerike, kendi yetiştirdiğini özellikle vurguladığı bir çift fareyi padişahın beğenisine sunmaktan duyduğu onuru belirterek arz-ı hürmetlerini iletmektedir.[28] Padişahın bu evcil Alman farelerinden ne kadar hazzettiğini tahmin etmek mümkün değil. Lakin aynı dönemde İstanbul yetkilileri, şehri fare istilasından ve farelerin taşıdığı bilhassa veba gibi bulaşıcı hastalıklardan korumak için önlem almakla meşgullerdi.

İstanbul'da farelerle mücadelenin salt bir hayvan cinsinin kamu mallarına ya da şahsî eşyalara, besinlere ve hatta şahsın kendisine zarar vermekten alıkoymak bağlamında iki farklı ayağı mevcuttur. Bunların ilki, 19. yüzyılın bilhassa ikinci yarısında giderek ivmelenen kentsel hizmetleri, mimariyi ve kent kültürünü geliştirme arzusunda beliren hijyen meselesidir. Gerçekten de Tanzimat dönemiyle birlikte İstanbul'u Paris veya Londra gibi Avrupalı devletlerin başkentlerine benzer biçimde tanzim etme düşüncesi ortaya çıkmıştır. Bu amaç doğrultusunda, İhtisap Ağalığı lağvedilerek önce kentsel ihtiyaçların layıkıyla giderilmesi için Şehremaneti ihdas edilmiştir. Ayrıca 1855'te Şehremaneti'ne yardımcı olması için İntizam-ı Şehir Komisyonu oluşturulmuştur. İstanbul'un cadde ve sokaklarını tanzim konusunda çalışmalar yapacak olan bu komisyonun kuruluş beyannamesinde; İstanbul'un güzelleştirilmesi (tezyin), temizlenmesi (tanzif), yolların genişletilmesi (tevessü), sokakların aydınlatılması (tenvir-i evsak) ve inşaat usullerinin düzeltilmesi (ıslah-ı usul-i ebniye) ve belediye teşkilatının düzgün işleyen bir muhasebeye sahip olması hususlarında hizmetler verileceği ifade edilmişti.[29]

Buradan da anlaşılacağı üzere, Tanzimat yalnızca idari bir metin olmanın ötesine geçerek kentsel yaşantıyı da dönüştüren bir metin haline gelmiştir ve İstanbul'u modernleştirmenin bir gereği de bu koca şehrin tanzifatını yani temizliğini layıkıyla sağlamaktır. Hijyen fenomeninin sağlıkla yakın bir ilişki içinde olduğu düşünüldüğünden, bu tarihlerden sonra yalnızca kentin temizliğiyle de yetinilmemiş, pisliğin yol açtığı/açabileceği hastalıklarla da mücadele edilmeye başlamıştır. Böylelikle kentsel hijyen mefhumu kamu sağlığıyla ilişkili kılınmıştır. Mesela, II. Abdülhamid dönemine ait bir arşiv belgesinde, birinci, ikinci, üçüncü, dördüncü, altıncı ve yedinci belediye dairelerinde bulunan otel, han, kahvehane, kıraathane, fırın, bekâr odaları, hamam, tuvalet ve iskelelerde genel bir

[27] B.O.A., *Y.A.HUS.*, 432/67, 21 Rebiülahir 1320 (27 Temmuz 1902).

[28] B.O.A., *Y.PRK.AZJ.*, 41/25, 17 Kasım 1900.

[29] Mehmet Mazak ve Fatih Güldal, *Tanzifat-ı İstanbul: Osmanlı'dan Günümüze Temizlik Tarihi*. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2011, 55.

sağlık taraması yapıldığından söz edilmektedir. Metinde, "Birinci daire-i belediye dâhilinde Cisr-i Cedîd mevkiinde iki gün zarfında on yedi ve Mahmut Paşa mevkiinde on ve Kumkapı mevkiinde on yedi ve Şehzadebaşı mevkiinde yirmi dört ve Bayezid mevkiinde on bir fare itlâf ve itrâk olunduğu"ndan[30] bahsedilmesi de ayrıca kayda değer. Zira bu ifade, bir hayvan cinsi olan farenin hem hijyen hem de kamu sağlığını yakından ilgilendirmek suretiyle yetkilileri harekete geçirdiğini göstermektedir.

Osmanlı basını da farelerin hastalık saçması nedeniyle konuya yakın bir ilgi göstermişlerdir. Bu bağlamda, muhtelif mecmualarda göze çarpan makalelerin genel olarak farelerin cinsinden, çevrelerine verdikleri zararlardan ya da avlanma biçimlerinden bahsedilir. Örneğin, 1892 yılında *Maarif*'te çıkan bir yazıda İngiltere'de Şimit (Smith) adlı bir zatın yeni bir fare kapanı icat ettiğinden söz edilir. Bu kapanın önemli bir özelliği isteyen herkesin evinde kendi imkânlarıyla imal edebilecek olmasıdır. Yeni kapanın en önemli özelliği diğer fare kapanları gibi yalnızca bir fare yakaladığında anda hemen kapanmaması, çoklu fare avına müsaade etmesidir. Söz konusu kapan bir tür tahtırevan gibi işlemektedir. Önünde içi yarısına kadar su dolu bir kova vardır. Farenin iştahını uyandıracak bir yiyecek tahtırevanın bir ucunda durmaktadır. Fare yeme doğru ilerlediğinde tahtanın dengesi kaybolmakta, fare su dolu kovanın içine düşmekte ve buradan kurtulmak için çabalarken çıkardığı sesler de diğer fareleri aynı tuzağa çekmektedir.[31]

İstanbul'da fareyle mücadelenin en yoğun vuku bulduğu semtin Galata olduğu görülmektedir. Galata limanı, yük taşıyan gemilerin uğrak bir mekânı olduğundan buraya gelen ve buradan ayrılan gemilerde hastalık yayabilecek farelerin varlığı söz konusu gemilerin sık sık kontrolden geçirilmesine ve yakalanan farelerin topluca imhasına yol açmıştır. *Servet-i Fünûn*'da neşredilen bir makalede de fareler hakkında yukarıda belirtilen görüşü destekler mahiyette: "Bu mes'ele hal olunmadıktan başka, bi'l-akis kesb-i vüs'at etmekte ve her gün vesâit-i nakliyenin tekemmülünden, mübâdelât-ı ticâriyenin teksirinden dolayı peydâ olan suhûlet-i ihtilât ve münâkale münasebetiyle kesb-i vüs'at etmektedir"[32] denilmektedir.

Farelerle mücadelede çeşitli yöntemlere başvurulduğu olmaktaydı. Bunlar, gemilerde fare temizleme işlemi yapmak, ispirtolu kepek kullanımı, yurtdışından ilaç tedariki, çeşitli zehirler ve kimyasal maddeler kullanmak, kapan kurmak olarak sıralanabilir. Bunların dışında halk tarafından yararı olduğu düşünülen gelincik suyu ile çekirge suyu da farelerle mücadelede kullanılmıştır.[33] Bu işlemlerin en ziyade Galata ve civarında gerçekleştirildiği söylenebilir. Zira arşiv belgelerinde İstanbul'da farelerle mücadele konusuna bakıldığında Galata'nın bir liman semti olmasından ötürü diğerlerine nazaran çok sık anıldığı görülür. Ör-

[30] B.O.A., *Y.PRK.ŞH.*, 11/63, 28 Temmuz 1317 (10 Ağustos 1901).

[31] İmzasız, "Yeni Bir Fare Kapanı", *Maarif*, cilt: 2, sayı: 28, 20 Şubat 1307 (4 Mart 1892), 32.

[32] İmzasız, "İnsanların Düşmanları: Zehirli Yılanlara Karşı-Şehir Faresi, Tarla Faresi-Sineklerin Mazarratı-Sineklerden Nasıl Korunmalı-Yumurtaları Mahvedelim", *Servet-i Fünûn*, cilt: 44, sayı: 1134, 14 Şubat 1328 (27 Şubat 1913), 370.

[33] Alpaslan Demir, *a.g.m.*, 446.

neğin, 1902 tarihli bir vesikada *Farelerin İtlâfı İçin Lazım Gelen Tebhirât Kendi Hakkında İfa Edilmiş Veya Edilmemiş Olan Sefâine Dair Tâlimattır* başlıklı bir kararlar bütünü göze çarpar ki talimat metni bu konuda sekiz madde ve bir de zeylden müteşekkildir.

İlk madde, karantina usulünden bahsetmektedir. Buna göre, vebalı coğrafyalardan hareket eden gemilerden hareket ettiği limanda ya da yolda uğradığı limanlardan birinde "derûnlarındaki farelerin itlâfı için Meclis-i Sıhhiyece tayin olunan usûl ve şerâit-i mahsûseye tevfiken kendi haklarında tebhirât icrâ edilmemiş olan sefâin tahaffuzhânede karantina beklediği esnâda tebhirâta tâbi tutulacaktır".[34] Şayet bir gemi ayrıldığı limanlardan herhangi birinde hijyen taramasından geçmişse kendilerine bir şahadetname verilecek, bu gemiler karantinaya alınmadan doğruca limana yanaşarak işlemlerini başlatacaklardır. Temiz limanlardan çıkarak Galata Limanı'na yanaşmak isteyen gemilerin yeniden hijyen taramasından geçmeden önceki azamî süreleri kırk gündür. Eğer ellerindeki belgede son kırk gün içinde zaten kontrolden geçtikleri belirtilmişse bu gemiler işlemlerini yapmakta serbesttirler. Ayrıca temiz bir limandan çıkarak Galata Limanı'na gelmiş olduğu halde elinde şahadetnamesi bulunmayan gemilerin "sefine pul defteri"ne bakılacak, eğer gemi son dört ay içinde vebalı bir limanda muamele gerçekleştirmemişse yine işlemlerine normal biçimde devam edebilecektir.[35]

Anlaşılabileceği gibi, Galata Limanı kalabalık nüfusu, rıhtıma yanaşan gemilerin çeşitliliği, bu gemilerde vazifelerini ifa eden tayfaların sağlık durumları ve nihayet gemilerdeki yüklerin arasında saklanarak bir limandan diğerine seyahat eden farelerin getirebileceği muhtelif hastalıklara açık bir alandı. Dolayısıyla da yetkililer, Galata Limanı'nı farelerin cirit attığı potansiyel bir kirlilik alanı olarak işaretlemişlerdi. Bir yandan gemilerde görevli tayfaların cinsel açlıklarını dindirmek için Galata genelevleriyle gayrimeşru fuhuş mekânlarını kullanmaktan imtina etmeyerek sık sık frengi gibi hastalıklara kapılmaları ya da bu hastalıkları buralardaki hanelerden kapmaları, diğer yandan da yine bu gemilerde barınarak uzak diyarlardan Galata Limanı'na çıkmayı başaran farelerin yaydığı mikroplar kamu sağlığına açık bir meydan okuyuşu sembolize ediyordu.

Galata Limanı'na yanaşan gemilerdeki farelerin yarattığı tehlike bilhassa 20. yüzyılın başlarında kent yetkililerinin dikkatini daha çok çekmiş olacak ki, 1902 tarihindeki bir arşiv belgesinde: "…hâriçten sirâyet-i emrâz mahzuru her an muhtemel olup bu da mevâki'-i sıhhiyede takdirât-ı tahaffuziye ve nezâret-i fenniyeyi kemâl-i ehemmiyetle icrâ-yı mesâî, Dersaadet'e gelecek vapurlardan farelerin sâhile çıkmamaları için sefâinin rıhtıma yanaştırılmaktan men'lerine i'tinâ edilmekle bertaraf olacağı"ndan[36] söz edilmiştir. Ayrıca bu ifadeyle aynı sene içerisinde *Farelerin İtlâfı İçin Sefâin Derûnunda Yapılacak Tebhirâtın Sûrte-i İcrâsı* adı altında bir de talimatname yayınlanmıştır. Toplam beş maddeden oluşan bu

---

[34] B.O.A., *İ.SH.*, 3/46, 21 Ramazan 1319 (1 Ocak 1902).
[35] B.O.A., *a.g.b.*
[36] B.O.A., *DH.MKT.*, 543/75, 11 Rebiülahir 1320 (17 Temmuz 1902).

metinde, gemilerin farelerden nasıl ve hangi yöntemlerle temizleneceği açıkça izah edilmiştir. Buna göre, ilk başta yapılacak şey geminin kileri, ambarı ve güverte aralarının tamamen boşaltılması ve buralara peynir türünden fareleri çekecek yemlerin konulmasıdır. Daha sonra ise,

> Beher ambar ve güverte arası için laakal altı ve kiler için dahi iki adet olmak üzere lüzumu veçhiyle mangallar vaz‘ edilip üzerlerinde beher metre müka'ab mahal için on gram kükürt ve yirmi gram kömür veyahut bin metre müka'ab mahal için on kilo kükürt ve yirmi kilo kömür nispetinde olarak çubuk kükürt yakılacak ve bu muamele tamam olduktan sonra ambar ve güverte aralarıyla gemi kileri hava duhûl edemeyecek sûrette kapatılarak laakal on saat sonra açılacaktır.[37]

Eğer kükürt ve kömür yerine piktolin kullanılacaksa bu madde derhal gaza dönüştüğünden ilaçlama işleminden sonra gemideki tüm deliklerle hava alabilecek diğer noktalar kapatılacak ve en aşağı üç saat sonra açılabilecekti.[38] Bu işlem

Galata Rıhtımı ve bir yolcu gemisi
(Kaynak: SALT Research Archives. Kod: AHISTKARA281)

[37] B.O.A., *İ.SH.*, 3/46, 21 Ramazan 1319 (1 Ocak 1902).

[38] Bu yıllarda, arşivde "asit ribo-sülfürik balonları" olarak anılan bir maddenin de fare itlâfında oldukça yararlı bir yöntem olarak değerlendirildiği anlaşılıyor. Bkz. B.O.A., *Y.MTV.*, 222/44, 9 Recep 1319 (22 Ekim 1901).

için de "sefinenin ambar ve güverte araları ve kilerinin bi'l-cümle nekâtına dökülecek ve yüz metre müka'ab mahal için bir kilo veya bin metre müka'ab için on kilo nispetinde isti'mâl" olunacaktı.[39]

İlaçlama süreci sona erdikten ve geminin kapıları açıldıktan sonra bulunacak fare leşleri maşalarla ve dikkatli bir biçimde geminin kazan ocaklarına atılacak veya bu iş için hususî olarak imal edilmiş kapların içerisine doldurularak üzerlerine gaz dökülüp ateşe verilecekti. Fare ölüleri yakılmak suretiyle imha edildikten sonra ise ambar, güverte araları ve kiler bolca su ile sterilize edilecek, bu işlem esnasında "yüz elli litre su için her birinden on beşer kilo olmak üzere ham asit fenik ve sabun ve sodadan mürekkep bir mahlûl ile duvarları kemâl-i i'tinâ ile tathîr ve kiler derûnundaki sular dahi kireç ile tebhîr"[40] edilecekti. Son olarak, "güverte ve salon ve kabine ve helalar gibi sefinenin kaffe-i aksamıyla möbliye ve yelken ve halat ve âlât ve edevât-ı sedîriye misüllü bi'l-cümle eşya binde dört nispetinde süblime kuru zift mahlûlüyle ve polverizatlar vasıtasıyla yıkan yıkan tebhîr"[41] kılınacaktı.

Takvimler 1904-1905 yıllarını gösterdiğinde İstanbul'daki yetkililer bu kez de Aden'den gelen gemilerdeki fareler vasıtasıyla kentte veba hastalığının yayılacağından kaygılanmaya başlamışlardı. Bu nedenle, 2 Rebiülevvel 1322 (18 Mayıs 1904) tarihinden itibaren "Aden'den çıkıp gelecek sefâinin mevâkî'-i muayene-i tahaffuziyede kırk sekiz sa'at ihtiyat karantinasıyla tedâbir-i tebhîriye ve tathîriyeye ve İtlâf-ı Fare Nizamnâmesi ahkâmına tâbi tutulması"[42] kararlaştırılmıştı. Konuya ilişkin diğer belgede ise 23 gün zarfında Aden'de 120 veba hadisesine rastlandığı ve bunların 99'unun vefatla neticelendiğinden söz edilmektedir. Aden üzerinden gelerek Galata Limanı'na çıkacak "hücâc" yani hacılar beş gün ve diğer yolcular da kırk sekiz saatliğine karantinaya tâbi tutulmakta ancak bu süre maksadı temine kâfi gelmemektedir. Bu nedenle de 15 Kânunuevvel 1320 (28 Aralık 1904) tarihinden sonra yola çıkacak olan gemilerdeki hacıların on, diğer yolcuların ise beş gün için Bahr-i Ahmer (Kızıldeniz) tahaffuzhânelerinde karantinaya alınmasına karar verilmişti.[43]

Galata'da vebanın farelerce yayılmasını engellemek adına birçok girişimde bulunulduğu gibi hâlihazırda bu hastalığa yakalanan kimselerin tedavileri için de süratle çalışılmıştır. Bu hastalıkların da Galata'da yoğunlaştığı düşünülebilir. Bir arşiv belgesi, Galata'da Topçular Caddesi'ndeki Kasaplar Sokağı'nda numarasız bir hanede kiracı sıfatıyla ikamet eden Kastin adlı kişinin durumundan bahsetmektedir. Anlaşıldığı kadarıyla, Kastin Atinalı olup lokantalarda aşçılık ederek hayatını kazanmaktadır. Kastin'in on sekiz yaşındaki oğlu Nikoli veba hastalığına yakalanmıştır. İlginç biçimde, Nikoli'nin hastalığı "geçen seneki veba vukuatının aynı günü olan haziranın on üçüncü pencşenbe günü" meydana çıkmıştır.

---

[39] B.O.A., *a.g.b.*
[40] B.O.A., *a.g.b.*
[41] B.O.A., *a.g.b.*
[42] B.O.A., *DH.MKT.*, 852/20, 2 Rebiülevvel 1322 (18 Mayıs 1904).
[43] B.O.A., *DH.MKT.*, 920/32, 28 Şevval 1322 (4 Ocak 1905).

Nikoli kuvvetle muhtemel yediği ekmekten veba mikrobu kapmıştır. Zira aynı belgede hastalığın bu civardaki bir fırından yayıldığından söz edilmektedir.[44]

Nikoli'nin hastalanmasının ertesi günü kız kardeşi Katina ve iki gün sonra da zevcesi hastalanmıştır. Aradan üç gün geçtiğinde, yani ayın on altısı olduğunda artık bu hastalığın veba olduğu kesin biçimde teşhis edilmiştir. Ne var ki, bu arada Katina vebadan dolayı söz konusu evde vefat etmişti. Bunun üzerine Nikoli, eşi ve evde yaşayan beş kişi daha tedavi amacıyla Servi Burnu'ndaki tahaffuzhaneye kaldırılmıştır. Ancak Nikoli de hastanede kız kardeşiyle aynı kaderi paylaşmaktan kurtulamayarak vefat etmiştir. Bu arada, Taşçılar civarındaki bir fabrikadan da veba mikrobu yayıldığının anlaşılmasıyla buradaki işçilerden dokuz kişi de aynı tahaffuzhaneye sevk edilmiştir. Yetkililer Kastin'in Galata'daki evinde genel bir hijyen çalışması yapmış, sonra da evde ne kadar eşya varsa hepsini yakarak imha etmişlerdir.[45]

Belgede özellikle altı çizilen nokta, İstanbul'daki veba hastalığının ekseriyetle Galata ile Tophane arasında ve Balık Pazarı'nda ortaya çıktığıdır. Kamuoyunda vebanın yayılması hakkında iki farklı nazariye mevcuttur. Bunlardan ilki, doğal afetlerin vebaya neden olduğu yolundadır ki bu bilim insanlarınca pek de kabul gören bir teori değildir. İkinci ve daha makbul olan fikir ise vebaya farelerin neden olduğudur. Buna göre, veba hastalığı "…ya mahall-i mezkûrdaki farelerden el-yevm hastalığın mevcudiyeti veya hudud-u kordona yanaşan vapurlarda bulunan hasta farelerin mahall-i mezkûra dahlet ve ilticâları sâyesiyle"[46] vuku bulmaktadır. Galata bölgesinin veba açısından sık sık sorun çıkarması yetkilileri bu konuda birtakım önlemler almaya itmiştir. Bu konuda zaten Altıncı Daire-i Belediye Hıfz'ü-s-sıhha Müfettişi Albay Ahmed Reşad Paşa da bir jurnal vermiştir. Öncelikle, bu civardaki hijyen önlemleri hem ciddiye alınmalı hem de sürekli bir hale konulmalıdır. Ayrıca lağımların olduğu gibi bırakılması çok sakıncalı bulunmuştur. Bu nedenle, lağımlar kapsamlı biçimde sterilize edilmeli ve menfezler kontrol altına alınmalıdır. Bölge halkı da hela menfezlerine supaplar takmalı, sokaklardaki lağım suları ya da yol kenarlarındaki oluklar gibi farelerin geçiş yolu olarak kullandıkları alanlar da sıkı biçimde kontrol edilmelidir.[47]

V. Sonuç

Fareyi bir afet biçiminde telakki etmek caiz midir? Fareler ve bunların taşıdığı bulaşıcı hastalıklara karşı gösterilen mücadelenin 19. yüzyılın sonunda ve 20. yüzyılın bilhassa ilk çeyreğinde İstanbul yetkililerini hayli uğraştırdığı göz önün-

[44] B.O.A., *DH.MKT.*, 543/75, 24 Haziran 1318 (7 Temmuz 1902).

[45] B.O.A., *a.g.e.*

[46] B.O.A., *a.g.b.*

[47] B.O.A., *a.g.b.* Farelerin veba hastalığı taşıdığına ilişkin kaygı ilerleyen dönemlerde de devam etmiş olacak ki, 1341 (1922) tarihinde yukarıdaki metinlerde yer alan talimatları toparlayan bir *Veba Talimatnâmesi ve İtlâf-ı Fare Rehberi* neşredilmiştir. Bkz. Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâleti, *Veba Talimatnâmesi ve İtlâf-ı Fare Rehberi*. İstanbul: Yeni Matbaa, 1341 (1922).

de bulundurulunca bu sorunun cevabı müspet görünüyor. Kırsal alanlarda çekirgelerden sonra belki de en mühim tehlike farelerdi. Bunlar çekirgeler gibi havada uçup konarak hedef alması daha basit bir şekilde yaşamak yerine doğrudan ekilip biçilen toprağın altında yaşıyorlardı. Bu durum da köylülerin fareleri öldürebilmek için çeşitli yöntemler geliştirmelerine neden olmuştu. Öte yandan, farelerin salt kırsal kesimlere dadandığını düşünmek yanlış olur. İstanbul'da bilhassa Galata'nın bir liman semti olmasıyla buraya gelen ve buradan ayrılan ticaret gemilerinin yoğunluğu, bu gemilerdeki malların içine saklanmayı başararak bir kara parçasından diğerine seyahat eden farelerin de sayıca çok olmasına yol açmaktaydı.

Kent yetkilileri, farelere müdahale etme düşüncesini hijyen ve kamu sağlığı söylemlerine dayandırmışlardı. Kentin temiz tutulması bir bakıma kamu sağlığının da emniyet supabıydı çünkü hastalığın büyük ölçüde pislikten kaynaklandığı biliniyordu. Bakteriyolojinin henüz pek de ileri bir seviyede olmadığı, dahası büyük ölçüde Batılı -özellikle de Pasteur etkisiyle Fransız ekolünden- ilham aldığı bir ortamda fareler kelimenin tam anlamıyla birer insan düşmanı olarak tahayyül edilmişlerdi. II. Abdülhamid'e Almanya'dan gönderilen o sevimli evcil fare çiftinin ekinleri mahvettikleri ya da kent sağlığını tehlikeye attıkları için tarlalarda ya da Galata sokaklarında pek de yaşam şansları yoktu.

Fare, insan için bir "öteki"ydi ve akıbeti ölüm olmalıydı. Aynı insan gibi memeli bir canlı olan farenin insandan en önemli farkı çok daha hızlı üremesiydi. O kadar ki Malthus'un insan nüfusunun seri artışıyla ilgili ürkütücü kehaneti bile farelerin tarım ürünlerine verdiği zararlar kadar önemsenmiyordu. Buna ilaveten belirtmek gerekir ki fare, yalnızca beşerî besinleri mahvetmekle yetinmiyor, bünyesindeki muhtelif öldürücü mikroplar aracılığıyla insan neslini adeta tehdit ediyordu. Sonuçta, fareler ve insanlar karşı karşıya gelmişlerdi. Bu rekabetin galibi ise 19. yüzyılın her şeyi ölçen, tartan, sayan ve kategorize eden yeni bilim insanıydı.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (B.O.A.)

DH.MKT.- 543/75; 2575/41; 852/20; 920/32

İ.HUS.- 95/54

İ.SH.- 3/46

Y.A.HUS.- 432/67

Y.MTV.- 222/44

Y.PRK.AZJ.- 41/25

Y.PRK.ŞH.- 11/63.

Kitaplar - Makaleler

Akif Bey, *Ekinlere Zarar Veren Fareleri Telef Etmenin Usulleri.* Halep: Halep Lüks Matbaası, 1331.

Ayar, Mesut ve Yunus Kılıç, “Osmanlı’da Vebanın Sona Erişine Dair Bir Değerlendirme”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi* 17, no. 2, Kış 2017, s. 163-181.

Demir, Alpaslan, “Osmanlı Devleti’nde Fare Problemleri ve 1866 Tırhala Fare İstilası”, *Prof. Dr. Eşref Buharalı’ya Armağan: Türk Tarihine Dair Yazılar II,* ed. Alpaslan Demir, Tuba Kalkan ve Eralp Erdoğan, Ankara: Gece Kitaplığı Yayınları, 2017, 435-447.

Demirtaş, Mehmet, “XVI. Yüzyılda Meydana Gelen Tabii Afetlerin İstanbul’un Sosyal ve Ekonomik Hayatına Etkilerine Dair Bazı Misaller”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 4, no. 2, 2004: 37-50.

Douglas, Mary, *Saflık ve Tehlike: Kirlilik ve Tabu Kavramlarının Bir Çözümlemesi,* çev. Emine Ayhan, İstanbul: Metis Yayınları, 2005.

Erler, Mehmet Yavuz, “XIX. Yüzyıldaki Bazı Doğal Afetler ve Osmanlı Yönetimi”, *Türkler* 13, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, 762-770.

Erler, Mehmet Yavuz, *Osmanlı Devleti’nde Kuraklık ve Kıtlık Olayları (1800-1880)*, İstanbul: Libra Kitap, 2012.

Hinton, M. A. C., *Rats and Mice as Enemies of Mankind* Londra: The British Museum, 1918.

İmzasız, “İnsanların Düşmanları: Zehirli Yılanlara Karşı-Şehir Faresi, Tarla Faresi-Sineklerin Mazarratı-Sineklerden Nasıl Korunmalı-Yumurtaları Mahvedelim”, *Servet-i Fünûn* 44, no. 1134, 14 Şubat 1328 (27 Şubat 1913), 367-372.

İmzasız, “Musâhabe-i Zirâiyye: Tarla Fareleri”, *Servet-i Fünûn* 28, no. 716, 30 Kânunuevvel 1320, 216-218.

İmzasız, “Mütenevvia”, *Servet-i Fünûn* 4, no. 100, 29 Kânunusani 1308, 347.

İmzasız, “Yeni Bir Fare Kapanı”, *Maarif* 2, no. 28, 20 Şubat 1307 (4 Mart 1892), 32.

Lantz, David E., “House, Rats and Mice”, *Farmers’ Bulletin 896* (Ocak 1917), Washington: United States Department of Agriculture.

Mazak, Mehmet ve Fatih Güldal, *Tanzifat-ı İstanbul: Osmanlı’dan Günümüze Temizlik Tarihi*, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2011.

Panzac, Daniel, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Veba (1700-1850)*, çev. Serap Yılmaz, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2011.

Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâleti, *Veba Talimatnâmesi ve İtlâf-ı Fare Rehberi,* İstanbul: Yeni Matbaa, 1341 (1922).

Storer, Tracy I., *Controlling Rats and Mice*, Berkeley: University of California Press, 1952.

Süreyya, Mehmed, *Anadolu’da Tarla Fareleri ve Domuzların Ecnâs ve Tarz-ı İtlâflarından Bahis Risâledir*, İstanbul: Teşebbüs Matbaası, 1339.

Öz: Beşerî varoluşun ilk dönemlerinden bu yana insan, doğal afetler karşısında kimi kez çaresiz kalarak bunun Tanrı(lar)’ın gazabı olduğuna kanaat getirmiş kimi kez de karşılaştığı sorunlarla yüzleşerek onların üstesinden gelmeye çabalamıştır. Deprem, sel, heyelan, yangın ya da çığ gibi doğal tehlikelere cevaben barajlar inşa edilmiş, ormanlar ıslah edilmeye çalışılmış, tarım teknolojisi ve gıda depolama işlemleri geliştirilmiştir. Doğaya gereksizce müdahalede bulunan çoğu zaman insanın bizatihi kendisi olmuş, ama birtakım hayvan türleri de ekosistemlerindeki aksama nedeniyle dönemsel olarak felaketlere yol açmıştır. Bu tehditlerden biri de tarım ürünlerine zarar veren, kemirgen bir canlı olması hasebiyle etrafını tahrif eden ve daha ziyade lağım türünden mekânlarda yaşamasıyla türler arasında ya da tür içinde hastalık taşıyan farelerdir. Bu makale, 1880-1905 yılları arasında Galata’da bir afet biçimi olarak fare tehditlerine karşı alınan önlemleri kamu sağlığı ve hijyen arayışı bağlamında tartışmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Sözcükler: Osmanlı Devleti, İstanbul, Galata, fareler, veba.

Of Mice and Men: Hygiene, Plague and Fight Against the Rats in Galata Harbout at the Onset of the 20th Century

Abstract: Since the dawn of the mankind, humans sometimes could find no way out of natural disasters and were convinced that these incidents were the wraths of God(s). At other times, they tried to overcome their problems by facing them. Dams were built, forests were attempted to be renewed, agricultural technology and food storage processes were improved as an answer to the natural menaces as earthquake, flood, landslide, fire or avalanche. However, the unnecessary interventions to the nature were mostly by the humans themselves. On the other side, some animals caused periodical disasters because of the setbacks in their ecosystem. One of these animals were rats that damaged the agricultural products, destroyed their surroundings since they were rodents and carried diseases between and within the species as pests that lived mostly in the sewers. This article aims to discuss the measures taken against mice in Galata within the context of hygiene and public health between the years of 1880-1905.

Keywords: Ottoman Empire, Istanbul, Galata District, mice, plague.

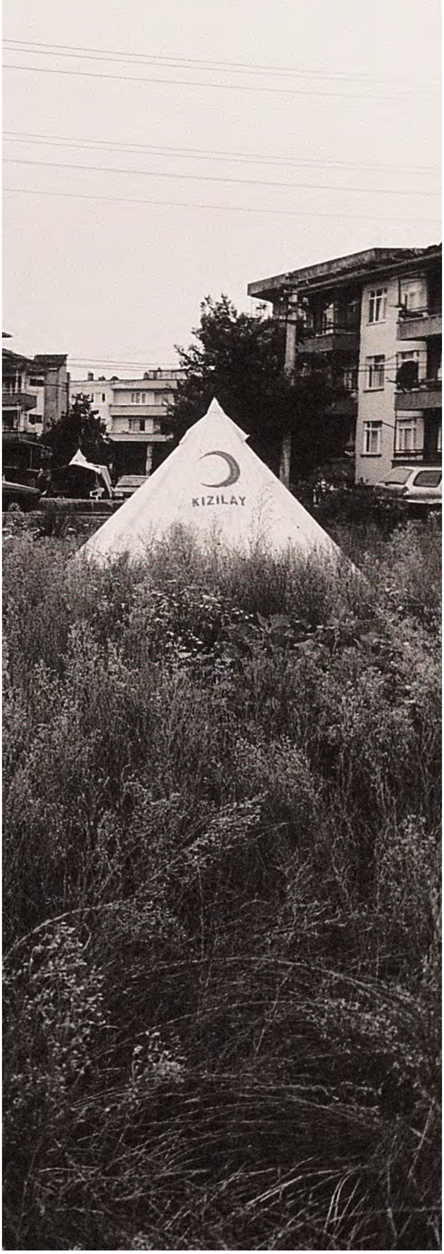
KIZILAY

Sabiha Sertel ve Amerikan İşçi Hareketi

Barış ÇATAL*

Sabiha (Zekeriya) Sertel, 1895'te Selanik'te doğar. İlk yazıları *Yeni Felsefe* ve *Genç Kalemler* gibi II. Meşrutiyet sonrası yayımlanan dergilerde kendini gösterir. Bu yazıları Sabiha Nazmi imzasıyla kaleme alır.[1] Sonrasında feminizm üzerine yazıları *Büyük Mecmua* (1919) sayfalarında yer bulur.[2] Zekeriya Sertel ile 1915'te evlenir. İstanbul'un 1919'da işgal edilmesi üzerine eşi Zekeriya Sertel ile Amerika'ya gider. Amerika'da Columbia Üniversitesi'nde sosyoloji dersleri alırken, bir taraftan da Sosyal İş Mektebi'nde pratik sosyoloji eğitimini sürdürür.[3] Zekeriya Sertel de yine Columbia Üniversitesi'nde gazetecilik eğitimi alır.[4] 1923'te Türkiye'ye dönerler ve ertesi yıl *Resimli Ay*'ı yayımlarlar. *Resimli Ay*'ın yerini bir süre sonra *Sevimli Ay* alır. Daha sonra ise *Resimli Ay* orijinal ismiyle yayın hayatına geri döner. Akabinde *Resimli Ay*'ın izlediği yayın çizgisi konusunda ortaklar arasında anlaşmazlık yaşanır ve bu sorun çözülemeyince *Resimli Ay* yeniden kapanmak zorunda kalır (1931). Serteller dışındaki ortaklar bu tarihte yayını muhalif olarak değerlendirmektedirler. Derginin yeniden çıkarılma girişimi de başarısız olur. Sabiha Zekeriya'nın *Resimli Ay* dışında *Resimli Perşembe*, *Resimli Yıl* ve

* Düzce Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü / bariscatal@gmail.com

[1] Yıldız Sertel, *Annem, Sabiha Sertel Kimdi, Neler Yazdı?*, Belge Yayınları, İstanbul, 2001, 60.

[2] Sabiha Zekeriya'nın özellikle *Büyük Mecmua*'daki yazılarının ayrıntılı bir analizi için bkz. Zafer Toprak, *Türkiye'de Kadın Özgürlüğü ve Feminizm (1908-1935)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2015, 175-204.

[3] Sabiha Sertel'in kendi yaşam hikâyesi için bkz. Sabiha Sertel, *Roman Gibi, Demokrasi Mücadelesinde Bir Kadın,* 2. Baskı, Belge Yayınları, İstanbul, 1987.

[4] Zekeriya Sertel'in kendi yaşadıklarını kaleme aldığı çalışma için bkz. Zekeriya Sertel, *Hatırladıklarım,* 5. Basım, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2001.

Cumhuriyet'te de yazıları yayımlanır. 1930 yılında ise İstanbul belediye başkanı seçiminde bağımsız aday olarak varlık gösterir. Sabiha Zekeriya'nın yazı yaşamı bir süre sonra eşinin o dönemde yazmakta olduğu *Tan*'da devam eder.[5]

Sabiha Sertel'i Amerika'ya taşıyan ve orada Amerikan işçi hareketiyle ilgilenmesini sağlayan dürtü nedir? Sabiha Zekeriya'nın kızı Sevim Sertel (O'Brein), 1937'de Missouri Üniversitesi'nde gazetecilik eğitimi almaktadır. Türkiye'nin Amerika'daki eğitim ataşesi Ragıp Nurettin[6] Sevim Sertel'in bu eğitimi almasına yardımcı olur. Halbuki Sertel ailesi Sevim Sertel'in eğitimini Columbia Üniversitesi'nde almasını istemektedir.[7] Sabiha Zekeriya bu meseleyle ilgilenmek ve kızını ziyaret etmek için 1937 Eylül'ünde Amerika'ya gider. Amerika'da İspanya İç Savaşı'na destek faaliyetlerini[8] takip ettiği gibi Amerikan işçi hareketi içindeki köklü bir hareketliliğe tanık olur. Bütün bu gelişmeleri *Tan* adına takip ederek bir yazı yazar[9] ve daha sonra bu yazıyı okuyucularıyla paylaşır.

---

[5] *Tan* hakkında yapılmış yakın tarihli bir inceleme için bkz. Hülya Öztekin, *Tan, Serteller Yönetiminde Muhalif Bir Gazete,* Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2016.

[6] Ragıp Nurettin'in (1888 İstanbul - 25 Şubat 1960) babası Moskova İslam Cemaati'nin müftülüğünü yapmış olan Abdurrahman Bey, annesi ise Kırım İslam Cemaati reisinin ailesindendir. İzmir Sultanisi'nde öğrenciyken inkılap hareketlerine katılır. Vefa İdadisi'ni bitirip Tıp Fakültesi'nde öğrenciliğe başlar ve Jön Türk yayınlarını üniversitede yayar. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Lozan Talebe-i Osmaniye Cemiyeti'ni ve *Türk Yurdu*'nu kurar. Balkan Savaşı'na katılır. İzmir'in işgalinde Redd-i İlhak Cemiyeti'ni kurar (Ölümüyle birlikte derlenen bu bilgiler için bkz. "Değerli bir maarifci vefat etti", *Cumhuriyet,* 26 Şubat 1960, 3). Ragıp Nurettin 14 Mayıs 1919'da İzmir'in işgalini protesto için toplananların arasındadır ve dahası Halide Edip'le Wilson Prensipleri Cemiyeti'nin kurucularındandır (bkz. Emel Akal, *Millî Mücadele'nin Başlangıcında Mustafa Kemal, İttihat Terakki ve Bolşevizm,* 2. Baskı, TÜSTAV, İstanbul, 2006, 218; Emel Akal bu bilgiyi verirken kaynak olarak Tarık Zafer Tunaya'yı gösterir). Dolayısıyla bir ihtimal olarak Ragıp Nurettin ve Serteller bağlantısını ortak dostları olan Halide Edip sağlamış olabilir. Sertellerin 1919'da *Büyük Mecmua*'nın kapatılmasından sonra Amerika'ya eğitim için gitmelerine vesile olan isim de Halide Edip'tir (bkz. Yıldız Sertel, *Annem,* 99-100). Ragıp Nurettin Maarif Vekaleti'nin ilk tedrisat umum müdürü olduktan sonra ("İlk tedrisat U.M. geldi", *Cumhuriyet,* 22 Ağustos 1930, 2) Amerika'da görevlendirilmiştir (bkz. "Ragıp Nurettin B. Amerikaya Gidiyor", *Cumhuriyet,* 25 Temmuz 1933, 2). Ragıp Bey'in Amerika'daki görevi talebe müfettişliği değil (buna dair görevlendirmesi sonra yapılacaktır), asıl olarak halk terbiyesi (eğitimi - y.n.) hakkında araştırma ve incelemedir ("Ragıp Nurettin Bey Amerikaya Gidiyor", *Cumhuriyet,* 26 Temmuz 1933, 4). Sabiha Sertel, anılarının 1937'ye tekabül eden bölümünde New York'taki Türkiye eğitim ataşesi olarak Ragıp Nurettin'den bahsettiğine göre, anlaşılıyor ki başta bir yıl sürmesi planlanan görev daha da uzun sürmüştür (bkz. Sabiha Sertel, *Roman Gibi,* 176).

[7] Bu bilgiler için bkz. Yıldız Sertel, "Bir Sertel Daha Vardı", *Cumhuriyet Dergi,* Sayı 855, 11 Ağustos 2002, 4-5; Sabiha Sertel, *Roman Gibi,* 176.

[8] Sabiha Zekeriya'nın Amerika'da İspanya İç Savaşı destek faaliyetlerine tanıklığı için bkz. Barış Çatal, "Amerika'da İspanya İç Savaşı'na Destek Faaliyetleri ve Sabiha Zekeriya'nın Tanıklıkları", *Toplumsal Tarih,* Sayı 288, İstanbul, Aralık 2017, 86-89.

[9] Sabiha Zekeriya, "Amerika'nın İç Yüzü, 34 Milyon İşçinin Grev Hareketi", *Tan,* İstanbul, 18 Eylül 1937, 5.

18 - 9 - 937

TAN

Gündelik Gazete

BAŞMUHARRİRİ

Ahmet Emin YALMAN

TAN'ın hedefi: Haberde, fikirde, her şeyde temiz, dürüst, samimi olmak, kariin gazetesi olmıya çalışmaktır.

GÜNÜN MESELELERİ

Akdenizde

AMERİKANIN İÇ YÜZÜ

Amerikada amele grevleri çok müthiş ve çarpışmalı oluyor

34 Milyon İşçinin Grev Hareketi

Yazan: Sabiha Zekeriya

Bugün Amerikaya dünyanın en çok grevlere sahne olan memleketi denebilir. Hafta geçmez ki Amerikanın muhtelif memleketlerinde beş, on grev ilân edilmiş olmasın. Millî kalkınma plânının tatbikından sonra grevler azalmamış, bilâkis çoğalmıştır. 1934 senesinde, 1933 e nazaran 200, 1935 te 75 grev fazla olmuştur. Bunun sebebi Roosevelt'in bütün mücadelesine rağmen, kemale ermiş bir sermayedar cemiyetinin, istihsalci kuvvetlerle arasındaki mücadeledir.

BAŞMAKALEDEN MABAAT

Yeni Uyanan Seyahat Hevesi

Sabiha Zekeriya 1937 Eylül'ünde kızını ziyaret etmek için gittiği Amerika'da işçi hareketi içindeki köklü bir hareketliliğe tanık olur. Bütün bu gelişmeleri *Tan* adına takip ederek okuyucularıyla paylaşır. [*Tan*, 18 Eylül 1937, s. 5]

Sabiha Zekeriya, yazısını Amerika'da artan grev hareketleri ve bunun analizi üzerine kaleme alır ve bununla ilgili somut bilgiler de verir. Verdiği rakamlara göre 1934'te 1933'e göre 200, 1935'te ise 75 grev fazla gerçekleşmiştir.[10] Kendisi bunu "Roosevelt'in bütün mücadelesine rağmen, kemale ermiş (olgunlaşmış - y.n.) bir sermayedar cemiyetinin, istihsalci (üretici - y.n.) kuvvetlerle arasındaki mücadele"ye bağlar.[11]

[10] Dubofsky'nin çalışmasına göre 1937'deki grevler 1934'teki grevlerin iki katıdır. Burada verilen rakamlara göre 1932'de 840, 1933'te 1700, 1934'te 1856, 1936'da 2200 ve 1937'de 4740 grev kaydedilmiştir. Bu bilgiler için bkz. Melvyn Dubofsky, *Hard Work, The Making of Labor History,* University of Illinois Press, 2000, 138-139. Başka bir çalışmada da bu bilgi teyit edilir. Bunun için de bkz. Florence Peterson (haz.), *Analysis of Strikes in 1937,* United States Government Printing Office, Washington, 1938. 1934-1935 grev sayıları karşılaştırması için ise bkz. Florence Peterson (haz.), *Review of Strikes in 1936,* United States Government Printing Office, Washington, 1937. Bu çalışma 1935'teki grev sayısını 2014 olarak verir. Peterson, *a.g.e.,* 2. Bütün bu rakamlar Sabiha Zekeriya'nın verdiği grev sayılarıyla ilgili olarak 1933-1934 karşılaştırması için yaklaşık olarak haklılık payı içerdiği, 1934-1935 dönemi için ise yükselen seyri doğru tespit etmekle birlikte rakamın düşük kaldığı söylenebilir.

[11] Aslında burada Sabiha Zekeriya, fark edileceği üzere, Marksist bir analiz yapar. Grevlerin nedeni olarak işçi sınıfı ile burjuvazi arasındaki mücadeleyi görür.

Sabiha Zekeriya, yazısının devamında Amerikan ekonomisinin durumunu analize çalışır. Bu ekonomiyi teknik olarak ileri bulur. Bu ileri oluşun sermayedarlara sağladığı avantajları –örneğin daha fazla makineleşmek gibi– ortaya koyar. Dolayısıyla ona göre bu koşullarda kapitalist rasyonalizasyon süratle ilerleme imkanına erişir. Bütün bunların yol açtığı sonuçları ise şu başlıklarda toplar: a) sanayide çalışan işçi sayısının azalması, b) işçinin işletmedeki hızının artması, c) kazaların çoğalması, d) işsizler ordusunun milyonları geçmesi. Kapitalist krizin –ki burada Sabiha Zekeriya 1929'daki Büyük Buhranı kasteder– sonuçlarını ise şöyle değerlendirir: a) ücretlerin azalması, b) hayatın pahalılaşması, c) mesai saatlerinin artması, d) hayat seviyesinin düşmesi (buna yoksullaşma da diyebiliriz - y.n.). Sabiha Zekeriya, Büyük Buhran'ın bir sonucu olarak normal zamanlarda 4 milyon olan alışılmış işsiz sayısının buhranda 14 milyona kadar çıktığını söyler.[12]

Sabiha Zekeriya, Amerika'nın dünyanın en büyük teknik ve makine medeniyetine sahip bir ülke olduğu gibi en çok işçiyi de barındırdığını kaydeder. Amerika'da 34 milyon işçi olduğunu ve bunun mevcut nüfusun dörtte birini oluşturduğunu vurgular.[13] İşte nüfusun bu denli büyük bir çoğunluğunu oluşturan ve bizzat üretimde yer alan bu kitle diğer sanayi ülkelerindekilerle kıyaslandığında ciddi bir güce tekabül eder. Dahası bu gücün iktisadi hoşnutsuzluğu ve iktisadi mücadelesi de ihmal edilebilecek bir olgu değildir. Sabiha Zekeriya, bu kitlenin 4-5 sene öncesine kadar organize olmadığı için çok etkili olamadığını söyler. Ancak Büyük Buhran'dan sonra işçi sınıfı da haklarını korumak için örgütlenmeye başlar.

Sabiha Zekeriya, yazısının devamında Roosevelt'in Büyük Buhran sonrasında aldığı tedbirleri sıralar. Bunlar a) bütün işsizlere iş bulunması, b) iş bulunamayanlara nakit yardımı yapılması, c) "Yardım Kanunu"nun[14] Kongre'den geçi-

[12] Sabiha Zekeriya'nın verdiği rakamlar kabaca doğrudur denilebilir. Ama şunu söylemekte yarar vardır: 1929 Büyük Buhranı ve sonrasında hiçbir zaman işsiz sayısı 14 milyon olmaz. Yalnızca buhranın etkilerinin en derin seyrettiği 1933'te 13 milyona yaklaşır. Sabiha Zekeriya'nın bu yazıyı kaleme aldığı 1937'de ise işsiz sayısı 7 milyon 700 bindir. Bu bilgiler için bkz. U.S. Bureau of the Census, *Historical Statistics of the United States, Colonial Times to 1970, Bicentennial Edition, Part 1,* Washington, D.C., 1975, 135.

[13] Sabiha Zekeriya'nın yazısını kaleme aldığı 1937'de toplam işgücü 54 milyondur ve bu rakam toplam nüfusun yüzde 55,9'una tekabül eder. 46 milyon çalışanın 36 milyonu sanayi işkolunda, 10 milyonu tarım işkolunda çalışmaktadır. Yine 1937'de toplam nüfus 128 milyondur. Bu bilgiler için bkz. U.S. Bureau of the Census, *a.g.e.,* 1975, 8, 126. Bu açıdan Sabiha Zekeriya'nın verdiği rakamların kabaca bir karşılığı vardır.

[14] Sabiha Zekeriya'nın "Yardım Kanunu" olarak bahsettiği aslında 1935'te Başkan Roosevelt tarafından çıkarılan "Social Security Act"tir. Bu kanunu ele alan ve bu gelişmeyi Amerika'da refah kapitalizminin başlangıcı olarak değerlendiren bir çalışma için bkz. Jill S. Quadagno, "Welfare Capitalism and the Social Security Act of 1935", *American Sociological Review* 49: 5 (Ekim, 1984), 632-647. "Social Security Act"i bir ansiklopedi başlığı boyutunda enine boyuna ortaya koyan ve ek okumalar öneren bir çalışma için ayrıca bkz. Linda Daily Paulson, "Social Security Act", Neil Schlager (ed.), *St. James Encylopedia of Labor History Worldwide*, C. 2, St. James Press, 2004, 236-241. Yasayı tarihsel bir süreç içinde ele alan bir bölüme sahip

rilmesidir. Ancak ona göre Roosevelt'in aldığı tedbirler ve atmayı düşündüğü adımlar bir süre sonra karşısına sermaye sınıfını çıkarır. Sabiha Zekeriya'nın anlatımıyla sermayedarlar bu kanunu ve uygulanmasını engellemek için harekete geçerler. Bunun için şunları yaparlar: a) ücretleri düşürmek, b) anlaşmaya yanaşmamak, c) işçi birliklerini zayıflatmak için kendi organizasyonlarını (kumpanya union - SZ)[15] kurmak, d) işçilerin diğer birliklere girmelerini yasaklamak. Sabiha Zekeriya şunu da ekler: Başkan Roosevelt sarı sendika kurulmasını yasaklamasına (kumpanyaların union teşkil etmelerini menetmesine - SZ) rağmen bu birliklerin 2,5 milyon üyesi bulunmaktadır. Ardından sarı sendikaların özellikle işçi aleyhine uygulamalarını gündeme getirir: Bunlar mesai saatlerini diledikleri gibi uzatmak, ücretleri düşürmek, istediklerini yaptırmak için işçileri baskı altına almak şeklindedir. Öyle ki Amerikan Başkanı Franklin D. Roosevelt hükümetinde Çalışma Bakanı (Mesai Nazırı - SZ) olarak çalışan Frances Parkins[16] tek bir talebini sarı sendikalara kabul ettiremez. Sabiha Zekeriya'ya göre ABD'de Mayıs 1937'deki Çelik Grevi[17] sırasında (ki Sabiha Zekeriya'nın verdiği rakamlara göre greve 80 bin işçi katılmıştır) sarı sendikaya üye işçiler, patronları tarafından kışkırtılıp grevci işçilerin karşısına çıkarılmışlardır.[18] Gelişmeler bu şekilde seyredince ve Sosyal Yardım Kanunu'nun geçerliliği de bitince burjuvazi

başka bir çalışma içinse bkz. W. Andrew Achenbaum, *Social Security: Visions and Revisions,* Cambridge University Press, 1986, 18-32.

[15] Sabiha Zekeriya, burada kelimenin tam manasıyla "sarı sendika"dan bahseder. Sarı sendika, patronun kurdurduğu ve işçileri bölmek için kullandığı organizasyondur. Sarı sendikanın ne olduğu ve tarihsel gelişimi için bkz. "Sarı Sendikacılık", *Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi*, C. 2, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul, 1998, 568. ABD'deki sarı sendika uygulaması ve tarihçesi için bkz. Daniel Nelson, "The Company Union Movement, 1900-1937: A Reexamination", *The Business History Review* 56: 3. (Sonbahar, 1982), 335-357.

[16] Frances Parkins'in yaşamı ve Çalışma Bakanlığı sırasındaki faaliyetlerinin detayları için bkz. Kirstin Downey, *The Woman Behind The New Deal, The Life and Legacy of Frances Parkins - Social Security, Unemployment Insurance, and the Minimum Wage,* Anchor Books, 2010.

[17] Amerikan emek tarihinde "Little steel strike" diye anılan grev şu çalışmada ayrıntısıyla ele alınır: Ahmed White, *The Last Great Strike, Little Steel, the CIO, and the Struggle for Labor Rights in New Deal America,* University of California Press, 2016. Bu grev Türkiye'de dönemin basınına da konu olmuştur. Bunun için bkz. "Amerika Çelik Grevi Devam Ediyor", *Cumhuriyet,* 26 Haziran 1937, 3. Grev 26 Mayıs 1937'de başlar. Sabiha Zekeriya'nın sözünü ettiği gibi greve 80 bin işçi katılır. 30 Mayıs 1937'de Chicago'da barışçıl bir gösteriye polis saldırır. 10 işçi polisin silahından çıkan kurşunlarla ölür, onlarcası yaralanır. Bu olay, Amerikan emek tarihinde "Memorial Day Massacre" (Anma Günü Katliamı) olarak isimlendirilir. Nitekim Sabiha Zekeriya'nın *Tan*'ın 18 Eylül 1937'deki nüshasındaki yazısında kullanılan fotoğraf bu gösteriye aittir. Tüm bunlar için bkz. Michael Dennis, *The Memorial Day Massacre and the Movement for Industrial Democracy,* Palgrave Macmillan, 2010. Keza bu gelişme Türkiye'de de dönemin basınında kendisine yer bulmuştur. Bunun için bkz. "Amerika'da Grevler Yüzünden Ölenler ve Yaralananlar Var", *Tan,* 1 Haziran 1937, 3; "Amerika'da Grev Faciaları", *Cumhuriyet,* 5 Haziran 1937, 4. Son olarak Anma Günü Katliamı için bkz. Howard Zinn, *Amerika Birleşik Devletleri Halklarının Tarihi,* çev. Sevinç Sayan Özer, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2005, 423.

[18] Benzer bir bilgi için bkz. Dennis, *a.g.e.,* 55-59.

(sermayedar grup - SZ) harekete geçerek kanunu Kongre'de reddettirir[19] ve yardımı yarıya indirtir. Nitekim Sabiha Zekeriya, Amerika'da grevlerin artışını bu gelişmeye bağlar.

Akabinde Sabiha Zekeriya, ABD'deki işçi örgütlenmeleri konusunda okuyucusunu bilgilendirir. Daha önce sözü edilen 34 milyon işçiyi örgütlemeye çalışan iki sendika [tred-union (amele birliği) - SZ] bulunmaktadır. Bunlardan ilki Amerikan Emek Federasyonu[20] [Amerikan İşçi Birliği (AFL) - SZ], diğeri de Sanayi Örgütleri Komitesi'dir[21] (CIO) [Sanayi Amelesini Teşkilatlandırma Komitesi (C.D.O.) – SZ]. Sabiha Zekeriya, AFL'nin CIO'ya göre daha eski bir örgütlenme olduğunu[22] ve başkanlığını William Green'in[23] (büyük milyoner - SZ) yaptığını okuyucularıyla paylaşır. Burada şu katkı sunulabilir: Green üzerine yapılan nitelikli bir çalışmada Sabiha Zekeriya'nın makalesinde Green'e yönelik sarf ettiği "büyük milyoner" ifadesini doğrudan çağrıştıracak bir yaklaşım bulunmaz. Ancak Green, bu çalışmada daha birçok şeyin yanında çoğu zaman işçi sınıfı ve burjuvazi arasında arabulucu bir rol oynayan, mücadelenin yükselişini –örneğin bir grevi– son çare olarak değerlendiren, hatta denetimleri dışında gerçekleşen grev örgütlenmelerinde grevcileri desteklemeyip sessiz duran, dolayısıyla aslında zımnen patronun elini kuvvetlendiren, işçi hareketinin radikalleşmesini istemeyen, bu radikalleşmeyi destekleyen/radikalleşmenin yanında duran unsurları da federasyondan uzak tutan/tutmaya çalışan, bu yanıyla statükocu ve hatta muha-

---

19 Aslında burada Sosyal Güvenlik Yasası'nın da içinde olduğu anayasal bir mücadele söz konusudur. Hem Sosyal Güvenlik Yasası'nın anayasal arka planını ele alan hem de bu tarihsel sürece dair bilgi veren bir çalışma için bkz. Eduard A. Lopez, "Constitutional Background to the Social Security Act of 1935", *Social Security Bulletin* 50: 1 (Ocak 1987), 5-11. Başlı başına bu anayasal mücadeleyi ele alan çok daha kapsamlı bir kaynak için bkz. Marian C. McKenna, *Franklin Roosevelt and the Great Constitutional War,* Fordham University Press, 2002.

20 Sabiha Zekeriya, Amerikan Emek Federasyonu'nu (American Federation of Labor - AFL) Amerikan İşçi Birliği olarak çevirmeyi tercih eder. Amerikan Emek Federasyonu'nu tarihsel bir süreç içinde ele alan ansiklopedik bir çalışma için bkz. Jonathan Rees, "American Federation of Labor", *Encylopedia of U.S. Labor and Working Class History, Volume 1, A-F,* Eric Arnesen (ed.), Routledge, 2007, 74-77. AFL'yi Amerikan işçi hareketindeki yeri bağlamında ele alan bir başka çalışma için ise bkz. Melvyn Dubofsky & Foster Rhea Dulles, *Labor in America, A History,* 8. ed., Harlan Davidson, 2010, 135-148; 221-241; 242-263.

21 Sabiha Zekeriya, Sanayi Örgütleri Komitesi'ni (Congress of Industrial Organizations - CIO) Sanayi Amelesini Teşkilatlandırma Komitesi (C.D.O.) olarak çevirmeyi tercih eder. Sanayi Örgütleri Komitesi'ni (CIO) konuyla rabıtalı bir çalışmada bir ansiklopedik başlık olarak ele alan kaynak için bkz. Lisa Kannenberg, "Congress of Industrial Organizations", *Encylopedia of U.S. Labor and Working Class History, Volume 1, A-F,* Eric Arnesen (ed.), Routledge, 2007, 307-311. Ayrıca doğrudan CIO'yu ele alan ve AFL-CIO birleşmesine kadar geçen tarihsel süreç içinde bu örgütü irdeleyen bir başka çalışma için bkz. Robert H. Zieger, *The CIO, 1935-1955,* The University of North Caroline Press, 1995.

22 Gerçekten de AFL 1886'da kurulmuş, CIO ise kuruluşunu 1935'te tamamlamıştır. Bu organizasyonların kuruluş süreçleri için bkz. Dubofsky & Dulles, *Labor in America,* 2010, 135-145; Zieger, *The CIO, 1935-1955,* 22-41.

23 William Green'in yaşamı üzerine bkz. Craig Phelan, *William Green: Biography of a Labor Leader,* State University of New York Press, 1989.

fazakar diyebileceğimiz bir yaklaşım içinde olan, kapitalizme eklemlenmeyi kendisine dert etmeyen [öyle ki kendilerinin ve federasyonun girişimiyle ilki 1920'de kurulan iş bankaları (*labor bank*), 1926'ya geldiğinde 35'e ulaşmıştı ve toplam mevduatı 126 milyon dolardı], hatta bunu radikalleşmenin önünü kesmek için kullanan, ABD II. Dünya Savaşı'na girdiğinde bütün grevleri askıya almayı federasyona önerecek ve kabul ettirecek denli "yurtsever" bir figür olarak resmedilir. Bütün bu bahsedilenlerden Sabiha Zekeriya'nın da haberdar olduğunu ve bu nedenle William Green'e dair mesafeli bir tutumu benimsediğini söylemek yanlış olmayacaktır.[24]

Sabiha Zekeriya, federasyon yirmi yıldır çalıştığı halde[25] 3,5 milyon üyesi olduğunu söyler[26]. Ona göre AFL işçileri zanaatlerine göre örgütleyen[27] mesleki birliklerden oluştuğu için, bütün sanayi işçilerini bünyesinde toplayamamıştır.[28] Dolayısıyla CIO'nun 1935'te kurulması bununla ilişkilidir. CIO'nun başkanı John L. Lewis'tir.[29] Sabiha Zekeriya, toplum içindeki genel yaklaşıma göre bir sonraki cumhurbaşkanlığı seçiminde Roosevelt kazanmazsa Lewis'in[30] yeni

---

[24] Özellikle Green'in bahsedilen tutumları ve buna dair örnekler için bkz. Phelan, *William Green,* 1989, 34-35; 36-41; 53-55; 86-105; 158-163.

[25] Aslında daha önce değinildiği üzere AFL, Sabiha Zekeriya'nın bahsettiği tarihten daha önce varlık göstermeye başlamıştır. Burada Sabiha Zekeriya, ABD I. Dünya Savaşı'na katılırken sendikaların da ABD iç politikasında daha etkin bir rol oynamasına, dolayısıyla önemlerinin artmasına ve etkilerini artırmak için örgütlenmeye hız vermelerine dair konuları kafasının bir kenarında tutarak bu ifadeyi kullanmış olabilir. Bu tartışmaların benzerlerini yapan bir çalışma için bkz. Julie Greene, *Pure and Simple Politics, The American Federation of Labor and Political Activism, 1881-1917,* Cambridge University Press, 2004.

[26] Sabiha Zekeriya'nın verdiği bu rakam bir parça abartılı görünebilir. Bu döneme dair bir araştırmaya göre AFL'nin 1937'deki üye sayısı 3.180.000'dir. Bu rakam için bkz. U.S. Bureau of the Census, *a.g.e.,* 1975, 177.

[27] 1937 yılı itibariyle AFL 154 işkolundan 100'ünde örgütlüdür. Bu bilgi için bkz. Leo Troy, *Trade Union Membership, 1897-1962,* National Bureau of Economic Research, New York, Columbia University Press, 1965, 23-31.

[28] 1937 yılı itibariyle CIO 65 işkolundan 34'ünde örgütlüdür. AFL'nin örgütlü olmayıp yalnızca CIO'nun örgütlü olduğu işkollarına bakıldığında (örneğin alüminyum işçileri, otomotiv işçileri gibi) Sabiha Zekeriya'nın yukarıdaki tespitinin haklılığı görülür. Dahası daha önce AFL'de örgütlü olan maden işçileri yine 1937'de tümüyle sendika değiştirip CIO çatısı altında örgütlenirler. Bu konuların ayrıntıları için bkz. Troy, *Trade Union Membership, 1897-1962,* 1965, 42-45.

[29] John L. Lewis üzerine bkz. Melvyn Dubofsky & Warren Van Tine, "John L. Lewis and the Triumph of Mass-Production Unionism", Melvyn Dubofsky & Warren Van Tine (ed.), *Labor Leaders in America,* University of Illinois Press, 1987, 185-206.

[30] Lewis ile Roosevelt arasındaki ilişkinin karakterine dair bir analiz için bkz. Dubofsky & Van Tine, *Labor Leaders in America,* 1987, 188. Özellikle 1932'deki başkanlık seçimleri ve Lewis'in etkili olduğu UMW (United Mine Workers' - Birleşik Maden İşçileri) ilişkisi için bkz. Dubofsky & Van Tine, *Labor Leaders in America,* 1987, 193 ve sonrası. Son olarak Lewis ve Roosevelt arasındaki politik bağın dönem basınına karikatürler üzerinden yansıması üzerine bkz. http://www.nisk.k12.ny.us/fdr/ideas/portfolio/fagan/fagan.html (Erişim Tarihi: 5 Şubat 2018).

cumhurbaşkanı olabileceğini söyler.[31] Ayrıca CIO'nun 1935'te kurulduğu ve buna rağmen 5 milyon 500 bin üyesi[32] olduğu bilgisini de okuyucularıyla paylaşır. Yine de bu rakamın daha yüksek olabileceğini, AFL'den ayrılıp CIO'ya geçen işçilerin çoğunun istatistiklere henüz yansımadığını gündeme getirir.[33]

Sabiha Zekeriya, 1937'de 34 milyon işçinin[34] 9 milyonu örgütlüyken,[35] 25 milyonunun herhangi bir sendikal organizasyonun içinde bulunmadığını aktarır. 1937 ilkbaharı ve yazında artan işçi hareketliliğine de okuyucunun dikkatini

Yedigün Dergisi'nde "Sabiha Zekeriya Bize Hayatını Anlatıyor" başlıklı röportaj. Fotoğraftakiler Sabiha Sertel, Naci Sadullah, Mahmud Yesari. (Sayı: 135, 9 Kasım 1935, ss. 7-9, 21) [Bu fotoğrafı paylaştığı için Gökhan Akçura'ya teşekkür ederim.]

[31] Gerçekten de özellikle 1936 ve 1937'de Lewis'in öne çıkması işçi hareketinin ilk başkan adayı olarak isminin dillendirilmesini beraberinde getirir. Bu bilgi için bkz. Melvyn Dubofsky & Warren Van Tine, *John L. Lewis: A Biography,* (abriged ed.), University of Illinois Press, 1986, 238.

[32] Sabiha Zekeriya'nın 1937'de CIO üyesi işçiler için verdiği 5 milyon 500 bin rakamı biraz abartılı olabilir. Şu iki kaynak da 1937'de CIO'da örgütlenen işçileri 3 milyon 700 bin civarında değerlendirir. Bu kaynaklar için bkz. U.S. Bureau of the Census, *a.g.e.,* 1975, 177; Dubofsky & Dulles, *Labor in America,* 2010, 273.

[33] Benzer bir tartışmayı başka bir kaynak da farklı açıdan gündeme getirir. CIO üyelerinin birçoğu aidat ödemediğinden istikrarlı üye sayısına dair bir şey söylemenin zorluğuna dikkat çeker. Bu vurgu için bkz. Dubofsky & Dulles, *Labor in America,* 2010, 273.

[34] Bu rakamın değerlendirmesi için bkz. 13 nolu dipnot.

[35] Sabiha Zekeriya'nın 1937'de sendikalarda örgütlü işçi sayısı için verdiği 9 milyon rakamı biraz abartılı olabilir. Bu tarihte CIO'ya üye 3 milyon 700 bin işçinin varlığından yukarıda bahsedilmişti (bkz. 32 nolu dipnot). AFL üyesi işçiler için ise şu iki kaynak 3 milyon 180 bin işçinin varlığına işaret eder. Bunlar için bkz. U.S. Bureau of the Census, *a.g.e.,* 1975, 177; Troy, *Trade Union Membership, 1897-1962,* 1965, 21. Dolayısıyla buradan toplam 6 milyon 880 bin örgütlü işçi rakamına ulaşılır. Bir başka çalışmanın sendika ve birlik üyesi işçiler için verdiği toplam 7 milyon 200 bin rakamı bu değerlendirmeye başka bir katkıda bulunur. Bunun için bkz. U.S. Bureau of the Census, *a.g.e.,* 1975, 178.

çeker. Ona göre devletler dış siyasetlerinde kamplaşmalar oluşturdukları ve bunlardan birine dahil oldukları gibi, iç politikada da kamplaşmalar oluşmuş ve bu kamplar karşı karşıya gelmektedirler. Dahası Amerika'da "sermayedar sınıfı faşist cephesinde, amele sınıfı ve gençliğin büyük bir ekseriyeti sosyalizm cephesinde, halk demokrasi cephesindedir".[36] Üstelik kendisi hükümete bu kesimler arasında bir denge kurmak, demokrasiyi korumak şeklinde bir misyon biçer. Bu tarihsel görevi de Roosevelt'e verir. Bu noktada akla şöyle bir soru gelebilir: Sabiha Zekeriya, böyle bir çıkarsamaya nasıl ulaşır ya da böyle bir kanaatin denk düştüğü başka bir siyasi eğilim var mıdır? Makalesinde ifade ettiği şekliyle Sabiha Zekeriya'nın tutumu uluslararası komünist hareketi temsil ettiğini söyleyen Stalin yönetiminden ve Komintern politikalarından farklı bir içerik ihtiva etmez. Evveliyatında dönemin Komintern analizleri ABD'yi ele alırken [burada kastedilen özellikle 1935'teki Komintern'in 7'nci Kongresi'dir; çünkü o tarihte hem Komintern'in hem de Komintern'in ABD'deki takipçisi Amerikan Komünist Partisi'nin (CPUSA) Roosevelt'e ve politikalarına dönük tutumunda değişiklik olur] Sabiha Zekeriya'nın yazısında dile getirdiğine benzer çıkarsamalar yaparlar. Dolayısıyla bu açılardan bakıldığında uluslararası komünist hareketin "resmî" temsilcileriyle Sabiha Zekeriya'nın döneme dair ABD değerlendirmeleri arasında bir paralellik olduğunu söylemek mümkündür.[37]

Sabiha Zekeriya, bu dönemde gerçekleşen işçi hareketliliğini basit sendikal girişimler dışında daha siyasi eylemler olarak niteler. Zaten çok zayıf olarak değerlendirdiği Sosyalist Parti'yi tamamen dağılma halinde görür. Ardından okuyucularına Amerikan Sosyalist Partisi (Sosyalist Fırkası - SZ) hakkında bilgi verir. Kendisinin yazdıklarına göre Sosyalist Parti 1900'de kurulmuştur.[38] Parti-

---

[36] Sabiha Zekeriya, *a.g.m.,* 18 Eylül 1937, 5.

[37] Bu analizlerin kaynakları için bkz. Guenter Lewy, *The Cause That Failed, Communism in American Political Life,* Oxford University Press, 1990, 22-24; Harvey Klehr & John Earl Haynes & Fridrikh Igorevich Firsov, *The Secret World of American Communism,* Yale University Press, 1995, 8-9; Serge Wolikow, *Komünist Enternasyonal (1919-1943),* çev. Erden Akbulut, Yordam Kitap, İstanbul, 2015, 41; Anthony J. Badger, *The New Deal, The Depression Years, 1933-40,* Palgrave Macmillan, 1989, 287-290; Fernando Claudin, *Komintern'den Kominform'a, Komünist Enternasyonal'in Bunalımı*, Cilt I, çev. Yavuz Alogan, Belge Yayınları, İstanbul, 1990, 249-254; Georgi Dimitrov, *The United Front, The Struggle Against Fascism and War,* Lawrance & Wishart, London, 1938, 78, 212; Hermann Weber (der.), *III. Enternasyonal, Belgeler (1919-1943),* çev. Ümit Kıvanç, Belge Yayınları, İstanbul, 1979, xiii-xiv, 31-32; Georgi Dimitrov, *The Fascist Offensive,* Prism Key Press, 2012, 48, 53-54; Harvey Klehr & John Earl Haynes & Kyrill M. Anderson, *The Soviet World of American Communism,* Yale University Press, 1998, 31-34; Haluk Gerger, *Canavarın Ağzında: ABD Komünist Partisi Tarihi, 1919-1959*, Cilt II, *Çocukluk Hastalığından Ergenlik Krizlerine,* Yordam Kitap, İstanbul, 2017, 300-303.

[38] Sabiha Zekeriya, Amerikan Sosyalist Parti'nin (The Socialist Party of America - SPA) kuruluş tarihiyle ilgili yanılıyor olabilir. Kaynaklar partinin kuruluş tarihi olarak 1901'i gösterirler. Bunun için bkz. James Weinstein, *The Decline of Socialism in America (1912-1925),* Monthly Review Press, 1967, 2, 6; Jack Ross, *The Socialist Party of America,* Potamac Books, 2015, 58-78.

nin başkanı Norman Thomas'tır.[39] Sabiha Zekeriya, partinin kuruluş tarihi eskiye dayanmasına rağmen işçi hareketi içinde kendisini var edemediğini söyler. Buna kanıt olarak da partinin üye sayılarını gösterir. Kendisinin yazısında verdiği rakamlara göre partinin 1935'te 19.121 üyesi varken, bu sayı 1929'da 7.500, 1935'te 3.500'dür.[40] Dahası yazar, bu partinin siyasi eksenini reformizme oturtur. Doğrudan işçi sınıfıyla ilgilenmeyip teorik üretime yönelmelerini de böyle açıklar. Yine Sabiha Zekeriya'ya göre Sosyalist Parti sosyalizmi ideolojik bir mücadele olarak düşünür. Dolayısıyla ona göre Sosyalist Parti'nin işçi mücadelesini öncelikli bir mesele olarak görmemesinin iki sonucu olmuştur: İlki işçi sınıfını sarı sendikalar karşısında çaresiz bırakması, ikincisi üye sayısının ciddi oranda azalmasıdır. Bu noktada Sabiha Zekeriya, Sosyalist Parti'ye dair yöneltti̇ği eleştiri repertuarını çeşitlendirir. Onun bakış açısına göre Sosyalist Parti AFL çizgisini takip etmiş ve CIO'nun sanayi işçilerini örgütlemeye dönük girişimine muhalefet etmiştir. Kendisi Sosyalist Parti'nin dağılma noktasına gelmesinin bir nedenini örgütün grevlere ve işçi hareketine kayıtsız kalması olarak görürken diğer nedenleri şu başlıklarla okuyucularıyla paylaşır: a) Sosyalist Parti'nin savaşa dair ikircikli bir siyasetinin olması, b) Sovyet hükümetine düşmanca tutum alması, c) Troçkistleri partiye kabul etmesi, d) Sosyalist Parti'nin Roosevelt hükümetine muhalefetidir. Bütün bunların yanında yine kendi bakış açısına göre partinin kendi içindeki gruplaşmalar da Sosyalist Parti'nin dağılmasında etkili olmuştur.[41]

Sabiha Zekeriya, yazısının bu son bölümünde okuyucularını Amerikan Komünist Partisi (Komünist Fırkası - SZ) hakkında bilgilendirir.[42] Onun değerlen-

---

[39] 1930'larda Amerikan Sosyalist Parti başkanı Norman Thomas için bkz. Raymond F. Gregory, *Norman Thomas, The Great Dissenter,* Algora Publishing, 2008; W. A. Swanberg, *Norman Thomas, The Last Idealist,* Charles Scribner's Sons, 1976; Murray B. Seidler, *Norman Thomas, Respecteble Rebel,* Syracuse University Press, 1961; James C. Duram, *Norman Thomas,* Twayne Publishers, 1974; Harry Fleischman, *Norman Thomas, A Biography (1884-1968),* W. W. Norton & Company, 1964.

[40] Sabiha Zekeriya Amerikan Sosyalist Parti'nin üye sayıları konusunda yanılıyor olabilir. Her şeyden önce verdiği rakamlarda 1935 yılı iki kez yinelenmesine rağmen farklı rakamlar telaffuz edilmiştir. Sabiha Zekeriya'nın 1935 için verdiği üye sayısı olan 19 bin 121 doğrudur. 1929 için verdiği 7 bin 500 rakamı, 9 bin 446'yla tashih edilmelidir. Bahsettiği en düşük rakam olan 3 bin 500 ise, yazının kaleme alındığı 1937'ye işaret edebilir gibi düşünülürse bile bu rakamı da 5 bin 747 ile tashih etmek gerekir. Amerikan Sosyalist Parti'nin üye sayıları için bkz.https://public.tableau.com/profile/mapping.social.movements#!/vizhome/WashingtonSocialistParty/Storymixed (Erişim Tarihi: 10 Şubat 2018).

[41] Aslında anlaşılacağı üzere Sabiha Zekeriya, bu eleştirilerini Komintern'in "resmî" siyaseti çerçevesinde yapar. Komintern'in hem "birleşik cephe" siyaseti hem de ABD'ye dair önerdikleri için bkz. 37 nolu dipnot. Bu dipnota ek olarak bkz. Harvey Klehr, *The Heyday of American Communism,* Basic Books Inc., 1984, 207-222. "Birleşik cephe" siyasetinin kuvvetli bir eleştirisi için bkz. Lev Troçki, *İspanyol Devrimi (1931-1939),* çev. Emrah Dinç & Umut Konuş, Yazın Yayıncılık, İstanbul, 2000, 235-244. Dahası Fransa örneğinden hareketle "halk cephesi" siyasetine eleştirel bir analiz için bkz. Lev Troçki, *Fransa Nereye Gidiyor?,* çev. Bülent Tanatar, Yazın Yayıncılık, İstanbul, 2017, 135-148.

[42] Amerikan Komünist Partisi'ne dair Türkçedeki çok sınırlı literatürde öne çıkan nitelikli bir örnek için bkz. Haluk Gerger, *Canavarın Ağzında, ABD Komünist Partisi Tarihi, 1919-1959*, Cilt

dirmesiyle Komünist Parti Sosyalist Parti içindeki aşırı unsurların bir aradalığından doğmuştur.[43] Kendisi partinin kuruluşu için 1929'u (929'da Umumi Harpten sonra - SZ) tarih olarak verir.[44] Yine ona göre parti sınıf kavgası prensibine yaslanır ve siyasetini bu çerçevede belirler. Sabiha Zekeriya, parti liderlerinin isimleri olarak W. M. Z. Foster[45] ve Earl Browder'ı[46] zikreder. Partinin öncelikli amacını ise şu iki başlıkta toplar: İşçileri örgütlemek ve onları aydınlatarak bilinçlendirmek. Yazısında Komünist Parti'nin üye sayısı olarak şu istatistiki bilgiyi okuyucularıyla paylaşır: 1930: 7 bin 500, 1931: 9 bin, 1932: 14 bin, 1933: 18 bin, 1934: 26 bin, 1935: 30 bin, 1936: 41 bin.[47] Dahası Genç Komünistler Birliği'nin de (Cemiyeti - SZ) 11 bin üyesi bulunmaktadır. Dolayısıyla toplam rakam 52 bini bulur. Bu noktada Sabiha Zekeriya, CIO'nun Komünist Parti'nin himayesinde olduğunu söyleyerek her iki örgütün organik bağını kurar.[48] CIO'nun kurulduğu tarih olan 1935'ten, yazının kaleme alındığı tarih olan 1937'ye dek 5 milyon işçiyi örgütlemesini de Amerika'daki işçi hareketinin olağanüstü bir hızla aşırı sola teveccüh göstermesi şeklinde değerlendirir.

Sabiha Zekeriya, Komünist Parti'nin olumluluklarını ve etkisini okuyucularıyla paylaşarak yazısını sürdürür. Ona göre Roosevelt'in seçimleri kazanmasında Komünist Parti çok yardımcı ve etkili olmuştur.[49] Komünist Parti'nin tarihin

---

I, *Kuruluş ve Çocukluk Dönemi,* Yordam Kitap, İstanbul, 2015; Gerger, *Canavarın Ağzında*, Cilt II, 2017.

[43] Sosyalist Parti içindeki hareketlilik ve Sol Kanat'ın faaliyetleri için bkz. Gerger, *Canavarın Ağzında*, Cilt I, 2015, 38-54. Sol Kanat'ın erken dönemdeki faaliyetleri için bkz. Jacob A. Zumoff, *The Communist International and US Communism,* 1919-1929, Brill, 2014.

[44] Sabiha Zekeriya, Amerikan Komünist Partisi'nin kuruluş tarihi konusunda yanılıyor olabilir. 929 tarihi yazıda zikredilirken belki de bir dizgi yanlışından bahsedilebilir. Çünkü zaten kuruluş tarihi netleştirilirken "umumi harpten (Birinci Dünya Savaşı - y.n.) sonra" ifadesi de kullanılmaktadır. Amerikan Komünist Partisi'nin kuruluş tarihini 1919 olarak veren birçok kaynaktan bazıları için bkz. Klehr & Haynes & Firsov, *The Secret World of American Communism,* 1995, 4; Klehr & Haynes & Anderson, *The Soviet World of American Communism,* 1998, 15-16; Theodore Draper, *The Roots of American Communism,* Transaction Publishers, 2003, 166-169.

[45] William Z. Foster üzerine bir çalışma için bkz. James R. Barrett, *William Z. Foster and the Tragedy of American Radicalism,* University of Illinois Press, 2001.

[46] Earl Browder'ın yaşamı ve Amerikan Komünist Partisi'yle bağlantısı için bkz. James G. Ryan, *Earl Browder: The Failure of American Communism,* University Alabama Press, 1999.

[47] Komünist Parti'nin 1930'daki 7 bin 500 ve 1933'teki 19 bin üye sayısı (Sabiha Zekeriya yazıda 18 bin der) rakamları şu kaynak tarafından da teyid edilir: Bert Cochran, *Labor and Communism, The Conflict that Shaped American Unions,* Princton University Press, 1979, 46.

[48] Bu bağa değinen ve bunu analiz eden bir çalışma için bkz. Gerger, *Canavarın Ağzında, Cilt II,* 2017, 303-312.

[49] "Bu noktada Browder partinin asıl seçim stratejisini de açıkladı. Buna göre, Roosevelt'le ilgili ciddi kaygılarına rağmen Komünist Parti seçimlerde esas olarak Cumhuriyetçi aday Landon'un seçilmemesi için çalışacağını açıkladı. Bunun gerçekte fiilen Roosevelt'e çalışmak anlamına geldiği açıktı." Alıntı için bkz. Gerger, *Canavarın Ağzında*, Cilt II, 2017, 315. Gerger devamında da Browder'ın bu desteği nasıl söylem düzeyinde inşa ettiğini aktarır. Bunun içinse bkz. Gerger, *Canavarın Ağzında*, Cilt II, 2017, 315-316. Nitekim 1936 başkanlık seçiminde Cumhuriyetçi aday Alf Landon 16 milyon 679 bin 543, Demokrat Parti adayı

bu dönüm noktasında[50] yaptığı önemli manevrayı da önemser. Kendi sözleriyle Sabiha Zekeriya, bunu şu şekilde ifade eder: "Kommünist (yazım aynen korunmuştur - y.n.) fırkası tarihin bu dönüm noktasında, faşizm tehlikesi karşısında prensip ve rejim kavgasını kenara bırakmış, faşizme karşı demokrasilerle birleşmiştir."[51] Bu noktada Sabiha Zekeriya, Fransa örneğini verir[52] ve Amerika'da da "birleşik cephe"nin (müttehit cephe - SZ) kurulmasının Komünist Parti sayesinde mümkün olduğunu okuyucularına aktarır. Devamında ise bütün Komünist Parti'leri Amerikan Komünist Partisi'ne emsal göstererek o günün acil ve öncelikli görevini tarif eder. Ona göre Amerikan Komünist Partisi'nin birinci hedefi demokrasiyi kurtarmak; faşizmin ve emperyalizmin yayılmasını engellemek ve savaşa karşı barışı savunmaktır.[53]

Sabiha Zekeriya, Komünist Parti'nin izlediği "birleşik cephe" siyasetiyle halk kitlelerinin büyük bir çoğunlukla sola kaydığını, işçi hareketinin de bu minvalde yeni bir formasyona kavuşarak ivmelendiğini söyler.[54] Bir taraftan bu yeni durumda farklı pozisyonları da tarif eder. Onun cümleleriyle ifade edecek olursak "Bugün sosyalistler, Troçkistler demokrasiye, Roosevelt hükümetine düşman iken, Kommünistler (yazım aynen korunmuştur - y.n.) demokrasiye ve Roosevelt hükümetine taraftardırlar."[55] Böylece yazar, Komünist Parti'nin bu "feraga-

Franklin D. Roosevelt 27 milyon 747 bin 636 oy alır ve başkanlık seçimini Roosevelt kazanır. Bu bilgi için bkz. *Presedential Elections since 1789,* Third Edition, Congressional Quarterly Inc., 1983, 108. Başkan adaylarının aldığı bu oyları Gerger Cumhuriyetçi aday için 16 milyon 681 bin 862 ve Demokrat aday için 27 milyon 752 bin 648 olarak verir. Bu bilgi için bkz. Gerger, *Canavarın Ağzında*, Cilt II, 2017, 316.

50 Sabiha Zekeriya bu makaleyi kaleme aldığı 18 Eylül 1937'de "tarihin bu dönüm noktası" derken artık oldukça yaklaşan ve çıkması muhtemel olan II. Dünya Savaşı'nı kastediyor olmalıdır.

51 Sabiha Zekeriya, *a.g.m.,* 18 Eylül 1937, 5.

52 Fransa örneği için bkz. Cochran, *Labor and Communism,* 1979, 77-78.

53 Sabiha Zekeriya, *a.g.m.,* 18 Eylül 1937, 5. Sabiha Zekeriya bunu söylese de, örneğin Haluk Gerger gerek Amerikan Komünist Partisi'nde gerek Komintern'deki yalpalamayı şöyle ifade eder: "Üçüncü Periyot'tan ve Roosevelt'i faşizm ve savaş yolunun yolcusu olarak suçlamaktan, açık destek vermeden desteklemeye doğru yöneliş, bir süre partinin sosyalistlerle ve işçi hareketiyle Birleşik Cephe kurma çabalarıyla birlikte sürdürüldü." Bu ifade için bkz. Gerger, *Canavarın Ağzında*, Cilt II, 2017, 319.

54 Oysa örneğin Haluk Gerger Amerikan Komünist Partisi'nin izlediği "birleşik cephe" siyaseti sonucunda seçimlerde Demokrat Parti karşısında bile bir seçenek olmaktan uzaklaşarak, giderek Demokrat Parti'nin payandası olmaya ilerleyen bir siyasete işaret eder. Bunun için bkz. Gerger, *Canavarın Ağzında, Cilt II,* 2017, 371-375. Hatta Gerger bunu şu şekilde ifade eder: "Artık açıktı ki, parti; sınıfsal bir güç olarak Roosevelt'i destekleyen büyük burjuva bloku, ideolojik bakımdan liberalizm ve birikim modeli olarak da devlet kapitalizmi ile genişletilmiş bir cephe siyasetine dümen kırmıştı." Bu analiz için bkz. Gerger, *Canavarın Ağzında*, Cilt II, 2017, 383. Dolayısıyla bütün bunlar Sabiha Zekeriya'nın işaret ettiği gibi pek de "halk kitlelerinin sola kaydığı"na işaret etmez.

55 Sabiha Zekeriya, *a.g.m.,* 18 Eylül 1937, 5. Epey erken bir tarihte ise (23 Mart 1935) Troçki Roosevelt yönetimini Amerikan iç politikasının kendi dinamikleri üzerinden teşhir eder ve uzun vadede haklı çıkar. Şöyle der: "Bazı aşırı-muhafazakarlarınızın taşıdığı suçlamalara rağmen, Roosevelt Birleşik Devletleri sovyetik bir dönüşüme hazırlamıyor. National

ti''yle (ifade aynen korunmuştur - y.n.) Amerika'da faşizme karşı birleşik cephenin ortaya çıkışının mümkün olduğunu söyler.

Sabiha Zekeriya, yazısına son verirken bir organizasyondan daha bahseder. Bahsettiği işçi partileri dışında yeni kurulmuş bir işçi partisini kendisine konu edinir. Bunu "sosyalist fırkasının bir basülbadelmevti" (yeniden canlanması - y.n.) olarak niteler.[56] Ona göre birleşik cephenin oluşturduğu "Köylü-İşçi Partisi"[57] daha çok yeni olmakla birlikte büyüme yeteneği taşımaktadır. Sonuçta başından beri bütün anlattıklarının yani şiddetli grevler, ekonomik ve toplumsal mücadeleler, siyasi birleşmeler Amerika'nın dış politikadan ziyade/daha çok iç iktisadi sorunlarla "hali işbaa geldiğini(n)"[58] ve keskin mücadelelere tanık olduğunun göstergesidir.

Sabiha Sertel'in yazısı burada biter. Ama çalkantılı yaşamı *Tan*'daki yazılar nedeniyle başlayan yargılamalarla, bir süre sonra *Tan*'ın 4 Aralık 1945'te talan edilmesi ve yıkıma uğratılmasıyla, polis tevkifatlarıyla, Nazım Hikmet'in üzerindeki artan baskılar, yargılamalar ve hapishane günleriyle, Sabahattin Ali'nin öldürülmesi ve Sertellerin birlikte yurtdışına çıkma kararı almalarıyla, yurtdışında onları bekleyen politik sürgün günleriyle devam eder. Sabiha Sertel'in yaşamının 2 Eylül 1968'de Bakü'de sona ermesiyle nihayetlenir.

Sonuç olarak Sabiha Sertel'in 1937'de kaleme aldığı bu yazı 1930'ların Türkiye'sinden ABD'ye ve oradaki işçi hareketine soldan bakma çabasının bir ürünü olarak değerlendirilebilir. Komintern'in argümanlarıyla da uyumlu ve bu yönüyle o dönemin tipik terminolojisini ifade eden Sertel'in çalışmasının (ya da bu istikametteki başka çabaların) Türkiye'deki ideolojik egemenliğin inşasının neresinde durduğu ise başka bir yazının konusu olarak karşımızda durmaktadır.

Kaynakça

Gazeteler

Cumhuriyet

Tan

Kitap ve Makaleler

Achenbaum, W. Andrew. *Social Security: Visions and Revisions,* Cambridge University Press, 1986, 18-32.

Recovery Administration'ın (NRA) Amerikan kapitalizmini yok etmeye değil ekonomik zorluklarınızın üstesinden gelerek onun temellerini sağlamlaştırmaya niyeti var." Bu alıntı için bkz. Lev Troçki, "ABD'de Komünist Rejim", *Stalinizme Karşı Bolşevizm* içinde, çev. Sanem Öztürk, Yazın Yayıncılık, İstanbul, 2008, 163.

[56] Sabiha Zekeriya, *a.g.m.,* 18 Eylül 1937, 5.

[57] "Farmer-Labor Party (Köylü-İşçi Partisi) için bkz. William Z. Foster, *History of the Communist Party of the United States,* International Publishers, 1952, 309, 311; Gerger, *Canavarın Ağzında, Cilt II,* 2017, 371-372.

[58] Hâl-i işbâa gelmek: Son haddine kadar dolmak, kaldırabileceği en son noktaya gelmek.

Akal, Emel. *Millî Mücadele'nin Başlangıcında Mustafa Kemal, İttihat Terakki ve Bolşevizm,* 2. Baskı, TÜSTAV, İstanbul, 2006

Badger, Anthony J. *The New Deal, The Depression Years, 1933-40,* Palgrave Macmillan, 1989.

Barrett, James R. *William Z. Foster and the Tragedy of American Radicalism,* University of Illinois Press, 2001.

Claudin, Fernando. *Komintern'den Kominform'a, Komünist Enternasyonal'in Bunalımı*, Cilt I, çev. Yavuz Alogan, Belge Yayınları, İstanbul, 1990.

Cochran, Bert. *Labor and Communism, The Conflict that Shaped American Unions,* Princton University Press, 1979.

Çatal, Barış. "Amerika'da İspanya İç Savaşı'na Destek Faaliyetleri ve Sabiha Zekeriya'nın Tanıklıkları", *Toplumsal Tarih,* Sayı 288, İstanbul, Aralık 2017, 86-89.

Dennis, Michael. *The Memorial Day Massacre and the Movement for Industrial Democracy,* Palgrave Macmillan, 2010.

Dimitrov, Georgi. *The Fascist Offensive,* Prism Key Press, 2012.

Dimitrov, Georgi. *The United Front, The Struggle Against Fascism and War,* Lawrance & Wishart, London, 1938.

Downey, Kirstin. *The Woman Behind The New Deal, The Life and Legacy of Frances Parkins - Social Security, Unemployment Insurance, and the Minimum Wage,* Anchor Books, 2010.

Draper, Theodore. *The Roots of American Communism,* Transaction Publishers, 2003.

Dubofsky, Melvyn & Foster Rhea Dulles, *Labor in America, A History,* 8. ed., Harlan Davidson, 2010.

Dubofsky, Melvyn & Warren Van Tine, "John L. Lewis and the Triumph of Mass-Production Unionism", Melvyn Dubofsky & Warren Van Tine (ed.), *Labor Leaders in America,* University of Illinois Press, 1987, 185-206.

Dubofsky, Melvyn. *Hard Work, The Making of Labor History,* University of Illinois Press, 2000, 138-139

Duram, James C. *Norman Thomas,* Twayne Publishers, 1974.

Fleischman, Harry. *Norman Thomas, A Biography (1884-1968),* W. W. Norton & Company, 1964.

Gerger, Haluk. *Canavarın Ağzında, ABD Komünist Partisi Tarihi, 1919-1959*, Cilt I, *Kuruluş ve Çocukluk Dönemi,* Yordam Kitap, İstanbul, 2015. ,

Gerger, *Canavarın Ağzında*, Cilt II, *Çocukluk Hastalığından Ergenlik Krizlerine*, Yordam Kitap, İstanbul, 2017.

Greene, Julie. *Pure and Simple Politics, The American Federation of Labor and Political Activism, 1881-1917,* Cambridge University Press, 2004.

Gregory, Raymond F. *Norman Thomas, The Great Dissenter,* Algora Publishing, 2008.

Kannenberg, Lisa. "Congress of Industrial Organizations", *Encylopedia of U.S. Labor and Working Class History, Volume 1, A-F,* Eric Arnesen (ed.), Routledge, 2007, 307-311.

Klehr, Harvey & John Earl Haynes & Fridrikh Igorevich Firsov, *The Secret World of American Communism,* Yale University Press, 1995.

Klehr, Harvey & John Earl Haynes & Kyrill M. Anderson, *The Soviet World of American Communism,* Yale University Press, 1998.

Klehr, Harvey. *The Heyday of American Communism,* Basic Books Inc., 1984.

Lewy, Guenter. *The Cause That Failed, Communism in American Political Life,* Oxford University Press, 1990.

Lopez, Eduard A.”Constitutional Background to the Social Security Act of 1935”, *Social Security Bulletin* 50: 1 (Ocak 1987), 5-11.

McKenna, Marian C. *Franklin Roosevelt and the Great Constitutional War,* Fordham University Press, 2002.

Nelson, Daniel. “The Company Union Movement, 1900-1937: A Reexamination”, *The Business History Review* 56: 3. (Sonbahar, 1982), 335-357.

Öztekin, Hülya. *Tan, Serteller Yönetiminde Muhalif Bir Gazete,* Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2016.

Paulson, Linda Daily. “Social Security Act”, Neil Schlager (ed.), *St. James Encylopedia of Labor History Worldwide*, C. 2, St. James Press, 2004, 236-241.

Peterson Florence (haz.). *Review of Strikes in 1936,* United States Government Printing Office, Washington, 1937.

Peterson, Florence (haz.). *Analysis of Strikes in 1937,* United States Government Printing Office, Washington, 1938.

Phelan, Craig. *William Green: Biography of a Labor Leader,* State University of New York Press, 1989.

Quadagno, Jill S. “Welfare Capitalism and the Social Security Act of 1935”, *American Sociological Review* 49: 5 (Ekim, 1984), 632-647.

Rees, Jonathan. “American Federation of Labor”, *Encylopedia of U.S. Labor and Working Class History, Volume 1, A-F,* Eric Arnesen (ed.), Routledge, 2007, 74-77.

Ross, Jack. *The Socialist Party of America,* Potamac Books, 2015.

Ryan, James G. *Earl Browder: The Failure of American Communism,* University Alabama Press, 1999.

Seidler, Murray B. *Norman Thomas, Respecteble Rebel,* Syracuse University Press, 1961.

Sertel, Sabiha. *Roman Gibi, Demokrasi Mücadelesinde Bir Kadın,* 2. Baskı, Belge Yayınları, İstanbul, 1987.

Sertel, Yıldız. “Bir Sertel Daha Vardı”, *Cumhuriyet Dergi,* Sayı 855, 11 Ağustos 2002, 4-5.

Sertel, Yıldız. *Annem, Sabiha Sertel Kimdi, Neler Yazdı?*, Belge Yayınları, İstanbul, 2001, 60.

Sertel, Zekeriya. *Hatırladıklarım,* 5. Basım, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2001.

Swanberg, W. A. *Norman Thomas, The Last Idealist,* Charles Scribner’s Sons, 1976.

Toprak, Zafer. *Türkiye’de Kadın Özgürlüğü ve Feminizm (1908-1935)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2015.

Troçki, Lev. “ABD’de Komünist Rejim”, *Stalinizme Karşı Bolşevizm* içinde, çev. Sanem Öztürk, Yazın Yayıncılık, İstanbul, 2008.

Troçki, Lev. *Fransa Nereye Gidiyor?,* çev. Bülent Tanatar, Yazın Yayıncılık, İstanbul, 2017.

Troçki, Lev. *İspanyol Devrimi (1931-1939),* çev. Emrah Dinç & Umut Konuş, Yazın Yayıncılık, İstanbul, 2000.

Troy, Leo. *Trade Union Membership, 1897-1962,* National Bureau of Economic Research, New York, Columbia University Press, 1965.

U.S. Bureau of the Census, *Historical Statistics of the United States, Colonial Times to 1970, Bicentennial Edition, Part 1,* Washington, D.C., 1975.

Weber, Hermann (der.). *III. Enternasyonal, Belgeler (1919-1943),* çev. Ümit Kıvanç, Belge Yayınları, İstanbul, 1979.

Weinstein, James. *The Decline of Socialism in America (1912-1925),* Monthly Review Press, 1967.

White, Ahmed. *The Last Great Strike, Little Steel, the CIO, and the Struggle for Labor Rights in New Deal America,* University of California Press, 2016.

Wolikow, Serge. *Komünist Enternasyonal (1919-1943),* çev. Erden Akbulut, Yordam Kitap, İstanbul, 2015.

Zieger, Robert H. *The CIO, 1935-1955,* The University of North Caroline Press, 1995.

Zinn, Howard. *Amerika Birleşik Devletleri Halklarının Tarihi,* çev. Sevinç Sayan Özer, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2005.

Zumoff, Jacob A. *The Communist International and US Communism,* 1919-1929, Brill, 2014.

Öz: Sabiha Sertel 1937'deki Amerika ziyaretinde Amerikan işçi hareketi üzerine bir yazı kaleme alır. Bu yazıda Yardım Kanunu'ndan, Amerikan Emek Federasyonu'ndan (AFL), Sanayi Örgütleri Komitesi'nden (CIO) söz eder ve bu örgütleri okuyucuya tanıtır. Akabinde Amerikan Sosyalist Partisi (SPA) ve Amerikan Komünist Partisi'ni de (CPUSA) yazısına konu edinir. Komünist Parti'nin "birleşik cephe" siyasetini destekler. Bu yönleriyle Sabiha Sertel'in yazısı Komintern'in resmi siyasetiyle de uyumludur.

Anahtar Sözcükler: Sabiha Sertel, Amerikan işçi hareketi, Yardım Kanunu, Amerikan Emek Federasyonu (AFL), Sanayi Örgütleri Komitesi (CIO), Amerikan Sosyalist Partisi (SPA), Amerikan Komünist Partisi (CPUSA), birleşik cephe, Komintern.

Sabiha Sertel and American Labor Movement

Abstract: During her visit to the USA in 1937, Sabiha Sertel writes an article on American labor movement. In this article, she mentions the Social Security Act, the American Federation of Labor (AFL), and the Congress of Industrial Organizations (CIO), and introduces these organizations to the reader. Subsequently, she addresses the Socialist Party of America (SPA) and the Communist Party USA (CPUSA) in her article. She supports the "united front" policy of the Comintern. In these regards, Sabiha Sertel's article is compatible with the official politics of the Comintern.

Keywords: Sabiha Sertel, American labor movement, Social Security Act, American Federation of Labor (AFL), Congress of Industrial Organizations (CIO), The Socialist Party of America (SPA), Communist Party USA (CPUSA), united front, Comintern.

Değini...

Aksaray Basın Tarihi Üzerine Bir Not

M. Bülent VARLIK*

Aksaray'daki ilk süreli yayın, Aksaray'ın vilayet haline gelmesinden sonra yayımlanan *Aksaray Vilayet Gazetesi*'dir. Haftalık olarak 19 Teşrinievvel 1926'da yayınlanmaya başlayan gazetenin ömrü, 325. sayıya, 1933'te Aksaray'ın vilayet olmaktan çıkarılıp Niğde'nin bir ilçesi haline getirilmesine kadar (18 Nisan 1933) devam etmiştir. Bu tarihten sonra gazetenin basıldığı matbaa Niğde'ye taşınmıştır[1].

Vilayet gazetesinin kapanmasından sonra, Aksaray'da uzunca bir süre gazete ve dergi yayınlanmamıştır. [Ankara] Milli Kütüphane kayıtlarına göre Aksaray ile yayınlar şöyle sıralanabilir:

- Ankara'da, Ekim 1950'de, Aksaray Yardımlaşma Derneği tarafından "fikir, sanat, edebiyat dergisi" olan *Hasandağı* yayınlanmıştır.
- Bunu Mayıs 1951'de haftalık olarak birkaç sayı çıkmış olan *Uluırmak* gazetesi izlemiştir.

* İktisatçı, mbvarlik@gmail.com

1 Mustafa Fırat Gül-Orhan Özdil; "Aksaray Şehrinde 'İkinci Nuh Tufanı': 1863 Sel Felaketi", *Tarih Peşinde/Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, No: 10, 2013: 218-219; Selahattin Çavuş; "Yerel Basının Sorunları Üzerine Tesbitler: Aksaray Örneğinde Nitel Bir Araştırma", Aksaray Üniv./İktisadi ve İdari Bilimler Fak. Dergisi, c: 9, No: 4, Kasım-2017: 19-32 ve vilayet gazeteleri ile ilgili olarak da bkz: M. Bülent Varlık; "Milli Mücadele ve Cumhuriyet Dönemlerinde Vilayet Gazeteleri/1919-1970", *Kebikeç*, No: 39: 443-474.

- Aksaray Öğretmenler Derneği'nin "düşün ve sanat dergisi" olan *Devrim*, 1964-1966 yıllarında Niğde'de basılmıştır. İlk sayısı 10 Kasım 1964 tarihini taşıyan dergi 10 sayı çıkmıştır.
- 14 Eylül 1965'te yayın hayatına atılan *Aksaray Sesi*, "siyasi memleket gazetesi" olarak Ankara'da basılmıştır.
- Nihayet 11 Temmuz 1966'da yayın hayatına başlayan *Hasandağı* gazetesi Aksaray basınının uzun aradan sonra ikinci gazetesi olarak tarihteki yerini almıştır.

Sanatsız kalan bir Milletin hayat damarlarından biri kopmuş demektir.

Kemal ATATÜRK

OYUN

Aylık Sanat Dergisi

YIL : 1 SAYI : 1

ON KASIM 1968

Sorumlu Yönetmen : Abdullah ESEN
Müessese Müdürü : Sabit BAYILDIRAN

Hepiniz mebus olabilirsiniz... Vekil olabilirsiniz... Hatta Cumhurreisi olabilirsiniz... Fakat Sanatkâr olamazsınız.

Kemal ATATÜRK

Fiatı 50 Kuruş

TİYATRO

— Gönül KILIÇOĞLU —

1958 yılından beri Paris'te bulunan ve profesyonel çalışmalarla meşgul olan genç rejisörümüz Coşkun Tunçtan Melih Cevdet'in «İçerdekiler'ini Fransızcaya çevirdi. 1968 Mayısında Saint Ouenen tiyatro şenliğini yöneten ve bu şenlikte Gribeneedov'un «Akıldan Belassını sahnelemiş olan Tunçtan, bu yıl Turgeniv'in „Ekmekelden"ini sahneleyecek. Turgeniev',in bütün tiyatro eserlerini (on oyun) Fransızcaya ilk kez çeviren Tunçtan'ın Gogol'e ait bir kitabı da seghers tarafından yayınlanacak

Çıkarken

«Oyun» dergisi, bu ilk sayısıyla basın sahnesine çıkmış oluyor. Amacımız; genç yetenekleri yarına hazırlamak.

Şimdilik ayda bir sayı olarak çıkacak «Oyun»

İlk sayısını «Atatürk Özel Sayısı» olarak çıkarmayı düşündük. Gelecek sayılarımızda da Okulumuzun tiyatro çalışmalarını yansıtacağız.

1968 yılında yayınlanan *Oyun*, Aksaray basınının öncülerinden biridir. "Aylık Sanat Dergisi" olarak yayın hayatına atılan *Oyun*, gazete boyutunda yayınlanmıştır.

1968 yılında yayınlanan *Oyun*, Aksaray basınının öncülerinden biridir. "Aylık Sanat Dergisi" olarak yayın hayatına atılan, ama bir gazete boyutunda olan *Oyun*'un sorumlu yönetmeni Abdullah Esen ve müessese müdürü Sabit [Kemal] Bayıldıran'dır. Her ikisi de Cumhuriyetin ilk yıllarında önce ortaokul olarak kullanılan, sonra liseye dönüştürülen Aksaray Lisesi'nin edebiyat hocasıdır.

Derginin 10 Kasım 1968 tarihli ilk sayısında yer alan "Çıkarken" başlıklı yazıda;

> *Oyun* dergisi bu ilk sayısıyla basın sahnesine çıkmış oluyor. Amacımız; genç yetenekleri yarına hazırlamak.
>
> Şimdilik ayda bir sayı olarak çıkacak *Oyun*.

İlk sayısını "Atatürk Özel Sayısı" olarak çıkarmayı düşündük. Gelecek sayılarımızda da okulumuzun tiyatro çalışmalarını yansıtacağız.

Oyun dergisi yakın ilginizi bekler, hepinize mutluluklar diler.

denilmektedir[2].

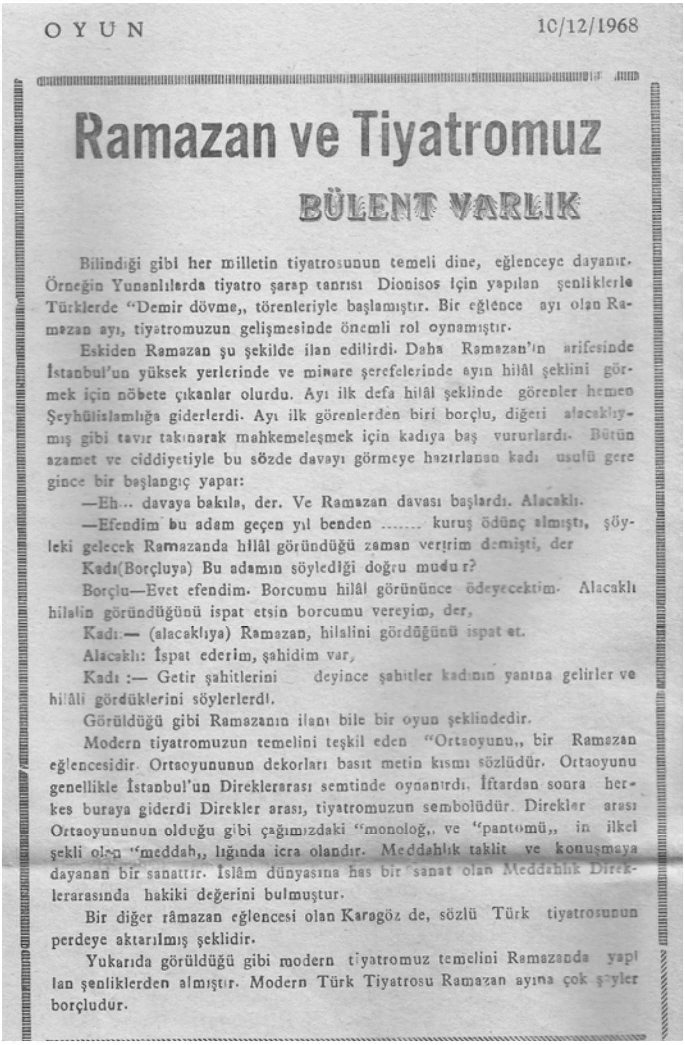

OYUN 10/12/1968

Ramazan ve Tiyatromuz

BÜLENT VARLIK

Bilindiği gibi her milletin tiyatrosunun temeli dine, eğlenceye dayanır. Örneğin Yunanlılarda tiyatro şarap tanrısı Dionisos için yapılan şenliklerle Türklerde "Demir dövme,, törenleriyle başlamıştır. Bir eğlence ayı olan Ramazan ayı, tiyatromuzun gelişmesinde önemli rol oynamıştır.

Eskiden Ramazan şu şekilde ilan edilirdi. Daha Ramazan'ın arifesinde İstanbul'un yüksek yerlerinde ve minare şerefelerinde ayın hilâl şeklini görmek için nöbete çıkanlar olurdu. Ayı ilk defa hilâl şeklinde görenler hemen Şeyhülislamlığa giderlerdi. Ayı ilk görenlerden biri borçlu, diğeri alacaklıymış gibi tavır takınarak mahkemeleşmek için kadıya baş vururlardı. Bütün azamet ve ciddiyetiyle bu sözde davayı görmeye hazırlanan kadı usulü gerece bir başlangıç yapar:

—Eh... davaya bakıla, der. Ve Ramazan davası başlardı. Alacaklı.

—Efendim bu adam geçen yıl benden .... kuruş ödünç almıştı, şöyleki gelecek Ramazanda hilâl göründüğü zaman veririm demişti, der

Kadı(Borçluya) Bu adamın söylediği doğru mudur?

Borçlu—Evet efendim. Borcumu hilâl görününce ödeyecektim. Alacaklı hilalin göründüğünü ispat etsin borcumu vereyim, der,

Kadı:— (alacaklıya) Ramazan, hilalini gördüğünü ispat et.

Alacaklı: İspat ederim, şahidim var,

Kadı :— Getir şahitlerini deyince şahitler kadının yanına gelirler ve hilâli gördüklerini söylerlerdi.

Görüldüğü gibi Ramazanın ilanı bile bir oyun şeklindedir.

Modern tiyatromuzun temelini teşkil eden "Ortaoyunu,, bir Ramazan eğlencesidir. Ortaoyununun dekorları basıt metin kısmı sözlüdür. Ortaoyunu genellikle İstanbul'un Direklerarası semtinde oynanırdı. İftardan sonra herkes buraya giderdi Direkler arası, tiyatromuzun sembolüdür. Direkler arası Ortaoyununun olduğu gibi çağımızdaki "monoloğ,, ve "pantomü,, in ilkel şekli olan "meddah,, lığında icra olandır. Meddahlık taklit ve konuşmaya dayanan bir sanattır. İslâm dünyasına has bir sanat olan Meddahlık Direklerarasında hakiki değerini bulmuştur.

Bir diğer râmazan eğlencesi olan Karagöz de, sözlü Türk tiyatrosunun perdeye aktarılmış şeklidir.

Yukarıda görüldüğü gibi modern tiyatromuz temelini Ramazanda yapllan şenliklerden almıştır. Modern Türk Tiyatrosu Ramazan ayına çok şeyler borçludur.

Bülent Varlık'ın *Oyun*'un "Aksaray Lisesi Tiyatro Kolu" yayın organı olduğu belirtilen 10 Aralık 1968 tarihli 2. sayısında yer alan "Ramazan ve Tiyatromuz" başlıklı yazısı.

[2] "Çıkarken", *Oyun*, 10 Kasım 1968, No: 1, s: 1.

4 sayfa olan ilk sayıda genellikle öğrencilerin kaleme aldığı yazılar ve Esen Yel'in "Yuğ" başlıklı yazısı dikkati çekmekte. 10 Aralık 1968 tarihli 2. sayıda *Oyun*'un Aksaray Lisesi Tiyatro Kolu yayın organı olduğu belirtilmiştir. Yine bu sayıda Sabit [Kemal] Bayıldıran'ın "Kurum Yönetmeni" olduğu ifade edilmiştir. 8 sayfa olan bu sayıda H. Hüseyin Demiral'ın "Cumhuriyet'in İlanından Sonra Türk Eğitimindeki Gelişmeler", Abdullah Esen'in "Pembe Saçlı Kıza Mektuplar", Bülent Varlık'ın "Ramazan ve Tiyatromuz", Hakkı Avan'ın "Talip Apaydın'ın Düşündürdükleri" ve Havva Esen'in "*Vukuat Var* ve *Hanımın Çiftliği* Üzerine" başlıklı yazılar bulunmakta. 10 Ocak 1969 tarihli 3. sayı ise sadece 2 sayfadır. Bu sayıda da Hakkı Avan'ın "Kişi ve Mutluluk" başlıklı yazısı ile bazı öğrencilerin çeşitli çalışmaları yer almış. Her 3 sayıda da derginin basıldığı matbaa hakkında bir bilgi bulunmamakta; ama *Hasandağı* gazetesinin matbaasında basıldığı düşünülebilir. Derginin fiyatı ise her 3 sayıda da 50 kuruş olarak belirlenmiş.

[Ankara] Milli Kütüphane kayıtlarında yer almayan *Oyun* dergisinin bu satırların yazarı açısından büyük bir önemi bulunmakta. 2. sayıda yer alan "Ramazan ve Tiyatromuz" başlıklı çalışma yazarın bir mevkutede basılmış ilk yazısıdır. Ve M. Bülent Varlık'ın yazı hayatına 1968'de başladığının kanıtıdır!

Kaynakça

Gül, Mustafa Fırat ve Orhan Özdil, "Aksaray Şehrinde 'İkinci Nuh Tufanı': 1863 Sel Felaketi", *Tarih Peşinde/Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi* 10 (2013): 218-219.

Çavuş, Selahattin, "Yerel Basının Sorunları Üzerine Tesbitler: Aksaray Örneğinde Nitel Bir Araştırma", *Aksaray Üniv./İktisadi ve İdari Bilimler Fak. Dergisi* 9-4 (Kasım-2017): 19-32.

Varlık, M. Bülent, "Milli Mücadele ve Cumhuriyet Dönemlerinde Vilayet Gazeteleri/1919-1970", *Kebikeç* 39: 443-474.

Öz: Bu yazıda Aksaray basın tarihinin kayıtlarına geçmemiş bir dergi olan *Oyun* dergisi ele alınmaktadır.

Anahtar sözcükler: basın tarihi, Aksaray, *Oyun*

A Brief Note on History of Press in Aksaray

Abstract: This article deals with *Oyun*, a neglected journal in the history of press in Aksaray.

Keywords: history of press, Aksaray, *Oyun*

Eski Sol Üzerine Yeni Notlar...

Pınar
(İstanbul / 1943-1945)

M. Bülent VARLIK*

1940'lı yıllarda İstanbul'da yayınlanan *Pınar*, izlediği çizgi ve kısa ömrüne rağmen geçirdiği değişimler nedeniyle üzerinde durulması gereken bir süreli yayındır[1].

I. Derginin Yayınlanışı

"Aylık Fikir ve Sanat Mecmuası" olan *Pınar*'ın ilk sayısı Mart 1943'te yayınlanmıştır. Derginin alt başlığı 6. sayıda "Yurtta ve Dünyada Edebiyat ve Sanat" olarak değiştirilmiştir.

İlk sayıda alışılmışın dışında olarak yayın amacını belirten bir yazı bulunmamaktadır.

Derginin yayınına Nisan 1943 tarihli 2. sayıdan sonra uzunca bir süre ara verilmiş ve 3. sayı Aralık 1943'te çıkmıştır. Bu sayı ile birlikte muhafazakar ve milliyetçi yazarlar dergiden tasfiye edilmiş, bunların yerini sosyalist, ilerici, demokrat yazarlar almıştır. 3. sayının başında yer alan ve muhtemelen Rıfat Ilgaz tarafından kaleme alınan "Bize Göre" başlıklı kısa yazı, derginin yeni bir nitelik kazandığını göstermekte; yeni bir dönemin yayın politikasını açıklamaktadır. Bu yazıda şu görüşlere yer verilmiştir:

---

* İktisatçı, mbvarlik@gmail.com
Bu yazının hazırlanmasındaki katkıları için Erden Akbulut'a teşekkür ederim.
[1] Derginin tam bir koleksiyonu 1956 SB 27 kayıt numarası ile [Ankara] Milli Kütüphane'de bulunmaktadır.

Son günlerde fikir ve san'at hayatımızda, her inkılâpçı ve ileri zihniyette bir nevi vatana ihanet ve enternasyonal gayelere hizmet mahiyeti sezen reaksiyoner bir zümreyle karşılaşmış bulunuyoruz. Bütün dünyada tarihî rollerini ifa ederek fosilleşmiş bulunan bir zümrenin son artıkları, inkılâp yollarını tıkamak üzere bütün ileri köprüleri berhava edip; iftira, şantaj ve provakasyonla karşımıza dikilmiş bulunuyorlar!

Bu adamlar nice zamandan beri ırktan, kandan, istilâ ve emperyalist harplerin zaruretinden bahsetmekte ve harbi tarihî tekâmülün en lüzumlu şartı olarak cemiyete takdim yolunda bir hareketin müdafaasını yapıyorlar.

Uzun zamandır Türkiye topraklarında sahte faziletin son müdafasını deruhte etmiş bulunan bu *spéculateur*'ler son defa olarak Eflatun terazisinin yine servetin lehinde ve faziletin aleyhinde olmak üzere inhiraf ettiğini [saptığını] görünce sahte *asignat*'larını fikir ve san'at piyasasına sürmekte gecikmediler. Bugünki adı milliyet olan bu kalp tedavül metaı o kadar mebzuldur ki, hakikisini sahtesinden ayırmak için mutlaka vatandaş *Evaristé Gamelin*[2] olmak şarttır.

Hareket üslerimizi, tahakkukuna çalıştığımız gayeyi mubalâgalı bir beyanname ile ilân etmek mecburiyetini asla hissetmedik.

Lâkin, fikrin bu karaborsacıları karşısına çıkmak, mutlaka bir zümreyi istilzam etmeği [göstermeyi] icab ettiriyorsa biz bütün tezatlar üzerine bir müdahin [dalkavuk] astarı çekmek isteyenler hilâfına daima sefalet çekenlerle beraber olacak ve hakkın yanında yer alacağız…

İleri milliyetçilik maskesi ardında millî menfaatları temsil eden görünerek, Faşist adımlarını talim edenler, hâki gömleği, siyah kıravatı ve boyası dökülmüş çizmelerile sağa sola tehdit savuran Bab-ı Ali kuklaları unutmasınlar ki hile ve tezvir [yalan dolan] ne kadar kuvvetli ve mütecaviz olursa olsun hürriyet adı ve insan idraki yaşadıkça bu memlekette de haktan, müsavattan ve ezelî müsavatsızlıktan bahsedilecektir. [3]

Derginin 4. sayısı Sonkânun [Ocak] 1944 ve 5. sayısı Mart-1944'te yayınlanmıştır. Uzunca bir aradan sonra Eylül-1945'te yayınlanan 6. sayı ise derginin sonunu oluşturmuştur. Hüsamettin Bozok'un 16 Ağustos 1945'te Ömer Faruk Toprak'a yazdığı bir mektuptan, son iki sayıda yayın yönetmenliğini üstlendiği anlaşılmaktadır[4].

---

[2] Anatole France'nin *Tanrılar Susamışlardı* eserinin baş kahramanı.

[3] "Bize Göre", *Pınar*, No: 3, İlk Kânun 1943, s: 43. Bütün alıntılarda çok küçük düzeltmelerin dışında özgün metin aynen alınmış, bazı sözcükler için [ ] içinde açıklama yapılmıştır.

[4] Turan Tanyer; "Hüsamettin Bozok'tan Ömer Faruk Toprak'a Bir Mektup ve Pınar Dergisi", *Kebikeç*, No:40/2015, ss: 323-329. Nâzım Hikmet, *Harp ve Sulh* romanını çevirdiği sırada Türkiye Komünist Partisi (TKP) lideri Zeki Baştımar'a gönderdiği mektuplardan birinde *Pınar*'dan da söz eder. Nâzım Hikmet, tarihsiz mektubunda "*Pınar* diye bir mecmua çıkmış, bilmem gördünüz mü? Ben, bilhassa makalelerini bir hayli mücerret buldum. Hele bir tanesi vardı, "Hürriyet Cephesi" diye bir şey galiba, okudum, okudum ve anlamadım, daha doğrusu

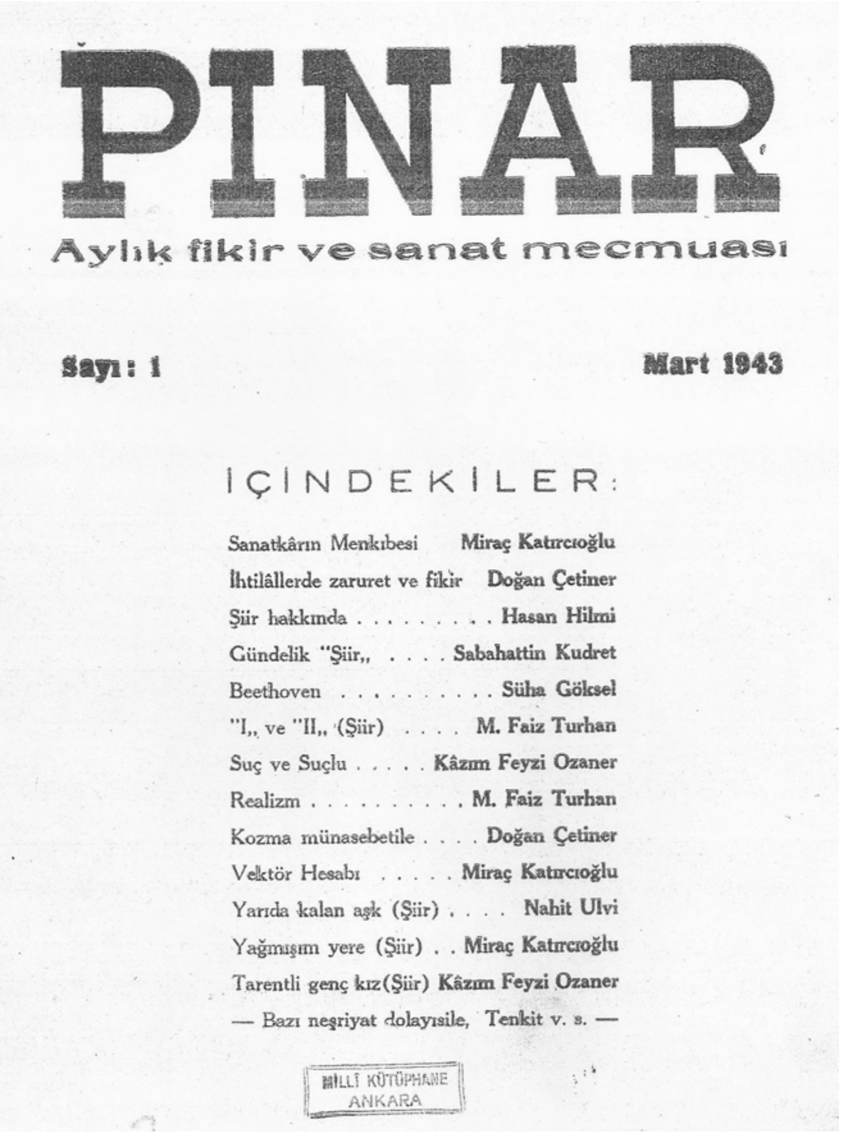

PINAR

Aylık fikir ve sanat mecmuası

Sayı: 1 Mart 1943

İÇİNDEKİLER:

Sanatkârın Menkıbesi Miraç Katırcıoğlu
İhtilâllerde zaruret ve fikir Doğan Çetiner
Şiir hakkında . . . . Hasan Hilmi
Gündelik "Şiir,, ... Sabahattin Kudret
Beethoven . . . . Süha Göksel
"I,, ve "II,, (Şiir) . . . . M. Faiz Turhan
Suç ve Suçlu . . . . . Kâzım Feyzi Ozaner
Realizm . . . . M. Faiz Turhan
Kozma münasebetile . . . . Doğan Çetiner
Vektör Hesabı . . . . . Miraç Katırcıoğlu
Yarıda kalan aşk (Şiir) . . . . Nahit Ulvi
Yağmışım yere (Şiir) . . Miraç Katırcıoğlu
Tarentli genç kız(Şiir) Kâzım Feyzi Ozaner
— Bazı neşriyat dolayısile, Tenkit v. s. —

MİLLÎ KÜTÜPHANE
ANKARA

Pınar'ın Mart 1943'te yayınlanan ilk sayısının kapak sayfası

anladım da şaştım. Bu ne betbin insan. Ama belki bu ilk sayısıdır. Düzelir inşallah. Ha, şiirleri fena değildi. Mamafi belki de mecmuayı görmemişsinizdir boşuna başınızı ağrıtıyorum" demektedir. Konu ile ilgili olarak bkz. *Zeki Baştımar/Yaşam Öyküsü/Mektupları/Yazıları*, der. Erden Akbulut, genişletilmiş 2. baskı, Sosyal Tarih yay., İstanbul-2018, s: 97.

II. Biçimsel Özellikler

Dergi, 20x27 cm. ebadında olup sayfa numaraları kapaktan itibaren başlamaktadır. 5. sayıya kadar devam eden sayfa numaraları bu sayıdan itibaren yeniden düzenlenmiştir. Fiyatı 20 kuruş olan derginin senelik abone fiyatı 220 kuruş ve altı aylık abone fiyatı 110 kuruştur. Derginin fiyatı 5. sayıda 25 kuruşa çıkarılmıştır. İlk sayıda derginin müessisi Sabri Şeker, sahibi Doğan Çetiner ve neşriyat müdürü Miraç Katırcıoğlu'dur. 3. sayıda ise neşriyat müdürünün Rifat Ilgaz olduğu görülmektedir[5]. 4. sayıda derginin yönetiminde yeni bir yapılanmaya gidilmiştir. Bu sayıda dergiyi çıkaran M. Mehdi Özgörel; imtiyaz sahibi M. Faiz Turhan, neşriyat müdürü de Muhiddin Gökçek olarak belirtilmiştir. Yine aynı sayının iç kapağında "*Pınar*'ın gelecek ay "yepyeni bir şekilde çıkacağı" açıklanmıştır.

İlk beş sayı Vakit Yurdu/Vakit Matbaası'nda basılmıştır. Ancak, 5. sayının kapağı Nümune Matbaası'nda ve 6. sayı Sebat Basımevi'nde basılmıştır. 5. sayının kapağında Rodin'in "Buse" adlı heykelinin fotoğrafı bulunmak; yine aynı sayının 14. sayfasında "Erick Maria Remarque"nin çizim bir portresi yer almaktadır. Derginin arka ve iç sayfalarında İnsel Kitabevi'nin, *Vakit* gazetesinin ve çeşitli yayınların reklamları bulunmaktadır. 6. sayıda *Ant* dergisi ile ilgili bir duyuru mevcuttur.

III. Yazarlar/Sanatçılar

Sadece 6 sayı yayınlanmasına rağmen *Pınar*'ın oldukça geniş sayılabilecek bir yazar kadrosu bulunmaktadır. Dergide M. Faiz Turhan, Miraç Katırcıoğlu, Burhan Arpad, Doğan Çetiner, Rıfat Ilgaz, Cahit Saffet Irgat, M. Mehdi Özgürel, Sabri Soran, Cahit Sıtkı Tarancı, Suat Taşer, Nahit Ulvi Akgün, Niyazi Akıncıoğlu, Kemal Bilbaşar Hüsamettin Bozok, Ömer Faruk Toprak gibi dönemin önde gelen yazarlarının çalışmaları yayınlanmıştır. Yazarlardan Niyazi Akıncıoğlu, "Eflatun Cüneyt" ve A. Kadir, "Ali Karasu" müstearını kullanmıştır. "Hasan E. A." imzası da muhtemelen Hasan Ali Ediz'e aittir. *Pınar*'da Agop Arad, Faris Erkman ve Kemal Sönmezler'in desenleri de yer almıştır.

V. Açıklamalı Bibliyografya

A. Kadir; Bkz: Ali Karasu

[Akgün], Nahit Ulvi; "Yarıda Kalan Aşk", No: 1, Mart-1943, s: 17, [şiir].

[Akgün], Nahit Ulvi; "Sevdalı", No: 2, Nisan-1943, s: 27, [şiir].

[Akıncıoğlu, Niyazi]; Bkz: Eflatun Cüneyt.

Akıncıoğlu, M. Niyazi; "Edirne", No: 6, 1 Eylül 1945, s: 7, [şiir].

---

[5] Rıfat Ilgaz anılarında 1940 toplumcu gerçekçi kuşağının dergileri arasında *Pınar*'ın da adını zikreder ama, bu derginin bir sayı bile olsa neşriyat müdürlüğünü yaptığını belirtmez. Bkz: Rıfat Ilgaz; *Fedailer Mangası/Kırk Kuşağı Anıları*, haz. Öner Yağcı, Çınar yay., İstanbul-1993, s: 79.

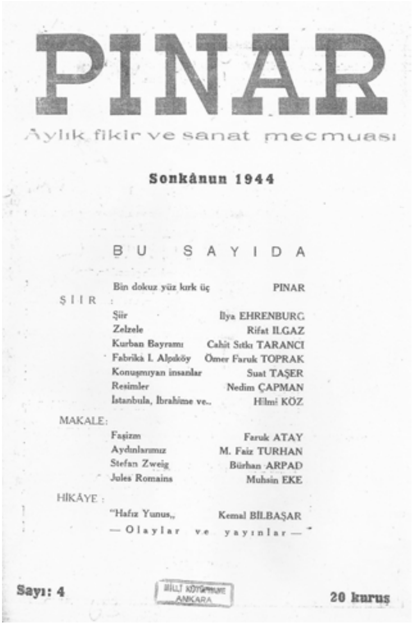
PINAR
Aylık fikir ve sanat mecmuası
Sonkânun 1944
BU SAYIDA

Bin dokuz yüz kırk üç — PINAR
ŞİİR:
Şiir — İlya EHRENBURG
Zelzele — Rifat ILGAZ
Kurban Bayramı — Cahit Sıtkı TARANCI
Fabrika I. Alpıköy — Ömer Faruk TOPRAK
Konuşmıyan insanlar — Suat TAŞER
Resimler — Nedim ÇAPMAN
İstanbula, İbrahime ve.. — Hilmi KÖZ
MAKALE:
Faşizm — Faruk ATAY
Aydınlarımız — M. Faiz TURHAN
Stefan Zweig — Bürhan ARPAD
Jules Romains — Muhsin EKE
HİKÂYE:
"Hafız Yunus„ — Kemal BİLBAŞAR
— Olaylar ve yayınlar —

Sayı: 4 — 20 kuruş

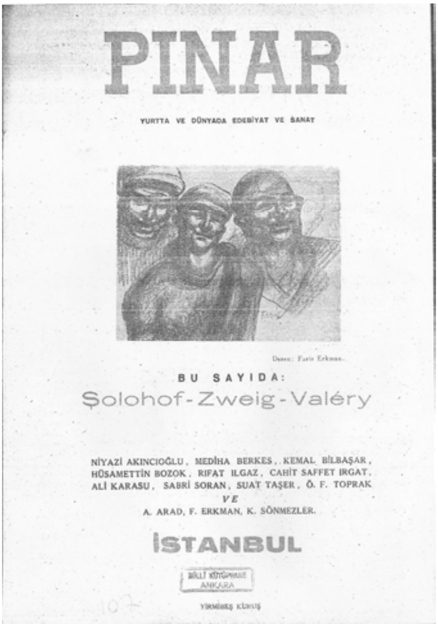

Pınar'ın yayınına Nisan 1943 tarihli 2. sayısından sonra uzunca bir süre ara verilmiş ve 3. sayı Aralık 1943'te çıkmıştır. Bu sayı ile birlikte muhafazakar ve milliyetçi yazarlar dergiden tasfiye edilmiş, bunların yerini sosyalist, ilerici, demokrat yazarlar almıştır. Derginin 4. sayısı Sonkânun [Ocak] 1944 ve 5. sayısı Mart-1944'te yayınlanmıştır. Uzunca bir aradan sonra Eylül-1945'te yayınlanan 6. sayı ise derginin sonunu oluşturmuştur.

Ali Karasu; "İstanbul", No: 6, 1 Eylül 1945, s: 6, [şiir].

[Aksal], Sabahattin Kudret; "Gündelik", No: 1, Mart-1943, s: 6, [şiir].

Alnıak, A. Galip; "İhtiyar bakire", No: 2, Nisan-1943, s: 34, [şiir].

Arabul, Muzaffer; "Çoğalmak", No: 5, Mart-1944, s: 11, [şiir].

Arpad, Bürhan; "Ahvali Hazıra Dolayısile", No: 3, İlk Kânun-1943, ss: 55-57, [hikâye].

Arpad, Bürhan; "Stefan Zweig'in Son Eseri Hakkında", No: 4, Son Kânun-1944, s: 69, 8bir desen ile birlikte].

Arpad, B.; "Said'in Ölümü/Olaylar ve Yayınlar", No: 5, Mart-1944, s: 3.

Arpad, B.; "İşte Bir Mecmua!!!/Olaylar ve Yayınlar", No: 5, Mart-1944, ss: 3-4.

Arpad, B.; "Üç Tercüme Roman ve Bir Hakikat/Olaylar ve Yayınlar", No: 5, Mart-1944, ss: 3-4.

Atay, Faruk; "On Sekizinci Asırda Fikir Hareketleri", No: 3, İlk Kânun 1943, ss: 48-49.

Atay, Faruk; "Faşizm", No: 4, Son Kânun-1944, ss: 66-67.

“Bazı Neşriyat Dolayısile: Cyrano de Bergerac/Corydon/Avare Kuşlar/İnsan”, No: 1, Mart-1943, ss: 14-15; No: 2, Nisan-1943, ss: 35-38, [çeşitli dergi ve kitapların eleştirisi].

Berkes, Mediha; “Sanatkâr ve Âlim”, No: 6, 1 Eylül1945, ss: 2-4.

Bilbaşar, Kemal; “Hafız Yunus”, No: 4, Son Kânun-1944, ss: 70-72, No: 5, Mart-1944, ss: 15-17, [hikâye].

Bilbaşar, Kemal; “Sümbül”, No: 6, 1 Eylül 1945, ss: 10-12, [hikâye/A. Arad’ın bir deseni ile].

Birsel, Salâh; “Soğukkuyu Mahallesi”, No: 3, İlk Kânun 1943, s: 50, [şiir].

Bozok, Hüsamettin; “Kronikler: Valéry Öldü- Tek Taraflı Bir Kitap”, No: 6, 1 Eylül 1945, ss: 8-9.

Bozok, Hüsamettin; “Mahmut Yesari’nin Ardından”, No: 6, 1 Eylül 1945, s: 13

Çağlar, Mehmet; “Kış Hatırası”, No: 2, Nisan-1943, s: 27, [şiir].

Çağlar, Mehmet; “Bu da Geçer”, No: 3, İlk Kânun 1943, s: 50, [şiir].

Çapman, Nedim; “Döğmeci Ustasına Çizdirilen Resimler”, No: 4, Son Kânun-1944, s: 78, [şiir].

Çetiner, Doğan; “İhtilâllerde Zaruret ve Fikir”, No: 1, Mart-1943, ss: 4-5.

Çetiner, Doğan; “Kozma Münasebetile”, No: 1, Mart-1943, s: 11, [deneme].

Çetiner, Doğan; “Garip Bir Tavsiyeye Cevap”, No: 2, Nisan-1943, ss: 24-25.

Çetiner, Doğan; “Hürriyet Cephesi”, No: 3, İlk Kânun 1943, ss: 51-53.

Çetiner, Doğan; “Niçin İnkılâpçıyız”, No: 5, Mart-1944, s: 1.

Deriş, Etem; “Yirminci Yüzyılın Romanı: Jack London”, No: 5, Mart-1944, ss: 17-19.

E[diz], Hasan, A[li]; “Hakiki Avrupa’yı Tanımak İçin”, No: 3, İlk Kânun 1943, ss: 44-46.

E[diz] Hasan A[li]; “İleri (!) Uyuşturucu Bir Madde”, No: 5, Mart-1944, ss: 6-7,13.

Eflatun Cüneyt; “Bir Günün Bilânçosu”, No: 2, Nisan-1943, s: 36, [şiir].

Ehrenburg, İlya; “Şiir”, (çev: Sadi Akarcalıoğlu), No: 4, Son Kânun-1944, s: 79, [şiir].

Eke, Muhsin; “Jules Romains”, No: 4, Son Kânun-1944, ss: 73-76.

Hasan Hilmi; “Şiir Hakkında”, No: 1, Mart-1943, s: 6.

Göksel, Süha; “Beethoven”, No: 1, Mart-1943, ss: 7-8.

Göksel, Süha; “Wagner”, No: 2, Nisan-1943, s: 28.

Güneri, İzzet; “Corydon Tenkidine Cevap”, No: 2, Nisan-1943, ss: 30-32.

“Haberler: Türkiye’de-Fransa’da-Amerika’da”, No: 6 1 Eylül 1945, s: 9.

Hazar, M. Sabri; “Baharı Getiren Çocuk”, No: 2, Nisan-1943, s: 25, [deneme].

Hazer, M. Sabri; “Mavi Kartal”, No: 3, İlk Kânun-1943, s: 54, [şiir].

Muhabere adresi:
Posta kutusu No: 709
İdarehanesi: İstanbul
Vakıt Yurdu

PINAR

Cilt: 1, Sayı: 4 — Yıl: 2
Abone şartları: Senelik
220, Altı aylığı 110
Kuruş

SONKÂNUN 1944

Bin dokuz yüz kırk üç

Yirminci yüzyılın, insanlığın geleceğinde rolü küçümsenmiyecek kadar önemli ve büyük olacak olaylarına şahit oluyor, yer yüzünde mürteci unsurların ve bu gibilerin milletlerinin başına musallat ettikleri faşist rejimlerin kaçınılmaz âkıbetlerine sürüklendiklerini görüyoruz. Bu son harp yılları, insan hayatı için çok acı ve ibret veciri olmuştur.

Irk üstünlüğü esasına dayanan bir düşünce kasırgasının Avrupa sosyal hayatında yarattığı vaziyet gözler önündedir. İnsanlığın gelişmesi için lüzumlu olan her şey harp ilâhı Mars'ın kollarına terkedilmiştir. Herhalde, aklın muzaffer çıkacağı bu harpten sonra, bütün insanlara insanca yaşamak hakkının tanınması ve ilmin, sanatın tekniğin cemiyet için faydalı olarak inkişaf etmesi temenni edilir.

Cemiyetimiz, bugüne kadar yüksek idare ve basiretin sayesinde harp dışı kalabilmiş, fakat bütün iyi arzu ve gayretlere rağmen cihanı saran muazzam badirenin sosyal ve ekonomik olaylarından müteessir olmuştur.

Biz, bu yazıda arkada bıraktığımız senenin kısa da olsa fikir ve sanat hareketlerinin bir bilânçosunu yapmağı uygun buluyoruz. Zaten, mecmuamızın gayesi de bundan başka bir şey değildir.

Müsbet ve ileri fikir olayları yanında maatteessüf geri ve mürteci kıpırdanış'ar da vardır. Fakat, bunlar günün gerçeği karşısında sarfedilen son bir gayretten başka bir şey değildir. Ankarada bir takım güzide aydınlar tarafından yayılan «Yurt ve Dünya» dergisinin de pek güzel işaret ettiği gibi (1), göz önündeki realiteleri görmekten mahrum bazı sözde aydınların mucizeler aramaları, Medeni kanunu halka tanıtmak için «İmam mektepleri» açmağı tavsiye etmeleri; gerçekten ziyade menfaatlerine hizmet eden bazı düşünceleri yaymaları ve nihayet Ticaî tarikati ve Kemal Pilâvoğlu olayları bu kabildendir.

Geçen yılın bu geri hareketleri yanında müsbet ve ileri hareketleri de görülmüş ve hilhassa Ankarada yayınlanan «Adımlar» ve «Yurt ve Dünya» dergileri, Türk aydınını her türlü yapmacıktan uzak olarak bütün fikir ve sanat mevzularında aydınlatmağa çalışmışlardır.

1943 yılı fikir sahasında olduğu kadar sanat ve bilhassa şiir sahasında da verimli olmuş ve birkaç ileri anlayışlı hakiki istidat sahibi sanatkâr gelecek için daha çok esaslı olacaklarını vadeden eserler vermişlerdir.

Geçen yılın edebi faaliyetinin en başında, sayın Maarif Vekili Hasan Âli Yücel'in, yakın ilgi ve çalışmaları sayesinde Maarif Vekilliğinin yayınladığı «Dünya, klâsiklerinden tercümeler» serisini zikretmeği vazife biliriz. Humanizma, ancak dünün kıymetlerini tanımakla gerçekleşecektir. Bu kıymetli yayının yanında çağdaş dünya muharrirlerinin sistemli bir surette tanıtılması büyük bir boşluğu kapatacaktır. İdeal bir aydın için, dünün kıymetlerini ne kadar tanımak lâzımsa, bugünün asıllarını da bilmek o kadar lâzımdır. Bu arada, birkaç hususi teşebbüsünde, kendi imkânları nisbetinde, memleket fikir ve sanat hayatına verimli olduklarını kaydetmek isteriz.

Geçen yıl, memleketimizde şovenlerin ve gerilik ideolojisi olan faşist saliklerinin hezimetinin başlangıcına şahit olduk. içlerinde hakiki bir ilim kitabını (2) yırtacak ve bunu bir marifetmiş gibi itiraf edecek kadar ileriye vardıran oldu.

Bütün bunların, günün suratlarına bir şamar gibi çarpan realitelerinden ileri geldiğine eminiz.

Bugün yeni yılın eşiğinde bulunuyoruz. Yeni yılın milletimize ve memleketini seven ve onun yükselmesi için çalışan bütün aydınlara kazançlı ve başarılı olmasını temenni ederiz.

PINAR

(1) «Yurt ve Dünya» Sayı: 37 Sonkânun 1944 «Geçen yılın fikir hayatı» Adnan Cemgil.
(2) «Çınaraltı»cı Orhan Seyfi Orhon.

63

Ilgaz, Rifat; "Akşam Üstü", No: 3, İlk Kânun 1943, s: 49, [şiir].

Ilgaz, Rıfat; "Zelzele", No: 4, Son Kânun-1944, ss: 65-66, [şiir].

Ilgaz, Rıfat; "Sarıçizmeli", No: 6, 1 Eylül 1945, s: 6, [şiir]

Irgat, Cahit Saffet; "Kenar Asfalt", No: 5, Mart-1944, s: 11, [şiir].

Irgat, Cahit Saffet; "Dert mi Ararsın", No: 6, 1 Eylül 1945, s: 6, [şiir].

Katırcıoğlu, Miraç; "Sanatkârın Menkıbesi", No: 1, Mart-1943, ss: 3-4.

Katırcıoğlu, Miraç; "Vektör Hesabı". No: 1, Mart-1943, ss: 12-13, [bilimsel araştırma].

Katırcıoğlu, Miraç; "Yağmışım Yere", No: 1, Mart-1943, s: 13, [şiir].

Katırcıoğlu, Miraç; "Beşerin Hali", No: 2, Nisan-1943, s: 23.

Katırcıoğlu, Miraç; "Quantumlar", No: 2, Nisan-1943, ss: 29, 34-35, [bilimsel araştırma].

Katırcıoğlu, Miraç; "Aşktan Kalanlar", No: 2, Nisan-1943, s: 32, [şiir].

Köz, Hilmi; "İstanbul'daki İbrahim'e ve Gümüşhane'deki Anasına Dair", No: 4, Son Kânun-1944, s: 78, [şiir].

London, Jack; "Martin Eden", (çev: Seniha Mahmut Baler), No: 5, Mart-1944, ss: 19-20.

Oktay, Samim; "18'inci ve 19'uncu Asırda sanat Faaliyeti", No: 3, İlk Kânun 1943, ss: 46-47.

"Olaylar ve Yayınlar", No: 4, Son Kânun-1944, ss: 64-65.

Onger, Fahir; "G. Apollinaire", No: 3, İlk Kânun-1943, s: 58, [bir desen ile birlikte].

Ozaner, Kâzım Feyzi; "Suç ve Suçlu", No: 1, Mart-1943, ss: 9, 16-17, [hukuk].

Ozaner, Kâzım Feyzi; "Tarent'li Genç Kız", No: 1, Mart-1943, s: 18, [şiir].

Özgürel, M. Mehdi; "Ismayıl Hakkı Baltacıoğlu'nun Millî Tiyatro Anlayışı/Olaylar ve yayınlar", No: 5, Mart-1944, ss: 2-3.

Özgürel, M. Mehdi; "Millet ve Gençlik", No: 5, Mart-1944, ss: 5-6.

"Paul Valéry ve Yeni Türkiye", No: 6, 1 Eylül 1945, s: 9.

Pınar; "Bize Göre", No: 3, İlk Kânun 1943, s: 43.

Pınar; "Bin Dokuz Yüz Kırk Üç", No: 4, Son Kânun-1944, s: 63.

"Romain Rolland Konuşuyor", No: 3, İlk Kânun-1943, s: 57.

"Sadri Ertem", No: 3, İlk Kânun 1943, s: 50, [S. Ertem'in ölümü üzerine bir anma yazısı].

Seçmen, Avni; "Altın Diyarında", No: 2, Nisan-1943, s: 33, [hikâye].

Soran, Sabri; "Yıldızlar Parlak", No: 5, Mart-1944, s: 11, [şiir].

Soran, Sabri; "Başladığım Şarkılar", No: 6, 1 Eylül 1945, s: 3, [şiir].

Şolohof, Mihail; "Durgun Don", (çev: Hasan E. A), No: 6, 1 Eylül 1945, ss: 14-15.

"Şundan Bundan", No: 1, Mart-1943, s: 18.

"Şundan Bundan", No: 2, Nisan-1943, s: 32, [*Yürüyüş* ve *Gök-Börü* dergilerinin eleştirisi].

Tarancı, Cahit sıtkı; "Bereket Versin!", No: 3, İlk Kânun 1943, s: 47, [şiir].

Tarancı, Cahit Sıtkı; "Kurban Bayramı", No: 4, Son Kânun-1944, s: 76, [şiir].

Taşer, Suat; "Konuşmıyan İnsanlar", No: 4, Son Kânun-1944, s: 78, [şiir].

Taşer, Suat; "Kendi Gelen", No: 6, 1 Eylül 1945, s: 7, [şiir].

Toprak, Ömer Faruk; "Fabrika/Alpıköy", No: 4, Son Kânun-1944, s: 77, [şiir].

Toprak, Ö. F.; "Memleketim", No: 6, 1 Eylül 1945, s: 16, [şiir].

Turhan, M. Faiz; "I-II", No: 1, Mart-1943, s: 8, [şiir].

Turhan, M. Faiz; "Realizm", No: 1, Mart-1943, ss: 10, 17.

Turhan, M. Faiz; "Roman ve Hikâyede Reel", No: 2, Nisan-1943, ss: 26-27.

Turhan, M. Faiz; "Edebiyat ve İnsan", No: 3, İlk Kânun-1943, ss: 53-54.

Turhan, M. Faiz; "Aydınlarımız", No: 4, Son Kânun-1944, ss: 68-69.

Turhan, M. F.; "Sebil ve Güvercinler", No: 5, Mart-1944, s: 10, [Z. Osman Saba'nın kitabının eleştirisi].

Turhan, M. Faiz; "Tenkit Sanatı", No: 5, Mart-1944, s: 14.

"Üniversite Talebe Birliği Hakkında Üniversiteliler Konuşuyor", (anketi yapan: Ö. Muhip Burtcene), No: 5, Mart-1944, ss: 10-13.

"Yarenlik", No: 1, Mart-1943, s: 18, [Rıfat Ilgaz'ın kitabı üzerine değerlendirme].

"Zelzele", No: 3, İlk Kânun 1943, s: 43.

Zweig, Stefan; "Dünkü Âlemden: I-Romain Rolland", (çev: Bürhan Arpad), No: 5, Mart-1944, ss: 8-9.

Zweig, Stefan; "Ölmekte Olan İnsanın Mektupları", (çev: Bürhan Arpad), No: 6, 1 Eylül 1945, ss: 5,12.

Ek-1: Niçin İnkılâpçıyız?

Doğan Çetiner

Hukukî, dinî, ekonomik ve sosyal bütün müesseselerile muayyan bir medeniyet merhalesine ulaşan kapitalist istihsal nizammı; Avrupaya aklıselimin Avrupasına rağmen idameye yeltenen koalisyona tarihin determinist izahile cevap veren Avrupa inkılâpçıdır.

Zaman çarklarını geriye çeviren, ihtiyar burjuva basiretine karşı müstakbel aksiyon dünyası için mesafe ve imkân karşısında döğüşen Avrupanın genç fizyonomisi inkilapçıdır.

Maşeri zekâyı [ortak aklı] muhayyilenin [hayallerin] pençesinden kurtaran müstakbel nesillere bu günkü kıvranışlariyle yarını hazırlayan her cemiyet bünyesi ileri inkilap temelleri üzerine kurulmuştur.

Cemiyetin ekonomik düzeni ile taayyün eden [meydana çıkan] din, devlet, ahlâk, hukuk, felsefe ve siyaset ancak istihsal şartlarının, maddenin ikinci bir sıçrayışına kadar mensup olduğu cemiyetlerin ideoloji ve fikrî kompleksini ifade eder.

Buna rağmen muzır bir idolatri [putlara tapma] ile ölü nizamın pazara çıkan fetişlerini hala kalplerinin üzerinde taşımıya yeltenen prokonsüllerin ezbere

tellâllığını deruhte eden müstevlilere karşı Türkün realist ve materyalist kavrayışı inkilapçıdır.

Garbın şövalye rejimlerile şark otokrasisinin elele vererek acaip tıkaç hareketlerile tarihin müsbet akışına karşı hazırladıkları komplo önünde azimle direnen genç tekâmül vetiresi [gelişme süreci] inkılapçıdır.

Hayasızca istismar edilerek madde ve iş cevheri tamamile sömürülen kolonize ülkelerin bu günkü medeni(!) dünya karşısında duyduğu hayretin özünde yarının inkılâp tohumları gizlidir.

Hen inkişafı istismarla mümkün kılan mütecaviz ve mürtecî Avrupanın kapitülâsyoncu zihniyetine karşı giriştiği büyük ve ileri mücadelesile, esaret dünyasına kurtuluşun en sıhhatli parolasını cesaretle ilân eden mücadele Türkiyesi inkilapçıdır.

Anadolunun tarih muvacehesindeki şerefli mevkiini inkılapla yarattık. Kıraç toprağın nankör kısırlığına rağmen insan gayretinin üstünde bir say [emek] gücü ile inkilaba olan borcunu faizi ile ödeyen Türk köylüsünü istikbalin daha mesut günlerine isal edecek [ulaştıracak] yine inkılap, durmadan inkilap, daima inkilâptır.

Beşeriyetten, beşeriyeti sevk idare eden genel prensiplerden tecerrüt etmiş [soyutlanmış] muayyen illiyet kanunlarının dışında bir Türkiye tasavvur olunamıyacağına göre sırtlarında "İlâhi Areten"in siyah cübbesi namütenahi tahrik sanatlarına istinat ederek, münhasıran ric'i [özellikle geri giden] hareketlerin amil ve destekleyicisi bulunanlar normal inkişaf kanunları önünde istedikleri kadar direnebilirler.

İstikbalden ümit varız. Fani tasavvurları Türk progressif [ilerici] kuvvetleri karşısında bir gün mutlaka yıkılacaktır.

Pınar, No: 5, Mart 1944, s: 1.

Ek: 2: Bazı Yazarlar Üzerine Notlar

Doğan Çetiner: Balkanlardan göçen bir ailenin çocuğu olarak 29 Ekim 1921'de Mihalıççık'ta doğdu. Simav, Uşak, Bursa ve İzmir'de geçen ilk eğitiminden sonra 1939'da İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi'ne kaydoldu. Bu sırada sol düşünce ile tanıştı. *Pınar* dergisini çıkarabilmek için fakültenin öğrenci işlerinde bulunan nüfus cüzdanını alarak kaydını sildirdi. Daha sonra Hukuk Fakültesi'ne kaydoldu, ardından da felsefe bölümüne geçdi. Askerliğini yaptıktan sonra, 1945'te İzmir Yüksek Ticaret Mektebi'ne kaydoldu. 1949'da Nermin Çetiner ile evlendi. Bu dönemde TKP [Türkiye Komünist Partisi] İzmir il örgütüne katıldı. 3 Mayıs 1952'de TKP üyeliği nedeniyle tutuklandı. Aldığı hapis cezasını İzmir ve Nevşehir cezaevlerinde tamamladı. Cezası nedeniyle doğrudan siyasetle uğraşması yasaklandığı için faaliyetlerini "gönüllü"

olarak sürdürdü. Ayrıca, eşinin görev aldığı Türkiye İşçi Partisi'ne destek verdi[6].

Miraç Katırcıoğlu: 1909/1910'da doğdu. Gronoble Üniversitesi'nde eğitim gördü. Çeşitli liselerde felsefe öğretmenliği yaptı. Daha sonra çeşitli kamu kuruluşlarında mütercimlik yaptı. 1974 sonlarında vefat etti. İzmir'de Nurettin Topçu'nun çevresinde bulundu, *Hareket* dergisinde yazı ve şiirleri yayınlandı. Çeşitli tercümeleri Milli Eğitim Bakanlığı tarafından yayınlandı[7].

M. Faiz Turhan: Avukat olan Turhan'ın, *SES* (1946) ve Esat Adil'in *Gerçek* (1950) dergilerinde de makaleleri yayınlandı.

Kaynakça

Pınar (1943-1944)

"Bize Göre", *Pınar*, No: 3, İlk Kânun 1943: 43.

1951 TKP (Türkiye Komünist Partisi) Tevkifatı/Esbab-ı Mucibeli Hüküm, İstanbul: BDS yayınları, 2000.

Cengiz, Ceyhun Akın; "Miraç Katırcıoğlu (D. 1909-Ö. 1974), *Cumhuriyet'ten Günümüze Bilimsel ve Felsefî Düşünce Temsilcileri*, (Ed: S. Hayri Bolay), Ankara: Nobel yay., 2015: 2541-2567.

Ilgaz, Rıfat; *Fedailer Mangası/Kırk Kuşağı Anıları*, haz. Öner Yağcı, İstanbul: Çınar yay., 1993.

Tanyer, Turan; "Hüsamettin Bozok'tan Ömer Faruk Toprak'a Bir Mektup ve Pınar Dergisi", *Kebikeç*, No:40/2015: 323-329.

Yücel, Fergül; *İzmirli Devrimciler/Birbiriyle Kardeş Hayaller Zamanında/1961-1971*, İstanbul: Heyamola yay., 2015.

Öz: 1943-1945 yıllarında 6 sayı yayınlanabilen *Pınar*, dönemin sosyalistlerinin görüşlerini açıkladığı bir dergidir. Kısa süren yayın hayatına rağmen, dönemin incelenmesi bakımından önem taşımaktadır.

Anahtar Sözcükler: *Pınar*, sosyalist basın, 1940 kuşağı, basın tarihi

Pınar (İstanbul, 1943-1945)

Abstract: Pınar was a journal of only six issues printed between 1943-1945 and had been a medium for voicing the opinions of contemporary socialists. Despite its short run, it is a valuable source for the era in question.

Keywords: *Pınar*, socialist press, 1940s generation, history of press

[6] Hakkında kısa bilgi için bkz: *1951 TKP (Türkiye Komünist Partisi) Tevkifatı/Esbab-ı Mucibeli Hüküm*, BDS yay., İstanbul-2000, ss: 10, 211-213, (bu yayında Çetiner'in doğum tarihi 1336 [1920] olarak kaydedilmiştir) ve Fergül Yücel; *İzmirli Devrimciler/Birbiriyle Kardeş Hayaller Zamanında/1961-1971*, Heyamola yay., İstanbul-2015, ss: 209-214.

[7] Hakkında geniş bilgi için bkz: Ceyhun Akın Cengiz; "Miraç Katırcıoğlu (D. 1909-Ö. 1974), *Cumhuriyet'ten Günümüze Bilimsel ve Felsefî Düşünce Temsilcileri*, (Ed: S. Hayri Bolay), Nobel yay., Ankara-2015, ss: 2541-2567.

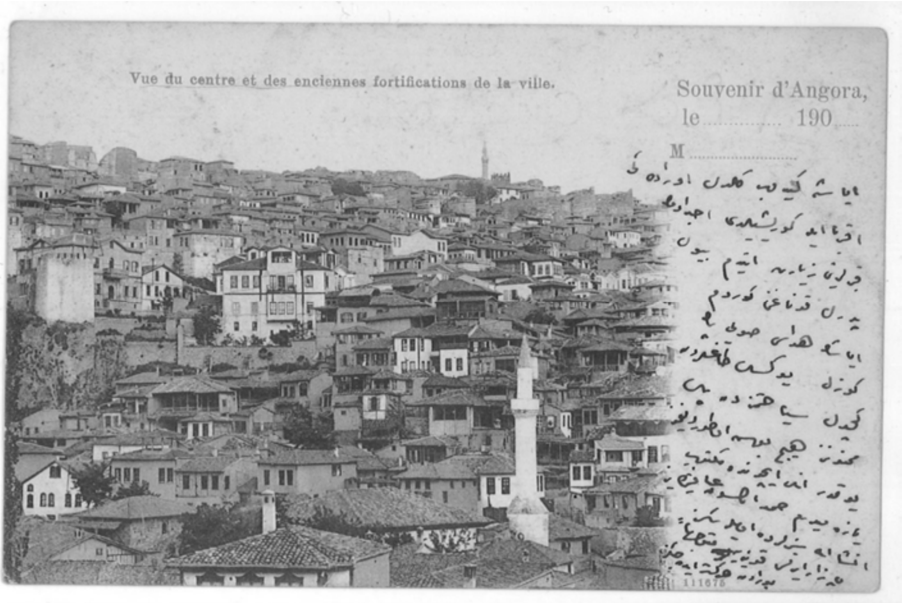

Kartpostal: Ankara Hisarönü semti, yangın öncesi.
[1908 – 1909 / Erman Tamur Arşivi]

Fotokart: Hisarönü 1927 - 1928. Yangın yeri yavaş yavaş toparlanıyor. Öndeki yıkık bina Fransız Kardeşler Okulu.
[Foto: Ali / Erman Tamur Arşivi]

Ankara Ansiklopedisi - 4

Turan TANYER

Agâh Efendi - İlk özel Türk gazetesi *Tercüman-ı Ahval'in* kurucusu. Posta Nazırlığında bulundu. İlk posta pulumuz onun nazır olduğu zaman çıkarıldı. İzmit Mutasarrıfı iken 1878'de bu görevinden Şûra-yı Devlet âzalığına getirildi. Bir süre sonra görevden alındı. Önce Bursa'ya, oradan da Ankara'ya sürgün edildi. Agâh Efendi, Ankara'da altı yıl sekiz buçuk ay kaldı.

Agâh Efendi'nin Ankara'da geçirdiği yıllar hakkında sahip olduğumuz bilginin önemlice bir kısmını Server İskit'e borçluyuz. Yazar, *Hususî İlk Türkçe Gazetemiz "Tercümaniahval" ve Agâh Efendi* adını vereceği kitabına çalışırken, bazı kişilerin bilgisine başvurur. Gazeteci ve milletvekili Hakkı Tarık Us bunlar arasındadır. Onun anlattıklarını, kendi yoklaması sonucu ulaştığı bilgiyi de ekleyerek kitabında şöyle aktaracaktır:

Posta pulunda Agâh Efendi, 1960

Hakkı Tarık Us, Efendinin [Agâh Efendi] Ankara ikameti esnasındaki vaziyeti hakkında malûmat toplamak için bazı sondajlar yapmıştır. Neticede elde ettiği en ehemmiyetli bilgi; hâlen [1937 yılı] Diyanet İşleri Reisi olan muhterem Bay Rifatın [Rifat Börekçi] talebeliği zamanında bir iş için Ankarada Etlik civarında ve Ayvalı bağlarının arkasında, Orman Çiftliğinin karşı sırtlarına raslayan tarafta "İvedik" çiftliğine gittiği vakit bu

zatı bostan bellerken gördüğünü söylemesidir.

Onu, Bay Rifate göstererek; "İşte, Agâh Efendi budur." Demişler. Demek ki, Agâh Efendi Ankara muhitinde de kendisine büyük bir şöhret yapmıştır ki, bu suretle "Agâh Efendi budur" demek onun hafızalarda yaşayan şahsiyetini hatırlatmaya kâfi gelmektedir.

Daima çalışkan olan Agâh Efendi bu çiftliği kiralayarak burada çiftçilikle meşgul olmuştur. Bu çiftlik Ankaraya bir buçuk saat kadar uzaklıktadır. Agâh Efendi zamanında buranın kime ait olduğunu bilmiyorsak da, yakın bir tarihte Vilhelm adında bir Almana ait olduğunu ve Almanın memleketine gitmesi üzerine hazineye geçtiğini ve hazine dahi on sene kadar evvel satarak Kastamonu mebusu Mehmet Fuat'la ortaklarına geçtiğini öğrendim.

Server İskit'in ikinci bilgi kaynağı ise *Serveti Fünun* dergisinin kurucusu olan, 1930'larda Ankara'da milletvekili olarak bulunan Ahmet İhsan Tokgöz'dür. Ahmet İhsan Bey'in babası Mithat Paşa'nın Şam valiliği sırasında ordu muhasebecisidir. 1880'de Ankara Defterdarlığı'na atanır. Baba, oğluna Şam'da öğrendiği Fransızcasını ilerletmesi için bir hoca aramaya başlar. O günler, Server İskit'in kitabında Ahmet İhsan Bey'in ağzından şöyle anlatılır:

Efkaf Müdürü Şemi Efendi Agâh Efendi isminde bir sürgünden bahsetti, kalktık hep beraber evine gittik.

Efendinin oturduğu ev, bir ermeninin idi ve Tabakhane mahallesinin Cebeciyi gören meyilli bir yerinde bulunuyordu. Agâh Efendi bizi odasında kabul etti. Odanın dekoru hâlâ gözümün önündedir. Raflar ve höcreler tekmil kitab dolu…

Agâh Efendi sakallı, melihülvecih bir zat. Hâkim bir tavrı var. Kendisi tandırda idi. Oturduk, hiç yerinden kalkmadı. Söylemeliyim ki, o zaman Ankarada soba yoktu, herkes tandıra girerek ısınırdı.

Şamdan geldiğimizi, rüştiyeden mezun olduğumu, huzuru imtahanındaki muvaffakıyetimi, Vali Mithat Paşanın takdir ve hediyesini babam anlattı. Mithat Paşayı işitince bizimle daha ziyade alâkadar oldu ve bana dönerek sordu: "Benden ne istiyorsun?". Cevab verdim: "Babam bilir…"

Babam Fransızca ders hakkındaki ricasını söyledi. Haftada üç gün ders verme vâdini aldı ve üstad bu suretle bir seneye yakın bana hocalık etti.

Efendi, Fransızcayı fevkalâde iyi biliyordu, bugün düşününce bunu daha iyi anlıyorum, kendisinden çok istifade ettim. Hele tercüme hususundaki merak ve hevesimi tamamen ondan aldım.

Agâh efendi benim fikrî terbiyem üzerinde de müessir oluyordu. Gramerde "O" zamirinin kim olduğunu bana "halk" diye şahıslandırtmış ve halkı tarif etmişti. Fransız ihtilâli kebirini bana mufassalan o öğretmiş ve hattâ bunu Fransızca olarak bana yazdırtmıştı.

Gramer okurken ve sırası geldikçe Türkçenin zenginliğini söylüyor bu zenginliğin Fransızcada bulunmadığını anlatıyordu.

Üstaddan sık sık dinlediğim hikâyelerden birisi de Parisin 1870 deki muhasarası idi. O zaman kendisi Pariste mahsur kalmıştı. Çektiği sıkıntıları her vakit tarif eder ve yedikleri kedilerin postlarını hatıra olarak yanında gezdirirdi. Bunlar Ankarada da yanında idi, ben de gördüm.

Üstada Fransız gazeteleri ve bihassa Figaro gazetesi muntazaman gelirdi. Figaro'nun ne demek olduğunu da bana kendisi öğretmişti.

Mithat Paşanın cebinden çıkarıp bana verdiği altın kalemi zaman zaman getirtip öpmesi de unutmıyacağım hatıralardandır.

Ankara'ya ve Agâh Efendiye ait diğer bir hatıram da, Çerkes Hurşid adındaki okuma yazma hiç bilmiyen Ankara Valisi hakkında bir münasebetle bana, babamı kastederek; "Acırım Halit beye…" Dediğidir. Biz, babamın yeni kurulan Şûrayı Malîye azâ tayin edilmesi üzerine 1297 de Ankaradan ayrıldık.

Agâh efendiden bende kalan intibalar şunlardır: Kültürü gayet kuvvetli ve mütecelliddi. Çok iyi Fransızca biliyordu. Sevimli ve melihülvecihdi. O vaktin münevverleri başta olmak üzere papaslar ve hocalar bile kendisine hürmet ederlerdi ve halk kendisini çok severdi.

Toksöz, 1931-1932'de yayımladığı *Matbuat Hatıralarım* adlı kitabında da Agâh Efendi'nin Ankara günlerini yer ayırmıştır.

Uzun süren sürgün günlerini hakkında verilen af kararı ile 1885'te geride bırakan Agâh Efendi'ye yeniden görev verilir. Rodos, ardından Midilli mutasarrıflığında getirilir. 1887'de Atina'da sefir iken vefat eder. Naaşı İstanbul'da Sultan Mahmud Türbesi'nin bahçesindedir.

***Ankara* (Dergi) -** İbrahim Berkalp (Bak. Berkalp Kitabevi) tarafından yayımlanan dergi.

İlk sayısı Temmuz 1945 tarihini taşıyan *Ankara*, bir "Aylık Fikir ve Sanat Dergisi"dir. Toplam 12 sayı çıkarıldı. Son sayı, Haziran 1946 tarihini taşır. İlk iki sayıda Hicri Sezen yazı işleri müdürüdür. Üçüncü sayıdan sonra Şinasi Barutçu bu görevi üstlenmiştir.

Birinci sayıdaki "Okuyucularla Başbaşa" yazısında, derginin amacı, izleyeceği yol açıklanır:

Sırf memleket kültürüne hizmet etmek maksadiyle yayınlanan ANKARA her şeyden evvel millî bir dergi olacaktır. Bu anlayışa, bütün gönlümüzle inandığımız içindir ki, millî damgalı saf duru sanatın, fikrin, kültürün yayıncısı olacağız.

ANKARA'nın sahifeleri bilhassa genç değerlerin özlü yazılarına karşı daima açık tutulacaktır. Sırf modaya uymak, yenilik yapmak gayretiyle yazı yazanların zevkleri tırmalayan eserleri bu dergide yer bulamıyacaktır.

Aleminüt fotoğraflar gibi, sadece çabuk ihmal edilmiş olmaktan başka bir kıymet ifade etmiyen sanatsız, basit, kolay ve fikirsiz eserlere karşı en ufak bir ilgi bile duymuyoruz. (…) Ankara'nın "güzel"i sevmekten, bihassa "millî güzel"i tutmaktan başka programı ve iddiası yoktur

Edebiyat, sinema, müzik, tiyatro alanlarında yazıların yayımlandığı dergide Halit Fahri Ozansoy, Hilmi Ziya Ülken, Melâhat Özgü, Kâzım Nami Duru gibi yazarlar görünmüştür.

Ankara, çevre oluşturmuş, etkili olmuş, iz bırakmış dergilerden değildir.

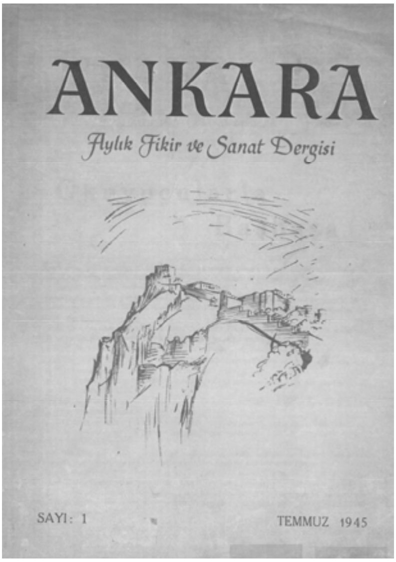

Ankara dergisinin birinci sayısı (Kapak)

Berkalp Kitabevi, zarf, 1953

Berkalp Kitabevi - 1941 yılında Bankalar Caddesi'nde İbrahim Berkalp tarafından açılan kitabevi. O yıl *Ulus* gazetesine verilen "ARANIYOR" başlıklı küçük bir ilan dikkat çekicidir:

> Bir Kitabevi için Türk ırkından daktilo ve satıcı bayan aranmaktadır. Almanca ve biraz Fransızca bilmesi şarttır. İyi maaş verilecektir. Ankara P. K. 80 adresine müracaat.

T.C. yurttaşı değil de, özellikle "Türk ırkından" personel arayan İbrahim Berkalp'in kitabevi, Ulus'ta, Maarif Vekâleti önündeki mağazalar sırasında 15-17 numaradaydı. Tam karşısında Akba Kitabevi (Bak. Akba Kitabevi) vardı.

İbrahim Berkalp'in yaşı daha otuz bile değildi. 1913 yılında Bulgaristan'da, Rusçuk'ta doğdu. Eşraftan Mehmet Bey ile Fikriye Hanım'ın oğluydu. Orta öğrenimine doğduğu yerde başladı ve İstanbul'da Alman Lisesi'ni, ardından Yüksek Ticaret Okulu'nu bitirdi. Bulgarca, Almanca, İngilizce bilirdi. Yabancı dil bilgisi kitap çevirecek kadar güçlüydü.

Berkalp'te, okul kitapları, her çeşit kırtasiye malzemesi, Türkçe ve yabancı dilde kitaplar satılırdı. Yabancı dil yayınlar içerisinde özellikle Almanca kitapların çeşitliliği dikkati çekerdi.

İbrahim Berkalp Yenişehir'de otururdu. Müteahhit Albert Almozlinoz'un Sezenler Caddesi'nde yaptırdığı bir apartmanın sahiplerindendi. Ellili yıllarda aynı apartmanda kiracı olan Beki L. Bahar şunları anlatır:

> Bu caddede [Sezenler Caddesi'nde] Almozlinoz'un inşa ettiği 12 dairelik Adalar Apartmanı'nı Berkalp kardeşler satın alır. Bu apartmanda dört Yahudi ailesi yaşamaktadır. Boşalan daire için kiracılar veya mal sahibi Almozlinoz'un önerdiği beşinci bir Yahudi aileyi istemezler. Daire bir süre boş kalır. Bu sefer aracısız

Berkalp Kitabevinin çıkmış
Tercüme romanları

Arden - İbrahim Berkalp:	
Kendini sevdiremeyen adam	100
Suderman - Suad Derviş:	
İhanet köprüsü	150
Kröger-Hayri Tayfur Sonkur:	
Unutulan köy	200
Segensac - Baha Öngel:	
Saray Çiçeği	100
Romulos Galegos - Kemal Kaya:	
Bir Erkek Düşmanı	125
Erich Friedrich - İbrahim Berkalp:	
Mazurka	100
Ronald Marwitz-Hayri T. Sonkur:	
Venedikte Randevu	122
Collete-Suut Kemal Yetkin, Lûtfi Ay:	
Sevmek Korkusu	200
P. C. Ettighoffer-İbrahim Berkalp:	
Sibirya Geceleri	200
Maurice Dekobra-Dr. Adnan Hün:	
Bir Alçağın Romanı	200

BERKALP İBRAHİM BERKALP KİTABEVİ 1941 KİTABEVİ
ANKARA

Berkalp Kitabevi, ayraç, 1945

denemek üzere Berkalp Kitabevi'ne giderek kendim görüştüm. Bir çocuk beklediğim fark ediliyordu. Apartman sahibi kaç çocuğum olduğunu sorduğunda, daha önceki düşüklerimi de hatırlayarak, iki çocuğum olduğunu söyledim. Sonuçta anlaştık. Ertesi gün adamımız kontrat yapmaya gittiğinde, bizim Yahudi olduğumuzu duymak onu çok şaşırtmış.

Böylece yeni evimize taşındık. Doğumdan sonra, üçüncü çocuğum olduğunu öğrenen Berkalp, "Sizin hanım beni aldattı, iki çocuk dedi." diye eşime takılırdı. Orada oturduğumuz sürece karşılıklı saygı çerçevesinde iyi ilişkiler içinde olduk. İkinci Dünya Savaşı sırasında Berkalplerin Nazi taraftarı olduğu, onlardan yardım gördüğü ve onları destekleyen kitaplar sattığı söylenirdi.

Almanya'dan kitap, kırtasiye, büro malzemesi getirten İbrahim Berkalp'in "Nazi taraftarı" olduğu iddiası çevrede yaygın bir şekilde dolaşırdı. (Özel notumuz: Bilâl Akba'nın damadı Niyazi Kotay, 2001'de yaptığımız bir sohbet sırasında, İbrahim Berkalp'in II. Dünya Savaşı yıllarında Almanya'da bazı resmî kuruluşlarla iyi ilişki kurduğunu söylemişti.)

Bankalar Caddesi'ndeki Maarif Vekâleti, 23 Aralık 1947 günü akşam saatlerinde yandı. Elektrik kontağından çıkan yangın kısa sürede her tarafı sardı. Önündeki dükkânlar zarar görmedi. Birkaç yıl sonra yangın yerine büyük bir büro ve çarşı tesisi yaptırılması kararlaştırıldı. 1955'te Ulus İş Hanı ve Çarşısı'nın yapımına başlandı. İnşaat ilerledikçe ve inşaat alanı tek katlı dükkânlara doğru genişledikçe çevrenin boşaltılması kaçınılmazdı. 1956'da yıkılacak 100'e yakın ticarethanenin tahliyesine gidildi. Ankara Belediyesi, tahliye edilenlerden bazılarını Şehir Çarşısı'na yerleştirdi. Çarşı'nın İstasyon Caddesi tarafında Sayıştay binasının karşısına düşen 11 ve 12 numaralı yerler Berkalp Kitabevi'ne verildi. Birkaç yıl burada kalındı. Ulus İş Hanı ve Çarşısı açıldığında, İstasyon Caddesi üzerindeki yerden çıkılıp, Atatürk Bulvarı tarafında eskiden bulunduğu yerde yaptırılan dükkânlarından birine geçilecekti.

Zamanla, kitap, kırtasiye ticaretinden elde edilen kazanç, İbrahim Berkalp'in değişik bir iş alanına geçmesine yol açtı. 1961'de İstanbul'da, Gümüsuyu'nda Opera Oteli'ni yaptırdı. Artık İstanbulluydu. Yine o yıl İbrahim Berkalp'in Almanya'da bir "Kur'an"

basımına yardımcı olduğu bir gazetede haber olarak yer almıştı:

> Hamburg'tan 100 Km. mesafede, Cuxhaven şehrinde Kur'an'ın yeni bir nüshası intişar etmiştir. 611 sahifelik eseri altın işlemeli yeşil bir cilt kaplamakta, 114 sûre de koyu sarımtırak bir kâğıt üzerinde siyah, kırmızı ve altın harflerle basılmış bulunmaktadır. Siyah renkte olanlar, meşhur Türk hattatı Mustafa Nazif Kadırgalı'nın kaleminden çıkan yazılardır. Eserin tashihlerini yine Türk olan Aziz Bozkurt ile İbrahim Berkalp yapmışlardır.

Yeniden Ankara'ya dönersek; kitabevini o yıllarda kardeşi Ali Bey yönetiyordu. Ali Berkalp dönemi ve sonrası üzerine bildiklerini Aydın Sami Güneyçal anlatır:

> Ali Berkalp de bilmediği bir işe, toprak hafriyatı işine girişti. Herhalde, onun bunun kitap parasını kullanmayı düşünmüştü. Üç-beş ayda kimseye para veremez duruma düştü. Bunun üzerine İbrahim Berkalp'in oğlu Ender Bey Ankara'ya geldi, dükkâna el koydu. Amcasına "Hadi güle güle!" dedi, galiba. Ali Bey, bir gün bana uğramıştı; baktım göbek erimiş, o mağrur yüz hüzünlenmişti. Ender Berkalp işleri yoluna koydu, ödemeler düzene girdi, daha çok kitap satılmaya başladı. Çünkü eskiden Berkalp Kitabevi Ulus'ta tek kaldığı için, Ali Bey "kitap vermeye mecburlar" düşüncesiyle kitap sahibini elinde oynatıyordu. Buna kızanlar, Berkalp'e kitabı kesmişti. Para ödeme işleri düzene girince, kitaplar raflara ve vitrine geri döndü. Ender Bey bir süre sonra herhalde ya usandı, ya İstanbul'u özledi, ya da oradaki işlerine dönmek gerekiyordu, kitabevine bir müdür tayin etti ve İstanbul'a gitti. Unuttum, belki bir yıl, belki iki yıl sonra kitap mağazası giyimciye devredildi. Berkalp Kitabevi'nin adı kaldı yadigâr.

Diplomat-yazar İhsan Akay, 1971'de kaleme aldığı başkentin kitabevlerine dair bir yazısında, uğradığı Berkalp Kitabevi'ni, "kitaptan çok kırtasiye ve çeşitli büro gereçleri satan bir lüks mağaza" olarak tanımlar.

1970'lerde kapanan Berkalp Kitabevi'nin sahibi İbrahim Bey, 12 Ocak 1978 günü İstanbul'da öldü.

Berkalp Kitapları - İbrahim Berkalp 1943 yılında, bir anda rakip konumuna geçtiği karşı komşusu Akba'yla birlikte yayın dünyasına girmiştir.

İlk olarak, velut yazarımız Enver Behnan Şapolyo'dan *Ziya Gökalp (İttihadı Terakki ve Meşrutiyet Tarihi)* incelemesi yayımlandı. Fiyatı 200 kuruştu. Onu aynı yıl, R. Arden'in, İbrahim Berkalp'in çevirdiği *Kendini Sevdiremeyen Adam* (200 kuruş) adını taşıyan romanı izledi. Arden'in eseri, aynı zamanda Berkalp'in "Tercümeler Serisi"nin ilk kitabıdır.

Mercan Adalarında Bir İstanbul Çocuğu, Berkalp Kitabevi yayını (Kapak)

1957'ye kadar, fakat daha çok 1943-1948 yılları arasında her türden 50'ye yakın kitap yayımlandı. Bazıları birkaç defa basıldı. Şiir antolojileri, çocuk yayınları, Ümit Yaşar Oğuzcan'ın şiirleri, Naki Tezel'in çalışmaları… Sıhhi tesisatçılık hakkındaki bir kitabın yanına Fransız yazar Sidonie-Gabrielle Colette, Avusturyalı Stefan Zweig'dan çeviri eserler konuldu.

Baki Süha Edipoğlu'nun *Ulus*'un başyazarının yazı ve kitaplarından seçmeler yaparak derlediği *Falih Rıfkı Atay Konuşuyor* (1945), Şapolyo'nun *Kemal Atatürk ve Millî Mücadele Tarihi* (1944), Hüseyin Namık Orkun'un *Türkçülüğün Tarihi* (1944) Berkalp imzasıyla raflara geçti. Almanca bir kitap da yayımlandı: *Von der Alten und Neuen Türkei*. Yazarı, Dr. Peters olarak gözükür. Berkalp'in çok satan kitaplarından biri, Theodor Kröger'in yazdığı, Hayri

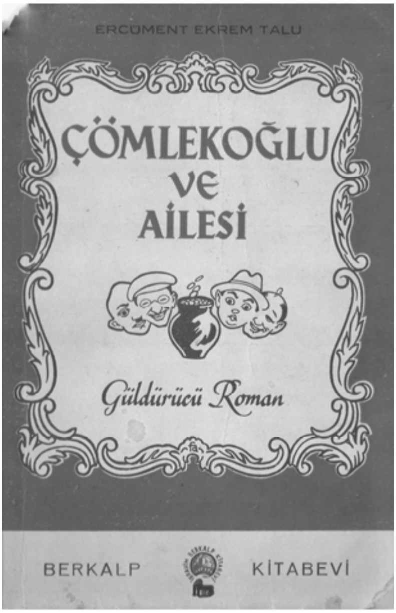

Çömlekoğlu ve Ailesi, Berkalp Kitabevi yayını (Kapak)

Tayfur Sonkur çevirisiyle 1944'te gelen *Unutulan Köy (Sibirya'da Dört Sene)* oldu. İki baskı gördü. Baki Süha Edipoğlu *Türk Şiirinden Örnekler*, Ali Enver Toksoy "kahramanlık menkibeleri" *Yiğitler Konuşuyor* (1944) ile Berkalp yazarları arasındaydılar.

Hermann Sudermann'ın *İhanet Köprüsü* (1943), Paul Segensac'ın *Saray Çiçeği* (1943), Romulos Galegos'un *Bir Erkek Düşmanı*, Erich Friedrich'in *Mazurka* (1944), Roland Marwitz'in *Venedik'te Randevu* (1944), Colette'nin *Sevmek Korkusu*, Maurice Dekobra'nın *Bir Alçağın Romanı* (1944), P. C. Ettighoffer'in *Sibirya Geceleri* (1944), Paul Reboux'ın *İmpe[a]ratoriçe Josèphine'in Aşk Maceraları* (1946) Berkalp'in Tercümeler Serisi'nden çıkarılan romanlardan bazılarıdır.

Gazeteci Şahabeddin Uzunkaya'nın *Aşk Çılgınlıkları* (1944), Ercüment Ekrem Talu'nun son ve "güldürücü roman"ı *Çömlekoğlu ve Ailesi* (1945), Ankara'da yayımlanan *Akşam Haberleri* gazetesinin yazı işleri müdürü Nihat Tangüner'in *Allahsız Kadın*'ı (1945) telif eserlerdir.

Bazı kitaplar, İbrahim Berkalp'in günün modasına ayak uydurduğunu gösterir. "Soğuk Savaş" yılları başında, örneğin, Michael Koriakoff'dan *İnsan Olmak İstedim* (1948), Victor A. Kravchenko'dan *Hürriyeti Seçtim* (1948) çevirileri, Moskova'da basın ataşesi olarak bulunan gazeteci Memduh Tezel'in *Moskova'dan Geliyorum* (1950)'u izlenen yayın çizgisinin tipik örnekleridir.

Yabancı dilden yapılan çevirilerde, Suat Derviş, Baha Öngel, Kemal Kaya, Suut Kemal Yetkin, Lütfi Ay, Adnan Hün ve İbrahim Berkalp'in adlarını görürüz.

Kitabevi'nin daha sistemli olarak göründüğü tür ise çocuk okuyucular ya da dinleyicilerle ilgiliydi: Masal(lar) dizisi.

İlk kitap Naki Tezel'in *Çocuk Masalları*'ydı (1943). Konunun uzmanı Tezel, 35 masalı bir araya getirmiş, ayrıca Ankaralı ressam Turgut Zaim her masalı resimlemiştir.

1943-1949 yılları arasında Türk, Alman, Danimarka, Bulgar, Rus, Fransız, Hint, Çin ve pek çok ulusun masalları *Dünya Çocuk Masalları* adı altında kitaplaştırıldı. Tezel'in çalışmasını 12 kitap daha izledi. Yayın sırasına göre, örneğin, dizinin 6. Kitabı Râna Çakıöz'ün Rus (1946), 7. kitabı Türker Acaroğlu'nun Bulgar (1946), 10. kitabı Kemal Çağdaş'ın Hint (1948), 12. kitabı yine Çağdaş'ın Japon masalları (1949) derlemesiydi.

8. kitap, İngiliz deniz subayı, çocuk roman ve hikâyeleri yazarı Frederick Marryat'ın eseriydi. Çocuk Esirgeme Kurumu'nda Neşriyat Müdürü olarak görev yapan Kemal Kaya, romanı dilimize aktarmakla kalmamış, uyarlamıştı da. *Mercan Adalarında Bir İstanbul Çocuğu* (1945) adıyla. İstanbul çocuğu Fuat ile babası, annesi, kardeşleri ve dadı Şetaret bacının Londra'dan Avustralya'ya giderken başlarından geçen serüvenler anlatılıyordu.

10 kitap, dönemin popüler kadın yazarlarından Cahit Uçuk'un *Türk Çocuk Masalları* -iç sayfada, *Türk Çocuğuna Masallar* adıyla- (1946), 11. kitap ise, her alanda kalem oynatan Enver Behnan Şapolyo'nun *Seçme Türk Masalları* (1946) adlarını taşıyordu. Sadece dokuzuncu kitapla masal dünyasının dışına çıkılmıştı: Türker Acaroğlu'nun, 50 şairden seçtiği 150 şiirlik *Çocuk Şiirleri Antolojisi* (1945).

Kor - Fuat Tayyip (Bayramoğlu)'nun yayımladığı edebiyat dergisi. Nisan 1932'de ilk ve tek sayısı çıkarıldı. Derginin adını, Fuat Tayyip'in Ankara Erkek Lisesi'nden sınıf arkadaşı olan şair Reşat Cemal (Emek) koymuştu. O yıllarda süreli yayınlarda neşriyat müdürünün yüksek okulu bitirmiş olması şartı getirildiğinden Mülkiyeli Osman Hulûsi (Sidal) bu görevi üstlenmişti. Hakimiyeti Milliye Matbaası'nda dizilip basılan derginin fiyatı 15 kuruştu.

Dergide Yusuf Kenan'ın "İnkılap Edebiyatı ve Bizim Yolumuz", Hacı Bayram Oğlu müstearı ile Fuat Tayyip'in "Ahmet Nuri Baba", Muzaffer'in "Nesirde Akrostiş" yazıları, Reşat Cemal'in "Ayrılıklar" denemesi, Ahmet Cevdet'in bir yazısı, Yusuf Kenan'ın "…Ve Öldükten sonra", Sehap Nafiz'in "Yaz Herkesi Bir Macera Peşinde Koşturur" hikâyeleri, "Edebi Aktüaliteler" köşesi, Sehap

Kor dergisi (Kapak)

Nafiz'in Tagore'dan yaptığı bir çeviri, Feridun Fazıl (Tülbentçi)'ın "Celâl Sahir ile Konuştum" başlıklı dille ilgili röportajı vardır. Turgut, Nizami, Baba Fevzi, Feridun Fazıl, Gazanfer, Necdet Akif, Faruk Mümtaz (Erem), Reşat Cemal, Fuat Tayyip'in şiirlerini vermişlerdir. Ahmet Muhip (Dıranas), "Parkta Serenat" şiiriyle görünmüştü:

Gece arzularını kavramış saçlarından;
Yol derindi ve gök mordu.
Ayışığı ihtiyar çınar ağaçlarından
Yüzlerine düşüyordu..
Dalların hisli birer dudaktı yaprakları
Susuyordu kuytulukta;
Onların da iki ölü yapraktı dudakları
Yüzüyordu susuzlukta..

Şairin sonradan değişiklikler yaptığı bu uzunca şiirinde, örneğin ilk dizeler, 40 yıl sonra "*İstek ve aşk onları kavramış saçlarından/Sürüklüyordu. Gök mordu*;" olur. Dergide bir kadın şair, Cavidan Saim de vardır. O da "Köy Dilberleri" şiirini vermişti. Fuat Tayyip'in söylediğine göre, "Bu hanım kız o zaman lisede öğrenci idi. Güzel bir kızdı. Pek çok genç ona âşık olmuştu." Ankara Kız Lisesi'nden Cavidan'a tutulanlar arasında, onu "Cavidan Sultan" diye anarak bir şiir yazan hukuk öğrencisi şair Hamit Macit (Selekler)'in olduğunu da belirtir.

Fuat Tayyip'in İstanbul'a gitmesi üzerine *Kor* dergisi kapandı.

Kutlu Pansiyon Evi - Atatürk Bulvarı'nın Yenişehir tarafında Tuna Caddesi'nin Bulvar'a açılan köşesinde 75 numaradaki apartman. 1936'da *Arkitekt* dergisinde bu apartman için yazılan yazıda, "Evin kuruluşundaki maksat, Ankarada büyük ve halledilmemiş bir ihtiyaç halinde kalmış olan, bekârlar için müstakil daireler temini düşüncesidir. Bodrum, zemin ve dört kattan ibaret olan bu binanın zemin katında, gerek methal ve gerekse servis itibarile birbirinden tamamen ayrı iki kısım vardır Pasta salonu ve banka. Her katta dört kira odası mevcuttur." denilir.

Kutlu Pansiyon Evi

Yazıda belirtilen pasta salonu, Kutlu Pasta Salonu'dur. (Bak. Kutlu Pasta Salonu) 1 Mayıs 1936 günü açıldı. Ancak daha sonra yeri değişti. Karşı tarafta Ragıp Devres Apartmanı'nın zeminindeki geniş yere taşındı. (Bak. Ragıp Devres Apartmanı) Boşalan yere Galatasaraylılar Kulübü (Galatasaraylılar Birliği) taşındı.

Arkitekt'te adı verilmeyen banka ise T.C. İş Bankası'dır. 1935'in temmuz

ayında genel müdürlük, Yenişehir'de bir sube açmayı kararlaştırmıştı. Apartmanın Tuna Caddesi tarafındaki yan cephesinde Banka'nın kuruluşunun 13. yılında, 26 Ağustos 1936 günü "Yenişehir Ajansı" açıldı. *Ulus* gazetesindeki habere göre Ajans'ın açılışına Vali Muavini Salâhaddin Bey, Belediye Reis Muavini Tahsin Bey, Ankara'daki banka direktörleri, tüccarlar, müteahhitler ve seçkin bir kalabalık katıldı. Haberde, "Dün ilk gün olmasına rağmen iyi faaliyet olmuş, cari hesaplar açılmış ve kumbaralar satılmıştır. Şube memurlara yardım maksadile saat 9.15 dan 15 e kadar fasılasız çalışacak ve öğle tatili yapmayacaktır." deniliyordu. T.C. İş Bankası'nın bu şubesi Yenişehir'deki ilk bankadır.

Yenişehir'in zarif apartmanlarından biri olan Kutlu Pansiyon Evi yıllar sonra kiracısı banka tarafından satın alındı. Yıkıldı ve yerine yüksek bir bina yapıldı. Bugün (2018), T.C. İş Bankası Yenişehir Şubesi, Başkent Kurumsal Şubesi faaliyetleri burada sürdürülüyor. Binanın Selanik Caddesi'nine bakan arka cephesinde Banka'nın kültür yayınlarının satıldığı küçük bir mağaza bulunuyor.

Kutlu Pasta Salonu - 1940'lı yılların Yenişehir'indeki en gözde mekânlarından, buluşma noktalarından. Buraya "Kutlu Kahvesi" de denilirdi. Atatürk Bulvarı 75 numaradaki binanın (Bak. Kutlu Pansiyon Evi) zemin katında açılan Kutlu Pasta Salonu, 1939'dan itibaren Bulvar'ın İzmir Caddesi ile birleştiği köşede 74 numaradaki Ragıp Devres Apartmanı'nın altında (Bak. Ragıp Devres Apartmanı) daha geniş bir alanda uzun yıllar Ankaralıların uğrak yerlerinden biri oldu

Kutlu Pasta Salonu'nun, Atatürk Bulvarı'nın kültür tarihine eşlik ettiğini söyleyebiliriz. Herkese açık, herkesin ulaşabileceği bir mekândı. Edebiyatçıların, sanatçıların, siyasetçilerin bir araya geldikleri halka açık yerlerin en ünlülerinden biri oldu. Yakın komşusu Özen Pastanesi'nin alçakgönüllü bir yer olmasına karşılık, Kutlu biraz daha seçkince yerdi. Satranç Kulübü buradaydı. Belirli günlerde şiir matineleri düzenlenirdi. Asma katındaki geniş galeri, resim sergilerine ayrılmıştı. Örneğin, Bedri Rahmi Eyüboğlu 1943'te bir sergisini burada açmıştı. Bazı günler akşam saatlerinde küçük bir orkestra, örneğin, Macar Lantoş Orkestrası'nın müziği eşliğinde çaylar ya da hafif içkiler yudumlanırdı.

Atatürk Bulvarı'na "Bulvar" özelliğini veren yer-

Kutlu Pasta Salonu (*Yedigün*, 1939)

lerden biri olan salon, edebiyat tarihimizin sayfalarında adı geçmese bile, edebiyatın yaratıldığı yer olarak iz bırakmıştır. Öğrenmenin, öğretmenin yolu bir dönem Kutlu'dan geçmiştir.

Buraya gelenler arasında Nurullah Ataç, Orhan Veli, Oktay Rifat, Melih Cevdet Anday, Sabahattin ve Bedri Rahmi Eyüboğlu kardeşler, Yahya Kemal, Ahmet Hamdi Tanpınar, Orhan Burian, Sadri Ertem, Nahid Sırrı Örik, Hasan-Âli Yücel, Cahit Sıtkı Tarancı, Cahit Külebi, Abidin Dino, Gaffar Güney, Samet Ağaoğlu, Oğuz Peltek, Erol Güney, Sabahattin Ali'yi, daha pek çok kişinin adını sayabiliriz.

Melih Cevdet Anday, Kutlu'yu, Paris "cafèleri"ne benzetir. Sayısız anısı vardır; birkaçını bize miras olarak bırakmıştır:

> Postahane Caddesindeki Şükran Lokantasından çıkıp çoğun Yenişehir'e giderdik, Kutlu Kahvesi'ne. Paris kahvelerine benzer bir kahve idi bu. Bizden yaşça büyük yazarlar da gelirlerdi oraya. Bir gün Ataç sevinçle girdi içeri. "Doktor Korkut öldü" dedi. Doktor Korkut [Şerif Korkut] herkesin sevdiği rahmetli İngiliz yazım profesörü Saffet Korkut'un eşi idi; kimse sevmezdi o adamı. İçimizden biri, "Neden ölmüş?" diye sorunca, Ataç, "Üzümünü ye de bağını sorma." dedi.(…)
>
> Ankara'da bulunduğun yıllar içinde bir iki şiir toplantısına katıldığımı ansıyorum. Bunlardan biri Yenişehir'deki Kutlu kahvesinde düzenlenmişti. Düzenleyen ya da düzenleyenler kimdi, kimlerdi, şimdi bilemeyeceğim. Kutlu, Paris kahvelerine benzer bir kahve idi. Günün nerdeyse bütün yazarları ve kimi siyaset adamları hemen her akşam bu kahveye uğrarlardı. Kahve dedimse, içki de içilirdi. Yukarı katı da vardı, orası satranç kulübünündü ve Başbakan Şükrü Saraçoğlu akşamları orada satranç oynardı. (…) Bizim toplantı aşağı salonda idi; müşteriler, her günkü gibi masalarında oturuyorlardı. Sırası gelen ozan, bütün salonu görebilecek gibi, yerleştirilmiş bir masaya gidip şiirini okuyordu.

Kutlu Pasta Salonu'na uğrayanlardan biri de yabancı dilden çeviri yapan Avni Bey'di. Üstü başı dökülen, terlikle gezen Avni Bey genç sayılırdı, ama çökmüş bir kişiydi. Bütün perişanlığına karşın neşesini kaybetmezdi. Saçı dökülmüş, ağzında tek dişi kalmıştı. Nurullah Ataç, Avni Bey'e, "Medeniyet" adını takmıştı. Kutlu'ya sık gelenlerden biri de Orhan Veli'ydi. Yazılarını, şiirlerini yazmak için özel bir yere ihtiyacı olmadığını onu yakından tanıyanlar söylerler. Çok kişi kuytu bir yer, masa seçer, gürültüden uzak durur.

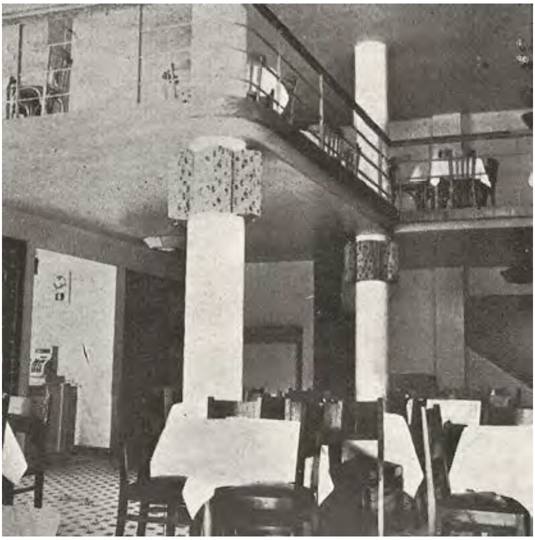

Kutlu Pasta Salonu *(Arkitekt)*

Oysa o, her yerde rahat çalışırdı. Genellikle sabah saatlerinde Kutlu'da görünürdü. Baki Süha Edipoğlu, "Yaprak dergisinin makalelerini, hatta mizanpajını Ankara'da Kutlu pastahanesinde hazırlardı." diyerek, tarihe not düşmüştür.

Abdülhak Şinasi Hisar'ın da Yenişehir'deki uğrak noktaları arasında Özen ve Kutlu yer alır. Sessiz, titiz kişiliği ile bilinirdi. Bir kıyıda otururdu. Pek kimseyle konuşmazdı. Ancak Nurullah Ataç'ı görmüşse, onunla aynı masayı paylaşır, yarenlik ederdi.

Bir gün, Hasan-Âli Yücel, -daha Maarif Vekili değildir, ama milletvekilidir-Kutlu'da iki genç şairi, Orhan Veli ile Melih Cevdet Anday'ı görür, Masaya oturur. Orhan Veli'nin o günlerde Londra'da olan Oktay Rifat için yazdığı "Oktay'a Mektuplar" şiiri *Varlık* dergisinde daha yeni yayımlanmıştır. O şiirdeki "Ve bugünlerde Melih'le ben/Aynı kızı seviyoruz" dizelerini mırıldanır. Sonra, "Sahi mi bu?" diye sorar. Genç şairler, "Evet" derler. Bunun üzerine Yücel, "Yahu, neden birbirinizi öldürmüyorsunuz?" der.

Nurullah Ataç daha çok "Özenci"dir. Kutlu'ya, daha az gider. Her iki tarafta da o kimsenin erişilmeyeceği huysuzluğunu, öfkesini dışa vururken, birikimini, yeniliğe açık düşüncelerini de cömertçe sunar. Kime kızmışsa, hemen küser. Lise'de öğrencisi olan Orhan Veli'ye kızmıştır, küstür. Oktay Rifat, Orhan Veli'nin arkadaşı olduğundan ona da kızgındır. Bir gün Kutlu'da otururken, yoldan geçen Oktay Rifat'ı görür, masadan fırlayıp elindeki bastonu sallayarak, "Seni meşhur eden ellerim kırılsın." diye bağırır.

Kutlu Pasta Salonu, sonraki yıllarda "Yeni Kutlu", "Mutlu" adlarını alarak devam etti. Günü gelince de kapandı!

Yeni Sinema - Anafartalar Caddesi'nde sinema.

Karaoğlan'da Taşhan daha yıkılmamıştı. Taşhan'ın yanından, yukarıya, Zincirli Cami'ye doğru başka yapılar, dükkânlar sıralanırdı. Enver Behnan Şapolyo'nun dediğine göre, Taşhan'a bitişik iki katlı bina Ankaralı Şakir Bey'in mülküydü. Millî Mücadele yıllarında üst kattaki odalarda Bursa Yurdu, İzmir Yurdu, Trakya Paşaeli Yurdu vardı. Altta zeybeklerin oturduğu bir kahvehane bulunuyordu. Sonradan bu kahve "Yeni Sinema'nın antresi" olarak kullanılacaktı.

Şakir Bey'in binası, 1928'de sinemaya dönüştürüldü. Adı da "Yeni Sinema" oldu. Yapıya sinema kimliği kazandıran o yılların ünlü müteahhiti Erzurumlu Nafiz [Kotan] Bey'dir.

Sinema açıldı, fakat iyi işletilemedi. İki yıl sürdü sürmedi, açılıp kapandı. İşletenler İş Bankası'na borçlanmışlardı. Borcu ödeyemeyince de sinemayı bırakıp gitmişlerdi. 1930'da yaz günlerinin ardından sinema yeniden açıldığında, İş Bankası zorunlu işletmecisiydi. Bir süre sonra "Sinema-İş Limited Şirketi"nin kurulmasıyla durum değişecek, farklı bir şekil alacaktı.

Ankara Sinema İşleri Limited Şirketi -başta, altı aylık geçici yönetimden sonra-, 1932'de, 10.000,00 TL sermaye ile kuruldu. İki ortaktan biri İş Bankası olup, Şirket paylarının yüzde 60'ına sahipti. Banka'yı uzun yıllar Celâl Burhan Bey temsil etti. Şirket'te yüzde 40 pay sahibi olan ise Muhittin Baha Bey'di.

Ortaklığın iki sineması vardı: Kulüp ve Yeni. Şirket her iki sinemada kiracıydı. 1932 yılı için Kulüp 20 bin, Yeni 30 bin liraya kiralandı.

Yeni Sinema

Yeni Sinema, 800 kişilikti.

Darülbedayi, 1932'de Nisanında Ankara'ya geldiğinde, *Yalova Türküsü* ve *Saatçi* operetleri Yeni Sinema'da kapalı gişe oynadı. Bununla birlikte heyetten Vasfi Rıza, burayı beğenmemişti:

> Berbat bina. Tam bitmemiş bile. Herhalde anbar binalarından başka bir inşaattta bulunmamış olan bir mimara yaptırılmış olacak. Planı tıpkı öyle. Mağara ağzı gibi duran yüksekçe bir yer var. Güya sahne. Ne perdesi var, ne perde asacak sofita. Meselâ salonun yarısına kadar uzanan bir balkonu var da, balkona çıkacak merdiveni yok. Mimarı unutmuş onu plana koymaya. Mal sahipleri de, iş olup bittikten sonra, teslim almaya geldikleri gün farkına varmışlar. Sahne içinde aktörler için soyunma giyinme odalarının olmayışını artık siz de tabii bulursunuz.

Ertesi yıl nisan ayı gelip çattığında, Zobu'nun yakınması yine sürüyor:

> Sinemanın sahnesi yine berbat. Bizi bu sene de bu kötü binaya çeken 'kesin anlaşma' oldu. Temsil başına 350 net verecekler.

1937'nin yazında İstanbul'dan Ankara'ya gelip baba evine yerleşen Semih Günver, Zobu'nun aksine, güzel güzel yazıyor:

> Ulus meydanındaki Ankara'nın en lüks sineması olan Yeni Sinemanın balkonunun mavi kadife kumaşlı koltukları vardı. Yerler numaralı idi. Salon tertemizdi, sigara dumanı hissedilmezdi. Rum mu, ermeni mi olduğunu anlayamadığım yaşlı kısa boylu şişmanca bir madam yer gösterirdi. Haftada bir film değişirdi. İlk geceler Ankara'nın tanınmış insanları Yeni Sinemada toplanırlardı. Biletler galiba 40 kuruş kadardı.

Zobu, beğenmiyor; ama birkaç yıl sonrası için Günver olumlu konuşuyor. Her hâlde bunun nedeni, Yeni Sinema'nın elden geçirilmiş olmasıdır. Zobu'nun sızlanmasından önce ortaklar, "Yeni sinema binasının ıslahı için Muhittin Baha beyin İstanbulda binayı inşa eden Nafiz bey müessisesile temas ve tahkikat ile mezkûr pilanın bir suretinin alınmasına" karar vermişlerdi.

Sinema'nın "ıslah"ı için yönetim Nafiz Bey ile ilişkiye geçer. Bazı ufak tefek onarımın ardından 1934'de şöyle bir karar alınır:

> Yeni mevsime başlamadan evvel, şirketimizin tahtı isticarında bulunan yeni sinema binasının esaslı tamirat yapılmak üzere mezkûr sinemanın bir ilâ bir buçuk ay müddetle kapatılmasına...

1932'nin yaz aylarında Şirket'in her iki

sinemasında bilet fiyatları şöyleydi: Balkon 75, mevkii mahsus 50, birinci 40, duhuliye 25 kuruş. Halk ve talebe matinelerinde ise balkon 60, mevkii mahsus 30, birinci ve duhuliye 20 kuruş. Bazı özel gösterilerde fiyatlar yeniden ayarlanırdı. Örneğin, Yeni Sinema'da oynayacak Muhlis Sabahattin Operet Heyeti için bilet ücretleri balkon ve mevkii mahsus 150, birinci 100, duhuliye 50 kuruş olarak saptanmıştı. Biletlerde İş Bankası çalışanlarına indirim uygulanıyordu. Kulüp Sineması, 1932-33 sinema mevsimine de şu fiyatlarla girdi: Balkon 80, birinci mevkii 45, ikinci mevkii 30, mevkii mahsus 60 kuruş.

Sesli sinemanın filmleri gelmeye başladığında alt yazılı olarak gösteriliyordu. Türkçe seslendirmeli filmler daha ortada yoktu. Sesli film yanında sessiz filmler de gösteriliyordu.

Yeni Sinema'da filmler sürüyordu. Gazete ilanlarına bakarsak:

> "Bugün Bu gece Senenin şahaseri: ***Kraliçe Kristin.*** Güzel İsveç kraliçasının gizli hayatı... Greta Garbo-John Gilbert. Ayrıca: Dünya Havadisleri."

> "Bu gece Fransızca sözlü şarkılı komedi. ***Gece Bülbülü.*** Edith Mera-Henry Garat-M. Rolland"

> "Küçük ve büyüklerin en sevimli yıldızı Shirley Temple tarafından vücuda getirilen ***Çin-Çin (Şanghay yetimi)*** Fransızca sözlü şahane bir eser"

1930'larda, 1940'larda Taşhan (Sümerbank) ile Zincirli Camii arasındaki ada üzerinde, Cumhuriyet Lokantası, solunda Çankaya Kitabevi, Genç Türk, Terzi Mehmet Büse, Ali Tümen Piyango Gişesi, Foto Rekor, Yeni Sinema'nın komşularıydı. Foto Rekor'un vitrininde sinema oyuncularının fotoğrafları dururdu: Roy Rogers, Charles Boyer, Jean Gabin, Greta Garbo...

Bir gece Atatürk Yeni Sinema'ya gelmişti. O günlerde çok hastaydı. Ne var ki Melek Tokgöz ve saz arkadaşlarının konserini kaçırmak istememişti. 6 Mart 1938 gecesi, Başbakan Celâl Bayar ve bakanlardan Şükrü Kaya, Şükrü Saraçoğlu, Ali Çetinkaya ile birlikte geldi ve Melek Hanım'ı izledi. Genç sanatçının Selahattin Pınar ve Nobar Tekyay ile birlikte verdiği konserde, Atatürk, "Sarı Kurdelam Sarı" türküsünden sonra Tokgöz'ü ayakta alkışladı.

Ve sonraki yıllarda, "Emsalsiz sanatkârımız Zati Sungur" Ankara'ya geldiğinde Yeni Sinema'da sahneye çıkacaktı. "Dâhi rejisör Rulen Mamullian'ın idaresinde büyük sanatkâr Tyrone Power, Linda Danell ve Basil Rathbone'nin yarattıkları aşk ve kahramanlık şâhaseri" *Zoro'nun İşareti* (The Mark of Zorro, 1940) de gösterilecekti. Çiçeği burnunda Demokrat Parti'nin ilk büyük kongresi 7 Ocak 1947 günü burada toplanıp, sahnesinde Celâl Bayar, Adnan Menderes konuşurlarken, o mevsim, "Renk...

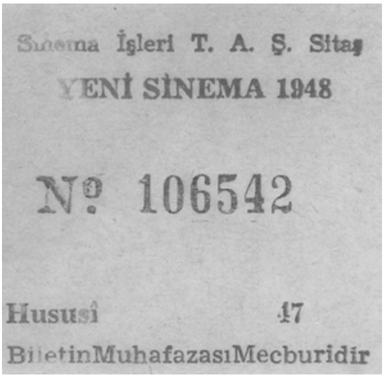

Yeni Sinema bileti

Dans... Müzik... Neşe tufanı" dolu *Bu Gece ve Her Gece* (Tonight and Every Night, 1945)'de kızıl saçlarıyla Rita Hayworth Ankaralıların kalplerini Yeni Sinema'dan çalacaktı.

Ankaralılar için Yeni Sinema'nın yeri ayrıydı.

Nejat Akgün, "Tüm Sinemaların en önemlisi Yeni Sinema idi. Buranın suaresine katılmak, bilet bulabilmek büyük olay olurdu. Zamanla nasıl olduysa kendiliğinden böyle bir tutum olmuştu ki, bu düzeni bozmayı kimse düşünmemişti. Böylece her akşamın kendine göre müşterileri oluşmuştu. Herkes o akşam, gelenleri uzaktan da olsa tanır olmuştu. Ama suare hele bu ilk akşam gelenlerin tümünü de tanırdı. Gelen beyler şık, hanımlar süslü ve güzel olurdu.(...) O yıllar akşamları son otobüs seferi saat 21.00'de yapılırdı. 23.00'de ise 'Sinema Dönüşü' özel bir sefer uygulanırdı. Herkes taksiye binmez, ayrıca buna gerek de görmezdi. Film biter bitmez hızla durakların bulunduğu yerlere koşulur, kendi semtlerinin otobüslerine binilirdi. Ancak gelir düzeyi yüksek kimselerle, çıkışta ağırdan aldıkları için bu son seferi kaçıranlar taksiye binip evlerine dönerlerdi." diyerek o günleri anar.

İstanbul'da yayımlanan *Yıldız* dergisinde, "Ankarada bir Yeni Sinema var. Muazzam ve nefis bir şey. İçinde "Air Condition" denilen, salonu yazın serin, kışın sıcak tutan tertibat mevcut. Sinema hemen her seansda doluyormuş. Ben bu sinemanın reklâmını fâlan yapıyor değilim. Yalnız bir şey duydum, asıl o duyduğum beni ve filmcilerimizi alâkadar eder. Bu sinema nadiren yerli film geçiyormuş. Geçirdiği filmleri de büyük bir dikkatle seçiyormuş. Ama, salonunu verdiği filme de, hafta sonunda, İstanbulda alışmadığımız akıllara hayret verecek miktarda para ödüyormuş. Bu miktarları söylemeye mezun değilim ama, vasat bir yerli filmin üçte biri kadar bir şey..." satırlarına yer verilmişti.

Yeni Sinema 1960'ları göremedi.

1956 yılına gelindiğinde, Robert Mitchum ile Terasa Wright'ın oynadıkları *Kanlı İzler* (Track of the Cat, 1954); büyük kovboy John Wayne ile güzel Claire Trevor'ın John Ford'un unutulmaz klasiği *Stagecoach* (1939)'dan sonra birlikte göründükleri *Son Uçuş* (The Hig and the Mighty, 1954) filmi sinemamızdaki son seyirlikler arasındaydılar.

O yıl, Ulus Meydanı civarı pek hareketliydi. 1947'de yanan Maarif Vekâleti binasının enkazı kaldırılıyordu. Eylül ayında Ankara Belediyesi, Anafartalar Caddesi üzerindeki çoğu il özel idaresi kiracısı bazı mağazaların, ticarethanelerin boşaltılmasını istemişti. Emir kesin ve büyük yerdendi. Böylece kentin tarihine geçen, aralarında İstanbul Pastanesi'nin de bulunduğu 100 kadar yapı bir gecede boşaltılıp, yoklara karıştılar.

Yeni Sinema da aralarındaydı.

İki kartpostal: Ankara harik mahalli, 1927
Üstte: Ankara kale civarı
Altta: Kale
[Erman Tamur Arşivi]

Yazım İlkeleri:

1. *Kebikeç*'te yayınlanmak üzere gönderilen makalelerin daha önce başka bir yerde yayınlanmamış olması şarttır. Makalesini gönderen yazar, bu şartı taahhüt etmiş sayılır. Çeviri makaleler ise ancak yayın kurulu kararıyla yayınlanabilir.
2. Makaleler, e-posta yoluyla, CD veya flash belleğe kaydedilmiş olarak ve mutlaka beraberinde basılı metni ile birlikte gönderilmelidir.
3. Makale içinde transkripsiyon fontları kullanılmış ise bu fontların dosyaları da ayrıca gönderilmelidir.
4. Makalede belge, resim veya fotoğraf gibi görsel malzeme varsa; mümkünse orijinali gönderilmelidir (usulünce kopyalandıktan sonra, en kısa zamanda iade edilir). Eğer orijinal görsel malzemeyi göndermek mümkün değilse; yüksek çözünürlükte (asgari **400**, azami **600** dpi) ve **JPEG** resmi formatında taranmalı, metin içine yerleştirilmeksizin, ya da ayrıca metin harici bir dosya olarak, gönderilmelidir.
5. *Kebikeç*'te yayınlanan makalelerin hukuki sorumluluğu yazarına, basılı veya elektronik ortamda yayın hakkı ise *Kebikeç*'e aittir. Yayınlanmak üzere makalesini gönderen yazar, bu şartı kabul etmiş sayılır.
6. *Kebikeç*'te yayınlanan bir makaleden, kaynak gösterilmek kaydıyla alıntı yapılabilir.
7. Gönderilen makale, yayın kurulu tarafından, konunun uzmanı olan hakeme gönderilir. Hakeme yazar adı, yazara ise hakem adı açıklanmaz. Makalenin yayınlanıp yayınlanmayacağı konusundaki son karar, hakem raporu doğrultusunda yayın kurulu tarafından verilir.
8. Makale üstünde istenilen değişikliklerin yapılması ve yeniden yazılı hale getirilmesi yazarın sorumluluğundadır.
9. *Kebikeç*'te yayınlanan makalelerin yazarlarına derginin sözkonusu sayısının bir nüshası ile ayrıbasıları gönderilir.
10. Her makalenin sonunda yazar tarafından kaleme alınan en fazla 150 sözcükten oluşan Türkçe "Öz" ve "Anahtar sözcükler" ile İngilizce "Abstract" ve "Keywords" yer almalıdır. Öz, genel olarak içeriği bildirme / tanıtma mantığıyla ve dört cümleyi geçmeyecek şekilde hazırlanmalıdır. Abstract ise, Öz'ün çevirisinden ibaret olmalıdır.
11. Yazar hakkında açıklama ve bilgi, yazar adının bulunduğu sol üst köşeye konulacak asteriks (*) ile ilk sayfanın altında yer almalıdır.
12. Başlıklar **kalın** harflerle yazılmalıdır. Uzun yazılarda ara başlıkların kullanılması okuyucu açısından yararlıdır. Ana başlıkların, **I., II.**; ara başlıkların **A., B., C., D.** şeklinde numaralandırılması tavsiye edilir.

13. Derginin sayfa ölçüleri gözönüne alınarak uzun başlıklardan, geniş ve uzun tablolardan kaçınılması önerilir. Aksi durumda sayfa düzenlemesi yapılırken sıkıntı yaşanabilmektedir.
14. Metin içindeki vurgulanması gereken ifadeler, çift tırnak ("...") içinde verilir, **kalın** karakter kullanılmaz. Hem *eğik* hem **kalın** veya hem *eğik* hem "tırnak" içinde vermek / **kalın** yazmak gibi çifte vurgulama yapılmaz.
15. Doğrudan alıntılar çift tırnak içinde verilir. Alıntılar 5 satırdan fazla olduğunda, paragraf girintisinden 1 cm içeriden başlatılmalıdır ve çift tırnak kullanılmamalıdır. Tek tırnak, alıntının içindeki tırnakları göstermek için kullanılmalıdır.
16. Bir makalede yapılacak göndermeler, parantez içinde yazar soyadı / soyadları, basım tarihi ve atıfta bulunulan sayfa numarası şeklinde verilmelidir; örnek: (Emiroğlu ve Yüksel, 2002: 150). Eserin tam künyesi ise makale sonundaki **Kaynakça**da verilmelidir. Dergi ve kitap adları *eğik/ince*, makale başlıkları ise "tırnak" içinde, düz olarak yazılır. Yazar adı metin içinde geçiyorsa, parantez içinde yalnızca atıfta bulunulan eserin yayın yılı ve sayfa numarasını vermek yeterlidir; örnek: (2002: 150). Bu tür göndermeler dışında gerekli görülen bütün açıklamalar dipnot ile sayfa altında yer almalıdır.
17. Bir yazarın aynı yılda yayınlanmış birden fazla yayını (1980a, 1980b) şeklinde gösterilir.
18. Tarih araştırmalarında sıkça başvurulan arşiv kaynakları, ilk geçtiği yerde tam künye ile dipnotta gösterilmeli, müteakip atıflarda kısaltma şeklinde verilip metinde parantez içinde yer almalıdır; örnek: (BOA, Mühimme, 72: 35).
19. Kaynakçada yalnızca atıfta bulunulan eserler yer almalı, eğer kullanılmışsa arşiv kaynakları ayrı bir başlık altında belirtilmelidir.
20. İnternet adreslerinde, parantez içinde tarih belirtilir.
21. **Kaynakça** soyadı sırasına göre düzenlenmeli. Soyadlar tamamı büyük harfle yazılmamalıdır. Örneğin:

    Tamer, Ülkü. ""Bahar Noktası'nda Müzeyyen" *Milliyet Pazar* (9 Şubat 2003): 2.

    Yalçın, Murat haz. *Tanzimat'tan Bugüne Edebiyatçılar Ansiklopedisi*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2001.

    Urgan, Mina. *Shakespeare ve Hamlet*. İstanbul: Altın Kitaplar 1984.

    Yardımcı, Cemal. "Okur bekleniyor!" *Radikal*. http://www.radikal.com.tr/ek_haber.php?ek=ktp&haberno=4969 (5 Mayıs 2011)

    Yücel, Can. *Beşibiyerde*. İstanbul: Adam Yayınları, 1985.
22. Metnin sıralaması şöyle olmalıdır:

1. Ana metin	4. Öz	7. Keywords
2. Ekler	5. Anahtar sözcükler	
3. Kaynakça	6. Abstract	

JOHN MAYNARD KEYNES

Versay Sulhu'nun Netâyic-i İktisadiyesi

"Versay Barışı'nın İktisadi Sonuçları"

Türkçesi: Ali Fethi Okyar
Yayına Hazırlayanlar: Kudret Emiroğlu - Erman Harun Karaduman

ıslık

Dr. İlhami Gökçen

EVLİYA ÇELEBİ SEYAHATNAMESİ'nde ÇALGILAR

Metin Karşılaştırmaları ve Açıklamalar

ürün yayınları

1.
INTERNATIONAL
SYMPOSIUM ON
MIGRATION & CULTURE

GÖÇ VE KÜLTÜR
SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ CİLT-1

Editörler
Dr. Nazan KAHRAMAN
Dr. Çiğdem DÜRÜST
Timur YILMAZ

AMASYA ÜNİVERSİTESİ

KIBATEK
Kıbrıs Balkanlar Avrasya Türk Edebiyatları Kurumu

1.
INTERNATIONAL
SYMPOSIUM ON
MIGRATION & CULTURE

GÖÇ VE KÜLTÜR
SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ CİLT-2

Editörler
Dr. Nazan KAHRAMAN
Dr. Çiğdem DÜRÜST
Timur YILMAZ

AMASYA ÜNİVERSİTESİ

KIBATEK
Kıbrıs Balkanlar Avrasya Türk Edebiyatları Kurumu

Kebikeç
İnsan bilimleri için kaynak araştırmaları dergisi

Kebikeç'in gelecek dosya konusu:

Felaket - 2

Okurlarımızdan ve yazarlarımızdan katkılarını bekliyoruz…